

משה בר

אמוראי
בבל

פרקים
בח"י הכלכלה

משה בר: אמוראי בבל

משה בר

אמוראי בבל

פרקים בחיי הכלכלה

אוניברסיטת בר-אילן • רמת-גן תשל"ה

MOSHE BEER
THE BABYLONIAN AMORAIM
ASPECTS OF ECONOMIC LIFE

כל הזכויות שמורות לאוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן
Copyright 1974 by Bar-Ilan University, Ramat-Gan
דפוס חמד, ירושלים
Printed in Israel

לזכר

אבי-מורי ר' אריה בר' יהודה
שנפטר בדמי ימיו ביום כו בסיון תרצ"ג

מצבת זיכרון

לאמי-מורתי ארנקה לבית בלום

ולאחי יחזקאל ושמואל

שנרצחו בשואה הנאצית

ת.נ.צ.ב.ה.

תוכן העניינים

7	הקדמה
9	מבוא
13	רשימת הקיצורים
15 — 82	פרק ראשון: חקלאות
	החקלאות היהודית קודם לימי האמוראים 15 ; פוריותה של אדמת בבל 24 ; שטפונות 28 ; בצורת 30 ; מסחר וחקלאות 35 ; קניית קרקעות 38 ; השמירה על הקרקע וניצולה היעיל 58 ; השקייה 62 ; עונות החקלאות 69.
83 — 105	פרק שני: מטעים
	כרמי־גפן 83 ; תמרים 94.
106 — 115	פרק שלישי: גינות, בוסתנים ויערות
	גינות ובוסתנים 106 ; יערות 112.
116 — 155	פרק רביעי: גידול בהמות, עופות ודגים
	גידול בקר לשם חריש ואספקת בשר, פיטום ורעייה 121 ; גידול צאן 131 ; גידול עופות 142 ; גידול דגים 150.
156 — 221	פרק חמישי: מסחר
	חלקם של יהודי בבל במסחר 156 ; מסחר ביין 159 ; מסחר בשיכר 171 ; מסחר במשי ובפשתן 180 ; מסחר בשומשמין 191 ; עסקי כספים והלוואות 196 ; קשרים כלכליים עם נכרים 207 ; השכרת מעות 211 ; שולחנים 217 ; מסחר בחפצים שונים 219.
222 — 257	פרק שישי: זכויות־יתר בתחום הכלכלה
	נקיטת השוק 222 ; שחרור ממכס 225 ; שחרור ממסים 227 ; שחרור מעבודות ביצורים 241 ; טובות־הנאה שונות 245.

271—258	פרק שביעי: ניעות כלכלית
	אמוראים בעלי ניעות כלכלית 258 ; דרכי ההתעשרות 261 ; התמיכה בחכמים המתמנים על הציבור 264.
288—272	פרק שמיני: ענפי כלכלה שמהם לא נתפרנסו אמוראי בבל
	רופאים 272 ; דבריהם של אמוראי בבל בעניין רפואה 277 ; יחסם של האמוראים לרופאים 281 ; אמוראי בבל לא עסקו במלאכה 284.
326—289	פרק תשיעי: מנהגי אכילה ושתייה
	בשר ומחירו 289 ; אכילת בשר בשבת 290 ; אכילת בשר בימים טובים 293 ; בשר ביום-חול — מאכלם של עשירים 294 ; היצע וביקוש של בשר 306 ; הגבלת אכילת בשר 309 ; שתיית יין 318.
340—327	פרק עשירי: עבדים ושפחות
	עבדים שברשות האמוראים 328 ; רכישת עבדים 330 ; עבדים עברים 332 ; שפחות 337 ; מחירם של עבדים ושפחות 339.
349—341	אחרית-דבר
	צבירת נכסים ותכליתה 341 ; פחד מן העוני 343 ; חיוב החיים 346.
370—350	נספחים
	נספח ראשון: על הפרשת תרומה ומעשרות בבבל 350 ; נספח שני: מספרם של האמוראים 362 ; נספח שלישי: מעמדם של העבדים במשפט הפרסי 365.
372—371	מפות
	היישובים המרכזיים של יהודי בבל בימי התלמוד האימפריה הסאסאנית
388—373	ביבליוגראפיה
440—389	מפתחות
	מפתח המקורות 391 ; מפתח השמות 410 ; מפתח המקומות 420 ; מפתח העניינים 423 ; מפתח הפתגמים העממיים והכינויים 438.

ה ק ד מ ה

הנושא של ספר זה הם חכמי ההלכה, שפעלו בבבל בין השנים 200—500 למניין הרגיל. פעילותם של ראשוני האמוראים, רב ושמואל, חלה בתקופת-מעבר מכרעת בתולדותיה של מלכות פרס. פרתיה, שבראשה עמדה שושלת בני ארסאק, הלכה ונתמוטטה מבפנים. אחד הגורמים לשקיעתה היתה עלייתה של שושלת חדשה ורעננה מבני סאסאן. בשנים 224—226 תפסו הללו את השלטון על האימפריה הפרסית כולה, ושאפו לתחייה לאומית-דתית. ואמנם בעידודם הפעיל של מלכיה הראשונים במלכות החדשה הוקמה כנסייה דתית אחת, ובראשה כהונה מזדית קנאית, שנודעה לה השפעה מדינית. מצב זה השפיע במרוצת הדורות על חייהם הדתיים ועל מעמדם המשפטי-האזרחי של יהודי בבל. הוא הגביר את מאמצייהם של אמוראי בבל ליתר פעילות דתית בקרב העדה היהודית בבבל, כדי לחסנה בפני השפעות זרות ולשמור על ליכודה הפנימי.

בהגברתם של מאמצים אלה ביקשו אמוראי בבל לשקוד אף על המשך קיומו של עם ישראל כולו וחיזוקו הפנימי, נוכח מצבם המדיני המתרופף והולך של יהודי ארץ-ישראל. מסוף המאה השלישית ואילך נתחזקה והלכה הרגשת-אחריות זו של אמוראי בבל לעתיד קיומה של היהדות, כפי שנתגבשה בהלכה ובאגדה. זהו בקווים כלליים ביותר הרקע הפוליטי והרוחני, שעליו מתאר ספר זה את פעילותם הציבורית של אמוראי בבל.

שיטת המחקר שהונחה ביסודו של ספר זה, מקורותיו, מבנהו ותכליתו, מוסברים במבוא. כתיבתו של הספר נסתיימה באביב תשל"ג, ולפיכך ספרים ומאמרים שראו אור לאחר-מכן לא נדונו בו. אולם גם ספרים רבים אחרים בתחום האיראניקה, שיצאו לאור קודם לחיבורו של ספר זה, נמנע ממני לעיין בהם משום שלא היו מצויים בספרייה הלאומית בירושלים, או שהיו קודם לכן, אבל כשבאתי לעיין בהם שנית, ישוב לא היו ברשותה. מכל מקום, תודתי נתונה למר ז' זנד ולמר א' הלוי

ה ק ד מ ה

ועוזריהם במחלקת ההשאלה של הספרייה הלאומית על שטרחו למעני כמיטב יכולתם. תודתי נתונה גם למנהלי 'קרן הזיכרון לתרבות היהודית', שזיכוני בסיועם. ותודה כפולה ומכופלת לחברי ועדת המחקר של אוניברסיטת בר-אילן על החלטתם להוציא לאור את ספרי זה.

אף מודה אני לבעלי דפוס חמד, ובמיוחד לאחים מנחם ורפי כהן, וכן לעובדי הדפוס על טירחתם לשוות לספר צורה נאה.

מ ש ה ב ר

בס"ד, אוניברסיטת בר-אילן, ט"ו בשבט תשל"ד

מ ב ו א

תיאור חייהם האישיים ופעילותם הציבורית של אמוראי בבל מבחינת מעמדם המרכזי בתולדותיו של הקיבוץ היהודי בבבל הוא נושא המעורר עניין. ואולם השפעתם של אמוראי בבל חרגה הרחק מעבר לגבולותיהן של ארצות הפרת והחידקל. כוחם הרב בהלכה זכה להערכה גם בקרב חכמי ארץ-ישראל. אמת, אמוראי בבל קיבלו את ההלכה המסורה מדורי דורות מחכמי ארץ-ישראל. ברם, הם לא היו רק מקבלים; בשקידתם על ההלכה ובטיפוחה נתפרשו ונתחדשו על-ידם הרבה סוגיות בתורה שבעל-פה. לא נפריז אפוא אם נקבע, שהיתה זיקת-גומלין פורה ומפרה בין הישיבות בבבל לבין בתי-המדרש הגדולים בארץ-ישראל, שבראשם עמדו האמוראים.

אולם בכך לא מיצינו עדיין את מלוא חשיבותם ההיסטורית של אמוראי בבל. הללו היו קבוצת-עילית מובהקת, שכן הם שעיצבו את אורחות-חייהם ודמות הנהגתם היום-יומית של בני העם היהודי לדורותיו. אכן דבר זה הוא מן המפורסמות. הרבה נכתב על האמוראים בספרות ההיסטורית והכרונולוגית, בפרשנות התלמודית והמד-רשית לענפיה המסועפים, ובספרות המבואות לתלמודים ולמדרשים. אף ספרים ומאמרים רבים הוקדשו לאישים יחידים מביניהם. ברם, בכל העושר הספרותי הגדול הזה אין אפילו מונוגראפיה אחת, שמתארת את חייהם ואת יצירתם של כלל האמו-ראים בבבל. ספר זה הוא אפוא ניסיון שמבקש למלא חסרון זה על-ידי עיון שיטתי באורחות חייהם הכלכליים והחברתיים של אמוראי בבל, וכן בפעילותם הציבורית והדתית במקומות ישוביהם של יהודי בבל.

יהודי בבל היו מאורגנים במסגרת של שלטון עצמי קודם לימיהם של האמוראים. מוסדות-הנהגה עצמאיים וסדרי ארגון וחברה קדומים המשיכו בקיומם אף בימיהם של הסאסאנים. אולם אין בידנו לעמוד על השינויים, שחלו בארגון זה לאחר עלייתה של השושלת החדשה. בדרך כלל ניתן לקבוע, שבראש העדה היהודית בבבל עמדו ראשי הגולה. הללו שאבו את סמכותם מן השלטונות הפרתיים, ואחר-כך מן השל-

טונות הסאסאניים. ייחוסם של ראשי הגולה על בית דוד שיווה להם הוד ותפארת, מעין זכר למלכי יהודה לפנים וסמל ותקווה לעתיד לבוא. אולם ראשות הגולה היתה רק מרכז-כוח אחד, אם כי חשוב מאוד, בין מרכזי-כוח חברתיים אחרים. מכל מקום, למן המאה השלישית התחילו חכמי ההלכה לתפוס מקום בולט והולך בהנהגת העדה היהודית בבבל. תחילה בקרב חוג תלמידיהם וקהל בעלי הבתים שומעי לקחם, עובר בהנהגה המקומית, ולבסוף הם עולים לאט-לאט לדרגת מנהיגים מופרים על-ידי כלל העדה היהודית, באופן שאף ראשי הגולה היו מוכרחים לשתף עמהם פעולה. המקורות מלמדים אותנו על התעצמות בין ראשי הגולה לבין אמוראי בבל. אחד מסימניה הבולטים להתעצמות זו היא העובדה, שאחדים מן האמוראים עמדו בקשרים ישירים עם מלכים ועם אנשי החצר של מלכות פרס. כלומר, לעתים עלו האמוראים לדרגת מנהיגים, שהיו מייצגים את העדה היהודית לפני השלטונות, ועל-ידי כך חדרו לתחום סמכותם המוכרת והמקובלת של ראשי הגולה. אין אפוא לראות באמוראים ראשי-ישיבה ודיינים ומורי-הוראה בלבד, אלא מנהיגי הרבים, שפעלו בתחומים מדיניים ומינהליים. מובן שגם בפעילותם זו פעלו כמנהיגי ציבור, שעיקר עניינם בלימוד תורה ברבים ובהדרכת הציבור ברוחה.

ספר זה עוסק בעיקרו בתיאור דרכי צבירת הכוח הכלכלי של אמוראי בבל. אכן שכבת החכמים מתוארת בו בעיקר כקבוצת-עילית בעלת עוצמה כלכלית, ואילו כוחה הערכי והסולידארי לא באו בו לידי ביטוי הולם, אלא כאן וכאן ובדרך הילוכנו, באופן שהאמוראים בבבל מתוארים כאן תיאור חלקי בלבד. דבר זה יבוא על תיקונו בכרך אחר, שעיקר עניינו תיאור כוחם הערכי של אמוראי בבל בעוד ההיבטים הכלכליים יהיו טפלים לו. ואשר למעמדם החברתי ולרגשי הסולידאריות שבין אמוראי בבל לבין בני עדתם, הללו יידונו בכרך נפרד.

והרי סדר הפרקים שבספר זה: חמשת הפרקים הראשונים דנים בהכנסותיהם העיקריות של האמוראים בבבל. הפרקים שישה, שבעה ושמונה עניינם תיאור עיסוקיהם הכלליים מזווית-ראייה מסוימת, שיש בה כדי להעשיר את ידיעותינו על מצבם הכלכלי של אמוראי בבל. בפרק התשיעי ובפרק העשירי נבדקת רמת מחייתם. הפרק האחד-עשר דן בבעיה מרכזית אחת — בדחף של הפעילות הכלכלית הענפה והערה של האמוראים בבבל. לבסוף באים שלושה נספחים, הדנים בשאלות מיוחדות, שיש להן קשר ענייני לכמה בעיות שהועלו בספר זה, אלא ששילובם בגוף הספר היה מכביד מאוד על הקורא.

אמת, תיאור מעמדם הכלכלי של אמוראי בבל בספר זה לוקה בחסר. פרקים שלמים, השייכים לנושא, אין עליהם עדות במקורות. אולם אפשר ואפשר שמקור זה או זה נעלם מעיני המחבר, אם בשגגה ואם משום 'קוצר המשיג'. הקורא אף

ימצא שימוש חוזר במקורות מסוימים. מחזרות כאלה אין כמובן להימנע, משום שמקור מסוים בכל ספרות וספרות יוצא לעתים קרובות ללמד על כמה וכמה עניינים, ואין להוציא מכלל זה את הספרות התלמודית.

התלמוד הבבלי שימש אבן-פינה לבניינם של כל פרקי הספר הזה, ואחריו התלמוד הירושלמי, המדרשים וספרות הגאונים והראשונים. מקורות אלו אינם נוחים בדרך כלל לעבודתו של ההיסטוריון, שכן יש בהם קשיים כרונולוגיים, שלעיתים קרובות מאוד אין לפתור אותם, כשם שיש בהם הרבה דברים סתומים מבחינה לשונית ועניינית כאחת. ידוע שדברי חז"ל באגדה הם לעתים פרשנות על מקראות, שהאקטואליה שקועה בהם. ברם, אין בידנו כלים מספיקים שבאמצעותם אפשר לבדוק ולקבוע בכל מקרה ומקרה באיזו מידה הדברים הם בבחינת 'ענייני דיומא'. לפיכך מוטב לנקוט מידה של זהירות מירבית. שכן סכנה גדולה ומוחשית רובצת לפתחו של חוקר, שמשתמש בריטוריקה של חז"ל בלבד כמקור היסטורי. רק במקרים שישנן עדויות מפורשות, שמסייעות להכיר באקטואליות שבהן, רשאי ההיסטוריון להשתמש אף בדרשות חז"ל כבחומר היסטורי.

אף עיקר דבריהם של האמוראים בהלכה הם פרשנות על תורת התנאים, לצד דיונים בעניינים שהם נחלת העבר הרחוק, או אף בדברים שהם בגדר 'הילכתא דמשיחא'. אלו ואלו אינם לרוב רלוואנטיים לבעיות השעה והמקום, שבהם פעלו האמוראים. לפיכך ניתן בספר הזה מקום מרכזי למקרים קונקרטיים, כגון למעשי בית-דין, לשאלות שעליהן נשאלו האמוראים הלכה למעשה, לאירועים אישיים, או למאורעות משפחתיים וציבוריים.

עדות משלימה וחשובה מצויה לעתים בספרי חוק ומשפט בבליים ופרסיים. פעמים שחוקים בבליים קדומים זורעים אור גם על תופעות מסוימות בימיהם של אמוראי בבל, אף-על-פי שדורות הרבה מפרידים ביניהם. כך, לדוגמה, יש דמיון רב מאוד בין בעיותיהם של עובדי האדמה בארצות הפרת והחידקל בימים קדומים לבין אותן הבעיות עצמן, שבהן נתלבטו עובדי האדמה בימיהם של האמוראים, כגון דרכי ניצול מי הנהרות לשם השקיית השדות, כריית תעלות מן הנהרות אל השדות ובתוכם, בעיות הגנה משטפונות, ולחילופין מכות-בצורת, דרכי עיבוד האדמה באמצעות בהמות-עבודה או בידי בני-אדם, וכיוצא באלו עניינים רבים אחרים. העיון בספרי המשפט בבעיות אלו מעיד, שהטבע לא נשתנה ואף השינויים בעבודת האדמה לא היו ניכרים. לפיכך מהווים ספרי החוק הבבליים והפרסיים הקדומים עדות בעלת חשיבות מרובה. ואין צריך לומר, כי הרבה מסקנות של חוקרי איראן משוקעים בפרקי הספר הזה.

הספר אינו דן במאורעות היסטוריים רצופים ובגילוי הקשרים שביניהם. הרצאת

הדברים היא בעיקרה בעלת אופי סטאטי. והטעם לכך מובן. אנו דנים בקבוצת אנשים שמרניים מאוד, שפעלו בתוך חברה שמרנית, ותכליתו של ספר זה הוא לגלות את היסודות הקבועים והמתמידים בהווייתם האישית והציבורית של אמוראי בבל. ברי שאין אנו מעלימים עין ממאורעות היסטוריים, שהשפיעו על דרכיהם של אמוראי בבל בדור זה או זה. אולם השפעות כאלו אינן מרובות. עובדה זו קבעה אפוא את מבנהו של הספר הזה ואת דרך כתיבתו.

ענייני כלכלה וחברה של יהודי ארץ-ישראל, אחותה הבכירה של בבל, נזכרים בספר זה פעמים הרבה. השווינו לעתים קרובות, והעמדנו על הדומה ועל השונה בכלכלת שתי הארצות וגורלן הפוליטי. על-ידי כך נתפרשו, או הווארו בהארה הדדית, כמה וכמה תופעות כלכליות וחברתיות של האמוראים ושל כלל היהודים בבבל ובארץ-ישראל.

רשימת הקיצורים

AA	Acta Antiqua
AJSL	American Journal of Semitic Languages and Literatures
AO	Archiv Orientalni
CAH	Cambridge Ancient History
ESHHW	The Social and Economic History of the Hellenistic World
HTR	Harvard Theological Review
HUCA	Hebrew Union College
IA	Iranica Antiqua
JA	Journal Asiatique
JBL	Journal of Biblical Literature
JESHO	Journal of the Economic and Social History of the Orient
JJGL	Jahrbücher für jüdische Geschichte und Literatur
JJLG	Jahrbuch der Jüdisch-Literarischen Gesellschaft
JQR	Jewish Quarterly Review
JSS	Journal of Semitic Studies
MGWJ	Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums
PAAJR	Proceedings of the American Academy for Jewish Research
PEQ	Palestine Exploration Quarterly
REJ	Revue des Études Juives
VT	Vetus Testamentum
WZKM	Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes
ZAW	Zeitschrift für die Alttestamentliche Wissenschaft

פ ר ק ר א ש ו ן

ה ק ל א ו ת

דורות הרבה קודם לימי האמוראים (200—500 בערך למניינם) עסקו היהודים היושבים בארצות הפרת והחידקל בעבודת האדמה ועליה עיקר פרנסתם, אף שהיו פעילים גם במסחר, בעסקי כספים ובמינהל. אפשר שכבר גולי יהודה, שנושבו על-ידי שוביהם בסביבות הנהר כבר¹, שחצה את העיר ניפור, היו עובדי אדמה. אמנם המקורות על מצבם הכלכלי והסוציאלי של הגולים הם מועטים, והם נתפרשו על-ידי החוקרים בפנים שונים, ולעתים אף מנוגדים בתכלית הניגוד². מכל מקום, בידנו

1 על מקומו וחשיבותו הכלכלית של נהר כבר, ראה פ' ארצי, אנציקלופדיה מקראית, כרך ד, ערך כבר, עמ' 10—11. Obermeyer, Die Landschaft Babylonien, SS. 327-328. על הנהרות, במקומות היישוב של יהודי בבל, בייחוד בימי המשנה והתלמוד, ראה שמתברר זה כתב את ספרו רק על-פי דבריהם של הסופרים הקלאסיים והערבים ולא השתמש בתלמוד הבבלי בכלל. על תופעה מצערת זו ראה לאחרונה דבריו של ד' שפרבר ב־Iranica Antiqua, כרך ח, 1968, עמ' 70—73.

2 ראה י' קויפמן, תולדות האמונה הישראלית, כרך רביעי, ס"א, עמ' 10—14 ושם הספרות. הרצפלד (Herzfeld) בספרו Handels-geschichte der Juden des Alter-tums², Braunschweig 1894, SS. 53—55 אין הוא מביא ראיה לדבריו. בדעה מנוגדת מחזיק מ' זר־כבוד במאמרו 'מצבם הכלכלי של הגולים בבבל', שנתפרסם בספר היובל לרבי חנוך אלבק, ירושלים תשכ"ג, עמ' 238—252. במאמר זה הוא מסכם את המצב כלהלן: '... מפליא הדבר שאין בכל המסמכים האלה (התעודות מבית מורשו, ראה עליהן להלן) אחיזה לדעה שהיתה נפוצה, שהיהודים השתתפו בחיי המסחר בבבל. עובדה זו מתאשרת גם מן המסופר בנחמיה יג, טז, שעוד בימיו, בערך מאה שנה אחרי העלייה הראשונה מבבל, היו הצורים "מביאים דאג וכל מכר ומוכרים"...' (שם, עמ' 252). והראיה האחרונה איננה ראיה לנידון. שכן מנחמיה מותר, לכל המרובה, להסיק שהסוחרים שבין יהודי הגולה בבבל לא שבו לארץ יהודה עם העליות בימי שיבת ציון. הללו תמכו, כפי הנראה, בעולים בכסף ובזהב, כמסופר בספר עזרא א, ו. שכן אין להניח כלל ששכירים

כמה שבריי-עדויות וקטעי-זכרונות, שמהם ניתן ללמוד שאותם הגולים מיהודה שביקשו לעבוד בחקלאות לא נמנע מהם הדבר על-ידי השלטון בבבל. מציאות זו עולה החל בהגלייתו של יכניה מלך יהודה, כפי שאנו למדים מירמיהו.

ירמיהו הנביא שלח 'ספר' מירושלים 'אל יתר זקני הגולה ואל הכהנים ואל הנביאים ואל כל העם אשר הגלה נבוכדנאצר ... בבבל'. 'ספר' זה נשלח 'אחרי צאת יכניה המלך' (ירמיה כט, א—ב) מן הארץ, ובו היה כתוב בין השאר: 'בנו בתים ושבו ונטעו גנות ואכלו את פרי' (שם, שם ה). יש להניח, שירמיהו השיא לגולים 'עצה טובה' (ראה בבא בתרא כח ב—כט א) על יסוד המצב הריאלי שהיה שורר באותה שעה ביישוביהם של הגולים בבבל. מסתבר שהנביא דיבר כנגד אותם הגולים מיהודה, שהיו מהססים אם להתנחל על אדמת נכר ולבנות ולנטוע ולהתיישב בה ישיבת-קבע. שכן היו נביאים בבבל, מהם ידועים בשמם, כגון: אחאב בן קוליה, צדקיהו בן מעשיה (ירמיה כט, כא) ושמעיהו הנחלמי (שם, שם כד), שהיו מנבאים על החזרתם בקרוב של כלי ה' לבית-המקדש, ועל שיבתם ופדותם המהירה של הגולים אל ארץ יהודה. ואמנם נבואות-עידוד כאלה היו עשויות ליפול על אזניים קשובות, לאור געגועיהם של הגולים אל בתיהם ואדמותיהם שבארץ יהודה. ירמיהו ביקש אפוא לשכנע את הגולים שהגלות תימשך יותר מ'שנתיים ימים', כפי שניבא בירושלים חנניה בן עזור (ירמיה כח, ג), ולא מן הנמנע שנבואותיו של זה אף הן הגיעו אל הגולים בבבל³. לדעתו של ירמיהו, הגלות תימשך וה' יפקוד אותם 'לפי מלאת לבבל שבעים שנה' (שם, כט, י), ולפיכך עליהם להיאחז באדמתה של בבל. מכאן רמז לדבר, אם נבקש להיות זהירים, שהרשויות המקומיות לא היו מונעות, כאמור, מן הגולים להתנחל באדמתה של בבל.

מכל מקום, אין להחליט על יסוד דברים של בירוסוס, שמובאים אצל יוסף בן מתתיהו, שרוב העולים עסקו בחקלאות (יעקב ליוור, אנציקלופדיה מקראית, כרך ב, עמודה 505); שכן בירוסוס רק מספר שנבוכדנאצר ציווה להושיב את השבויים, ובראשם היהודים, 'במקומות המתאימים ביותר בבבל'⁴. דברים אלה הם כלליים

למיניהם היו יכולים לתמוך באחיהם השבים לארץ 'בכלי כסף, בזהב ברכוש ובבהמה ובמגדנות', כפי שמסופר בעזרא שם. ובכלל תמוה הדבר שאין זר-כבוד מבחין בין גורלם ומצבם הכלכלי של הגולים בדור הראשון והשני ולבין מצבם של בניהם ובני-בניהם במאה החמישית לפני הספירה. והרי לכל הדעות, אף של אותם החוקרים שסוברים שמצבם הכלכלי של הגולים תחת שלטונם של הבבלים היה קשה, הרי אף הם מסכימים שאחרי עלייתו של כורש לשלטון בבבל בשנת 539 לפני הספירה שופר מצבם הכלכלי והאזרחי-משפטי של היהודים בארצות הפרת והחידקל.

3 מגעיו של ירמיהו, באמצעות שליחים עם יהודי בבל, היו כפי הנראה אינטנסיביים. ראה, למשל, ירמיה נא, סא—סד.

4 ואלו הם דבריו של בירוסוס מן 'הספר השלישי של דברי ימי הכשדים', כפי שמביא

כל-כך, שאין להסיק מהם דבר על פעילותם הכלכלית, או על עיסוקם המקצועי המוגדר של הגולים. והרי ש' בארון, למשל, הסיק מכאן שהמדובר בהתיישבות עירונית דווקא (ראה: היסטוריה חברותית ודתית של עם ישראל, ח"א, עמ' 91—92). וכיוצא בו אין להחליט על עיסוק כלכלי מוגדר של הגולים בבבל על-פי רשימת העולים 'אשר באו עם זרבבל' (עזרא ב, ב) ואשר הביאו עמם סוסים, פרדים, גמלים וחמורים (שם, שם סו—סח; נחמיה ז, סח). בהמות-בית אלו היו בדרך כלל בהמות-משא, ולא-דווקא בהמות עבודה טיפוסיות לעבודת האדמה, שכן בימים ההם היו חורשים לרוב בשור או בחמור, כפי שיתברר להלן. ואמנם יוסף בן מתתיהו (קדמוניות היהודים יא 72) כותב במפורש: '... ארבע מאות ושלשים וחמשה גמלים, חמשת אלפים חמש מאות עשרים בהמות משא' (לפי תרגומו של א' שליט, עמ' 9). ברם יוסף בן מתתיהו משתמש בשם *ὑποζύγια*, ויש במלה זו גם מובן של בהמה המושכת בעול (ראה במילונם של Liddel-Scott, 1966, עמ' 1881, טור א, בערך *ὑποζύγιον*). ונעלם ממני המקור למספר של 'בהמות משא' אצל יוסף בן מתתיהו).

ברם יוסף בן מתתיהו מספר, שלאחר הצהרת כורש: 'יצאו ראשי שני השבטים יהודה ובנימין והלוויים והכהנים לירושלים, שכן רבים נשארו בבבל, כי לא רצו לנטוש את נכסיהם' (קדמוניות היהודים, ספר אחד-עשר, בתרגומו של שליט, עמ' 3). יש כאן רמז, הן מצד העניין והן מצד הלשון (ראה לידל-סקוט, עמ' 1002, טור א, בסוף הערך *κατα*), שהמדובר בנכסי דלא-ניידי, כלומר בתים, גינות או קרקעות. נכסים כאלה קושרים את האדם בכל מקום ובכל זמן אל מקום מושבו. רמז זה מתחזק, אם נצרפו לעדויות על מצבם הכלכלי של בניהם של הגולים.

אכן, על מצבם הכלכלי של בניהם ובני-בניהם של גולי יהודה בבבל אנו למדים מן השטרות שבארכיון בית מורשו מניפור, שנתגלו בסוף המאה שעברה. תעודות אלו הן מימיהם של ארתחששתא הראשון ודריוש השני, מלכי פרס, שמלכו במאה החמישית לפני הספירה. כאן ייאמר רק זאת, שהקו האופייני בפעילותם הכלכלית של היהודים, שהיו קשורים בבית מורשו, הוא הצירוף והשילוב בין העיסוק בחק-

אותם יוסף בן מתתיהו ב'קדמוניות היהודים' א, 223, ובתרגומו של שליט, עמ' 364: 'וכאשר היה (נבוכדנאצר) שליט על כל מלכות אביו (שנפטר בזמן שהלה שהה במצרים לשם דיכוי מרידה) פקד שהשבויים יושבו במקומות המתאימים ביותר בבבל' (וראה 'נגד אפיון' א 138). בירוסוס היה כהן בל בבבל; שחי ופעל במאה השלישית לפני הספירה. ספרו על תולדות בבל, בן כמה כרכים, אבד, ורק הבאות אחדות ממנו נשתמרו אצל יוסף בן מתתיהו. גם אויסביוס מביא ממנו; כפי הנראה, באמצעותו של אלכסנדר פוליהיסטור ואפולודורוס. ראה C. F. Lehman-Haupt במאמרו *Neue Studien zu Berossos*, שנדפס ב-Klio כרך ב, 1929, עמ' 125—160, ושם על טיב מקורותיו ומהימנותם.

לאות, על ענפיה השונים, ובין העיסוק במסחר ובמנהל⁵. קו זה יאפיין גם את האמוראים, כפי שיתברר להלן⁶.

- 5 פריי הגדיר את בית מורשו כך: 'בית מורשו לא היו אלא אחד מן הבנקים שעסקו בגביית מסים, נוסף על עסקיהם המסועפים (הלוואות, מסחר)'. ראה אנציקלופדיה מקראית, כרך ו, עמ' 603. לשאלה אם גולי עשרת השבטים החזיקו במשרות מינהל ראה בארון, היסטוריה חברותית ודתית של עם ישראל, ח"א, עמ' 223—224 בהערה 10; גרינץ, פרקים בתולדות בית שני, עמ' 61—63; אנציקלופדיה מקראית, כרך ב, עמ' 502, ערך גלות אשור; ועל גולי יהודה העיר י"י רבינוביץ, יסודות יהודיים בנוסחות המש" פטיות של בבל בתקופת פרס, ספר אסף, עמ' 433—443: '... בין הסופרים בחצר המלך היו מגולי יהודה אשר חכמת הכתיבה היתה מפותחת ונפוצה מאד במולדתם'. ומן הספרות הגדולה על הלוחות שנתגלו בניפור נציין כאן את המחקרים הבאים: H. V. Hilprecht — A. T. Clay, *Business Documents of Murashû Sons of Nippur, 464—424 B.C.* in: *The Babylonian Expedition of the University of Pennsylvania, IX, 1898*; A. T. Clay, כרך, שם הספר כהנ"ל ונדפס בכרך בשם הנ"ל, כרך, A. T. Clay, *Legal and Commercial Transactions... chiefly from Nippur*, 1904; והנ"ל, בכרך בשם הנ"ל, כרך יב, פילאדלפיה 1909. העניין המשפטי בתעודות אלו נותח והוסבר על-ידי המשפטן G. Cardascia, בספרו *Les Archives des Murashû, Paris 1951*. על כמה מן התעודות הנ"ל כתב מ' זר-כבוד, מצבם הכלכלי של הגולים בבבל, בספר היובל לר' חנוך אלבק, עמ' 238—252, ולאחרונה דנו במצבם החברתי של היהודים בבבל, D. Wallis, *Die soziale Situation der Juden in Babylonien zur Achämedenzeit* (Dissert.) Berlin 1953; P. R. Ackroyd, *Israel under Babylonian and Persia*, in: *The new Clarendon Bible, Old Testament IV*, Oxford, 1970. ושם, בעמ' 80, צילום של תכנית העיר ניפור על לוח חימר משנת 1500 לפנה"ס בערך.
- 6 סיכום המצב הכלכלי בבבל במאה הרביעית לפני הספירה מסכם Rostovtzeff, *Social and Economic History of the Hellenistic World, Vol. I*, pp. 78—79: 'Babylonia with its long-established civilization, its highly developed agriculture, industry, commerce and banking, has a most complex and highly differentiated structure... This ancient organization underwent some changes in Persian times... These changes, however, related mostly to the civil and criminal law and did not affect the main features of the social and economic structure of Babylonia. From the economic point of view some changes were brought about by the role that the Babylonian satrapy played in the economy of the Persian Empire. A larger demand for Babylonian goods caused for example a sharp rise in prices, especially in the case of agricultural products'. ועל המסחר המפותח של מלכות פרס בימים ההם ראה הנ"ל, שם, עמ' 83—85. במערכת הכלכלית-המשקית המסועפת יכלו היהודים להשתלב בתנאי שלא הוגבלו בהגבלות על-ידי השלטונות. ולהגבלות כאלו, כמציאות מתמדת, אין זכר לא בספרי המקרא המאוחרים ולא במקורות אחרים. על רמת המחירים של תבואה, שמן, שומשמין ותמרים במאה השלישית לפנה"ס ראה הנ"ל, עמ' 537. וראה המסקנה שהסיק Ackroyd בספרו הנזכר בהערה הקודמת, בעמ' 20, כי בתקופת הלוחות של ניפור *...some Jews were engaged in trade with men of other nationalities*. על המצב הכלכלי בימיהם של המלכים ממשפחת האחמנים ראה סיכומו של R. N. Frye, *The Heritage of Persia*, לונדון, 1963, עמ' 112—116, ושם, עמ' 114 על בית מורשו ופעילותם הכלכלית, בייחוד בתחום מסחר הכספים, כגון הלוואות ותשלומי מסים.

ח ק ל א ו ת

על חקלאים יהודים בארצות הפרת והחידקל, בימי הבית השני ולאחר חורבנו, אנו שומעים מעט מאוד בספרות התנאים. במשנה (חלה פ"ד מ"א) מסופר על 'בן אנטינוס העלה בכורות מבבל...'. דומה, שלפנינו הדוגמה הקונקרטית היחידה על בעל-עדרים בבבל בפני הבית. אמנם בספרות התנאים ישנם הלכות ומאמרי אגדה, שמהם אנו למדים שהנביאים בבבל הטילו על האיכרים שם להפריש תרומות ומעשרות. ברם הלכות ומאמרים אלה אינם משקפים מציאות בכל המקרים; יש בהן לעתים ביטוי למשאלת-לב בלבד. מכל מקום סוגיה זו של הזיקה בין ההלכה והאגדה בנידון ולבין המציאות טעונה בירור מדוקדק, ובירור זה ייעשה להלן בנספח.

עדות אחת, מאלפת מכמה בחינות, על חקלאים יהודים במסופוטמיה ובבבל נשתמרה אצל יוסף בן מתתיהו. בספרו 'קדמוניות היהודים', יב, 147—153 (תרגום א' שליט, עמ' 48) אנו קוראים: '(ועוד) העיד (המלך, אנטיוכוס השלישי) בכתב על חסידותנו ונאמנותנו כשנודע לו על המרידות בפריגיה ובלודיה בשעה שהיה בפחוות העליונות, וציווה על זבכסיס האיסטראטגוס שלו ואחד מרעיו הקרובים ביותר לשלוח אחדים מבני עמנו מבבל לפריגיה. וכך כתב: "המלך אנטיוכוס לזבכסיס אביו שלום אם שלום אתה מה טוב, גם אני שלום. שמעתי על המורדים בלודיה ובפריגיה וסבור אני שצריך אני ליתן דעתי על כך ביתר שאת. ולאחר שנועצתי עם רעי כדת מה לעשות, החלטתי להעתיק אלפיים משפחות מיהודי מסופוטמיה ובבל אל המ- צודות והמקומות החשובים ביותר, כי מאמין אני, שהם יהיו שומרים הדורשים טוב לעניינינו מפני יראת אלהים (אשר בלבם). ויודע אני, שאבותי העידו עליהם בדבר נאמנותם ומסירותם לכל אשר יבוקש מהם. לפיכך רצוני הוא שיעבירו אותם, אף- על-פי שכרוכה בכך טרחה והובטח להם (שיורשו) לקיים את חוקיהם המיוחדים. וכשתביא אותם למקומות הנזכרים למעלה תיתן לכל אחד מהם מקום לבניין בית ואדמה לעובדה ולנטוע (עליה) כרם ותפטור אותם מן המסים מפירות האדמה

7 במדרש תנאים לספר דברים (מהדורת הופמן, עמ' 77) מובא גם שמו הפרטי 'חזקיה בן אנטינוס'. ושם, בהערה ד, מובאים ואריאנטים. ויש להוסיף שבמיוחד לרבנו גרשום, לתמורה כא א, גורס: 'אנטיגנוס'. הערוך גורס: 'אטיטוס'. ראה ערוך השלם, כרך א, עמ' 61 בערכו. וראה שם בציוגי המקומות של קוהוט. ויש להוסיף שכי"מ וכי"פ גורסים: 'בן אטיטוס'. ועל הצד ההילכתי ראה ר"ח אלבק, בהשלמות ותוספות למשנתנו, עמ' 411. וקשה לקבוע מניין עלה 'יוסף הכהן', שזכר שם במשנה. ראה עליו אצל א' ביכלר, הכהנים ועבודתם, עמ' 56, הערה 45. אפשר שרמז יש בדבריו של פילון האלכסנדרוני, נגד פלאקוס, סעיף 282 (בתרגום העברי של מ' שטיין עמ' 123), שיהודי ארצות הפרת והחידקל עסקו בעבודת האדמה. ואלו הם דבריו של פילון: 'ולא ארצות היבשה בלבד מלאות מושבות יהודים... אך את הארצות אשר מעבר לנהר פרת לא אזכיר, בכל המקומות האלה, להוציא חלק קטן, גרים יהודים, כמו בבבל ובכל המדינות אשר סביבותיהן משתרעת אדמה פוריה'.

למשך עשר שנים. גם יקבלו תבואה במדה לפרנסת עבדיהם עד שיוציאו פירות מאדמתם".

מכתב זה שנכתב על-ידי אנטיוכוס הגדול בשנים 205—210, בקירוב, הוא כפי הנראה מהימן אף בפרטיו (ראה צ'ריקובר, היהודים והיוונים בתקופה ההלניסטית, תשכ"ג, עמ' 229—230, ועמ' 405 והערה 60).⁸ פשוטם של הדברים מלמד, שבתעודה הנזכרת מדובר ביהודים עובדי-אדמה ותיקים במסופוטמיה ובבבל בסוף המאה השלישית לפני הספירה הרגילה. ובכך דומה מצבם הכלכלי, במידה מסוימת, למצבם הכלכלי של אחיהם במצרים ובצפון-אפריקה.

שכן גם יהודי ארץ-ישראל שהוגלו, ואף אלה שהיגרו מרצון לארצות צפון-אפריקה, היו עוסקים בחקלאות בעידוד השליטים והשלטונות המקומיים (ראה א' צ'ריקובר, היהודים במצרים בתקופה ההלניסטית הרומית לאור הפאפירולוגיה,² עמ' 52—63; ש' אפלבאום, יהודים ויוונים בקיריני הקדומה, עמ' 136, 151, 170 ועוד⁹). ברם המקורות על מצבם הכלכלי של יהודי בבל עד למאה השלישית הם זעומים לעומת השפע היחסי של המקורות על מצבם החברתי והכלכלי של אחיהם במצרים ובצפון-אפריקה. ובייחוד אמורים הדברים על עדויות שמעידות על עיסוק בעבודת האדמה.

מכל מקום יש בידנו מקורות, אם כי מועטים בלבד, על יהודים בבבל שהיו עובדי אדמה, קודם עלייתה לשלטון של השושלת מבני סאסאן, בראשית שנות העשרים של המאה השלישית. ואם אנו מוצאים המוני יהודים בבבל, ובתוכם רבים מן החכמים שהיו מתפרנסים מעבודת האדמה, הרי אנו רשאים להחליט שמלאכת אבותיהם בידם¹⁰. רציפות זו בעבודת האדמה מעידה על מידה גדולה של יציבות פוליטית-

8 וראה גם א' שליט, The Letter of Antiochus III to Zeuchis Regarding the Establishment of Jewish Military Colonies in Phrygia and Lydia, JQR vol. 50, 1959—1960, pp. 289—318.

9 וראה גם ח"ז הירשברג, תולדות היהודים באפריקה הצפונית, כרך א, עמ' 38, 40, 196—199, 371—372 בהערות 22—26. מאלפת היא העובדה, שהגולים מארץ-ישראל לאחר חורבן בית שני, שהתיישבו בחצי-האי ערב אף הם עסקו בחקלאות (ראה הירשברג, ישראל בערב, עמ' 179—182). ועל יהודים עובדי אדמה במצרים לפי עדות פאפירולוגית ושל אוסטראקות ראה צ'ריקובר-פוקס, Corpus Papyrorum Judaica, כרך א, עמ' 15—16, על המאה השלישית והשנייה לפני הספירה, בעמ' 18— על גובי מסים במצרים העליונה, שהיו חקלאים וגובים בעת ובעונה אחת, על התקופה הרומית 30 לפנה"ס — 117 לספ"ה, עמ' 50, 53—54, על התקופה הביזאנטית עמ' 104, עמ' 106. וראה גם עמ' 131, 134—135, 140—141, 141—150. על המצב בסוריה בימי הבית השני ובימי המשנה ראה סקירה (בלתי שלמה) של בן-ציון לוריא, היהודים בסוריה בימי שיבת ציון המשנה והתלמוד, עמ' 21—23, ובתחומה של צור — עמ' 59.

10 המעבר מן השלטון הסלבקי לשלטון הפרתי בבבל לא גרם לשינויים גדולים גם מן הבחינה הכלכלית. ראה Rostovtzeff, Social and Economic History of the Helle-

ח ק ל א ו ת

חברתית של יהודי בבל במרוצת הדורות ובחליפות השושלות. וחשוב מאוד לזכור, שמצבם הפוליטי-האזרחי של המוני היהודים בבבל לא הורע באופן ניכר בימי השושלת החדשה, שתחת שלטונם חיו ופעלו האמוראים בבבל.

ואמנם רבים מאוד מן האמוראים הנודעים בבבל היו, כידוע, בעלי-נכסים — בעלי-אדמות, כרמים, מטעי-תמרים, גינות-ירק, יערות ובתים, שמפירותיהם נת-פרנסו. מהם רבים שעבדו בעצמם בשדותיהם, ומהם שהיו מעסיקים חוכרים, ארי-סים, שתלנים, או פועלים שכירים. עם הסוג השני נמנו החכמים שהיו, כפי הנראה, העשירים שבעם, כגון בית ראשי הגולה וראשי הישיבות הגדולות. הללו היו נוהגים לפקוד את שדותיהם או גינותיהם מזמן לזמן, לשם פיקוח על העובדים ועל מצבם התקין של נכסיהם (ראה, לדוגמה, חולין קה א ; תענית ט ב)¹¹. מובן אפוא, שהעי-סוק בחקלאות בתור מקור פרנסה רווח בין אמוראי בבל, נקבע הן על-ידי מסורת ורציפות והן על-ידי תנאים פוליטיים וכלכליים נתונים, ולא על-ידי בחירה מודעת ועל יסוד שיקולים מוסריים, כפי שכתב אחד החוקרים: 'בדרך כלל העדיפו חכמי התלמוד את החקלאות על המסחר, מפני שידעו יפה את המוקשים המוטלים בדרכו של אדם ישר העוסק במסחר'¹². גישה זו צריך לדחותה מכמה וכמה טעמים, ובעיקר משום הטעם הפשוט שלא יהודי בבל ולא חכמיהם קבעו את המדיניות הכלכלית

nistic world, עמ' 859 ואילך. על החקלאות, טיבה והיקפה, שבה עסקו יהודי בבל, כתבו רבים. נציין, לפי שעה, את ספריהם של S. Krauss, Talmudische Archäologie, Bd. II, Leipzig 1911, SS. 148—244 ; והנ"ל, קדמוניות התלמוד, כרך א, ח"א, עמ' 7—22 ; J. Newman, The Agricultural Life of the Jews in Babylonia, London, 1932 וראה גם בהערה 11 ; J. Neusner, A History of the Jews in Babylonia¹, Vols. I-V, Leiden 1965—1970. ספרו של נויזנר מאכזב מאוד גם מבחינה זו, שאין בו דיון ראוי לשמו בכל הנוגע לחיים הכלכליים של יהודי בבל.

11 ובמסכת ביצה ט ב, מסופר על יהודה וחזקיה 'בני ר' חייא נפוק לקרייתא...'. ופירש רש"י: 'לכפרים לראות שדותיהן'. מקרה זה נמסר בירושלמי ביצה פ"א ס רע"ג בלשון יחיד, ומוסב רק על יהודה, 'נפק לברא'. וכיוצא בו פירש רש"י לברכות יח ב גם שם על 'בני רבי חייא'. וראה פסחים ג ב 'יוחנן חקוקא נפק לקרייתא...'. וגם שם פירש רש"י כן. לנוסח דבריו של שמואל בחולין קה א ראה מדרש הגדול לבראשית, על המקרא 'ויאמר לו לך נא ראה את שלום אחיך ואת שלום הצאן וגו' (בראשית לו, יד). מהדורת מרגליות, עמ' תרלד.

12 י"ל ג'קובס, במאמרו 'החיים הכלכליים של יהודי בבל בתקופת התלמוד' (מלילה ה, מנצ'סטר, תשט"ו, עמ' 85) מסתמך על כמה מקורות בבבלי. ראה שם בהערה 13. ברם המעיין במקורות הללו לא ימצא סעד למסקנתו. שכן ביבמות סג א ישנם מאמרים בשבתה של עבודת האדמה בצדם של מאמרים שמדברים בשבתו של המסחר. וכיוצא בו בפסחים קיג א. והציון להוריות יב א וכריתות ה סע"ב אין בו שום עניין, שכן לא מדובר שם על הערכת המסחר כלל. ואשר להסתמכותו על פונק (Funk) Die Juden in Babylonien, כרך א, ברלין, 1902, בייחוד עמ' 22. הרי מן החובה להעיר שדבריו של פונק הם רצופים אפולוגטיקה. ראה בייחוד שם, עמ' 21.

פ ר ק ר א ש ו ן

בארצות הפרת והחידקל. מדיניות זו היא בגדר נתון, שכל אזרח ותושב פעל במסגרתה לשם קיומו האישי וקיומם של בני-משפחתו. יהודי בבל כמיעוט אתני-דתי צריכים היו להשתלב במדיניות זו, במידה שלא פגעה זו באורחות חייהם הדתיים המיוחדים להם. יתר על כן, להלן נביא כמה וכמה עדויות מפורשות מפיהם של גדולי האמוראים בבבל, שיעצו לבניהם, לתלמידיהם ולקהל שהאזין לדרשותיהם, לעסוק גם במסחר, בצדה של עבודת האדמה, משום שרמת הכנסותיו של סוחר היתה גבוהה בהרבה מזו של איכר¹³. הווי אומר: האמוראים לא דיברו אל בני כת זעירה ופרושה מדעת מהוויות העולם, אלא אל קיבוץ אנשים, לא-מבוטל בכמותו¹⁴ ובעל תודעה ברורה מאוד, שתכליתה 'יישובו של עולם'. גישתם של אמוראי

13 מובנה של מלה זו בתלמוד הבבלי, ובייחוד מובנה החברתי, אינו ברור, אף-על-פי שלפי המילונים התלמודיים פירושה עובד אדמה. ראה, למשל, בעירובין פב ב: 'וכמה מזון שתי סעודות. אמר רב יהודה (אמר רב) תרתי ריפתא איכרייתא' (אולם ראה גירסה: 'איבריאתא', בדק"ס כ"מ, וראה שם באות א). ורש"י פירש ד"ה 'ריפתא...'. אכרים מנהיגי שוורים'. והערוך, ערוך השלם, כרך א, עמ' 83 טור ב, בערך אכר; '... ויש מפרשין ככרות כמו שאכלו הרועים כמו "אכר וצמדו"' (ירמיה נא, כג). אולם כ"ו גורס: 'ריפתא איכרייתא'. ובעירובין כח ב 'אוזילתא (וי"ג: אוזלתא, איזולתא, איזולתתא) דאיכרי', פירש הר"ח: '... האיכרים הם עובדי האדמה'. ובסנהדרין כו ב על 'איכריה דרב זבד' אומר רש"י ד"ה 'איכר, לאו היינו אריס ואינו חולק בפירות'. ובטור מפרש גם כאן 'רועה'. ראה בפלפולא חריפתא באות ע על הרא"ש במקומנו. אולם ביד רמה מפרש: 'דלאו אריס הוא דהא לא פליג בפירי אלא אגריה קא שקיל למכרב'. מכאן שהיה זה עובד, שנשכר לצורך מלאכת החריש. וראה בספר והזהיר שיש לו בזה גירסה שונה מזו שלפנינו. ועל גזרונה של התיבה אכר ראה דבריו של גייגר בתוספות הערוך השלם, עמ' כג, טור ב, בערכו. ואילו המלה 'חקלאה', שהוא בעצם תרגומה של המלה איכר בעברית, באה גם ככינוי בן לאדם שאינו 'בקי בדינין'. ראה, לדוגמה, כתובות עט א, רש"י ד"ה חקלאה. Widengren מפרש: 'The origin of the word points in the direction of a worker, cf. the etymology of the word: Sumerian en-gar; Accad. ikkaru; Aram. akkara; Arab. 'ākkār...'. vide: Iranica Antiqua, vol. 1 1961, p. 152, n. 1

14 מספרם של יהודי בבל אינו ידוע. יוסף בן מתתיהו, קדמוניות היהודים, יא, 133 (בתרגומו של שליט, עמ' 14) כותב: '... ואילו עשרת השבטים יושבים מעבר לפרת עד היום רבבות לאין שיעור שאין לדעת מספרם'. ושם, טו, 14 (שליט, עמ' 164) מצויים בבבל 'המון יהודים'. והכוונה לעיר בבל. ושם, טו, 39, אנו קוראים: '... רבבות לא מעטות של העם הזה (=היהודי) הוגלו והתיישבו בבבל'. בשני המקומות הנזכרים מדבר יוסף בן מתתיהו על זמנו של הורדוס המלך. שירר (Schürer) בספרו Ge-schichte des Jüdischen Volkes⁴, כרך שלישי, עמ' 8, סובר שבתקופה הרומאית הגיע מספר היהודים בארצות הפרת והחידקל למיליונים יהודים (ראה שם ביבליוגראפיה). האחרון שדן בשאלה זו הוא נויזנר, A History of the Jews in Babylonia, II, Leiden, 1966, עמ' 246—250. הוא מגיע למסקנה, שמספרם של היהודים בבבל ובארצות הסמוכות היה בימי הסאסאנים 860,000 בערך (וראה שם ספרות. ויש לצרף אותה אל שירר הנ"ל). אולם ראה מאמרו של נויזנר Rabbis and community in third century Babylonia, in: Religions in Antiquity, Essays in memory of E. R. Goodenough,

ח ק ל א ו ת

בבל לעניין בחירת העיסוק הכלכלי היתה מעשית מאוד, ופרטיה יתבררו בסמוך. עלינו אף לזכור, שהעיסוק בחקלאות ובמסחר בתוצרתה, ואף העיסוק במלאכה, היו אופייניים בימים ההם להרבה עמים במזרח הקרוב, ורווחו מאוד בין בני קבוצות אתניות שונות¹⁵. לכן אין לדבר על תופעה יהודית מיוחדת בתחום הפעילות הכלכלית. וכיוצא בו אין הוכחה מספקת על 'חילוק גדול במצב הכלכלי שבין ארץ-ישראל ובין בבל ... (ש)רוב יושביהן של ארץ-ישראל בימי התנאים והאמוראים אכרים ופועלים היו ורק מתי מספר היו עוסקים במסחר ... אולם בבבל בימי האמוראים כבר הרבה שלחו ידיהם במשא ובמתן ...'¹⁶. הבחנה זו ודומות לה אינן מיוסדות כל צורכן במקורות. עיון שיטתי במקורות וראייה כוללת של מצבם הכלכלי ופעילותם המש-

Leiden 1968, p. 446: 'I estimate that there were from 600,000 to one million Jews in Babylonia in this period'. בתלמוד הבבלי מוצאים אנו עדות אחת, מסוף המאה השלישית, או מראשית המאה הרביעית, בברכות נח א: 'אמר עולא נקיטין אין אוכלוסא בבבל' ('תנא אין אוכלוסא פחותה מששים רבוא'). מאמר זה נתפרש בשתי דרכים. לפי פירוש אחד — 'שמועטין מששים רבוא הן'. פירוש זה היה רשום על הגיליון והוכנס לטקסט בכתב-יד מינכן (ראה בדק"ס באות נ). אולם היתה גם מסורת פרשנית אחרת. במעדני יום טוב על הרא"ש, סימן ת, כתוב: 'אין דין אוכלוסיא בבבל. שאפילו יש אוכלוסיא בבבל אין מברכין (= ברכת "חכם הרזים")', דדוקא בארץ ישראל נתקנה. ששם ראוי לברך שיש כל כך חיל מישראל בארץ ישראל. וכך פירש הב"י אליבא דהרמב"ם, שנראה מדבריו דדוקא על אוכלוסיא שבא"י מברכים...'. ראה רמב"ם, הלכות ברכות, פ"י הי"א. וראה שם בכסף משנה ד"ה הרואה. וכן בסמ"ג, עשה, הלכות ברכות, ויניציאה, קיד ב: 'הרואה שש מאות אלף אדם כאחד ... ואם ישראל הם ובארץ ישראל הם אומר בא"י חכם הרזים'. ובעיון יעקב, ד"ה 'אין אוכלוסיא בבבל, כי אין השכינה שורה שם ...'. ובראבי"ה ח"א, עמ' 276 מובא: 'אמר עולא אין דרך רשות הרבים בבבל'. ומעיר אפטוביצר, שם, בהערה 14, כלהלן: '... לא ידעתי מקומו במקום אחר בש"ס'. ובברכות נח א: 'אמר עולא נקיטין אין אוכלוסא בבבל', ומבואר שם בברייתא: 'אין אוכלוסא פחותה מששים רבוא. נמצא שבבבל אין ששים רבוא במקום אחד, ואם כן אין רשות הרבים בבבל, שרשות הרבים צריך להיות ששים רבוא בוקעין בו'. וראה שם, עמ' 393 סימן שעט. מכל מקום, מדבריו של עולא אפשר אולי ללמוד על מספרם של היהודים בעיר בבל או בסביבה הסמוכה לה. אולם לא על מספרם במדינת פרס כולה. ישנן ידיעות על ישובים בודדים. על 'אקרא דהגרוניא', סמוך ונראה לנהרדעא, נאמר שהיו בה ששים בתים, ראה בבא בתרא עג ב, ואוברמאייר בספרו Die Landschaft, עמ' 265. הייכלהיים (Heichelheim) חשב ומצא, שבמאה הראשונה מנתה אוכלוסייתה של סלבקיה 600,000 איש, ובתוכם 50,000 יהודים, ראה Roman Syria שנדפס ב-, An Economic Survey of Ancient Rome, IV, Baltimore, 1938, עמ' 159 ובהערה 9. וראה להלן בפרק רביעי, בהערה 31; O. Klíma, Manis Zeit und Leben, עמ' 13—14. ועל הריבוי הטבעי הגבוה של יהודי בבל ראה, לדוגמה, יבמות סד ב: '... אבל בדורות האחרונים ששנותיהן מועטות שתי שנים ומחצה כנגד שלשה עיבורים'.

15 ראה הייכלהיים בספרו Wirtschaftsgeschichte des Altertums, Leiden 1938, עמ' 704—705 ועוד. והנ"ל, Roman Syria, בייחוד עמ' 147.

16 אלו הם דבריו של ר"ל גינצבורג, פירושים וחדושים בירושלמי, מבוא, עמ' סה. וראה להלן, בפרק חמישי שדן במסחר.

פ ר ק ר א ש ו ן

קית של העמים באיזור זה של העולם מלמדים, שהבחנות כאלה קיימות גם באותה ארץ עצמה. באזורים חקלאיים מובהקים אנו מוצאים סוחרים גדולים בתוצרת חקלאית ובמוצרי-לווי חקלאיים, שהתעשרו מכוח מרצם ויוזמתם ומכוח גורמים אחרים. אנשים כאלה מקומם אפוא בתקופות שונות ובאותה תקופה עצמה, הן בארץ-ישראל והן בבבל.

פוריותה של אדמת בבל

רוב האדמות בין הפרת והחידקל, והאזורים הסמוכים להם, נצטיינו בימים ההם בפוריות מרובה. פוריותה של אדמת בבל עלתה אף על זו של מצרים. אדמתה, שפע המים בשני הנהרות, שהיו משתמשים בהם שימוש אינטנסיבי מאוד לשם השקיית השדות באמצעות רשתות של תעלות חפורות (= 'נהרות בבל', תהלים קלז, א)¹⁷, והאקלים החם, שהיה שורר ברוב חדשי השנה (ראה, לדוגמה, ראש השנה כ א), החריצות והידיעה המקצועית בעבודת האדמה, הם הגורמים העיקריים ליבולים המבורכים של גידולי-שדה שונים, כגון; חיטה, שעורה... דגן ושומשום (יחזקאל ד, ט) וגידולי-מטע כגון תמרים (פסחים פח א), שהניבה אדמתה של בבל. שמעה של פוריות זו הגיע אל ירמיהו (נא, יג), הפליאה את הירודוט ועוררה את תשומת-לבם והתפעלותם של תיאופראסטוס, של סטראבון ושל פליניוס הזקן¹⁸.

17 אנו יודעים גם על שינוי של ערוץ הפרת, שתוכנן ובוצע על-ידי שלטונות פרס. ראה, לדוגמה, ברכות נט ב. וראה דוגמה נוספת במאמרו של ד' שפרבר, Bab Nahara, Iranica Antiqua, כרך ח, 1968, עמ' 70—73. וראה גיטין עג א שהמלכות ציוותה 'שיעבירו את הנהר דרך אותה שדה'. רש"י, שם, ד"ה אפיקו. אולם הגמרא שם אומרת שזהו 'אונסא דלא שכיחא'. על התערבות השלטונות בהכוונת נהרות ראה עבודה זרה לט א, סוכה יא א. ואוברמאייר Die Landschaft Babylonien, עמ' 228 ובהערה 2. ולברכות נט ב השווה קידושין עא סע"ב — עב רע"א. ורש"י ד"ה והאידנא. ואוברמאייר, הנזכר, עמ' 52 ואילך, ושם, עמ' 57.

18 ראה המקורות הקלאסיים על פוריות זו אצל Pauly-Wissowa, Real-Encyclopädie der Klassischen Altertumswissenschaft, Vierter Halbband, Stuttgart, 1896, עמ' 2712—2713. ושם, עמ' 2702—2703, על הגיאוגרפיה הפיסיקאלית; ושם, עמ' 2704 על תנאי האקלים בבבל. וראה גם הייכלהיים, Roman Syria, עמ' 127 ואילך. וחשובים מאוד הם דבריו של הירודוט (מלחמות הפרסים, א, 193), לא רק על פוריותה של ארץ בבל אלא גם על גידולי מטע, תאנים, זית וגפן, שלא מצאם בה במאה החמישית לפה"ס בניגוד בולט למצב ביוון. דומה שבימי האמוראים נשתנה מצב זה במידת-מה, שכן אנו שומעים על קיומם של כרמי גפנים בימי האמוראים. ראה להלן בפנים בראש פרק שני. על ההישגים בתחומי ההשקיה ראה וילוקס (W. Willocks), Irrigation of Mesopotamia, London 1917. ספר זה לא היה בידי, ואני מכיר רק לפי ההבאות של ש' הורביץ, החקלאות במזרח הערבי, ת"א 1966, עמ' 21. המחבר מונה שם (עמ' 22) את עיקרי גידולי השדה: שעורה, מעט חיטה (על היחס בין שטחי הגידול של שעורה לבין חיטה ראה שם, עמ' 64), כוסמת, דוחן, פשתה, וחרדל.

ח ק ל א ו ת

ומובן שגם תנאים בארץ־ישראל ואמוראים הפליגו בשבחה וייחדו לפוריותה מא־מרות שונים¹⁹.

מדבריהם של התנאים על פוריותה של אדמת בבל, בזכות מימיו של הפרת, נציע כאן רק דרשה אחת: '...עד הנהר הגדל נהר פרת' (דברים א, ז) דרש דרשן עלום־שם: '...הרי כל הנהרות אומרים לפרת מפני מה אין אתה משמיע קולך כדרך שקולנו הולך מרחוק. אמר להם מעשי מוכיחים עלי. אדם זורע בי זריעה עולה לשלשה ימים, נוטע בי נטיעה עולה לשלשים יום...'²⁰. דבריו המופלגים של התנא בשבח הפוריות של אדמת בבל לאורך הנהר פרת חשובים לנו במיוחד, שכן רבים היו יהודי בבל שישבו לאורך נהר פרת. כיוצא בו היה יכול הדרשן לדרוש אף על החידקל, אלא שנהר זה לא נזכר בכתוב שעליו מוסבים דבריו (וראה בראשית רבה פרשה טז, ג, מהדורת תיאודור—אלבק, עמ' 144, על דניאל י, ד, ושם, עמ' 146). אף דבריו של רב, ראש וראשון לאמוראי בבל, מביעים בקיצור נמרץ את עושרה

גידול האורז חדר בתקופה מאוחרת יותר (האורז בבבל, ובחלקים מסוימים בפרס, ידוע מימיו של אלכסנדר הגדול. ראה, לדוגמה, Rostovtzeff, SEHW, vol. II, p. 1166; B. Laufer, Sino-Iranica, Chinese Contributions to the History of Civilization in Ancient-Iran, Chicago 1919, pp. 372—373. וראה מאמרו של י' פליקס, האורז בספרות חז"ל, שנתון בר־אילן, כרך א, תשכ"ג, עמ' 188—189). מבין הירקות שגדלו לפנים יש לציין מיני שעועית שונים, מלפפונים, סלק, בצל, שום, עולש, צמחי בושם ומעט מספוא לבעלי חיים... תמר, תאנים(!), גפנים(!), רמונים, שקדים וחרובים. וראה שם (עמ' 46) על דרכי ההשקיה, ושם (עמ' 46—47) על האזורים, שבהם ישבו היהודים בימי התלמוד והתנאים האקלימיים. על כמויות המים בחידקל, שם (עמ' 84).
19 מאמריהם מובאים בספריהם של קרויס וניומן, שנזכרים בהערה 10. ברם יש לזכור שהפוריות הזאת מקורה בראש וראשונה בחריצותם הבלתי־נלאית ובמסירותם המרובה של החקלאים בבבל, שהרי היו גם כמה תנאים בלתי־נוחים בבבל. ונציע את דבריו של פרופ' הורביץ, החקלאות במזרח הערבי, עמ' 46—47: 'האיזור שבו ישבו היהודים בימי התלמוד, כך נראה לי, הוא איזור המישורים התחתון... גבהו כ־30 מטר מעל פני הים. הטמפרטורות קיצוניות — כ־10°C+ בחודש יאנואר, ולמעלה מ־50°C+ בחדשי הקיץ. המשקעים דלים מ־5 מ"מ עד ל־200 מ"מ. הגשמים מרוכזים ובאים בחדשי נובמבר—מרץ, הקרקע בכללה דלה... איזור המישורים העליון, תחומיו: החלקים התיכונים של הפרת והחידקל, במערב גבול סוריה והאיזור ההררי מצפון מזרח... האקלים יבשתי; החורף קר, טמפרטורות יאנואר הממוצעות 7—8 מ"צ, הקיץ חם ויבש, כמות המשקעים — 100—300 מ"מ'.

20 ספרי, דברים, פיסקא ו, מהדורת רמא"ש, דף סו ב; מהדורת פינקלשטיין עמ' 15 וש"נ. ובשינויים קלים במדרש תנאים לדברים שהו"ל הופמן, עמ' 5, ודרשה זו בשינוי, בשם ר' לוי בבראשית רבה פ"טז, ג, עמ' 146. ורב אמר: 'פרת אוותינטין שלנהרות', בראשית רבה פ"טז, ג, מהדורת תיאודור־אלבק, עמ' 144, ובמנחת יהודה שם. ואין אני יודע אם נכתב מחקר על דבר האמונות השונות, מוצאן ורקען הפולחני־הדתי, על דבר מוצאם של הנהרות באגדות חז"ל. על חשיבותו של מחקר מעין זה בתולדות אמונותיהם של יהודי בבל והתהוותה של כת ים המלח, עמד אולברייט, מתקופת האבן ועד הנצרות², עמ' 224—226.

פרק ראשון

החקלאי של בבל: 'עתירה בבל דחצדא בלא מיטרא' (תענית י א). ונתפרשו דבריו במיוחס לרש"י: 'עשירה היא בבל שקוצרין בה תבואה בלא מטר שאינן צריכין לגשמים'²¹. ועל הכתוב בירמיה נא, יג: 'שכנתי (קרי: שכנת) על מים רבים רבת אוצרות וגו'', דרש רבי אושעיה (הושעיא): 'מאי דכתיב "שכנת על מים רבים רבת אוצרות", מי גרם לבבל שיהיו אוצרותיה מלאות בר הוי אומר מפני ששוכנת על מים רבים' (תענית י א)²².

וכאן הגענו אל אחד הגורמים הראשיים, שגרם לשינוי אופייה של החקלאות והמצב הכלכלי בכלל, בין יהודי בבל לאחיהם בארץ-ישראל. מכאן שפע של מים, ומכאן תלות בידי שמים, כלומר בכמות הגשמים והטללים וזמני ירידתם וטיבם.

21 וכיוצא בו פירש במיוחס לרבינו גרשום. וקרוב לזה פירש בשרידים מפירוש הר"א לתענית, עמ' 37: 'מפני שכולה אגם ומליאה מים'. וראה שם בהערה 92. ברם הערוך, ערוך השלם, כרך ד, עמ' 5, ערך טבאי, גורס: 'עתידה', והוא מביא גם גירסה: 'דאצדא', ומפרש 'תשם'. הברכה אפוא שלפי הנוסח בפנים הופכת לקללה בנוסח שמביא הערוך. גירסת הערוך מצויה גם בכמה כתבי-יד וראשונים. ראה בדק"ס באות צ. וראה קרויס, קדמוניות התלמוד, כרך א, ח"א, עמ' 16, בהערה 1. ואם נשפוט לפי הקונטקסט שבגמרא, שם באים דבריו של רב אחרי דבריו של רבי אושעיה (הושעיא), שמוסבים על הכתוב בירמיה נא, יג, שבו הוא מנבא חורבן על בבל, הרי אפשר שזה השפיע, שדברי האמוראים הנזכרים יתפרשו על דרך השלילה. ברם אין ראייה מכרעת להסברת המאמרים הללו ולהבנתם הנכונה, שכן שינוי הלשון מ'חצדא' ל'אצדא' מסתבר על יסוד טעות שמיעה. ואף השינוי מ'עתירה' ל'עתידה', או להיפך, מסתבר על יסוד שינויים פאליאוגרפיים קלים הרווחים מאוד בספרות חז"ל. על חילופים בין אותיות שונות של האל"ף בי"ת בספרות חז"ל ראה ירושלמי ברכות פ"ח יב ע"ג; ירושלמי עירובין פ"ה כב ע"ב; בבלי עירובין נג א; עבודה זרה ב א; שבת קג ב. וראה דבריו של ר' יוסי במדרש הגדול לשמות, מהדורת הופמן, עמ' 215. ומשנת ר' אליעזר, מהדורת ענעלאו, עמ' 138. ועל הסכנה האמונתית בחילופיהן של כמה אותיות, ראה ויקרא רבה, פרשה יט ב, מהדורת מרגליות, עמ' תכב—תכג, וש"נ. וראה מה שהעיר בזה לאחרונה ר"ש אברמסון, לשוננו, כרך לז, תשל"ג, עמ' 37. מכל מקום ברור, שרב רבי הושעיא וגם אביו (ראה להלן בפנים) אין להם כל עניין בקללת בבל או חורבנה. עלינו להפריד אפוא בפשטות בין תוכן הכתוב המלא (בייחוד סופו של הכתוב) ולבין מאמריהם. האמוראים העריכו מאוד את שפע המים וברכתו לקיומם. ראה רש"י לברכות נט א, ד"ה כד מפתח בבי מטרא; ובמיוחס לרש"י בתענית ו ב, ד"ה מיטרא במיפתח. עם זאת צריכים אנו להעיר, שרב אף עמד ברבים על סכנת הגשמים המרובים בבבל, שיש בהם קללה, ראה בתענית כב ב, ובדק"ס לתענית, עמ' 131, באות ב; מהדורת מלטער, עמ' 95. וראה להלן בהערות 25, 33, 45. רק טבעי הוא שהן בבבל והן בארץ-ישראל היו מתפללים לטללים מרובים וברוכים. ראה, לדוגמה, תענית ד א בשם ר' ברכיה, ואילו בשיר השירים רבה, פרשה ח, עה"כ: 'שימני כחותם' וגו' (שיר השירים ח, ו) בשם ר' איבו. והכול תלוי בתנאים המיוחדים של השדה. רב פפא אמר: 'והא דידן אפילו טל גמי קשי לה', בבא קמא פא ב.

22 אף כאן ישנה גירסה אחרת. ראה בדק"ס באות פ. אולם גם אם אין גורסים 'מליאות בר', הרי הכוונה במלים 'שרבים אוצרותיה' שהם אוצרות בר. ואכן כך, למשל, פירש בהגדות התלמוד נא ג: '... מי גרם לבבל שיתרבו אוצרותיה, פירוש מתבואה. מים רבים ששוכנת עליהם'.

הבדל זה נדרש, על-ידי תנא אחד, עלום-שם, על הכתוב 'כי הארץ אשר אתה בא שמה לרשתה לא כארץ מצרים היא וגו'' (דברים יא, י). התנא מדבר על ארץ מצרים בהתאם לכתוב, אולם דבריו מבטאים להפליא גם את השוני שבין בבל וארץ-ישראל. ואלו הם דבריו: 'ארץ מצרים שותה מן הנמוך וארץ ישראל שותה מן הגבוה. ארץ מצרים נמוך שותה גבוה אין שותה. ארץ ישראל נמוך וגבוה שותה, ארץ מצרים נמוך שותה ואחר כך גבוה. ארץ ישראל שותה נמוך וגבוה כאחת. ארץ מצרים גלוי שותה שאינו גלוי אינו שותה, ארץ ישראל גלוי ושאינו גלוי שותה. ארץ מצרים שותה ואחר כך נזרעת ארץ ישראל שותה ונזרעת נזרעת ושותה. שותה בכל יום ונזרעת בכל יום. ארץ מצרים אם אתה עמל בה בפסל ובקרדום ונותן שנת עינך עליה²³. ואם לאו אין בכך כלום (=אין לו בה כלום²³). אבל ארץ ישראל אינה כן אלא הם ישנים על מטותיהם והמקום מוריד להם גשמים. משל למלך שהיה מהלך בדרך וראה בן טובים אחד ומסר לו עבד אחד לשמשו. שוב ראה בן טובים אחד מעודן ומפונק ועסוק בפעולה (=בעבודת המלך) ומכירו²³ ואת אבותיו, אמר גזרה שאני עושה בידי ומאכילו²³. כך כל הארצות נתנו להן שמישים לשמשן, מצרים שותה מן הנילוס, בבל שותה מן הנהרות אבל ארץ ישראל אינה כן, אלא הם ישנים על מיטותיהם והמקום מוריד להם גשמים...'²⁴.

תנא זה, בלי שנידרש כאן לבירור מגמת דבריו ולתכליתם, הבליט בסיום דבריו את הניגוד בין בבל שהיא 'שותה מן הנהרות' ובין ארץ-ישראל. שפע המים בבבל, 'ששוכנת על מים רבים' העלה, כאמור, את ערכה של החקלאות ואת חשיבותה המשקית עם כל המאמץ והעמל שהיה כרוך בה, ושהתנא הזכירם במקצת אף בדבריו. שפע המים בבבל בניגוד לארץ ישראל עולה גם מכמה הלכות. לדוגמה: 'המקבל שדה מחברו לזרעה... תבואה לא יזרענה קטנית. קטנית יזרענה תבואה' (בבא מציעא פ"ט מ"ח). הגמרא, בבא מציעא קז א מביאה כלהלן: 'מתני ליה רב יהודה לרבין [בר רב נחמן] תבואה יזרענה קטנית. אמר ליה והא אנן תנן תבואה

23 בילקוט שמעוני, רמז תתנ"ו, בדפוס ראשון (בדפוסים מאוחרים רמז תתנ"ז) גורס: 'ונודר שנת עינו עליה ואם לאו אין לו בה כלום... ומכירו לו לאבותיו... שאין אתה עושה בידך ואני מאכילך...'.²⁴

24 ספרי עקב, פיסקא לח, מהדורת פינקלשטיין, עמ' 73, מהדורת רמא"ש עז א. האמונה בחסדי השם, שמוריד להם גשמים בעתם הוא, כידוע, אמונת-יסוד במקרא, ואילו הבטחון באספקת המים מתוך הנהרות והנחלים היא 'מרידה בשם'. ראה, לדוגמה, תוספתא סוטה פ"ג ה"ו—ה"ז (=סנהדרין קח א): 'אנשי מבול לא נתגאו אלא מתוך טובה... אמרו כלום יש לו עלינו אלא גשמים. הרי יש לנו נחלים שאנו מסתפקין בהן ואין אנו צריכין לו...'. על המקבילות בספרות התנאים ראה ר"ש ליברמן, תוספת ראשונים, ח"ב, עמ' 58—59.

לא יזרענה קטנית. אמר ליה לא קשיא, הא לן והא להו'. ופירש רש"י: 'הא לן והא להו', מתניתין בארץ ישראל קאי (במשנה מדובר בארץ-ישראל) שהיא מקום הרים ואיכא למיחש לכחשא דארעא (ויש לחשוש שהקטנית תכחיש את הקרקע). אנן השתא בבבל קיימינן שהיא מצולה וטבועה בבצעי המים וליכא למיחש לכחשא דארעא. הלכך משנה בכל מקום שירצה מקטנית לתבואה ומתבואה לקטנית'.

שטפונות

ברם גם על מקורות המים העשירים בבבל חלים דברי הכתוב על 'עשר שמור לבעליו לרעתו' (קהלת ה, יב), שכן לעתים גרם שפע המים לשטפונות שגרמו נזקים לרכוש. במסכת תענית כב ב שנוייה הבריייתא הבאה: 'תנו רבנן: על כל צרה שלא תבוא על הצבור מתריעין עליה חוץ מרוב גשמים'. בשולי ברייתא זו מביא התלמוד: 'אמר רמי בר רב יוד²⁵: ובגולה מתריעין עליה. תניא נמי הכי, שנה שגשמיה מרובין אנשי משמר²⁶ שולחין לאנשי מעמד²⁶ תנו עיניכם באחיכם שבגולה שלא יהו בתייהם קבריהם'.

'גולה' בברייתא זו פירושה בבל (כמו בספרות התנאים במקרים רבים אחרים). והסכנה ברוב גשמים 'מפני שהיא מצולה' (במיוחס לרש"י)²⁷. והסכנה האמורה כמה פנים לה. יש בשטפונות לא רק לפורר ולמוטט את בתייהם, כפי ששמענו, אלא להרקיב את הזרעים (ראה המאירי, תענית, בית הבחירה, עמ' 87), להזיק לקמה ולירקות, ואף לגרוף עמהם מחיצות שבין השדות (בבא בתרא מא א). על סכנה זו אנו למדים, בין השאר, גם בזיקה להלכה אחת. בברכות פ"ט מ"ה שונה התנא: 'חייב אדם לברך על הרעה כשם שהוא מברך על הטובה'. ונשאלה בבבל שאלה זו: "מברך על הרעה" היכי דמי. כגון דשקל בדקא בארעיה (שבא שטפון מים אל תוך שדהו) דטבא היא לדידיה (ויש גורסים: 'דטובה היא לרידיא' [=לחריש]). ראה בדק"ס באות ל) דמסקא ארעא שירטון ושבחא²⁸. השתא מיהא רעה היא' (ברכות ס א). ופירושים של הדברים כך הוא: 'שרעה היא לו ששוטף זרעיו, והוא מברך

25 ויש כתיב וראשונים שגורסים: 'אמר רב יהודה אמר רב'. ראה בדק"ס באות א ; ובמהדורת מלסער, עמ' 95.

26 "'אנשי משמר" פירושו אחת ממשמרות הכהונה שעבדו בבית המקדש'. 'אנשי מעמד' הם: 'חבורה של כהנים ולוויים שלא עבדו במקדש ושל ישראלים. ויש מפרשים שאנשי המעמד לא היו אלא ישראלים בלבד...'. הר"ח אלבק, בפירושו לתענית פ"ד מ"ב, ושם, בהשלמות ותוספות, עמ' 495—496.

27 ובמיוחס לרבינו גרשום: 'ובגולה מתריעין על רוב גשמים לפי שהן יושבין באגם ורוב גשמים קשה להם'. וראה להלן, בהערה 33.

28 הערוך, ערוך השלם, כרך ח, עמ' 166, ערך שרטון, גורס: 'ומשבחה'.

מעין על הטובה משום דלסוף מסקא ליה ארעא שירטון' ²⁹ (מעלה לו אדמת שרטון). השירטון הכיל בתוכו חומרים שנחשבו כזבל, והזבל הריהו ברכה לשדה לעתיד. ונציע עוד דוגמה אחת בלבד על זיקה שבין השטפונות ושפע המים בבבל ובין הלכה אחת. אנו שונים במסכת עירובין כא א: 'אמר רב ירמיה ³⁰ בר אבא אמר רב אין בורגנין בבבל ... בורגנין בבבל לא דשכיחי בדקי (שמצויים שטפונות) ... איכא דאמרי ... אין בורגנין ופסי ביראות לא בבבל ולא בחוצה לארץ. בורגנין בבבל לא דשכיחי בידקי ... פסי ביראות בבבל לא דשכיחי מיא ...'. מדובר כאן בהלכה, שעניינה הוספת שטחים לעיר שמהם מודדים אלפיים אמות שהן תחום שבת. בארץ-ישראל היו מצרפין בורגנין, שהם 'סוכות שעושין שומרי העיר' ³¹ (רש"י) אם הן במרחק העיר שאינו עולה על שבעים אמות. בבבל, לפי דברי רב, דין זה אינו נוהג משום שמצויים בה שטפונות, שהיו שוטפים את הסוכות האלו, ולפיכך אין הללו נחשבות לבניין של קבע. ואילו 'פסי ביראות' הם גדרות של קרשים, שבהן היו

²⁹ ספר המכתם, מהדורת הרשלר, עמ' קיח. ועל השרטון כזבל ראה המאירי, בית הבחירה, עמ' 211. וראה גם פירושי ריבב"ן, מהדורת ליס, עמ' קצב. ובפירוש רב סעדיה גאון שהו"ל הרב ש"א וורטהיימר, ירושלים תרס"ח, כא ב, מפרש: 'נתדבק ונתחזק העפר במים ויבאו הזרעים שלה טובים ומרובים'. וכבר הוכיחו חוקרים רבים שפירוש זה הוא מן הגאונים אבל לא של רב סעדיה גאון. ראה אפשטיין במבוא (הגרמני) לפירוש הגאון לטהרות, עמ' 30, ושם, בהערה 3, ספרות; הרב מי"ל זק"ש, סיני, שנה ז, כרך יג תש"ד, עמ' מט-נז; אוצר הגאונים לברכות, הפירושים עמ' 103-104. ועל מקרים קונקרטיים של שדות שניזוקו בשל שטפונות ראה בבא מציעא סו ב; בבא בתרא מא א; שם, מא סע"א-רע"ב; חולין קה א, ועוד. עדות בת ימינו על שטפונות ונזקיהם מתאר א"י ברור בספרו אבק דרכים, ספר ראשון, תל-אביב תש"ד, עמ' 190, כלהלן: 'את שני הנהרות (הפרת והחידקל) ראיתי רק בשפל ... פעמים בשנה חל בהם השטפון: בתקופת טבת, בעת תגבורת הגשמים באשור ובארם נהרים ובהרי הטורוס הבינוניים. ובתקופת ניסן, בעונה של הפשרת השלגים בהרי קורדיסטאן ובהרי הטורוס הגבוהים. שני השטפונות, בעונות בלתי נוחות לאיכר הם חלים ומכבידים עליו את מזרע תבואות החורף והקיץ'. וראה עוד להלן, בהערה 42.

³⁰ הר"ח גורס: 'רב יהודה בר אבא'. ראה היימאן, תולדות תנאים ואמוראים, עמ' 553, טור א, בערכו.

³¹ נציע כאן רק כמה פירושים שונים מזה של רש"י. הר"ח פירש בורגנין 'כמין שובכין עשויין בשדות לאצור בהן תבואה ...'. הערוך, ערוך השלם, כרך ב, עמ' 184, בערך ברגן, מביא גם פירוש אחר: 'ושם מוכרים מזונות לעוברים ושבים ...'. המאירי, בית הבחירה, עירובין, עמ' צא, מציע שלושה פירושים, שהיו רווחים בין הראשונים. ואלו דבריו: '... שהבורגנין והם כעין סכות, שדרים בהם בני אדם למכור בהם מזון לעוברי הדרכים, או לשמור מהם שדותיהם, או שעושין אותם שומרי העיר'. ומן האחרונים נציין ר"ש ליברמן, תוספתא כפשוטה, ח"ג, עמ' 328-329, ושם ספרות. ויש להוסיף עליה, קרויס, Talmudische Archäologie, Bd. II, עמ' 327, והמקורות שם, עמ' 672-673; הנ"ל במילון Lehnwörter, עמ' 143 ובהערותיו של לעף. והנ"ל, קדמוניות התלמוד, כרך א, ח"א, עמ' 38; אלון, תולדות היהודים בתקופת המשנה והתלמוד, כרך א, עמ' 42.

גודרין 'בארות שברשות הרבים או בכרמלית, שהן עמוקות עשרה טפחים ורחבות ארבעה טפחים, הריהן רשות היחיד, ואסור לשאוב מהן מים בשבת וליתנם לפני הבאר, שהוא מוציא מרשות היחיד לרשות הרבים או לכרמלית, לפיכך עושין להן פסים סביבן, היינו גדר של קרשים. וכל מה שגדור בתוך הפסים הריהו כרשות היחיד ומותר להוציא מים מן הבאר לתוכו'³². דין זה חל בארץ-ישראל, משום שהיא 'מקום שצריכין מי גשמים לכנסן ולשתות מהן דאיכא דוחק' (רש"י). אבל בבבל אין דין זה נוהג משום שיש בה שפע של מים.

ואפשר שכנגד סכנה זו של שטפונות אמר אביי 'נקיטין טובעני ולא יובשני' (תענית י א), כלומר: 'מוטב שיהא מטר הרבה מהיות חורב בלא מטר' (ערוך, ערוך השלם, כרך ד, עמ' 5, ערך טבאי)³³. וכאן המקום להעיר שהמסקנה החד-משמעית, שרווחת בהיסטוריוגרפיה של הדורות האחרונים, ואשר לפיה קבע שמואל את ההלכה 'אין תענית ציבור בבבל אלא תשעה באב בלבד' (פסחים נד ב), רק בגלל שפע המים בבבל, מסקנה זו היא פשטנית מדי. מובן שלגורם זה היתה השפעה על הלכה זו, אבל אין לראות בו אחד ויחיד, כפי שהראיתי במקום אחר³⁴.

בצורת

בצד נזקי שטפונות היו החקלאים בבבל סובלים לעתים גם ממכת בצורת. שתי הסכנות כאחת ידועות משחר ההיסטוריה של בבל. הן ונזקיהן נזכרות בחוקי ח'מורבי בסעיף אחד (ראה Driver and Miles, The Babylonian Laws, כרך שני, עמ' 29, סעיף

32 הר"ח אלבק, בפירושו לעירובין פ"ב מ"א.

33 וכיוצא בו בתוספות, ד"ה טובעני; ורבנו יהונתן מלוניל, מהדורת לים (בתוך גנוי ראשונים לראש השנה, יומא, תענית), ירושלים תשכ"ג, עמ' קז: '... שיותר מזיקין רוב גשמים תבואות בבל מרוב עצירת הגשמים...'. ואפשר שזהו הרקע למאמרים הבאים: '... דאמר רבה בר שילא (ראה בדק"ס באות ש) קשה יומא דמיטרא כיומא דדינא. אמר אמימר (וי"ג: רבינא, ראה בדק"ס) אי לא דצריך לברייתא בעינן רחמי ומבטלינן ליה' (תענית ח ב). אולם ראה במיוחד לרש"י ומה שהקשה עליו המהרש"א. והראשונים שפירשו בדרך זו, ואלו שפירשו בדרך אחרת, ראה שם, בהערות 139, 140. מאלפת העובדה, שכמה מן הראשונים פירשו עניין זה שבני בבל עניים הם. ראה, לדוגמה: בפירוש תלמיד הרמב"ן למסכת תענית, עמ' כ, בשם הראב"ד, וראה שם בהערה 159, ובספר המכתם עמ' רנא.

34 ראה בספרי: ראשות הגולה בבבל בימי המשנה והתלמוד, עמ' 138. ויש להוסיף על הראשונים שהבאתי שם בהערה 44, ר' יהונתן מלוניל (ראה בהערה הקודמת); בפירושי ריבב"ן (ראה בהערה הקודמת), עמ' רט, ריח. וראה גם כללי התלמוד בדברי הרמב"ן, שהו"ל ר"ש אברמסון, עמ' 72, ד"ה ומה שאמרו; בפירוש תלמיד הרמב"ן לתענית עמ' ו, ד"ה עד ששים בתקופה. ואשר לנוסחו של מאמר זה, שנמסר בפסחים על-ידי שמואל, ראה בתענית יא ב; ושם, דק"ס אות א. אולם במנורת המאור לר"י אלנקאווה, מהדורת ענעלאו, ח"ב, עמ' 278, גורס: 'דאמר רב(!) אין תענית צבור בבבל...'.
[30]

ח ק ל א ו ת

48, כרך א, עמ' 144). מיעוט הגשמים בבבל היא תופעת קבע (ראה בספרם הנ"ל של דריוור ומיילס, כרך א, עמ' 150). הבצורת הוגדרה הגדרות שונות. ההבדלים בהגדרתה לא היו רק בין חכמי ארץ-ישראל ובין חבריהם בבבל, אלא חכמי בבל עצמם נתנו בה כמה סימנים. לדוגמה: 'אמר רב יהודה אמר רב מכה המביאה לידי בצורת, אמר רב נחמן ³⁵ נהרא אנהרא בצורתא מדינתא אמדינתא כפנא' (תענית יט סע"א—רע"ב) ³⁶. הדברים נאמרו בתשובה על שאלת הגמרא 'מאי מכת בצורת' (שם, יט סע"א) ³⁷ וחשובים לענייננו דבריו של רב נחמן ³⁵. רבינו חננאל פירש אותם כך: '... נהרא אנהרא, הוצרכו האנשים המסתפקין מים מזה הנהר לילך לנהר אחר בצורת. כלומר עצירת מטר. מדינה להביא ממדינה אחרת רעב' ³⁸. אולם לפי המיוחס לרש"י כוונת הדברים היא אחרת. הוא מפרש: 'בשאין תבואה בעיר אחת ויש בעיירות אחרות ואפשר להביא מזה לזה דרך נהר בספינה' זוהי בצורת. ואילו כפנא, כלומר רעב, הוא מפרש: 'דצריכין ³⁹ להוליך ממדינה למדינה על ידי חמרים', כלומר שההובלה של תבואה בספינה זולה יותר בגלל הכמות הגדולה יותר מזו שאפשר להוביל על גבי חמורים ⁴⁰.

וחשוב לציין ששני הפירושים כאחד מעוגנים במציאות של בבל בימים ההם. היו ישובים בבבל, בייחוד הללו שהיו שוכנים לאורך חלקו העליון של הפרת, שגובה המים בנהר ירד עד שלא יכלו להשקות שדותיהם. על מציאות זו אנו שומעים, בין השאר, בזיקה לדין זמן שאילת גשמים. בתענית י א, בשולי המשנה ששונה שתי דעות בדבר הזמן שבו מתחילים לשאול גשמים, מביאה הגמרא ברייתא וזו לשונה: 'חנניה אומר ובגולה עד ששים בתקופה'. כלומר 'ובגולה (בניגוד לארץ-ישראל) אין שואלין עד ששים בתקופה לפי שהוא מקום נמוך ואין צריכים מטר כל כך' (במיוחס

35 כי"מ גורס: 'אמר רב יהודה'.

36 על סימן אחר, שלפיו הכיר רב יהודה שישנו 'רעב', שראה אנשים שנתכנסו ובאו מפני ששמעו שמוכרים תמרים או פסולת של תמרים (ראה תענית כד ב), והרי בבל נצטיינה בשפע של תמרים. ראה על כך להלן בפנים.

37 והיא לשון המשנה תענית פ"ג מ"א. ופירושה סימן לבצורת ועדיין איננה בצורת ממש. ראה ברע"ב, בתוספות יום טוב ובתפארת ישראל. על הצירוף 'רעב של בצורת' מסופר בבראשית רבה פ"סד, ב, תיאודור—אלבק, עמ' 701: '... רעב שבא בימי אליהו שלבצורת היה שנה עבדה שנה לא עבדה'. וראה רשב"ץ, מגן אבות, על פרקי אבות, פ"ה מ"ח, ירושלים תשכ"א, עמ' קצ"ו.

38 במיוחס לרבינו גרשום פירש ביתר פירוט: ד"ה 'נהרא אנהרא בצורתא, כשצריכין להביא מים מנהר זה להשקות שדות שעל נהר אחר לפי שאין באותו נהר אחר מים כדי סיפוק להשקות שדותיו זהו סימן בצורת. "מדינתא אמדינתא כפנא". כשצריכין להביא מים ממדינה למדינה זוהי סימן רעב'.

39 לפי הגהת הב"ח.

40 המיוחס לרש"י מביא גם פירוש שני, והוא כפירושו של הר"ח.

לרש"י). והגמרא שואלת: 'יום ששים כלפני ששים או כלאחר ששים', והיא משיבה: 'רב אמר ששים כלאחר ששים, שמואל אמר יום ששים כלפני ששים. אמר רב נחמן בר יצחק וסימנך עילאי בעו מיא תתאי לא בעו מיא'. ופירש רבינו חננאל: 'נהרדעא אתריה דשמואל והיא גבוהה והן מבקשים מים. וסורא אתריה דרב והיא לגבי נהרדעא תתאה. והן אינן מבקשים מים. כלומר, כיון שהן תחתיו נקוין המים בהן ומתקיימין אצלם'⁴¹. לענייננו חשובה ההבחנה בין נהרדעא שבפרת העליון ובין סורא—מתא-מחסיא, שמקומה בחלקו התחתון יותר של הנהר. כתוצאה ממצב זה מתברר שלרשותם של החקלאים באזוריה הדרומיים של בבל היו יותר מים מאשר לאחיהם בצפון. הזרימה בחלקו העליון של הפרת היתה חזקה יותר מאשר בדרום, שבתחומו 'נקו' המים.

על מציאות זו אנו למדים מעדות קונקרטית אחת שבמסכת כתובות צו א. מעדות זו עולה, שפעם אחת היתה בצורת נהרדעא ובעלי-הבתים מכרו את בתיהם על מנת לקנות בתמורה חטים לעצמם. תוך כדי כך נתברר, שאוניה עמוסה חטים נעצרה ב'עיקול' הנהר, כלומר 'שעל ידי שגדל הנהר הוצרכו הספינות ללכת עקלקלות, ואילו ידעו המוכרים כן לא היו מוכרים בתיהם ומשעת מכירה הוה ליה טעות' (רש"י)⁴². לפיכך הורה רב נחמן, שחייבים להחזיר את הכסף למוכרים משום

41 וכיוצא בו פירש הערוך, ערוך השלם, כרך ו, ערך על¹, עמ' 201, טור ב. וכן פירש במיוחד לרש"י אלא שהוא גם מביא פירוש שני: 'רב שהיה מארץ ישראל... וארץ ישראל גבוהה מכל הארצות משום הכי אמר כלאחר ששים. ובבבל בגולה מתוך שאינן צריכין לגשמים אין שואלין עד ששים לתקופת תשרי...'. וכיוצא בו פירש במיוחד לרבינו גרשום. אולם זה קשה. שכן אם רב מדבר בארץ-ישראל ושמואל בבבל היתה הגמרא משיבה: 'לא קשיא. הא לן והא להו', כפי שהיא נוהגת במקרים דומים. או בלשון זו: 'כאן בבבל כאן בארץ ישראל' (ראה לדוגמה, בבא בתרא כו א). והרגישו בקושי זה, אמנם מטעמים אחרים, ראשונים ואחרונים, ראה, לדוגמה, רז"ו רבינוביץ, שערי תורת בבל, עמ' 78. אולם ראה ר"ש אברמסון במאמרו לחקר הערוך, לשוננו, כרך ל, עמ' 122, שהביא קושיית היוחסין על רש"י ומה שתירץ בזה בשם רבינו גרשום.

42 ולדבריו של רש"י כאן יש להשוות את דבריו לעבודה זרה, לד ב, ד"ה עקולי, ולבבא קמא כט א, ד"ה שרעתא דנהרא. וכיוצא בו פירש המאירי, בית הבחירה, בבא קמא עמ' 92: 'שטף הנהר'. אולם הר"ח פירש: 'שפת הנהר'. ובעקבותיו פירש הערוך, ערוך השלם, כרך ח, עמ' 168—169, ערך שרע². וראה ר"ש אברמסון, לשוננו, כרך לו, תשל"ג, עמ' 29—30. והראב"ד פירש: 'שרעתו... חלקקות'. ראה חידושי הראב"ד, בבא קמא, עמ' סט. דבריהם של המאירי והראב"ד מובאים בשיטה מקובצת לבבא קמא. וקשה להכריע. שכן לפנינו כפי הנראה, hapax legomenon. ולדברי רש"י, כאן לכתובות, יש עד-ראייה נאמן, והוא Ammianus Marcellinus XVIII 7,9 שמספר: '...nivibus tabefactis inflatum late fuis gurgitibus evagari ideoque vado nequaquam posse transiri'. ודבריו של רש"י בהרחבה ראה בפירושי רבינו יהודה בר נתן לכתובות, שהו"ל אפשטיין, עמ' 128, ברם אוברמאייר, בספרו Die Land-schaft Babylonien, עמ' 257, סובר שהספינות נעצרו משום ירידת פני המים ולא משום שפע המים ועוצמת הזרימה. ושכח אוברמאייר, שגם מצד הלשון דבריו קצת

ח ק ל א ו ת

שהמכירה נעשתה בטעות. ורב נחמן מדגיש, כי 'בצורתא בנהרדעא משכח שכיחי'. אין כאן אפוא מקרה חד-פעמי, אלא היתה זו תופעה מצויה, שהבצורת ועמה עליית-מחירים פתאומית היו פוקדות לעתים את נהרדעא⁴³.

ודוגמה קונקרטית נוספת — אף היא, כפי הנראה, מנהרדעא. מסופר עליה בירו-שלמי גיטין פ"ז מט ע"א כלהלן: 'חד בר נש אקדים פריטין לאילפא ונגב נהרא.

קשים, ראה בספרו הנזכר, עמ' 187, ובהערה 3. שיקול-הדעת נוטה קצת לפירושו של רש"י. שכן קרוב לומר שהחיטים נקנו סמוך לקצירתן, באייר לערך, ובאותו זמן היו הנהרות הגדולים משופעים במים עקב הפשרת השלגים בהרי ארמניה הדרומית ועקב ירידת הגשמים עד ניסן לערך. כדוגמה לעובדה האמורה ראה על אבוה דשמואל, שישב בנהרדעא, שבת סה א וש"נ. וברש"י לנדה סז א, ד"ה מקוואות בימי ניסן; ורש"י לבכורות נה ב, ד"ה אלא פרת בימי תשרי, ולשבת סה רע"ב, ד"ה סהדא רבה פרת. על הפשרת השלגים בארמניה, שגרמה לשטפונות בנהרות הפרת והחידקל ממארכס ועד מאי-יוני, ראה G.R. Driver and J.C. Miles, The Babylonian Laws, אוקספורד, 1956, כרך א, עמ' 151. ואפשר שאותה הספינה מלאת חטים שטבעה בנהר אחד, פסחים מ רע"ב, בגלל השטפונות טבעה. וראה רש"י ד"ה חישתא. ברם לא מן הנמנע שמדובר בכתובות כאן בספינה שנעצרה בנהר מלכא שחיבר, כידוע, בין החידקל לפרת. ויש לנו כאן עדות נוספת של אמיאנוס מארקלינוס (XIV, 6, 1). הוא מספר שנהר מלכא נתייבש עד שהאוניות לא יכלו לעבור בו. וכיוצא בו אירע בימיו של רבא, בבא מציעא קו ב, וכן בימיהם של רב פפא ורב הונא בריה דרב יהושע, גיטין עג א. וראוי להעיר בהקשר זה על מסורת אחת שמספרת, שגם בבבל היה 'נהר' אחד ושמו תויי (או: טווי), שמימיו ירדו ועלו וחוזר חלילה, מעין גיאיות ושפל, בדומה לנילוס במצרים ול'קבריא' בגליל. ראה בראשית רבה פ"ג ט, מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 118—119. ונתפרשה מסורת סתומה זו על-ידי ר"ש ליברמן, במאמרו פתרון מלים וענינים, בספר היובל לשמואל קרויס, עמ' 305, ושוב במאמרו, הערות לפרק א של קהלת רבה, בספר היובל לגרשם שלום, עמ' קע"א. ועל נהר שמימיו פוסקים אנו שומעים בקשר לדין שכירת פועלים לשם השקייה. ראה, לדוגמה, בבא מציעא עז א, ושם, קג סע"ב—קד רע"א. ועוד נשוב לעניין זה להלן, בדיוננו על ההשקייה. וראויים הם דברי רש"י לחולין נו א שנציע אותם בהקשר זה. הגמרא שם אומרת: 'נהרא נהרא ופשטיה' ורש"י פירש: 'אין פשטי הנהר דומין. זה חריף וזה עומד...'. (שונה מזה הוא פירושו לאימרה נאה זו שבחולין יח ב.) ואילו ברלינר בספרו Beiträge zur Geographie und Ethnographie Babyloniens im Talmud und Midrasch, S. 50 מסיק מכתובות כאן, שאדמתה של נהרדעא לא היתה פוריה. והסכים עמו קרויס, קדמוניות התלמוד, כרך א, ח"א, עמ' 11, בהערה 2, וראה שם הציון ליודלביץ. וירידת פני המים בנהר מנהרות בבל גרמה, כמובן, גם לקשיים בהשקיית השדות. ולפיכך, כפי הנראה, מספר ר' זעירה: 'תמן אמרין על הזול שבא לעולם ועל הנהר שהוא מספיק למדינה אומר ברוך הטוב והמטיב'. ראה בראשית רבה פרשה יג טו, תיאודור-אלבק, עמ' 124. ועל 'תמן', אם מובנו כאן בבל אם לאו, ראה שם במנחת יהודה.

43 מכאן שתושבי נהרדעא לא היו מגדלים חיטים בכמות מספקת לצורכי עצמם. דבר זה יתברר עוד להלן. אוברמאייר, בספרו הנזכר, בהערה הקודמת, עמ' 256—257, סובר שזוהי הסיבה שראש הגולה קבע פיקוח על המחירים בנהרדעא כדי למנוע ספסרות. וכשרב נתמנה לפקח על השווקים סירב למלא אחרי הוראה זו, ורק השגיח על המש-קלות ולא על המחירים. לעניין זה ראה בספרי, ראשות הגולה בבבל בימי המשנה והתלמוד, עמ' 123—124.

אתא עובדי קומי רב נחמן בר יעקב (אמר) הא אילפא אייתי נהרא' (וראה שם בהמשך). ותרגומו: אדם אחד שילם מראש לספן (לשם הולכה בספינתו). נתייבש הנהר ובא העניין בפני רב נחמן. אמר הנה הספינה הבא נהר. כלומר הואיל ויש כאן מקרה של אונס אין הספן חייב להחזיר את המעות.

אולם שומעים אנו על בצורת לא רק בנהרדעא; גם יישובים אחרים בבבל לקו בה. 'רעב' אחד היה בפומבדיתא בסוף המאה השלישית (תענית כד ב). רבים מאמוראי בבבל גזרו תענית ציבור על עצירת גשמים⁴⁴, כגון רב יהודה, רב נחמן, רבה (ראה תענית, כד א), רבא, רב פפא (שם כד ב) ועוד⁴⁵. ומלבד השטפונות או שנות הבצורת שפקדו לעתים את בבבל, היתה עוד 'מכת מדינה' שפקדה ופגעה בייחוד בבעלי האדמה. היו מלחמות ממושכות בין פרס לרומי. ובמלחמות אלו לא רק שלא יכלו לייצא את תבואות שדותיהם ופירותיהם, אלא שגם כל אחד מהצדדים הלוהמים השמיד יבולים ובעלי־חיים כדי שאלה לא יפלו בידי אויביהם⁴⁶. ברם כל הפגעים

44 על הסמכות לגזור תענית ציבור בבבל ראה בספרי, ראשות הגולה בבבל בימי המשנה והתלמוד, עמ' 137—141.

45 רב חסדא סיפר לעולא על מעשי הצדקה הגדולים של רב חנא בר חנילאי. בין השאר סיפרו לו על עזרתו לנצרכים בשנות בצורת (בלשון רבים!), ראה ברכות נח ב. רב חנא היה גר סמוך לסורא, בדרומה של בבבל. ראה הימאן, תולדות תנאים ואמוראים, עמ' 464. ואחרי כל הראיות האלה סובר קרויס, קדמוניות התלמוד, כרך א, ח"א, עמ' 11, שהבצורת פוקדת את 'נהרדעא לבדה' ולא היתה 'מכת מדינה'. בלתי־מדויקים הם דבריו של פונק, Die Juden in Babylonien, כרך א, עמ' 15, שלדבריו יותר משהתפללו על גשמים התפללו נגד שטפונות, בלי להביא כל ראיה. ונצביע כאן רק על תפילתו הנהדרת והמרוממת של רב יהודה בר יחזקאל (או של אביו): 'בשעה שרואה את הגשמים היה מברך, יתפאר יתגדל יתקדש יתברך שמו של הקב"ה. מי שאמר והיה העולם ממנה אלף אלפי אלפים ורובי רבבות של מלאכים על כל טיפה וטיפה שיורדת...'. דברים רבה, כ"י אוקספורד. שהו"ל ר"ש ליברמן, פרשת כי תבא, סימן ו, עמ' 110, ושם בהערה 2. על תפילות בשבחם של גשמים בבבל ועל חשיבותם של אלה, ראה להלן בראש פרק שלישי, וראה למעלה, בסוף הערה 21. ובאמת החקלאים בבבל חששו הן מפני הבצורת והן מפני השטפונות. וחששות אלו נתנסחו בבהירות רבה על־ידי רב סעדיה גאון, שעה שהוא מתאר את הקשיים השונים והניסיונות שבפניהם עומד האיכר. רב סעדיה גאון מדבר על ארבעה דברים קשים שהאיכר חושש, או צריך לחשוש, בפניהם: הפחד מפני בצורת ושרב ומפני שטפונות. ואם לא לקתה התבואה באחת מן השתיים, או בשתייהן, והתבואה עלתה יפה באים השלטונות וחומי־סים את האיכר עד שנעשה לאריס. ואם גם ניצול מכל אלה בא הפיתוי הגדול, והאיכר חושב על יוקר השערים ומקווה להתעשר ועל־ידי כך הוא בא לעשוק את 'העניים והמסכנים' (ראה ספר האמונות והדעות, פרק י סימן י, בתרגומו של הרב י" קאפח, ירושלים תש"ל, עמ' שז—שח). יש בדבריו אלה של הגאון הערכה ריאלית למדי של מצבם הירוד של החקלאים היהודים בבבל במאה העשירית. ומסקנתו של הגאון, שהחקלאי צריך 'להשיג מהם (מן היבולים) כדי צרכיו בלבד', הוא אידיאל של הוגה דתי. בעתות שלום ובשנים כתיקנן היו מחיריהם של מוצרי החקלאות נמוכים, מה שאין כן בעתות מלחמות או בשנות בצורת. בהיסוס אפשר לפרש כך את דברי הגמרא בסוטה

ח ק ל א ו ת

הנזכרים אין בהם כדי לשנות בהרבה מן התמונה הכללית, שכן עובדי האדמה בבבל עמלו ונתייגעו לפרנסתם ולקיום בני ביתם, גם בימים כתיקנם. וכגון שאמרו על ר' יצחק בר אמי: 'יש לו יגיעה בשדה וביתו ריקם' (תענית טז סע"א). במידה שידועים לנו יהודים עשירים בבבל, הרי בדרך כלל בא להם עושרם לא מפרי אדמתם בלבד.

מסחר וחקלאות

שתי המסקנות הללו, שבהן סיימנו את דברינו בסעיף הקודם, עולות מתוך עדויות רבות ושונות. הרבה מעשים וגם מאמרי־שבח רבים מעידים על כך עדות מכוונת וחד־משמעית. כבר בדור הראשון של אמוראי בבל אנו שומעים את הדברים הבאים על רב: 'רב על לביני שיבלי חזנהו דקא נייפן. אמר להו. אי נייפת איתנופי הפוכי בעיסקא טב מיניך'⁴⁷. ופירושם של הדברים כך הוא: רב בא בין השבלים, ראה שהרוח היתה מנשבת בהן והיו מתנופפות אמר: 'אפילו אתן מתנופפות יותר ויותר, עדיין דמים מועטים בסחורה עדיפי' (המאירי, בית הבחירה, יבמות, מהדורת הר"ח אלבק, עמ' 236). העדפה זו של המסחר על החקלאות איננה חד־פעמית. מאה שנים לערך אחרי רב אמר רבא⁴⁸ כיוצא בו: 'מאה זוזי בעיסקא כל יומא בישרא וחמרא (כל יום בשר ויין) מאה זוזי בארעא מילחא וחפורה ("ירק ומלח", המאירי⁴⁹). ולא עוד אלא מגניא ליה אארעא ("משכבת אותו על הארץ, לשמור כל הלילה"⁵⁰, רש"י)

מח א, שבימיו של רב הונא 'קם מאה אוזי בוזא ומאה סאה חיטי בוזא'. ואילו בימיו של רב חסדא חיפשו לקנות אוזו ולא יכלו למצוא. דברי, כאמור, הם השערה, שכן הגמרא כורכת את התנודות במחירים בגורם אחר לגמרי, וכדרכם של חז"ל. וראה להלן עמ' 149 בהערה 120. ועל השמדת יבולים בשדות ובמטעים בעת מלחמה ראה, לדוגמה, אמיאנוס מארקלינוס, xiv א, 1, 14, שלדבריו יוליאנוס קיסר בהתקדמותו במסור־פוטמיה הרשה לחייליו לשרוף שדות ומטעים. וזאת היתה תופעה רגילה בכל המלחמות. יבמות סג א. ויש שינויי נוסח. הערוך, ערוך השלם כרך ה, עמ' 361, ערך נף¹: 'אי במנפה תתנופפי הפוכי בעיסקא טב מינך. פירוש חזא לשבולי דהוה קא נייפי, כלומר היתה רוח מנשבת בשיבולים והיו מתנופפין והולכין ובאין. אמר להו רבא (!) תניפא איתנופפי הפוכי בסחורה יתר הנאה ממך. ויש ששונין, אי במנפה תתנופפי, כלומר כמו הנפה שהולכת ובאה כן תתנופפי' (וציין לו ב"מ לזין, אוצר הגאונים, יבמות, מלואים, עמ' 342). המאירי גורס (?): '... חזינהו דהו נייפן, אמר אי תניפן ואי תנופפן מאה זוזי בעסקא טבין מנייכו'. בהגדות התלמוד נח סע"ד גורס: '... אי נוניפה נפופי אפוכי בעסקא טב מינייכו'.

48 בהגדות התלמוד, נח סע"ד גורס: 'אמר רב'. וראה גירסת הערוך בהערה הקודמת.
49 אולם ראה י' פליקס, החקלאות בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, עמ' 278—279. לדעתו '... חפורית, וכנראה גם חפורה, זהים למין דגן הגדל בר בין התבואה, שהוא בעל פקעות ראויות למאכל, ויש שגידלוהו לצרכן'. וראה, שם, עמ' 274—275.
50 אולם המאירי פירש גם פירוש אחר: 'מתוך עניו', כלומר שאין ידו משגת לקנות לעצמו מטה.

ומרמיא ליה תיגרי' ('בשבילה מתקוטט עם בני אדם', רש"י)⁵¹. אמירה זו מזכירה לנו את דבריו של בן סירא על האכר ('תומך מלמד'). במאמריו על עבודתו הקשה והמייגעת של עובד האדמה הוא אומר בין השאר: 'באלוף ינהג ישובב בשור... אשר לילה כיום ינהג' (מהדורת סגל, עמ' רנא, וביאורו שם, עמ' רנו, פיסקה כט). בן-סירא מתאר, ככל הנראה, את המצב של האיכר בימיו בארץ-ישראל, ומן הראוי להעיר שהתיאורים שבהם מתואר מצבו של עובד האדמה בספרות הבית השני, ואף בספרות חז"ל, הוא תיאור קודר. מכל מקום אין בו שום אידיאליזציה פיוטית, כגון זו שאנו מוצאים אצל הוראציוס, המשבח (בשנות השלושים לפני הספירה) את הגבר הרחוק מן העסקים, ושר על החיים השלווים של בן הכפר, שחורש את אדמות אבותיו בשווריו וחופשי מנטילת הלוואות:

'Beatus ille qui procul negotiis...paterna rura bobus exercet suis solutus omni faenore...' (Epodi II.1.3. ed. and trans. C. E. Bennet, Harvard University Press, 1947, p. 364).

הערכה מעין זו על החורש אינה רווחת בדברי חז"ל, לא בארץ-ישראל ולא בבבל. ואולם מדבריו הנזכרים של רבא⁴⁸ אנו שומעים לא רק על ההבדל הניכר מאוד ברמת ההכנסה מן החקלאות⁵² בהשוואה למסחר, ולרעתה של הראשונה, אלא שניתן לנו גם סיכום קולע מאוד על הקשיים הכלכליים שבהם חי עובד האדמה. הלה אף בלילות איננו נח כראוי; הוא לן בשדהו, בעונת הקציר והדיש, או בעונת ההבשלה והאסיפים של מיני ירקות ועצי פרי (ואף היו משקים בלילה, ראה לדוגמה על אביי בגיטין ס ב) וחשוף לפגיעתם הרעה של בעלי-זרוע שונים⁵³. ובלשונו של רבי אלעזר, יליד בבל: 'לא נתנה קרקע אלא לבעלי זרועות...'. (סנהדרין נח ב). ופירש רש"י: 'אין ראוי לקנות קרקע אלא לבני זרוע מפני שהתגר מרובה על ידי קרקע. שבאות בהמות ומפסידות וגנבים באים וגונבין ועוררין עליו וצריך שיהא חזק לעמוד כנגדן'⁵⁴. ולזה ניתן להוסיף גם גורמים אחרים, שגרמו לעובד האדמה

51 יבמות סג א.

52 ההבדל ניכר עוד יותר לפי דבריו של הערוך, ערוך השלם, כרך ג, עמ' 465, טור א, ערך חפר¹: 'אמר רבא... מי שיש לו כמאה זוזי חיטין גורעין בקרקע אינו מרויח שיאכל אלא מלח וירק'.

53 הערוך, ערוך השלם, כרך ח, עמ' 203, טור ב, ערך תגר²: '... ומרמיא ליה תגריה פירוש משכיבתו בשדה על הקרקע ומביאה לו עסקין דברי ריבות'. אולם המאירי מביא פירוש נוסף המקדיר יותר את התמונה: 'ומרמיא ליח תיגרי רצונו לומר בתוך ביתו...'. המאירי מביא פתגם עממי ממסכת בבא מציעא נט א: 'במשלם שערי מכדא נקיט ואתי תיגרא בביתא' (משנגמרים שעורים מן הכד הולך ובא ריב לבית). ראה בית הבחירה, יבמות, עמ' 236, ושם בהערה קנה של הר"ח אלבק).

54 אולם פירוש שונה לחלוטין מפרש ביד רמה: '... לא נתנה קרקע לתת כחה אלא לבעלי זרועות שיש בהם יכולת לעבדה...'. המסתמך שם על דבריו של ריש לקיש.

ח ק ל א ו ת

לעמוד נגד אלמים⁵⁵. מכל מקום, חיי עובד האדמה היו כרוכים בקשיים רבים, כדבריו של רבי אלעזר.

ועל רבי אלעזר עצמו מסופר ביבמות סג א: 'חזיא לההיא ארעא דשדי בה כרבא לפותיא (ראה שדה אחד שחרשוהו לרוחבו). אמר ליה אי תשדייה לאורכיך הפוכי בעסקא טב מינך'⁵⁶ (אם יחרשו בך [גם] לאורכך. להפוך במסחר טוב ממך). וברוח זו עלינו להבין גם את הדרשה הבאה של רבי אלעזר: 'עתידים כל בעלי אומנויות שיעמדו על הקרקע, שנאמר (יחזקאל כז, כט) "וירדו מאניותיהם כל תפש משוט מלחים כל חבלי הים אל הארץ יעמדו" ... אין לך אומנות פחותה מן הקרקע שנאמר "וירדו" (יבמות סג א). רבי אלעזר פירש את דברי הנביא, שהם קינה על צור, המעצמה הימית שסחרה עם תושבי ארצות ואיים רחוקים, העתידה 'לרדת' לדרגת מדינה אגרארית. הסוחרים העשירים בעבר יהיו לעובדי אדמה עניים⁵⁷.

ברם הלשון 'בעלי זרוע' (אם כי לא 'בעלי זרועות') הוא כינוי שלילי לשכבת אנשים שנוהגת באלימות, ולא אנשים שבכוחם לעבוד את שדותיהם בזרועותיהם (=בידיהם). ראה מה שכתב עליהם לאחרונה ד' שפרבר, במאמרו, Patronage in Amoraic Palestine, etc., שנדפס ב-Journal of the Economic and Social History of the Orient, XIV, 1971, pp. 227—252.

55 מהם ראוי להעיר על סכסוכים, שפרצו בעקבות חלוקת המים לשם השקיית השדות. בבראשית רבה פי"ג סימן ט, מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 119, וש"נ: 'ר' חנן דצי" פורין בשם ר' שמואל בר נחמני מפני ד' דברים חזר בו הקב"ה שלא תהא הארץ שותה אלא מלמעלן. מפני בעלי זרוע וכו'. ובמדרש הגדול לבראשית מהדורת מ' מרגליות, עמ' עו: '... בשביל בעלי זרועות שלא ימנעו זה את זה מן הנהרות'. המדובר הוא בארץ-ישראל. אותה תופעה עצמה היתה חריפה לא פחות בבבל מאשר בארץ-ישראל. יתרה מזו: המדרש כורך את הדברים במישרין אל שלושה נהרות: האחד במצרים, השני בארץ-ישראל והאחרון בבבל. וראה למעלה, בסוף ההערה 42. למקבילות שצויינו, שם, יש להעיר שהר"ח לתענית כא א מביא את הירושלמי תעניות בסדר אחר. במדרש קהלת זוטא כ"י בית המדרש לרבנים בניו-יורק, שהו"ל ש' גרינ" ברג, עמ' קיא, באותו סדר כמו בב"ר, אלא שגורס: 'חוזר' ולא 'חזר', ועל שינויים אחרים העיר המהדיר.

56 בהגדות התלמוד נח סע"ד גורס: '... חזיה לההיא ארעא דשדי ביה כריא לפותיה פירוש החרישה לרוחב הערוגה, מאה זוזי אפוכי בעסקא טב מינך'. ומה שכותב המאירי עמ' 236: '... כלומר היה שם כח (?) גדול מחזיק כל רוחב השדה...', אינו מחוור לי. ובשם ר' ירמיה מובאת דרשה נפלאה על מקרא זה: 'כתיב וירדו מאניותיהם... וכי אין אנו יודעים שעל הארץ הן עומדין. אלא ששקעה ספינתו שלאחד מהן בים ויש לו קרקע, על הארץ יעמדו (שם). אין לו קרקע אין לך הבל גדול מזה', ויקרא רבה, פרשה כב א, מהדורת מרגליות, עמ' תצה—תצו. ובקהלת רבה פ"ה ח, בשם רבי חנין. וראה עוד להלן בפנים, ובהערה 109.

57 כך פירש רש"י את המלה 'וירדו': 'לשון ירידת עניות'. והמאירי, בית הבחירה, יבמות עמ' 236 פירש: '... כיון שנתנבא על בעלי אומנויות שיתעסקו בקרקע אמר עליהם "וירדו". ואין לך גדולה בהן יותר מסחורה והתעסק במעות...'. אפשר וספינה היתה סמל 'לעשירות', ראה במדרש רבה במדבר פ"ב ז ושם, סימן י, על זבולון, שעל 'מפתו' (=דגלו) היתה מצויירת ספינה, סמל ל'בעל עשירות'.

ברור אפוא ממאמריהם של רב ותלמידו רבי אלעזר⁵⁸ ורבא, שאמוראים אלה ראו בחקלאות עיסוק קשה ומייגע שאיננו רווחי כמו המסחר.

וכאן אנו נתקלים בתופעה פאראדוקסאלית במקצת. מצד אחד הערכה קודרת ודברים קשים על מצבו הכלכלי של עובד האדמה, ומצד אחר אנו שומעים על עשרות מקרים של להיטות לרכוש אדמה, ולעתים גם בדרכים שאף במבט שני אינן נראות כשרות כל כך. יש גם שאותו חכם עצמו אמר לכאורה דבר והיפוכו. לדוגמה: רבי אליעזר שאמר 'אין לך אומנות פחותה מן הקרקע', הוא שאמר גם: 'כל אדם שאין לו קרקע אינו אדם' (יבמות סג א, וראה מה שתירצו בזה בתוספות, שם, ד"ה שאין). תחילה נציע מקרים אחדים של קניית אדמות על ידי האמוראים קודם שננסה להבין תופעה זו.

קניית קרקעות

במסכת קידושין נט א מסופר: 'רבה בר בר חנה⁵⁹ יהיב ליה זוזי לרב, אמר זבנה ניהלי להאי ארעא. אזל זבנה לנפשיה' (רבה בר חנה⁵⁹ נתן מעות לרב שיקנה לו חלקת אדמה אחת, הלך רב וקנה אותה לעצמו). והגמרא מקשה: 'והתניא מה שעשה עשוי אלא שנהג בו מנהג רמאות'⁶⁰, ומשיבה: 'באגא⁶¹ דאלימי הוה ליה. לרב נהגי

58 אין בידנו להוכיח, שרבי אלעזר אמר את דבריו בבבל קודם עלייתו לטבריה. אפשר ואפשר שאמר את שלושת המאמרים, שהבאנום בפנים, בארץ-ישראל, והם משקפים את מצבם הכלכלי הקשה של בעלי האדמות בה במאה השלישית. וכך כתב לאחרונה ד' שפרבר, לעניין דברי רבי אלעזר בסנהדרין נח ב (ראה במאמרו שנזכר בהערה 54, עמ' 233). אף ש' בארון, היסטוריה חברותית ודתית של עם ישראל, ח"ג, עמ' 96, סובר שדברי ר' אלעזר משקפים את המציאות בארץ-ישראל. לדעתו, פירושם של הדברים 'לא נתנה קרקע אלא לבעלי זרועות' הוא: 'היינו בני אדם שעשויים לעמוד בפני אלימותם של פקידי הממשלה'. אולם סוף דבריו של רבי אלעזר 'הפוכי בעיסקא טב מינך' הוא מלה במלה גם סיום פתגמו של רב. לא מן הנמנע, שכאן פתגם עממי שהיה שגור בפיהם של יהודי בבל.

59 הרחיד"א גורס: 'רבא בר חנא', והעיר שכן היא הגירסה בתוספות ר"י הזקן. וציין לו ר"ש אברמסון, במהדורתו של עבודה זרה, עמ' 240—241. והשווה בתוספ' הרא"ש גה, ב, ד"ה רבה. וראה הרא"ש רזונטל, במאמרו, רב בן אחי ר' חייא גם בן אחותו?, בספר לכבודו של חנוך ילון, עמ' 300 בהערה 48. וספר מתיבות, מהדורת לוין, עמ' 38 גורס: 'רב הונא'.

60 הברייתא היא בתוספתא יבמות פ"ד ה"ד, ובירושלמי קידושין פ"ג סג ע"ג בשינויי לשון קלים. ר"ש ליברמן, תוספתא כפשוטה, ח"ו עמ' 27 העיר: 'אבל הלשון של התוספתא והבבלי היא יותר מדויקת...'.
61 י"נ אפשטיין, מבואות לספרות האמוראים, עמ' 156, ועמ' 254, מבאר 'באגא' מן הפרסית במובן גן וקרקע. וקרוב לזה בסורית 'בגא'. וראה שם, עמ' 254, בהערת ע"צ מלמד, הערה 36. וראה דברי הערוך, ערוך השלם, כרך ב עמ' 2, ערך באגי. וגייגר, בתוספות הערוך השלם, עמ' 72, בערך באג, העיר: '... התרחב מובן המלה בלשון

ח ק ל א ו ת

בִּיה כְּבוֹד לְרֵבָה בֵּר חֲנָה לֹא נִהְגִּי בִּיה כְּבוֹד'. וּתְרַגְמוּ: קִרְקַע שֶׁל בַּעֲלִי זְרוּעַ הִיתָה. בֵּרֵב נִהְגוּ בּו כְּבוֹד בֵּרֵבָה בֵּר חֲנָה לֹא נִהְגוּ בּו כְּבוֹד⁶².

שְׁנֵי חֲכָמִים הִלְלוּ, אֲמִנָם קְרוּבֵי מִשְׁפַּחָה⁶³, מִתְחַרְרִים עַל חִלְקַת־אֲדָמָה אַחַת. לַעֲנִי־יִינְגוּ אֵין חֲשִׁיבוֹת בְּדָבָר אִם רַב שִׁילָם מִכֶּסֶּפוֹ בַּעַד הַשְׁדָּה אוֹ שִׁילָם מִן הַכֶּסֶף שֶׁנִּתַּן לוֹ רֵבָה בֵּר חֲנָה⁶⁴, כֶּשֶׁם שֶׁאֵין אֲנוּ שׂוֹאֲלִים אִם הַכְּבוֹד שֶׁנִּהְגוּ בּו בֵּרֵב, וְעַל כֵּן מִכְּרוּ לוֹ אֶת הַקִּרְקַע וְלֹא לְרֵבָה בֵּר חֲנָה, שְׂאֵר־בָּשָׂרוֹ, אִם פְּרוּשׁ זֶה מַעֲוֹגֵן בַּמִּצִּיאוֹת אוֹ שְׂמָא הוּא תִירוֹץ לְהַתְנַהֲגוֹתוֹ הַמוֹזָרָה שֶׁל רַב⁶⁵. לָנוּ חָשׁוּב כִּאֵן לְצִיּוֹן, שֶׁמִּקְרָה מַעֲיִן זֶה אֵינְנוּ יַחֲדִיד; נִשְׁמַע עוֹד בְּסִמּוֹךְ עַל מִקְרִים רַבִּים כֹּאֵלָה שְׂאִמּוֹרָאִים בִּבְבֶּל רוֹכְשִׁים קִרְקַע בְּהַתְלַהֲבוֹת רֵבָה, וְלַעֲתִים אֵף בְּהַתְחַרְרוֹת קֶשֶׁה מְאֹד. לַעֲתִים הַשְׁתַּמְשׁוֹ לְשֵׁם רִכִּישַׁת אֲדָמָה אֵף בְּתַחֲבוּלוֹת שֶׁמַּעֲוֹרְרוֹת פְּלִיאָה.

עַל רַב הוֹנָא, תַּלְמִידוֹ שֶׁל רַב וִיּוֹרְשׁוֹ בְּרֵאשׁוֹת הַיְּשִׁיבָה בְּסוּרָא (רֹאֵה אֲגֵרַת רַב שְׂרִירָא גֵאוֹן, עִמ' 83)⁶⁶, מְסוּפֵר בְּבִבְא בְּתֵרָא נִדְּבָה כִּלְהֵלֵן: 'רַב הוֹנָא זָבֵן אֶרְעָא מִגּוֹי. אַתָּא יִשְׂרָאֵל אַחֲרֵי רַפִּיק בִּיה פּוֹרְתָא (רַב הוֹנָא קִנָּה שְׁדָה מִגּוֹי אַחַד, בֹּא יִשְׂרָאֵל אַחֲרֵי וְחִפְרָה בַּה מַעֲט), אַתָּא לְקַמִּיָּה דְרַב נַחֲמָן אוֹקְמִיָּה בִידִיָּה...'. (בֹּא לְפָנֵי רַב נַחֲמָן וְהַעֲמִיד אֶת הַשְׁדָּה בִידִיו שֶׁל הָאִישׁ שְׁחִפְרָה בּו). אֵף בְּמִקְרָה זֶה אֲנוּ שׁוֹמְעִים עַל תְּחִירוֹת בְּרִכִּישַׁת קִרְקַע, וְהַפֶּעַם בֵּין תַּלְמִיד חֲכָמִים וּבֵין סֵתָם אָדָם מִיִּשְׂרָאֵל. אֵךְ יֵשׁ בּו עֲדוֹת חֲשׁוּבָה נּוֹסֶפֶת: יְהוּדֵי הִיָּה יָכוֹל לְרַכּוֹשׁ שְׁדָה מִגּוֹי אַחַד, לְאַחֲרֵי עֲלִייתָם שֶׁל בְּנֵי סַאסָאן לְשִׁלְטוֹן. רִמְזוּ לְדָבָר, שֶׁמִּצְבָּם שֶׁל הַיְּהוּדִים לֹא נִשְׁתַּנָּה לְרַעָה בְּתַחֲוָם

אַרְמִית מִן הַמִּשְׁמַע בְּמִיּוֹחַד גֵּן לְמִשְׁמַע שְׁדָה, עִמָּק, בְּקַעָה'. רַב הָאִי גֵאוֹן מִפְּרָשׁ 'בֹּאגָא' בְּמִוֵּבֵן עִמָּק, אוֹ שֶׁטַח נִרְחַב שֶׁל שְׁדוֹת. רֹאֵה בְּסִפְרֵי הַשְּׁטֵרוֹת שְׁפִירָסָם אִסָּף, מוֹסָף לְתִרְבִּיץ, שְׁנָה א, ס"ג, יְרוּשָׁלַיִם תְּר"ץ, עִמ' 26. וְר"מ לִוְנָזָאנוּ מִבִּיא בְּמַעֲרִיךְ, עֵרֶךְ בֹּאגָא: 'בְּלִשׁוֹן טוֹרְקִי קוֹרִין לְכֶרֶם בֹּאגָא'. וְרִיצ'רְדִּי נ' פִּרְיֵי מִפְּרָשׁ бага (בִּימֵי הָאֲחֻמְנִים): 'אֲחֻזּוֹת, מַחֲנוֹת פִּיאֻדָּאִלִּיּוֹת, שְׂאֻדוֹנִיָּהֵן לֹא יֵשְׁבוּ בָהֵן... וְסוֹכְנֵיהֶם נִיְהָלוּ בְּשִׁבְלָם אֶת אֲחֻזּוֹתֵיהֶם'. רֹאֵה אֲנִצִּיקְלוֹפֵדִיָּה מִקְרָאִית, כֵּרֶךְ ו, עִמ' 602. הַמִּשְׁמַעוֹת הָעִיקָרִית נִשְׁתַּמְרָה בְּמִלָּה זֹאת בְּמִשְׁךְ הַרְבֵּה מֵאוֹת שָׁנִים. קְרוּיָם, קְדֻמוֹנִיּוֹת הַתְּלִמּוּד, כֵּרֶךְ א, ח"א, עִמ' 48, סוֹבֵר שֶׁבֹּאגָא הוּא 'קְרִייתָא, שֶׁהוּא שְׁדוֹת הַזִּרְעָה'. וְרֹאֵה עוֹד O. Klíma, Manis Zeit und Leben, S. 30.

62 רַב הָאִי גֵאוֹן (רֹאֵה לְהֵלֵן, בַּהֲעֵרָה 64) אֵינְנוּ גּוֹרָם בְּפַעַם שְׁנִיָּה 'כְּבוֹד' וְאֵינְנוּ גּוֹרָם: 'לִיָּה' אֵלָּא: 'בֹּאגָא דְאֵלְמִי הוּא לְרַב הוּוֹ כִּיפִי לִיָּה...'. וְכֵן גּוֹרָם בְּהַגְהוֹת הַב"ח.

63 רֹאֵה סִנְהֶדְרִין ה. א. וּבִמְאֻמְרוֹ שֶׁל ר"ש רוֹזֶנְטַל, שֶׁנִּזְכָּר בַּהֲעֵרָה 59.

64 לַעֲנִיִּין זֶה רֹאֵה בְּאוֹצֵר הַגֵּאוֹנִים, קִידוּשִׁין, הַתְּשׁוּבוֹת, עִמ' 141—143, סִימָנִים שִׁיז—שִׁכָּג.

65 רַב אִמְרָ: 'אַרְבַּעִים יוֹם קוֹדֵם יִצִּירַת הוֹלֵד בְּתָ קוֹל יוֹצֵאת וְאוֹמֶרֶת... שְׁדָה פְּלוֹנִי לְפְלוֹנִי' סוּטָה ב. א. וְהַשְׁוּוֹה מוֹעֵד קֶטָן יַחַד ב, וּבְדִק"ס, שָׁם, בְּסוּף אוֹת ע. כְּלוּם יֵשׁ קֶשֶׁר בֵּין מַעֲשֵׂהוּ שֶׁל רַב וּבֵין מֵאֻמְרוֹ?

66 עַל עֲלִייתוֹ שֶׁל רַב הוֹנָא לְרֵאשׁוֹת הַיְּשִׁיבָה רֹאֵה בְּמֵאֻמְרִי, רִיבּוֹ שֶׁל גְּנִיבָא בְּמֵר עוֹקְבָא, תְּרִבִּיץ, לֹא, תִשְׁכ"ב, עִמ' 281—286, וּבְסִפְרִי, רֵאשׁוֹת הַגּוֹלָה בִּימֵי הַמִּשְׁנָה וְהַתְּלִמּוּד, עִמ' 94—98. וְרֹאֵה לְהֵלֵן פֶּרֶק שְׁבִיעִי, בַּהֲעֵרָה 2, מִשְׁכ"ח הַר"ח אֶלְבֶּק.

מעמדם המשפטי והאזרחי. צא ולמד כמה שפר חלקם של יהודי בבל לעומת אחיהם שבארץ-ישראל בימים ההם.

ועל מקרה מאלף מאוד, שמספר על הביקוש שביקשו האמוראים לרכוש קרקעות, אנו קוראים במסכת בבא בתרא ה' א כלהלן: 'רוניא זבן ארעא אמיצרא דרבינא (רוניא קנה קרקע שגבלה באדמתו של רבינא). סבר רבינא לסלוקי משום דינא דבר מיצרא (חשב רבינא לסלקו משום דין של בן מצר). אמר ליה רב ספרא בריה דרב ייבא לרבינא אמרי אינשי ארבעה לצלא ארבעה לצללא' (אומרים הבריות: ארבע לעור גדול ארבע לעור קטן). בפירושו של פתגם עממי זה נתלבטו ראשונים וגם אחרונים. נציע שני פירושים, שמביא רבנו נתן בעל הערוך. וכך פירש: "'ארבעי לצלא וארבעי לצללא". משל משל לו רב ספרא לרבינא. מה אתה מקפיד על רוניא ליטול ממנו השדה להרבות לך נכסים. "צלא" הוא הוא הפועל שעושה שכירות ועומד בשרב ובשמש ואוכל ארבע ככרות⁶⁷, ובעל הבית שישן בצל ואינו עומד בשרב ובשמש אינו אוכל אלא ד' ככרות. הילכך דיך במה שיש לך ועזוב השדה זה לרוניא⁶⁸. ופירוש אחר (וכך פירש גם המיוחס לרבינו גרשום): 'כי היכי דצריכי לאושכף (רצען, סנדלר) עשיר, שהוא צלא, ד' ככרות למזונותיו ואנשי ביתו כך צריכין ד' לצללא לאושכף עני. משל אמר לו. כלומר מעשה זה דבר מיצרא אינו אלא משום "ועשית הישר והטוב" (דברים ו', יח). וכיון דזה רוניא עני הוא... אינו יכול לחיות בלא שדה שאם לא יקח עכשיו שדה זו יפסיד מעותיו ואין לו במה להתפרנס, משום הכי לא יכולת לסלוקי דאין לך "ועשית הישר והטוב" גדול מזה דתשביק ליה למזבן' (משתניח לו לקנות)⁶⁹.

67 המלה 'צלא' מובנה עור לפי המילונים התלמודים. ראה לוי, כרך ד, עמ' 189 בערכו, ויאסטורב במילונו, עמ' 1282 בערכו. וכן פירשו בתוספות ד"ה ארבעה; והמאירי, בית הבחירה, בבא בתרא, עמ' 25. ל' לעף (Löw), בספרו, Graphische Requisiten und Erzeugnisse bei den Juden, I, Leipzig 1870, עמ' 114, גזר מן השורש 'טלע' = 'צלע'. טלע הוא מפרש abziehen, entblößen, לפשוט, למשוך. ושם, עמ' 225, בהערה 549 על 'צללא'.

68 פירוש זה בא בתשובות הגאונים, שהו"ל ר"ש אסף, ירושלים תרפ"ט, עמ' 172. ותורף הדברים מביא ר"י אבן מיגאש, שיטה מקובצת, ד"ה ארבע. וציין לו קוהוט, ערוך השלם בערכו (ראה בהערה הבאה). על פירושים אחרים ראה ברש"י, בתוספות ד"ה ארבעה, בשיטה מקובצת למקומנו ד"ה ארבעה, והמאירי, שנזכר בהערה 67. וראה דבריו של הרשב"ם לפסחים קיב ב, ד"ה משכא דצלא. וראה במיוחס לרש"י לנדרים נו ב, ד"ה ערסא דצלא, ושם, בר"נ.

69 ערוך השלם כרך ז, עמ' 17—18, ערך צלא. ונציע את דבריו של רבינו תם, ספר הישר, מהדורת שלזינגר, עמ' 362—363, סימן תרי"ז: 'אמרי אינשי ארבעי לצלא וארבעי לצללא, ד' פרוטות בהוצאת תיקון עור גדול וד' בתיקון עור קטן. אינו טורח בגדול יותר מבקטן להרבות שכרו בשביל גודלו. והכא נמי אין חשוב מצרנות מג' רוחות ממצרנות מרוח אחת שכמו שתצטרך אתה לשמור שדה שתקנה ברחוק ממצרך כן

ח ק ל א ו ת

רבינא, עשיר ובעל שדות⁷⁰, מבקש לשלול מן השתלן⁷¹ שלו לרכוש לו שדה אחד, בטענה שיש לו זכות-קדימה בתור בר-מיצרא (הוא היה יכול גם לטעון, שזכות קדימה לו ברכישת האדמה כתלמיד חכמים; על זכות זו ידובר להלן). בריב זה יש להביא במניין, שזהו השדה הראשון שרכש לעצמו יריבו. והרי לפנינו עדות חד-משמעית על אמורא נודע ששואף להרבות בנכסים — תופעה שניתקל בה להלן פעמים הרבה — ועל ההתלהבות לרכוש אדמה, ואפילו על-ידי סילוקו של אדם שהוא נטול-אדמה, שמסרב לוותר על זכותו להיות בעל אדמה. הצמאון לרכישת אדמה היה אפוא נחלת כל השכבות בחברה היהודית בבבל.

על רב פפא יש לנו עדויות מעניינות, שמעידות שרכש לעצמו אדמות בכל הזדמנות שנודמנה לו בימי חייו. בהוריות י ב מסופר: 'רב פפא ורב הונא בריה דרב יהושע אתו לקמיה דרבא (באו לפני רבא), אמר להו: אוקימתון מסכתא פלן ומסכתא פלן (האם סדורה בפיכם מסכת פלונית ופלונית?). איעתריתו פורתא (התעשרתם מעט, ויש לכם פנאי לעסוק בתורה). אמרו ליה אין (כן). דזבנן קטינא דארעא' (קנינו אדמה מעט).

התעניינותו של הרב במצבם הכלכלי של תלמידיו, והקשר הפשוט והטבעי בין מצבם הכלכלי לבין הישגיהם בלימודיהם, צריכים עיון נפרד. אכן נידרש לכך בפרק שדן ביחסיהם של החכמים לתלמידיהם, וגם בפרק שעניינו מצבם הכלכלי של התלמידים, ואילו כאן נעקוב בקיצור אחר מאמציו של רב פפא להרבות בשדות ועל הקשיים שהיה נתקל בהם. במסכת בבא בתרא קו סע"א—רע"ב מסופר: 'רב פפא זבן ארעא מההוא גברא (רב פפא קנה שדה מאדם אחד). אמר ליה הויא עשרין גריוי משחה (הרי מידתה עשרים סאה. על המידה גריו ראה להלן בפרק חמישי בהערה 27). ולא הואי אלא חמיסרא (ולא היתה בה אלא חמש עשרה). אתא לקמיה דאביי אמר ליה סברת וקבילת (בא לפני אביי, אמר לו סברת וקיבלת)... והא עשרין אמר לי, אמר ליה דעדיפא כעשרין'. רב פפא קיבל את הדין ולא החזיר את השדה. זו עדות מובהקת למיעוט ההיצע של אדמות בבבל.

ובמסכת כתובות צו א: '...ההוא גברא דזבין ארעא לרב פפא דאיצטריכו ליה

יצטרך רוניא לשמור שדה שיקנה ברחוק ממצרו. הילכך לא מצית לסלוקי ליה מפני רוב מצרים. וכי בשביל רוב מצרים ומיעוט מצרים אין הפסד לבעל הג' מצרים אלא כמו לבעל המצר יחידי. הילכך מאן דקדם וזבן זבן, וכן עיקר'. וראה עוד י"ג אפשטיין, מבואות לספרות האמוראים, עמ' 204.

70 אמוראים בשם רבינא היו, כידוע, אחדים. על רבינא שמדובר בו כאן ראה היימאן, תולדות תנאים ואמוראים, עמ' 1098, בערך רוניא. וראה על תכסיסיו של רבינא להוציא מרוניא תשלום עבור גדור שדותיו, בבא בתרא ה רע"א.

71 על מעמדו של השתלן גדון להלן בפנים.

זווי למיזבן תורי (איש אחד, שהיה זקוק לכסף לקנות שוורים, מכר שדה לרב פפא). לסוף לא איצטריכו ליה (לבסוף לא הוצרך לכסף). ואהדריה ניהליה רב פפא לארעיה (ורב פפא החזיר לו אדמתו). במקרה זה נהג רב פפא לפנים משורת הדין, כפי שהגמרא אומרת במפורש. אבל מקרה זה מאלף מבחינה נוספת. כאן אנו רואים מה גרם לו לאדם למכור שדה. אף עניין זה יעסיק אותנו עוד להלן, ואילו כאן נציין שרב פפא, בעל האדמות, 'קיבל' גם שדות של אחרים לשם עיבוד למשך שנים קצובות (ראה בבא מציעא קט א. וכיוצא בו רב ביבי בר אביי). הרי לנו אפוא צירוף של בעל אדמות וחוכר באדם אחד.

נתעכב על עוד מקרה אחד והוא, ששני חכמים ביקשו לקנות אותו שדה עצמו. בקידושין נט א מסופר: 'רב גידל הוה מהפך בההיא ארעא ("מחזר אחריה לקנותה", רש"י), אזל רבי אבא וזבנה (הלך ר' אבא וקנה אותה), אזל רב גידל קבליה לרבי זירא (התלונן על ר' אבא בפני ר' זירא). אזל רבי זירא וקבליה לר' יצחק נפחא. אמר ליה המתן עד שיעלה אצלנו לרגל⁷². כי סליק אשכחיה (כאשר עלה מצאו לר' אבא). אמר ליה: עני המהפך בחררה ובא אחר ונטלה הימנו מאי? אמר ליה: נקרא רשע. ואלא מר מאי טעמא עבד הכי, אמר ליה לא הוה ידענא (לא ידעתי שרב גידל ביקש לקנות את השדה). השתא נמי ניתבה ניהליה מר (עכשיו יתן אותה לו). אמר ליה: זבוני לא מזבנינא לה (למכור לא אמכרנה) דארעא קמייתא היא ולא מסמנא מילתא ("זוהי [קרקע] לי ראשונה שלקחתי מעולם ואינה סימן טוב שימכור אדם מקחו הראשון", רש"י), אי בעי במתנה נישקלה (אם רוצה אותה במתנה יקחנה). רב גידל לא נחית לה (לא ירד לעבדה) דכתיב "ושונא מתנות יחיה" (משלי טו, כז). רבי אבא לא נחית לה דהפיך בה רב גידל⁷³. והגמרא מסיימת: 'לא מר נחית לה ולא מר נחית לה ומיתקריא ארעא דרבנן'⁷⁴.

72 רש"י מפרש רגל: 'כשדורשין בהלכות הרגל היו מקבלין פני הרב'. וראה מה שכתבתי על 'הרגל' בספרי, ראשות הגולה בבבל בימי המשנה והתלמוד, עמ' 133—134. והלשון בהמאירי, בית הבחירה, קידושין עמ' 279: 'דאמר מר מוכר נכסיו הראשונים אינו רואה סימן ברכה לעולם'. בא גם בספר המעשיות, גסטר, עמ' 90. וראה בשניהם, שמביאים את המעשה כולו בשינויי-לשון.

73 ושינויי-נוסח ראה באוצר הגאונים, קידושין, הפירושים, עמ' 217, סימן צא, ושם, פירוש רבינו חננאל, עמ' 43—44.

74 רש"י פירש 'ארעא דרבנן': 'הפקר לתלמידים'. והמאירי, בית הבחירה, קידושין, עמ' 279, הוסיף שתי מלים: 'לטייל בה'. ומכאן הסיק י"א מלמד בספרו, רבן של כל בני הגולה, עמ' 34: '... ומספר התלמידים שאכלו על שולחנו של רב היה עצום מאד...'. כאשר פרצו סכסוכים בין שנים מתלמידי רב, ר' אבא ור' גידל על דבר חלקת שדה, חתיאשו שניהם מאותה השדה, אשר נתנוהו במתנה לכל התלמידים... ומן השדה התכלכלו'. ואין לדבריו כל יסוד. ועל מקורות פרנסתם של התלמידים נדון אי"ה בכרך הבא.

ח ק ל א ו ת

היימאן (תולדות תנאים ואמוראים, עמ' 303, טור א) סובר, 'שכל המעשה היה בארץ-ישראל'. אי-אפשר להימנע מלהעיר, שאין ראיות לקביעה האמורה. צריך לזכור שרב גידל ורבי זירא היו בני בבל. אמנם הם שהו בארץ-ישראל, אולם רבי יצחק נפחא שהה גם בבבל⁷⁵, באופן שלא מן הנמנע שהמקרה האמור אירע בבבל (ראה היימאן, הנ"ל, עמ' 6, ראש טור ב). אף זאת: המצב הכלכלי בארץ-ישראל במחצית השנייה של המאה השלישית, ויותר קרוב לומר: בסוף המאה השלישית, אינו הולם כל כך את המציאות העולה מן המקרה הנזכר⁷⁶. בעוד מקרה זה מתאים בכל פרטיו למציאות בבבל — עד כמה שזו ידועה לנו — בימים ההם⁷⁷.

מכל מקום במעשים שהבאנו למעלה יש עדות מספקת להוכחת להיטותם של אמוראי בבל לרכוש אדמה לעצמם. ולסיכום דברינו בנידון נפטיר באנקדוטה אחת. במסכת בבא מציעא עה ב מסופר: 'אמרו ליה רבנן לרב אשי קא מקיים רבינא כל (מה⁷⁸) דאמור רבנן (מקיים רבינא כל מה שאמרו חכמים). שלח ליה בהדי פניא דמעלי שבתא (שלח לו בערב שבת). לישדר לי מר עשרה זוזי דאתרמי לי קטינא דארעא למזבן (ישלח לי מר עשרה זוזים, שנזדמנה לי חלקת שדה לקנותה). שלח ליה. ניתי מר סהדי ונכתב כתבא (יביא מר עדים ויכתוב כתב)...'. והשיב לו רב אשי מה שהשיב.

רב אשי, לאמיתו של דבר, לא היה צריך למעותיו של רבינא. הוא ביקש רק לבחון אם אמנם נכונה היא השמועה, שרבינא מדקדק בכל דבריהם של החכמים. אולם הסיטואציה המתוארת, על ההזדמנות שמזדמנת לו לאדם לקנות מעט קרקע, ואשר יש לנצל הזדמנות זו במהירות ואף לבקש הלוואה לשם כך, לקוחה סיטואציה זו מן החיים הריאליים. לפיכך יש לנו בזה עוד עדות אחת, נוספת על העדויות שהבאנו למעלה, וכולן מעידות עדות מכוונת על שאיפתם המתמדת של אמוראי בבל לרכוש אדמות לעצמם. בכך הם הלכו 'בשיטתו' — עצתו של רב פפא שאמר: 'קפוץ זבין ארעא' (יבמות סג א).

75 באגרת רב שרירא גאון, מהדורת לוין, עמ' 61, גזכר ר' יצחק נפחא ביחד עם ר' אבא ורבי זירא בין הרבנן 'דהוו סלקין ונחתין'. וראה מ"ש ב-Encyclopaedia Judaica, כרך יב, עמ' 942—943, בערך Nehutei. והעורך הוסיף לביבליוגרפיה על דעת עצמו מאמרו של שטיינזלץ. מאמר זה הוא בלתי-מבוסס ומלא תמיהות.

76 אפשר שהבדל זה בין ארץ-ישראל לבין בבל השפיע אף על השקעת כספים בקניית קרקעות. ראה להלן בהערה 89.

77 דברי הגמרא, שאדמה זו היתה מכוונה 'ארעא דרבנן', אין ממנה הוכחה לכאן או לכאן. שכן יכול בעל הדין לטעון, ש'רבנן' הוא כינוי בבלי מובהק לאמוראי בבל ולא היה רווח בארץ-ישראל (על כך בכרך הבא). אך אין זו טענה. ברור שהגמרא הבבלית נוקטת בלשון השגורה בפי חכמי בבל, ואין זה מוכיח דבר על מקום המעשה.

78 כתבייד אחדים אינם גורסים מלה זו. ראה בדק"ס אות ו.

עד כאן ראינו שאמוראי בבל קנו קרקעות מיד יהודים או מיד גויים. נוסיף על כך עכשיו, שהם גם רכשו קרקעות מגרים. מפורסמת ביותר היא 'גנתא דבי רב', שעשה בה רב מעשה קניין אחרי מותו של גר אחד (ראה קידושין לט א ; בבא בתרא נד א). ועל דין חזקה בנכסי הגר, תוך כדי התחרות בין שניים, שונה רב יהודה : 'האי מאן דשדי ליפתא בי פילי' ⁷⁹ דארעא דגר ואתא ישראל אחרינא רפק בה פורתא (מי שהטיל לפת לגומא שמצא בקרקע הגר ולא חפר אותה. ובא ישראל אחר וחפר בה מעט). בתרא קני קמא לא קני (האחרון קנה אותה ולא הראשון). ⁸⁰

אולם לא רק תלמידי חכמים שאפו בכל מאודם להרבות באדמות ; שאיפה זו איפיינה את כל יהודי בבל. לשם השלמת התמונה נציע את הדוגמה הבאה : 'עובדא הוה בדורא דרעותא' ⁸¹ בישראל דזבן ארעא מגוי. ואתא ישראל אחרינא רפיק בה פורתא, אתא לקמיה דרב יהודה. אוקמא בידא דשני' (בבא בתרא נד ב). ותרגומו : מעשה היה בדורא דרעותא בישראל שקנה שדה מגוי, ובא ישראל אחר וחפר בה מעט. בא לפני רב יהודה. העמידה ביד שני. אף במקרה זה אנו שומעים על שניים שמתחרים על שדה אחד. ויש גם מקרים אחרים כאלה. כגון : 'ההוא גברא דאמר ליה לחבריה אי מזביננא לה להא ארעא. לך' ⁸² מזביננא לה (אם אני מוכר קרקע זו לך אמכרנה). אזל זבנה לאיניש אחרינא (הלך ומכרה לאיש אחר). אמר רב יוסף קנה קמא (קנה הראשון)... ההוא גברא דאמר ליה לחבריה אי מזביננא לה להא ארעא. מזביננא לך' ⁸² במאה זוזי. אזל זבנה לאיניש אחרינא במאה ועשרין. אמר רב כהנא קנה קמא... ' (עבודה זרה עב א). זוהי אפוא דוגמה מעניינת לתופעה כיצד ביקוש גדול לקרקעות וכנגדו היצע מועט העלה את מחיריהן ⁸³.

בכן שמענו על ההתחרות בקניין קרקעות גם בין יהודים בבבל, שלא היו תלמידי חכמים. נראה עכשיו מה אירע כאשר שניים ביקשו לקנות אותה אדמה עצמה, האחד הוא תלמיד-חכמים והשני לא. התשובה התיאורטית מצוייה במסכת בבא מציעא קח ב, וכך לשונה : 'שכן ותלמיד חכמים תלמיד חכמים קודם. קרוב ותלמיד חכמים תלמיד חכמים קודם'. אין זה ברור כל צרכו אם מדובר בדין בר-מצרא ואם לאו

79 ראה בדק"ס לעירובין כה א באות כ.

80 עירובין כה א. ובבא בתרא נג סע"ב—נד רע"א רק הרישא. וביד רמה, שם, פירש פירוש אחר מרש"י : 'כגון שדה שנתבקעה ממי הגשמים, ובא זה והשליך שם זרעוני לפת וצמחו...'. ודוגמאות שונות של קנין בנכסי הגר ראה בבא בתרא נג ב.

81 ישוב זה שכן ליד החידקל. ראה אוברמאייר, בספרו Die Landschaft Babylonien, עמ' 142.

82 בכ"י הספרדי שהו"ל ר"ש אברמסון גורס : '... להאי ארעא לדידך...'.
83 וראה שם ברש"י ד"ה זוזי אנסוהו.

ח ק ל א ו ת

(ראה רש"י ד"ה שכיני העיר)⁸⁴. אפשר שנהגו כך גם בפועל, שכן בכתובות פה ב אומרת הגמרא בקשר לאדם אחד שציווה נכסיו לטוביה, ולא אמר עליו יותר פרטים, ואם 'אתו שני טוביה'⁸⁵ שכן ותלמיד חכמים תלמיד חכמים קודם, קרוב ותלמיד חכמים, תלמיד חכמים קודם'⁸⁶. ונתפרש על-ידי רש"י: 'דמסתמא אדם מצדיק מעשיו לזכות בשעת מיתה. דאמר מר (ברכות לד ב): כל הנביאים לא נתנבאו אלא למהנה תלמיד חכמים בנכסיו'.

ואף אם נאמר, מחוסר הוכחות מספיקות, שחכמים לא היו מנצלים את זכות-הקדימה לרכוש קרקעות, מכל מקום ראוי הוא להזכיר שהדין של בר-מצרא הוא גופו הוכחה לשאיפה לקנות אדמות. הכללים האמורים בדין זה מעידים כמאה עדים על הביקוש ועל ההתחרות הקשה שהיו שוררים בבבל בתחום משקי זה. ודומה שדין זה צמח ועלה בבבל; מכל מקום הוא איננו נזכר לא במשנה ולא בברייתא⁸⁷. והרי לך עוד עדות נוספת אחת לענייננו.

84 וכבר קבע הרי"ף שלא מדובר כאן בדין בר מצרא. ראה חו"מ סעיף קע"ה, ושם בבית יוסף ד"ה ואפילו. ודברי הראשונים נאספו בספרו של בלאך, שערי תורת התקנות, ח"ג, עמ' 1—16.

85 וי"ג: 'שני טובים'. ראה בפירוש רבינו יהודה בר נתן, שהו"ל אפשטיין, עמ' 86, ובהערה 1.

86 כאן אני חייב הסבר קצר מפני-מה אני משתמש במונח תלמיד-חכמים, ולא תלמיד-חכם, ששגור בפינו. מר י' גורן, ברשימה מעמיקה על ספרי, ראשות הגולה בבבל (למרחב, משא לספרות אמנות ובקורת, מס' 43, מיום 9.10.70) כותב, שתלמיד-חכם הוא 'כינאי העדיף' עליו. הדבר הוא אפוא פשוט מאוד. בירושלמי הגירסה היא: 'תלמיד חכמים'. ראה ר"ש ליברמן הירושלמי כפשוטו, עמ' כב—כג; ר"ח ילון, קונטרסים לענייני הלשון העברית, שנה א, עמ' 34. ואין כאן המקום לציין כל אותם המקורות במדרשים, ברמב"ם ועוד, שגורסים תלמיד-חכמים. ומן המהדירים של ספרי הראשונים, שגורסים בבבלי תלמיד-חכמים, יש להזכיר שהרב מימון, יחסי תנאים ואמוראים, עמ' תל"א, בהערה 2, העיר: 'וכבר כתבתי במקום אחר, כי בספרים כתבי יד של הראשונים, וביחוד במשנה תורה להרמב"ם היה כתוב תמיד: תלמיד חכמים'. וראה, שם, עמ' תמ"ט, ערך טבי, ובהערה 2. ובספרות הגאונים, ראה י"נ אפשטיין, JLG, כרך י, 1912, עמ' 3.

87 ראה בספרו של בלאך, הנזכר למעלה, בהערה 84, עמ' 16. וגם העיון הלשוני מעיד שהמונח מצרא מוצאו מן הסביבה הבבלית, ראה י"נ אפשטיין, במאמרו Stricke und MGWJ, Leinen, כרך סה, 1921, עמ' 357—364, ובייחוד עמ' 362. ומאלפים ביותר הם דברי הגמרא, בבא מציעא קח סע"א—רע"ב, שמהם אנו למדים כיצד היו 'מערימים' וקונים קרקע באמצע אדמותיו של מוכר על מנת להיות בר-מצרא, ורוכשים לעתיד אדמות נוספות מסביבו באמצעות דין בר-מצרא. וראה גם בבא בתרא יב סע"ב — יג רע"א: '... מצי אמר בעינא לאפושי אריסי...'. ושם במפרשים. דין בר-מצרא היה תקף גם בימי הגאונים, ראה למשל, מאן, במאמרו, The Responsa of the Babylonian JQR, Geonim as a Source of Jewish History, כרך י, עמ' 136 (ובמהדורת-צילום, ציון, תל-אביב 1970, עמ' 125). מאן דן בדין זה ביחס שבין יהודים בעלי קרקעות לבין לא-יהודים.

ומן העניין לזכור, שגם הלכות אחרות שנקבעו בבבל מעידות על עצמן, שהן צמחו מתוך האווירה הכללית שהיתה שוררת שם בכל הנוגע לחשיבותה הכלכלית של עבודת האדמה. כך, לדוגמה: 'אמר רבא מריש הוה אמינא הני ארנקי דמחוזא אשה גובה פרנא (כתובה) מהם. מאי טעמא. אסמכתייהו עלייהו⁸⁸. כיון דחזאי דשקלי להו ונפק (כיון שראיתי שהן "הנשים האלמנות והגרושות שגובות כתובתן" רש"י, נוטלות אותן ויוצאות) וכי משכחי ארעא זבני בהו (וכאשר מוצאות אדמה קונות אותה באותן מעות), אמינא אסמכתייהו אארעא הוא' (כתובות סז א). בימיו של רבא חל אפוא שינוי במחוזא; עד ימיו היו סומכים על מעות לשם גביית כתובתן (ששמרו עליהן 'בארנקים'), ואילו בימיו סמכו אף הנשים על אדמות, כלומר ההשקעה הטובה ביותר היתה בקרקעות. האם חל שינוי מעניין זה בעקבות המלחמות הממושכות בין שפור השני לבין הרומאים? (השווה את המצב בארץ-ישראל בתחום זה לפי העדות העולה מן הירושלמי כתובות פ"י לג ע"ד). מכל מקום המטבע הקשה היה קרקע, ולא מזומנים כלפנים⁸⁹. ומכאן גם ההנחה, או הכלל של 'דמאן דמסיק

88 רש"י מפרש: 'וגביין מטלטלי כי הני שהן (המעות) להן במקום קרקעות לפי שבעלי סחורה הם'.

89 לעניין זה ראה ד' שפרבר, במאמרו *Patronage in Amoraic Palestine etc.*, שנדפס ב-JESHO, כרך יד, 1971, בייחוד עמ' 248 והערה 4, עמ' 249 והערה 2 ושם ספרות. הנטייה הבולטת בבבל להשקיע את כספם בקרקע ולא בפרקמטיא כמו בארץ-ישראל, עולה ממאמרו של ר' יצחק שאמר, כפי הנראה, בארץ-ישראל: 'לעולם ישליש את מעותיו שליש בקרקע ושלש בפרקמטיא ושלש תחת ידו' (בבא מציעא מב א). ורש"י פירש 'תחת ידו': 'להיות מזומן לו לצורך ריוח הבא פתאום'. ולפיכך גם הצלע השלישית במאמרו של ר' יצחק עניינה מסחר. ומעניין הדבר שגם בברייתא אחת, שבת קכ"ז ב (ובילקוט קדשים רמז תרי"א), מסופר על פועל שכיר, שביקש לשוב לביתו לאחר שלוש שנים ובעל-הבית לא היה בידו לשלם לו את שכרו, לא במזומנים ולא בקרקע ולא בבהמות ולא בכל חפץ אחר, והלך הפועל 'לביתו בפחי נפש'. ובהמשך מסופר 'אחר הרגל נטל בעל הבית שכרו בידו... והלך לו לביתו, לאחר שאכלו ושתו נתן לו שכרו. אמר לו. בשעה שאמרת לי "תן לי שכרי" ואמרתי "אין לי מעות" במה חשדתני. אמרתי שמא פרקמטיא בזול נזדמנה לך ולקחת בהן...'. ואילו בסיפור זה במקור בבלי, שאילתות דרב אחאי גאון, שאילתא מ, ויניציה ש"ו, עמ' נט, מתברר שהפועל היה רבי עקיבא, ובעל-הבית היה רבי אליעזר בן הורקנוס. במקור זה בא שינוי מעניין: '... ואמרתי לך "אין לי מעות שאתן לך" והיית רואה מעות בידי במה חשדתני. אמר לו שמא שדות וכרמים נזדמנו לך בזול וביקש ליקח מהם'. שדות וכרמים ולא פרקמטיא! אפשר שאין זה שינוי מקרי, אלא ביטוי להבדל בהשקעת כספים בין יהודי בבל לבין יהודי ארץ-ישראל. בספר המעשיות, גסטר, עמ' 53, הלשון כמו בבבלי. מובן שגם בארץ-ישראל המליצו חכמים להשקיע בקרקע, ראה, לדוגמה, בתוספתא סוטה, פ"ז ה"כ, דרשות על המקראות דברים כ, ו, ועל משלי כד, כז. וראה להלן, פרק שני, בהערה 1. ועל תופעה זו כבר בדור החורבן ראה אלון, תולדות היהודים בארץ-ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, כרך א, עמ' 93—94. ומה שכתב בארון במאמרו, *The Economic Views of Maimonides*, in: *Essays on Maimonides*, ניו-יורק 1941,

ח ק ל א ו ת

ארעא בזוזי לא מפיס' (בבא בתרא קסט ב), ותרגומו: מי שתובע קרקע איננו מתפיס במעות⁹⁰.

אותה הערכה עצמה על חשיבותה של הקרקע בפעילותם המשקית של יהודי בבל וחכמיהם עולה לפנינו, אם נעיין מעט בשאלה מי ובאלו תנאים היו מוכרים קרקע בבבל. כבר ראינו למעלה שרב פפא רכש קרקע מאדם אחד שהיה צריך לכסף לשם קניית שוורים (כתובות צז א). וממסכת בבא בתרא מב א אנו למדים על ההבדל בין אדם שמבקש הלוואה ובין אדם שמבקש לקנות אדמות, כלהלן: 'מלוה כי קא יזיף בצנעא קא יזיף, כי היכי דלא ליתזלו נכסיה עליה. וביניה, מאן דזבין ארעא בפרהסיא זבין כי היכי דליפוק ליה קלא' (מלוה — כשהוא לוה, בצנעה הוא לוה כדי שלא יזולו נכסיו. מקח — מי שלוקח שדה בפרהסיא לוקח כדי שיצא לו קול)⁹¹. פירושם של הדברים, שהלוה מבקש שלא לפרסם הדבר . . . שאם יבא למכור קרקע לא יבינו העולם שהוא דחוק לפרוע מעות. ולא יקחו ממנו ביוקר . . . (רשב"ם), ואילו אדם שקונה קרקע עושה זאת בפרהסיא כדי שידעו שהוא אמיד (ראה במיוחס לרבינו גרשום). ואף מכאן, מן הסיפא, אתה למד על מידת ההערכה בחברה היהודית למי שבעל אדמות הוא. ולפיכך אדם שמוכר קרקע מוכרו בצנעה, אם משום שהוא מתבייש או משום שחושש מפני עוררין (ראה המאירי, בית הבחירה, קידושין עמ' 168, ד"ה וכן).

בין המוכרים קרקע היו אנשים, שלא השיגה ידם לשלם מסים. לעניין זה ראוי להקדים כמה דברים. בימים כתיקנם היו חכמינו דואגים מאוד לנכסי יתומים קטנים שלא יפגעו בהם לרעה, שלא יפסידו מערכם וכיוצא באלה. ברם אם היה מוטל חוב על נכסים אלה, שונה התנא: 'שום היתומים שלשים יום' (ערכין פ"ו מ"א). כלומר:

עמ' 166, הערה 82: 'R. Isaac's advise was evidently prompted by his opposite predilection for cash quite understandable in the light of the economic precariousness and the fiscal burdens of land tenure in both Palestine and Babylonia at the end of the third century' איננו מיוסד במקורות בכל הנוגע לבבל.

90 ואנו שומעים, בדין 'כספים שנפלו לה' בירושה לאשה נשואה, על רשימה של נכסים שיש להשקיע בהם את המעות, אם יש חילוקי-דעות בין הבעל לאשתו: 'קרקע ובתים — קרקע. בתים ודקלים — דקלים. אילנות ודקלים — אילנות. אילנות וגפנים — גפנים', וכו' (כתובות עט א). דין זה משקף בנאמנות את העניין הגדול בקרקע ומקומה של זו בפעילות המשקית של יהודי בבל בימים ההם. וראה רש"י לבבא קמא מו ב, ד"ה דקא זיליה נכסיה.

91 מכאן מסתברת ההלכה שפסק רב לעניין מכירת קרקעות: 'המוכר שדה בעדים גובה מנכסים משועבדים'. ראה בבא בתרא מא ב. וגולאק, דיני קרקעות, עמ' 68—69 כותב: '... רב לא הקל אלא בשטר מכירת קרקעות, משום שמכירת קרקעות היתה נעשית בפרהסיא וכשהיא לעצמה היה לה קול ולפיכך לא היה צורך בשטר'. וברמב"ם, הלכות מלוה ולוה, פרק יא ה"ה: '... שכל המוכר בפרהסיא מוכר וקול יש לו . . . '.

'בית-דין הבאים לשום את הקרקעות של היתומים הקטנים, כדי למכרם ולהגבות מהם את חוב אביהם, מכריזים שלושים יום שנכסים אלה עומדים למכירה, כדי שיתפרסם הדבר ויבואו לקוחות מרובים וירבו בדמיהם' (הר"ח אלבק). ואכן בבבל פסקו הדין: 'אין נזקקין לנכסי יתומים אלא אם כן היתה ריבית אוכלת בהן' (ערכין כב א). והנה כל הדברים האמורים בנוגע להגנה על נכסי היתומים יפים הם לימים כתיקנם, אולם כאשר המלכות גובה מסים מנכסי יתומים בדחיפות, הרי אנו עדים למעשה הבא: 'אמר רב אשי אנא ורב כהנא חתמינן אשטרא דאימיה דזעירא יתמא דמזבנא ארעא לכרגא בלא אכרזתא, דאמרי נהרדעי לכרגא ולמזוני ולקבורה מזבנינן בלא אכרזתא' (גיטין נב ב). ותרגום הדברים: אמר רב אשי, אני ורב כהנא חתמנו על שטר מכירת קרקע של אמו של זעירא היתום, שמכרה קרקע לשם תשלום כרגא (מס גולגולת) בלא הכרזה (של שלושים יום). מובן מאליו, שעל-ידי כך קיבלו מחיר נמוך יותר מאשר בהכרזה פומבית שהנכסים הללו למכירה עומדים.

וכיוצא בו היו נוהגים הממונים על גביית מס הקרקע למכור אדמות, שבעליהן לא שילמו מסיהן (בבא בתרא נה א)⁹². מאלף הוא המקרה, שאדם ביקש לעלות מבבל לארץ-ישראל ומכר את אדמתו (קידושין ג א). יוצא אפוא, שאדם שהוצרך באופן דחוף למעות, ולא יכול היה להשיג אותן בדרך אחרת, מכר את אדמתו. ברם גם במקרים כאלה היה המוכר זהיר, והשאיר לעצמו דלת פתוחה לביטול המכירה. לדוגמה (בבא מציעא סז א): 'ההיא איתתא דאמרה ליה לההוא גברא זיל זבון לי ארעא מקריבאי אזל זבן לה. אמר ליה. אי הוו לי זוזי מהדרת לה ניהלי. אמר ליה. את ונוולא⁹³ אחי' (מעשה באשה שאמרה לו לאדם אחד: לך קנה לי

⁹² לעניין זה ראה בספרי, ראשות הגולה בימי המשנה והתלמוד, עמ' 90. וראה גם להלן בפנים.

⁹³ רש"י פירש 'נוולא' כלהלן: 'ונוולא לשון ארמי בין בזכר בין בנקבה, כשרוצה לומר אתה והוא, או אתה והיא. כך ראיתי בתשובת הגאונים. ואני אומר שזה שמה'. ואפשר שרש"י כיוון לתשובת רב צמח בר פלטוי גאון, שמובאת בשיטה מקובצת למקומנו, ד"ה את ונוולא אחי, שהשיב: 'וששאלת מה פירוש "את ונוולא אחי"'. אמר לה קרוב הוא שלך "את ונוולא" את והוא'. והוא ממשיך ומביא דברי הגמרא בנדה כה ב ומציין למקום אחד נוסף בבבלי, שהמלה נוולא באה במובן אח. ואלו הם דבריו: 'וכן בפרק מי שאחזו, יומא חד הוה יתיב איהו ונוולא בביתא ושלמה ואשמדאי בלבד...'. ולא מצאתי לפנינו בגיטין סח ב (לפנינו רק הנוסח: 'יומא הוה קאי לחודיה'. אולם פלדבלום, בדק"ס לגיטין, הביא גירסה מן הגניזה: 'יתיב איהו ונוולא בביתא', ולא כשם שכ"י ואטיקן גורס: 'יומא חד הוה יתיב לחודיה'). המאירי, בית הבחירה, למקומנו, עמ' 245—246, מביא שני הפירושים שרש"י מביא, ומוסיף עליו מסכת נדה [כה ב] שנוולא מובנו שם, אחי. אלא שלפנינו הגירסה: 'אנא והוא' ולא 'דאנא ונוולא', וכבר העיר על כך המהדיר ק' שלזינגר. וראה דבריו של קוהוט, בערוך השלם, כרך ה, עמ' 323, בערך נוולא. ובקשר לאטימולוגיה ראה מה שהשיג עליו גייגר, בתוספות הערוך השלם, עמ' 227 בערכו. ולוי, במילוניו התלמודי, כרך ג, עמ' 358, ערך נוולא, גוזר מן הערבית ומפרש: 'munificus et liberalis vir'.

ח ק ל א ו ת

שדה מקרובי, הלך וקנה לה. אמר לו [המוכר]: אם יהיו לי מעות אתה מחזירה לי. אמר לו: אתה והיא אחים)⁹⁴.

אנו רואים אפוא, שרק במקרים מיוחדים של מחסור במזומנים לצורך דחוף שאינו סובל דיחוי, או במקרה של נטישת מקום, היו יהודים בבבל מוכרים אדמותיהם. ועל מי שהשיא עצה למכור נכסים, עליו קרא אביי שהוא 'רשע ערום' (בבא בתרא קע"ד ב), שכן אותו רשע מבקש לקנות את הנכס לעצמו⁹⁵. והרי לנו עדות נוספת על ההתחרות ברכישת אדמה. תופעה זו אנו עדים לה גם מאות שנים אחרי תקופת האמוראים בבבל, שכן גם בתקופת הגאונים אנו שומעים על אדם עני שמזדמן לו מעט כסף והוא קונה לו קרקע, על נדוניה של בנות שהיו שדות, ועל זוגות צעירים שהשקיעו כספם בשדות. ואף בימים אחרי תקופת הגאונים לא נשתנה מצב זה בעיקרו^{95*}. כללו של דבר: כולם 'קפצו' לקנות אדמה. כך בבבל וכך בכל העולם

94 אולם לא רק במקרה זה של קרובים היה המוכר נזהר ודואג לאפשרות לקבל את אדמתו בחזרה. בקידושין כו א, מסופר על רב אידי בר אבין: כשהיה קונה קרקע ביקש למנוע מן המוכר שיחזור בו, אבל שמר לעצמו את הזכות לחזור בו. על חשש זה מן האפשרות שצד אחד מוכן לחזור בו מקניין, או מחלוקת ירושה, ראה על דבריהם של מר זוטרא ורב אדא, שחילקו בנכסים (קידושין סה ב), ועל הנוסח שם ראה שיורי ספר השותפות לר' שמואל בן חפני, גנזי קדם, ס"ו תש"ד, עמ' 69. וכמה מאלף הוא המקרה באחד שהיה פחות מבן עשרים ומכר אדמות ותגובת קרוביו על מעשהו. ראה בבא בתרא קנה ב. וכיוצא בו בארץ-ישראל, ראה א' ביכלר, המצב הכלכלי לאחר חורבן הבית השני, עמ' 115—116, ושם בהערה 15.

95 והדברים עתיקים. עה"כ: 'ולפני עור לא תתן מכשל' וגו' (ויקרא יט, יד) דורש תנא עלום-שם כלהלן: 'היה נוטל ממך עצה. אל תתן לו עצה שאינה הוגנת לו... אל תאמר לו מכור את שדך וקח לך חמור, ואת עוקף עליו ונוטלה ממנו...'. ספרא, קדושים, פרשה ב, מהדורת ווייס פח ע"ד. וציין לו הר"ש אברמסון, במהדורתו של מסכת בבא בתרא. ובערכין כג סע"א מוסיפה הגמרא על מאמרו של אביי: 'וצורבא מרבנן שאני'. ופירש במיוחס לרבינו גרשום: 'דמצוה להשיא עצה כדי שיהיו לו נכסים ויעסוק בתורה'. וגם בארץ-ישראל דיברו תנאים ואמוראים נגד מכירת קרקעות. מן המקורות המרובים נציין רק אחדים. ספרא, פרק ה, מהדורת ווייס קח ב, עה"כ 'כי ימוך אחיד' וגו' (ויקרא כה, כה); תוספתא ערכין פ"ה ה"ו, ור"ש ליברמן, תוספתא ראשונים, ח"ב, עמ' 283; עבודה זרה פ"א מ"ח, ושם, בבבלי, כא א; ותוספתא, שם, פ"ב ה"ח, וירושלמי, שם, פ"א מ ע"א ועוד. מובן מאליו, שבארץ פעלו גם גורמים פוליטיים ולאומיים, שחשיבותם לא היתה גדולה כל כך בבבל.

95* על תקופת הגאונים, ראה מאן, The Responsa of the Babylonian Geonim as a Source of Jewish History, JQR, כרך י, עמ' 314—315, ובצילום-הדפסה בכרך אחד, ציון, ת"א 1970, עמ' 147. ועל הימים שלאחריה נציע את דבריו של גויטיין: 'The Mediterranean area of the high Middle Ages was characterized by its highly mercantile economy. Still, whoever could afford it possessed land and looked after its yields, whether this was a Muslim judge in Ghaza, Palestine, or the scribe of a Jewish court in old Cairo ... The richer people invested a considerable part of their income in farming... All this shows that

פ ר ק ר א ש ו ן

בימים ההם. וקרה שהיו קונים קרקע ולו רק לתקופה קצרה בלבד (ראה דבריו של שמואל, בבא מציעא יד א).

בבבל היה היצע הקרקעות מועט בגלל ריבוי האוכלוסיה וצפיפות ישוביה, ואם נשתמש בלשוננו של רב פפא: 'אדמה אינה עומדת למכירה' (בבא מציעא סו ב בארמית). הביקוש לקרקעות היה גדול מאוד. לפיכך ההתחרות על רכישת פיסת קרקע היתה לעתים קשה מאוד, התחבולות שנקטו בהן להשיג אדמה מסוימת לא היו לעתים ישרות כל כך. טעה אפוא גרץ כאשר קבע, על יסוד ראיות מדומות, שקרקעות הרבה היו פנויות בחבל הפרת בימיהם של האמוראים, 'וכל מי שקדם והחזיק בקרקעות הפקר אלה והיה מעלה את הטסקא (מס הקרקע) למלך זכה בהם'⁹⁶.

people tried to be as close as possible to, "the source of life"...'. A Mediterranean Society, vol. I, pp. 116—117; 265—266

96 *Geschichte der Juden*⁴, Bd. IV, עמ' 252 (=שפ"ר, ח"ב, עמ' 346 והוא אינו מציין למקורות). הוא מסתמך על יבמות מו א, ברם שם מדובר על שיעבוד באנשים שלא שילמו כרגא, ואין לו כל עניין לכאן. להלן הוא מציין לבבא מציעא עג ב. ברם שם נאמר 'ארעא לטסקא משעבדי', ומי שמקדים לשלם את המס רשאי לעבד את האדמה. מכאן אין ללמוד שהיו אדמות-הפקר, שניתן היה לזכות בהן על-ידי תשלום טסקא. אנו למדים מכאן על בעלי אדמה שלא השיגה ידם לשלם מס. גרץ גם מציין לבבא מציעא קח א ולא ידעתי למה הוא מכוון. דומה שהוא סומך על רש"י ד"ה האי מאן. אבל דבריו של רש"י אינם מביאים אותנו למסקנתו של גרץ. ואפשר שהסיק מה שהסיק מדברי רש"י, שם, ד"ה ביני אחי. לבסוף מסתמך גרץ על בבא בתרא נה א. אבל גם משם אין כל ראיה לדבריו, שכן שם מדובר בפקידי המלכות, שרשאים להעביר אדמה לעבדה ממי שלא שילם למי ששילם את הטסקא. וראה לעניין זה קרויס, פרס ורומי בתלמוד ובמדרשים, עמ' 269—270. על שיטת המסים בבבל בכלל ידובר להלן, בפרק שדן במינהל. פונק, בספרו *Die Juden in Babylonien*, כרך א, עמ' 15—18, דן במעמדם הכלכלי של עובדי האדמה בבבל. הוא הושפע מגרץ, אך הוסיף משלו שרק בעלי יחידות קרקעיות גדולות, כלומר העשירים בעם, גהנו מברכתה של אדמת בבל. זאת משום המסים הכבדים שהוטלו על-ידי השלטונות על הקרקע ומס גולגולת, וכן משום תנאי-החכירה הקשים לחוכר. מובן שפונק אינו דן באמוראי בבל בלבד. הוא מנסה לתאר את מצבם הכללי של יהודי בבל על יסוד עדויות מן התלמוד. הואיל ועניין זה חורג מנושא דיוננו נעיר רק, שפונק אינו מבחין לעתים בין מעשים או הלכות, שאירעו בארץ-ישראל לבין מעשים כפי שאירעו בבבל. גם כמה מביאוריו ומסקנותיו אינם מדויקים כל צורכם. ואם צודק 'אסטרוב במילונו, עמ' 13, ערך אגם, שמובנו: 'a field which requires clearing in order to be made arable etc.', הרי למדנו, שהיה צורך בבבל להפוך שטחים שבהם צמחו צמחי בר לאדמה פוריה. ראה שם המקורות, שאמנם אינם משכנעים. וצריך להוסיף ירושלמי, שבת פ"ז, י רע"א, וציין לו לוי במילונו התלמודי, ור"ש ליברמן, הירושלמי כפשוטו, עמ' 135. ניכר ש'אגמי דקלים', שהיו בשפע בארץ-ישראל ובבבל, הפכו אותם לעתים לשדות תבואה (ראה להלן בפרק על גידול תמרים). וראה משלו היפה של רב נחמן בבראשית רבה, פ"ב א, מהדורת תיאודור—אלבק, עמ' 98, ושם במנחת יהודה. ועל צפיפות האוכלוסין בבבל בימי התלמוד ראה לדוגמה E. Stein, Ein Kapitel vom persischen und vom byzantinischen Staate, in *Byzantisch-Neugriechische Jahrbücher*, I. Bd. 1920,

ח ק ל א ו ת

מאחר שמצבו הכלכלי של האיכר (הזעיר) לא היה שפיר, ומצב זה הובלט יותר בהשוואה למצבו של הסוחר, אף-על-פי-כן כל מי שבאה לידו הזדמנות לרכוש לעצמו מעט קרקע מיהר וקנה אותה, ולא תמיד בהקפדה על המקרא 'ועשית הישר והטוב בעיני ה'' (דברים ו, ית)⁵⁹. כיצד ליישב תמיהה זו? רשאים אנו להניח שפעלו כאן כמה וכמה גורמים, וראש לכול כוח ההרגל. בחברה היהודית השמרנית, כמו בכל העולם העתיק, היו הבנים מחזיקים במלאכת אבותיהם. כבר הערנו על כך בראשית הפרק הזה, שאבותיהם ואבות-אבותיהם של יהודי בבל היו עובדי אדמה. והדבר יובן יותר נוכח המדיניות של מלכות פרס אף בימיהם של מלכי בני סאסאן.

כתבי הקודש של הפרסים משבחים את החקלאות ומפארים את עובדי האדמה. נציע כאן סיכום קצר של כריסטנון, חוקר איראן מן הנודעים שבדור הקודם, שסיכם את היחס לחקלאות מצד השלטונות ואת מצבם של החקלאים בימים ההם. ואלו הם דבריו:

'The Avesta glorifies agriculture as the best form of livelihood: by working the land man assures himself of all kinds of divine rewards. But though agriculture always enjoyed high esteem, though good kings and good governors always paid attention to the irrigation system... the lot of the peasant, under the feudal system, was not enviable. He was tied to the soil, found to furnish statutory labour, and to serve as

עמ' 59. וכפי הנראה כבר בתקופה קדומה היתה מסופוטאמיה מאוכלסת בצפיפות. ראה לדוגמה קילמר (A.D. Kilmer) במאמרו The Mesopotamian Concept of Over-population and its Solution as reflected in the Mythologie Orientalia, כרך מא, 1972, עמ' 160—177. ואף מתוך תעודה נוצרית אנו למדים על קניית אדמה בשטר מכירה. המדובר במקרה זה אירע בימיו של המלך שפור השני, וככל הנראה, בכפר אחד במחוז סלבקיה. סיפור זה הוא חשוב גם מבחינה משפטית. למדים אנו שהשלטונות היו בדרך כלל סומכים על שטר מכירה בבואם לקבוע את הבעלות על הקרקע. ראה G. Hoffmann, Auszüge aus Syrischen Akten Persischer Märtyrer, in: Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes herausgegeben von der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, Bd. VII, Leipzig 1880, SS. 36—37. וכיוצא בו בבא בתרא נד ב.

97 ואין כמובן טעם להעלים עין מן העובדה שנמצאו יהודים, ואף חשובים במעמדם בהנהגה, שהיו אֱלמים והחזיקו בקרקעות של בעלים אחרים. דבר זה אנו שומעים על בית ראש הגולה. ראה בספרי, ראשות הגולה בימי המשנה והתלמוד, עמ' 149—150, ושם בהערה 1. וגם על סתם אֱלמים אנו שומעים שהיה צריך 'למחות' נגדם, כדי שלא יוכלו לטעון טענת חזקה. ראה, למשל, מקרהו של גידל (ויש כותבים את שמו 'גדול' ולא 'גידל', ראה ביחוסי תנאים ואמוראים, מהדורת הרב מימון, עמ' שי"ט—ש"כ. ושם בהערה 4) בר מניומי, שהוכרח 'למחות' על שאחרים החזיקו באדמתו. ראה בבא בתרא לט ב.

a foot-solider in war; in addition he was liable both to a personal tax and to a land tax...' 98.

במלכות פרס היתה מוטלת על ההורים החובה הדתית לחנך את ילדיהם לעבודת האדמה. בחיבור פרסי קטן, שהוא מעין אורח-חיים לפשוטי-העם, נאמר שנער קודם שיגיע לגיל חמש-עשרה חייב לדעת שאת האדמה צריך לזרוע ולעבד, ולטפל כראוי בבהמות 99. חובות אלו חוזרות ונשנות, אם בהכללה ואם בפרטים ובפרטי-פרטים,

98 ראה Cambridge Ancient History, כרך יב, עמ' 117. וכבר כתב גייגר (W. Geiger) בספרו Civilization of the Eastern Iranians in Ancient Times, London 1885, p. 204: 'The religion of Mazda invites its adherents to ceaseless activity in agriculture...it bids them fight against sterility and barrenness, and create instead of them affluence and culture. Only the cultivated ground is the property of Mazda. Regions devoid of cultivation are haunted by evil spirits. Wherever, therefore, a follower of the Avesta religion settles, it will be his first duty to render the soil productive' וזהו מביא משל נאה מתוך ה-Vendidad, שהקרקע משולה לאם, ואם האדמה איננה מניבה פירות דומה היא לאשה בלא ילדים, כלומר שלא מילאה את התפקיד שנועד לה. וראה שם להלן. ברתולומה (Ch. Bartholomae) בספרו Die Gatha's des Awesta, Strassburg 1905, S. 127, כותב: 'Landwirtschaft fasst alles zusammen, was zu Ackerbau und zur Viehzucht gehört. Die Voraussetzung für rationellen Betrieb des Ackerbaues und der Viehzucht ist die Sesshaftigkeit, und die Erziehung dazu bildet eines der vornehmsten Ziele der zarathustrischen Lehre' ושם, עמ' 129: 'Rind bildete den wichtigsten Besitz des iranischen Stamms, dem Zarathustra seine Lehre vortrug, dessen verständige Behandlung einen der wichtigsten Punkte dieser Lehren' ושם, עמ' 133: 'Die Reformation, die sich an Zarathustra's Namen knüpft, ist nicht ausschliesslich religiöser, sondern zugleich auch wirtschaftlicher Art, indem sie das Ziel verfolgt, die nomadisierenden Stämme Ost-Irans an Sesshaftigkeit und in Zusammenhang damit an rationellen Betrieb des Ackerbaus und der Viehzucht zu gewöhnen...'

ולאחרונה כתב על נושא זה H.H. von der Osten, Die Welt der Perser, Stuttgart 1956, בייחוד עמ' 125—126. בעמ' 125 הוא מביא משפט אחד שמיוחס לארדשיר, מייסדה של השושלת החדשה, וזה שיעורו: 'אין מעצמה בלא צבא. אין צבא בלא כסף. אין כסף בלא חקלאות. ואין חקלאות בלא צדק'. וראה על קדמותה של מדיניות-פנים זו בבבל, סאגס, דברי ימי בבל, עמ' 177.

99 שם החיבור הקטן הוא Pand-Nāmak i Zaratušt. השתמשתי בהוצאתו של A. Freiman, Wien 1906. ראה שם, עמ' 31. ומאלפים הם הדברים, שם, עמ' 31—32, שבו נדרש האדם לשלש את שעות היממה. 'בשליש היום והלילה עליו ללמוד כתבי הקודש ולשאול את חכמת האדוקים בדת, שליש מן היום והלילה (כנראה הכוונה בהשכמה) עליו לעבוד עבודת האדמה...'. וראה שם בהערה 2. המהדיר והמתרגם מגדיר את החיבור הזה בתור '...religiös-didaktischen Text... Lebensregeln für die Laien' וראה שם, עמ' 4. החובות הדתיות מחייבות מגיל ארבע-עשרה ושלושה חדשים, בלא הבדל בין בן לבת. ראה לעניין זה Ch. Bartholomae, Die Zandhandschriften der K. Hof-und

ח ק ל א ו ת

בכמה מקומות בכתבי־הקודש של הפרסים¹⁰⁰. באווירה זו, שטופחה על־ידי מלכות פרס, כוהניה וסופריה¹⁰¹, חיו ופעלו היהודים בארצות הפרת והחידקל, ויש להניח שאף היא תרמה את תרומתה להערכת עבודת האדמה בקרב היהודים וחכמיהם בבבל.

בבבל וגם בארץ־ישראל דרשו וחזרו ודרשו החכמים בשבח חשיבותה של אספקה עצמית של המזונות העיקריים. בשבחה של זו ובגנותה של התלות בשווקים כבר דיבר רבי אחי בן יאשיה, מחכמי בבל, שחי בסוף המאה השנייה ובראשית המאה השלישית, ופעל בהוצל שבדרום בבל. ואלו הם דבריו: 'הלוקח תבואה מן השוק למה הוא דומה — לתינוק שמתה אמו ומחזירין אותו על פתחי מיניקות אחרות ואינו

Staatsbibliothek in München, München 1915, עמ' 139. ואם יבוא בעל הדין ויטען שהמקורות שמדברים בשבחה המופלג של החקלאות וערכה הדתי הנשגב, הם מן התקופה הקדומה, תקופת הנוודים, ומגמתם להרבות ביישובי־קבע, הרי הדין עמו ודין צדק דן. ברם עוד נראה להלן שהעדויות, למצער בחלקה, בשבח עבודת־האדמה שייכת גם לתקופת בני סאסאן. ראה, לדוגמה, להלן בהערה 101.

100 להלן בפנים, בדין על גידולים חקלאיים שונים, שם נציע גם את המקורות הפרסיים הרלוואנטיים, במידה שהם ידועים לנו.

101 נציע מעשה אחד שבו כוהן דת, 'מובאד', מעיר למלך Vahrām II, שמלך בשנים 276—293, לשים לב יותר למצב החקלאי. וזהו סיפור המעשה, כפי שסופר על־ידי Masūdi (היסטוריון ערבי, שנולד בבגדד בסוף המאה התשיעית): וואהרם המלך היה שטוף בתענוגות, אדוני הארץ מצצו את דמם של תושביה, והחקלאות מוזנחת, רמתה יורדת והולכת. באחת המסעות של המלך, ועמו מובאד אחד, נקלעו לאיזור שומם, איזור שבו נשמעו קולות הינשופים. המובאד העמיד פנים שהוא מבין את שפתם של הינשופים. הוא השיב על שאלת המלך, שינשוף זכר מבקש לשאת ינשוף נקבה. זו מסכימה להצעתו, ותובעת עשרים כפרים נטושים וחרבים כמתנת נישואים. הינשוף הזכר ענה לה, שיתן לה אלף כפרים כאלה אם המלך הנוכחי יאריך ימים. וואהרם הבין לרמוז ושקד על ענייני המלכות. ראה כריסטנסן, Persische Märchen, in: Die Märchen der-Weltliteratur, ed. F. von der Leyden, Düsseldorf-Köln, 1958, S. 275. ואם אמנם אין למדין מן האגדות, ובייחוד ממעשה שסיפר אדם שחי שש מאות שנה לערך אחרי שאירע אותו מעשה, מכל מקום הלך־הרוח שעולה מן הסיפורים, ולא פרטי הסיפור, הוא היסטורי, כפי שיתברר להלן. חובה היתה על המלכים גם בימי סאסאן לשקוד על קידום החקלאות וטיפוחה. בעיקר היתה נתונה הדאגה לאגירת מים לצורכי השקייה. נזכיר כאן את מפעל־המים הגדול, הסכר של סוסטאר, שהוקם על־ידי שפור הראשון. ראה Pauly-Wissowa, Real Encyclopädie der Klassischen Altertumswissenschaft, Zweiter Halbband, Stuttgart 1920, S. 2332. ועל הוואריאנטים של שם המקום ראה אוברמאייר, Die Landschaft Babylonien, עמ' 213. מפעל־המים הידועים מזמנם של מלכי סאסאן מעידים על מאמצים טכניים כבירים שהושקעו בהרחבת החקלאות, בייחוד ברמה הפרסית, שמשתרעת על שטח עצום שלא נמצאו בו מים — עובדה גיאוגרפית כלכלית, שהשפיעה הרבה על המבנה החברתי והכלכלי של מלכות פרס במשך הדורות. ראה על כך הערתו של שדר (H.H. Schaeder) במחברתו Die weltgeschichtliche Stellung Persiens (העותק שהיה בידי לא צויין בו המקום ושנת ההדפסה, והוא העותק היחיד שבספרייה הלאומית בירושלים), עמ' 120—121. וראה גם את דברי הסיכום של נלדקה (Nöldeke), SS. 454—455, Tabari.

שובע. הלוקח פת מן השוק למה הוא דומה — כאלו תפור וקבור. האוכל משלו דומה לתינוק המתגדל על 'שדי אמו'¹⁰². דרשה זו אינה באה לפרש מקרא ואף אינה מסתמכת על כתוב מן הכתובים, אלא היא כולה מעוגנת במציאות, ומגמתה ותכליתה לעודד את השומעים לגדל בעצמם את מצרכיהם. זוהי הדרך הטבעית והטובה כדרך תינוק שגדל 'על שדי אמו', לשון שהוא מיטאפור נפלא לשדה — אדמתו (=אמו) של האדם. ואילו מי שתלוי בשוק, אינו הולך בדרך הנכונה והוא משול ל'חפור וקבור'.

תמונה לא פחות קודרת על מצבו של אדם שקונה את מזונותיו בשוק, מצטיירת מדבריו הבאים של ר' חנין. ר' חנין דורש את המקרא: 'והיו חייך תלאים לך מנגד ופחדת לילה ויומם ולא תאמין בחיידך' (דברים כח, סו) כלהלן: "'והיו חייך תלאים לך מנגד" — זה הלוקח תבואה משנה לשנה. "ופחדת לילה ויומם" — זה הלוקח תבואה מערב שבת לערב שבת. "ולא תאמין בחיידך" — זה הסומך על הפלטר' (=נחתום)¹⁰³. פשוטם של הדברים נתפרש על-ידי רש"י: 'שאין לו קרקע לזרוע והיינו חיינו תלואים שאינו יודע אם יהיו לו מעות לשנה הבאה'.

רב ביבי הביא את דרשתו הנזכרת של רבי חנין כהתנצלות, שלא השיב תשובה על קושייתו שהקשה לו בהלכה רבי יצחק בר ביסנא. כלומר, רב ביבי לא היה לו

102 אבות דרבי נתן, פרק א מהדורת שכטר נ"א מה ב.

103 מנחות קג סע"ב. ולא עלה בידי לברר את זהותו של רבי חנין. בדרשות אבן שועיב, פרשת צו לח ע"ג, גורס במנחות 'רבי אבין'. ברם גם בירושלמי, שבת פ"ח יא ע"א, בדפוסים ויניציה וקרוטושין; ושם, שקלים פ"ג מז ע"ג גורס ר"ש סיריליאן, וכן במהדורת סופר, 'רבי חנין'. אבל בירושלמי שקלים, שם, בדפוסים ויניציה וקרוטושין גורס: 'רבי חנן'. וכיוצא בו גורס בשקלים הנדפס בבבלי. אולם בירושלמי שקלים ראש פרק ח, גורסים הדפוסים הנזכרים, וכן בבבלי: 'רבי חנין'. פלוקטואציה זו מכבידה עוד יותר על הזיהוי של החכם הדרשן שלנו. ובילקוט שמעוני, פרשת כי תבא, רמז תתק"מ, גורס: 'ר' חנן'. וראה להלן בהערה 105. ובאסתר רבה (דפוס פיזורו, שמביא ר"ש ליברמן, הירושלמי כפשוטו, עמ' 154): "'והיו חייך תלאים לך מנגד" רבנין ור' ברכיה. [רבנין] אמרין והיו חייך תלאים לך זה שהוא לוקח חטים לשנה, ופחדת לילה ויומם זה שהוא לוקח חטיו מן הסידקי. "ולא תאמין בחיידך" זה שהוא לוקח לו מן הפלטיר. ור' ברכיה אמר "והיו חייך תלאים לך" זה שהוא לוקח לו חטים לשלש שנים, "ופחדת לילה ויום" זה שהוא לוקח לו חטים לשנה. "ולא תאמין בחיידך" זה שהוא לוקח לו חטים מן הסידקי. מתיבין רבנין לר' ברכיה הלוקח מן הפלטיר מהו. אמר להם לא דברה תורה במתים'. על 'הסידקי' שהפך אצל ר"ש סיריליאן ל'סירקי', ונתפרש על-ידו: 'ירושלמי אורחת ישמעאלים סיעון דסירקאין', ראה גם רטנר, אהבת ציון וירושלים, שבת, עמ' 109, הנ"ל שקלים, עמ' 18. וראה בערוך, ערוך השלם, כרך ו, עמ' 343—344, ערך פלטיר. ובמילוננו של לוי לתלמוד, כרך ג, עמ' 481, ערך סידקי, ושם כרך ד, עמ' 186—187, ערך ציקין, יאסטרוב במילוננו, עמ' 976, ערך סידקי, ושם עמ' 1275, ערך ציוקי, התלות בפלטיר אינו עניין כלכלי בלבד. לדבר זה יש חשיבות הילכתית מובהקת. ראה הדיון של גינצבורג, גנוי שכטר, ח"ב, עמ' 542—543 על ההבדל בין ארץ-ישראל ובין בבל בדין פת של גויים. ואין כאן מקום להאריך בזה.

ח ק ל א ו ת

במה לקנות מזון, ומצב זה הפריע לו להתרכז בהלכה. ממש באותו מצב היה רבי יוחנן בארץ-ישראל. הלה מכר את נכסיו על מנת להתמסר כולו לתלמוד תורה¹⁰⁴. פעם אחת, לאחר שאבד לו ממונו, בא לבית הוועד. רבי שמעון בן לקיש שאל שאלה ורבי יוחנן לא השיב לו. כששאלו רבי שמעון בן לקיש מה אירע, השיב לו רבי יוחנן תשובה נוקבת: 'כל האברים תלויין בלב והלב תלוי בכיס'¹⁰⁵. הרי לנו אפוא שני מקרים קונקרטיים, שיש בהם להדגים, אמנם בקיצוניות כלשהי, מה צפוי לו לחכם אם אין לו שדות ואין לו מזומנים¹⁰⁶. והדברים עתיקים. כבר רבי יהודה, שחי ופעל בארץ-ישראל במחצית המאה השנייה לספירה, אמר: '...עבדת ארעא עבדת. לא עבדת ארעא לא עבדת כלום ("אם עשתה האדמה פירות [מוטב], ואם לא עשתה [תבואה] לא עשתה כלום. כלומר לא יועיל כלום כל עושר המלכות, וימותו ברעב"¹⁰⁷). ... שכל מי שהוא הומה ומהמה אחר ממון וקרקע אין לו, מה הנאה לו'¹⁰⁷.

ובהרחבה באה דרשה זו של רבי יהודה בדברים רבה, כ"י אוקספורד, שהו"ל ר"ש ליברמן, עמ' 58¹⁰⁸: 'מי שהוא אוהב ממון אינו שובע ממון (עה"כ "אהב כסף לא ישבע כסף" וגו'. קהלת ה, ט). יש מי שיש לו ממון ואין לו שדות. ומי שיש לו ממון ואין לו שדות ראה מה כתוב "וירדו מאניותיהן כל תפשי משוט על הארץ יעמדו" (יחזקאל כז, כט). והיכאן אדם עומד כשהוא יורד מאניה, לא על הארץ הוא עומד, אלא אדם לוקח פרגמטיא והלך ופירש בים, עד שהוא פורש בא עליו נחשול של ים ואבדה הספינה והלך לו כל ממונו ואבדה פרגמטיא שלו בים. התחיל עולה מן הים ערום שלא נשתייר לו כלום נמצא עני ואין לו לאכול פרוטה. אבל אם היה לו שדות אף על פי שאבד ממונו בספינה, כיון שיורד מן הספינה ויש לו תבואה, מן שדהו

104 ראה ויקרא רבה, פרשה ל א, מהדורת מרגליות, עמ' תרפח—תרפט. והמקבילות שציין שם בהערה 6. ויש להוסיף פסיקתא דרב כהנא, פסקא כז, מהדורת מנדלבוים, כרך ב, עמ' 402—403.

105 ירושלמי, תרומות, פ"ח מו סע"ב, ומי יודע אם הדרשה האמורה במנחות, משמו של רבי חנין, איננה של רבי יוחנן עצמו ונתחלפו השמות. על החילופים חנן—חנין—חנינא—יוחנן ראה, לדוגמה ר"ח אלבק, מבוא לתלמודים, עמ' 204, בערך ר' חנן. רבי יוחנן מספר גם שהוא זוכר: 'כד הוו קיימי ד' סאין בסלע והוו נפישי נפיחי כפן בטבריא מדלית איסר' (תעניט יט ב; בבא בתרא צא ב).

106 ואפשר לצרף לכאן את רבי אלעזר שאמר: 'כל אדם שאין לו קרקע אינו אדם' (יבמות סג א). הלה היה רעב ללחם. ראה, לדוגמה, תענית כה א. ועל מצבם הכלכלי של אמוראי ארץ-ישראל במאה השלישית ראה, לפי שעה, במאמרי, יששכר וזבולון, שנתון בר-אילן, כרך ו, תשכ"א, עמ' 167—180.

107 ויקרא רבה ראש פ"ב, א, מהדורת מרגליות עמ' תצד—תצה. הדברים משקפים את המציאות הקשה של החקלאים בארץ-ישראל בעקבות מפלת ברי-כוכבא.

108 ושם, בהערה 4 סומנו המקבילות. וצריך לתקן קהלת ווטא דף סה א (או עמ' 429). וראה גם למעלה, בסוף הערה 56. ולהלן בהערה 109.

הוא יכול לעמוד, זוהי על הארץ יעמודו. הוי כל מי שיש לו ממון ואין לו שדות שיכניסו לו תבואה גם זה הבל'.

וברוחם של דברים אלה, אולם בתנאים היסטוריים שונים לגמרי (ראה בהערה 107), יעץ רב פפא: 'זרע ולא תזבין אף על גב דכי הדדי גינהו הני מברכין' (יבמות סג א). ונתפרשו דבריו כפשוטם על-ידי רש"י: 'זרע תבואה לאכילת ביתך ולא תקנה תבואה מן השוק, ואפילו חטין בזול וקרקעך אינו חשוב, ואין שכר לפי השעה, אפילו הכי הני מתברכין. ברכה מצויה בדבר שאין לוקח בדמים ואין כלה מהר'. וכבר ראינו למעלה, שרב פפא נהג כך בפועל ולא רק יעץ לקנות אדמה ולעבדה.

האידיאל של חז"ל, ולאמיתו של דבר האידיאל של בני העולם העתיק בכלל, היה לנתק את האדם מן התלות בשווקים בכל הנוגע למצרכי-המזון היסודיים¹⁰⁹. לשון אחר: על האדם לדאוג לאספקה עצמית מיבול אדמתו. וגם הכסף המושקע בקרקע עומד בערכו. וזהו גורם נוסף, שגרם להם ליהודי בבל להרבות בקניית אדמות ועיבודן למרות ההכנסה הנמוכה בהשוואה למסחר, ועל אף הקשיים הגדולים שעובד האדמה נתקל בהם בעבודתו, ועל אף המאמצים שעושים את החקלאי 'עבד לאדמתו'¹¹⁰. לא מן הנמנע, שיהודי בבל הושפעו במידה מסוימת ממעשיהם של שכנים קרובים ורחוקים יותר. שכן צבירת קרקעות במלכות פרס, ארמניה, ובארצות סמוכות אחרות, היתה בגדר שאיפתם היומיומית של כל המבקשים מעמד פוליטי

109 לעתים הגיעה מגמה זו לקיצוניות. לדוגמה, רב השיא עצות אחדות לרב כהנא, ובין השאר אמר לו: 'סלקת לאיגרא שירותך בהדך. מאה קרי במתא בזוזא תותי כנפיך ניהוו' (פסחים קיג א). ופירש הרשב"ם: 'כשתצא לדרך אפילו במקום קרוב מזונותיך עמך. אפילו המזונות בזול יהיו עמך'. ונציין עוד לבראשית רבה פ"צ א ו, מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 1122: 'שכל הלוקח תבואה מן השוק ירוד הוא'. ובתנחומא, מהדורת בובר, מקץ, אות י: '... ללמדך שכל הלוקח תבואה מן השוק ירידה היא לו'. וכיוצא בו בתנחומא הנדפס מכבר, מקץ, אות ח. וזהו אידיאל עתיק, הנמצא כבר במקרא. ראה לדוגמה, מלכים ב יח, לא; ישעיה לו, טז. הניתוק מן התלות בשוק קובע גם להלכה. לפי הדין 'אין אוצרין פירות, דברים שיש בהן חיי נפש כגון יינות שמנים וסלתות...'. כך שנו לשון הברייתא בבבלי. ראה בבא בתרא צ ב. בתוספתא, עבודה זרה פ"ד (ה) ה"א, שנוייה הברייתא בלשון זה: 'אין אוצרין בארץ ישראל דברים שיש בהן...'. וראה בדק"ס לבבא בתרא, אות מ. דין זה אמור 'בלוקח מן השוק. אבל במכנים משלו מותר' (בבא בתרא, שם). וזהו הפשט בדבריו של רב, שאמר: 'עושה אדם את קבו אוצר' (שם, שם). רש"י לחגיגה ה א, ד"ה זה הממציא; וד"ה לתליתא (ראה דק"ס אות ל) מבאר פתגם עממי, שמביא רבא: 'זוזא לעללא לא שכיחא לתליתא שכיח', על מצבו של אדם שאין לו מזומנים לקנות לעצמו תבואה בשעת הזול והוא תלוי בשווקים. אולם ראה שם, פירוש שונה לחלוטין של הר"ח. וראה גם פירושו של ר"ת בתוספות ד"ה זה הממציא.

110 ראה, לדוגמה, דרשתו של ריש לקיש, סנהדרין נח ב עה"כ 'עבד אדמתו ישבע לחם' וגו' (משלי יב, יא): 'אם עושה אדם עצמו כעבד לאדמה ישבע לחם ואם לא לא ישבע לחם'.

ושררה. כוחם של שליטים מקומיים, מידת שליטתם על הבריות ועוצמתה, באו להם מכוח רכושם הקרקעי. ואף אם אין בידנו להוכיח שהמדובר בחיקוי של סביבתם, הרי עצם העובדה שאמוראי בבל חיו בתוך חברה, שבה המעמד הפוליטי וההשפעה החברתית של האדם תלויים היו ברכוש הקרקעי, יש בה כדי להשפיע על כל בני אותה חברה במידה זו או זו¹¹¹. ואין להטיל ספק שמעמדו הפוליטי והשפעתו החברתית של בית ראש הגולה באו לו במידה רבה מכוח רכושו הקרקעי הגדול. שררתו של ראש הגולה, בניו, בנותיו ומשפחותיהם, כוחם הרב של פקידיו, שוטריה, משרתיו ועבדיו, כל אלה דומים דמיון מפליא לבתי האריסטוקראטים בפרס הסאסאנית, כפי שתוארו על-ידי פריי:

'The basis of the wealth and power of the aristocracy has always been land, and the prestige of owning many villages... Persian "feudalism" has its roots in the extended family, including servants... this family loyalty together with family ties to others has been a source of strength and stability in Iran. A benevolent landlord was frequently regarded by his peasants as a protector, even from government interferences and exactions. The landlord, usually absentee, was treated as the source of law, order and authority by the villagers under him...' (Frey, *Persia*, London, 1968, pp. 54-55).

תיאור זה הולם במידה לא מבוטלת את מעמדם ואת רקע השפעתם של ראשי הגולה, בבבל (ראה בספרי, ראשות הגולה בבבל בימי המשנה והתלמוד, פרקים י—יג). מכל מקום, אין לשלול לחלוטין את העובדה, שגם בין האמוראים בבבל ניתן היה למצוא אחדים, כגון רב אשי, שרכושם הגדול סייע במידה רבה להשפעתם הגדולה, הן כלפי חוץ והן בתוך החברה היהודית עצמה (ראה במאמרי, עיונים באגרת רב שרירא גאון, שנתון בר-אילן, ד-ה, תשכ"ז, עמ' 187—188).

בהקשר זה נצביע על תופעה מעניינת ביותר. עם עלייתם של המלכים ממשפחת בני סאסאן התחיל תהליך מהיר מאוד של עיור (אורבאניזציה). הרבה ערים חדשות נוספו בימיהם של ארדשיר הראשון ושפור הראשון (הם מלכו בשנים 224/26—272), ואף לאחריהם. והנה אין בידנו ידיעות, שתהליך זה השפיע על אמוראי בבל. הללו

111 ראה על תופעה זו נלדקה, בספרו *Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sassaniden*, aus der arabischen Chronik des Tabari, Leyden 1879, SS. 439—440, וראה Ann K.S. Lambton, *Landlord and Peasant in Persia*, אוקספורד 1953, בייחוד עמ' 13.

רכשו קרקעות בימים ההם, בכל הזדמנות שנזדמנה לידיהם, כפי שראינו למעלה. מובן שאין לומר שתהליך זה של התיישבות בערים החדשות לא השפיע על היהודים, ואולם מה שאנו מבקשים להעיר שאמוראי בבל המשיכו ברכישת אדמות למרות התהליך האמור¹¹².

דומה, שעל יסוד דברינו הוכחו הלהט והצמאון, שבהם רכשו קרקעות יהודי בבל בכלל והאמוראים בפרט. גורמים אחדים חברו יחדיו לתופעה האמורה, מהם גורמים שצוינו בפירוש על-ידי בעלי הדבר עצמם, ומהם שתרמו את תרומתם לשאיפה האמורה של צבירת קרקעות, והם מסתברים על יסוד שיקולים כלכליים וחברתיים-כלליים. מכאן מסתברת גם תופעה אחרת, שהיא אופיינית כל כך לבעלי-אדמה חרוצים בכל הזמנים ובכל הארצות — השמירה על כל שעל אדמתם ועיבודו היעיל.

השמירה על הקרקע וניצולה היעיל

אמוראי בבל החשיבו מאוד את ערכה הכלכלי של האדמה, ואפילו שטח קטן ביותר, עד שאמר רב יהודה, מייסדה וראשה של ישיבת פומבדיתא בסוף המאה השלישית (אגרת רב שרירא גאון, עמ' 84), לרב¹¹³ אדא משוחאה (מודד קרקעות): 'לא תזלזל במישחתא דכל פורתא ופורתא חזי לכורכמא רישקא' (אל תזלזל במידה, שאף מעט קרקע ראוי לכרכום של שער)¹¹³.

ואכן רבים המעשים, עליהם מסופר בתלמוד בבלי, של ניצול כל שעל אדמה לשם זריעה. נציע רק מעט מהרבה. במסכת מגילה כו רע"ב מסופר: 'רבינא הוה ליה ההוא תילא דבי כנישתא (בארעיה), אתא לקמיה דרב אשי, אמר להו: מהו למיזרעה. אמר ליה: זיל זבניה משבעה טובי העיר במעמד אנשי העיר וזרעה'. כלומר: לרבינא היה בתוך שדהו תל-הריסות של בית-כנסת, וביקש לזרוע את האדמה שעליה עמדו החרבות.

ומן הראוי להזכיר את מאמציהם של יהודי בבל וחכמיהם להעלות את הכמות של תנובת שדותיהם ואת איכותה. אנו שומעים על הוברת השדות במשך עונה אחת, או שנה אחת, על מנת לא להכחיש את אדמתם (ראה, לדוגמה, בבא בתרא כט א), או שנקטו בדרך אחרת לשם מניעת ניצולה של האדמה, שנה זרעו חטה ושנה

112 על תהליך זה ראה מש"כ R. N. Frey, The Heritage of Persia, p. 212; Altheim-Stiehl, Staatshaushalt der Sassaniden, in: Le nouvelle Clio, כרך ה, 1953, עמ' 278—286.

113 בבא מציעא קז ב. לא כל כ"י גורסים 'רב'. וראה היימאן, תולדות תנאים ואמוראים, עמ' 284, בערך בר אדא משוחאה. על כרכום ראה לעף, פלורה כרך ב, עמ' 8 ואילך. ובייחוד עמ' 11; 'פליקס, עולם הצומח המקראי, עמ' 249—250. ועל ניצול כל אמה ואמה לשם זריעה או נטיעה ראה גם בבא בתרא צט ב.

ח ק ל א ו ת

לאחריה שעורה (בבא מציעא קז רע"א). לשם אותה מטרה נקט רב חלקיה בר טובי דרך אחרת. חכם זה היה חורש חצי שדהו ולא זרע אותה, וחצי שדה היה זורעה חטים, והשיג יבול גבוה ומשובח ונמצא נשכר (מנחות פה ב). רב יוסף הרבה בעידורים בכרמו והשיג יין משובח (מנחות פז א). על אמצעים שננקטו על מנת לטייב את הדקלים ואת פריים אנו שומעים מפיהם של רב יהודה ושל רב אחא בנו של רבא (פסחים נו א), ועל הדרכים בהן נקטו למנוע נשירת תמרים ראה שבת סז א. רשאים אנו להניח שהיו מפרים את הדקלים למען הרבות בפירות, כדרך שעשו חקלאי בבל כבר בתקופת ח'מורבי (ראה בחוקי ח'מורבי, באוסף שהו"ל J. B. Pritchard, The Ancient Near Eastern Texts relating to the Old Testament², Princeton 1955, pp. 63-64, 169a).

מאמצים אלה, ועוד רבים אחרים, שהשקיעו עובדי אדמה בבבל, מעידים לא רק על כשרונותיהם ומסירותם לעבודתם אלא אף על ההכרח להרבות בהכנסות מן החקלאות. ומכאן גם נבין יותר את השמירה המעולה, ששמרו אמוראי בבל על אדמותיהם מפני תפיסתן על-ידי זרים (ראה, לדוגמה, על גידול בר מיניימין, בבא בתרא לט ב; ירושלמי, שם, פ"ג יד ע"א). ולא רק מפני כניסת זרים לתוך שדותיהם חששו, אלא אף חששו מעין הרע שעשויה לפגוע בקמה. והרי מקורות אחדים בלבד להדגמת התופעה האמורה.

על רב ביבי בר אביי, בעל-אדמה עשיר, מסופר: 'ההיא איתתא דהוה לה דיקלא בארעא דרב ביבי בר אביי. כל אימת דהות אזלא למיגזריה הוה קפיד עילוה (ראה בדקדוקי סופרים אות ב). אקניתיה ניהליה כל שני חייו, אזל איהו אקנייה ניהליה לבנו קטן...'. (בבא בתרא קלז ב). ותרגום הדברים: אשה אחת היה לה דקל בשדה של רב ביבי בן אביי. כל פעם שהיתה הולכת לגודדו היה מקפיד עליה. הקנאתו לו כל ימי חייו. הלך הוא הקנאו לבנו הקטן. ואין אתה יודע אם משום הדקל ולפירותיו עשה רב ביבי מה שעשה, או משום שלא רצה שתעבור בתוך שדהו (וראה בסמוך). ואמנם הקפיד רב ביבי על כל פרוטה ופרוטה, ולא תמיד בדין, כגון במקרה שקיבל שדה בחכירה והקיף אותה במשונית, שהוא תל עפר שאיננו ראוי לזריעה, וצמחו בתל עוזרדים¹¹⁴, וכשסיים את החכירה ביקש כסף בעד 'שבח' אותו תל (בבא מציעא קט א).

רק טבעי הוא, שבכל מקום ובכל זמן מונע בעל אדמה מאנשים זרים לדרוך

¹¹⁴ על צמח זה ראה ר"ש ליברמן, תוספתא כפשוטה ח"ב עמ' 634—635; ושם, עמ' 724 לשורה 38. הבעיה של כניסת זרים לתוך שדות לשם עיבודם, והעונשים הכבדים שהוטלו על עבריינים, העסיקו את המחקרים בארצות הפרת והחידקל כבר בתקופות קדומות. ראה, לדוגמה G.R. Driver and J.C. Miles, The Assyrian Laws, אוקספורד, 1935, עמ' 302—304.

בשדהו. וכבר נקבע: 'שדה... קשה ליה דוושא' (בבא בתרא סד ב), כלומר שהילוך קשה לזרעים שבשדה (וראה גם בבא קמא כח א, שבת פא ב, עירובין נג ב, ועוד). בזאת אין רב ביבי בר אביי נבדל מעמיתיו בעלי קרקעות. ואולם מעניין הדבר, שבעלי ההלכה ביקשו להקל על עוברי דרכים והורו, שמותר להם לסטות מן הדרך מפני 'יתידות דרכים', ול'הסתלק לצידי הדרכים' ('בכל עת, ואפילו בזמן שהתבואה בשדות הפקיר לכל אדם להסתלק מן הדרך מפני היתידות וליכנס לגבול שדה חבירו ולילך על המיצר אצל הדרך', רש"י, בבא קמא פא א). המובן של 'יתדות דרכים' הם, לדעת רש"י, גושי-אדמה גדולים, שנתהוו בימות הגשמים וקשה לדרוך עליהם, וראה שם, ד"ה מפני. אולם לפי פירוש גאון 'אילו הן יתדות דרכים, אילו שמהלכין עליהן בימות החמה והן מתמעכין על הבגדים'¹¹⁵. הרשות הזאת להסתלק לצידי הדרכים מיוחסת לתנאים 'שעל מנת כן הנחיל יהושע לישראל את הארץ' (ראה ר"ת אלבק, מבוא למשנה, עמ' 34—35). והנה רב יהודה, שהלך פעם אחת בדרך עם שמואל, וראה את רבו שהסתלק לצידי הדרכים מפני יתדות דרכים תמה ושאל: 'תנאין שהתנה יהושע אפילו בבבל' (בבא קמא פא ב). ושמואל השיב לו: 'אפילו בחוצה לארץ' ('וכל שכן בבבל, שמצויין שם שיירות ועוברין ושבים והוצרך להתנות', רש"י). מכל מקום, זהירותו שלא לדרוך בקצה שדהו של אדם ראויה לתשומת-לב, שכן יש בה עדות לחשיבות הקרקע (ראה גם דעתו של רב יהודה, בשם רב, בירושלמי בבא בתרא פ"ה טו ע"א). ואם דבריו של רב יהודה היו כלליים, בלא פנייה אישית, הרי נביא עכשיו דוגמה על תגובתו של בעל קרקע לכל מי שרק עבר בקצה אדמתו בלא להיכנס לתוכה: כגון 'הני דבי אלישיב דקפדי אפילו אמאן דחליף אמיצרא דידהו' (בבא בתרא כט א). ורב נחמן אמר: '...לא עביד אינשי דנחתי אריסי לארעיה ושתיק' (בבא בתרא מו ב). ואם השגיחו על האריסים שלא ירדו לתוך שדותיהם, הרי אנשים סתם לא כל שכן, כגון התנגדותו של בעל שדה לאריסו 'שהוריד אריסין תחתיו' (שם), ודבריו של רב נחמן: 'לא עביד איניש דכריבו ליה לארעיה ושתיק' (בבא בתרא לו ב). כלומר, אין בעל השדה מניח לאדם סתם, היורד לתוך שדהו וחורש בו (אולם ישנם מקרים שבהם מותר לו לאדם להיכנס לשדה שאינו שלו, וראה לדוגמה בבבא מציעא קז א, דבריו של רב יהודה לרבין בן רב נחמן: 'הני תחלי דבי כיתנא אין בהן משום גזל...'). ורב אף הפליג ואמר: 'אסור לו לאדם שיעמוד על שדה חבירו בשעה שעומדת בקמותיה'.

¹¹⁵ ראה אפשטיין, פירוש הגאונים על סדר טהרות, עמ' 123; הנ"ל, תשלום פירוש הגאונים לטהרות, תרביץ טז, ב—ג תש"ה, עמ' 109; ר"ש ליברמן, תוספת ראשונים, ח"ד, עמ' 38—39. וראה ירושלמי ברכות סוף פ"ב. והלשון שם, 'מי הוא זה שמראה עצמו באצבע', נתפרש על-ידי ר"ש ליברמן, על-ידי-עין, עמ' 78: 'מי הוא המקלס את עצמו. מי הוא מתגאה זה?'. וראה שם בהמשך.

ח ק ל א ו ת

מכאן הסיקו, שאין לקנות קרקע סמוך לעיר. ועל כך מקשה הגמרא: 'איני. הא
אשכחינהו רבי אבא לתלמידיה דרב. ואמר להו מאי אמר רב בהני קרא "ברוך אתה
בעיר וברוך אתה בשדה" (דברים כח, ג) ... שיהו נכסיד קרובים לעיר ... לא
קשיא. הא דמהדר ליה שורא ורתקא (זו שהקיף אותה חומה וגדר) הא דלא מהדר
ליה שורא ורתקא' (בבא מציעא קז א—ב). רב חשש מעין הרע¹¹⁵. מכל מקום,
שדה קרוב לעיר הרי זו ברכה, ובייחוד אם הוא נעבד על-ידי אריס, שהרי שם קל
היה לבעל השדה להשגיח עליו (ראה כתובות פ ב, ורש"י ד"ה דמקרב למתא).
ורבי יהודה הגשיא היה מוסיף ברכה בברכת המזון (שברך האורח את בעל הבית)
'... והיו נכסיו (ונכסינו) מוצלחים וקרובים לעיר ...' (ברכות מו א, ולא כל הספרים
גורסים: 'נכסינו', ראה בדק"ס אות מ).

ומן העניין שבבבל שנו את הברייתא 'עשרה תנאין התנה יהושע' (בבא קמא פ
סע"ב וש"נ), פירטו את התנאים הללו, דקדקו בהם והסיקו הלכות, ולבסוף באה
הגמרא (שם, פא ב) ושואלת: 'עשרה (ראה בדקדוקי סופרים, אות כ); הני חד סרי
הוויין (אלו אחד עשר הן). והתשובה שהיא משיבה: 'מהלכין בשבילי הרשות שלמה
אמרה. כדתניא הרי שכלו פירותיו מן השדה ואינו מניח בני אדם ליכנס בתוך שדהו.
מה הבריות אומרות עליו. מה הנאה יש לו לפלוני. ומה הבריות מזיקות אותו.
עליו הכתוב אומר "מהיות טוב אל תיקרא רע" (הלשון היא של רב נסים גאון,
ספר המפתח, מהדורת גולדנצל, יט ב). ומי כתיב "מהיות טוב אל תקרא רע". אין
(כן). כתיב כי האי גוונא. "אל תמנע טוב מבעליו בהיות לאל ידך לעשות" (משלי
ג, כז) ...'. מובן שהברייתא משקפת את המצב בארץ-ישראל, אולם עצם השאלה
שנשאלה בבבל והניסיון להשיב עליה, יש בו משום עדות עד כמה העסיקה שאלה זו
את חכמי בבל. דיונים אלה מרמזים על חריפותה של הבעיה, שצמחה ועלתה בחברה
שבה החקלאות תופסת מקום מרכזי בפעילות המשקית הכלכלית (וראה הברייתא
שם, פא, א, שמונה בין התנאים שהתנה יהושע: 'ומלקטין עשבים בכל מקום חוץ
מתלתן'. וכן בירושלמי, בבא בתרא פ"ה טו א).

ומעניינת היא ההלכה הבאה: 'אמר רב אשי האי בר ישראל דזבין ליה ארעא לגוי
אמיצרא דבר ישראל חבריה משמתינן ליה. מאי טעמא. אי נימא משום דינא דבר
מצרא, והאמר מר "זבן מגוי וזבין לגוי לית ביה משום דינא דבר מצרא". אלא
[משום] דאמרינן ליה (י"ג: דאמרו ליה) ארבעית לי אריא אמצראי. משמתינן ליה

¹¹⁵ אפשר מ'עין הרע' של השלטונות. שכן יש לזכור, שאחד המרכיבים בשומה של מס
הקרקע היה קירבתה אל העיר. ראה לדוגמה M. K. Fateh, Taxation in Persia, A
Synopsis from the Early Times to the Conquest of the Mongols, in: Bul-
letin of the School of Oriental Studies, London Institution, vol. IV. 1926—
1928, p. 730.

פרק ראשון

עד דקביל עליה כל אונסא דאתי מחמתיה' (בבא קמא קי"ד א). ותרגום הדברים: בן ישראל שמכר קרקע לגוי על מיצרו של בן ישראל חברו, מנדים אותו. מה טעם? אם נאמר משום דינו של בן-מיצר, והרי אמרת 'קנה מגוי ומכר לגוי אין בו משום דין של בן-מיצר'. אלא משום שאומרים לו: 'הרבצת לי ארי על מיצרי'. מנדים אותו עד שיקבל עליו כל אונס שיבוא מחמתו.

הלכה זו לא זו בלבד שהיא מגינה על בעלי האדמות, אלא יש בה גם הערכה לעובד-האדמה הנכרי בימים ההם. וקשה להכריע מה כאן הטעם לדבר; האם ביקשו שיהודים ימכרו אדמות איש לרעהו ולא לגויים, ועל כן אמרו ששכן גוי הוא סכנה, או להיפך. מכל מקום, דבר אחד ברור: יהודי בבל שהרבו לקנות קרקעות, במשך כל תקופת האמוראים ועד לתקופת הכיבוש של הערבים, מעידים שהיתה להם הרגשת בטחון שהשלטונות יגנו עליהם ועל נכסיהם. והרי אין לך ניגוד בתכלית בין יהודי ארץ-ישראל לבין יהודי בבל בכל הנוגע להרגשת הבטחון והאמון במדי-ניותם של השלטונות. יהודי ה'גולה' חשו תחושת בטחון במצבם האזרחי-המשפטי, בעוד שיהודי ארץ-ישראל נאנקו תחת מדיניות המסים של הרומאים שגרמה לאבדן בעלות על האדמות, למצער בארץ יהודה, כשם שהרסה את החקלאות במצרים ובאזורים פוריים אחרים ברחבי האימפריה הרומית. עובדה מאלפת זו על מצבם המשפטי והאזרחי של יהודי בבל צריכה דיון נפרד.

השקייה

אחד החזיונות המעניינים במאמצייהם של אמוראי בבל להרבות יבוליהם ולשפר איכותם הוא תשומת הלב המרובה שהקדישו להשקיית השדות והגינות. מתוך הרבה דינים ומעשים נציע רק אחדים מהם. כבר נזדמן לנו לשמוע על הפוריות הגדולה של אותם החבלים שלאורך הפרת. נהר זה היה מספק שפע של מים לשם השקייה. ואכן תנא עלום-שם דרש על הפרת: 'שמפריד והולך עד שכלה במגריפה' (ספרי דברים פיסקא ו, מהדורת פינקלשטיין, עמ' 15, וש"נ). לאמור, 'מפריד והולך להשקות את הגנות והפרדסים והשדות עד שכלה מתוך שמגרפין אותו במגריפה אילך ואילך להשקותן' (מנחת יהודה, לבראשית רבה פרשה טז ג, עמ' 145—146).

מן הפרת¹¹⁶ ומן החידקל, וכן מן היובלים הרבים ומתוך הנהרות שביניהם, היו

116 פונק ערך רשימת הנהרות בבבל שנוכרים בתלמוד הבבלי. ראה במאמרו Beiträge zur Geographie des Landes Babel, שנדפס ב-Jahrbuch der Jüdisch-Literarischen Gesellschaft, כרך ו, 1909, עמ' 335—340. ועל חשיבות ההשקייה של שדות וגינות ומטעים אנו למדים מהרבה הלכות. המקורות נאספו על-ידי גיומן וקרויס והובאו בספרו של הייכלהיים, Roman Syria, עמ' 143—144, ובהערה 33. וראה עוד לדוגמה, מאמרו של שמואל, בדין חזקה, בבא בתרא נד א: 'האי מאן דפתח מיא בארעא אדעתא

מושכים תעלות-מים. על תעלות אלו היו שומרים שלא יתפוררו דפנותיהן. לכן אמר רב יהודה לרב (ראה בהערה 113): אדא משוחאה (מודד קרקעות) ארבע אמות דאניגרא זלזל בהו' (בבא מציעא קז ב), כלומר 'אמת המים שהמשיכוהו מן הנהר הגדול אל השדות על פני הבקעה כולה, ומניחין בעלי כל שדה ושדה מלזרוע את אגפיה רוחב ארבע אמות שלא תתקלקל שפתה. ומודדין אותם כולם ביחד ומציינים אותם שלא יחרשו מן הסימן ולחוץ' (רש"י). ורב יהודה עוד הוסיף ואמר לאדא מודד קרקעות: 'דאנהרא לא תמשחנו כלל' (שם, שם). ופירש רש"י: 'אלא באומד הדעת תניחנו כדי שיהו ניכרים לעינים שהן שלמות ורחבות'. למדנו שהתעלות היו נקראות 'נגרי' (וביחיד: נגרא), ולדעת רב יהודה אין לדקדק כל כך בשעת מדידה 'רצונו לומר שיהו מודדין בריות. מכל מקום אין צריך להניחן מרווחות כל כך עד שיהא ניכר לעין בלא מדידה, ודיו שימדדם בריות, שהרי אין אדמות אלו משועבדות אלא לבני אותה בקעה (= שטח של שדות) ואין המדרס גדול כל כך (= אין הרבים הולכים שם). אבל אם היה הנהר עובר דרך שם, צריך כל אחד להניח בשלו ארבע אמות בשיעור מרווח כל כך שיהא ניכר בלא מדידה. שמתוך שנהר משועבד לכל העולם אף שפתו משועבד להם לפירוק משא שבספינה לשפת הנהר או להכניס משא שבשפת הנהר תוך הספינות (וכמובן גם לאלה שהיו משקין שדותיהן, ראה בשיטה מקובצת למקומנו ד"ה דאנהרא) וצריכים לשיעור גדול, ומפני זה הוא מזהיר שלא למדוד בהם כלל' (דברי המאירי, בית הבחירה, בבא מציעא עמ' 399—400). והכלל שכלל רב יהודה הוא: 'ארבע אמות דאנגרא דבני נגרא דאנהרא דכולי עלמא' (שם, שם).

והדברים עתיקים. הנושאים הללו שהעלה רב יהודה כבר נדונו באוספי חוקים קדומים, שנחקקו בארצות הפרת והחידקל. כך, למשל, בחוקי ח'מורבי (מלך בבל, שמלך בשנים 1728—1686(?)) לפני הספירה. ראה אנציקלופדיה מקראית כרך ג,

דארעא קני וכו'. או המשא ומתן של הגמרא, בבא בתרא נג א. על מאמרו של רבי יוחנן, ועל האגדות שמקשרות את הנהר פרת עם ארץ-ישראל, ראה פטאי, המים, עמ' 154. ובשבח מי הפרת דיבר רבי יוחנן: 'מפני מה אין מצורעין בבבל מפני שאוכלין תרדין ושותין שכר ורוחצין במי פרת', כתובות עז סע"ב. ועל ההבחנה בין מימיו של החידקל לבין מי הפרת בברכות נט ב. וראה בדק"ס באות ס. היה נוח מאוד לנצל את מימיו של הפרת לשם השקייה, משום שערוצו היה גבוה משאר הנהרות בבבל: 'דאמר רב יהודה אמר רב כל הנהרות למטה מג' נהרות וג' נהרות למטה מפרת', בכורות נה סע"א. וראה רש"י לסוכה נג ב, ד"ה סולמי דפרת. ועל חשיבותו של הפרת בהלכה ראה בבכורות נה א: 'הנודר ממימי פרת אסור בכל מימות שבעולם...'. ומעניין הדבר, שעל אף השינויים שחלו באפיקי הנהרות והתעלות במשך הדורות, מעיד א"י ברור (אבק דרכים, ספר ראשון, תל-אביב תש"ד, עמ' 241) כי: '...עד מול בגדד גבוה אפיק הפרת מאפיק החידקל; במקום זה יזרמו אפוא המים בתעלה מן הפרת אל החידקל; מן המיצר שבין הנהרות ולמטה גבוה החידקל...'.

עמ' 171 ואילך) נדונה השאלה של חפירת תעלות השקייה וחיוזוקן, כדי למנוע התפוררות דפנותיהן וגרימת נזק לתבואה על-ידי שטפון המים, וכן מידת העונש למי שמתרשל בשמירה על שלימות התעלות וחיוזוקן¹¹⁷. ואף בספר חוקים פרסי מימיהם של הסאסאנים מוקדש פרק שלם, שדן בזכות אדם שחפר תעלת מים, הוא עצמו או בשותפות עם אנשים אחרים, זכויותיו על המים, חובותיהם של בעלי השדות הסמוכים שמבקשים להשתמש במים ולא השתתפו בחפירת התעלה, מקרה של התמו-טטות התעלה וגרימת שטפון, והרבה מקרים כיוצא באלה¹¹⁸. וכשם שהמחוקקים הללו ביקשו לשמור, בין השאר, על השדות הזרועים מפני שטפונות בגלל התרשלות בשמירת התעלה (או התעלות), או על-ידי השקייה בלתי-זהירה, כך גם חכמי בבל

117 ראה Driver and Miles, The Babylonian Laws, כרך ב, עמ' 30—31, סעיפים 53—56; והנ"ל The Assyrian Laws, עמ' 309—311; והשווה The Ancient Near Eastern Texts relating to the Old Testament, ed. J.B. Pritchard, p. 168b, 53—56 וכיוצא בו נידונים עניינים אלה באוסף של The Neo-Babylonian Laws בספרו של פריצ'רד הנזכר, עמ' 197, מספר 3. וראה ה"ו סאגס (Saggs), דברי ימי בבל, עמ' 147—148; 350.

118 ראה S. J. Bulsara, The Laws of the Ancient Persians as found in the 'Mâtikân Ê Hazâr Dâstân, or The Digest of a Thousand Points of Law', Bombay 1937. לדעתו של המהדיר, ספר זה הוא אוסף של ספרי-חוק אחדים, ראה בכרך א, עמ' 19. על חשיבותו של ספר זה ראה גם Ch. Bartholomae, Die Frau im Sassanidischen Recht, היידלברג 1924, עמ' 5. הפרק שדן בנושאים הנזכרים הוא פרק כב, עמ' 238—248, וראה שם, פרק מב, סעיף 126, עמ' 590, ובמבוא עמ' 71—72. הספר הנזכר נתחבר על-ידי משפטן ששמו Farrokho-Mart Vâhrâm. זמנו אינו ידוע. Bulsara סובר שהמשפטן הנזכר חיבר אוסף-חוקים זה בשנים האחרונות של המלך כוסרו פרוז (590—628). אולם חוקרי איראן אחרים מאחרים את החיבור למאה התשי-עית. ראה במבוא של הספר עמ' 16. על זמנו, מקורותיו ומגמתו של ספר-חוקים זה ראה בספרו של J. Rypka, History of Iranian Literature, Dordrecht 1968, p. 47. הדברים, שם, נכתבו בידי O. Klima. הלה סובר שהחוקים מקורם בלא ספק בתקופת בני סאסאן. וראה גם Ch. Bartholomae, Zum Sassanidischen Recht, Sitzungs-berichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften, Phil.-Hist. Klasse, 1920, S. 40; J. Karst, Armenisches Rechtsbuch, Bd. I-II, Strassburg 1905, Bd. I. S. 192, Par. 150; Bd. II. S. 273. בקשר לשימוש בעדויות מספרי חוקים אשוריים-בבליים קדומים צריך להעיר, שאנו מביאים חומר זה להשוואה לשם חידוד הראייה. שכן עדיין דבריו של אופנהיים בעינם עומדים: 'The Mesopotamian urbanites neither profess interest in written laws nor ask for their promulgation... because the unwritten, traditional law inevitably favors the upper class, the landlords. In Mesopotamia the promulgation of written laws was an important function of the king, an expression of his social concern, whether these laws were actually applied or represented only a socio-political programme'; A. L. Oppenheim, A new look at the structure of Mesopotamian society, in: JESHO, vol. X, 1967, p. 9. מכל מקום, בחוקים הללו אפשר להשתמש כבעדות מסייעת להכרת המציאות, שאותה מבקש המחוקק לתקן.

ת ק ל א ו ת

(על רב כהנא ורב ענן ראה במסכת בבא בתרא מא א) ובתוכם רב יהודה. רבו של רב יהודה, שמואל, אמר: 'האי מאן דמחזיק ברקתא דנהרא חציפא הוי סלוקי לא מסלקינן ליה' (בבא מציעא קח א). תרגום הדברים: מי שהחזיק בשפת הנהר חצוף הוא. לסלק אין מסלקין אותו. שמואל אמר זאת על יסוד המציאות. ידועים היו לו מקרים של בעלי אדמות, שעיבדו אדמותיהם עד לשפת הנהר ממש. אך במרוצת השנים התקינו הפרסים שיהיו כותבים בשטרות: 'קני לך עד מלי צוארי סוסיא מיא' (שם, שם), כלומר: קנה לך עד מלוא צוואר הסוסים מים. ומוסיפה הגמרא שלאור החוק הפרסי: 'סלוקי נמי מסלקינן ליה'. לאמור, 'לאותן שלוקחין שדות שעל שפת הנהר' 'קני לך השדה עד תוך הנהר מלא צואר הסוס'. והלוקחין גודרין גדירין רחוק מן הנהר שלא לקלקל את מקום הרבים. ואם בא אחד והחזיק מן הגדר ולצד הנהר מסלקינן ליה. לפי שהיא קנויה לבעל הגדר עד תוך המים, רש"י (אולם ראה בתוספת ד"ה והאידנא).

סכסוכים רבים נתעוררו בין יורשים, או בין שותפים, כשכל אחד מהם רצה שחלקת שדהו תהיה בקרבת תעלת המים (ראה, למשל, בבא בתרא יב ב, ושם, יג א, ועוד). וכיוצא בו אנו שומעים על זכות קדימה בהשקייה, בהתאם למקום הישוב לאורך נהר או תעלה ואם מותר לאלה היושבים במעלה הנהר, להקים סכר לשם השקיית שדותיהם, דבר שעשוי למנוע מים מן היושבים במורד הנהר (ראה, לדוגמה, גיטין ס ב).

תפירת תעלות ההשקייה אל השדה ובתוכו היתה מוטלת על האריס (ראה בבא מציעא קג ב). ונביא בזה דוגמה אחת בלבד למידת ההערכה שהעריכו בעלי-האדמה אפילו השקייה אחת (גיטין עד ב): 'ההוא גברא דאמר ליה לאריסיה, כולי עלמא דלו תלת דלוותא ואכלי (וי"ג: "ושקלי" או "ושקול") ריבעא. את דלי ארבעה ואכול (וי"ג: "ושקיל" או "ושקול") תילתא ...' (איש אחד אמר לאריסו 'כל האריסים שבמקום זה משקין התבואה שלש פעמים בשנה ... ומנהג האריסין ליטול רביע התבואה בשביל טורח חרישה וזריעה וניכוש והשקאה וכל צרכי השדה. [ואתה] השקה את השדה ארבעה פעמים' [והיטול שלישי] — רש"י) ¹¹⁹.

¹¹⁹ פליקס, החקלאות בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, עמ' 326 בהערה 312, הקשה על דבריו של רש"י, על יסוד בבא מציעא קג ב, 'שחלקו של האריס ביבול שני שלישים או אף שלשה רבעים וכו''. אך צריכים אנו לדייק שרש"י אומר בגיטין 'כל האריסים שבמקום זה ...', כלומר יש כאן מנהגים מקומיים, ודבר זה עשוי להשתנות ממקום למקום, מסוג אחד של אדמה לסוג אחר, וכיוצא באלה. וצודק בדרך-כלל גולאק, דיני קרקעות, עמ' 110—111: 'קשה לקבוע בדיוק על-פי מקורות התלמוד את שעור התשלום מים שהיו רגילים לשלם לבעל הקרקע ...'. וראה, שם, להלן המקורות. וראה הייכלהיים, Roman Syria, עמ' 147—148. אולם ראה מה שהשיב פליקס שם. האריס היה חייב גם לחפור את התעלות. ראה בבא מציעא קג ב, ורש"י ד"ה ואריסא עביד בי יאורי.

דומה שנוהג זה, שאריס חייב בהשקיית שדה, היה רווח במשך מאות שנים אחרי חתימת התלמוד בבבל. רב האי גאון נשאל: 'אנו יש לנו גנות ופרדסין ובהם שדה לבן ושדה אילן. ומהן שיכולין בעליהן להשקותן כל זמן שירצו. ומהן אין להם חוק להשקות אלא ביום השבת חק ולא יעבור מימי הקדמונים. ויש לנו אריסין גוים שלוקחין חמש מן הפירות. והם משקין ועושין כל מה שרוצים והיהודי בעליהם לא ידע עמם מאומה. יש בדבר זה משום אסור להשקות את הזרעים על ידי גוי בשבת, או מותר שהגוי העריס (=האריס) הוא המשקה' (תורתן של ראשונים, ח"ב, עמ' 57 סימן ג = תשובות הגאונים, מוסאפיה, ליק, דף כד ע"א סימן מה בשינוי בפתיחה). והגאון השיב על כך, ואין לנו כאן עניין בתשובתו. לא נאמר כאן שהמדובר בבבל, אולם כבר העיר מאן, *The Responsa of the Babylonian Geonim as a Source of Jewish History, JQR, Vol. X, 1919-1920, pp. 313-314* [ובצילום הדפסה בכרך אחד, עמ' 146—147], שהשאלה מתאימה לדרך השקייה שהיתה נהוגה בבבל לפי תור קבוע, וכפי שנראה בסמוך.

והיו ישובים שהיו רחוקים יותר מן הנהרות¹²⁰, ובהם היו חופרים בארות המכונות

120 המונח נהרות בבבלי אינו בא תמיד במובן אחד. בדבריי אני מתכוון במונח זה רק לפרת ולחידקל, ולא לתעלות שחיברו ביניהם. ברם עלינו להעיר על מובנים אחרים, והכול בהתאם לטקסט. בדבריו של רש"י, לדוגמה, אנו מוצאים כמה מובנים. במועד קטן ד א ד"ה נהרות הוא מפרש: 'אריטא דדלאי, נהר קטן'. ראה מהדורת קופפר, עמ' 5, ושם בהערה 9. בבבא קמא נ ב ד"ה 'אריטא יאור'. והשווה בבא קמא סא א ד"ה אריטא. וד"ה דדלאי, 'משקה שדות והיא עמוקה ולפיכך היא נקראת אמת המים דעמוקה ורחבה אמה'. ובמגילה טז א ד"ה 'נהרא', מפרש: 'ליטול מכס', כלומר נהר שעליו שטות ספינות טעונות סחורה. ובעירובין נה ב ד"ה 'נהרא, ראוי לטבילה...'. וראה ההבחנה במסכת בבא מציעא קג סע"ב בין 'נהרא רבה' ולבין 'נהרא זוטא', ודבריו של רש"י שם, ועוד רבים כיוצא באלה. ואשר למונח נגרא, שכבר נתקלנו בו בפנים, ושמובנו לרוב בתלמוד הבבלי הוא נחל שמושך מימיו מנהר, מתעוררים גם כמה קשיים. ראה למשל בבא בתרא יג רע"א: 'חד גיסא נגרא וחד גיסא נהרא פלגין לה בקרנאזול'. בערוך, ערוך השלם, כרך ז, עמ' 205—206, ערך קרנאזול, פירש: 'שדה אשר מזרחה וצפונה מושך עליהן נהר. ומערבא ודרומה מושך עליהן נגרא. חולקין זו השדה בקרנאזול. נוטל האחד חציה מזרחה ודרומה והאחד מערבה וצפונה. נמצאת שנחלקת באלכסון לשני חצאין. וכל אחד מהן טריגונא. כלומר יש להן ג' זוויות לכל אחד מהן. ויש לכל אחד מהן נהרא ונגרא. שאם ייבש הנגרא ישקה מן הנהר...'. על הקשיים שפירוש זה מעורר, ועל פירושי הראשונים, ראה ר"ש אברמסון במאמרו, פירוש קדמון למסכת בבא בתרא, סיני, כרך כה, עמ' רס"ז—רס"ח, ועמ' רס"ח בהערה 42. ועל דבריו הנזכרים של הערוך ומקורם ראה דבריו של הנ"ל, במאמרו 'לחקר הערוך', לשוננו, כרך לו, תשל"ב, עמ' 142—143. וראה אפשטיין, מבואות לספרות האמוראים, עמ' 229. מכל מקום, דברי הגמרא, על אף כל הקשיים שבהם, מעידים על מאבקם של בעלי הקרקע בבבל להשגת כמות מירבית של מים לשם השקייה. וראה גם בבא בתרא יב ב: 'ותרי ארעתא אתרי נגרי...'. ועל העומק הרווח של תעלות-ההשקייה ראה המשא-ומתן במסכת בבא קמא נ ב, בשולי המקרה ששור נפל לתוך

ח ק ל א ו ת

בבבל 'גרגותא', או 'בי גרגותא'¹²¹. לעתים היו שותפים אחדים בבאר אחת. וכדי לשמור על תור שנקבע בין השותפים היו ממנים אדם מיוחד, שהיה משגיח שלא ישקה אדם שלא ביומו. מפקח זה נקרא 'ריש גרגותא' (ראה, לדוגמה, קידושין עו ב, ואינו בכתב יד מינכן; ברכות נח סע"א, בבא בתרא צא רע"ב)¹²². אולם מדרך הטבע שנמצאו שותפים, שביקשו בכוח הזרוע להשקות ביום שלא חל בו תורם. והרי דוגמה אחת למעשה-אלימות כזה (בבא קמא כז ב): 'דההיא גרגותא דבי תרי דכל יומא הוה דלי חד מינייהו אזל חד מינייהו וקא דלי ביומא דלא דיליה. אמר ליה יומא ידיהו. לא אשגח ביה. שקל פנדא דמרא מחייה' (מעשה בבור של שניים, שכל יום היה דולה אחד מהם, הלך אחד מהם ודלה ביום שאינו שלו, אמר לו: יום שלי הוא. לא השגיח בו. נטל קת מעדר והכהו).

יש להניח כי מקרה זה הוא קיצוני. אבל התופעה גופה כבר הזכרנוה למעלה. שכן בהתחשב באקלימה החם של בבל, וברצונו של בעל השדה בהצלחת הגידולים, דבר שתלוי במידה מרובה בהשקיית אדמתו, מסתבר שפרצו מריבות וסכסוכים בכל הנוגע לניצול מי ההשקייה שעמדו לרשותם. בחשיבות ההשקייה התחשבה גם ההלכה במקרים מסוימים. למשל, בדין השקיית שדות או גינות בחול המועד פסק שמואל: 'נהרות המושכין מים מן האגמים מותר להשקות מהן בחולו של מועד'

'ארייתא דדלאי'. מונח זה נתפרש בערוך, ערוך השלם, כרך א, ערך אורתא, עמ' 305, בקשר לדבריו של רבא (בדפוסים אחדים 'רב פפא', אולם ראה בדק"ס לחולין, קז א, אות מ) בחולין קז א: 'האי ארייתא דדלאי (וי"ג: דדולאי) אין נוטלין ממנה לידיים' בשתי פנים: 'שדולין להשקות הגנות... דולין מן הבור וממלאין צנורות סביביו להשקות השדות...'.¹²¹

121 על הכתיב של מלה זו ועל גזרונה ראה בערוך, ערוך השלם, כרך ב, עמ' 353, ובתוספות הערוך השלם, עמ' 131, ערך גרגתא. ובתשובת גאון, גנזי שכתר, ח"ב, עמ' 159, מפרש: 'גרגותא דלו מן גלד תיר', כלומר דלי שנעשה מעור שור. וראה שם דבריו של הר"ל גינצבורג, עמ' 155. ולוין הביא תשובה זו באוצר הגאונים, בבא קמא, הפירושים עמ' 128, סימן מו, מתשובות הגאונים, שהו"ל ר"ש אסף, ירושלים תש"ב, עמ' 163. והיא אינה שם. ועל 'בי שקיא' ראה קידושין סב ב, ובספר השטרות לרב האי גאון, שהו"ל ר"ש אסף, עמ' 26, ובהערה 20. ועל 'בי יאורי' (ראה בבא מציעא קג ב) ראה ליקוטים מן ספר המליצה לר' שלמה בן ר' שמואל, שהו"ל ז' בכר, בודפשט 1900, עמ' 29, שפירש: 'עושה חריצין בקרקע שהולכין המים על פני כל השדה'.

122 ועל השינויים בין הלשון בבבא בתרא ולבין ברכות ראה בערוך הנזכר בהערה הקודמת. ובדק"ס לבבא בתרא, באות ח, וחילופי גירסאות במהדורתו של ר"ש אברמסון לבבא בתרא. ובספר המעשיות, גסטר, עמ' 33, גורס: 'אמר רב חנין בר אבא'. ו'ריש גרגותא' בברכות נח סע"א פירש רש"י... הממונה על החופרין חפירות למלאותן מים כדי להשקות בהן שדותיהן'. בפירוש במיוחס לרבינו גרשום לבבא בתרא פירש: 'שממונה על הדולין'. ובפנים פירשנו על-פי הרשב"ם לבבא בתרא. ועל באר פרטית 'בי גרגותא דפלניא' ראה בבא בתרא נו א. ופירוש שונה לגמרי פירש יהודה הדסי, אשכל הכפר, קל"ח א: '... אותו העץ המושם בראש התורן של ספינה...'.¹²²

(מועד קטן ד א), וזאת משום 'הני אגמי דבבל כמיא דלא פסקי דמו' (שם, שם, וראה בדקדוקי סופרים, בסוף אות ד). ופירושו: '... שיש בהן שפע של מים ונהרות המשוכין מהן לא פסקו...'. (רש"י, מהדורת קופפר, עמ' 5—6). או לפי פירוש אחר: 'מפני שהן יושבים בעמקים וכל כך הם שבעים ומלאים כמעיינות וליכא למיחש' (ואין לחשוש שהמים ייפסקו ויטרח להביאם ממקום אחר, ר"ש בן היתום, עמ' 9)¹²³. שדה שהיו משקים תדיר במים של באר הוא 'שדה העשויה לבורות' (בבא בתרא יז ב). מובן שלא תמיד נמצאו מים בחפירת בארות (ראה, למשל, בבא מציעא קג א). וכשבעל השדה לא היה יכול למשוך מים מן הנהרות, או ממימיו של באר, נאלץ היה לקנות מים. דבר זה אנו למדים, למשל, מדין מוחרם. המוחרם, כידוע, אסור היה לשכור אותו לשם עבודה או להיות נשכרים לו, ולשם קיומו התירו לו לעשות 'לו חנות קטנה בשביל פרנסתו' (מועד קטן טו א). ורב¹²⁴ נתן דוגמה לדין הנזכר שהוא שנוי בברייתא, באמרו: 'זבוני מיא בפקתא דערבות' (שם, שם), כלומר שיכול המוחרם למכור מים בבקעה צחיחה. במקומות מסוימים בבבל חסרו לעתים אף מים לשתייה, כגון במקרהו של מר בריה דרבינא (ברכות נד א). לתושבי מקומות כאלה, שבהם היה מחסור חמור במים, הורה רבינא¹²⁵ ליטול את ידיהם בשחרית ולהתנות שיצאו לידי חובה כל היום כולו (חולין קו סע"ב — קז רע"א)¹²⁶. ביישובים הללו היו התושבים תלויים במיוחד בחסדי שמים, ובהם ולמענם גזרו לא אחת על תעניות ציבור. לעניין זה נידרש להלן בהקשר אחר. ברם רוב היישובים שבהם ישבו יהודים בארצות הפרת והחידקל, לא היה בהם בדרך כלל מחסור במי שתייה ובמים לצורך השקיית השדות והגינות. מאמצים אלה להשקות את השדות הם אצל הפרסים, בני דת מזדה, בגדר חובה דתית חשובה ביותר. כך, לדוגמה, באווסטה, ווידוודאט 3, 4 (מהדורת וולף, עמ' 326) מצווה אהורה מזדה על הבאת מים לאזורים צחיחים לשם פיתוח החקלאות¹²⁷. באזורים כאלה, למשל במדי, מצא

123 באופן אחר פירש בפירוש מסכת משקין כ"י בית המדרש לרבנים בניו-יורק, שהו"ל הרב מ' זק"ש, עמ' יא: 'כמיא דלא פסקי דמו דאית בהו מים גובעין'.

124 וי"ג: 'רב חסדא', ראה בדק"ס באות א. וכיוצא בו גורסים בפירוש מס' משקין, שנזכר בהערה הקודמת, עמ' מח, ור"ש בן היתום, עמ' 71.

125 ראה בדק"ס, אות י.

126 בדרך כלל לא היו מקומות כאלה מאוכלסים ישובים חקלאיים. אזורים אלה היו משמשים מקום ללסטים, שהיו מסכנים חייהם של עוברים ושבים (ראה, למשל, נזיר מג ב).

127 ראה Geiger, Civilization etc., עמ' 206. ומעניינים הם דברי הפרשן על 'גישרא דשביסתנא', ברכות נט ב, שבאים בפירוש רב סעדיה גאון למסכת ברכות שהו"ל הרב ש"א וורטהיימר, ירושלים תרס"ח, כא ב: 'מקום תגבורת (=איסוף) מי הנהר. בלילה היה נסגר שלא יעלה עליו שום אדם ולא יצאו המים ממקומם. "שבי" לילה בלשון פרסי. "סתאנא" דלת נעולה'. כפי הנראה, הכוונה לסכר שנבנה על-ידי השלטונות הפרסיים, ומכאן שמו.

ח ק ל א ו ת

פוליביוס הרבה תעלות השקייה (היסטוריה, י, 28). לעתים נבנו תעלות השקייה לאורך קילומטרים מן המקור, או ממקורות המים, עד לשדות, וכדי למנוע התאדות המים בדרך הארוכה בחומה הגבוהה של פרס נחפרו התעלות מתחת לפני האדמה (ראה פריי, The Heritage of Persia, עמ' 9—10). מובן שעבודות אלו נעשו בהשגחת השלטונות, או על-ידי בעלי-אדמה עשירים בעצמם, או בשותפות עם אחרים. החוק הפרסי קבע את זכויותיו של החופר, או החופרים, בעלי התעלה וחובותיהם (ראה The Laws of the Ancient Persians פרק כב, סעיפים 2—4, עמ' 238—240). אמוראי בבל היו פטורים מלהביא מים ממרחקים גדולים. אולם מובן מאליו שאווירה כללית זו, שהיתה שוררת במלכות פרס ומשתקפת בחוקים שחקקה על מנת לעודד את החקלאים שידאגו להשקות את שדותיהם גם באיזורים יבשים, ולהגן על זכויותיהם של בעלי התעלות — אווירה זו סייעה בידי יהודי בבל לפתח רשת-תעלות ענפה לצורך השקיית שדותיהם.

עונות החקלאות

לאור האמור בראש הפרק הזה על התנאים האקלימיים בבבל, נראה דיון על עונות חקלאיות לא רק מיותר לגמרי אלא לכאורה נטול כל משמעות, שהרי עובד האדמה היה עסוק בכל ימות השנה, אם בגידולי שדה ואם בגידולי ירק או במטעים. ואם בכל זאת נייחד דיון על עונות חקלאיות, הרי זה בעיקרו של דבר משום בעיה אחת, שהעסיקה חוקרים הרבה שדנו במצבם הכלכלי של יהודי בבל. על יסוד דברינו שהחקלאות היתה מפרנסת את בעליה בצמצום, ובייחוד אם מדובר בבעלות על יחידות-קרקע לא גדולות¹²⁸, נשאלת השאלה היאך נפרש את דבריו הנודעים של

128 אין בידינו מקורות כדי לעמוד על גודל שדותיהם של אמוראי בבל, ואולם יש לנו הגדרה על היחידה הקטנה ביותר הקרויה שדה. ראה א' גולאק, דיני קרקעות, עמ' 25—26. ולספרות שם יש להוסיף ערוך, ערוך השלם, כרך ג, עמ' 76, טור ב, ערך דם², על בבא קמא קז ב. וראה בבא בתרא צה רע"א. גם לשונות כגון 'שדה גדולה', או 'שדה קטנה' (בבא מציעא ק סע"א) אינם נותנים לנו מושג ברור על גודל השדה. כיוצא בו אין לעמוד מתוך המקורות על מחירי הקרקע. מובן שיש הבדל במחירים בטיב האדמה, מקומה, קירבתה אל מקורות המים וכיוצא באלה גורמים. געצאוו בספרו, על נהרות בבל, עמ' 59—60, כותב: 'מרבית העם היו עניים . . . מפלגת עובדי האדמה, אף כי ידעו היטב את הידיעה ההיא, חקות זרע וקציר (אגראנאמיה) ובחריצות כפם עבדו אדמתם להרוות מיטב שדותיהם ולהשביח פרדסיהם וכרמיהם, בכל זאת רק בזעת אפם אכלו לחם העצבים. לא רק האכרים, האריסים והשתלים חיו חיי צער, פת במלח אכלו ועל רגבי העפר מתקה שנתם, כי אם גם בעלי הנכסים הקטנים לא עשו עושר; רוב בעלי השדות לא מצאו און למו לקנות שדה במחיר אלף זוז רק בעמל רב (בבא מציעא עז ב) . . .'. ועל העניין האחרון חוזר פונק, JLG, כרך ו, 1909, עמ' 214. ושניהם טעו; שכן זוהי ברייתא, שעניינה המצב בארץ-ישראל ולא בבבל, ואילו תמונתו הקוד-דרת של געצאוו על מצבם של אחדים מעובדי האדמה או מבעלי הקרקע הקטנים

רבא אל תלמידיו (ברכות לה ב): 'במטותא מינייכו ביומי ניסן וביומי תשרי לא תתחזו קמאי כי היכי דלא תטרדו במזונייכו כולא שתא' ¹²⁹ (בבקשה מכם, אל תיראו בפני ביומי ניסן וביומי תשרי על מנת שלא תהיו טרודים [בדאגה, או נטרדים] למזונותיכם כל השנה). דברים אלה של רבא, ראש ישיבת פומבדיתא (שעברה אל מחווא, עיר מגוריו), ברבע השני של המאה הרביעית ¹³⁰, נתפרשו על-ידי ראשונים ואחרונים, שרבא ביקש מתלמידיו לשוב אל בתייהם בעונת הבציר ובעונת הקציר. שכן לדעת רש"י 'ביומי ניסן' פירושו 'ימי הקציר', ואילו 'ביומי תשרי' הכוונה לזמן 'דריכות הגתות והבדים'. וכיוצא בו פירש רש"י 'יומי ניסן ויומי תשרי', 'כימי קציר ובציר ואסיף', בכל פעם שלשונות אלה באים בתלמוד הבבלי ¹³¹. בעקבות רש"י

נכונים הם בכללם. ועל 'תרי קטיני דארעא', שכל אחת נמכרה בחמשים זוז, ראה כתובות צא ב. וראה בבבא בתרא יב א, ושם כתב במיוחד לרבינו גרשום: '... בבבל שלא היו שדות ביוקר כבארץ ישראל'. אולם המאירי, בית הבחירה, למקומנו עמ' 84, מפרש: 'זה שביארנו במשנה שכל שדה שיש בו תשעה קבין חולקין דוקא בארץ ישראל. וכיוצא בה שהארץ קשה לעבוד אבל בבבל שהיא טבעני אין חולקין בה את השדה עד שתהא בה כדי חרישת יום לזה וכדי חרישת יום לזה'. וראה בשיטה מקובצת למקור מנו, ד"ה נמצא. ברם צריך להעיר שחקלאים בעלי יחידה קרקעית קטנה השיגו ריווח נאה אם ידעו יפה מלאכתם. לדוגמה: 'רב חלקיה בר טובי הוה ליה קרנא דארעא ניר חצייה וזרע חצייה ועבד על חד תרי ואזבין להו לחיטה לסמידא' (מנחות פה ב). אם 'קרנא' פירושו כאן קרן במובן זווית, כלומר מעט קרקע, הרי השיג בעלה מחיר גבוה בעד החיטה שגידל בו כיוון שמכר את החיטה כסולת, הודות לשיטה נבונה של שמירה על פוריות הקרקע, ראה י' פליקס, החקלאות בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, עמ' 31 ובהערה 46, ועל הנוסח ראה בדק"ס באות צ.

¹²⁹ כ"מ גורס: 'דלא תהוו קמאי לא ביומי ניסן ולא ביומי תשרי...'. ראה בדק"ס ושם, באות ת, מביא בין השאר גירסת הילקוט, עקב, רמז תתס"ג, שגורס 'לא תיתו לבי מדרשא'. ובאגדות התלמוד גורס: 'במטותא (בעינא) מינייכו עסקו במזונייכו ביומי ניסן וביומי תשרי כי היכי דלא תיתו לידי זילותא'. והוא פירוש יותר מאשר גירסה. ועל כפל הלשון 'מטותא' וגם 'בעינא', כאשר המלה השנייה היא פירושה של הראשונה, ראה, לדוגמה, יומא עב ב, ובדק"ס שם באות ת, וסנהדרין צז א.

¹³⁰ קשה לקבוע את הזמן המדויק, שבו עמד רבא בראש הישיבה, בשל מצבם הגרוע של הטקסטים של הכרוניקות שבדפוסים שמהם אנו למדים על שלשלת ראשי הישיבה וזמני כהונתם. ראה בספרי, ראשות הגולה בבבל בימי המשנה והתלמוד, עמ' 98—103, ובייחוד עמ' 99, בהערה 19. וצריך להוסיף שם בקשר לרבה את דבריו של הערוך, ערוך השלם, כרך ז, עמ' 81, טור ב, ערך קטן¹.

¹³¹ ראה, למשל, בבא קמא קיג א, ד"ה לא יהבינן: סנהדרין כו ב, ד"ה ניסן. וכיוצא בו פירשו גם ראשונים אחרים. ראה המיוחס לרש"י, לתענית יד ב, ד"ה בזמן. וראה ראבי"ה, ח"א, עמ' 111. וראה בשיטה מקובצת לבבא קמא קיג א ד"ה אמר רב יהודה, וד"ה לא ביומי ניסן. וראה פירוש רבינו יהונתן הכהן מלוניל, עמ' 355 ובהערה 381. ברם, אין כל הכרח שזו היתה כוונתו של רב יהודה (ראה בדק"ס), שאמר: 'לא יהבינא זמנא לא ביומי ניסן ולא ביומי תשרי...'. שכן המאירי, בית הבחירה, בבא קמא, עמ' 327, פירש: 'אין קובעין זמן לא בימי ניסן ולא בימי תשרי מפני תקנת המועדות'. ודבריו הם דברי הרמב"ם, הלכות סנהדרין, פ"ה ה"ט, שכותב: 'אין קובעין זמן לא

ח ק ל א ו ת

הלכו כל האחרונים, ובראש לכל שלמה יהודה ראפאפורט¹³², וממנו העתיקו עד לאחרון האחרונים שנגע בשאלה זו. על יסוד פירוש זה הסיקו חוקרים רבים את המסקנה, שתלמידי חכמים בבבל שהו עשרה חדשים בשנה בישיבות ובתלמוד תורה¹³³, ורק במשך חודשיים ימים היו טרודים בשדותיהם, ומהם פרנסתם ופרנסת ביתם, לכל השנה. ולא עוד, אלא שמדבריו של רבא גם הסיקו: '... כי הרבנן לא היו נתמכים בישיבה בכסף או בסעודות מזון אלא עבדו בעצמם בשדות ובכרמים כמו אכרים ומזה מצאו להם פרנסתם'¹³⁴.

בימי ניסן ולא בימי תשרי מפני שהעם טרודין במועדות...'. וכיוצא בו בטור, חושן המשפט, סימן ה סעיף ד. וראה שם בבית יוסף ד"ה ובנוסחת הרי"ף שבידינו. ובברכי יוסף למקומו סימן ו. ובתשובה, שמיוחסת לרב האי גאון, אוצר הגאונים, בבא קמא, התשובות, עמ' 96 סימן רפה, כותב: 'וששאלתם בסיון שהוא זמן מתן תורה למה אין נוהגין כן שאינו מנהג כימי ניסן וימי תשרי. דאיכא מרביות דאמרי דמצות סגין בניסן ובתשרי יותר מסיון ונכון הוא. אבל חזינן דניסן ותשרי מנהג פשוט מימי קדמוני עולם. מזמן רבנו הקדוש ואילך, דכיון שנכנסו ימי ניסן ותשרי אין דנין. והדין מסתלק שלא יעשו (צ"ל: ישו) איש את אחיו ואת רעהו וגו'. והטעם ידוע. חוץ אותם הדברים שאינם יכולים בית דין להסתלק מהם והם לצורך גדול...'. ואיני מבין רובי דבריו. המאירי, בית הבחירה, ברכות, עמ' 129 טור א, היה זהיר יותר בפירושו. הוא כותב: 'ולעולם אם יוכל יקבע זמן להכין צרכי ביתו כדי שלא יהא טרוד בהם כל השנה'. מתקבל הרושם, שהמאירי מכוון את דבריו יותר לבני דורו מאשר לפירוש דבריו של רבא.

132 ראה בכורי העתים, ח, תקפ"ח, עמ' 23; תולדות רבנו חננאל בן חושיאל, עמ' 22, בסוף הערה 10. אלא שהוא כרך עניין זה בזמנם של ירחי הכלה, וכן עשו רבים אחרים, והאחרון שבהם הוא ש"ק מירסקי. ואולם יש להעיר, כי שי"ר רואה בניסן ובתשרי 'ימי העבודה בשדה', ולאודווקה ימי קציר ובציר. ומעניין מאוד הוא הפירוש שמביא רבינו תם, ספר הישר, מהדורת ש"ש שלזינגר, ירושלים תשי"ט, עמ' 248, סימן תכ, על מאמרו של רבי יוחנן, שאין לדעת את מקורו. ואלו הם דבריו של רבינו תם: 'בשילהי ברכות "סכותה לראשי ביום נשק" (תהלים קמ, ח). אמר ר' יוחנן אלו ימי ניסן וימי תשרי שנושקין זה את זה. ומפרש שהתלמידים נושקין זה את זה ונפטריין זה מזה איש למקומן. ואומר ר' דשיבוש הוא. אלא ימים שנושקין זה לזה שימי תקופת תשרי וימי תקופת ניסן שוין. והם ימי הדין כדאמרינן בראש השנה ושייך בהן "סכותה" לפי שהן צריכין לרחמים'. וראה שם דברי המהדיר. מעניין היה לדעת לא רק את המקור שממנו בא מאמרו של רבי יוחנן, אלא גם מי הוא המפרש את מאמרו. כלום בבלי היה?

133 י"א הלוי שטוען, כי בבבל למדו התלמידים ברוב ימות השנה בבתייהם ורק באדר ובאלול נתכנסו במתיבתא, לא קל היה לו לפרש את דבריו של רבא, ועל כן הוא סובר שרבא פנה אל יחידים הסגולה שבהם, שנתנו נפשם על התורה והיו באים כפעם בפעם לבית המתיבתא בנוסף לחודשי הכלה, וגם הם היו עוסקים בביתם בשני החודשים האלה. ראה דורות ראשונים, ח"ב, מחברת א, תרס"א, עמ' 454 (בטעות נדפס 554).

134 ראה יודלביץ, מחוזא, עמ' 65. והוא הולך בעקבות הלוי, דורות הראשונים, ח"ב, מחברת א, עמ' 452: שכתב: 'כי אמנם בימים הגדולים ההם לא נהנו גדולי התורה כל מאומה משל הצבור ויתפרנסו רק משלהם, ולא נמצא שם בטלנים כלל ולא ממאסי עבודה ומלאכה, כי לא לבד התלמידים התפרנסו רק מעבודתם ומלאכתם בבית וב-

ברם, פירושו של רש"י מעורר מספר שאלות. כלום הבשילו כל גידולי הדגן — היטה ושעורה בעיקר, בחודש ניסן? וכלום אפשר שסיימו עבודות הקציר והדיש, וההובלה מן השדה אל הבית, בחודש שבו חלים ימי חג הפסח והשבחות שבהם שבתו מעבודה? ואין שאלה זו פחות חמורה אף אם נניח, שבבבל לא היו משביתים עבודות הקציר והדיש בימי חול המועד של פסח¹³⁵, שכן מספר הימים שהיו מותרים

שדה... דברים אלה הם דברי פולמוס נגד ווייס, שאמנם הגזים בדבריו. ברם פגם זה מצוי באותה מידה אף בדברי האפולוגטיקה של הלוי. בשיטת הלוי הלך גם ריינס בספרו, תורה ומוסר, עמ' קמ. זהיר יותר בעניין זה היה גיוזנר, בספרו *A History of the Jews in Babylonia, IV*, עמ' 385, ושם בהערה 1. גיוזנר כבר השתמש הרבה בחיבורי, מעמדם הכלכלי והחברתי של אמוראי בבל, ירושלים תשכ"ג (בשכפול) והוא ציין זאת. דבריו של רבא, לפי פירושם של החוקרים, עשו דרך ארוכה מאוד. הם הגיעו עד לספרו של L. Brentano (בתיווכו של פונק), *Der wirtschaftende Mensch in der Geschichte, Leipzig 1923*, עמ' 465, כאסמכתא נגד טענתו של זומבארט (Sombart) בדבר סלידתם של היהודים מעמל-כפיים.

135 בבבל הקלו בעבודות שונות בשדה בימי חול המועד. ראה אוצר הגאונים, משקין, התשובות, עמ' 13—16, סימנים יז—כג. בארץ-ישראל החמירו יותר מאשר בבבל. ראה חלוף מנהגים בין בבל וארץ-ישראל, שהו"ל מיללער, עמ' 36—37, סימן לט; אוצר חלוף מנהגים בין בני ארץ ישראל ובין בני בבל, שהו"ל ליון, עמ' 78—80, ושם, עמ' 78, בהערה ג, בשם ר"י שור: 'ובחלוקא זו של בני בבל ובני ארץ ישראל יש גם טעם כלכלי, כי בני בבל היו עניים ביותר, כמו שאמרו: "עניות(א) לבבל נחית" (סנהדרין כד א), "ומפני מה מועדים שבבבל שמחים מפני שהם עניים" (שבת קמה ב), ולפיכך נהגו שם בהיתר מלאכת דבר האבד, וכן המלאכות המותרות לצורך עני שאין לו מה יאכל במועד, מה שאין כן בארץ ישראל שמצבם היה בטוב לא חשו להפסד מועט של ביטול מלאכה'. על ערכם ההיסטורי של המאמרים הנזכרים בדבר עוניים של יהודי בבל, ראה קרויס, קדמוניות התלמוד, ח"א, ס"א, עמ' 14. ביאור אחר ביאר ווייס, דור דור ודורשיו, ח"ג, הוצאת זיו, עמ' 286: '... אמנם כונת הדברים היא שבימי האמוראים הזמן צריך לכך להתיר מלאכה בחול המועד, כי תכלית איסור המלאכה היתה שיהיו פנויים לשמחת הרגל שיהיו אוכלין ושותין ויגעים בתורה, והתכלית לא הושגה כי היו אוכלין ושותין ופוחזין...'. וראה החילוקים שבין אנשי מזרח ובני ארץ-ישראל, שהו"ל מ' מרגליות, עמ' 159—160, שכתב: 'לעומת זה היו בני בבל מקילים מאד במלאכה בחול המועד, כנראה מתוך שנטו אחר הדעה שאיסור מלאכה בחול המועד אינו אלא מדרבנן וספק דרבנן להקל. על כן הקילו בכל הדברים שלא נפרטו במשניות ובברייתות. ויש גם כמה וכמה קולות לאמוראי בבל, אפילו נגד המפורש במשניות ובברייתות, כנראה על פי המנהג הבבלי הקדום; ובבבלי מסכת מועד קטן רגיל מאד המבטא "רב פלוני שרא". בכלל הרחיבו בני בבל את גבול המותר, כגון במלאכת דבר האבד התיירו אפילו בהפסד כל שהוא וכדומה'. וראה דוגמאות בהערות 6, 7, ולהלן בפנים עוד נזכיר מקרים רבים אחרים. על קצירת שעורים בחול המועד פסח בארץ-ישראל ראה, פליקס, החקלאות בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, עמ' 191. וראה בספר מעשי ירמיהו שפירסם י' ליכט, שנתון בר-אילן, כרך א, תשכ"ג, עמ' 75—76, שבשנים עשר בניסן 'הופיעה צמיחת התבואה'. זוהי עדות חשובה מאוד שכן היא סחה לפי תומה. יוסף בן מתתיהו, מלחמת היהודים, ספר ד, סעיפים 398—404 (בתרגומו העברי של שמחוני, ד ו, ב, עמ' רנ"ג) מספר, שהסיקריים יצאו ממצדה והתנפלו בפסח על תושבי עין-גדי, רצחו

ח ק ל א ו ת

בעבודות אלו היו מועטים לערך. יתר על כן: התלמוד הבבלי מעיד, שיהודי בבל היו מגדלים גידולי-קִיץ שונים¹³⁶. כלום הוכח על-ידי החוקרים הרבים שעסקו בסוגיה שלנו, שהרבנן שאליהם דיבר רבא היו מובירים את שדותיהם בקיץ? וקשה עוד יותר הוא פירושו של רש"י בנוגע לחודש תשרי. בחודש זה מרובים הם הימים, ימי ראש השנה, יום הכיפורים, ימי חג הסוכות והשבֹתות, שבהם אסורה מלאכת הבציר ודריכת הגיתות או איסוף הפירות. ולא זו אף זו: מתוך הבבלי אנו למדים, שאף בחודש מרחשון היתה עדיין תבואה של גידולי-קִיץ מצוייה בשדות והיה צריך להוביל אותה לשם איחסון (ראה תענית ד ב, ובמיוחס לרש"י ד"ה בדברא; ובתוספות ד"ה הא לן). והדבר כרוך בעבודה שנמשכה אף היא כמה ימים.

לפיכך לא רק שקשה לפרש שרש"י נתכוון לשני חודשים, ניסן ותשרי דווקא, אלא קשה גם לקיים את פירושו אם נאמר שהוא נתכוון לעונות החקלאיות העיקריות. ראשית, משום 'מתחילת קציר שעורים עד כלות קציר חטים שלשה חדשים' (ראה רות רבה פ"ה יא כא, עה"כ 'ותדבק בנערות בעו', רות ב, כג). ונזכיר שוב, שהעונות החקלאיות בבבל, ולא רק בבבל¹³⁷, נמשכו רוב ימות השנה. וכיוצא בו העבודות החקלאיות הרבות, כגון חריש¹³⁸ וזריעה, עידורים, איסופים, ובייחוד עבודות

ובזו ונטלו עמהם את התבואה הבשלה. (י' בער, ציון, לו, תשל"א, עמ' 157, פוסל את הסיפור כולו כאמת. מכל מקום יש להניח שפרט זה, שהתבואה בעין-גדי בשלה בפסח, אינה חשודה על מורנו הדגול), וראה להלן בהערה 137.

136 על גידולים אלה ראה אצל ניומן, *The Agricultural Life of the Jews in Babylonia*, בכמה מקומות.

137 נציע דוגמה אחת בלבד מארץ-ישראל: 'אמרו להן בית שמאי (לבית הלל) והלא כל השנה כולה קצירה. הא כאי זה צד. יצא קציר שעורים ונכנס קציר חטים. יצא קציר נכנס בציר. יצא בציר ונכנס מסיק. נמצאת כל השנה כולה קציר' (ירושלמי יבמות פ"ט יד ע"ד). מובן שהדברים מוגזמים בידעין, שכן הקציר והבציר והמסיק משכו מניסן (או סוף אדר כגון ביריחו ובבקעת הירדן) עד חשון. ההבדלים בין זמני ההבשלה היו גדולים מאוד. וראה, למשל, תוספתא שביעית פ"ז ה"ב: "...בנימין זאב יטרף" (בראשית מט, כז) זו ארצו שחוטפת. "בבקר יאכל עד" (שם, שם) זה יריחו שמוקדמת. "ולערב יחלק שלל" (שם, שם) זה בית אל שמאחרת. וראה ר"ש ליברמן, תוספתא כפשוטה, ח"ב, עמ' 577 לשורה 37, שציין למקבילות.

138 על המאמץ הפיסי שכרוך בחריש ראה, לדוגמה, דברים רבה כ"י אוקספורד, שהו"ל ר"ש ליברמן, עמ' 15: "...אמר רבי יהושע מלמד שחזרו מצריים על כל האומניות לראות איזה אומנות ממעטת מפריה ורביה ולא מצאו אלא מלאכת חרישה. אמר רבי שמעון בר יוחאי למה נקרא שמה חרישה שהיא מחרשת את הגוף...'. וקרוב לומר, שתיאור זה משקף את החריש בארץ-ישראל על אדמת טרשים של המורדות המערביים של הרי יהודה, שבסמוך להם נתגורר רבי יהושע. ואילו רבי שמעון ראה הקשיים בחריש אדמת הטרשים בהרי הגליל. מפורסם יותר הוא מקרהו של רבי אליעזר בן-הורקנוס, שישב ובכה כאשר 'היה חורש בטרשין', ואביו שאל אותו: 'מפני מה אתה בוכה שמא מצטער אתה שאתה חורש בטרשין למחר בוא וחרוש על גב מענה'. ראה אבות דרבי נתן נו"ב פ"ג, מהדורת שכטר טו ע"ב ובמקבילות. ובבראשית רבה, ראש

ההשקיה¹³⁹. הללו היו כרוכות בהשגחה מתמדת ובאחזקה תקינה של רשת-תעלות מסועפת, ולעתים קרובות הוצרכו לחפור תעלות חדשות, בייחוד לאחר שטפונות, או לפתוח 'נהרות שנסכרו' (בבא מציעא קו ב)¹⁴⁰. וטבעי הוא, שבעל השדה גם אם לא עבד בעצמו את אדמתו היה יוצא לראות את שדהו ומשגיח על פועליו ואריסיו. צא וראה מה היה קורה לבעל שדה, שלא היה פוקד את אדמתו לעתים קרובות ובמרוצת כל ימי השנה.

אמר שמואל, ראש ישיבת נהרדעא במחצית המאה השלישית: 'אנא להא מלתא חלא בר חמרא (לגבי אבא) דאילו אבא הוה סייר נכסיה תרי זמני ביומא. ואנא לא סיירנא אלא חדא זמנא' (חולין קה א). תרגום הדברים: אני כחומץ בן יין לגבי אבי בדבר הזה, שאבי היה מסייר ('הולך ורואה קרקעותיו מה הן צריכות', רש"י) פעמיים בכל יום, ואילו אני (מסייר) רק פעם אחת ביום. והגמרא ממשיכה ואומרת: 'שמואל לטעמיה. דאמר שמואל מאן דסייר נכסיה כל יומא משכח אסתירא' ('מוצא סלע מפני שמתקנם בכל הצריך', רש"י). ומסופר שם בהמשך הדברים: 'אביי הוה סייר נכסיה כל יומא ויומא. יומא חד פגע באריסיה דדרי (י"ג: דהוה קא דרי) פתכא דאופי ('משוי עצים שהיה גונבו', רש"י)¹⁴¹. אמר ליה: הני להיכא. אמר ליה: לבי מר (ואלה לאן, אתה מוליכם? אמר לו: אל בית האדון). אמר ליה. כבר קדמוך רבנן'. פירוש 'שאמרו שיהא אדם רואה נכסיו בכל יום ויראה מה יעשה', רש"י. ועוד דוגמה אחת מביאה שם הגמרא: 'רב אשי (כך גורסים כתבי-היד) הוה סייר

פ"מא (פ"מב), תיאודור—אלבק, עמ' 397—398 וש"נ: 'מעשה בר' ליעזר שהיו אחיו חורשים במישור והוא חורש בהר...'. ואף כאן מדובר באדמת הטרשים מזרחה ללוד, שכן מקום מגוריו ושדותיו של הורקנוס היו בלוד. הנוסח 'טרשין' נמצא בפרקי דרבי אליעזר, מהדורת פרידלנדר, עמ' 1, ובנוסחאות של 'מעשה רבי אליעזר בן הורקנוס' שהו"ל הורביץ, בית עקד האגדות, ב, עמ' 8, בנוסחא ב. הנוסח 'בהר' בא שם, עמ' 11, בנוסחא ד; ובילקוט המכירי, תהלים לו סימן כ; ובילקוט שמעוני, לד-לך, רמז עב בדפוס ראשון גורס 'להר', וראה מה שהאריך בזה הרד"ל לראש פרק א של פרקי דרבי אליעזר בהערה ב, ובדפוסים המאוחרים 'בהר'. רשאים אנו להניח, שברוב האזורים שבבבל לא היה החריש כרוך במאמצים כאלה כמו בארץ-ישראל. וראה להלן, פרק שני, בהערה 16.

139 לעתים היו עודרים בימות הגשמים, ראה, לדוגמה, בבא מציעא עו סע"ב. וכיוצא בו היו גם משקים את שדותיהם בעונת הגשמים. ראה, לדוגמה, בבא מציעא עז רע"א. 140 ועל השתתפות בכסף בחפירת נהרות חייבים גם החכמים. ראה בבא בתרא ח א. עובדה זו מעידה על החשיבות העצומה שנודעה להשקיה בבבל, שכן מצורכי-ציבור שונים וחשובים היו החכמים משוחררים מלהשתתף בכספם, כפי שיתברר להלן בפנים, בפרק שישי.

141 אולם בתשובות הגאונים, הרכבי, עמ' 13, סימן לד (ושם, עמ' 214, סימן תי"א) מפרש: 'פתכא דאופי בלשון ישמעאלי אופי כרב. והן עיקרי חריות שלדקל. עושין מהן מח-רוזות לתינוקות וחוגרין אותן במתניהן כדי שיהו צפין ושטין על פני המים...'. וראה להלן בפרק שני, בהערה 45.

ח ק ל א ו ת

נכסיה כל יומא. אמר היכא נינהו כל הני אסתירי דמר שמואל¹⁴². יומא חד חזא צינורא דבדקא בארעיה שקליה לגלימיה (כרכיה) אותביה בגוה. רמא קלא. אתו אינשי סכרוה. [אמר]¹⁴³ אשכחתינהו לכולהו איסתירי דמר שמואל. ותרגום הדברים: רב אשי היה מסייר בשדהו בכל יום. אמר: היכן הם כל 'הסלעים' הללו של מר שמואל. יום אחד ראה שהמים פרצו מן התעלה לתוך שדהו ועומדים לשטוף את פירותיו. נטל גלימתו וסתם בו את הפירצה. צעק ובאו אנשים וסתמו את הפירצה. אמר: מצאתי את כל 'הסלעים' של מר שמואל.

והמקרה של אביי, שאריסו גנב ממנו עצים, אינו המקרה היחידי המוזכר בבבלי. גם מרב זביד, לדוגמה, גנב 'האיכר' (ראה בהערה 13) שלו אלומות שעורים. ואיכר אחר גנב ממנו אשכול תמרים (או אשכול ענבים, לדעת המאירי, בית הבחירה, סנהדרין פד ב) כפי שמסופר בסנהדרין כו ב (וראה אוצר הגאונים, סנהדרין, עמ' רט"ו, סימן תס"ז).

כבר בדוגמאות אלו יש כדי ללמד על האינטנסיביות של עבודת האדמה בבבל, ודוגמאות אחרות עוד נציע להלן. טעות גדולה טועה הסובר, שעבודת האדמה העיקרית נתרכזה בבבל בחודשי ניסן ואייר. המקרים שבהם הובלט הצורך בהשגחה מתמדת של בעלי האדמה על עובדיהם בשדה, מעלה בזכרוננו את מימרתו של רבי יוחנן ומאשרת אותה, ושיעורה: 'מי שהניח לו אביו מעות הרבה ורוצה לאבדן... וישכור פועלים ואל ישב עמהן' (בבא מציעא כט סע"ב)¹⁴⁴.

נבדוק עכשיו אימתי חל כרגיל קציר השעורים והחיטים בבבל. במסכת בבא מציעא עג סע"א מובאת שיחה בין תלמידיו של רבא לבין רבם: 'קא אכיל מר רבית. דכולי עלמא שקלי ארבעה ומסלקי לאריסא בניסן¹⁴⁵. מר נטר להו עד אייר ושקיל שיתא. אמר להו. אתון קא עבדיתון¹⁴⁶ שלא כדין. ארעא לאריסא

142 כתב־היד גורסים: 'כולהו אסתירי דמר שמואל היכא'. ראה בדק"ס באות ע.
143 כמה כ"י גורסים: 'אמר ודאי'. ראה בדק"ס באות ק. הסכנה המתמדת, שמים הפורצים מתעלות ההשקיה אל תוך השדה, עשויים לגרום לנזקים היא אופיינית לחקלאות שלחין. בבבל היתה סכנה זו רווחת כל כך עד שהשפיעה על לשונם וטבעה מטבע לשונית נאה. המקרא במשלי יז, יד 'פוטר מים ראשית מדון' וגו', נדרש על־ידי רב הונא בסנהדרין ז א: 'האי תיגרא דמיא לצינורא דבידקא דמיא כיון דרווח רווח' (ראה בדק"ס, אות ד). ופירושו: 'הריב דומה לפריצת הנהר כשהוא מלא על כל גדותיו ופורץ לעשות לו דרך מזה ומזה, ואותן פרצות נראין מתחילה כצינורות קטנים, אם סותמים אותם מיד מוטב, ואם לאו הפרץ נרחב והולך ושוב אין לסתמו... אף מדון אם פטרו מתחילה נפטר ואם לאו אינו יכול לפוטרו' (יד רמה, והשווה רש"י ד"ה לצינורא). וראה באוצר הגאונים לסנהדרין, מהדורת הרב טויבש, עמ' נז, סימן קכ"ה.
144 הבבלי מפרש במפתיע, שרבי יוחנן נתכוון לעבודה בכרם. וראה להלן בפנים על גידול גפנים בפרק שני.

145 י"ג: 'ומסתלקי בניסן'. ראה בדק"ס בכי"מ ובאות ב.

146 י"ג: '... הוא דקעבדיתו'. ראה בדק"ס באות ג.

משתעבד. אי אתון מסלקיתו להו בניסן מפסידתו (וי"ג: "ומפסידתו") להו בכמה. אנא נטרנא להו עד אייר ומרווחנא להו בכמה'. ותרגום הדברים: מר אוכל ריבית. שכל העולם נוטלים ארבעה (כורים מן האריס) ומסלקים את האריס בניסן. מר ממתין עד אייר ונוטל שישה. אמר להם: אתם שלא כדין אתם עושים. שדה לאריס משועבד. אתם מסלקים אותם בניסן (כופים את האריס לקצור ולהסתלק מן השדה) ומפסידים להם בכמה (שבניסן עדיין לא נתבשלה התבואה כל צורכה). אני ממתין להם עד אייר ומרוויח להם בכמה (ולפיכך אני נוטל מהם דמי חכירה גבוהים יותר, ואין כאן דמי המתנה, שהם בגדר ריבית).

מדבריהם של התלמידים, שבהם הם מאשימים את רבם בנטילת ריבית, אנו שומעים שבדרך כלל היו קוצרים במחוזא בחודש ניסן. אין אנו יודעים אם מדובר בקציר שעורים או חיטים¹⁴⁷; לא מן הנמנע שמדובר בחיטים, שכן פעם אחת לא היו בביתו של רב חיטים בחול המועד פסח והוכרחו לקצור משדהו (מועד קטן יב ב)¹⁴⁸. משם אנו למדים שבניסן חל קציר שעורים בדרך כלל ולא קציר חיטים. ומכל מקום האיכרים חששו מפני הפסד השעורים, שעומדים בקמתם בשלים יותר מן החיטים, לפי שדרך שעורים להתפרד הגרגרים (=הגרעינים) משבולת הקנה כשהן יבשין יותר מדאי מה שאין כן בחטין¹⁴⁹. מכאן מסתבר לומר, שגם במקרהו של רבא

¹⁴⁷ הראב"ד מפרש שמדובר בגינה ובפירותיה. ראה בשיטה מקובצת למקומנו ד"ה אמרי. וכיוצא בו פירש המאירי, בית הבחירה, בבא מציעא, עמ' 280, ד"ה בעל-גנות. אולם רש"י מפרש שמדובר בתבואת שדה.

¹⁴⁸ וכן פירש רבינו גרשום, מהדורת זק"ש, עמ' סז. וראה רש"י, מהדורת קופפר, עמ' 38, על רב הונא שגויים קצרו בשדהו. קציר סתם הכוונה, למצער בארץ-ישראל, לקציר חיטים. ראה, לדוגמה, נדרים פ"ח מ"ג, והמפרשים; ירושלמי, שם, פ"ח מא א; ורז"ו רבינוביץ, שערי תורת ארץ ישראל, עמ' 406 ד"ה מה דהוא. ובבלי, שם, סב ב, במיוחס לרש"י ד"ה אמר; הר"ן, ד"ה עד הקציר. וראה Krauss, Talmudische Archäologie, כרך ב, עמ' 185—186. מתוך העדויות בבבלי ניתן ללמוד, שבניסן ירדו עדיין לעתים גשמים בבבל. ראה רש"י לפסחים מב א ד"ה שלנו. ועל לבלוב האילנות וגידול הצמחיה בכלל, ראה רש"י ד"ה וביומי ניסן, ברכות לג א, ופסחים קיב ב. וראה רש"י ליבמות צג א ד"ה עד שלא באו לעולם. ובברכות מג ב: 'אמר רב יהודה האי מאן דנפיק ביומי ניסן וחזי אילני דקא מלבלבי...'. וראה בדק"ס באות ב.

¹⁴⁹ ראה חידושי הר"ן למועד קטן, מהדורת ש"ב ורנר — ש"פ פרנק, בתוך כתבי מכוון פישל, ירושלים תרצ"ז, עמ' כז. ושם, שיטה על מועד קטן לתלמידו של רבינו יחיאל מפריש, מהדורת ש' אליעזר — א' יעקובוביץ, עמ' קב: 'חצדא דחטין הוה שאינה נפסדת בשהיה...'. וכיוצא בו פירש ר"ש בן היתום, פירוש מסכת משקין, שהו"ל הרב צ"פ חיות, עמ' 57. אולם ראה בפירוש מסכת משקין שהו"ל הרב מ' זק"ש, כ"י בית המדרש לרבנים בניו-יורק, עמ' לח, ושם, בהערה 31. והשווה הלכות פסוקות כ"י ששון, אהל דוד, ח"א, עמ' 127. ואילו על הנזקים שגורם 'השדפון' לחיטים ראה, לדוגמה, בבא מציעא קה סע"ב — קו רע"א. והיה גם חשש מפני נזקים שגורם הגשם. רב אשי אמר: 'ביומי ניסן וביומי תשרי דאיכא חמה ואיכא גשמים...'. ראה שבת מג ב.

ח ק ל א ו ת

מדובר בחיטים ; שאם לא כן לא היה מחכה עד אייר. ואף זאת אנו למדים ממקורו של רבא, שבדרך כלל היו ממהרים לסיים את הקציר, גם משום הצורך להתקין את השדות לקראת זריעת גידולי־קיץ. קצירם ואיחסונם של גידולים אלה היו צריכים לסיים קודם לימות הגשמים. ואמנם גם עדות מימי הגאונים, שמסיחה לפי תומה, מעידה שהקציר בבבל הלך ומשך אחרי חודש אייר¹⁵⁰. כיוצא בו אנו למדים מתוך הכרוניקה של ארבלה. הכרוניקון מספר על גזירותיו של שפור השני נגד הנוצרים בבבל, בשנת שלושים ואחת למולכו. הוחלט, לפי עצת המובאד של יושן, שיהרגו את הנוצרים בחודש אלול, בזמן שהם עסוקים בקציר ובאיחסון התבואה¹⁵¹. מכאן עדות על זמן הקציר והדיש, אם כי בארבבל היה מזג־אוויר קריר יותר והתבואה בשלה שם מאוחר יותר מבדרומה של בבל.

ונציע שתי ראיות נוספות. במסכת תענית ד ב, יש משא־ומתן בדבר הזמן שיש להתחיל בו בשאילת גשמים. הגמרא מבחינה בין ארץ־ישראל לבין בבל. בבבל מאחרים לשאול : 'לבני בבל שיש לנו תבואה ופירות בשדה כל תשרי אין מזכירין עד שבעה במרחשון'¹⁵². והעובדה האמורה, שיש עוד תבואה ופירות בשדה בתשרי, עולה גם מדבריו של רב נחמן בסנהדרין כו ב : 'גנב ניסן וגנב תשרי לא שמה גנב'. ומפרשת הגמרא : 'הני מילי באריסא ובדבר שנגמרה מלאכתו'. מכאן שלא רק

150 ראה אוצר הגאונים, יומא, התשובות, עמ' 7, סימן יד. דברי הגאון באים במהלך פירושו למלה 'רידיא', או 'רידייא'. אולם לא מן הנמנע שהגאון משתמש בלשון 'קציר' במובן הרחב, שכולל קטיף של פירות ואיסוף ירקות.

151 ראה Die Chronik von Arbela מהדורת E. Sachau, ברלין 1915, עמ' 75. הפיס־קה, שממנה הבאתי את המשפט על חדש אלול, היא עדות נאמנה, אף־על־פי שכמה עניינים שם, כגון הסתת היהודים והמאניכאים נגד הנוצרים, שכולם מרגלים לטובת רומי, ועל כן על המלך לבצע את ההוראה לרצוח את הנוצרים, טעונה עיון נוסף. ובייחוד יש לפקפק בהשפעת היהודים על כוהני הדת.

152 ראה במיוחס לרש"י ד"ה הא לן והא להו. וכיוצא בזה פירש במיוחס לרבנו גרשום. וראה שם בתוספות ד"ה הא לן. ורבנו חננאל מפרש : '... והא דאמר רבי אליעזר עד ז' במרחשוון, לבני בבל משום דאית להו פירא בדברא והמטר(!) מפסידם' (על מטר בתשרי ראה בסוף הערה 149). וראה, המאירי לתענית י א, עמ' 34. ורבנו יהונתן מלוניל, לתענית שם, מהדורת ליס, עמ' קב, ד"ה ובגולה. ברם, גם בארץ־ישראל ישנם הבדלים בזמן הקציר בין אזורים שונים. ראה, פליקס, החקלאות בא"י בימי המשנה והתלמוד, עמ' 187—201. וראה להלן, סוף הערה 157. ויש להזכיר ש'גורן' אין לו תמיד בספרות חז"ל מובן של מקום, או זמן, של דישת התבואה ; מובנו לעתים גם 'מה שאילן מביא פרי לפעם אחת'. ראה בן יהודה במילון, כרך ב, ערך גרן, עמ' 845, טור א, ושם דוגמאות. וכך, כפי הנראה, יש להבין את דברי הדרשן עלום־השם שדרש בארץ־ישראל : 'בחדש השביעי באחד לחדש' וגו' (ויקרא כג, כד) כלהלן : '... בחדש השביעי. חדש שהוא משובע בכל. גיתות בתוכו. גורנות בתוכו. כל מיני מגדים בתוכו'. ראה ויקרא רבה פ"כ ט, מהדורת מרגליות, עמ' תרפ"ב. וכיוצא בו בפסיקתא דרב כהנא, מהדורת מנדלבוים, עמ' 341. ובילקוט פרשת אמר, רמז תרמ"ה הסדר שונה ה'גרנות' קודמים ל'גיתות'. וכיוצא בו שם, פרשת פנחס, רמז תשפ"ב.

שהיו גידולים ש'מלאכתם נגמרה' בניסן ובתשרי, אלא היו גם גידולים שלא נגמרה מלאכתם. ואף הגידולים שנגמרה מלאכתם אינם, כפי הנראה, אלא בכורי הפירות. וכן פירש המאירי: 'אריס שלקח מן הפירות בבכורן קודם שתגמר מלאכתן, אם דבר מועט לקחו, וכדרך שנפשו של אדם חושקת לדברים המבוכרים, בין בפירות הקיץ(?)!) והוא הנקרא גנב ניסן. בין בפירות החורף(?)!) והוא הנקרא גנב תשרי, אף על פי שלא לקחו מדעת הבעלים אין זה גנב. שהבעלים מוחלין בדבר זה מן הסתם... אבל בדבר שנגמרה מלאכתו, ובטל חזן בכורו אין זה אלא חמוד ממון ופסול' (המאירי, בית הבחירה, סנהדרין, פד טור ב) 153.

על יסוד העדויות שהובאו למעלה רשאים אנו לומר, שבבבל היה קציר השעורים מתחיל בדרך כלל בניסן ואילו קציר החיטים באייר. אבל בזאת לא נסתיימה העבודה ה'בוערת' בשדה, אפילו לא נביא במניין את ההבדלים שבין שנים שחונות ופשוטות לבין שנים גשומות ומעוברות, או השוני שבין האקלים בדרומה של בבל לבין אזוריה הצפוניים, ששם היה קר יותר, אם במעט ואם בהרבה. ונזכיר שוב: את האריסים היו 'מסלקים' בדרך כלל מן השדות בניסן. לעניין זה יש חשיבות מרובה, כפי שיתברר בסמוך. ונעיר על עניין נוסף, שנודעת לו חשיבות לא-מבוטלת בהבנת דבריו של רבא אל תלמידיו, חכמי ישיבתו. במסכת בבא קמא ז ב מביאה הגמרא את דבריו של רבה: '...דביומי ניסן יקרא ארעתא וביומי תשרי זילא ארעתא, דכולי עלמא נטרי עד ניסן ומזבני', ותרגום הדברים: בימי ניסן הקרקע יקרה ובימי תשרי זולה, שכל העולם ממתינים עד ניסן ומוכרים. בפירושם של הדברים נפלה מחלוקת בין הראשונים. רבנו יהונתן מלונגיל פירש, שהאדמות יקרות יותר בניסן 'מפני שהן זרועות. וביומי תשרי זילי שהן קצוצות' 154. לפיכך נוכל להוסיף ולומר: המוכר הוא בעמדת-מיקוח נוחה יותר, אם הוא מצביע על קמתו (בשנים טובות), והיא מעידה על טיב אדמתו וערכה. מה שאין כן בתשרי, שיד הקונה על העליונה. או מוטב לומר: המוכר אינו בעמדת-מיקוח חזקה כמו בניסן ועדיין צריכים אנו לעיין וללמוד אם אין גורם נוסף שהשפיע על קביעת המחירים בשני החודשים הנזכרים, והוא זמן גביית המסים. ואין כוונתי ל'כרגא דמלכא', ראה בבא מציעא פו א, אלא למסים שונים בעד השימוש באדמה, ומסים על היבולים של השדות והמטעים. אולם לדעת רש"י הטעם הוא אחר: 'דביומי ניסן יקרא ארעתא, מפני שהלוקח ניר חורש אותן בימות הקיץ וזורען בתשרי ובמרחשון. וביומי תשרי זילי שאין סיפק לזורען באותה שנה'.

153 ראה בפירושו של רבינו חננאל, שאיננו מזכיר בכורים, וביד רמה, ד"ה אמר, שמביא כמה טעמים.

154 מהדורת פרידמן, עמ' 6 וראה שם, בהערה 72.

מכל מקום, בניסן היתה האדמה יקרה ביותר בבבל. אם נצרף עכשיו את העדויות על מצב השדות בניסן אל החומר הפרסי, שעיקרי מימצאיו נביא להלן, יתבררו שתי עובדות חשובות. האחת, שבניסן היו צריכים לדון עם אריס בדבר עריכת חוזה-אריסות חדש, והאחרת בשעת הצורך, כשהוכרח אדם למכור את שדהו, היה מוכרו בניסן שמחירו, כאמור, גבוה. וקודם שנביא את החומר מן העדויות הפרסיות נעיין עוד עיון קצר במצבם של השדות והמטעים בחודש תשרי, שאף הוא הוזכר בדבריו הנזכרים של רבא. שנינו במסכת בבא מציעא עג ב: 'אמר ליה רבא מברניש¹⁵⁵ לרב אשי חזי מר רבנן דקא אכלי רביתא. דיהבי זוזי אחמרא בתשרי ומבחרי ליה בטבת...'. (יראה מר שאוכלים חכמים ריבית, שנותנים מעות של יין בתשרי ובוחרים בו בטבת). כלומר בחודש תשרי היו טרודים בעיסקות יין. היין שהיה יקר בבבל, כפי שיתברר להלן, שילמו החכמים בשבילו בחודש תשרי, אך נטלו אותו רק בחודש טבת. ואם מצאו בשעת הנטילה בטבת שהיין חמוץ (וזה אירע לעתים קרובות בחום הגבוה שהיה שורר בבבל) היו מחזירים אותו למוכר. נמצא שהמוכר קיבל על עצמו אחריות על היין בשביל הכסף, שהקדימו ה'רבנן' לשלם לו. ואם נמצא היין בטבת במצב טוב, היו יכולים ה'רבנן' למכור אותו במחיר גבוה יותר מזה ששילמו בעדו בתשרי. רב אשי השיב לרבא מברניש, שבמקרה זה אין הם נוטלים ריבית (כדמי המתנה), שכן הם שילמו למוכר כסף בעד יין ולא בעד חומץ (שהיה הרבה יותר זול)¹⁵⁶.

צא ולמד שבתשרי הבשילו הענבים, או אפשר שכבר התחילו בבציר הענבים¹⁵⁷,

155 ברניש הוא שם ישוב סמוך למתא מחסיא—סורא. יהודי ברניש היו רגילים ללכת להתפלל בשבת 'לבי כנישתא דדניאל' (עירובין כא א). ראה Berliner, Beiträge zur Geographie und Ethnographie Babyloniens im Talmud und Midrasch, עמ' 28, ואוברמאייר, Die Landschaft, עמ' 296—297, 302, 307.

156 הראשונים נתלבטו הרבה בפירוש תשובתו של רב אשי. ראה בשיטה מקובצת למקומנו; המאירי, בית הבחירה, בבא מציעא, עמ' 281; ותוספות רבנו פרץ, עמ' קמ"ו ב—קמ"ז א. וראה גם בבא מציעא מ ב בקשר לקניית שמן בתשרי ונטילתו בניסן. ואם אדם קונה בשער החריף עליו להיראות בגורן. ראה בבא מציעא סג ב. וראה גם בבא מציעא כג ב, ושם רש"י ד"ה ברשום.

157 ראה בתוספות לבבא בתרא כח א, ד"ה כנס. אלא שם מדובר במציאות של ארץ-ישראל. וראה גם ר"ש ליברמן, תוספתא כפשוטה, ח"ב, 582 לשורה 3, ד"ה הגיע זמן תאנים. ועל ביכורי ענבים בחברון מביא ת"י לבמדבר יג, כא, מהדורת גינזבורגר, עמ' 250: '... ותסבון מאיבא דארעא. ויומיא די אזלו בעשרין ותשעה לירחא דסיון, יומי דמין בכורי ענבין'. והמהדיר מציין למדרש לקח טוב. אולם המקור (או שניהם שאבו ממקור קדום אחר) הוא בסדר עולם רבה, פרק ח, מהדורת רטנר, עמ' 36, וראה שם בהערה ט. וראה גם בבא בתרא קמו א: 'אמר רב יהודה אמר רב מעשה באדם אחד ששיגר לבית חמיו יין חדש ושמן חדש וכלי פשתן חדש בעצרת...'. המדובר שם בארץ-ישראל 'שממהרת לבשל פירותיה'. ראה שם, רשב"ם, ד"ה שבחא דארץ ישראל.

כשם שכבר הגיעה שעת האסיף של הפשתן, של כשותא (על השימוש בה ראה להלן) והשומשמיין, שמהם הפיקו שמן¹⁵⁸. בכל הגידולים נתנו הסוחרים עיניהם בהם, וכבר התחילו במשאומתן לשם קנייתם. וכן כבר נמצאו תמרים טריים בשווקים¹⁵⁹. נתברר אפוא שבחודש ניסן התחיל המשאומתן למכירת אדמות (ראה למשל, בבא מציעא, יב ב) ולעריכת חוזים לשם חכירה, כפי שצויין למעלה. נצטרף לכאן גם עדויות קדומות מתעודות מורשו. מן העיון בעשרות חוזים של חכירת אדמה, או חוזים עם חוכרי-משנה, מתברר שהחוזים מתחילים בניסן או שהאריסים פינו את השדה בניסן¹⁶⁰. יש עדויות בבליות קדומות, שהבשלת השעורה חלה באייר¹⁶¹, בעוד התמרים נמסרו לבעלי המטעים בתשרי¹⁶². והרי לנו עדות משפטית מובהקת,

158 ראה, לדוגמה, דבריו של רב יהודה במועד קטן יב ב.

159 ראה, לפי שעה, באוצר גאונים, משקין, התשובות, עמ' 13, באמצע סימן יג. ולהלן בפנים פרטים נוספים בפרק שדן בגידול תמרים. וכן א"י ברור, אבק דרכים, ספר א, תל-אביב תש"ד, ראה להלן בהערה 163. וראה מאמרו של S. H. Taquzadeh, The Iranian Festivals adopted by Christians and condemned by the Jews, Bulletin of the School of Oriental and African Studies, vol. X, 1940—42, London עמ' 637—639, שבו הוא טוען, שבמסופוטאמיה היו התמרים הראשונים בשלים בחודשים יולי—אוגוסט. הוא דן במקור של המאה החמישית, ודבריו שם על הירושלמי בעבודה זרה צריכים עדיין לדיון של מומחה. ובירושלמי שביעית פ"ה לה ע"ד: '... פעמים שהשנים מאפילות ותמרים מטילות שאור לאחר ראש השנה של עולם...'.
160 ראה, לדוגמה, Clay, המביא בספרו Business Documents of Murashu, Philadelphia 1904, עמ' 32, חוזה-חכירה שנחתם ביום כח במרחשון שנת שבע למלך דריוש השני, חכירת שדות מניסן עד סוף אדר באותה שנה. מכאן שהאריס 'מסתלק' בניסן מן השדה. וראה Wallis, המביא בספרו Die soziale Situation etc., עמ' 74, שורה 22, שטר-חכירה שנחתם ביום יז בניסן; שם, עמ' 78, שורה 35, ושם עמ' 80, שורה 19, נחתם ביום טו בניסן; שם, עמ' 82, שורה 16, נחתם ביום טז בניסן; שם, עמ' 117, שורות 4—5, ושם, עמ' 113, שורות 2—3, דמי-חכירה על תקופת חכירה מניסן עד אדר, ועוד. וראה זר-כבוד, שני שטרות בבליים, ספר היובל לטור-סיני, ירושלים תש"ך, עמ' 328, על החכרת אדמה בניסן. ושם, עמ' 333, החכרה של קרקע, שנחתם ב'חודש ניסן יום 29 שנת אחד לנבונאיד מלך בבל'. מלך זה מלך בשנים 555—538 לפני הספירה.

161 ראה בספרו של וואליס, הנזכר בהערה הקודמת, עמ' 77, שורה 29, שבניסן משחרר האריס, או החוכר, את השדה ומעמידו לרשות הבעלים. וכיוצא בו ראה אצל J. Kohler und F.E. Peiser, Aus dem Babylonischen Rechtsleben, Heft III, Leipzig 1894, S. 42; וראה הנ"ל, חוברת ד, לייפציג 1898, עמ' 55; ושם, עמ' 56, על חוזה שנחתם ביום יח בניסן; וראה Hilprecht-Clay, Business Documents etc., עמ' 36—38, שטר על חכירת אדמות ובניינים לשישים שנה החל בניסן. החוזה נחתם ביום ב בתשרי. ראה J. Kohler und F.E. Peiser, Aus dem Babylonischen Rechtsleben, Heft III, Leipzig 1894, S. 7. וראה שם, חוברת ד, לייפציג 1898, עמ' 55. וראה גם וואליס, בספרו הנזכר בהערה 160, עמ' 69, 71, 75, 78, 80, 81, 82 ועוד, שבהם מובאים חוזים על מסירת שעורים לבעלים. הורביץ, החקלאות במזרח הערבי, עמ' 62, מביא בשם J. C. Russell, Tillage Practises in Iraq, Baghdad 1957, 'אסיף השעורה והחטה במשורים התחתונים בסוף חודש מאי וביוני...'.
[80]

ח ק ל א ו ת

שהיתה נהוגה כבר במלכות פרס הקדומה, והיא מכוונת עם העדות של המשפט העברי, כפי שראינו למעלה¹⁶³.

לפנינו נפתח אפוא פתח רחב יותר לא רק להבנת דבריו של רבא אל תלמידיו, אלא גם להכרת הצד המינהלי והמסחרי שהיה כרוך בחקלאות של הימים ההם. אגב, איש עדיין לא הוכיח שאותם 'רבנן', שרבא דיבר אליהם, היו בעלי אדמה. ואפילו נניח שהם היו בעלי אדמה, הרי גם במקרה זה אין ראיה מכאן שהם עבדו עצמם בשדותיהם בחודשים ניסן ותשרי, ורש"י אף לא אמר זאת¹⁶⁴.

לאור הדברים האמורים פתוחות לפנינו כמה אפשרויות להבנת דבריו של רבא אל חכמי ישיבתו. אפשר שהיו חכמים, שהיו מסייעים בידי הוריהם, או בני־משפחה

162 ראה וואליס, שטרות שבהם מדובר על מסירת תמרים לבעליהם, עמ' 69, 79, 120, 122, 124, 126, 136, 138, 140, 142, 144, 146, ועוד. באחת מן התעודות שפירסם זר־כבוד, ספר היובל לר' ח' אלבק, עמ' 245—246, מתחייבים ארבעה שותפים, המחזיקים באד־מות השלטון, לספק תמרים בתשרי לבית מורשו, תמורת מסים ששולמו על־ידי בני בית מורשו למלכות. בחוקי ח'מורבי Driver and Miles, The Babylonian Laws כרך א, עמ' 159, נזכרים תאריכי הבשלה של תמרים בצפונה של המדינה בי' באב ובדרומה בי"ח באב. ותאריך המסירה של הפירות בכ"ג באלול בצפון ובכ"ד באלול בדרום. אולם תאריך מסירת הפרי בפועל לבעליהם לא קדם לאוקטובר—נובמבר. ועדות בתימינו מוסר לנו א"י ברור, אבק דרכים, ספר ראשון, תל־אביב תש"ד בעמ' 175. ברור מספר, שבנגדד מצויים תמרים טריים בשפע בחודש תשרי. התמרים הובאו לבגדד מן החבלים הדרומיים של בבל, בעוד צפונית מבגדד, ובה עצמה, הבשלתם מאוחרת יותר. והרי לך עדות מכוונת להפליא עם העדות של בית מורשו, שכאמור מושבו בדרומה של בבל היה. ולא מן הנמנע שבחודשים ניסן ותשרי היו מתקיימים ירידים. מכל מקום בצפונה של מסופוטמיה, בבטנה (Batnae), כמהלך יום נסיעה מאדסה, היה מתקיים בכל שנה ושנה, בחודש ספטמבר, יריד גדול ובו נמכרו גם סחורות יבוא מהודו ומסין. כך מעיר אמיאנוס מארקלינוס, XIV, III, 3, בן המאה הרביעית. וראה סגל (J.B. Segal) במאמרו The Jews of North Mesopotamia before the Rise of Islam, שנדפס בספר היובל למ"צ סגל, בחלק האנגלי, עמ' 39. אולם הזיהוי שלו, שבטנה בירושלמי ובמדרשים היא במסופוטמיה, איננו מיוסד, שכן בטנה זו היא בקרבת חברון. ראה בכר (W. Bacher) ב־Zeitschrift für die Altestamentliche Wissenschaft, שנה כט, 1909, עמ' 148—152; ובספר הישוב כרך א, עמ' 11; ור"ש קליין, ארץ יהודה, עמ' 167—168.

163 ואין כל סיבה סבירה להניח שנוהג זה גשתנה במשך הדורות, שהרי נוהג זה יסודו בתנאים אקלימיים ואגראריים שאין עליהם כל הוכחה שנשתנו שינוי ניכר. וראה לחיזוק הדברים, להלן בפרק שני, בהערה 40.

164 רש"י יודע שרבא (כ"מ גורס: 'אמר אביי'. ראה דק"ס באות ב) אמר על תלמידיו: 'מאני דרבנן דבלו מחופיא דידהו' (ברכות ו א). ותרגומו: בגדי הרבנן שבלים הם תוצאה מחכוך של מזיקים. ומפרש רש"י: 'בגדי התלמידים שבלים מהר והם אינם בני מלאכה שיבלו בגדיהם', כלומר שבדרך כלל לא היו חכמי הישיבה עוסקים במלאכה. ועוד נשוב להלן בפנים, בפרק שמיני, לעניין זה. וחשובים הם דבריו של רש"י לחולין צב א ד"ה 'עלין, שבגפן סובלין הרוח ומגינים על האשכולות שלא יכם שרב ושמש ורוחות כך עמי הארץ חורשין וזורעין וקוצרין מה שתלמידי חכמים אוכלים'.

אחרים, בימי העונה ה'בוערת'. ואם היו ביניהם בעלי אדמה, הרי נתבקשו הללו לשוב לבתיהם ולעשות את הסידורים הנחוצים למכירת היבולים, או למשא-ומתן עם חוכרים, אריסים, וכיוצא באלה. אם היו ביניהם סוחרים, הרי בחודשים ניסן ותשרי היה בידם לסיים עיסקות. כאלה כן אלה היו אולי משתחררים על-ידי כך מטרדות פרנסה לכל השנה.

מכל מקום, קשה מאוד ללמוד מדבריו הנזכרים של רבא אל חכמי ישיבתו על דרכי התמיכה הכלכלית בחכמי הישיבות בבבל, כשם שאין להסיק מכאן מסקנה חד-משמעית על מעמדם הכלכלי אף של חכמי ישיבת פומבדיתא, כפי שביקשו חוקרים שונים, שהוזכרו בפתיחת דברינו בסוגיה זו.

היוצא מדברינו, שהחקלאות בבבל נתחלקה לשתי עונות גדולות. בעונה האחת היו מגדלים גידולי-חורף, בעיקר דגניים, חיטה ושעורה, וכן עדשים פשתה, שגידולם בחודשי מרחשון — אייר. בעונה השנייה גידלו גידולי קיץ, בעיקר שומשום, אורז, דוחן. עונה זו נמשכה מאייר ועד תשרי. ברם ירקות, שגידלו אותם בעיקר ב'גינות', עונתם נתמשכה על כל ימות השנה¹⁶⁵.

ועדיין נשאלת השאלה: כלום היו אמוראי בבל, מבעלי האדמות העשירים שבהם, מגדלים תבואה ופירות רק לצורך אספקה עצמית שלא להיות תלויים בשווקים, כפי שראינו למעלה, או שמכרו גם מעודפי היבול לאחרים? תשובה על שאלה זו, או מוטב שנאמר: תשובה חלקית, נשמע להלן, בפרק שדן במסחר.

165 על גידולים אלה גם בחקלאות האיראנית בימי סאסאן יש לנו כמה עדויות. וראה סיכומו הקצר של Bulsara, במבואו למהדורתו של The Laws of the Ancient Persians, עמ' 67—68. בייחוד חשובים הם דבריו אלה: 'The owners of the soil and their families usually worked on their fields and gardens, but on larger estates free servants as well as some slaves might be found working with regularity and dilligence'. ותיאור זה של העונות החקלאיות בבבל, שעולה מן התלמוד, מכוון במידה רבה למצבה של החקלאות בעיראק בימינו. ראה הורביץ, החקלאות במזרח הערבי, עמ' 60. ואשר לעונות השנה בארץ-ישראל שדן בהן פליקס, החקלאות בא"י בתקופת המשנה והתלמוד, עמ' 142—155 (זמני הזריעה), ועמ' 187—200 (זמני הקציר) ובהערותי למעלה 135, 137, יש עוד להעיר שבחופת אליהו, פסקא מב, באוצר מדרשים, מהדורת אייזנשטיין, עמ' 173, טור א, כתוב: 'ור' שמואל היה מונה מתשרי...'. אך דומה, שהמעתיק מצא כתוב לפניו 'ור"ש היה מונה...'. ופתר: 'ור' שמואל'. ראה בראשית רבה פ"ד, יא, תיאודור—אלבק, עמ' 323.

פ ר ק ש נ י

מ ט ע י ם

כרמי גפן

גידול גפנים היה הרווחי ביותר מבין פירות המטעים בבבל¹. ואין צריך לומר שההכנסה מגפנים היתה גדולה בהרבה ממטע של דקלים. נדגים זאת בשתי דוגמאות: הראשונה מן מחצית המאה השלישית בערך, ובה מדובר בנהרדעא, והשנייה בסורא (מתא מחסיא) מן המחצית השנייה באותה מאה. 'שמואל אייתי ליה אריסיה תמרי, אכול [וקא] טעים בהו טעמא דחמרא. אמר ליה מאי האי. אמר ליה. ביני, גופני קיימא. אמר ליה. מכחשא בארעא (כך היא גירסת כי"מ וכמה מן הראשונים, ראה בדקדוקי סופרים אות כ) כולי האי. למחר אייתי לי מקורייה. רב חסדא חזא

1 אף בארץ-ישראל היה גידול הגפנים הגידול החשוב ביותר בין עצי הפרי. לדוגמה, בפרשת החוזרים מן המלחמה, דברים כ, ו: 'מי האיש אשר נטע כרם ולא חללו ילך וישב לביתו' וגו'. וראה סוטה פ"ח מ"ב, תוספתא, שם, פ"ז ה"כ. וברייתא זו הובאה בבבלי, בשינויים: '... לימדה תורה דרך ארץ שיבנה אדם בית ויטע כרם ואחר כך ישא אשה. ואף שלמה אמר בחכמתו "הכן בחוץ מלאכתך ועתדה בשדה לך אחר ובנית ביתך" (משלי כד, כז) ... "ועתדה בשדה לך" זה כרם ...' (סוטה מד א). השינוי החשוב הוא בכך, שבעוד בספר משלי ובתוספתא נאמר 'שדה' (וכיוצא בו בילקוט המכירי למקומנו, וכך גם גורס ר"י נחמיאש בפירושו לס' משלי), הרי בבבל שינו את לשון הברייתא ואמרו 'כרם'. האם רק מקרה כאן, או שמא הדגשה על הכרם בבבל? ומן הבבלי בא הנוסח בילקוט שמעוני משלי, רמז תתקס"א, ובאגדות התלמוד עח רע"ד. ועל מידת התפשטותו של גידול הגפנים בארצות ים התיכון אתה עומד מתוך מחקרו הלשוני-סימאנטי של J. P. Brown, *The Mediterranean Vocabulary of the Vine*, שנדפס ב-*Vetus Testamentum*, כרך יט, 1969, עמ' 146—170. ומעניין הדבר שבימי סאסאן מכונה כרם אחד בשם *karmâ* (!), כלומר שהפרסים שאלו כאן מלה שמית. ראה *Bulsara, The Laws of the Ancient Persians*, פרק לט סעיף כא, עמ' 476—478, ושם בהערה 14. וראה עוד להלן בהערה 5. ועל תפילתם של נוצרים בפרס על גפנים שלא ייפגעו על-ידי ברד, בימיו של שפור השני, ראה *G. Hoffmann, Auszüge aus syrischen Akten persischer Märtyrer*, Leipzig 1880, S. 16.

תאלי² בי גופני. אמר ליה לאריסיה (י"ג: 'זיל') עקרינהו, גופני קנו דיקלי. דיקלי לא קנו גופני' (בבא קמא צב רע"א). ותרגום הדברים: שמואל הביא לו אריסו תמרים. אכל וטעם בהם טעם יין, אמר לו: מהו זה? אמר לו: בין גפנים עומדת. אמר לו מכחישה בקרקע כל כך! למחר הבא לי מקור שלהם (תעקור אותו, או תייבש³). רב חסדא ראה תאלים (מין דקלים) בין הגפנים, אמר לו לאריסו: עקרום. גפנים קונות דקלים. דקלים אינם קונים גפנים⁴.

אגב דרכנו למדנו על קדמות יחסית של גידול הגפן על ידי חכמים בבבל. שכן שמואל ירש מאביו את נכסיו ובתוכם, כפי הנראה, גם כרם גפן⁵. מכל מקום, על ערכם הרב של הגפנים אנו למדים גם מתוך שני המקרים הבאים. במסכת שבת קלט ב מסופר: 'אמרו ליה רבנן לרב אשי חזי מר האי צורבא מרבנן, ורב הונא בר חיון שמיה. ואמרי ליה רב הונא בר חלוון שמיה⁶... ואזל נאים במברא. ועבר להך גיסא וסייר פירי...'. ופירושם של הדברים הוא כך: אמרו לו רבנן לרב אשי יראה מר אותו צורבא מרבנן⁷ ורב הונא... שמו. שהולך ומנמנם (בשבת) 'בס' פינה... העשויה לעבור המים, והיא של נכרי. יודע (רב הונא) שיעבירנה הנכרי לצד האחר... ומשמר שם פירות כרמו, ונמצא שהנכרי מעבירו בשבת', רש"י.

2 גירסה מעניינת מביא בדק"ס באות ל: 'הוה מטייל ביני גופני חזא ביה תאלי אמר ליה... זיל...'. והערות, ערוך השלם, כרך ח, עמ' 191, טור ב, ערך תאל גורס: '... דקיימי בי גופני'.

3 בשיטה מקובצת, ד"ה מקורייהו מפרש: בשם גאון: 'כלומר שיעקרום. ואיכא דאמר: מאותן גפנים שגדלים בראש האילן. שלאחר שנחתכו אותן ענפים מתייבשים'. והדברים בשיטה מקובצת הביאם לוין באוצר הגאונים, בבא קמא, עמ' 153, סימן רל. וגם רש"י למקומנו מביא שני פירושים, ראה ד"ה מקורייהו. ורש"י לברכות לו א, ד"ה קורא מפרש: 'רך של דקל כשענפיו גדלים בכל שנה ושנה כדרך של האילנות הנוסף בשנה זו רך ובשנה שניה מתקשה ונעשה עץ'. וכיוצא בו פירש בעירובין כח ב, ד"ה קור. ובספר האורה, מהדורת בובר, עמ' 21: 'וקרא... ושהוא בראש הדקלים...'. הרמב"ם, הלכות ברכות פ"ח ה"ו מבאר: 'הקור הוא ראש הדקל שהוא כמו עץ לבן...'.
4 ורש"י ד"ה גופני פירש: '... מדמי היין יכולין אנו לקנות קרקעות ואילו דקלי לא קני גופני. אין שבחן עולה אלא לדבר מועט'. וכיוצא בו בפירוש רבינו יהונתן למקומנו, עמ' 270. אולם ראה תוספות ד"ה למחר. והם דברי הרשב"א בחידושיו למקומנו.

5 על קדמות היין בארצות הפרת והחידקל ראה באנציקלופדיה המקראית, כרך ב, עמ' 541—544, וראה לעף (Löw), Die Flora der Juden, כרך א, עמ' 49 ואילך, ובייחוד עמ' 58—59. טענתו של סטארבו, שרק המקדונים נטעו לראשונה גפנים בשושן ובבבל, נדחתה על-ידי Rostovtzeff, Social and Economic History of the Hellenistic World, כרך ב, עמ' 1164—1165, וראה הייכלהיים, Roman Syria, עמ' 138. וראה גם B. Laufer, Sino-Iranica, pp. 220-245.

6 י"ג: 'חזיון' או 'חילון', ראה דק"ס באות ז—ח. הר"ח גורס: 'חיון — חילון'. והרא"ש, סימן ה: 'חיון — חלוון'. הראב"ה, ח"א, עמ' 363, סימן רצו, גורס: 'רב הונא בר חלוון', ומפרש שהאיסור 'משום דסייר לפירי'.

7 כינוי זה יתפרש אי"ה בכרך הבא.

כרם סתם בבבל הוא כרם גפנים. וחיזוק-מה לדברינו שמדובר בגפנים היא העובדה שאנו קוראים עליה במסכת שבת קל"ט ב, שבביתו של תלמיד-חכמים זה היתה מצויה חבית של יין (ומעניין הדבר, שגם במקרה זה הערים בדין 'מתקן' בשבת, ראה, שם, ברש"י ד"ה ומנח בברזא דדנא). מכאן שתלמיד-חכמים הערים על איסור שיט במעבורת בשבת, על מנת לשמור פירותיו מפני גנבים בשבת. וכיוצא בו אנו שומעים, שרבא התיר 'לבני עבר ימינא' לעבור ברגליהם ביום הכיפורים במים על מנת לשמור על פירותיהם (יומא עז ב). וקרוב לומר שמדובר כאן בענבים. שכן כבר 'אמר רב נחמן אמר רבה בר אבוא: פעמים שאדם הולך לכרמו לידע אם הגיעו ענבים לבצירה או לא. ונוטל אשכול ענבים וסוחטו...'. (שבת יז סע"א).

התופעה של בעלי בתים שהיו מסיירים בנכסיהם בשבת ידועה לנו עוד בימי הבית השני בארץ-ישראל⁸, כשם ששמענו זה עכשיו מימיהם של אמוראי בבל. נגד תופעה זו, שראו בה חז"ל משום חילול שבת, דיבר רבה (וי"ג: רבא⁹) בגיטין לח ב: 'בהני תלת מילי נחתי בעלי בתים מנכסיהון... ודסיירי נכסייהו בשבת' (וב-שינויי-לשון במנורת המאור לר"י אלנקאווה, מהדורת ענעלאו, ח"ד, עמ' 454: 'על שלשה דברים בעלי בתים יורדין מנכסיהן... ומפני שהן מבקרים שדותיהם וכרמיהם בשבת'). ורש"י מפרש שהם מסיירים 'שדותיהם, מסתכלין בשבת לידע מה הן צריכין¹⁰.

מן המקרים הקונקרטיים של בעלי כרמים, שעליהם שמענו עד עכשיו, אין אנו יודעים אם בכרם-גפנים גדול מדובר, או בחלקת-אדמה קטנה, שמפירותיה עשו יין לצורך עצמם. דבר זה אנו שומעים במקרהו של רב הונא, שהיה עשיר מופלג, בבגרותו. במסכת ברכות ה ב מסופר: 'רב הונא תקיפו ליה ארבע מאה דני דחמרא.

8 ראה, למשל, במגילת ברית דמשק, מגילות מדבר יהודה, מהדורת הברמן, עמ' 84, שורות 20—21: 'אל יתהלך איש בשדה (בשבת) לעשות את עבודת חפצי השבת' (=השבוע. לאמור, ימות החול). וראה בספר היובלות פרק נ, ובייחוד פסוק יב. ור"ח אלבק דן בסוגיית השבת על חומרותיה בספר היובלות במתברתו, Das Buch der Jubi-läen und die Halacha, עמ' 17—33. והנ"ל במבוא למסכת שבת, עמ' 9—10. והנ"ל, מבוא למשנה, עמ' 6. וראה ויקרא רבה, פ"ד טו, מהדורת מרגליות, עמ' תתי"ד—תתט"ו, וש"נ.

9 ראה בדק"ס שהו"ל פלדבלום. ויש להוסיף שגם הראב"ה, ח"א, עמ' 333, סימן רמח, גורס רבא. ואפטוביצר העיר שם, בהערה 7 שכך גורס הרי"ף.

10 לא כן פירש הערוך, בערוך השלם כרך ו, עמ' 124, טור ב, ערך סר², הוא מפרש: '... מחשבין כמה תקנות וכמה בנינים יעשו בהן למחר'. ועל שמירת פירות בשבת בבבל ראה גם שבת קנ"א א: '... דאמר רב יהודה אמר שמואל (וי"ג: "דאמר רב פפא". ראה דק"ס, אות ה. ויש להוסיף שכך גם גורס הר"ח, וראה ספר העתים, עמ' 294, בהערה ז). מותר לאדם לומר לחברו שמור לי פירות שבתחומך ואני אשמור לך פירות שבתחומי'.

על לגביה רב יהודה אחוה דרב סלא חסידא¹¹ ורבנן. ואמרי לה רב אדא בר אהבה ורבנן. ואמרו ליה לעיין מר במיליה. אמר להו. ומי חשידנא בעינייכו [דעבידנא מילתא בלא דינא]¹². מי חשיד קודשא בריך הוא דעביד דינא (כי"מ גורס: "מילתא") בלא דינא. אמר להו, אי איכא מאן דשמיע עלי מילתא לימא¹³. אמרו ליה. הכי שמיע לן דלא יהיב מר שבישא לאריסיה. אמר להו. מי קא שביק לי מידי מיניה. הא קא גניב ליה כוליה. אמרו ליה. היינו דאמרי אינשי בתר גנבא גנוב וטעמא טעים. אמר להו. קבילנא עלי דיהיבנא ליה. איכא דאמרי. הדר חלא והוה חמרא. ואיכא דאמרי. אייקר חלא ואיזדבן בדמי חמרא. ותרגום הדברים: רב הונא החמיצו לו ארבע מאות חביות יין. הלכו אצלו... ואמרו לו יעיין (יפשפש) מר במעשיו. אמר להם כלום חשוד אני בעיניכם? אמרו לו: כלום הקדוש ברוך הוא חשוד שיעשה דבר בלי דין. אמר להם אם ישנו אחד ששמע עלי דבר (שעשיתי שלא בדין) יאמר. אמרו לו שמענו: מר איננו נותן לאריס זמורות (ובמשנה בבא מציעא פ"ט מ"א שנוי הדין: '... כשם שחולקין ביין כך חולקין בזמורות...'). אמר להם: כלום הוא משאיר לי דבר מהם? (הלא גונב הוא כולם) אמרו לו: זה שאומר הפתגם העממי: 'הגונב מן הגנב גם הוא טועם טעם גניבה'. אמר להם: מקבל אני על עצמי שאני נותן לו. והגמרא מוסיפה ומספרת: יש אומרים חזר החומץ והיה ליין, ויש אומרים נתייקר החומץ ונמכר במחיר של יין.

למדים אנו מסיפורנו שרב הונא היה בעל כרם, וכפי הנראה היה זה כרם גדול אם נשפוט לפי מספר חביות היין. הכרם עובד בידי אריס. היין בבבל עלול היה להחמיץ, כפי הנראה, מחמת החום הכבד שהיה שורר לעתים קרובות בשעת הבציר ודריכת הגיתות ואחריה. ועל סיכון זה וסיבותיו, בנוסף לתנאי האקלים, נשמע עוד להלן עדויות נוספות וברורות בעלות משמעות כלכלית מרובה. הפסדו של רב הונא עלול היה להיות ניכר מאוד, שכן ההבדל בין מחיר היין בבבל לבין מחירו של חומץ היה גדול, כפי שעוד נראה להלן. אולם קרה מה שקרה ורב הונא לא הפסיד כסף. ואגב כך אנו שומעים גם על חשיבותן של זמורות-הגפן המיובשות. בזמורות אלו היו משתמשים בבבל כבעצי הסקה. היתה להן חשיבות כלכלית נוכח המחסור של עצים בבבל (ראה להלן עמ' 115 בהערה 48). רב הונא מצטייר אפוא לפנינו

11 על חכם חסיד זה ראה, לפי שעה, במאמרי, משהו על רב יהודה אחוה דרב סלא חסידא, סיני, כרך מח, תשכ"א, עמ' רצט—שב.

12 כך גורס בכי"מ. המאירי, בית הבחירה, ברכות, עמ' 15 טור א גורס: '... דעבידנא מילתא דלאו דינא'.

13 כי"מ גורס: '... אי איכא מאן דשמיע לית מילתא מן חבריה לימא'. ובכ"י פירנצה גורס: 'וכי חשיד קודשא ברוך הוא דעביד בלא דינא אמר להו אי איכא דשמע בי מילתא לימא'.

כבעל כרם, שהיה מוכר יין מתנובת כרמו (ועל ניצול אדמת כרמו ראה ירושלמי כלאים פ"ד כט ע"ג). שילוב זה, שאמורא בבבל הוא בעל כרם וגם סוחר ביין, לא היה נדיר בבבל, אלא שלא בכל מקרה ומקרה מצטייר דבר זה בבהירות רבה כמו במקרהו של רב הונא.

על 'פרדסו' של רב יוסף, שהוא כרם גפנים¹⁴, אנו שומעים בהקשרים שונים. במסכת בבא בתרא כו א מסופר: 'רבא בר רב חנן הווי ליה הנהו דיקלי אמיצרא דפרדיסא דרב יוסף, הווי אתו צפורי יתבי בדיקלי ונחתו בפרדיסא ומפסדי ליה. אמר ליה (רב יוסף). זיל קוץ. אמר ליה. והא ארחיקי לי. אמר ליה. הני מילי לאילנות אבל גפנים בעינן טפי...'. ותרגום הדברים: רבא בן רב חנן היו לו דקלים על מצרו של פרדס של רב יוסף. היו באות ציפורים. יושבות בדקלים ויורדות לפרדס ומפסידות אותו. אמר לו רב יוסף: לך קצוץ. אמר לו: הרי הרחקתי לי (ד' אמות),

14 לא כל 'פרדס' בבבלי הוא כרם גפנים, כשם שלא כל 'כרם' סתם הוא כרם גפנים. יש 'פרדס' שאין בו רימונים, ויש 'כרם' שאין בו גפנים. ראה בבא מציעא קד א = בבא בתרא ז סע"א. ויש מקומות שמהם עולה בבירור, ש'פרדיסא' הוא כרם גפנים. ראה, לדוגמה, בבא מציעא עג א, במחלוקת רב ושמואל בדין הקדמת מעות בזול לבעל הכרם, בזמן שהענבים עדיין בוסר. ובלשון הגמרא 'פרדיסא רב אסר ושמואל שרי'. ושם קו ב: 'ההוא גברא דקבל פרדס מחבריה (בחכירה או באריסות) בעשר דני דחמרא. תקיף ההוא חמרא...'. ושם, צב א, 'אמר רב אשי אמריתה לשמעיתא קמיה דרב כהנא...'. מסתבר על-פי הקונטקסט שמדובר בכרם ענבים. וכן מדובר בכרם גפנים בבבא בתרא יב א, ושם, כד א: 'ההוא חצבא דחמרא דאישתכח בפרדיסא דערלה...'. ברם ישנם מקומות בבבלי, שאין להכריע אם מדובר בכרם גפנים או במטע פירות. ראה לדוגמה, יבמות כא א; סוטה י סע"א; בבא קמא פב ב; בבא מציעא לט ב; שם, קג א; בבא בתרא סא סע"ב; סנהדרין לט רע"ב, ועוד מקומות רבים כאלה. והדברים עתיקים. גם באפדית אין למונח פרדס מובן אחד מוגדר. ורן צדוק כותב: 'בשלוש התעודות האפדיות שיש בהן מלה זו (=פרדס), היא מתייחסת לשטחים גדורים; באחת מהן מדובר בכרם של גפנים, בשתי התעודות האחרות לא פורש אילו נטיעות היו בשטחים גדורים אלו. כיוצא בזה מורים גם הכתובים על ההוראה הרחבה של התיבה פרדס...'. ראה אנציק" לופדיה מקראית, כרך ו, עמ' 578, ערך פרדס. והשימוש בבבלי בפרדס ביחס למקורות ארץ-ישראלים ראה לדוגמה, מועד קטן כח ב = גיטין פח א. סנהדרין צא א, ועוד. ואשר למונח 'כרם' בתורה קבע רב פפא כלל: 'כרם זית אקרי כרם סתמא לא אקרי', ברכות לה א וש"נ. בימי התנאים והאמוראים כלל בארץ-ישראל המונח כרם גידולי-מטע שונים מאוד. ראה, לדוגמה, שמות רבה פ"כ אות ב: "'ויהי בשלח פרעה" וגו' (שמות יג, יז) הדא היא דכתיב (ירמיה נ, לג—לד) "כה אמר ה' צבאות עשוקים בני ישראל ובני יהודה יחדו" וגו'. משל למה הדבר דומה. לאדם שהיה לו פרדס, אמר לו חברו מכור לי את הפרדס הזה. מכר לו במנה, ולא היה יודע בעל הפרדס מה בתוכו. אמרו לו בכמה מכרת את הפרדס. אמר להם במנה. אמר לו. יש בו זיתים במאה מנה. גפנים במאה מנה. רמונים במאה מנה. מיני בשמים במאה מנה. וכן כל מין ומין במאה מנה...'. א"א הרכבי העיר, ש'פרדאסא' בנבטית כרם, ראה במאמרו The Sefer Ha-Galuy, JQR, כרך יב, 1900, עמ' 518. ועל ההבחנה בין 'שדה פרדס' לבין 'שדה לבן' ראה בבא בתרא, קכ"ב א.

אמר לו: במה דברים אמורים (בבא בתרא פ"ב מ"יב) לאילנות, אבל לגפנים אנו צריכים יותר... (וראה בבא מציעא קז א, דבריו של רב יהודה לרבין בר רב נחמן). וכיוצא בו אנו שומעים, שרב יוסף היה לו 'קרנא דפרדיסא', שעדר בו הרבה וקיבל יין טוב (ראה מנחות פז א). מכאן אין אתה למד על גודל כרמו של רב יוסף, שכן הדעת נותנת, שאם מדובר בעבודת כפיים, כלומר בעיבוד הכרם, כמו במקרה שלפנינו, ולא בחרישתו, הרי מדובר בכרם קטן. אולם אין זו ראייה. לפי שאנו יודעים גם במקרים אחרים, שאת הכרמים בבבל היו עודרים במעדרים ולא חורשים בבהמות¹⁵. כך, למשל, אנו למדים מדבריו של שמואל בשולי המשנה, בבא בתרא פ"ב מ"ב, ששונה: 'לא יטע אדם אילן סמוך לשדה חבירו אלא אם כן הרחיק ממנו ארבע אמות...'. והגמרא, שם כו א, מפרשת שארבע אמות הן 'כדי עבודת כרם', והיא ממשיכה: 'אמר שמואל לא שנו אלא בארץ ישראל אבל בבבל שתי אמות'.

ההבדל האמור בין ארץ-ישראל לבין בבל נתפרש פירושים שונים. רש"י פירש: 'אבל בבבל שתי אמות שמחרישתן קצרה'¹⁶. בעוד שבמיוחד לרבינו גרשום המוסיף על רש"י פרט חשוב, מפרש כך: '...לא שנו דבעינן ד' אמות אלא בארץ ישראל שרגילין לחרוש שדה אילן בשוורים ומפני חוזק הקרקע...'. דומה שההבדל העיקרי בהבחנה האמורה בין בבל לבין ארץ-ישראל הוא בטיב הקרקע שבין שתי הארצות, בכל הנוגע לנטיעתם של כרמי-גפן. האדמה בבבל היתה, כידוע, קלה יותר מאדמות הגבעות שעליהן נטעו בארץ-ישראל בדרך כלל את הכרמים. לפיכך לא מן

15 ראה, לדוגמה, בבא מציעא קג א; בבא בתרא יב א: 'כי היכי דרפיק גברא ביומא'. וכ"י גורסים: 'דרפיק גברא בחד יומא'. משם אנו שומעים על ה'כרם' הקטן ביותר, שיש בו שלוש שורות, ובכל אחת ואחת שתים-עשרה גפנים. אולם ראה ירושלמי, כלאים פ"ד כט ע"ב, שם הוגדר 'כרם' בגודל 'שלוש כנגד שלוש'. ואילו בירושלמי, סוטה פ"ח כב ע"ד, בסוגיה שדנה על החוזרים מן המלחמה, מובאת דעה שלפיה 'כרם' בתורה לדין זה הן 'ה' גפנים'.

16 שלא כפירושו של רש"י מפרש י' פליקס, החקלאות בא"י בתקופת המשנה והתלמוד, עמ' 59 בהערה 239. הוא סובר: '...שבבבל, שקרקעה מושקית וקלה לחריש, נהגו לחרוש במטעים בבהמה יחידה... מאידך נראה, שבא"י נהגו לחרוש בכרמים גם בעול זוגי... וכמלוא בקר וכליו הוא ארבע אמות...'. הרמב"ן, בחידושיו למקומנו, פירש את דבריו של רש"י: 'והטעם שא"י גבוהה וארץ הרים וגבעות היא והארץ קשה ולפיכך צריכין הם למחרישה גדולה...'. ובחידושי הר"ן, מהדורת סופר, עמ' 101, מפרש: '...לפי שא"י ארץ הרים וגבעות. ומיהו נמי בבבל מקומות מקומות יש דאיכא אתרי דצריך ד' אמות כארץ ישראל...'. ואכן גם בארצות הפרת והחידקל לא כל המקומות שווים. היו מקומות שגם בהם הצריכו הרחקה של ד' אמות, מפני 'מקומות יש לפי קושי הארץ שהיא צריכה מחרשות גדולות בארץ', הרמב"ן, בחידושיו למקומנו. וראה בתוספות ד"ה אבל בבבל. שניהם מתייחסים למקרה שאירע בדורא דרעותא. וכיוצא בו מביא הר"ן שנוכח למעלה. בדרך כלל היה החריש בבבל שטחי מאוד, וראה Driver and Miles, The Babylonian Laws, כרך א, עמ' 128, ושם בהערה 1, ושם, עמ' 134 ובהערה 6. וראה למעלה, פרק ראשון, בהערה 138.

הנמנע, שברוב המקומות בבבל היו עודרים את הכרמים במעדרים ולא במחרשות. ואכן כך פירש ביד רמה למקומנו: 'אומר שמואל לא שנו אלא בארץ ישראל אבל בבבל שתי אמות. ומאי שנא בארץ ישראל. לפי שהארץ חזקה וקשה יתר מדאי ואינה נעבדת אלא על ידי שוורים. אבל בבבל שהיא מצולה וקרקע רכה ונעבדת בידי אדם בשתי אמות סגיא ליה כדי שיעבור העובד בכליו'.

מכל מקום, הכנסתו של רב יוסף מכרמו לא היתה שלו בלבד, שכן היה לו שתלן. השתלן הוא הנוטע גפנים (או עצים) באדמתו של בעל הבית, מקבל על עצמו כל העבודות בכרם או במטע ותמורת עבודותיו הוא מקבל מחצית הפירות ומחצית הזמורות (או העצים שנגזמו וכיוצא באלה) ¹⁷. זכותו של השתלן בכרם, או במטע, שמורה לו ולבניו ואינה נפסקת, אלא אם הוא גורם הפסד לבעלים. לפיכך לא ייפלא כשאנו קוראים במסכת בבא מציעא קט א: 'רב יוסף הוה ליה ההוא שתלא. שכיב ושבק חמשה חתנוותא. אמר עד האידנא חד השתא חמשה. עד האידנא לא הוו סמכו אהדדי ולא מפסדו לי. השתא חמשה סמכי אהדדי ומפסדו לי. אמר להו. אי שקליתו שבחייכו ומסתלקיתו מוטב, ואי לא מסלקינא לכו בלא שבחא...' (רב יוסף היה לו שתלן. מת והניח חמישה חתנים. אמר: עד עכשיו אחד, עכשיו חמישה. עד עכשיו לא היו סומכים זה על זה, ולא היו מפסידים אותי. עכשיו חמשה סומכים זה על זה

17 רש"י לבבא מציעא צו א, ולבבא בתרא כא ב מפרש שתלא: 'נוטע כרמים למחצה'. ובגנזי שכטר, ח"ב, עמ' 392: 'ושתאלא פירוש נוטע נטיעות לרבים בשכר'. והפירוש הוא מאחד מקדמוני ספרד לבבא מציעא. וראה המאירי, בית הבחירה, בבא מציעא, עמ' 408. ובספר השטרות לר' יהודה ברצלוני, מהדורת האלברשטאם, עמ' 99. לדעתו של הייכלהיים Roman Syria, עמ' 148, זהה השתלא עם המונח היווני γεωργός והמונח הלאטיני colonus. הייכלהיים משער שיש כאן השפעה רומית בארצות המזרח הקרוב. ואילו ב' כהן (B. Cohen) במאמר-ביקורת על ספרו של ניומן (Newman), The Agricultural Life of the Jews in Babylonian, JQR, כרך כז, 1936—1937, עמ' 73, סובר שהשתלא זהה ל'אריס עולם' או ל'אריסי בתי אבות'. ומבחינת מעמדו המשפטי של השתלא ישנו דמיון למעמדו של emphyteuta. ומן הראוי לזכור שכבר בשטר החכרת קרקע מוזמנו של המלך נבונאיד, שמלך בבבל בשנים 555—538 לפני הספירה, נמנים תפקידיהם של השתלים: 'אשר בורות ושיחין יחפרו גדר למטע יעשו ואת השתילים יביאו אשר בן המלך מסר אותם' (לפי זר-כבוד, ספר היובל לטור-סיני, ירושלים תש"ך, עמ' 329). ומעניין המקרה, שהשתל מבקש לבטל את החוזה עם בעל האדמה משום שרצה לעלות לארץ-ישראל. ראה בבא מציעא קט ב. אלון, תולדות היהודים בא"י בתקופת המשנה והתלמוד, כרך א, עמ' 95, מזהה את השתל בבבל לנוטע בארץ-ישראל. על קדמותו, מוצאו וגזרוננו של המונח שתל ראה גם גולאק, דיני קרקעות, עמ' 129—131, ועל השתל בבבל בימי האמוראים. זכויותיו וחובותיו, שם, עמ' 131—134. וראה המשל הנאה של ר"ש בן חלפתא בדברים רבה, כ"י אוקספורד, שהו"ל ר"ש ליברמן, פרשת כי תבא סימן ד, עמ' 109. על 'המלך שהיה לו פרדס והכניס לתוכו שני אריסין וכו' ', וראה לעף, Die Flora der Juden, כרך ד, עמ' 271.

ומפסידים אותי. אמר להם: אם אתם נוטלים שבחכם ומסתלקים מוטב, ואם לאו אני מסלק אתכם בלא שבח).

רב יוסף מבסס את תביעתו לסילוקם של יורשי השתלן מכרמו על יסוד ההלכה 'דאמר רב יהודה ואיתימא רב הונא ואיתימא רב נחמן (ראה בדקדוקי סופרים באות ח) האי שתלא דשכיב יורשים דיליה מסתלקין (בכ"י: מסלקינן) להו בלא שבחא' (שם, שם). והגמרא מעירה 'ולאו מילתא היא', כלומר שאין ההלכה כן. והנה על דבריו הנזכרים של רב יוסף מובאים בתוספות (שם, קט ב, ד"ה מסלקינן להו) הדברים הבאים: 'פירש ריב"ן שלא אמר דבר זה מעולם אלא להפחידו אמר כן. ותימה: דאם לא אמר מעולם למה הזכיר כל כך הרבה אמוראים. רב הונא ואיתימא רב יהודה... ויש לומר דרב יוסף לא הזכיר אלא אחד מהם. ובני בית המדרש נסתפקו בין אלו איזה מהן הזכיר'. כלומר שרב יוסף בדה מלבד הלכה וייחסה לאחד האמוראים שקדמו לו, כדי לסלק את יורשיו של השתלן לשם הפקת רווחים גדולים יותר מכרמו. זוהי אשמה חמורה בהתחשב באישיותו של רב יוסף. ר' שלמה אלגאזי, אחד החכמים האמיצים (ולא רק במלחמתו נגד השבתאות), מביא זאת בספרו הליכות אלי, סימן קע"ב, ערך בודה, כדוגמה אחת לבדותא. וכך הוא אומר: 'בודה האמורא מלבו לפעמים מימרא אחת או ברייתא אחת ואומר "הכי איתמר" או "הכי תניא" כדי להציל עצמו מקושית חברו... וכן במציעא דף קט שהוא שתלא... ופירשו התוספות... לא היה שום מימרא בעולם. שלא אמר רב נחמן כך מעולם. אלא רב יוסף להפחידו בדה מלבו שהיא מימרת רב נחמן' (צילום דפוס איזמיר תכ"ג, דף יו א). נוכח דבריו של ר"ש אלגאזי מקבלת תביעתו של רב יוסף אופי חמור יותר, שכן לא לשם ויכוח בדה מלבו מה שבדה אלא לשם הפקת רווחים. והרי לך עוד ראיה מאלפת לשמירת רכוש קפדנית ומעוררת פליאה של אחד מאמוראי בבל¹⁸. ולא רק רב יוסף השגית, שלא ייגרמו לו הפסדים בגין ריבוי היורשים של השתלן. אף על רבינא מסופר (שם, שם), שהשתלן גרם לו הפסד לכרמו ולכן סילקו¹⁹.

18 אולם הרא"ש סימן לז מבאר את דבריו של רב יוסף: '... לפייסן בדברים אמר כן שלא יתרעמו על מה שסילקם'. והרמב"ן מסביר: '... דלמדת חסידות קאמר וכו''. ראה בשיטה מקובצת ד"ה אמר רב יוסף. ועל 'בדותא' או 'ברותא', חילוף רגיל בין דל"ת לבין רי"ש, ראה הגדרות נוספות ביד מלאכי, כלל קי"ג, מהדורת הערץ (צילום דפוס ברלין), תשכ"ד, דף טז ב.

19 הגמרא איננה מפרשת מה ההפסד שגרם לו. בדרך כלל יש להניח, שאם הנטיעות לא עלו יפה ויבשו היתה זו הסיבה העיקרית לסילוקו של השתלן. ראה בערוך, ערוך השלם, כרך א, עמ' 120, טור א, ערך אמן. ודבריו הם מלה במלה דבריו של רבינו חננאל בפירושו לבבא בתרא כא ב, שפורסם על-ידי ר"ש אברמסון, סיני, כרך כג, תש"ח, עמ' עא. וראה גם בתוספות לבבא בתרא כא ב, ד"ה שתלא. רשאים אנו להניח, שהש"גחת בעלי הכרמים על עובדיהם היתה קפדנית ביותר, וראה למעלה בפרק ראשון בהערה 144.

אכן, אם בעל האדמה עלה בידו לסלק את השתלן שלו עלו הכנסותיו מכרמו. שהרי גם אם בעל הבית עצמו לא עבד בכרם, לאחר סילוקו של השתלן, יכול היה לקחת במקומו פועל שכיר, או אף אריס או חוכר, ולהם לא היה מגיע מחצית הפרי, אלא לכל המרובה שליש או רבע בלבד ונמצא בעל הבית נשכר (וראה בבא מציעא קט ב). וכדי להרבות בהכנסה מאדמת הכרם, היו נוהגים לזרוע בין הגפנים. על רב משרשיא מסופר, שהיה זורע 'כשותא'²⁰ בכרמו על-ידי 'תינוק נכרי' שקיבל ממנו פרוטה, שלא לעבור על איסור זריעת כלאיים בכרם (ראה שבת קל"ט סע"א). ואין זה מקרה חד-פעמי. ידועה הכרזתו של רב: 'האי מאן דבעי למיזרע כשותא בכרמא ליזרע' (שם, שם). ובמסכת קידושין לט א מסופר, שרב נחמן (כך גירסת כתב-יד מינכען) ורב ענן הלכו וראו אדם אחד שזרע חיטים ושעורים בין הגפנים²¹.

שוב אנו למדים אפוא, שיהודי בבל, ובתוכם החכמים, השקיעו מאמצים רבים ונקטו דרכים שונות להרבות הכנסתם מאדמתם. היין עלה בבבל ביוקר, כפי שכבר צויין למעלה. האקלים היבש והלח שבארץ זו אינו הולם גידול זה, בניגוד להרבה אזורים שבארץ-ישראל. מפת כרמי הגפן, המצטיירת מתוך עיון שיטתי בתלמודים, מלמדת שבדרומה של בבל, ובייחוד בתחומה של העיר העתיקה בבל, היו נוטעים כרמים. איזור זה נשתבח ביינו כבר בתקופה העתיקה, וכבר ירמיה הנביא (נא, ז) בתוכחתו על בבל, אומר: 'כוס זהב בבל ביד ה' משכרת כל הארץ מיינה שתו גויים על כן יתהללו גויים'²². באיזור זה, בסורא — מתא מחסיא, ישב ופעל רב, וכבר הבאנו את הכרזתו, שמותר לזרוע כשות בין הגפנים. שם התגורר גם רב הונא, וכבר שמענו על הגפנים המרובות שלו, שם היה כרם גם לרב חסדא, כפי שכבר הזכרנו, וכן על רב מרי ורב פנחס, בניו של רב חסדא, שגויים נטלו מהם יין בכוח הזרוע ראה בבא קמא קי"ז א (ושם בדקדוקי סופרים, אות ז). בסביבה ההיא אירע מקרהו של רב הונא בר חיון, שרבנן קבלו עליו בפני רב, שמסייר בכרמו בשבת, כפי שצויין למעלה. בדרומה של בבל בסמוך לחידקל, בנהר פניא²³, היה לגניבא

20 הפשות הוא ממיני הקישואים, ראה בערוך, ערוך השלם, כרך ד, עמ' 354, ערך כשות. ולעף, Die Flora, כרך א, עמ' 455 ואילך.

21 ראה באוצר הגאונים, קידושין, התשובות, עמ' 101, סימן רכט, בהערה ד. ושם בסימן רל.

22 איזור זה נצטיין ביינו גם בתקופת הערבים, ראה אוברמאייר, Die Landschaft Ba-by-lonien, עמ' 188, ושם, עמ' 287, 295.

23 על ואריאנטים של שם זה ראה בדק"ס שחיבר פלדבלום. וצריך להוסיף, שבירושלמי גיטין פ"ו מח ע"א מסופר מעשה זה ושם גורס 'כפר פניא'. ועל השינויים בבבלי עצמו ראה אוברמאייר Die Landschaft Babylonien, עמ' 198 בהערה 3. ושם, עמ' 199—201, על פוריותה של אדמת נהרפניא ועל כרמי הגפנים שבה ומסביבה. ישוב זה שכן על גבעה, וכיוצא בה רוב היישובים בדרומה של בבל, ולפיכך התאימו הללו יותר לגידול גפנים מאשר היישובים שבמרכזה של בבל. ועל חשיבותה של מחווא כמקום שבו גידלו גפנים הרבה גם בימי הערבים, ראה אוברמאייר, כנ"ל, עמ' 287.

(שחי ופעל בסורא, או בסביבה הקרובה) יין בכמות לא קטנה (ראה גיטין סה סע"ב, ורש"י ד"ה מחמרא). ועל רב אשי, שחי ופעל בסורא, מסופר במסכת בבא קמא קי"ג ב כלהלן: 'הוה קאזיל באורחא²⁴ חזא שיבשא דגופנא בפרדיסא ותלי בה קיטופי דעינבי. אמר ליה לשמעיה. זיל חזי אי דגוי גינהו אייתי. אי דיישראל גינהו לא אייתי לי...'. (רב אשי היה הולך בספינה²⁴. ראה זמורות שתלויות מחוץ לפרדס ותלויים בהן אשכולות ענבים. אמר לו לשמשו, עלה ראה, אם של גוי הם הבא לי, אם של ישראל הם אל תביא לי). לא מן הנמנע, שרב אשי שט בספינה באחת התעלות שבדרומה של בבל. בפום נהרא, בדרומה של בבל, בסמיכות מקום להומניא שעל החידקל, היו ליהודים כרמים (ראה, למשל, עירובין כד ב).

ומן הדרום הביאו יין בספינות על הפרת ועל החידקל ליישובים שבצפונה של בבל (על כך להלן, בפרק הדן במסחר). אך לא רק בדרומה של בבל היו אמוראי בבל מגדלים גפנים. כבר שמענו על כרמו של שמואל, שהיה מתגורר בנהרדעא, וכן על רב יוסף, שחי ופעל בפומבדיתא (וראה גם עבודה זרה נו סע"ב)²⁵. אולם רוב המקורות מעידים, שעיקר גידולן של הגפנים היה בדרומה של בבל²⁶. מכאן גם יתברר

24 בכתבי-יד ובראשונים גורסים: 'בארבא', ראה בדק"ס אות צ.

25 גם בדורא אברופוס, ששכנה בחלק העליון של הפרת, היו מגדלים גפנים. ראה הייכלהיים, Roman Syria, עמ' 139 בהערה 117. ואולי זו אחת הסיבות שאנו מוצאים בבית הכנסת של דורא אברופוס, מסביב לארון הקודש, ציורים של אשכולות ענבים ורימונים בין ציורי מיני תבואה ופירות, שהיו מגדלים אותם בסביבת העיר. ראה Kraeling, The History of the Jewish Community at Dura, in: The Excavations of Dura-Europos, Final Report vol. VIII, Part I. The Synagogue, New Haven 1956, עמ' 46, 55 ובהערה 114. וראה סוקניק, בית הכנסת של דורא אברופוס וציוריו, עמ' נב. אולם לאור דבריו המעמיקים של ביקרמן (Bickerman) במאמר ביקורת על גוד-אינאף (Goodenough), Sybolism in the Dura Synagogue, Harvard Theological Review, כרך נז, 1965, עמ' 127—151 קבע (שם, עמ' 130), שהציירים-האמנים של בית הכנסת בדורא אברופוס נטלו ציורים מאמנים אחרים (ובלשונו היה להם 'Copy-book'). אין ללמוד מן הציורים שם, וממקומות מרוחקים אחרים ממרכזי התרבות והאמנות על השפעת תנאים ריאליים-מקומיים על הציורים. ברם, במרכזים הגדולים, ובייחוד בארמונות מלכים ומושלים, אנו מוצאים קישוטים של גידולים מקומיים. ראה, לדוגמה, A Survey of Persian Art from Prehistoric Times to the Present, ed. A.V. Pope, vol. I, pp. 604-605; 612-613

26 ומה שכתב הייכלהיים, ראה בהערה הקודמת, שם, בהערה 119, שבפפרי היו מגדלים יין על יסוד דברי הגמרא בבבא קמא צב א, בטעות יסודו. שם מדובר על שמואל בנהרדעא ועל רב חסדא בסורא — מתא מחסיא, וכמו שאמרנו בפנים. ובכלל, ציוני המקום, בהערות 121—122, הם מוטעים. אין בעבודה זרה מז ב זכר לגידול גפנים, ואין בכלל דף עח במסכת זו. ואולי נתכוון לעבודה זרה נז ב, אלא ששם מדובר על חנות של יין במחוזא. וחנויות יין היו במקומות שבהם, ובעיקר בהם, לא היו מגדלים יין אלא סוחרים בו. וראה על כך להלן בפרק החמישי. ואפשר שנתכוון לנח א (ולא

להלן ההיצע המועט לעומת הביקוש הגדול ליינ. היין לא הספיק, כפי שנראה, לקידוש ולהבדלה, ואין צריך לומר שההיצע לא השיג את הביקוש לצורכי חולין. מכאן שרק עשירים בבבל השיגה ידם לקנות לצורכי עצמם יין. מכאן גם מסתברים הדאגה המרובה והמאמץ המתמיד להשגיח על הכרמים ולטפח את הגפנים. כבר שמענו על חכם אחד, שהיה מסייר בכרמו אף בשבת ומתוך חשש של הפסד־מה התיר רב יהודה לאנשי מקום מסוים (או לבני משפחה מסוימת) 'למיעבד בנכי לכרמיהון'²⁷, בחול המועד. ולדעת אפשטיין, הכוונה היא לפתוח עוגות (גומות לשם השקייה) מסביב לגפנים²⁸. ואין צריך לומר, כמה השתדלו למנוע החמצת היין בשעת דריכת הגיתות ולאחריה²⁹.

רשאים אנו אפוא להניח, שהביקוש לקנות כרמים היה גדול מאוד בבבל, מאחר שההיצע היה מועט. מעשה אחד, שמובא במסכת בבא מציעא עב א, עשוי להדגים קצת הנחתנו זו: 'ההוא גברא דמשכין ליה פרדיסא לחבריה. אכלה תלת שני. אמר ליה. אי מזבנת ליה גיהלי מוטב. ואי לא כבישנא לה לשטר משכנתא, ואמינא לקוחה היא בידי... (מעשה באחד שמשכן לו פרדס לחבירו. אכלו שלוש שנים. אמר לו: אם אתה מוכרו לי — מוטב, ואם לאו אכבוש את שטר המשכון ואומר:

לדף עח א). אבל גם משם אין ללמוד על גידול יין במחוזא. גם הציון לבבא בתרא כד ב מוטעה, שכן לא מדובר שם בגידול גפן בכלל. ומשונה ביותר הוא הציון לשבת קט א, ועיין שם. ויש להוסיף שם על מה שמביא מן הספרות הקלאסית, אמיאנוס מארקלינוס XXIV, 6, 3, שמספר על שפע של כרמים באיזור נהר מלכא. ושם וו XA, 6, 29—31 על שפע של תבואה וכרמים במדי.

27 מועד קטן ד ב. במיוחס לרש"י מפרש שם מקום. ויש כאן ואריאנטים רבים: 'בר ציתאריי', 'ברצרתא', 'ברציתא'. ראה בדק"ס אות ע. רש"י, מהדורת קופפר, עמוד 7, ובהערה 27, פירש שהכוונה לשם אדם.

28 ראה בפירוש הגאונים לסדר טהרות עמ' 77 בהערה 19, שגזר מ'בונכא' בפרסית במובן שורש=כן=יסוד... מנדעית 'בונכא', 'עוגה', 'ערוגה', וראה שם הפתגם הנאה מתוך סידרא רבא. רש"י, מהדורת קופפר, עמ' 7, מפרש: 'חריץ שעושין סביב לגפן, באנכי לשון ארמי הוא'. ר"ש בן היתום, עמ' 10 מפרש: '... בנכי בלשון בבלי הוא. ועוגיות בלשון הקודש... חפירות סביב רגל האילן כדי שיתעכבו שם המים...'. ורבינו גרשום, מהדורת זק"ש עמ' יט, מפרש: 'בנכי גומות הגפנים ונותן בהם מים', ובפירוש לאחד מרבותינו הראשונים, שהו"ל הרב מ' זק"ש, עמ' יב, מפרש: '... בנכי גממיות סביב לעיקרי גפנים'.

29 ההשגחה על הבציר, ובייחוד על דריכת הגת, היתה נחוצה גם כדי למנוע שגוי יבוא במגע עם היין משום יין נסך. ראה, לדוגמה, בעבודה זרה נו סע"ב: 'עובדא דהוה בנהרדעא דדשו ישראל וגוי לההוא חמרא ושהייה שמואל תלתא ריגלי...'. הר"ח גורס: '... דדרכו גת...'. ובכ"י ספרדי, שהו"ל ר"ש אברמסון, גורס: 'הוה עובדא... דדשיה...'. כמוכן, הסכנה של יין נסך היא מתמדת, אם בחנות יין, או אף בביתו של בעל־בית זה או זה. ראה, לדוגמה, עבודה זרה נו ב. ועל חכמים שהיו נפגשים בבתי בד, ראה, לדוגמה, על 'מעצרתא' של רב זכאי, עירובין מט א, בבא בתרא מב ב. הערוך, ערוך השלם, כרך ה, עמ' 208, ערך מעצר, מפרש 'מעצרתא' בתור יקב.

לקוחה היא בידוי). כלומר: קנוי הוא בידוי ואבד לי שטר המכירה, ומכוח טענת חזקה, שאכל ממנו שלוש שנים, ביקש המלווה לזכות בפרדס שבעצם לא קנה אותו (ראה בבא בתרא קס"ז א). ואם יטען הטוען שאין למדים מן המקרה הנזכר, שמא באדם לא הוגן מדובר, ולא ממנו ולא ממקרה חד-פעמי יש ללמוד, הצדק עמו, ולפיכך נתן מקרה זה לעניין אחר, והוא שמלווים בבבל היו רואים בקרקע בכלל³⁰, ובכרמים בפרט, ערבות טובה לכספם. על כך אנו למדים גם ממקרים אחרים (ראה, לדוגמה, בבא מציעא קט ב, וש"נ).

כרמי הגפנים, כאמור, לא היו מרובים בבבל, או מוטב לומר: לא בכל האזורים שבתחום בבל (מצב זה לא נשתנה גם בימי הגאונים, וראה לדוגמה, Mann, The Responsa of the Babylonian Geonim as a Source of Jewish History, JQR, vol. X, p. 314. [מאמרים אלה נאספו בכרך אחד ויצאו במהדורת צילום על ידי ציון, תל-אביב 1970, ושם, עמ' 147], שהעיר שבבבל היה גידול-גפנים נדיר, והוא חוזר על כך פעם אחרת, שם, עמ' 317 [= עמ' 150]). לפיכך היה מהיר היין גבוה. מכל מקום, עובדה זו גרמה לכך שכמה מן האמוראים עסקו במסחר היין ונתעשרו ממנו. דבר זה יתברר להלן בדיוננו על המסחר. שונה לגמרי היה המצב בנוגע למטעי הדקלים, ועל כך בסמוך.

תמרים

חורשות הדקלים הניבו בבבל יבולים עצומים של תמרים. פרי זה היה מצוי בארץ זו בכל התקופות, וגם בימינו³¹. התנאים הטופוגראפיים והאקלימיים בבבל — עמק³², חום גבוה ושפע של מים חברו יחד ותרמו להצלחת גידול התמרים. רבי חנינה (יליד בבל)³³, אמר: 'קודם לארבעים שנה עד שלא גלו ישראל לבבל נטעו תמרים בבבל על ידי שיהו להוטים אחר מתיקה שהיא מרגלת את הלשון לתורה' (ירושלמי תענית פ"ד סט ע"ב)³⁴. ולא נחה דעתם של יהודי בבל עד שאמרו על סוג מסוים של דקלים

30 ראה, לדוגמה, הסוגיה במסכת בבא מציעא סז ב. והדברים שם מעוגנים היטב במציאות.

31 ראה לעף, Die Flora der Juden, כרך ב, עמ' 302—362, ובייחוד עמ' 313—314. ומן הראוי להעיר שגם הירודוט, מלחמות הפרסים א, 193, העיר לא רק על שפע התמרים בבבל אלא גם על חשיבותם כלחם יין ודבש, וראה עוד להלן בפנים.

32 בארץ-ישראל נקט רבן שמעון בן גמליאל כלל, שלפיו ניתן להבחין בין איזור הרים ולבין עמקים. ואלו הם דבריו: 'סימן להרים מילין סימן לעמקים דקלים', תוספתא שביעית פ"ז. ה"א. ועל 'מילין' ראה ר"ש ליברמן, תוספתא כפשוטה, ח"ב, עמ' 548, ד"ה ועלי מילת.

33 ראה ר"ח אלבק, מבוא לתלמודים, עמ' 155 ובהערה 30.

34 השווה פסיקתא דרב כהנא, מהדורת בובר, קי"ד א, ושם בהערה עו. מהדורת מנדלבוים, עמ' 233, וש"נ. וראה ראטנר, אהבת ציון וירושלים לתענית, עמ' 106, ד"ה שהיא מרגלת. ובשרידי הירושלמי מן הגניזה שהו"ל ר"ל גינצבורג, עמ' 181, בשינויים קלים.

בבבל (אולי העיר בבל³⁵), שהם מימות אדם הראשון (ברכות לא א = סוטה מו ב). הדקלים היו מצויים בכל מקום ומקום, ולעתים בתוך הבית עצמו. כך, למשל, בביתו של אביי (רבינו חננאל גורס: רב ביבי בר אביי, וראה ר"ש אברמסון, לשוננו, כרך לז, תשל"ג, עמ' 27), היה עומד דקל ומיתמר ועולה דרך הארובה (עירובין ק א). הדקלים עמדו בתוך חצרות הבתים, או בקרבת הבית. כך יש להבין את דבריו של רב מתנה בשם רב: 'עצים שנשרו מן הדקל לתנור ביום טוב מרבה עצים מוכנין ומסיקין' (שבת כט א). התנורים היו עשויים בחצרות הבתים, או בסמוך להן (וראה גם, לדוגמה, שבת מה א, דבריו של רב על הנחת נר על גבי דקל בשבת. ואין מניחין נר על גבי דקל ביום טוב...'. וכיוצא באלה רבים). אין צריך לומר, שדקלים רבים היו עומדים ברשות הרבים³⁶ ובצידי 'רשות הרבים' (ראה, לדוגמה, פסחים קי"א א, דברי הגמרא על מאמרו של ריש לקיש) וב'פתח המבוי' (עירובין טו סע"א). הכלל, מלבד חורשות הדקלים נמצאו בבבל עצים אלה בכל אתר ואתר. לפיכך לא ייפלא מחירם הזול של תמרים בבבל. עולא, בן ארץ-ישראל, כאשר הגיע לפומבדיתא הגישו לו תמרים. הוא שאל את מארחיו למחירם של התמרים, והם השיבו לו: שלושה סלים בזוז אחד. הוא תמה על המחיר הזול ואמר: 'מלא צינא דדובשא³⁷ בזוזא ובבלאי לא עסקי באורייתא'. כלומר, מלוא הסל דבש בזוז אחד, והבבלים אינם עוסקים בתורה. וכאשר עולא אכל הרבה תמרים, ממשיכה

ואם אין שם טעות-דפוס, הרי יש שם טעות-סופר אחת. שכן אי-אפשר לומר: '... עד גלו שלא ישראל לבבל...'. בילקוט לירמיה, רמז רפ"א מובא מאמר זה בשם רבי. ועל הלשון 'מרגלת', בקשר זה, ראה ח' ילון, פרקי לשון, עמ' 411, סימן 6. והשווה ר"ל גינצבורג, גנזי שכטר, ח"ב, עמ' 261: 'מרגילין = מושכין'. וראה פסחים פז ב, ולהלן בפנים.

35 רש"י, ד"ה 'בי ציניתא דבבל, מקום הוא בו דקלים רבים...'. ובמיוחס לרש"י, לסנהדרין צו ב, ד"ה 'ציניתא דבבל, דקלים מרים הם שעומדים בנהרות. לשון אחר. צינונייתא דבבל דקלים רעים על נהרות בבל שאין נושאים פירות. לפי שהמים רעים הן לגדל פירות...'. וראה אוצר הגאונים לסנהדרין, עמ' תצ"ב, סימן א קמב, ובהערה 12, שהגאון מפרש שם מקום בסביבת פומבדיתא. וראה שם, עמ' תקפ"ג, סימן קמ"ו, הערה 18. ראה Berliner, Beiträge, עמ' 60, ערך ציניתא, בדרום בבל. אולם ראה אופרמאיר, Die Landschaft Babylonien, עמ' 232, שמאתר 'צינתא' בין פומבדיתא לארטיבנא. ועל מין הדקל בשם צינונייתא או צינין, ראה לעף, פלורה, כרך ב, עמ' 313.

36 ראה דבריו של רבא לשמשו בדין בין השמשות בערב שבת, שבת לה ב. ושם, קט"ז א טענתו של רבא שהשתמט ללכת ל'בי אבידן' משום שהיה איזה דקל, או גזע של דקל, בדרך. וראה בעבודה זרה סא א, במחלוקת בין רב אחא לרבינא. וראה הדוגמה היפה בירושלמי ביצה פ"ה סג ע"א, על רב חייא בר אשי, שהלך ובא אל רב ביום שבת דרך 'תמרתא עקימתא'. וראה ירושלמי עירובין פ"א יט ע"א על דקל שעמד במבוי, ודבריהם של רב ורב הונא.

37 בתענית ט ב גורס כ"מ: 'מלא צנא דתמרי'. וראה שם בדק"ס אות ל. ובכ"י ואטיקן גורס: 'מלי צנא דתמרים'.

ומספרת הגמרא (פסחים פח א) וחש בקיבתו, הפך את קריאת התפעלותו הקודמת והכריז: 'מלא צנא דסמא דמותא' ³⁸ בזוזא בבל, ובבלאי עסקי באורייתא' (מלא הסל רעל בזוז אחד בבבל, והבבלים עוסקים בתורה).

ולא רק שפע הפירות גרמו למחירם הזול אלא גם העובדה שהתמרים בשלים כאחת. הדקלים שייכים לסוג אילנות 'שעושה בריכה אחת' (ראה ראש השנה טו ב) או 'גורן אחד בשנה' (ירושלמי, שביעית, פ"ה לה ע"ד) ³⁹. ההיצע הגדול של תמרים טריים היה אפוא בבת-אחת, והחום הגדול, שהיה שורר בימי ההבשלה, בסוף אלול ובחודש תשרי בדרך כלל (ראה למעלה בפרק הראשון) ⁴⁰, היה מקשה על שמירתם לזמן ממושך, וכבר הזהיר רב פפא מפני אכילת תמרים לא-טריים (בבא בתרא צא סע"ב). אין תימה שלעתיים היו כבר קוטפים תמרים (ובלשון חז"ל 'גודרים בתמרים' או 'גודדין בתמרים' ⁴¹) ואוכלים אותם קודם הבשלתם. ממסכת מועד קטן י ב, אנו למדים על המחלוקת הבאה: 'ואמר רבא הני תמרי תוחלני' ⁴² מיגזרינהו שרי מייצינהו אסיר. רב פפא אמר כיון דמתלעי כפרקמטיא האבד דמי ושרי... ⁴³ (התמרים שעדיין לא בשלו מותר לחתוך [אותם מן הדקל], להוציא את הלחות מהם אסור,

38 בתענית ט ב: 'מלא צנא דסכינא בזוזא'. וכיוצא בו גורס בכ"י ואטיקן 134.

39 למקומות אלה ציין לעף, הנזכר למעלה בהערה 35, עמ' 319. והשווה בכורות ח א: 'בהמה גסה טמאה לשנים עשר חודש וכנגדו באילן דקל'. ואין בנידון הבדל ניכר בין ארץ-ישראל לבין בבל.

40 וכיוצא בו אנו שומעים עוד מימי רב האי גאון: 'ולענין תמרים ששאלתם כי מביאין אותן בתשרי ונמצאין לפני המועד (סוכות) ובמועד ולאחריו. ואפשר ליקח קודם לכן ולאחר מכן. אלא שלפעמים נמכר בזול במועד. אי חוששין שמא הנשאר לאחר המועד נפסדין ורוצין ליקח בחול המועד כך הדין...'. ראה אוצר הגאונים, משקין, התשובות, עמ' 13, סוף סימן יג. וכיוצא בה היתה המציאות במאה החמישית לפני הספירה, כפי שאנו למדים מן התעודות של בית מורשו. וראה למעלה, בפרק הראשון, בהערה 162. למן המאה החמישית לפני הספירה ועד למאה העשירית לספירה לא חלו אפוא שינויים ניכרים באקלימה של בבל, כשם שלא חלו שינויים ניכרים באגרוטכניקה, שהיתה נהוגה אצל יהודי בבל.

41 ראה במילונו של בן יהודה, כרך ב, עמ' 708 טור א—ב, ערך גדר ב. ואפשטיין, מבואות לספרות האמוראים, עמ' 203, ד"ה קא גדר דיקלי, וד"ה אבל. על 'גדד = חתך = קרע, ראה ויקרא רבה פ"כ אות ה מהדורת מרגליות, עמ' תנ"ח. וציין שם לר"ש ליברמן, במהדורתו של דברים רבה, עמ' 21 בהערה 10, וראה להלן בהערה 54.

42 למלה זו יש ואריאנטים. בכי"מ גורס: 'תוחלי'. ר"ש בן היתום, עמ' 41 גורס: 'תוחלאני'. כ"י תימן, שהו"ל, פרייס, עמ' 18, גורס: 'תוחלאנייון'. ובמועד קטן יא סע"א: 'תחלי'. ופירש בערוך, ערוך השלם, כרך ח, עמ' 214, ערך תחל ¹: 'תמרים שלא בישלו כל צרכן'. לקוטים מן ספר המליצה לר' שלמה בן ר' שמואל, שהו"ל בכר, בודפסט 1900, עמ' 36, מפרש 'תוחלאני', אשכולות תמרים לאחר שמתבשלים עושין להם קופות עליהם.

43 כ"מ איננו גורס: ושרי. ויש ראשונים שאינם גורסים רבא אלא רבה או רב, ראה בדק"ס אות ק.

כלומר לסחוט את המיץ). ורב פפא אמר כיוון שהם נתלעים (נרקבים על ידי תולעים) כסחורה שאובדת דומה ומותר. המדובר בחול המועד סוכות. ורבו הפירושים על פרטים שונים במחלוקת האמורה⁴⁴. מכל מקום, בדבר אחד מסכימים רוב הראשונים שמדובר כאן בקטיפת הפרי קודם בישולו, וזאת מתיר גם רבא, כדי למנוע הבשלה גמורה של הפרי בעודו על העץ, דבר שהוא קרוב להפסד הפרי כמזון לאכילה. ואילו פרי בשל, או עודף פירות שלא יכלו לאכול אותם, היו מתקינים מהם שיכר או מייבשים אותם בדרכים שונות. יש לזכור, שלא רק תמרים שנקטפו קודם הבשלתם⁴⁵ אלא תמרים בכלל היה מזון חשוב של העניים⁴⁶, כגון רב הונא שאכל לחם בתמרים

44 לדוגמה: בפירוש לאחד הקדמונים על הרי"ף למסכת מועד קטן, עמ' לד, מפרש: '... מגזרינהו דהיינו שלוקטן...'. וכך פירש רבינו חננאל. וכיוצא בו מפרש המאירי, בית הבחירה, מועד קטן, עמ' נב. אחר הוא פירושו של רבינו גרשום, עמ' נד, שפירש: '... מגזרינהו, לחותכן לשנים לאוכלן הכי ביום טוב שרי'. וכיוצא בו פירש במיוחס לרש"י. ויש מן הראשונים כגון הר"ח, שראו בתוחלני מין של דקלים 'שהתמרים שלו רכים'. והמאירי, הג"ל, מפרש תוחלני: 'תמרים לחים וקשים שאין מדרכן להתבשל באילן בכדי שיהיו ראויים לאכילה אלא על ידי הדחק...'. מחלוקת דומה נפלה בהבנת המונח 'שיגרא' (כ"מ: שיגריא) דתמרי' (כתובות פ רע"א). בפירוש רבינו יהודה בן נתן, עמ' 65: '... אשכול של תמרים שעדיין לא נתבשל כל צורכו ואינו חשוב כגרוגרות...'. וכיוצא בו פירש המאירי, בית הבחירה, כתובות, עמ' 342: '... אשכול תמרים שלא נתבשלו'. ובשיטה מקובצת למקומנו: '... ואחרים פירשו שיגרא דתמרי, תמרים הנופלים קודם גמר בשולן. וזה יותר נכון לפי לשון (=הלשון), והריטב"א ז"ל פירש מלשון שגר בהמה שגר אלפיך'. באופן אחר לגמרי פירש הגאון, בתשובות הגאונים, הרכבי, עמ' 136, סימן רס"ז: '... אפילו שוגריא דתמרי. נקראו חותלות שלתמרים. וכלי הוא מעלין (=מעלים) שלדקל שגודלין אותו כאריג או כמעשה עבות'. והערוך, ערוך השלם, כרך ח, עמ' 28, טור א, ערך שגרא, מפרש: 'כובס (=כובש) של תמרים'. וכך הוא ברש"י שלפנינו: '... תמרים נידוכין יחד כדרך שדורסין תאנים יחד...'. ובתוספות ד"ה שיגרא מפרש ר"ת: '... שיגרא קבוצים הרבה יחד...'.

45 אחד מן הכינויים לתמרים, שהיו קוטפים אותם מן העץ קודם הבשלתם, הוא אהיני, ראה לעף, Die Flora der Juden, כרך ב, עמ' 341—342. מונח אחר לתמרים כאלה, ושגור הוא בשני התלמודים, הוא כפנת, או כפניות, בלשון רבים. ראה בערוך השלם, כרך ד, עמ' 297, ערך כפניות, שמבאר: 'פרי של תמר שאינו מתבשל לעולם'. ונצביע על מקור אחד מעניין, שאינו בא במילונים התלמודיים, והוא מקרה שאחד גנב תמרים כאלה והעניין הובא בפני שמואל לדין. ראה ירושלמי בבא קמא פ"ו ה ע"ב. ועל 'בושלי כומר', ברכות מ ב, שנתפרש בתור 'גובלות תמרה', ראה פירוש רב סעדיה גאון על מסכת ברכות, שפירסם הרב ש"א וורטהיימר, ירושלים תרס"ח, יג ב—יד א, ושם, במילואים והוספות כה ב. והערוך, ערוך השלם, כרך ד, עמ' 249—250, ערך כמר¹, מפרש: 'שהן (הגובלות) תמרין פגין שאין נכשרין לאכילה כלל וכומרין אותן בעפר להתבשל'. וראה בתוספות הערוך השלם, עמ' 225, בערכו. וראה להלן בהערה 64. רשאים אנו להניח, שהן בבבל והן בארץ-ישראל השתמשו באותה שיטה עצמה, כדי לגרום להבשלתם של התמרים הללו.

46 'דרך כבוד' היה להגיש תמרים בודדים (ראה כתובות עט סע"ב), ולא מיובשים, כ'חובצא דתמרי' (שם, פ רע"א). כלומר 'עשר תמרים כבושות', ראה תשובות הגאונים, הרכבי, עמ' 136, סימן רס"ז. ובערוך, ערוך השלם, כרך ג, עמ' 335, טור ב, ערך

כעיקר סעודה (ראה ירושלמי ברכות פ"ו י ע"ג) קודם שנתעשר (על כך להלן, בראש פרק שביעי).

בחוגים של האמידים היו מזלזלים במקצת בתמרים בתור מאכל. לכל המרובה נחשב התמר לקינוח סעודה (ראה כתובות י סע"ב). נביא כאן דוגמה אחת מעניינת מאוד מכמה בחינות, הכרוכה בדין משלוח מנות איש לרעהו בפורים. במסכת מגילה ז רע"ב מסופר: 'רבה שדר ליה למרי בר מר ביד אביי מלא טסקא דקשבא ומלי כסא קמחא דאבשונא, אמר (ראה דק"ס אות ה) אביי השתא אמר מרי "אי חקלאה מלכא ליהוי דיקולא מצואריה לא נחית"...' (רבה שיגר ביד אביי [משלוח מנות] למרי בר מר סל⁴⁷ מלא תמרים וכוס קמח חיטים. ואמר אביי [בלבן] עכשיו יאמר מרי [בר מר] אף אם חקלאי מלך יהיה את סל התמרים לא יוריד). ונתפרש המשל על-ידי רש"י כך: 'הסל שהיה רגיל להוליך בעודנו בן כפר ומאכיל לבהמתו לא יוריד עתה מראשו. כך אתה (רבה) נעשית מלך וראש בפומבדיתא ואינך שולח לו אלא דברים המצויין לכל'.

המשמעות הסוציולוגית של דברי אביי נודעת להם חשיבות מרובה בכל הנוגע לניידות הכלכלית של אמורא מאמוראי בבל, שנתמנה ראש ישיבה. עניין זה יידון עוד להלן (בפרק שביעי), ואילו כאן הובאו הדברים לצורך הדגמה, שפירות התמרים היו נחשבים כדברים המצויין לכל, ואינם בגדר מטעמים לאמידים, כגון מרי בר מר⁴⁸. מכל מקום, ערכו של עץ התמר או הדקל לא נמדד רק לפי מחירו של הפרי, שכן השימוש בעץ זה על כל חלקיו היה מרובה מאוד. נביא כאן כמה עדויות לשימוש המרובה שהיו עושים בחלקיו השונים של הדקל, כדי לעמוד כראוי על ערכו. בבראשית רבה, פרשה מ (מא), אות א (מהדורת תיאודור—אלבק, עמ' 388), אומר רב הונא, שבבבל היו עושין מן ה'תמרה' כלים. ושם נדרש הכתוב: 'צדיק כתמר יפרח וגו'' (תהלים צב, יג) כלהלן: 'מה תמרה זו אין בה פסולת אלא תמרים לאכילה, לולבים להלל, חיריות לסיכוך, סיבים לחבלים, סנסינים לכיבוד, שפעת

חבץ³, פירש: '... עיגול של תמרים כמו עיגול של דבילה...'. אלא שהוא גורס 'חביצא דתמרי'. וראה בדק"ס לבבא מציעא, צט ב אות ח. ואילו רש"י לכתובות פ רע"א מפרש: 'לאחר שעשו בהן שכר ונשאר הפסולת. אי נמי נידוכין הרבה כדי לעשות מהן שכר'.

⁴⁷ רש"י מפרש שק. בתוספות עבודה זרה יד ב, ד"ה חצב קשבא, מפרש טסקא במשמעות סל. וקרוב לזה בערוך, ערוך השלם, כרך ד, עמ' 50, ערך טסקא¹.

⁴⁸ האם 'בר מר' הוא שם אביו או כינויו — קשה להכריע. ראה היימאן, תולדות תנאים ואמוראים, עמ' 906—907. מכל מקום ברור שהיה זה ת"ח אמיד, שכך יוצא מן הגמרא בהמשך, מטיב המאכלים וכמותם שהלה האכיל את אביי, כשם שהדבר מעיד על מצבו הכלכלי הירוד של אביי בצעירותו. ועל כך להלן בפנים בפרק שביעי, שדן בניידות הכלכלית של אמוראי בבל.

קורות לקרות בהם בתים כך ישראל אין בהם פסולת...⁴⁹, ואין, כמובן, שום הבדל בניהון בין ארץ-ישראל לבין השימוש המרובה בתמר בבבל.

מבבל יש בידנו ידיעות נוספות, שמעידות על השימוש הרב-תכליתי בתמר. במסכת בבא קמא קי"ג ב אומר רבא, שהמלכות היתה קוצצת דקלים ובונה בהם גשרים בלא שהיתה משלמת תמורתם לבעלי הדקלים⁵⁰. בכפות התמרים היו משתמשים כשיפוד לצליית בשר (פסחים עד א). רב התיר לקצוץ דקל בחול המועד, 'אף על פי שאינו צריך לנסורת שלו' (מועד קטן יב ב). ופירש רש"י 'נסורת לשרוף פסולת דקה שנופלת מן העץ' (מהדורת קופפר, עמ' 39). בגרעינים של התמרים ובחותלות של הדקלים היו משתמשים גם בתור חומר תבערה (שבת כ א, ורש"י, ד"ה גרעינין, וד"ה נתנן בחותלות), ולפי קבלה של בעל הערוך (ערוך השלם, כרך ה, עמ' 303 טור א, ערך גבר²) היו עושים מן הסיבים 'מוסרות לשוורים', כלומר חבלים חזקים מאוד. מן הסיבים התקינו חבלים (עירובין נח א, חבלים לשם מדידת קרקע). 'צורי דקלים' מהם עשו סלים (שבת צ ב, ורש"י ד"ה צורי דקלים)⁵¹. מענפי הדקל המיובשים היו קולעים מחצלאות לישוב עליהן (ראה ירושלמי שבת פ"ד ז ע"א, הוראתו של רב בקשר לטילטולן בשבת). אולם מעל לכול היו משתמשים בעצי הדקל כחומרי בניין, כאמור בבראשית רבה הנזכר. שכן בבל לא נצטיינה בשפע של עצים מלבד הדקלים. רוב-רובם של הבתים בבבל נבנו מחומר; גם אבן לא היתה מצויה ברוב

49 ובמדרש תהלים, מהדורת בובר, עמ' 410: 'אמר ר' תנחומא שאלתי אותה לרב הונא ואמר לי ראינוה בבבל. והיו עושין ממנה (מתמרה) כלים ושלחנות ומנורות'. וציין לו במנחת יהודה. ובבראשית רבה, שם, בקיצור: 'אמר רב הונא תמן (שם בבבל) עבדין מינה מנין' (=מאנין = כלים). וראה במדבר רבה פ"ג א.

50 לגמרא זו נשוב לעיין בה בקשר לדרכי גביית המסים בבבל וחלוקתם בין בעלי-בתים. וראה עבודה זרה ב ב על טענת מלכות פרס ביום הדין לעתיד לבוא. והשווה תנחומא פרשת שופטים אות ט.

51 ושם מזכירה הגמרא 'תורי דקל'. ורש"י אומר, שאיננו יודע למה היו ראויים. אולם בערוך, ערוך השלם, כרך ח, עמ' 270, טור א, ערך תר⁹, מפרש: 'תורי דקלי פירוש בנברא בר קורא למטה יש בו כמין גידים לתפור בו...'. הר"ח פירש: 'צורי דקל הוצין שחולקין אותן לשנים ושלשה וארבעה וקולעין אותן או שמלפפין אותן ועושין אותן כמין חבל. תורי דקל קליפי חריות והיינו ריתא (=קשר). ויש שפירשוהו נבארא שהוא ליף בלשון ישמעאל. ולא דמי, כי נבארא סיב נקרא'. וראה בתשובות הגאונים, הרכבי, עמ' 136, סימן רס"ז. ואביי היה נועל ביום הכיפורים סנדל שהיה עשוי 'מעלין של לולב'. ראה בערוך, ערוך השלם, כרך ג, עמ' 234—235, ערך הץ. וראה רש"י ליומא עח ב, ד"ה בדהוצי, שמפרש 'סנדל של כפות תמרים'. וראה גם שבת קמ"ו א על 'חותלות של תמרים'. וברש"י, שם, ד"ה חותלות, ושם, כ א, ד"ה נתנן בחותלות. בכל המקומות הנזכרים מדובר בארץ-ישראל. אך כך נהגו גם בבבל. ראה בפסיקתא דרב כהנא. שובה, מהדורת מנדלבויס, עמ' 366—367, דרשתו של רבי חלבו על הכתוב 'העצב נבזה נפוץ האיש הזה כניה וגו'' (ירמיה כב, כח): 'כחותל זה של תמרה, משעה שאת מנערו עוד אינה יפה למאומה'.

האזורים בבבל. בתי-החומר הללו קורותיהם ודלתותיהם עשויות היו מעצים של דקלים (ראה, לדוגמה, בבא קמא צו א). המחסור בחומרי בניין בבבל לא נשתנה אפוא מקדמת דנא. במקרא (בראשית, יא ג—ד) מסופר: 'ויאמרו איש אל רעהו הבה נלבנה לבנים ונשרפה לשרפה. ותהי להם הלבנה לאבן והחמר היה להם לחמר. ויאמרו הבה נבנה לנו עיר ומגדל וראשו בשמים' וגו'. ורש"י מפרש: 'לבנים'; שאין אבנים בבבל שהיא בקעה'. ור' פנחס, אמורא בן ארץ-ישראל, שחי ופעל במחצית המאה הרביעית, הרחיב פירושו למקרא זה: 'לא היו שם אבנים לבנות את העיר ואת המגדל, מה היו עושין? היו מלבנים לבנים ושורפין אותן ביוצר חרש...'. (פרקי דרבי אליעזר, פרק כד). ואף אמורא אחר, ר' אבהו, אחד מראשי חכמיה של קיסרין, שעל חוף ים-התיכון, בסוף המאה השלישית וראשית המאה הרביעית, העיר על תופעה זו בקשר למקרא בדניאל ו, יח: 'והיתית אבן חדה ושמת על פס גבא' וגו' (ותובא אבן אחת ותושם על פי הבור): 'וכי יש אבנים בבבל. אלא מלמד שקמה האבן מארץ ישראל ובאתה וישבה על פי הבאר' (ראה מדרש תהלים כד, י, מהדורת בובר קד ב).

מימים קדומים היתה בבל מייבאת חומרים לצורך בנייה, עצים, אבנים ומתכות מעילים (ראה אנציקלופדיה מקראית, כרך ו, עמ' 192, ערך עילם; קרויס, קדמוניות התלמוד, כרך א, ח"ב, עמ' 254, על אבנים בבבל ועל מחסור בעצים שם, עמ' 259. רוב הבתים בעיראק בנויים, גם בימינו, מחומר בגלל היוקר של אבנים ועצים). מכאן יובן מחירם הגבוה של עצים מכל הסוגים, הן לבניין והן להסקה (ראה ירושלמי שבת סוף פ"א; ושם, שם, פ"ג ה סע"ג). דבר זה אנו למדים אף מאוסף-חוקים העתיק The Neo-Babylonian Laws (שכבר הבאנו ממנו בפרק הראשון), עמ' 197 א—ב, מס' 7, שבו מדובר על עונשה של אשה אחת, שנטלה עצים משדה, בלי קבלת רשות מאת בעל השדה, לצורך הסקת תנור לאפייה. מקרה זה משקף את המציאות, שבה אשה שהיתה צריכה לעצים לצורכי בית בדחיפות נאלצה להשתמש באמצעים בלתי-כשרים בהחלט להשגתם. ואותה מציאות גופה משתקפת, כאמור, גם בתלמוד הבבלי. מכאן, שבעלי ה'יערות' בבבל היתה להם הכנסה ניכרת ממכירת עצים שהיו גדלים על אדמתם. אמנם עדויות מועטות בלבד נשתמרו בתלמוד על אמוראי בבל, שהיו בעלי יערות (וראה על כך להלן, בפרק השלישי).

נשוב עתה וניתן דעתנו על שימוש נוסף בחלקי הדקלים השונים. אחד מן החלקים הרכים שבדקל היה נאכל וחלק זה היה מכונה בארץ-ישראל 'קור'⁵², ובבבל 'קורא'.

52 ראה, למשל, תוספתא שביעית פ"ג הכ"א. ור"ש ליברמן, תוספתא כפשוטה, ח"ב, עמ' 525, ד"ה בקיר, ועל הברכה שיש לברך אותה על קורא ראה המו"מ בין שמואל לרב

אף שמואל, שהיה אמיד, אכל ממנו (בבא קמא צב א, ובפירושו השני של רש"י, ד"ה מקורייהו). מן המיץ התקינו שיכר, ששתו ממנו הרבה, ובייחוד פשוטי העם, מפני יוקר היין, כפי שכבר הערנו בקשר לגידול גפנים. בגרעיני התמרים האכילו בקר, ואף זאת כבר הזכרנו. מסתבר, שגם דקל שלא הניב פירות נחשב לנכס. כך, למשל, קנו יחד רבינא וגוי אחד 'דיקלא לצלחא' (לבקע), כלומר לשם העץ (בבא קמא קי"ג ב). והיו מקרים שכמה שותפים החזיקו בדקל אחד (ראה לדוגמה כתובות קט ב).

הדקל היה אפוא עץ שערכו רב מאוד⁵³. מכאן אנו מבינים כמה מקרים, שבהם היו תלמידי חכמים בבבל נאבקים מאבק משפטי לשם בעלות על דקל אחד ויחיד. דוגמה מעניינת מצויה במסכת בבא בתרא לג א: 'קריביה דרב אידי בר אבין שכיב ושבק דיקלא. רב אידי בר אבין אמר אנא קריבנא טפי, והוא גברא אמר אנא קריבנא טפי. לסוף אודי ליה דאיהו קריב טפי, אוקמא רב חסדא בידיה. אמר ליה ליהדר לי פירי דאכל מההוא יומא עד השתא...'. (קרובו של רב אידי בר אבין מת והניח דקל. רב אידי בר אבין אמר אני קרוב יותר, ואותו איש אמר אני קרוב יותר. לסוף הודה לו [לרב אידי] שהוא קרוב יותר. העמידו רב חסדא בידיו של רב אידי. אמר [רב אידי] לו [לרב חסדא]: יחזיר לי פירות שאכל מאותו יום [שהאיש ההוא החזיק באותו דקל] ועד עכשיו).

מקרה זה, ובייחוד דבריו האחרונים של רב אידי בר אבין, איננו מקרה יחיד, שתלמיד-חכמים בבבל, ולא-דווקא מן העניים, עומד על זכותו גם אם המדובר בסכום לא גדול. כבר נזדמן לנו למעלה להיווכח בתופעה זו, וגם ניתקל בה להלן, פעמים הרבה. דוגמה אחרת, שמספרת על תלמיד-חכמים אחד שהשתדל בכל כוחו להשיג בעלות על דקל אחד (שהיה אמנם נטוע בתוך שדהו), אתה מוצא במסכת בבא בתרא קל"ז ב. כבר הזכרנו מקרה זה שעה שדיברנו על שמירת הקרקעות מפני כניסת זרים, ונשוב לעיין בו כדי להראות שרב ביבי בר אביי, חכם בעל נכסים, הקפיד על אשה אחת בעלת הדקל, כל אימת שזו באה לגדוד⁵⁴ את דקלה. האשה

יהודה בברכות לו א. והשווה ירושלמי ברכות פ"ו י ע"ב. וראה גם עירובין כח ב, בברייתא: 'קור ניקח בכסף מעשר...'. וראה למעלה בהערה 3, ולהלן בהערה 61. 53 על הערך הדיאטטי שהיו מייחסים לתמרים, ראה Preuss, Biblisch-talmudische Me-dizin, עמ' 672, ושם גם על תמרים כאמצעי ריפוי. וכבר פלוטארך וסטראבו הפליגו בחשיבות הדקל והשימוש הרב-תכליתי בחלקיו השונים. ראה Driver and Miles, The Laws of Babylonia, כרך א, עמ' 157; לעף, פלורה, כרך ב, עמ' 314. 54 ראה למעלה בהערה 41. הפועל גדר=גדד מובנו גם קטיפה הפרי וגם הורדת חריות הדקל. רש"י לכתובות קי"ב א, ד"ה כמה גדריתו, מפרש: '... לקיטת תמרים קרויה גדרה בלשון משנה וגזר' בלשון ארמי'. ובשבת נ א, ד"ה שגידרן, מפרש רש"י 'כל קציצת תמרים קרי גדרה'.

לא יכלה יותר לעמוד בפני הלחץ של רב ביבי וביחסו הנוקשה אליה, ולפיכך הקנתה לו את הדקל היחיד לכל ימי חייו. הלך רב ביבי והקנה אותו לבנו הקטן. ועל מעשהו זה של רב ביבי העיר לו בלעג רב הונא בריה דרב יהושע⁵⁵ משום דאתו ממולאי אמריתו מילי מולייתא (משום שאתם גדולים אתם אומרים דברים גדולים⁵⁶) אפילו רבן שמעון בן גמליאל לא קאמר אלא לאחר אבל לעצמו לא.

ועל רב פפא, שהיה, כאמור, בעל קרקעות, מסופר שפעם אחת חקר שדה אחד לשם גידול אספסת וצמחו בה דקלים. כאשר הגיעה שעתו להסתלק מן השדה ולמסור אותו לבעל השדה, תבע ממנו הלה 'שבח דקלים' (בבא מציעא קט א). תביעתו נדחתה על-ידי רב שישא בריה דרב אידי, שפסק לו דמי עצים בלבד. והרי לנו שוב עדות עד-מה הקפידו אמוראי בבל על כל הכנסה, ואפילו שויה פרוטה. ואין כל הבדל אם מדובר ביחסים בין חכמים לבין בעלי-בתים סתם, או בזיקה כלכלית כלשהי בין שני אמוראים. כך, למשל, רב הונא בריה דרב יהושע, שהיו לו קרקעות בסמוך לדקליו של רב פפא, הקפיד רב פפא על ששכנו הנזכר חפר וקיצץ שרשים של דקליו (של רב פפא) שהתפשטו וחדרו לתוך שדהו (בבא בתרא כו א). ואילו רבא בר רב חנן⁵⁷ לא הסכים עם תביעתו של רב יוסף, שתבע ממנו לקצוץ דקליו, שהיו בסמוך לכרמו של רב יוסף, על שום הנזק שהיו גורמות ציפורים שהיו יושבות על הדקלים ויורדות לתוך כרמו ומפסידות את הענבים. רבא בר רב חנן הסתמך בסירובו על מאמרו של רב: 'האי דיקלא דטעין קבא אסור למקצייה' (דקל שטוען

55 הקריאה איננה בטוחה, שכן יש גורסים: רב פפא, רב פפי, ואף רבא. ראה בדק"ס אות ד.

56 זה היה פתגם רווח, וראה עירובין כה ב וש"נ. מובנו המדויק הלשוני של פתגם זה איננו ידוע. הערוך, ערוך השלם, כרך ה, ערך מל⁷, עמ' 142, טור א—ב, כותב: 'אמר רב פפא משום דאתו ממולאי אמריתו מילי ממולייתא. פירש גאון. זה נאמר על אדם גדול מפני שהוא גדול מדבר גדולות. פירוש אחר משום שאתם מבית עלי שהם חתוכי שנים תאמרו דברים חתוכים שאין להם ראש ואין להם טעם'. י"ג אפשטיין, דקדוק ארמית בבלי, עמ' 21, הכריע לפי הפירוש הראשון. ואילו ר"ש אברמסון, במהדורתו, ציין להלכות ראו, מהדורת שלאסברג, עמ' 91, שפירש: 'בשביל שבאים מבית עלי אומרים דברים גדולות'. ובשיטה מקובצת לבבא מציעא קט א: 'ממולאי ר"ח גריס דאתון מממלא ועל שם מקומן הוא קורא כדאיתא בב"ר ר"מ (=מאיר) איקלע לממלא ראה אותם שחורי ראש. אמר להם ממשפחת עלי אתם וכו'. הרא"ש. ראה בבראשית רבה פרשה נט א, מהדורת תיאודור—אלבק, עמ' 630, ושם במנחת יהודה.

57 וי"ג: רבה בר בר חנה (חנא), ראה בדק"ס אות ט. וכיוצא בו גורס הר"ן בחידושיו, מהדורת סופר, עמ' 101. ובעליות דרבינו יונה עמ' קג. הר"ח גורס: 'רבה בר חנן'. ראה ר"ש אברמסון, סיני, כרך כג, תש"ח, עמ' פד—פה. אולם רב שרירא גאון בפירושו לבבא בתרא, שהו"ל ר"ש אסף, תשובות הגאונים מתוך הגניזה, ירושלים, תרפ"ט, עמ' 203 שורה 20, גורס: 'רבא בר רב חנן'. וראה פירושו של רבינו תם, ספר הישר, מהדורת שלזינגר, עמ' 362, סימן תרט"ז.

קב [תמרים] אסור לקצצו). מכאן אתה שומע גם דברי הערכה רבה על הפרי, ובייחוד אם אנו נותנים דעתנו שדקל שנושא קב תמרים כמוהו כאילן סרק. בכתובות קי"ב א שומעים אנו על 'האי תאלתא', כפי הנראה דקל צעיר⁵⁸, שעמד על שפת הירדן והניב שישים עד מאה ועשרים כור, וכור אחד מחזיק מאה ושמונים קב. כמות זו היא מופרזת ומפליגה בשבח פוריותה של ארץ-ישראל. מכל מקום, למדים אנו על חשיבותו של דקל יחיד. אף אירע שריב על עקירת דקל אחד הגיע עד לבית-דינו של ראש הגולה (ראה בספרי, ראשות הגולה בבבל בימי המשנה והתלמוד, עמ' 88—89).

והערכה כיוצא בה השמיע אחד מחכמי בבל במאמר, שיש בו משום צידוק הדין: 'לא שכיב שכחת ברי אלא דקץ תאנתא בלא זימניה' (בבא בתרא כו א). כלומר, לא מת שכחת בני אלא משום שעקר תאנה קודם זמנה בעודה מניבה פרי. ויש ראשונים שגורסים, שרב אמר את הדברים הללו. אך בין אם בעל המאמר הוא רב ובין אם הוא רבי חנינא⁵⁹, גם הוא יליד בבל, ובין אם מדובר בתאנה ואם בדקל, המסקנה היא אחת: הערכה רבה מאוד לעץ בודד נושא פרי.

מן המקרים הקונקרטיים הנזכרים אנו למדים לא רק על קפדנותם של אחדים מאמוראי בבל, שהיו מקפידים על רכושם, ואפילו הקטן ביותר⁶⁰ אלא, כאמור, על

58 ראה בתוספות עבודה זרה יד ב, ד"ה חצבא וקשבא. רש"י לבבא בתרא כב סע"ב, ד"ה תאלי, מפרש: דקלים קטנים. ואילו בערוך, ערוך השלם, כרך ח, עמ' 191, טור ב, ערך תאל, מפרש אילנות גדולים. ובתוספות הערוך השלם, עמ' 407, ערך תאל, בשם לעף, Die Flora, כרך ב, עמ' 317, דקל קטן, וראה שם ספרות. ובספרי, ראשות הגולה בבבל בימי המשנה והתלמוד, עמ' 88—89, ובהערה 127. כדעתו של המאירי. כיוצא בו פירשו המיוחס לרבינו גרשום והרשב"ם לבבא בתרא סט ב. אולם בפירוש קדמון לבבא בתרא, שהו"ל מ' הרשלר — ח' בן ציון הרשלר, ירושלים, תשל"א, עמ' קי"ב, ד"ה אמר רב יהודה, מפרש: 'פי' רבותינו הגאונים שדקלין הם הדקלים הגבוהים ותאלין שאר אילנות גדולים וכו' '. וראה גם במילוננו של יאסטרוב, עמ' 1642 טור א, ערך תאלא.

59 ר"ש בן היתום גורס רב והוא גם גורס דיקלא. על הגירסה רב ראה גם בדק"ס למקומנו אות נ. אולם הערתו של חיות במהדורתו של ר"ש בן היתום, שם, בהערה 4, שביוחסין גורס רבינא, לא מצאתי כן ביוחסין השלם, עמ' 189, טור ב, בערך שיכחת. שם, גורס: 'שיכחת בריה דר' חנינא'. והיא גירסת כמה דפוסים. וכן היה לפני הר"ח. ראה ר"ש אברמסון, כנ"ל, בהערה 57.

60 וראה עוד, לדוגמה, על תכסיסיו של רבינא נגד רוניא השתל שלו, בבא בתרא ה א, וכבר הבאנו את המקור הזה למעלה. ויש לשים לב לתגובתו של רוניא, שעה שרבינא אמר לאריסו שיטול אשכול תמרים מרוניא, משום שהאחרון סרב להשתתף בהוצאות גידור השדות שגדר רבינא. וכמה נוגד בתכלית הניגוד הוא המעשה שאירע, כפי

ערכם של הדקלים ופירותיהם. בייחוד העריכו את חשיבותו של הדקל, גם בהשוואה לאילנות אחרים, משום שלא חייב בגידולו השקעת כספים מרובים ומאמץ פיסי⁶¹. מקור אחד, הסח לפי תומו, יעיד על ההכנסה הגבוהה מפירות דקל אחד. במסכת עירובין נא א מסופר, שרבה ורב יוסף הלכו בדרך בערב שבת, וביקשו לקנות שביתה תחת דקל אחד, שמן הכנסתו שקיבל בעליו בעד פירותיו היה פורע את מס הגולגולת שנתחייב בו לשלטונות. ערכו של הדקל היה נחשב ל'אוצר המשתמר'.

ובמסכת בבא בתרא נא ב — נב א שנוייה ברייתא אחת וזו לשונה: 'אין מקבלין פקדונות לא מן הנשים ולא מן העבדים ולא מן התינוקות ... קבל מן הקטן יעשה לו סגולה...'⁶². בשולי ברייתא זו שואלת הגמרא: 'מאי סגולה', והיא מביאה שתי תשובות: 'רב חסדא אמר ספר תורה, רבה בר רב הונא אמר דיקלא דאכל מיניה תמרי'. אמור מעתה, הדקל היה נחשב לקניין שערכו עומד ויציב (ראה ר"ש ליברמן, תוספתא כפשוטה, ח"א, עמ' 305, ד"ה ועושה לו בחלקו סגולה).

ואפשר שדברי ההערכה המפליגים ביותר על הדקל מפיו של אמורא מאמוראי

הנראה, בארץ-ישראל, שעליו מסופר בתנחומא שופטים ג: 'מעשה ברבי חנינא בן אלעזר שהיה לו אילן נטוע בתוך שדהו ונפיו נוטות לשדה אחר, בא אדם אחד וקבל לפניו ואמר "אילנו של איש פלוני נוטה לתוך שדי"'. אמר ליה. "לך ובוא מחר". אמר ליה. "כל הדיגין הבאים לפניך מיד אתה פוסק. ודיני אתה מאחר". מה עשה רבי חנינא. מיד שלח פועליו וקצץ את האילן שהיה בתוך שדהו ונוטה לשדה אחר. למחר בא אותו האיש לפניו לדין. אמר ליה לבעל דינו "צריך אתה לקצוץ אותו". אמר ליה. "ולמה אילן שלך ענפיו נוטין לשדה אחר". אמר ליה. "צא וראה כשם שאתה רואה את שלי כך עשה את שלך". מיד הלך ועשה כך ...'. ולא עלה בידי לברר זמנו ומקומו של חכם-דיין בשם רבי חנינא בן אלעזר.

61 עובדה זו הודגשה יפה בתוספות לבבא קמא צב רע"א, ד"ה למחר, אף-על-פי שהיתה גם סכנה מסוימת בשעת גדידת התמרים, כגון פציעה מן העוקצים החדים של כפות התומר (ראה, לדוגמה, יבמות, עה סע"א—רע"ב). וגם על נפילה מן העץ אנו קוראים ביבמות סד ב. ובארץ-ישראל דרש דרשן עלום-שם: 'מה התמרה הזו עושה תמרים ועושה קוצים, וכל מי שהוא מבקש לגבות תמרים הקוצים שיש בה שולטין בו. כך הם הצדיקים כל מי שאינו משמר עצמו מהם נשיכתו נשיכת שועל ועקיצתו עקיצת עקרב ולחישתו שרף. ואף כל דבריהם כגחלי אש'. ראה תנחומא, במדבר, אות טו. לעתים היו זורקים רגבי אדמה לשם הורדת תמרים — ראה מכות ח א. ובגנזי שכטר, ח"ב, עמ' 401, ובהערת ר"ל גינצבורג, שם, לשורה 18. וראה על המשל העממי: 'דאכיל בהדי קורא לקי בהדי קילא' ויקרא רבה פרשה טו ח, מהדורת מרגליות, עמ' שלו—שלז, ובהערות שם. וראה פסחים נו א על רב אחא בר רבא בדבר הפריית תמרים.

62 פירושו של שי"ר, שסגולה הוא בחילוף אותיות, שי"ן בסמ"ך וג' בכ"ף, אשכול, הוא פירוש דמיוני. ראה השחר, ה' תרל"ד, וויען, עמ' 490—491. דבריו מוסבים על דברי הערוך, ערוך השלם, כרך ו, עמ' 18, טור א, ערך סגל³, שהביא ת"י על פסוקי מקרא שבהם אשכול מתורגם בסגולא ובלשון רבים סגולייא. אולם אין סגולה אלא קניין ורכוש, וכפי שמפרשים המילונים למקרא ולתלמודים.

בבל יהיו אלה של רב (שנמסרו משמו) ⁶³, שדרש את המקרא בירמיה כט, יא 'לתת לכם אחרית ותקוה' ואמר 'אלו דקלים וכלי פשתן' (תענית כט ב) ⁶⁴. ופירש במיוחס לרש"י ד"ה דקלים, 'להתפרנס מהן שיש בבבל הרבה' ⁶⁵.

63 ראה בדק"ס אות פ. הוא מכריע לטובת הגירסה: 'משמיה דרב'. וכיוצא בו גורס כתב יד ואטיקן 134.

64 רב לא נרתע מהכרעה זו אף-על-פי שידע שלעתים קרובות היו דקלים מניבים מעט פרי, או שבכלל לא היו מניבים. דקל שלא הניב פרי היה מכונה 'דקל נערה'. ראה בבא בתרא לו ב, שהיה משיר פירותיו קודם להבשלתם. ראה י"ג אפשטיין, מבואות לספרות האמוראים, עמ' 263. ועל דקלים כאלה היו תולים עליהם 'כובסי', ראה שבת סז א, כלומר אשכול תמרים לשם סגולה טובה לתיקון פירותיו. ראה המשל על התחברותם של אנשים רעים זה עם זה, שבו דקל שאינו מניב פרי משמש מיטאפור לאדם רע. ראה בבא קמא צב ב, ושם, רש"י ד"ה קינא דשרכי; ובתוספות ד"ה דשרכי, שמביא גירסת הערוך: 'דשדכי'. ראה ערוך השלם, כרך ח, עמ' 33, ערך שדך³. כמובן שגם בארץ-ישראל הכירו תמרים שהיו 'נובלות'. ראה הדרשה, במדבר רבה פ"ג א: 'מה התמרה הזאת יש בהם נובלות שאינן נכנסות לאוצר ועושה תמרים והן נכנסות לאוצר. כך ישראל כשהיו במדבר מהם נכנסו לארץ ישראל מהם לא נכנסו'. מכל מקום ערכם של התמרים כמזון היה גדול מאוד. ראה עוד דבריו של ר' חנא בגדתאה בכתובות י ב.

65 גם באוסף חוקים מימיהם של בני סאסאן אנו שומעים על דקלי תומר בדין מתנה או מכירה. ראה Bulsara, The Laws of the Ancient Persians, פרק כא, סעיף 22, עמ' 234; פרק נב, סעיף 81, עמ' 568; שם, סעיף 103, עמ' 580. ועל 'רמי בר תמרי' שהוא רמי בר דיקולי מפומבדיתא, ראה חולין קי א. היימאן, תולדות תנאים ואמוראים, עמ' 1103, סוף טור ב, משער 'שהיה סוחר בתמרים ודקלים ולכן קראוהו בשני שמות הללו'.

פרק שלישי

גינות, בוסתנים ויערות

גינות ובוסתנים

הגינה, ובלשון הבבלי גינתא, היתה בדרך כלל משק-עזר מבחינת ההכנסה, ומידתה קטנה לרוב בהשוואה לשדה¹. משום כך היא לא נחרשה על-ידי בהמות אלא היו עובדים אותה במעדרים. זאת אנו למדים, לדוגמה, ממקרה זה (בבא מציעא לו א): '...הנהו גינאי דכל יומא הוו מפקדי מרייהו גבה דההיא סבתא. יומא חד אפקדינהו לגבי חד מינייהו...'. (מעשה בגננים, שבכל יום ויום היו מפקידים מעדריהם אצל זקנה אחת. יום אחד הפקידו אותם אצל אחד מהם)². אפשר שבגינות אלו עבדו בני הבית, הן משום שהעבודה לא היתה כרוכה במאמץ פיסי קשה והן משום סמיכותה לבית. שני הדברים אנו למדים מן השיחה הבאה (בבא בתרא ח ב): '...דרב אשכחיה לרב שמואל בר שילת דהוה קאי בגינתיה³. אמר ליה. שבקת להימנותך⁴.

- 1 המונח שדה איננו כולל גינות ופרדסים, בעוד זיהרא כולל גינות ופרדסים, ראה בבא בתרא סא סע"ב — סב רע"א. אך כבר צוין למעלה, שקשה מאוד לעמוד על גודל יחידת-הקרקע שמכונה שדה. ודברים אלה חלים גם על הגינה. על המידה המינימאלית של גינה, כמוה של שדה, אנו למדים מן המשנה בבא בתרא פ"א מ"ו, ובבבלי, שם, יב א, בדין כפיית חלוקה על אחד מן השותפים. וראה גם בעירובין כג ב = בבא בתרא כד ב. משתמע מכאן שהיה שיתוף כלשהו בין הגננים הללו. וכיוצא בו אנו שומעים על שותפות מסוימת בין גננים בגיטין יד א. ורש"י שם ד"ה גינאי מפרש: 'בעלי גינה מוכרי ירק'. ולא נתברר לי טיב השיתוף בין הגננים הנזכרים בשני המקומות. בגינות לא היו חורשים בבהמות כלל. על יסוד הנחה זו ניתן אולי להסביר את הביטוי המיטאפורי 'חורש בגנות', שמשמעו לשמש שלא כדרכו, ראה בראשית רבה פרשה פה ב, תיאודור—אלבק, עמ' 1037. ובמדרש הגדול לבראשית מהדורת מרגליות, עמ' תרמ"ד, שורה 10—14. וראה הרב מ"מ כשר, תורה שלמה ח"ו (כ"ז), עמ' 1449, בהערה לב. והמדובר בגינותיה של ארץ-ישראל.
- 3 בדפוסים גורסים: בגינתא. אולם ראה בדק"ס בהערה נ.
- 4 וי"ג: 'שבקת לאומנותך'. ראה אפשטיין, מבואות לספרות האמוראים, עמ' 219, שמביא גם גירסת כ"י ר' שגורס: 'הדרת ליה מאומנותיה' (וצ"ל: 'הדר').

אמר ליה. הא תליסר שנין⁵ דלא חזיא לי. והשתא נמי דעתאי עלויהו⁶ (רב מצא את רב שמואל בן שילת שהיה עומד בגינתו. אמר לו: הנחת נאמנותך [הוא היה מלמד תינוקות]). אמר לו: הרי שלוש-עשרה שנה שלא ראיתי אותה, ואף עכשיו דעתי עליהם). מכאן מסתבר, כאמור, שבני המשפחה שלו עבדו כרגיל בגן, והגינה היתה סמוכה לביתו⁷ שבו היה מלמד, והוא לא הסיח את דעתו מתלמידיו⁸.

על הגינות שהיו סמוכות לבית אנו למדים גם ממשא-ומתן הלכי בדין קביעת מזוזה. במנחות לג ב באה ברייתא: 'תנו רבנן בית שער הפתוח לגינה ולקיטונית. ר' יוסי אומר נידון כקיטונית (וחייב במזוזה)... רב ושמואל דאמרי תרוייהו מגינה לבית כולי עלמא לא פליגי דחייב. מאי טעמא. ביאה דבית היא...'. וכיוצא בו אנו שומעים בקשר להלכות אחרות (ראה, לדוגמה, עירובין קא סע"א, ושם ברש"י ד"ה, לא יעמוד ברשות הרבים).

ברם היו גם גינות שהיו 'סמוכות לעיר', ואף רחוקות יותר מן היישוב (ראה ביצה כה א). על גינות אלו הופקדו שומרים בלילות (סוכה כו א), ועליהן נשאלת השאלה, אם מותרת אכילת פירותיהן, שכן שמירה 'לאו כעושה מעשה דמי' (בבא מציעא צג א). רשאים אנו להניח, שביישובים הגדולים לא היו הגינות בתוך העיר, כגון במחוזא (ראה, למשל, עירובין קד סע"א), אלא מחוצה להם.

הגינות היו בדרך כלל מוקפות גדר⁹, או כותל, או חומה¹⁰, ובהן היו בדרך כלל כמה עצי-פרי, בעיקר ירקות שנזרעו בערוגות. על הגינה הנודעת ביותר בבבל, והיא 'גינתא דבי רב', מסופר שרב זרע אותה ערוגות-ערוגות (קידושין לט סע"א)¹¹. ורש"י מפרש: 'שהיתה לצורך התלמידים לאכול ירק שבה'. וכיוצא בו אנו שומעים

5 תליסר הוא לשון גוזמא, כפי שהעיר אפשטיין, ראה בהערה הקודמת. וכיוצא בזה העיר על לשון זה בתור לשון גוזמא ר"ש אברמסון במאמרו, משיחתם של בני ארץ ישראל, סיני, כרך סג, תשכ"ח, עמ' כא.

6 ר"ש אברמסון מפרש במהדורה שלו (וראה גם במאמרו הנזכר בהערה הקודמת) של בבא בתרא, שמדובר כאן שר"ש בן שילת עמד בגינתו של רב.

7 על הוראת התלמידים בבית רבם ידובר בפרק שדן על מקרי דרדקי.

8 דבר זה ברור מתוך עירובין כג ב = בבא בתרא כד ב. על כך אנו שומעים גם מן הסמיכות העניינית בין קרקף (= שטח מגודר) לבין גינה, ואין כאן הבדל בין ארץ-ישראל לבין בבל, ראה Krauss, Talmudische Archäologie, כרך א, עמ' 52, ושם, עמ' 365, בהערות 669—673. והנ"ל, קדמוניות התלמוד, כרך א, ח"ב, עמ' 419. החומר שם דן בגינות בארץ-ישראל בכלל.

9 ראה למשל, בבא בתרא כב ב, מועד קטן ז א.

10 אולם הערוך, ערוך השלם, כרך ה, עמ' 282, ערך משר, מביא גם פירוש שני או מוטב: גזרון, לתיבה משרי: '... כלומר מחזיק מים'. הריטב"א בחידושי למועד קטן, כ"י ששון, אהל דוד, ח"ב, עמ' 689, טור א, מפרש: 'גנוניתא דהיינו גן ירק', בעוד שהתיבה באגי מתפרשת 'שדה תבואה'.

על רב נחמן בר פפא¹¹, שהיתה לו גינה 'שדי ביה ביזרני ולא צמח. בעא רחמי אתא מיטרא וצמח...'. (חולין ס ב)¹². כלומר, רב נחמן זרע את גינתו ולא צמח, התפלל ובא גשם וצמח. מכאן שלא כל הגינות היו מושקות בידי אדם. וכיוצא בו אנו שומעים (תענית ט ב) על רב דניאל בר קטינא, שהיתה לו גינה אחת 'כל יומא הוה אזיל וסייר לה. אמר הא מישרא בעיא מיא והא מישרא לא בעיא מיא. ואתא מיטרא¹³ וקא משקי כל היכא דמיבעי ליה מיא' (רב דניאל היה מבקר בכל יום בגינתו ואומר: ערוגה זו צריכה מים וחברתה איננה צריכה. וירד גשם והיה משקה בכל מקום שהיה צריך מים).

אך לא כל המקומות שווים ולא כל השנים שוות בכמות המישקעים שיורדים. היו ערוגות ירק שסבלו מעודף מים. כך, לדוגמה, מסופר בבבא מציעא פה א, שרבה בר רב שילא אמר: 'קשי יומא דמיטרא כיומא דדינא. ואמר אמימר אי לאו דצריך לברייתא הווי בעי (כך גירסת כתבי היד, ראה דק"ס אות ת) רבנן רחמי עליה ומבטלי ליה, אפילו הכי כי הווי עקרי פוגלא ממשרא הווי קיימא בירא מליא מיא'¹⁴ (קשה יום של גשמים כיום הדין. ואמר אמימר, אלמלא שצריך לבריות היו חכמים מבקשים רחמים עליו ומבטלים אותו. שכן אפילו כן [שלא היו יורדים גשמים] כשהיו עוקרים צנון מן הערוגה היתה הגומא עומדת מלאת מים)¹⁵.

11 ובמסורת הש"ס ציין לגירסת הערוך שגורס: רב חנינא (חנינא) בר פפא. ראה ערוך השלם, כרך ב, עמ' 35 טור א, ערך בזר — ביזרא. וראה בדק"ס אות ר. ויש הבדל גדול אם גורסים כמו בדפוסים, או שגורסים ר' חנינא בר פפא, שכן האחרון חי ופעל בארץ-ישראל ואילו רב נחמן בר פפא חי ופעל בבבל. ראה היימאן, תולדות תנאים ואמוראים, עמ' 494, טור ב — 497, טור א, ערך רב חנינא (חנינא) בר פפא (פפי). וראה יחסי תנאים ואמוראים, מהדורת הרב מימון עמ' שעו—שעח. כ"י המבורג גורס: 'ר' חנינא בר פפא'.

12 הערוך, ראה בהערה הקודמת, גורס: '... שדא ביה בזרי ולא צמחו. לאורתא בעי רחמי ואתי מיטרא וצמחו'. והיא גירסה מדויקת יותר מאשר בדפוסים, וראה בדק"ס אות ר. ועולה עליה גירסת כ"י המבורג 'הוה ליה ההיא גנתא שדא בי זירוני ולא צמחו באורתא בעא רחמי וצמחו'.

13 כ"מ גורס: '... נפיק ואתי וסייר ליה האי מישרא... למחר אתיא מיטרא ולהאי לא אתי מיטרא'. ראה בדק"ס אות ב וג. כ"י ואטיקן 134 גורס: '... ביממא הוה נפיק וסייר ליה... בעי רחמי. למחר להא אתו ליה מיטרא'. והשלים אחד הלומדים בשולים: 'ולהאי לא אתו ליה מיטרא'.

14 כ"מ גורס: '... מלי קמיה כי בירא דמיא'. ראה בדק"ס אות ב. כ"י פירנצה גורס: '... קשה יומא דמיטרא כיומא רבה(ו) דדינא. אמר אמימר אי לאו דצריכי ליה לברייתא הוה בע(י)נן רחמי עליה ומסלקינן ליה...'.
15 וראה במיוחס לרש"י, תענית ו ב, ד"ה איכא דאמרי, בלישנא אחרינא. ושם, ח ב, ד"ה דמיטרא; וד"ה כיומא דדינא, וד"ה והיינו דאמר. אך יש להגיח שבדרך כלל היו משקים את הגינות. וכיוצא בו בארץ-ישראל, וראה, לדוגמה, תוספתא שבת פ"א ה"כג. ור"ש ליברמן, תוספתא כפשוטה, ח"ג, עמ' 22, ד"ה פותקין מים לגינה.

מאמרים כאלה יפים הם לאומרים. שניהם ישבו על 'מים רבים'. רבה בר רב שילא היה דיין סמוך למחוזא¹⁶, וכבר הזכרנו שזו שכנה על החידקל, ועל נהר מלכא, שקשר בינה לבין נהרדעא. ואמימר אמר על עצמו 'אנא נהרדעא אנא' (בבא בתרא לא א), והיא שכנה על הפרת (והשווה מאמריהם של רב יהודה ורב יוסף ורבה בתענית ז א על חשיבותם של הגשמים). אולם עניין זה שיך לנושא ההשקייה, שכבר דובר עליו למעלה. כאן חשוב לציין שהצנון, שהוא ירק, גדל בערוגה. בדרך כלל לא היו מתקינים ערוגות בתוך שדה אלא בתוך גינות¹⁷, שבהן, כאמור, היו מגדלים ירקות¹⁸.

מכל מקום בגינות היו מגדלים, מלבד הצנון והבצל, דילועין (בבא מציעא סד א), כרתי (שבת קי ב) ועוד¹⁹. מוכרי הירקות היו מכונים בבבל 'גינאה' בלשון יחיד

16 ראה היימאן, תולדות תנאים ואמוראים, עמ' 1084, טור ב.
17 ולא מן הנמנע, שגם בשדה היו לעתים מתקינים ערוגות לשם גיוון גידולי-ירק שונים, או לשם השקייה. ולא ראיתי אינה ראייה. הבדיקה השיטתית בבבלי במקומות שבהם מצויה המלה משרא איננה מלמדת אלא שהיו מגדלים ירק בערוגות. ועל גידול פוגלא במשרא ראה גם חגיגה טו א, ועבודה זרה י א. ובלשון המשנה ראה כלאים פ"ב מ"ו: 'הרוצה לעשות שדהו משר משר מכל מין...'.
18 ולא מן הנמנע שגם בשדה היו מגדלים ירקות. כך, לדוגמה, בקידושין נב ב: 'ההוא אריסא דקדיש במוזא דשמכי. אתא לקמיה דרבא. אמר ליה מאן אחלך. והני מילי במוזא. אבל כישא מצי אמר ליה אנא שקלי כישא שקיל את כישא. כישא כי כישא'. קשה קצת להניח שירק זה גדל בגינה, במובן יחידת-קרקע קטנה, שכן בעל גינה לא היה מן הסתם מעסיק אריס בגינתו. ברם הר"ח מפרש, שמדובר כאן בשותפות. ראה אוצר הגאונים, קידושין פירוש ר"ח, עמ' 37. ויש להניח שהיתה בפניו גירסה שונה מזו שלפנינו, אף-על-פי שהיחסים בין האריס לבין בעל-הבית הם זיקה של שותפות מסוימת. הגירסה בכ"מ: 'ההוא אריסא דשכיב(!) דקדיש במוזא דשמכא אתא לקמיה דרבא. אמר ליה מאן פלג לך... שקול את כישא כישא כי כישא'. הראשונים גורסים כמו בכ"מ 'פלג או פליג'. ראה בחידושיהם של הרמב"ן, הרשב"א, הריטב"א. הריטב"א גם מדגיש, שהאיש אריס היה, והוא גורס רבינא ולא רבא. אולם בערוך, ערוך השלם, כרך ה, עמ' 97, ערך מזא¹ גורס: 'ההוא גינאה(!) דשקיל מוזא דירקא מוזא דשמכי'. ומפרש: 'ראשי בצלים שהיו בשותפות בלא חלוקה וכו''. וקרוב לומר שזו היתה גירסת הר"ח. בירושלמי, סוף ערלה, מובא מעשה: 'חד בר נש זרע חקלייה שעורין ולפת(!)... אתא עובדי קומי שמואל...'. לפי פשוטם של דברים מדובר כאן בשדה שבו נזרע ירק.

19 ויש גינות שאין הגמרא מפרטת מה גידלו בהן. לסוג זה שיך, כפי הנראה, גם מה שמסופר על רב יוסף בקידושין לט א, ושם, רש"י ד"ה מערב בזרני וזרע. ויש גינות שאין אנו יודעים אם בכלל לזריעה ניתנו; אפשר שמדובר בגינה ובה עצים מספר. אפשר שכזאת היתה גינתו של רב חייא בר אשי, שישב ולמד שם, ראה קידושין פא ב. ומעניין הוא המקרה ביהודי שזיבל גינתו בזבל של גוי אחד, ראה עבודה זרה מט סע"א. והזבל אינו אלא 'מדם פרים ועגלים הנשחטים...'. וראה שם רש"י, ד"ה בזבל.

(שבת קי ב, בבא מציעא סד א) ו'גינאי' ברבים. לעתים מפרשים הראשונים, שהללו היו גם בעלי הגינה וגם מוכרים את יכולם בשוק (ראה, לדוגמה, גיטין יד א, רש"י ד"ה גינאי). וכך יוצא גם במפורש, בבבא מציעא סד א, מן הדין, שדן באדם שמשלם מראש לגנן כסף בעד דילועין. תיאור מעניין של מכירת ירקות בסורא על-ידי 'גינאי' הגננים נשתמר במסכת תענית כ ב. הגמרא מספרת, שרבא ביקש מרפרם בר פפא שיספר לו על מעשיו של רב הונא לטובת הציבור, ובייחוד לציבור העניים. בין השאר סיפר לו רפרם: 'וכל²⁰ פניא דמעלי שבתא הוה משדר שלוחא לשוקא. וכל ירקא דהוה פייש להו לגינאי זבין ליה²¹ ושדי ליה לנהרא' (בכל ערב שבת היה משגר שליח אל השוק, וכל ירק שהיה נשאר אצל הגננים היה קונה ומשליך לנהר). כוונתו של רב הונא היתה למנוע המעטת ההיצע מצד הירקנים לעתיד, שכן אם היה נשאר אצלם ירק בשבת היה הירק נובל וגורם להם הפסדים, ועל-ידי מעשהו של רב הונא נשאר ההיצע ברמה גבוהה יותר. דבר זה השפיע מן הסתם גם על רמת המחירים שתהיה נמוכה יותר, והרי זה בראש וראשונה לטובת העניים. והגמרא ממשיכה ומקשה: 'וליתביה לעניים'²², כלומר מדוע היה רב הונא מצווה להשליך את הירקות לנהר ולא נותן אותם לעניים. והיא משיבה: 'זמנין דסמכא דעתייהו ולא אתו למיזבן'²³, כלומר, שהעניים יסמכו על מנהגו של רב הונא ולא ילכו לשוק לקנות, ואפשר שלא ישתיר שם שום ירק, והעניים יישארו בשבת בלא ירק. ועוד יתברר להלן, בפרק חמישי, שמאכלם היסודי והחשוב של המוני העם בני העניים היה ירקות.

על הערך הכלכלי שנודע לגינה ניתן לעמוד מתוך הלכה אחת במסכת מועד קטן ז א. במשנה, שם, פ"א מ"ד שונה התנא: 'ומקרינ את הפרצה במועד (בחול המועד)...'. בשולי משנה זו שואלת הגמרא: 'כיצד מקרינ', והתשובה היא: 'רב

20 וי"ג: 'וכל בהדי פניא'. ראה בדק"ס אות ג. ובכ"י ואטיקן 134: '... וכל בהדי פניא ומעלי שבתא...'.
 21 וי"ג: 'יתיר לגנא... ושקיל לה ושדו לה'. ראה בדק"ס אות ד. ובכ"י ואטיקן גורס רק: 'וכל ירקא דהוה לגנאי...'. ונוסף בשולים 'פייש ליה'.

22 כ"מ גורס: 'וליהביה... אמר זימנין'. ובכ"י ואטיקן גורס: 'וליתבה לעניים'.

23 ומאלף מאוד שהגמרא ממשיכה ומקשה מפני-מה לא יתנו את הירק לבהמות, והיא משיבה: 'קסבר מאכל אדם אין מאכילין אותו לבהמה'. ומפרש במיוחס לרש"י ד"ה 'אין מאכילין אותו לבהמה, משום ביזוי אוכלין ומחזי כבועט בטובה שהשפיע הקב"ה בעולם. אי נמי משום דחסה תורה על ממונן של ישראל. וזרק לנהר והולכין למקום אחר. ומוצאין אותם בני אדם ואוכלין אותן כך שמעתי'. מכאן שגם על-ידי זריקה בתוך הנהר עשויים עניים, בני מקום אחר, למצוא מזון. ואין כמובן כל בטחון שהעניים הללו מבני ישראל יהיו.

יוסף אמר בהוצא ודפנא (גדר של קנים²⁴). במתניתא תנא צר בצרור ואינו טח בטיט'. על כך מעיר שם רב חסדא: 'לא שנו אלא כותל גינה אבל כותל חצר בונה כדרכו'²⁵. ובמיוחס לרש"י פירש, שבכותל הגינה שנפל אין הפסד גדול כל כך אם נכנסים לתוכו בני-אדם²⁶. כלומר אין רב חסדא מחשיב כל כך את ההפסד, שעלול בעל הגינה להפסיד. ואילו בארץ-ישראל דרש דרשן עלום-שם את המקרא "'טוב מלא כף נחת ממלא חפנים עמל ורעות רוח" (קהלת ד, ו) ... טוב מי שיש לו גינה, מזבלה ומעדרה ומתפרנס ממנה. ממי שהולך ונוטל גינות²⁶ שלאחרים למחצה. במתלא אמרו (ויקרא רבה, פ"ג א, מהדורת מרגליות, עמ' נו—נז וש"נ), דאגר גינה אכיל ציפרין, דאגר גינן אכלין ליה ציפרין' (החוכר גינה אחת אוכל ציפורים, אבל החוכר גינות — הציפורים אוכלות אותו). כלומר החוכר אין בידו לשמור כל גינותיו מפני הציפורים, המכלות את הזרעים. זוהי אפוא הערכה חיובית יותר על הגינה מהערכתו של רב חסדא בבבל. מכל מקום, לבעלי גינות מבין האמוראים, שהזכרונם למעלה, לא היתה הגינה מקור-פרנסה יחיד.

ויש גינות, שמסופר עליהן בתלמוד הבבלי, שהיו נחלתם של עשירים מופלגים. הללו היו גינות-נוי, ולא מן הנמנע שהיו בהם גם עצי-פרי. שכן צריכים אנו לזכור שלא רק אחשורוש המלך היתה לו גינה שבה קיבל את אורחיו (אסתר א, ה)²⁷, אלא גם עשירים היו בעלי גינות, שבה היו נחים בחום היום (לדוגמה, פרדסו של יהויקים בספר שושנה). גינות כאלו היו מפורסמות בכל ארצות ים-התיכון בתקופה העתיקה, והדברים ידועים²⁸.

24 רב האי גאון פירש: 'הוצא גדר של קנים. דפנא קנים עומדין שמחזיקין בהן מחיצת הקנים שלא תדחה אותה הרוח ויפילה'. ראה אוצר הגאונים, משקין, הפירושים, עמ' 64, סימן קס"ד. ובפירוש מסכת משקין לר"ש בן היתום, עמ' 23, מפרש: 'בענפי דקל ובשאר קוצים וברקנים ואטד'.

25 כך גירסת כ"מ, וראה בדק"ס אות ק. וכך גורס רבינו גרשום, קובץ ראשונים למסכת מועד קטן, שהו"ל הרב נ' זק"ש, עמ' לו, ד"ה בכותל גינה. וכיוצא בו גורס בכ"י קולומביה שהו"ל י' פרייס, נדפס מחדש בהוצאת מקור, ירושלים תש"ל, עמ' 15.

26 ראה בהערה 1 של הר"מ מרגליות, עמ' נז.

27 ועל מקום גינתו של אחשורוש ראה דבריהם של רב ושמואל במגילה יב א. נראה שדבריהם משקפים מציאות של גינות העשירים בימיהם.

28 ראה באנציקלופדיה מקראית כרך ב, עמודות 527—531, ערך עדן. וקרויס, קדמוניות התלמוד, כרך א, ח"ב, עמ' 419. אלא שאצל קרויס בהרצאת הדברים אין הבחנה מספקת בין ארץ-ישראל לבין בבל. ומי אינו זוכר את הגינות המופלאות של סמירמיס מלכת אשור, שהיו אחד משבעת פלאי העולם. ועל אחיו של שפור הראשון ושמו מירשאה, שמשל במישן באמצע המאה השלישית לערך, מסופר שבאחד הימים ערך חגיגה מפוארת בגינתו שהתפאר ביופיה. והנה הופיע מני, מבשרה של דת מני. המושל טוען כנגד מני שאין כגינתו ביופיה. מני 'שיכנע' אותו, שגן-העדן בעולם הבא עולה לאין ערוך ביופיו והדרו על גינתו של מירשאה. ראה ווידנגרן: Mani and Manichaeism, pp. 29-30.

ומצב דומה היה גם ביחס לבוסתנים, כלומר גינות ובהן עצי־פרי²⁹. לפי העדויות בתלמוד הבבלי היו רק עשירים בעלי בוסתנים, כגון דוד המלך (שבת ל רע"ב), המלך אחשורוש (מגילה טז א), ראש הגולה (עירובין כה ב — כו א)³⁰, ומרי בר איסק (בבא מציעא כב א, ושם, לט ב)³¹. בבוסתנו גדלו תמרים ורימונים, ואריס עבד בו (שם, כב, א).

מסתבר שההכנסות מן הגינות והבוסתנים, שהיו ברשות החכמים, היו הן מן הפירות והן מן העץ (לאחר שחדל להניב פירות). היתה זו בגדר הכנסה נוספת, אם לצורך אספקה עצמית ואם לצורך מכירת הפרי, והכול, כמובן, היה תלוי בגודל יחידת הקרקע. אותה תמונה עצמה ניתן גם לצייר ביחס למקורות המועטים, המספרים לנו על אמוראי בבל בתור בעלי יערות.

יערות

מעטים מאוד הם המקורות, שמהם ניתן ללמוד דבר־מה על אמוראים בבבל שהיו בעלי יערות. ואפשר שיש בעובדה זו לשקף במידת־מה את המציאות. באזורים, שבהם גרו יהודים בבבל, לא היו יערות, להוציא חורשות דקלים³².

על שניים מאמוראי בבל, רבה בר רב הונא ורב אשי, שניהם עשירים (והראשון עשיר בן עשיר) בעלי קרקעות ומטעים, אנו יודעים במפורש שהיו בעלי יערות. על רבה בר רב הונא מסופר במסכת בבא מציעא קז ב — קח א: 'הוה ליה (ההוא)³³ אבא אגודא דנהרא. אמרו ליה. ניקוז מר. אמר להו קוצו עילאי ותתאי והדר איקוז אנא³⁴. היכי עביד הכי, והכתוב "התקוששו וקושו וגו'" (צפניה ב, א). ואמר ריש לקיש. "קשוט עצמך ואחר כך קשוט אחרים", התם אבא דבי פרוק רופילא הוה³⁵. ואמר (רבה בר רב הונא) אי קייצו קייצנא. ואי לא קייצו, אמאי איקוז. דאי ממתחי להו אשלייהו מסתגי להו ואי לא לא מסתגי להו' (רבה בן רב הונא היה לו יער על שפת הנהר. אמרו לו: יקצוץ מר. אמר להם: יקצצו עליונים ותחתונים ואחר כך

29 במסכת בבא בתרא סא סע"ב יש הגדרה של המונחים ארעא, בוסתן, פרדס וזיהרא. וראה שם בראשונים. אולם בערוך, ערוך השלם, כרך ב, עמ' 135, ערך בסתן פירש פרדס=גינה של ירק. וזה קשה, ראה במילונים התלמודיים, וראה למעלה, בפרק שני, בהערה 14.

30 וראה בספרי, ראשות הגולה בבבל בימי המשנה והתלמוד, עמ' 152—153.

31 על עושרו ראה היימאן, תולדות תנאים ואמוראים, עמ' 905, טור ב — עמ' 906, טור א.

32 רשימת העצים שגדלים בימינו בעמקי הפרת והחידקל ימצא הקורא בספרו של הורביץ, החקלאות במזרח הערבי, עמ' 53.

33 מלה זו אינה בכתבי יד.

34 י"ג: 'ניקצו עילאי ותתאי וקצינא'. ראה בדק"ס אות ח.

35 מובנו של תואר זה לא נתברר עדיין כל צורכו. ראה בספרי, ראשות הגולה בבבל בימי המשנה והתלמוד, עמ' 25—26.

אקצוץ אני. כיצד עשה כך? והרי כתוב 'התקוששו וקושו'. ואמר ריש לקיש: קשוט עצמך ואחר כך קשוט אחרים. שם [בשכנותו] יער של בית פרזק שר הצבא היה³⁵. ואמר רבה בן רב הונא: אם קוצצים אקצוץ, ואם אין קוצצים למה אקצוץ אני. שאם יכולים למתוח חבליהם [מושכי הספינות שהיו מהלכים לאורך שפת הנהר] מהלכים, ואם לאו אינם מהלכים). ובהמשך מספרת הגמרא: 'רבה בר רב נחמן הוה אתי בארבע חזא ההוא אבא דקאי אגודא דנהרא. אמר להו [האי] דמאן. אמרו ליה דרבה בר רב הונא. אמר. "ויד השרים והסגנים היתה במעל הזה ראשונה" (עזרא ט, ב), אמר להו קוצו, קיצוה. כי³⁶ אתא רבה בר רב הונא (אשכחיה דקייץ)³⁷. אמר [להו] מאן קייצוה תיקוץ ענפיה...'. (רבה בן רב נחמן היה הולך בספינה. ראה אותו יער שעומד על שפת הנהר. אמר להם: זה של מי? אמרו לו: של רבה בן רב הונא... אמר להם: קצו. קיצוהו. בא רבה בן רב הונא ומצאו קצוץ. אמר להם: מי שקיצו יקצו ענפיו (ימותו בניו)).

מקורות אלה לא רק מגלים עד־מה היה רבה בר רב הונא חס על כל אמה ואמה של יער, אלא למדים אנו מהם גם על מידה של שלטון עצמי של יהודי בבל. חכם מחכמיהם מצווה לעקור עצים של עמיתו ופקודתו מתבצעת. ללמדך על כוחם של האמוראים בבבל בתחומי המינהל והחיים הכלכליים והמסחריים. על כך נלמד עוד להלן במקרים רבים אחרים ובתחומים משקיים שונים. ונשים לב לשימוש במקרא בעזרא. שימוש זה מגלה טפח של מידת ההכרה העצמית של אמוראי בבל, וגם בעניין זה ידובר בהרחבה להלן.

ואילו כאן נשוב ונעיין בבעל־יערות אחר והוא, כאמור, רב אשי, ראש ישיבת סורא במשך שישים שנה בקירוב (ראה אגרת שרירא גאון, עמ' 93)³⁸, אחד האישים המרכזיים ביהדות בבל ומבחירי מנהיגיה. פועלו בתחום החיים הציבוריים והמינהליים יעסיק אותנו הרבה בהמשך הדברים.

בפרק שני של מסכת מועד קטן (יב ב) מסופר: 'רב אשי הוה ליה אבא בשלניא. אזל למיקצייה³⁹ בחולא דמועדא. אמר ליה רב שילא משלניא⁴⁰ לרב אשי מאי

36 ויש כ"י שגורסים: '... קצו כי אתא' ראה בדק"ס אות כ.

37 כ"י אינם גורסים שתי מלים אלו. ותגובה חריפה מאוד על הוראתו של חכם אחד, ר' נתן בר הושעיא, לקוץ עצים לאורך הנהר ברוחב שש־עשרה אמות, ראה בבא מציעא קז ב. שם מסופר שתושבי המקום, שהיו בעלי העצים הכרותים, הכו (או דחפו) את החכם הזה.

38 הקשיים הכרונולוגיים על ראשית כהונתו של רב אשי בתור ראש ישיבה, ושנת מותו, לפי רב שרירא גאון, הם רבים וסבוכים, ואין כאן המקום להאריך בזה.

39 הר"ח גורס: 'למקצץ ההיא אבא'.

40 הערוך, ערוך השלם, כרך א, עמ' 3, טור ב, ערך אבא, גורס: 'כשלניא'. ומפרש: 'יער שנכשלין בו בני אדם. ויש שקורין בשילניא, פירוש שם עיר, כלומר יער היה לו

פ ר ק ש ל י ש י

דעתך דקאמר רב חננאל אמר רב. קוצץ אדם דקל במועד (=בחול המועד⁴¹) אף על פי שאינו צריך אלא⁴² לנסורת שלו. הא לייט עלה אביי. אמר ליה. לא שמיע לי. (כלומר לא סבירא לי⁴³). אישתמיט נרגא בעי⁴⁴ למיפסקיה לשקיה שבקיה והדר אתא' (נשמט הגרון וביקש לחתוך שוקו [של רב אשי], עזבו וחזר ובא). בפירושו של משפט זה נפלה מחלוקת בין הראשונים⁴⁵.

מכל מקום, אנו יודעים שלרב אשי היה יער, אם כי לא נתפרש לשם איזו מטרה קצץ רב אשי עצים, או קנים, שגדלו על אדמתו. פרט נוסף מעניין בקשר ליערו של רב אשי נשתמר בנדריים סב ב: 'רב אשי הוה ליה ההוא אבא זבניה לבי נורא. אמר ליה רבינא לרב אשי האיכא "ולפני עור לא תתן מכשל וגו'" (ויקרא יט, יד). אמר ליה רוב עצים להסקה נתנו'. ונתפרש המונח 'לבי נורא' בערוך, ערוך השלם, כרך ה, עמ' 386 טור ב, ערך נר²: 'לאותן כומרין שעובדין לאש'⁴⁶.

מכאן שרב אשי מכר עצים לכוהנים עובדי האש. ועוד נראה להלן, שרב אשי סחר עם יהודים ועם לא-יהודים כאחד גם בסחורות אחרות. בכך, שני בעלי-היערות הנזכרים, רבה בר רב הונא, שירש מאביו שדות וכרמים, ורב אשי בעל-הקרקעות העשיר היו, כאמור, בעלי יערות, שפירושו לא רק עצים במובן המקובל, אלא גם

באותו מקום...'. במיוחס לרש"י מפרש כפירושו השני של הערוך. רש"י ד"ה שלינא מפרש 'מקום', ראה מהדורת קופפר, עמ' 39. וכיוצא בו פירש בפירוש למסכת משקין, מהדורת הרב מ' זק"ש, וכן פירש ר"ש בן היתום, פירוש מסכת משקין, עמ' 58. ולא עלה בידי לאתר מקום זה. לגירסת 'כשלניא' שמביא בערוך מצאתי לו חבר בכ"י תימן שבאוניברסיטת קולומביה, שהו"ל פרייס. הגירסה שם: 'הוה ליה עבא כשלניא'.

41 כ"מ גורס: 'בחולו של מועד'.

42 כ"מ אינו גורס: 'אלא'.

43 זוהי הוספה שבאה לבאר 'לא שמיע לי'. ראה רש"י, ד"ה לא, במהדורת קופפר, עמ' 39. תופעה דומה של אינטרפולאציה אנו מוצאים, לדוגמה, בסוטה מד א: 'כלפי לייא אדרבה'. וברור שהמלה אדרבה באה לפרש את המלים 'כלפי לייא'. ובאמת בכ"מ אין המלה אדרבה.

44 כ"מ גורס: 'ובעי'.

45 במיוחס לרש"י פירש שרב אשי הפסיק את העבודה בכלל לאחר שניצול ממכת הגרון, שראה בו עונש על שעבר על דבריו של אביי. וכן הוא בפירוש השני של רש"י, מהדורת קופפר, עמ' 39. וכך עולה מדבריו של רבינו גרשום, מהדורת נ' זק"ש, עמ' סח (ומה שהעיר שם, בהערה 67, שכי"מ גורס: 'דרגא', לא מצאתי כן). ובפירוש הראשון של רש"י, שם, הפסיק רב אשי את העבודה בנוכחותו של רב שילא, וחידשה לאחר שהלה עזב את המקום. וכיוצא בו פירש במסכת משקין לאחד מרבותינו הראשונים, מהדורת הרב מ' זק"ש, עמ' לט, וראה שם בהערה 41. ואילו ר"ש בן היתום, עמ' 58, מפרש כמו במיוחס לרש"י. וראה בחידושי הריטב"א למקומנו, ד"ה שבקיה והדר.

46 וכיוצא בו פירש הר"ן. אולם בפסקי הרא"ש פירש: '...ושמא יעשו ממנה צלמים וגויי עבודת כוכבים'. אולם רב אשי לא חי בימי הביניים בסביבה נוצרית.

מיני קנים ושיחים שהיו גדלים בר לאורך הנהרות ובאגמים⁴⁷. ולאור האמור למעלה, שבבבל היו העצים מצרך יקר לערך, אין לזלזל גם בהכנסותיהם של בעלי היערות בבבל. אין ספק שלגבי שני האמורים הנזכרים היתה מכירת עצים בגדר הכנסה נוספת צדדית, אף כי מחיר העץ בבבל היה, כאמור, גבוה יחסית⁴⁸ (ראה גם בפרק הקודם שדן בערכו של עץ הדקל).

- 47 הר"ח פירש 'אבא' במובן 'אילן של ערבה'. ראה ערוך, ערוך השלם, כרך א, עמ' 3, ערך אבא. וזאת אנו למדים גם מדבריו של רב אשי, שרוב העצים שהיו מצויים בסורא—מתא מחסיא להסקה ניתנו, ולא קורות לשם בנייה. ראה למעלה בפנים על המחסור בחומרי-בניין בבבל. מצב זה לא נשתנה לטובה גם בימינו וראה, לדוגמה, ברור, אבק דרכים, ספר ראשון, עמ' 218, ושם, עמ' 234. על יערות ושרידי יערות בחבלים הצפוניים, ובייחוד בהרי קורדיסטאן, ועל עצי-הסקה שונים בבבל, ומהם שיחים שונים שהיו גדלים ב'ערבה', ראה שבת כ א וברש"י ד"ה אחוונא. ושם, כ ב. ובאוצר הגאונים, שבת, הפירושים, עמ' 8, סימנים מ—מג. ועל מקורות נוספים על הקנים וחשיבותם בבבל ראה צורי רב, עמ' 156—157. ועל המקורות שהוא מביא שם בקשר ל'אגמא', יש להוסיף את רשימת המקומות בבריחתו של רבה בר נחמני מפני השלטונות, בבא מציעא פו א. המחסור בעצים בבבל הוא גם הרקע לעונש הכבד על עקירת עצים בחוקי ח'מורבי.
- 48 ראה Driver and Miles, The Babylonian Laws, כרך א, עמ' 160—161. ואילו W. Geiger, Geographie von Iran, in: Grundriss der Iranischen Philologie, Bd. II, Strassburg 1896-1904, עמ' 381, מעיר שאין זכר באווסטה לבריאת יער. והוא לדעתו אחד הסימנים שלא היו יערות באירן העתיקה. המחסור בעצים השפיע גם על ההלכה. לדוגמה, מועד קטן יב ב; רב התיר לקצוץ דקל בחול המועד 'אף על פי שאינו צריך אלא לנסורת שלו'. ורש"י (מהדורת קופפר, עמ' 39) פירש: 'לשרוף פסולת דקה שנופלת מן העץ'. ושם, התיר רב יהודה לקטוף שומשמין בחול המועד. ואביי שאל מרב יוסף לטעמו של דבר, והלה השיב לו: 'לנזיז דאית בהו'. ופירש רב האי גאון: 'דאית בהו הגרעינין שלהן ראויין להסקה'. ראה באוצר הגאונים, משקין, הפירושים, עמ' 67, סימן קפ. וכיוצא בו מובאים דברי הגאון בפירוש לאחד הקדמונים על הרי"ף למסכת מועד קטן, עמ' סט. וממעשהו של רב יוסף, מועד קטן יב ב, שהכניס בחול המועד קורות לביתו משום שחשש מפני גנבים, יש ללמוד קצת על ערכו של העץ בבבל. וראה גיטין נו א על רב חסדא שלא מסר לעבדו את המפתח לאוצר העצים שלו. ואפשר שעונשו של רב הונא, שמנע מאריסו זמורות הגפנים (ראה ברכות ה ב), משקף את הביקוש הרב לעצים בבבל. וראה גם הסוגיה במסכת בבא מציעא עג א, שהיו מקדימים לתת מעות לבעל הכרם 'על הזמורות ועל השריגים בזול קודם הבציר ליטלם אחר שיכרתו וייבשו שהם ביוקר...'. ראה המאירי, בית הבחירה, בבא מציעא, עמ' 279, ד"ה אלו. וראה בבא מציעא קג ב, על ההבדלים בין ארץ-ישראל ובין בבל, בדברים שמחלקים שווה בין בעל-הבית לבין אריסו. וראה בבא קמא קיט רע"א, על רבא (כך גירסת כתבי-היד, ראה דק"ס אות ק), שהיה קונה 'שבישתא', שהן 'חבילי זמורות' לדעת רש"י, מאריס אחד. וראה על שבישתא בפירוש ר' סעדיה גאון על מסכת ברכות, שהו"ל הרב א"ש וורטהיימר, ירושלים תרס"ח, דף ב, עמ' א, שמפרש: 'עצי גפן'. וראה גם הערתו המאלפת של אפשטיין, מבואות לספרות האמורים, עמ' 182, ד"ה למלבנא.

פרק רביעי

גידול בהמות, עופות ודגים

תיאור מצבם הכלכלי של אמוראי בבל מביא אותנו לבדוק באיזו מידה עסקו הללו גם בגידול בקר, צאן, עופות ודגים, ובאיזו מידה היו קונים אותם לצריכתם היומית. התמונה שעולה מעיון זה מסייעת בידנו לקבוע את רמת מחייתם וטיבה, ובאמצעותה נכיר במידת-מה את עושרם של אמוראי בבל אחדים. במידה פחותה יותר נדע גם אם נהגו בבתייהם בהסתפקות במועט, או במותרות ובביזבז, שהם מאויביה של נשמת היהדות, כפי שהבינוה חכמינו במשך כל הדורות.

נראה שבדורותיהם של אמוראי בבל לא גידלו בקר בקנה-מידה מסחרי, שכן ברוב המקורות מדובר בבהמה אחת או שתיים, שהחזיקו בהן בעיקר לצורך חרישה ודישה. ובאופן כללי דומה מציאות זו בבבל למצבם של עמיתיהם בארץ-ישראל. זאת אנו למדים מהרבה עדויות. כך, למשל, במסכת בבא קמא פ"ה מ"ז, שונה התנא כמה הלכות שקשורות במקראות בהם הוזכר השור או החמור, או שניהם כאחד, ובכל אופן הדין הוא: 'אחד השור ואחד כל בהמה'. בין השאר אומר התנא, שכך הוא גם בדין כלאים, שכולל כמובן גם את המקרא: 'לא תחרש בשור ובחמר יחדו' (דברים כב, י). ונשאלת השאלה: 'אם כן למה נאמר שור או חמור' והתשובה היא: 'אלא שדיבר הכתוב בהווה'. כלומר, בדבר הרגיל. אותו הרגל של חרישה בשור, או בפרה, משך והלך מימי המקרא ועד לסוף ימיהם של אמוראי בבל, ואף לאחריהם, והוא שטבע גם מטבע לשוני נאה ששיעורו: 'לעולם ישים אדם את¹ עצמו על דברי תורה כשור לעול (המתרשה)...'. [עבודה זרה ה ב], או ביתר פירוט: 'אשרי מי ששם את

1 כך גירסת כתב-היד הספרדי שבבית המדרש לרבנים בניו-יורק, שהוציא לאור ר"ש אברמסון.

עצמו כשור לעול וכחמור למשוי וכפרה חורשת בבקעה' (סדר אליהו זוטא פט"ו, מהדורת רמא"ש, עמ' 198).²

על נוהג זה בבבל נשתמרו בידנו עדויות עתיקות מאוד. בחוקי אשנונה (עיר ששכנה מזרחית מבגדד של ימינו, שגשגה בין 1700—2000, או 1600, לפני הספירה) נזכרו השור והחמור כבהמות-עבודה בצדם של העבד והשפחה (ראה באוסף של פריצ'ארד

2 הרב מ' כהן פירסם בסיני, ספר היובל, ירושלים תשי"ח, מאמר בשם: פרק ממסכת יראת חטא? ושם, עמ' תלד, כתוב: 'אשרי אדם שישים עצמו כשור לעול וכחמור למשוי ויושב ועוסק בתורה לשמה כל היום וכל הלילה ומכין את לבו לאביו שבשמים'. על בהמת החריש ראה פליקס, החקלאות בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, עמ' 51—56. ועל דבריו, שם, עמ' 52. על 'חשיבותו של הבקר בשביל האיכר...'. צריך להעיר שהעמיד על כך לויזון (Lewysohn) בספרו Die Zoologie des Talmuds. לויזון דן בהרחבה (בעמ' 129—133) על השימוש הרב-תכליתי בבקר ועל היחס אליו. ויפה קשר בין חיבת השור וחשיבותו בדבריו של רבי יוסי בארץ-ישראל, לפתגם העממי שמביא רב פפא בבבל, בסנהדרין צח ב, ובמיוחס לרש"י, שם, ד"ה רהיט ונפל תורא. אולם ראה יד רמה. ועל בהמות הדיש ראה פליקס, הנ"ל, עמ' 251—256. ושם עמ' 251. על 'רבקה' יש להעיר שהערוך, ערוך השלם, כרך ז, עמ' 250, ערך רבק, מביא שני פירושים, לגיטין נג סע"א 'פרה שהכניסה לרבקה על מנת שתניק ותדוש'. האחד: '...רבקה צמד פרות שעומדות ביחד ג' או ד' לדוש'. והשני: 'לפטומה'. וכיוצא בו פירשו שני הפירושים לוי במילונו התלמודי, כרך ד, עמ' 421, טור ב, ערכים רבקה ורבקא. ואילו במילונו לתרגומים, עמ' 403, טור א בערך ריבקא, מפרש רק במובן פיטום. יאסטרוב במילונו מביא שני הפירושים הנזכרים, ראה עמ' 1446 בערך רבקא ובערך רבקה¹. וראה בתוספות הערוך השלם, עמ' 381, טור א, ערב רבק. ור"ש ליברמן, תוספתא כפשוטה, ח"ג, עמ' 312, מפרש בעקבות ר' יונה אבן ג'נאח בשורש רבק: 'והרבק חבל בו יקשרו בו הצואר, כדי שלא יסור השה, או העגל, כשרוצים להשמינם'. וקרוב לזה פירש י"נ אפשטיין, מבואות לספרות האמוראים, עמ' 171, מן הסורית: 'רבקתא דרכתא דתורא דדישין עבורא'. לאמור, רבקתא=קשר=חבל. ומובן שהברייתא שאומרת: '...בפרה הכניסה לרבקה ודשה עם אמה כשרה ואם בשביל שתניק ותדוש פסולה...'. (תוספתא פרה פ"ב ה"ג. ור"ש ליברמן, תוספת ראשונים, ח"ג, עמ' 213), מתכוונת לקשירת הפרה אל פרות אחרות, מלבד אמה, שהיו קשורות לכלי הדיש. וראה בחסדי דוד קג א—ב ד"ה והא דתנא. ושם, קד א ד"ה והנה עד כאן. וראה עוד ההלכה: 'רשאי בעל פרה להרעיב פרתו כדי שתאכל מן הדישה הרבה', בבא מציעא צ ב. למקורות אלה על השימוש בפרה לשם חריש או דישה בארץ-ישראל, נציע עוד עדות אחת מאלפת. המקרא: 'נבהל להון איש רע עין ולא ידע כי חסר יבאנו' (משלי כח, כב) מובא במדרש: 'ר' אמי פתר קרייה בשואל שהיתה עינו צרה לשכור שתי פרות והוא שואל אחת ושוכר אחת ולא ידע "כי חסר יבאנו". דכתיב "בעליו אין עמו שלם ישלם" (שמות כב, יג). ראה פסיקתא דרב כהנא פסקה י, מהדורת מנדלבוים עמ' 161, וש"נ. וראה עוד הרב מ"מ כשר, תורה שלמה, בראשית לב, טו, עמ' תתתע"ה סימן פז; שם, לבראשית לב, טז, עמ' תתתע"ז סימן צא. וראה ר"ש ליברמן, הלכות הירושלמי להרמב"ם, עמ' נו ובהערות א—ב. ויש להעיר, שאותה מציאות עצמה שררה גם בבבל. ראה להלן בפנים. וכיוצא בו אנו שומעים על 'אבא יודן', שהיה חורש בפרה בחולת אנטוכיה. ראה ירושלמי, הוריות, פ"ג מו א, ויקרא רבה פ"ה אות ד, מהדורת מרגליות, עמ' קי—קיג, ושם נסמן. על 'חולת אנטוכיה' ראה C.H. Kraeling, במאמרו The Jewish Community at Antioch, Journal of Biblical Literature, כרך נא, 1932, עמ' 141—145.

Pritchard, The Ancient Near Eastern Texts, עמ' 163, מספר 40, 50. ושם, עמ' 161, מספר ד, על שכירת שוורים לשם משיכה בעגלה, ודמי השכירות היומי שחייב בו השוכר). בדומה לכך נזכרים שוורים וחמורים בצדם של עבד או שפחה גם בחוקי ח'מורבי (ראה באוסף הנזכר של פריצ'ארד, עמ' 166, מספר 7, ושם 176, 242—243 על התשלום בעד שכירת שוורים למשך שנה אחת), והם נשכרו אם לעבודות בשדה (שם, עמ' 176, 253, 254, ועמ' 177, 255, 256) ואם למשיכת קרונות (שם, עמ' 177, 271). התופעה של שכירת שוורים, היתה רווחת כל כך בימים ההם, עד שחוקים הרבה דנים בנזקים שעלולים להיגרם לשוורים והתשלום שמתחייב בו השוכר לפצות בו את המשכיר (ראה, שם, עמ' 176, 244, 245, 246, 247, 248, 249). מכאן, שרבים מן החקלאים לא היו בעלי שוורים. ותופעה זו עדיין מצוייה היתה בימיהם של אמוראי בבל, כפי שנראה בסמוך. אף זאת; חוקים אלה מל-מדים שרוב השוורים השתמשו בהם לצורך חרישה, דישה, או לשם משיכת עגלות-משא. וכיוצא בו אנו שומעים על ארמניה, שכנתה של בבל—מסופוטמיה (ראה בספר החוקים שהו"ל J. Karst בשם Armenisches Rechtsbuch, עמ' 156—157, סעיף 108; ושם, כרך ב, עמ' 244, מעיר קארסט שבחוק המקורי מדובר גם בדיש. אלא שבארמניה השתמשו גם בסוסים לצורך עבודות בשדה (הנ"ל, עמ' 208, סעיף 168). ועל מציאות זו בבבל בימי התלמוד יש לנו עדות מן הדור הראשון של האמוראים. במסכת בבא קמא מו א — מו ב מובא דיון זה: 'המוכר שור לחבירו ונמצא נגחן, רב אמר הרי זה מקח טעות. ושמואל אמר יכול שיאמר לו לשחיטה מכרתיו לך'. (וראה ירושלמי בבא קמא פ"ה ד ע"ג; ושם, שביעית, פ"ה לו ע"א מבחינה הגמרא בקונה. אם הוא אריס, טבח או סרסור.) והגמרא מפרשת את המחלוקת שבין רב לשמואל כלהלן: 'רב אמר הרי זה מקח טעות. זיל בתר רובא, ורובא (דאינשי) לרידיא הוא דזבני. ושמואל אמר... כי אזלינן בתר רובא באיסורא (אבל) בממונא לא...'. (רב אמר הרי זה מקח טעות, לך אחר הרוב. ורוב [בני-אדם] לחרישה הוא שקונים. ושמואל אמר... הולכין אחר הרוב באיסור. [אבל] בממון לא [הולכין אחר הרוב]). מכאן ברור שגם שמואל אינו חולק על העובדה, שהרוב בבבל קונים שור לשם חרישה. ואכן עובדה זו כבר עולה מימיו של אבוה דשמואל. במסכת בבא מציעא צ סע"א — רע"ב מסופר על הנוהג הרווח של יהודי בבל להערים על איסור סירוס שוורים בידי גויים מכריהם, כדי שהשור 'יהא יפה לחרישה' (רש"י, שם, ד"ה ומגנחין יתהון)³. ואמנם ישנה עדות גם על אמוראי בבל אחדים שנהגו כך, כגון 'מרימר ומר זוטרא. ואמרי לה הנהו תרי חסידי מתחלפי הדדי' (שם, צ ב).

3 המקורות העיקריים לאיסור זה בנוגע לצאן, ראה בתשובות הרמב"ם, מהדורת בלאו, עמ' 610—611, בהערה 3. וראה המאירי, בית הבחירה, בבא מציעא, עמ' 331—332;

העובדה שרוב בני אדם קונים, או מוכרים, שוורים כולל פרות, לעבודת חריש, היא אחד הטעמים לאיסור למכור לגוי בהמה גסה, שכן הגוי יעבוד בה בשבת⁴. ומכל מקום זהו הטעם ביסוד שאלתו של רב חסדא, ששאל את רב הונא, מפנימה מכר את פרתו לגוי אחד, ורב הונא השיב לו (עבודה זרה טו סע"א): 'אימר לשחיטה זבנה' (אמור לשחיטה קנה אותה).

ומאלף ביותר הוא המקרה הבא, שמסופר עליו במועד קטן יא ב כלהלן: 'מריון בריה דרבין ומר בריה דרב אחא בריה דרבא הוה להו ההוא גמלא דתורא⁵ בהדי הדדי. איתרעא ביה מילתא במר בריה דרב אחא בריה דרבא ופסקיה לגמליה...'. (מריון... ומר... היה להם צמד בקר בשותפות [שור אחד לזה ושור אחד לזה, במיוחד לרש"י]. אירע לו למר... אבילות ולא שלח את שורו לאחר שבשדה). זוהי עדות, שמסיחה לפי תומה, על שניים מאמוראי בבבלי שלא היה ברשותם (אולי רק בזמן מסוים) אלא שור אחד בלבד, ולשם חרישת שדה בבבלי היו משתמשים בצמד בקר⁶. במקרים כאלה שבעל האדמה היה מחזיק רק בבהמה אחת, היה שואל או שוכר מחבירו בהמה נוספת. על מציאות זו בארץ-ישראל כמו בבבלי יש לנו עדויות לא רק מעשרות הלכות, אלא אנו נתקלים בה כבר במאה החמישית

ראבי"ה ח"א, עמ' 330, סימן רמב; מאמרו של רוטשילד (בלי ציון שם פרטי) Die Castration der Zug — und Massthiere vom jüdisch-religiösen Stand-punkte, Jüdische Zeitschrift für Wissenschaft und Leben גייגר, שנה ה', 1867, ברסלוי, עמ' 118—120. והשיג עליו גרינבאום (Grünebaum) במאמרו Die Castration der Zug und Massthiere, שנדפס בבטאון הנ"ל, שנה ו', חוברת א', 1868, עמ' 37—40. ועל איסור סירוס בהמות בישראל בניגוד לעמים אחרים, ראה Preuss, בספרו Biblisch-Talmudische Medizin, עמ' 258.

4 ראה פסחים פ"ד מ"ג, עבודה זרה פ"א מ"ו, תוספתא, שם פ"ב ה"ב, מהדורת צוקרמנדל עמ' 462, בבלי, שם, יד ב—טז א; ירושלמי, שם, פ"א לט ע"ד — מ ע"א. אולם ראה ר"ח אלבק, תוספות והשלמות לפסחים פ"ד מ"ג, עמ' 447, ד"ה אין מוכרין, שסובר: '... שאפשר לפרש משנתנו שגזרו על מכירת בהמות לגויים, כדי שלא יבואו להקריבן לעבודה זרה. ובזמן הגזרה לא נהגו להקריב אלא בהמה גסה...'. הרמב"ם סובר, שעל-ידי 'סרסור' יכול יהודי למכור בהמתו לגוי. ראה בפירושו למשנה פסחים פ"ד מ"ג. 5 על ואריאנטים ראה בדק"ס באות מ, ומן הראוי להוסיף שגם רבינו גרשום לא גרס 'דתורא'. ראה קובץ ראשונים, מועד קטן, מהדורת נ' זק"ש, עמ' סב, ד"ה גמלא. וכיוצא בו ניכר שגם רש"י לא גרס מלה זו. ראה מהדורת קופפר, עמ' 34, ד"ה גמלא. וכיוצא בו ר"ש בן היתום, עמ' 51. מכאן ש'גמלא', כלומר צמד סתם, היה זוג שוורים או פרות.

6 כמובין לא בכל התנאים, שכן יש הבדל בין חריש בכרם, למשל, לבין חריש בשדה פתוח. ראה, לדוגמה, המעשה בגנב אחד שגנב צמד-שוורים, חרש וזרע בהם והחזירם לבעליהם. ובא המעשה לפני רב נחמן. ראה בבא קמא צו ב. בבבלי חרשו שני אנשים או יותר, וראה פליקס, החקלאות בא"י בתקופת המשנה והתלמוד, עמ' 29. ועל השאלת בהמה אחת או יותר, או שכירה לשם חריש, ראה הנ"ל, עמ' 54.

לפני הספירה באחד מן השטרות מן הארכיון של בית מורשו. בשטר אחד בא הסכם שהסכימו שני אנשים שעובדים יחד בשדה אחד, וכל אחד מהם נותן שני שוורים לעבודה. הזרעים באים חלק בחלק, ההשקיה תיעשה במשותף והיבול ייחלק שווה בשווה.⁷

ונציע עוד מקור אחד, שאף ממנו אנו למדים שיהודי בבל היו חורשים בשוורים. מאמרו של רבי יוחנן (שכבר הוזכר למעלה): 'מי שהניח לו אביו מעות הרבה ורוצה לאבדן... ישכור פועלים ואל ישב עמהן' (וי"ג: 'ואל יעמוד עליהן', ראה דק"ס באות ה, בבא מציעא כט סע"ב — ל רע"א). חלקו האחרון של המאמר הנזכר נתפרש בבבל שמדובר 'בתורי דנפיש פסידיהו', כלומר בשוורים שהפסדם מרובה, וזאת בהתאם למציאות האמורה שהיתה שוררת בבבל. אמנם במובנו המדויק של המונח 'בתורי' נפלה מחלוקת בין הראשונים. רש"י פירש: '... בפועלים המנהיגים בשוורי בעלי הבית. שרוב עבודות קרקעות שלהן בשוורים היתה. אף חרישת הכרמים ובצירתם מנהיגים כלי המחרישה בעגלה בין שורות הכרם עם הבוצרים. ונותנין שם הענבים לפיכך אם אין הבעלים עליהם יש הפסד גדול. שאין דרך הפועלים לחוס על הכרם ועל השוורים ומנהיגים אותן על הגפנים ועל הנטיעות והם מתקלקלין והשוורין נסחבין ונשברים'. פירוש שונה פירש רבינו חננאל. אמנם הוא רואה 'בתורי' (הוא גורס 'בתוורי') בקרים, פועלים כמו רש"י. אולם הפסדם לבעלי הבתים הוא מפרש כך: 'שאינן מעמיקים המחרשה כראוי ומפסיד כל מה שזורע' (דבריו מובאים בתוספות חולין פד ב, ד"ה בתורי). ואילו למקומנו מביאים בתוספות את דבריו של רבינו חננאל כלהלן: '... פועלים שמוליכים (את) השוורים לחרישה ואין מעמיקין את המחרשה שלשה טפחים ואין הזרע נקלט היטב'.⁸ ופירוש שלישי ל'תוורי' = בקרי

7 ראה Clay, Business Documents etc., פילאדלפיה 1904, עמ' 29. וראה שם, עמ' 28—29 על הסכם של שיתוף בעיבוד שדה וחלוקת היבול. התעודה הראשונה נחתמה ביום כ"ד באלול, ואילו השנייה ביום כ"ח באדר. ויתכן להסיק, שבשטר הראשון מדובר על תבואות-חורף ובשני — על תבואות-קיץ. אפשר שהנוהג לשאול שור לשם עבודה משתקף באחד החוקים של הפרסים בימי סאסאן, וראה בולסרה, The Laws of the Ancient Persians, פרק מב, סעיף 78, עמ' 566—567, ושם בהערה 12. ומה שבולסרה מעיר שהחמור עולה בערכו הכספי על השור, הוא, כפי הנראה, רק במקרה הקונקרטי, שבו מדובר על שאילת שור, שהשוואל נותן את חמורו כמשכון לבעל השור, ואין להסיק מכאן על רמת-המחירים הכללית בשוק הבהמות. על היחס של האיכר אל השור כבהמת עבודה במשפט הפרסי ראה Rypka, History of Iranian Literature, עמ' 36—37.

8 בשיטה מקובצת למקומנו מביא את דבריו של הר"ח בשינויים בשני הלשונות שהבאנו בפנים. ותלמיד הרי"ף, שם, מעדיף את פירושו של הר"ח. דבריו של הר"ח מובאים על-ידי לוין באוצר הגאונים, בבא מציעא, פירוש רבינו חננאל, עמ' 45 (ולא חש שפירוש שונה לגמרי פירש הר"ח שהובא בתוספות לבבא מציעא עג א, ד"ה בתורי. גם שם פירש הר"ח 'תוור' = שוור = בקר אלא במובן 'שמוכר עגלים קטנים ולדות עדרו...'). ובעקבות הר"ח מפרש בתוספות חכמי אנגליה למקומנו, עמ' 155. וכיוצא

גידול בהמות, עופות ודגים

פירש אחד הגאונים בתשובתו על מאמרו של רב הונא (סוטה מח א) 'זמרא דנגדי ודבקרי שרי' (שירת מושכי הספינות [ושירת] הבקרים מותרת) ⁹. והגאון מבאר: '...וזמר רועי בקר דאינון בקרי' (ראה אוצר הגאונים, סוטה, התשובות והפירושים, עמ' 272, סימן קמ"ג) ¹⁰.

הצד השווה שבכל הפירושים הנזכרים, שיהודי בבל היו חורשים בשוורים או בפרות ¹¹, כשם ששמענו שגם האמוראים, שלא היו ברשותם אלא בהמה אחת בלבד, שאלו בשעת החריש איש מרעהו את שורו. והשוורים המתאימים ביותר למלאכת החריש הם, לדעתו של רב חסדא, בעלי הגוון הבהיר, בעוד שוורים בגוון שחור נשתבחו בעורם והאדומים היו טעימים לאכילה (נזיר לא ב). ועדיין לא שמענו על אמוראי בבל שהיו מגדלים בקר לשם בשר.

גידול בקר לשם בשר, פיטום ורעייה

אמורא אחד, רב מנשיא בר גדא, שחי במחצית הראשונה של המאה הרביעית היה 'פטם' מקצועי (ראה בבא מציעא סט א). ואפשר שגם חכם נוסף, רב זבידא, שחי בסוף המאה הרביעית ובראשית המאה החמישית, אף הוא היה מפטם בהמותיהם של אחרים (ראה עבודה זרה טז א) ¹². והיו אמוראים, כגון ר' אליעזר מהגרוניא,

בו בתוספות רבינו פרץ, סז ב, ובמיוחס לרבינו גרשום לחולין פד ב, מפרש: '... כלומר ששוכר את השוורים לחרוש ולזרוע שדהו ואינו יושב עמו. ואינו חורש וזרע לו חרישה וזריעה יפה. דזו היא פסידא דלא הדר'. ובחידושי הריטב"א לחולין, שם, מפרש: '... במקום שחורשין הכרמים בשוורים יש השוורים מסתקבין והגפנים נפסדים'. וראה בערוך, ערוך השלם, כרך ו, עמ' 116—117, בערך סקב. ואשר לעומק החריש ראה למעלה, בפרק שני, בהערה 16.

9 דבריו של רב הונא באים בשולי המשנה: 'משבטלה סנהדרין בטל השיר מבית המשתאות...'. סוטה פ"ט מ"א.

10 הערוך, ערוך השלם, כרך ב, עמ' 163, טור א, ערך בקר³, מפרש: '... בקרי מושכי המשואות (צ"ל משאות) עם הבקר והן מוזמרין בשביל שתהא עזר למושכים...'. והוא מפרש כך בעקבות הר"ח. ראה באוצר הגאונים, סוטה, לקוטי פירוש רבינו חננאל, עמ' 290, סימן עו. ואילו רש"י מפרש כאן בדרך שונה מפירושו לבבא מציעא שהובא בפנים. הוא אומר: 'ודבקרי שמזמרין בשעה שחורשין ואינו אלא לכוין את השוורים לתלמיהם שהולכין לקול השיר דערב עליהם', וסמי מכאן חרישה בכרם דווקה. וישנו 'בקרא', בלשון יחיד, במובן שומר בהמות. ראה, לדוגמה, רש"י לכתובות פד ב ד"ה בקרא דיתמי. וראה עוד להלן בהערה 13. וביחס ללשון הגמרא, סוטה מח א, נציע לשון השאילתות, כפי שפירסם י"נ אפשטיין על-פי כ"י לנינגרד, תרביץ, שנה ז, תרצ"ו, עמ' 21 [59]: 'אמר רב הונא דנגדי ודבקארי שרי. דגרדאיי ודבוצאי אסיר. רב הונא בטיל דגרדאיי וקם מאה גריוי חיטי ואוזא בזוזא'. וראה להלן בהערה 120.

11 ראה, למשל, דבריו של רב המנונא בבבא מציעא צה ב.

12 יש ראשונים שגורסים 'רב זביד', כגון בכתב-יד מינכען. וביחוס תנאים ואמוראים, מהדורת הרב מימון, עמ' פז, ערך זבידא¹: '... אמר רב אשי אמר לי זבידא, ופירש רש"י, כי זבידא זה "פטם היה"... ונראה כיון שרב אשי אמר משום זבידא זה ולא

שמסר את בהמתו לאריסו לשם פיטום (ראה בבא מציעא סט א). רשאים אנו להניח, שבכל מקום שמדובר על 'פיטום' בהמות הכוונה לשם בשר. ובניין-אב למסקנה זו הם דבריו של שמואל במסכת ביצה לח א, בסוגיה שדנה בדין טלטול בשר שחוט ביום טוב: 'שור של פטם הרי הוא כרגלי כל אדם. שור של רועה הרי הוא כרגלי אותה העיר'. ופירש רש"י: 'שור של פטם, שמפטם שוורים למכור' (את בשרם)¹³. ואכן על השור שפיטמוהו לשם בשר, מכריז עליו רבי יוחנן 'מובחר שבבהמות שור' (בבא מציעא פו ב, וראה בספר המעשיות שהו"ל גסטר, עמ' 134). זהו השור שלא עלה עליו עול, ומפני השומן הרב שלו גם אינו מתאים לעבודה (ראה רש"י, עבודה זרה טז א, ד"ה שור של פטם).

ויש מקרים שאין בידנו להחליט, אם מדובר בפיטום בהמות לשם בשר או בהזנת בהמות-עבודה. בשבת קנ"ו א מסופר: 'לוי בריה דרב הונא בר חייא אשכחיה לגבלא דבי נשיה¹⁴ דקא גביל וספי ליה לתוריה, בטש ביה. אתא אבוה אשכחיה, אמר ליה, הכי אמר אבוה דאמך משמיה דרב. ומנו, רבי ירמיה בר אבא. גובלין ולא מספין. ודלא לקיט בלישניה מהלקיטין ליה...'. (לוי ... מצא ... אדם אחד שהיה לש

הזכירו על שם אומנותו, שמע מינה דאדם חשוב הוה'. כלומר אף-על-פי שאין לו תואר 'רבי' סובר ר' יהודה בר קלונימוס, שתלמיד-חכמים היה. זהו בדרך-כלל המובן של 'גברא רבה', אדם חשוב. ובספר היוחסין השלם, מהדורת פיליפאוסקי, עמ' 382 טור א, בערכו, כותב: 'רב זבדא אמר לרב אשי'. בכ"י הספרדי שהו"ל ר"ש אברמסון איננו גורס 'רב'. הימאן, תולדות תנאים ואמוראים, עמ' 382, טור א, איננו סובר שזבדא היה תלמיד-חכמים. ואפשר שזוהי הסיבה שר"ח אלבק השמיטו ברשימת האמוראים בספרו מבוא לתלמודים.

13 וכיוצא בו פירשו הר"ח, והמאירי, בית הבחירה, ביצה, עמ' 230. וראה המכתם, עמ' 256—257, וביחוד עמ' 257 בהערה ח, שמביא את דברי הרמב"ם. ועל ההבחנה בין 'עגלים וסייחין' של מרעה לבין פטום ראה בבא מציעא כח סע"ב. וראה בבכורות ג ב על בהמת גיורת אחת שנמסרה לשם פיטום על-ידי אחיה הנכרים. ובבבא מציעא מב ב: 'ההוא אפוטרופא דיתמי דזבן להו תורא ליתמי ומסריה לבקרא. לא הוו ליה ככי ושיני למיכל ומית'. כאן מדובר במגדל בקר, היינו 'פטם'. ושם, עג א, מדובר 'בתוורי' שהיו נוטלים כסף מראש על הוולדות שעתידים להיוולד. וברור שמדובר שם במגדלים יהודים, שכן מה לו לגוי ולדין ריבית. כך שלא מן הנמנע שגם בבבא מציעא מב ב מדובר בפטם יהודי. ובדומה למובנים השונים של 'תור' או 'בקר' בבבל, המונח 'בהם' (או 'בהמי') בארץ-ישראל. ראה במילונו לתלמודים של לוי, כרך א, עמ' 196 טור א, ערך בהם — בהמי; ויאסטרוב, עמ' 142, טור ב בערכו, ור"ש ליברמן, דברים רבה, עקב עמ' 79 ובהערות 12, 13. וראה מעשהו של רבי חייא, תנחומא בובר, פרשת בא, אות ח, כד א. והשווה ראש השנה כה א.

14 יש כ"י שגורסים: 'דבי נשיאה', ראה בדק"ס באות א. לפי גירסה זו מדובר בבית ראש הגולה, ואמנם אנו יודעים שרב הונא בר חייא היה מבקר, ואפשר שגם הורה הלכה למעשה, בבית ראש הגולה. ראה בספרי, ראשות הגולה בבבל בימי המשנה והתלמוד, עמ' 174—175. גירסה זו נעלמה ממני בשעת חיבור ספרי הנזכר, ויש לראות כאן מקור חדש על מעמדם הכלכלי של ראשי הגולה אם גירסה זו מקוימת. ויש להוסיף שגם בכ"י ואטיקן 108 גורס: 'אשכחיה דבי נשיאה'.

גידול בהמות, עופות ודגים

מורסין במים ומאכיל שורו [בשבת]. בעט בו. בא אביו ואמר ... גובלין ואין מאכילין [ועגל שעוד] איננו רגיל לאכול נותנים האוכל ביד והוא [העגל] לוקט אותו).

גם בבתייהם של חכמים אחרים בבבל הוחזקו בהמות, וככל הנראה מדובר בבהמות-עבודה. במסכת שבת כט א מסופר: 'דכי אתא רב לבבל¹⁵ אכל תמרי ושדא קשייתא לחיותא' (כאשר בא רב לבבל [מארץ-ישראל] אכל תמרים וזרק את הגרעין לבהמה). אגב-כך אנו שומעים, שבבבל היו מאכילים בהמותיהם גם בגרעיני תמרים. זאת אנו למדים גם ממסכת בבא בתרא יא א, שמזכירה: 'פירא דסופלי, ופירושו לדעת רש"י: 'חפירה בחצר¹⁶ שנותנין בה גרעיני תמרים למאכל בהמה'¹⁷. ובעירובין כו א מדובר על 'פירא דבי תורא' במחוזא, ונתפרש על-ידי רש"י: 'שוחה עמוקה היתה ... ושם היו מניחין גרעיני תמרים לאכול השוורים...'¹⁸. ובמסכת ביצה כא ב, שואל אביי את רב יוסף רבו: 'הני סופלי לחיותא היכי שדינן להו ביום טוב'. ונתפרש על-ידי רבינו נתן, בעל הערוך: 'גרעינין (של תמרים) איך מטלטלין אותן ומשליכין לפני בהמות ביום טוב...'. (ראה ערוך השלם, כרך ו, עמ' 103 טור ב, ערך ספלי. אלא שגירסת הערוך: 'אנן ספלי לחיותא היכי שדינן'. וראה שם בהערה 7 של קוהוט).

מתוך כך נמצאנו למדים על בהמות שהיו ברשות החכמים, שהיו מאכילים אותן,

15 ביטוי זה יידון להלן בפנים. וראה שבת כט א: 'דרב אכל תמרי ושדא קשייתא לבוכיא (וי"ג: 'לבוביא'. ראה דק"ס באות ג; ור"ש אסף, מפירושו של הרמב"ם ז"ל למסכת שבת, סיני, שנה ג כרך ו, ח"ש, עמ' קכ"ו)...'. והשווה ללשון הירושלמי, ביצה פ"ד סב ע"ג: '... זרק ג' תפיה'. וכנראה מדובר באותו המקרה. ר' אלעזר אזכרי, בפירושו לירושלמי ביצה, מהדורת י' פרנצוס, עמ' 198, ד"ה רב הוה יתיב, מעיר שבבבלי מדובר שזה קרה ביום חול, ואילו לפי המסורת שבירושלמי אירע המקרה ביום-טוב.

16 צריך לומר שלא-דווקא בחצר, שכן בקידושין עג ב 'אמר אמימר האי פירא דסופלי יש בו משום אסופי'. ופירש רש"י: 'נמצא (תינוק) בחפירה העשויה להטיל שם גרעיני תמרים... דחוץ לעיר עבדי ליה...'.
17 וכיוצא בו פירש במיוחס לרבינו גרשום. והמאירי, בית הבחירה, בבא בתרא, עמ' 75 ד"ה מי. ובאור זרוע פסקי בבא בתרא, למקומנו ד"ה אמר אמימר. ובערוך, ערוך השלם, כרך ו, עמ' 407, טור א, ערך פרא² מפרש: '... מי שיש לו בחצר חפירה שדרכו כשמבשל התמרים ועוצרן לשוף מהן השכר זורק הסופלי, שהן כגון גפת בתוך חפירה'. ור"ש אברמסון במהדורתו של בבא בתרא מביא פירוש זה בשם רב שרירא גאון ובשם הר"ת, אלא שהם מפרשים 'סופלי' במשמע 'גרעינים לקליפות'. וראה גנזי שכטר, ס"ב, עמ' 355—356. ופירוש שונה לגמרי פירש ביד רמה למקומנו: 'מאי פירא דסופלי, חפירה דסופלי. והוא מקום עמוק כעין חפירה שמעבדין בו עורות בפסולת של גרעיני תמרה שהיא נקראת סופלי'. וראה י"נ אפשטיין, מבואות לספרות האמוראים, עמ' 225.

18 וכיוצא בו פירש המאירי, בית הבחירה, עירובין קח, טור א. וראה קרויס, קדמוניות התלמוד, כרך א, ח"א, עמ' 56.

בין השאר, בגרעיני תמרים. צא ולמד באיזו שמרנות נשתמרו אורחות־חיים בכלל, ובתחום החקלאות בפרט, במרוצת הדורות. הורביץ, בספרו 'החקלאות במזרח הערבי' (עמ' 67), כותב: 'לדקל התמר מזומנים בעיראק תנאים מצוינים: קיץ ארוך, חם ויבש ומי השקייה בשפע, הטיפול בעץ ובפרי מועט... השימוש בתמר מגוון מאוד: הפירות עשירי המזון למאכל אדם; החרצנים נטחנים ומשמשים תחליף לקפה וכן גם למספוא...'. (וראה גם למעלה, פרק שני, בהערות 48—53).

להשלמת התמונה נזכיר כאן שמותיהם של חכמים נוספים, שברשותם היו בה־מות. בחולין מג ב מסופר על שור אחד, שהיה בביתו של בנו של מר עוקבא (ראה בדקדוקי סופרים באות ג). בביתו של רב הונא היו עגלים (שבת נב א). רב המנונא אבדו לו שוורים (סנהדרין סא א). על שור אחד של רב פפא, שחי בנרש, מסופר בבבא קמא לה א. ורפרם, שחי בפומבדיתא, מסר בכור בהמתו לכוהן, והלה הטיל בו מום (בכורות לו ב)¹⁹.

כלום עסקו אמוראי בבל בטיפול עדרים לשם בשר על־ידי רעייה? בדיקת שאלה זו כרוכה בקושי גדול. הקושי הוא בכך, שבמקרים רבים אי־אפשר להחליט אם מדובר ברעייה של בהמות־עבודה, או בבהמות שנועדו לשחיטה לשם אכילה. ולא זו אף זו: במקרים אחדים אין בידנו להכריע, אם מדובר בבקר או בצאן, משום כך עלינו לנהוג במידת הזהירות המירבית כדי למנוע ראייה מעוותת של המציאות, כפי שהיא משתקפת במקורות.

המקור הראשון שנעייין בו הוא בירושלמי שבת פ"ה ז ע"ג (=שם, ביצה, פ"ב סא סע"ג): 'רבי זעירה בשם שמואל שור שעיסוקו רע יוצא בפרומביא (=רסן של ברזל) שלו. ורבותינו שבגולה נהגו כן'²⁰. מכאן אנו למדים, ש'שור רע' היו מוציאים בשבת בבבל למרעה. ורב יוסף ראה את העגלים של רב הונא 'יוצאות באפסריהן בשבת' (שבת נב א)²¹, ואין אנו יודעים אם מדובר בבהמות שנחו בשבת

19 על הבהמות, שעליהן מסופר בקידושין פא ב, בקשר לרב כהנא, אביי ורב ששת, לא עלה בידי להכריע מי היו בעליהן ולשם מה היו משמשות.

20 על המונח 'רבותינו שבגולה' ראה ר"ז פרנקל, מבוא הירושלמי, קכ"ג א. ורטנר, אהבת ציון וירושלים למסכת ביצה, עמ' 24. ובמאמרי, מאן אינון הרובין, סיני, כרך סח, תשל"א, ביחוד בעמ' קמ"ט, קנ"א. וראה להלן בנספח. אמנם בכ"י לידען איננו גורס 'ורבותינו... כן', והושלם בגליון. ראה ר"ש ליברמן, הירושלמי כפשוטו, עמ' 99. והעיר על כך גם אפשטיין, מבואות לספרות האמוראים, עמ' 508.

21 ולפיכך עלינו לומר, שגירסתו של הראב"ה, ח"א, סימן רי, עמ' 302: 'כדאמרינן לגבי עגל (בלשון יחיד!) דרב הונא...', היא טעות סופר. ולא העיר על כך הר"א אפטור־ביצר שם, בהערה 8. והמשווה נוהג זה בבבל ונוהגם של החכמים בארץ־ישראל בסוגיה 'במה בהמה יוצאת בשבת', לדין של אנשי כת ים המלח, יראה עד מה החמירו האחרונים בשמירת קדושת השבת. ראה מגילות מדבר יהודה, מהדורת הברמן, מגילת

גידול בהמות, עופות ודגים

מעבודתן (כגון 'עגלה המושכת בקרון' בבא קמא יז ב; עבודה זרה יא רע"ב), או באלו שגם בימות החול היו רועות ונועדו לשחיטה. מקור יותר מפורט בקשר לרעיית בהמות נשתמר בבבא קמא קי"ט סע"ב. במשנה שונה התנא: '... מנכשי זרעים ועודרי ירקות בזמן שבעל הבית מקפיד עליהם יש בהן משום גזל, אין בעל הבית מקפיד עליהם הרי אלו שלו'. בשולי דין זה מביאה הגמרא את דבריהם של אמוראי בבל כלהלן: 'אמר רב יהודה ²² כשות ²³ וחזיו (וי"ג: חזין ²⁴) אין בהם משום גזל, באתרא דקפדי [קפדי] ²⁵ יש בהם משום גזל ²⁶. אמר רבינא ומתא מחסיא אתרא דקפדי הוא'. כלומר, שמתא מחסיא, שהיתה סמוכה ונראית בסורא ²⁷, 'מקום בהמות הוא וצריכין למרעה טוב' (רש"י). וכיוצא בו אנו שומעים על מחוזא

ברית דמשק, עמ' 85, יא 5—7: 'אל ילך איש אחר הבהמה לרעותה חוץ מעירו כי אם אלפים באמה, אל ירם את ידו להכותה באגרוף. אם סוררת היא אל יוציאה מביתו'. ואין 'סוררת' אלא מעין 'שור רע' שהוזכר כאן. ודברי הגמרא בשבת נד ב בשולי המשנה, ששונה: 'ואין הרחלים יוצאות חנונות', נשמעים כלקוחים מן המציאות הבבלית.

²² ובאור זרוע, פיסקי בבא קמא, סימן תס"ט גורס: 'אמר רב יהודה אמר רב...'. וראה דק"ס באות פ.

²³ על כשות ראה: אפשטיין, מבוא לפירוש הגאונים לסדר טהרות, עמ' 123, ור"ש ליברמן, תוספתא כפשוטה, ח"ב עמ' 601, לשורה 30. ושם, עמ' 636, לשורה 58 ובהערה 76. בכ"י פירנצה גורס: 'אמר רב יהודה קשות דחזין...'. וראה בהערה הבאה.

²⁴ על הגירסה 'חזין' ראה בדק"ס לעירובין כח א באות א. והנ"ל לבבא קמא נח ב באות ס. רש"י פירש חזין: 'שחת של תבואה חטין ושעורין בעודן ירק'. וזוהי קבלה מן הגאונים. שכן בתשובת גאון, שפירסם גינצבורג, גיאוניקה, ח"ב, עמ' 246, כתב: '... זרע שלחטים או שלשעורים כשהוא קטן ועדאן (=ועדיין) לא הוקש לעשות שבולים הוא נקרא חזין'. וראה, שם, עמ' 243 בהערת המהדיר לשורה ו. התשובה הובאה גם על-ידי ר"ש אסף, תשובות הגאונים, ירושלים, תרפ"ט, עמ' 181, בהערה 19. ובאוצר הגאונים, כתובות, התשובות, עמ' 180 סימן תנא. וכיוצא בו פירש בלקוטים לר' שלמה בן ר' שמואל, שהו"ל ז' בכר, עמ' 28: 'שעורין ודוחין וכיסמים וכל מיני פרי דשא קודם שיתבשלו ויעשו גרגרים נקראו חזין'. אולם ראה פליקס, החקלאות בא"י בתקופת המשנה והתלמוד, עמ' 277 בהערה 454. מעניין הדבר שבחוקי ח'מורבי, Driver and Miles, The Babylonian Laws, כרך ב, עמ' 30—31, סעיפים 57—58, מדובר על עונשם של רועים שחדרו עם צאנם לתוך שדה בלא הסכמת בעליו. והמחברים, שם, כרך א, עמ' 154, מפרשים: '...the offence contemplated can only be understood in the light of the statement which both Theophrastus and Pliny make, that in Babylonia it was usual at a certain period to put sheep on to the land to graze the shoots lest they should run to leaf...'. אף בחוק זה הכול תלוי בהסכמת הבעלים.

²⁵ ראה בדק"ס באות פ.

²⁶ בכ"י מינכען אינו גורס: 'יש בהן משום גזל'. ראה בדק"ס באות ע. ובאור זרוע, ראה בהערה 22, גורס: 'בזמן שבעל הבית הרי אלו שלו'. ונקט רבינו יצחק בלשון קצרה.

²⁷ ראה אגרת רב שרירא גאון, מהדורת לוין, עמ' 79, בשני הנוסחים. ובמאמרי, עיונים באגרת רב שרירא גאון, שנתון בר-אילן, ד—ה תשכ"ז, עמ' 194, ובהערות 42, 43.

וסביבתה: 'אמר רב יוסף אכלה שחת לא הוי חזקה, אמר רבא ואי בצואר מחוזא²⁸ קיימא הוי חזקה' (בבא בתרא לו א). וטעמו של דבר הוא 'בבקעת מחוזא הוי חזקה לפי שעשירים הם ובהמות להם הרבה. ודרכם להאכיל השדות לבהמות כשהן שחת' (רשב"ם)²⁹. וראיה נוספת, שבמחוזא היו מצויות בהמות לרוב, עולה מעירובין, ס א: '... רבה בר אבוה מערב לה לכולה מחוזא. ערסייתא ערסייתא³⁰ משום פירא דבי תורי...'. ופירש רבינו נתן, בעל הערוך: 'מחוזא היה מג' צדדים הומה ומצד רביעי לא היה חומה אלא חריץ שרובצין בו הבהמות. ואותה פירא, מחיצה העשויה לנחת היא, להרביץ בה הבהמות ולא חשיב לה מחיצה' (ערוך השלם, כרך ו, עמ' 407, טור א, ערך פרא²).

נמצאנו למדים, שהיו מקומות בבבל כגון מתא מחסיא או מחוזא³¹, שבהם ישבו

28 אפשטיין, מבואות לספרות האמוראים, עמ' 262, מפרש צואר = צוור במובן סביבה, וראה גם במאמרו Mandäische Glossen, Archiv Orientalní, Praha, vol. XVIII. 1950, עמ' 165—169. וקרוב לזה פירש במיוחד לרבינו גרשום: 'סמוך למחוזא'. וראה בהערה הבאה פירושו של המאירי, שפירש 'בקעה'.

29 ברם ביד רמה מפרש שהשחת ביוקר 'מחמת דשכיחי בני חילא וצריכי ליה לסוסים ולרכש'. וקרוב לזה מפרש המאירי, בית הבחירה, בבא בתרא, עמ' 202: '... ומכל מקום אם היה במקום שרגילים לקצור תבואתם שחת, כגון בקעת מחוזא, שהיו בני החיל מצויין שם ובני אדם רגילים לקצור תבואותיהם שחת ולמכור להם לצורך בהמותיהם הרי זו חזקה'. פירושים אלה באו להם בקבלה מגאוני בבל. ראה, ר"ש אסף, תשובות הגאונים, ירושלים, תש"ב, עמ' 216 (וראה שם בהערה 2): 'אמר רב יוסף אכלה שחת: לא הוי חזקה והוא הזרע...'. אמר רבא ואם בית ממלכה הוא כמו צואר מחוזא. שהרבה יש שם חיילות שצריכין שחת לסוסיהן ולמרכבותם, ויש לשחת שם דמים הוי חזקה'. וראה להלן בהערה 31.

30 ר"ח גורס: 'ערסתא ערסתא'. והמאירי, בית הבחירה, עירובין, עמ' רכט טור ב, גורס: 'ערסאתא ערסאתא', ומפרש: 'שכונות שכונות. משום פירא דבי תורי, רצונו לומר גומות גדולות העשויות להצניע שם גרעיני תמרים לשמרים. והיו אותן גומות מבדילות בין השכונות ולא היה יכול לערב את כולה ביחד'. הראב"ה, ח"א, עמ' 399, סימן שעט גורס: 'ערסייא ערסייא'. וראה שם פירושו. וראה קרויס, קדמוניות התלמוד, כרך א, ח"א, עמ' 56.

31 מחוזא היתה פרבר של עיר-הבירה המערבית של מלכויות פרס — סלביקה — פרתיא — פרס. שמה נשתנה בחליפות השלטון מקטסיפון, ששכנה בגדה המזרחית של החידקל, לסלביקה, ששכנה בגדה המערבית, לבי-ארדשיר (Veh-Ardašir). על חשיבותה הכלכלית בימי הסלבקים ראה, למשל, טארן (W.W. Tarn) בספרו Hellenistic Civilisation³, ניו-יורק 1961, עמ' 128. וראה אוברמאייר, Die Landschaft Babylonien, עמ' 161—178; E. Herzfeld, Seleukia und Ktesiphon, in: Archäologische Reise in: Euphrat und Tigris Gebiet, כרך ב, ברלין 1920, עמ' 46—60. ורב שרירא גאון קבע את שמה ומקומה במונחים מקראיים: 'מחזא עיר ידועה בשם אלמדאין, והיא רסן בין נינוה ובין כלח'. ראה אפשטיין, גנזי קדם ה' תרצ"ד, עמ' 8 שורה 4. וכבר הבאנו למעלה בפרק הראשון בהערה 14 את דבריו של הייכלהיים, Roman Syria, עמ' 159, שסובר שבמאה הראשונה הגיע מספר האוכלוסים של העיר ל-600,000 ובתוכם 50,000 יהודים. ראה שם, בהערה 9, את המקורות. לפיכך אין לתמוה על הדיון אם שערי

הרבה יהודים, וביניהם עשירים מופלגים³¹, והללו היו מגדלים בהמות ומאכילים אותן בשחת. סימן לדבר שמדובר בבהמה גסה. והעובדה שהיו קוצרים שדותיהם שחת, לשם הזנת בקר שברשותם, מעידה שלא היו בסביבות היישובים הנזכרים שטחי-מרעה. והרי לנו עדות נוספת למסקנה, שאליה הגענו למעלה בפרק הראשון, והיא שבתחומים שבהם ישבו יהודים לא היו שטחי-קרקע בלתי-מעובדים. אגב, נרמזו כבר כאן שמחיר הבקר ביישובים הנזכרים לא היה בזול. שכן הכנת השדה, חרישתו, זיבולו, זריעת השחת, השקייתו, קצירו והובלתו לביתו של בעל-הבית³² היו כרוכים בהוצאות מרובות, שהשפיעו כמובן על מחירו של בשר בקר³³. מכאן עולה מסקנה אחת להכרת עושרם של אמוראים מסוימים: חכם מחכמי בבל, שהיה בהישג-ידו לאכול בשר-בקר בימות החול, ולא רק בשבתות ובימים טובים, רמת חייו הכלכליים היתה גבוהה.

מבחינה כלכלית היה גידול בקר עיסוק ריווחי. אלא שלפי המקורות שהובאו למעלה מתברר, שאמוראי בבל לא היו בעלי עדרי-בקר גדולים. גם עיון במקורות אחרים בתלמודים ילמדנו, שבמידה שדנים ברועים ועדריהם מדובר בהם לרוב על 'פשיעה' בשמירה על בהמות שהפקידו בידיהם. ולא תמיד ניתן להבחין, כאמור, אם מדובר בבקר ואם בצאן (ראה, למשל, בבבא מציעא ה א ; ושם צג סע"א, ושם צג ב, ועוד הרבה). והוא הדין כשאנו מעיינים במקורות, שבהם מדובר על 'ראיית בכור' או על 'מתנות כהונה'. אולם 'פשיעתם' של הרועים תעיד כמאה עדים, שלא עמדו לרשותם שטחי-מרעה נרחבים. המקומות המועטים, בסביבת היישובים הגדולים, שבהם ניתן להם לרעות, הם לאורך הנהרות (ראה, לדוגמה, בבא מציעא צג סע"א), או בשטחים המכונים 'אגמא', ובלשון רבים: 'אגמי', כלומר, שטחים שבהם עלו עשבי-בר וקנים. לרוב היו מקומות כאלה מצומצמים, והם הש-

חומותיה של מחוזא חייבים במזוזה ואם לאו. ראה יומא יא א. ועל עושרם של יהודי מחוזא נשמע עוד להלן בפנים.

32 ראה, לדוגמה, בבא בתרא כ ב, דבריו של רב ששת שנשמעים כריאליים, כשם שגם רב יוסף, לפני כן, במציאות הבבלית מדבר. ועל הזנת בהמות באספסת ראה שם דבריו של רב ששת.

33 בשאלת קיומן של רפתות בבתי היהודים בבבל נתקלתי בקשיים לשוניים רבים. לדוגמה: במועד קטן י רע"ב, מתיר רב יהודה לבנות בחול המועד 'אוריא'. ודבריו נתפרשו שלושה פירושים. הערוך, ערוך השלם, כרך א, עמ' 281, ערך אריא, פירש אוצר חטים. וקוהוט מביא ראשונים שפירשו אבוס. במיוחד לרש"י פירש 'רפת בקר', וכיוצא בו פירש רבינו גרשום, מהדורת הרב נ' זק"ש, עמ' נב. ואילו הר"ת, והפירוש מסכת משקין שהו"ל הרב מ' זק"ש, עמ' ל (ושם בהערה 210), ובפירוש לאחד הקדמונים על הרי"ף למסכת מועד קטן, עמ' כז, ור"ש בן היתום, עמ' 40, כולם פירשו 'אורות סוסים'.

תרעו בדרך כלל לאורך אגמי המים. על אגמי-מים אלה כבר דובר בפרק הראשון³⁴. שני גורמים חשובים קבעו את המצב, שיהודי בבל לא היו מגדלים בקר בעדרים גדולים: הגורם הראשון הוא נתון אובייקטיבי, שהשפיע על כלל חקלאי ארצות המזרח, והוא הטמפראטורה, או מוטב לומר: התנודות הגדולות בטמפראטורה. בבבל, באזורים שבהם ישבו יהודים בצפיפות, החום יורד בלילה לחמש מעלות צלזיוס מתחת לאפס, וחוזר ועולה עד חמישים מעלות ביום³⁵. והדברים עתיקים. כבר יעקב אבינו אמר ללבן הארמי: 'הייתי ביום אכלני חרב וקרח בלילה' וגו' (בראשית לא, מ). תנאים כאלה אינם מתאימים לגידול בקר משובח. הגורם השני הוא, שרוב האדמות שהיו בסביבות היישובים היהודים נזרעו, כאמור, לשם גידולי-תבואה ולירקות למי-ניהם, הכול לפי טיב הקרקע, תנאי ההשקיה ועונות השנה. לשון אחר: אם רצו לגדל

34 על רעייה באגמים ראה, לדוגמה, בבא מציעא לו ב. והשווה בבא קמא מ ב, ושם מא א, ושם צח ב. ועל שור שמתגורר באגם ראה שבת עז ב. ב'אגמים' הללו גדלו עשבים מסוימים, שגם בני-אדם השתמשו בהם. ראה, לדוגמה, 'מרריתא דאגמא', אם אדם יוצא בה ידי חובתו בפסח, סוכה יג א. ובשעת מצוקה כלכלית היו אוכלים 'קורמי דאגמא', עירובין כב א. בתוך האגמים האלה היו גדלים עופות שונים. ראה, למשל, דבריו של רב פפא, שאמר: 'תרנגולא דאגמא אסירא תרנגולתא דאגמא שריא...'. בחולין סב ב. וראה, שם, בתוספות, ד"ה תרנגולתא. ומן הקנים האלה היו משתמשים גם לכלים שונים, לאחר שייבשו אותם. כך היה רב פפא מתיר לשחוט 'בסימונא דאגמא', חולין טז ב, וראה שם להלן. פעם אחת בערב שבת אמר רב נחמן לתלמידיו: 'פוקו עבידו כבושי כבשי באגמא ולמחר ניזיל ונתיב עלויהו', עירובין לד ב. ופירש רש"י: 'כי בא פולמוס לנהרדעא והיה דחוק המקום לתלמידים מפני אנשי החיל'. ורב פפא שחלם ונכנס לאגם געשה ראש ישיבה, ברכות נו א. רש"י, פירש, ד"ה 'אגם', שיש בו קנים גדולים וקטנים וסמוכים זה לזה סימן לראש ישיבה. שהגדולים והקטנים מתקבצים יחד קבוצ גדול ובאים לשמוע דרשה מפיו. והמלאכה 'לקטול קנים באגמים', כלומר לעקור את הצמחיה באגמים, היתה נחשבת למלאכה בזויה. ומכאן בהשאלה לאדם מחוסר ידיעה, כגון 'רבך קטל קני באגמא', שבת צה א; או בצורת שאלה 'אטו אנן קטלי קני באגמא אנן', סנהדרין לג א, ועוד. וראה למעלה בפרק השלישי, בהערה 47.

35 ראה הורביץ, החקלאות במזרח הערבי, עמ' 71, ושם, עמ' 46—47. וכבר הבאנו את דבריו למעלה בפרק הראשון בהערה 19. וראה Iraq and the Persian Gulf, ed. K. Masson, Naval Intelligence Service, 1944, עמ' 166—167, ועמ' 171—173. א"י ברור מתאר בספרו אבק דרכים, ס"א, עמ' 135, את נסיעתו מדמשק לבגדד וכותב בין השאר: 'מלבד החדגוניות הכתומה-החירת פועל עליך החום במסע בקיץ. כשהמרחם בידך תראה את עליתו המהירה; בבוקר 20 או 22 מעלות צלסיוס — ובשעה תשע כבר עבר את גבול ה-30; לא הגיעה שעת הצהרים והוא קרוב ל-40 בתוך המכונית הדוהרת, ובעמדה תזכה גם ל-45 בצל'. ושם, עמ' 141, הוא מעיר שבבגדד, בחודש ספטמבר, מדר למעלה מארבעים מעלות צלסיוס. וראה שם, עמ' 145, על 45°. ובסביבתה של בגדד עדיין שורר חום גדול בתחילת אוקטובר, ראה עמ' 171. 'ואחרי הקיץ הלוחט יבוא חורף קר עד קרוב לקפאון' (עמ' 145). ועל התנודות האלה באיראן, W. Geiger, Geographie von Iran, in: Grundriss der Iranischen Philologie II Bd. Strassburg 1896-1904, S. 381; וכן The Cambridge History of Iran, 1968, בעריכת W.B. Fisher, עמ' 232—233.

עדרי-בקר לצורך מסחר היו נאלצים להרהיק נדוד למדבריות. רשאים אנו להניח, שלא רק אמוראי בבל בעצמם אלא גם סתם יהודים בבבל, לא היו ששים לנדוד למרחקים, לזמנים ממושכים³⁶, לשם שהייה בשטחי-מרעה נרחבים. שכן דבר זה היה מכביד על שמירת שבת וימים-טובים, וכן משום טעמים דתיים-חברתיים, או משפחתיים, ומטעמים בטחוניים-אישיים כאחד. אף זאת: שטחי-מרעה רחבים היו מדורי דורות נחלתם של שבטים נוודים, שלא היו מרשים לזרים לחדור לתוכם עם בהמותיהם.

כמה מן ההנחות הכלליות הנזכרות אתה מוצא להן עדות-מה גם בתלמוד. כך, לדוגמה, בעירובין נה ב נאמר: 'אמר רב יהודה אמר רב³⁷ יושבי צריפין והולכי מדברות חייהן אינן חיים ונשיהם ובניהם ובנותיהן³⁸ אינן שלהן'. ורש"י פירש: 'יושבי צריפין אנשי מקנה הן. וחונין בו³⁹ חדש או חדשים עד שכלה המרעה ונוסעין משם ונקבעין במקום אחר...'⁴⁰. הסכנה, שבה עלול רועה להיתקל בה וממנה הוא מבקש להינצל, מתוארת על-ידי אב"י, אם כי אין זה, כמובן, אלא מקרה קיצוני, הנשמע בהקשר דבריו כהיפותיטי. ואלו הם דבריו (בבא מציעא צג סע"ב —

36 לפעמים היתה נדידה זו נמשכת שנים. באחד מן השטרות של בית מורשו מדובר על חכירת עדר צאן לחמש שנים. ראה Clay, בספרו Legal and Commercial etc., פילאדלפיה, 1909, עמ' 27. ועל חכירת עדרי צאן בכלל ראה, שם, עמ' 23—24, 26.

37 כ"מ וכ"י ואטיקן גורסים רק: 'אמר רב יהודה'. ור"ח גורס: 'אמר רב הונא'.

38 בכ"מ אינו גורס 'ונשיהם'. והעיר בעל דק"ס '... דנשותיהם ודאי שלהם הם'. ואכן רש"י ד"ה מהלכי מדברות מוסיף: 'ונשותיהן עמהן'. אולם בכ"י ואטיקן גורס: '... בניהם ובנותיהן ונשיהן אינן שלהם'. ובדרך ארץ, מהדורת היגער, עמ' 245: 'הוא (ר' יוסי!) היה אומר יושבי כפרים והולכי מדברות חיהם אינן חיים וממונם אינן שלהם ובניהם אינן שלהם'. וראה פרקי דרבינו הקדוש, מהדורת גרינאוט, עמ' סו פיסקא יג. והשווה הברייתא ברכות מג ב.

39 ובדק"ס, ראה בהערה הקודמת, מביא את דברי רש"י כלהלן: '... וחונין כאן... עד שתכלה... משם למקום אחר'.

40 ואולי אחד מן החכמים בבבל היה רועה. בבבא מציעא צג ב מסופר על רועה אחד בשם בר אדא סבולאה, שהוזמן לדין בפני רב פפא. והעיר בדק"ס אות ה שבכמה כ"י וברי"ף גורסים: 'רב אדא...'. ויש להוסיף שכך גורס גם בשיטה מקובצת. היימאן, תולדות תנאים ואמוראים, עמ' 284 בערכו, כותב: 'וכפי הנראה היה אך רועה בהמות ולא נחשב בין ת"ח'. מכל מקום, טיעונו שאדא זה טען בפני רב פפא בלשון חריפה נטען. אפשר שהדבר רומז שלא סתם רועה היה, וגם העובדה שהגמרא קוראת לו בשמו, ולא כמו במקרים רבים אחרים 'ההוא רעיא' סתם, מרמז אף הוא שלא בסתם רועה מדובר. ראה עוד לענין זה ר"ל גינצבורג, גנזי שכתר, ח"ב, עמ' 383. וראה דבריו של רבי יהודה בר קלונימוס בקשר לזבידא למעלה בהערה 12. על הסכנות שרובצות לפתחו של אדם שעוזב את ביתו לזמן ממושך לצורך מסחר ראה להלן, בפרק שדן במסחר. ואין לתמוה שאנו שומעים על קשיים שהיו כרוכים בגידול בקר או צאן בקשר לשמירת שבת בתעודות של הגניזה בקאהיר. ראה, לדוגמה, מש"כ גויטיין, A Medi-terranean Society, vol. I, p. 124.

צד רע"א) בשולי המשנה (בבא מציעא פ"ז מ"ט) שקובעת: 'הלסטים הרי זה אונס': 'אשכחיה רועה ואמר ליה. גנבא גנבי סריא בדוכתא פלניא יתיבינן. כך וכך גברי איכא בהדן. כך וכך כלבי איכא בהדן. כך וכך ויקתא פסיקא לן. ואזל ושקל מיניה...' (מצאו רועה ואמר לו: 'גנב פושע, במקום פלוני אנו יושבים. כך וכך אנשים יש עמנו, כך וכך כלבים יש עמנו, כך וכך קלעים פסקו לנו. והלך [הלסטים] ונטל ממנו). במקרה כזה מחייב רבא את הרועה, משום שגילה לו ללסטים את מקום הבהמות. ואולם לענייננו חשובים דבריו של הרועה, שנתקל בלסטים והוא מבקש להציל עצמו ממנו.

לא מן הנמנע שאמוראי בבל היו שוכרים 'טייעא', ערבי אחד כרועה, והלה היה מרחיק נדוד לשטחי-מרעה, והבעלים היו לעתים מבקרים את בהמותיהם במרעה. וישנו מקרה מאלף בסוכה מז א, כלהלן: 'דרב הונא בר ביזנא⁴¹ וכל גדולי הדור איקלעו בסוכה בשמיני ספק שביעי...'. הגמרא מסכמת, שחכמים הללו 'מאפר אתו' כלומר... שהן באו מן האפר שבהמותיהן רועות שם ולא ישבו בסוכה כל ימי החג' — רש"י. מכאן אתה גם למד, ששטחי-המרעה שממנו שבו החכמים היה במדבר שומם, שאף לא יכלו להקים לעצמם סוכה כשרה (ראה בתוספות, ד"ה גמירי).

ולא מן הנמנע, שאף יהודים השכירו עצמם כרועים, ועוד נשמע על כך להלן. מכל מקום, נוכח התנאים האקלימיים והכלכליים, הבטחוניים והחברתיים-משפחתיים, שהיו כרוכים ברעייה בבבל, מסתבר שבשר-בקר, והוא שהיה מכונה סתם בשר 'בלשון בני אדם' (ראה אנציקלופדיה תלמודית, כרך ד, עמ' תרפה—תרפו), לא היה זול בבבל⁴². ואפשר שהמצב היה אחר בנוגע לבשר-צאן.

41 וי"ג: 'רב חנא בר ביזנא'. ראה בדק"ס באות ס. הלה היה דיין בפומבדיתא במחצית השנייה של המאה השלישית, ראה היימאן, תולדות תנאים ואמוראים, עמ' 463—464. וכיוצא בו גרס ביחוס תנאים ואמוראים, מהדורת הרב מימון, עמ' שכ"ז, שכ"ח.

42 על הגדרת בשר סתם בהלכה ראה גם בתוספתא נדרים פ"ג ה"ה, ור"ש ליברמן, תוספתא כפשוטה, ח"ז, עמ' 448—449. וכאן צריכים להעיר לדבריו של צורי בספרו רב, עמ' 163, שסובר: 'ארץ סורא ארץ מרעה היא מאז ומעולם...'. צורי מביא ראיה, שסנ-חריב, ו'בדומה לזה' אסרחדון, נטלו שלל 'מעמי דרום בבל... צאן ובקר'. ברם, מזמנו של סנחריב ועד לימיו של רב חלפו ועברו 900 שנה בקירוב, וההתיישבות הלכה ונעשתה צפופה יותר ויותר, וכפי שהערנו בפנים, תהליך זה הכריע כמובן בכל הנוגע לשטחי-מרעה פנויים בבבל בימיהם של אמוראי בבל. ותמוהים ביותר הם דבריו של צורי, שם, עמ' 164: 'וגם בתקופת רב בבבל רבו הרועים בין יושבי סורא, עד כי גם תלמידי רב הרבו להתעסק במרעה'. הדברים אינם מדויקים כלל, והשווה דבריו לדברינו בפנים. עיקר שטחי-המרעה, וגידול צאן ובקר, היו בפרס ובמדי ולא בבבל. ב'רמה הפרסית' שרר יובש רב, ורוב האיזור הוא צחיח מדי לפיתוח חקלאי. כך היה המצב בראשית ימי מלכות פרס וקודם להתיישדותה, וכך המצב גם בימינו. ראה פריי, The Heritage of Persia, עמ' 1 ואילך, עמ' 23 ועוד. וסיכומו של גירשמאן (Ghirshman)

גידול צאן

בִּשְׁם צֶאֱן אֲנוּ מִתְכוּוֹנִים כֹּאן לִכְבָּשִׁים, רִחְלִים וְעִזִּים (רֹאֵה אֶפְשֵׁטִיין, תְּרַבִּיץ, יא, ס"א, ת"ש, עמ' 123—124). כֹּבֵר בְּדוֹר הָרֹאשׁוֹן שֶׁל אֲמֹרָאִי בָּבֶל יִשְׁנֶן עֲדוּיוֹת, שִׁיְהוּדִי בָּבֶל וְאַף חֲכָמִיָּה הָיוּ מִגְדָּלִים צֶאֱן. בָּבֶל לֹא נִתְעַלְמוּ הַחֲכָמִים מִן הַסּוּגִיָּה 'מֵהוּ לִגְדֹל בַּהֲמָה דְקָה', סוּגִיָּה שֶׁנִּתְעוֹרְרָה וַחֲזוּרָה וְנִתְעוֹרְרָה בָּאֶרֶץ־יִשְׂרָאֵל בְּדוֹרוֹת הַרְבֵּה. בְּמִסְכַּת בְּבֹא קֵמָא פ' א מוֹבָא: 'אֲמַר רַב יְהוּדָה⁴³ אֲמַר רַב עֲשִׂינוּ עֲצָמָנוּ בָּבֶל כְּאֶרֶץ יִשְׂרָאֵל לְבַהֲמָה דְקָה (וְאִסּוּר לִגְדֹל⁴⁴). אֲמַר לִיָּה רַב אָדָא בְּר' אֶהֱבָה לְרַב הוֹנָא דִּידָךְ מֵאִי, אֲמַר לִיָּה דִּידָן קָא מִיִּנְטְרָא לְהוּ חוּבָה⁴⁵. אֲמַר לִיָּה חוּבָה תְּקַבְרִינָהוּ לְבָנִיָּה... אִיכָא דְאֲכָרִי אֲמַר רַב הוֹנָא אֲמַר רַב עֲשִׂינוּ עֲצָמָנוּ בָּבֶל כְּאֶרֶץ יִשְׂרָאֵל לְבַהֲמָה דְקָה מְכִי

בספרו Iran. על תולדות ההתיישבות מן התקופה הפרה־היסטורית ועד לתקופת בני סאסאן, במפתח ערך agriculture. ובכלל יש לזכור, שהחקלאות בפרס היתה שונה מיסודה מזו שבבבל. נביא כאן קו אחד אופייני ויסודי לחקלאות בפרס, על־פי סיכומו של פריי: '...the dominant characteristic of organized, settled life in Iran is its "oasis character", its isolation from close contacts with the outside. Throughout history Persian families have lived in houses surrounded by high walls endeavouring to retain their privacy. The same tendency is repeated on a larger scale with the tribe, or even the province...' (The Heritage of Persia, p. 13). לעומת זה אנו למדים מן התלמוד הבבלי על מגורים משותפים בבית אחד של אנשים, שאינם בני משפחה אחת. דיני השכנים והבר־מצרא מעידים על מגע יומיומי הדוק בין יהודי בבל. והחקלאות היהודית בבבל — על כל פנים זו שידועה לנו מן התלמוד — אין לה אופי של 'נוה'. ואין צריך לומר, שהפעילות הכל־כלית בכללותה יש לה אופי של פתיחות, כפי שיתברר להלן, בייחוד בדיון על המסחר, על ענפיו השונים, שהתפשט מבחינה גיאוגראפית ואתנית. ועוד נעיר בקצרה לדבריו של צורי, שם, עמ' 163: 'ורב ענין הוא להזכיר כי מלכי שנער... קוראים את עצמם בשם רועים'. עניין זה הוא בעל חשיבות גם בימיהם של מלכי בני סאסאן, והוא יידון בקשר לערכי חינוך, דרכיו, ויסודותיו העיוניים־המיתולוגיים.

43 בכ"מ גורס גם כאן (ראה להלן בפנים): 'אמר רב הונא אמר רב', וראה בדק"ס באות ל.

44 ראה בבא קמא פ"ז מ"ז; ושם, תוספתא פ"ח ה"א, מהדורת צוקרמנדל, עמ' 362. ולהסברת הרקע של איסור זה ראה א' ביכלר, עם הארץ הגלילי, עמ' 135—138; הג"ל, המצב הכלכלי ביהודה לאחר חורבן הבית השני, עמ' 126—128; א' גולאק, על הרועים ומגדלי בהמה דקה בתקופת חורבן בית שני, תרביץ, יב ס"ג, תש"א, עמ' 181—189; ג' אלון, תולדות היהודים בתקופת המשנה והתלמוד, ח"א, עמ' 173—178; 359; י' בער, היסודות ההיסטוריים של ההלכה, ציון יז, תשי"ב, עמ' 40—41; הג"ל, ישראל בעמים, עמ' 50; ר"ש ליברמן, תוספתא כפשוטה, ח"ו, עמ' 23; בארון, היסטוריה חברותית ודתית של עם ישראל, ח"ג, עמ' 109—110.

45 בכתב־יד מינכן גורס: 'חיבה'. ובאוצר הגאונים, בבא קמא, הפירושים, עמ' 140, סימן קל"א, העיר: 'ובערוך רב צמח גרס חוכה בכ"ף'. ובהערה יב מעיר, שהמקור לגירסה זו הוא ביוחסין השלם. וכבר העיר על כך שי"ר, תולדות רבינו נתן בעל הערוך, עמ' 27. וכפי הנראה היה בפרס מנהג רווח שהאשה מטפלת בעיזים ובכבשים. ראה, למשל, בולסרה, The Laws of the Ancient Persians פרק לו, סעיף כז, עמ' 444.

אתא רב לבבל' 46 (אמר לו רב אדא ... לרב הונא: שלך מהו? אמר לו: שלנו שומרת חיבה [אשת רב הונא]. אמר לו חיבה תקבור את בניה).

על החשיבות ההיסטורית שהיתה להשתקעותו של רב בבבל מבחינה דתית-ציבורית עוד ידובר בקשר להתהוות הישיבות בבבל, כינון, מבנה, סדריהן ומקומן והשפעתן על הציבור. כאן נבהיר בקיצור מה טעם מצא רב, או תלמידיו: רב הונא או רב יהודה, לאסור על גידול צאן בבבל. רש"י, ד"ה בבבל, מפרש למקומנו: 'שמיום גלות יכניה רבו שם התלמידים ונתיישבו שם בשוב קבוע'. הווי אומר, הצאן, ובייחוד העיזים, היו פוגעות בשדות ישראל וגינוניהם, ולפיכך אין בדין זה הבדל בין ארץ-ישראל לבבל. על פירושו הנזכר של רש"י הקשה א' אפטוביצר (מחקרים בספרות הגאונים, עמ' 47—48): '... שהרי ישובים קבועים היו גם בשאר מקומות בחוצה לארץ, כגון מצרים וסוריא. אלא העיקר כמו שפירש הרמב"ם, הלכות נזקי ממון, פ"ה ה"ח: "וכבר עשו בבל לארץ ישראל לאסור בה גידול בהמה דקה וחיה דקה מפני שהיו רוב השדות והכרמים שם באותם הימים של ישראל"'.

ברם אין כאן קושי גדול. וקודם-כל יש להעיר על דבריו של אפטוביצר, שכן ההשוואה בין בבל לבין ההתיישבות העירונית או החקלאית של יהודים במצרים ובסוריה אינה תופסת במלואה. אף אם נכון הדבר שגם בארצות אלו היו חקלאים יהודים — ודבר זה כבר צויין למעלה — הרי השוני היה גדול. בבבל היתה ההתיישבות היהודית הרבה יותר צפופה ורצופה מזו שבארצות הנזכרות. צפיפות זו, ששדה של יהודי נוגע בשדהו של עמיתו, היא מציאות בבליית טיפוסית, שביקשנו לתאר אותה למעלה בפרק הראשון, והיא הנותנת. בגלל ההתיישבות הצפופה ביקש רב להחיל דין זה אף על בבל. ולא זו אף זו: רש"י פירש גם, ד"ה 'מכי אתא רב לבבל, רבו מתיישבין שם מפני ישיבתו. לישנא אחרינא (לשון אחרת) הוא בא ללמדנו להזהר שראה שם רוב ישראל וישוב קבוע'. ולגופם של הדברים אין המרחק

46 ובגיטין ו א: 'אמר רבי אבא אמר רב הונא עשינו עצמנו כארץ ישראל לגיטין'. על ואריאנטים ראה בדק"ס שחיבר פלדבלום. ויש לציין לליקוטים מספר המפתח לרב נסים, שפירסם י"נ אפשטיין, תרביץ, ב ס"א, תרצ"א, עמ' 6, שורה 12—13, שגורס: 'אמר רב הונא עשינו עצמינו כארץ ישראל לגיטין מביאה רב לבבל'. ולפי גירסה זו, לפנינו משפט עברי בלא עירוב הארמית 'מכי אתא'. והשווה עירובין כח א: '... הא מקמי דאתא רב לבבל הא לבתר דאתא רב לבבל'. והעיקר, אין להעלות על הדעת שרב אמר על עצמו 'מכי אתא רב לבבל'. ופשוט הוא שזוהי תוספת הגמרא, ואין צורך לדחוק כמו הפירוש השני בתוספות גיטין ו א ד"ה מכי: '... ויש מפרשים מכי אתא רב. לא רב ממש אלא כלומר רבנים ובעלי תורה'. הפירוש רב=רבנים הוא פירוש אד-הוק. ואם אמנם זהו המובן, מפני-מה 'מכי אתא' ולא 'מכי אתו' בלשון רבים? ותוכיח לשון הירושלמי, גיטין פ"א מג רע"ג: 'רב אמר עשינו עצמינו כארץ ישראל לגיטין...'. אך, כאמור, אין צורך בזה. והשווה י"א הלוי, דורות הראשונים, ח"ב, עמ' 206—207. וראה גם וייס, דור דור ודורשיו, בהוצאת זיו, ח"ג, עמ' 139.

גדול כל כך בין דבריו של רש"י לבין דברי הרמב"ם. ההבדל הוא בכך, שהרמב"ם איננו מתייחס לזמן החלת האיסור, ואילו רש"י מתייחס לעניין זה, שכן רש"י הוא פרשן הטקסט, ואילו הרמב"ם הוא פוסק. אך בטעמו של האיסור אין ביניהם מחלוקת; שניהם מסכימים, שהגידול של ההתיישבות היהודית בבבל הוא הגורם היהיד להחלת האיסור של גידול צאן בבבל⁴⁷. ואמנם המאירי (בית הבהירה, בבא קמא, עמ' 232) צירף את דברי שניהם ועשאם לפירוש אחד: 'אף על פי שאיסור זה לא היה אלא בארץ ישראל... משירדה הגולה לבבל, ונתמלאה תלמידי חכמים גדולים (זוהי פאראפראזה על דברי רש"י), ונתיישבה מישראל הרבה. עד שהיו רוב השדות והכרמים של ישראל עשו בבל כארץ ישראל לאסור בה גידול בהמה דקה וחיה דקה' (וזוהי פאראפראזה על דברי הרמב"ם). וקרוב לזה פירשו גם ראשונים אחרים⁴⁸.

מכל מקום, רב הונא החזיק בצאן וגידלו. ואם ישאל השואל, היאך עבר רב הונא על דברי רבו שאסור לגדל צאן, נודה שאין בידנו תשובה מספקת⁴⁹. וקושיה חמורה יותר עולה מן המסופר בעירובין קב א, שרב הונא נמלך ברב כיצד לנהוג ביום השבת באילים שגידל בביתו. ואלו דברי הגמרא: 'הנהו דכרי דהוו ליה לרב הונא דביממא בעו טולא ובליליא בעו אורא. אתא לקמיה דרב. אמר ליה. זיל כרוך בודיאי⁵⁰ ושייר בה טפת. למחר פשטה ומוסיף על אהל ארעי הוא ושפיר דמי' (האילים של רב הונא בימים היו צריכים לצל 'מפני השרב', ובלילות היו צריכים אוויר 'הנאת הקור מפני הבל הקיץ ובימות החול היו פורסין עליהן מחצלות ביום ונוטלין בלילה'. בא אל רב ושאל אותו מה לעשות בשבת. השיב לו רב: 'כשתס(ת)לק

47 קשה קצת על רש"י שצימצם תמיד בדבריו. לשם מה הביא עניין יכניה לבואו של רב? כלום רצה ללמדנו שהאיסור חל למפרע? ראה דבריו של רבינו תם למקומנו בתוספות ד"ה מכי. ודבריו באים כתירוץ על קושיא אחרת. דומה, שרש"י ביקש אולי לרמוז לסיבת ירידתו של רב לבבל, כלומר, שבבל היא מקום של תורה מדורי דורות. והלשון שבה נוקט רש"י היא לשונו של רב שרירא גאון, שנדון בה להלן בהקשר אחר.

48 ראה בשיטה מקובצת למקומנו. דבריו של פונק Die Juden in Babylonien, ח"ב, עמ' 10, שכוונת האיסור לשמור על ההתיישבות מפני בריחה לגידול צאן יפים הם לארץ-ישראל ולא לבבל. (ונפלה שם טעות וצריך להיות: 'schon in der ersten Hälfte des dritten Jahrhunderts...' ולא 'vierten').

49 הראשונים פירשו במקרהו של רב הונא, שהוא סמך על 'חסידותה (של אשתו) והיתה נזהרת שלא לרעות מן הגזל', ראה בשיטה מקובצת. ואפשר שגם אמוראים אחרים שגידלו צאן סמכו על רועיהם. ברם קשה לייחס לכלל הרועים בבבל, שעליהם עוד נשמע להלן בפנים, זהירות כזאת.

50 וי"ג: 'בוריאי' או 'כוריא', ראה בדק"ס באותיות מ—נ. ואפשטיין, פירוש הגאונים לסדר טהרות, עמ' 55 בהערה 19. הראב"ה, ח"א, עמ' 341, סימן רס"ו גורם: 'בוזיא'. וראה שם, עמ' 361, סימן רצ, ובהערות 16—17.

המחצלת מעליהן לפנות ערב שבת אל תסלקנה כולה משם, אלא הווי גולל אותה וכורך מעל הגג ושייר בה טפח פרוסה דליהוי עליה שם אהל'. ולמחר משוך אותה 'דהוי תוספת' ⁵¹ ומותר).

נמצאנו למדים, שרב הונא קיבל הדרכה מרב כהן מה יעשה ביום השבת על מנת להגן על האילים שלו בפני שינויי-הטמפראטורה הגדולים בין שעות היום לבין הלילה (וכבר עמדנו למעלה על תופעה זו). אמנם כתב-יד מינכען גורס: 'הגהי דכרי דהווי בי רב הונא אתו לקמיה דרב הונא...'.⁵² כלומר, בני-ביתו של רב הונא באו להימלך בו כיצד עליהם לנהוג באילים, ולא רב הונא ביקש עצה מרב. נוסח זה פותר כמובן את השאלה שהעמדנו למעלה. ברם לפי שני הנוסחים אנו שומעים שרב הונא החזיק אילים בביתו, כשם ששמענו למעלה על העגלים שהיו ברשותו ואשר הוצאו בשבת באפסריהן למרעה. ברם אין להניח שרב הונא גידל צאן בכמות גדולה; ודאי משום שאשתו לא הרחיקה מביתה לרעות. אין להטיל ספק, שהאשה היתה חוזרת לפנות ערב לביתה. הגמרא עצמה מספרת במפורש, שהאילים היו חוזרים בלילה והיו לנים מתחת סככה אחת שהותקנה, מן-הסתם בחצר ביתו של רב הונא, או בסמוך לו, כדי לשמור עליהם מפני גנבים.

ולא רק רב הונא ⁵³, ראש ישיבת סורא, החזיק עגלים וכבשים בביתו; כמותו עשו גם אמוראים נודעים אחרים. על אבוי, ראש ישיבת פומבדיתא, מסופר שהחזיק כבשה בביתו (ברכות סב א), ומרבא, יורשו של אבוי בראשות ישיבת פומבדיתא, נגנבו אילים מביתו 'במחתרת' והוחזרו לו (סנהדרין עב א)⁵⁴. בחולין נא א מסופר על כבשה אחת בביתו של רב חביבא ⁵⁵, וגם רבינא החזיק גדי בביתו (שם, שם). רב מרי בר רחל היה לו 'עדר של בהמות', ובו כבשים (בכורות ג ב), ובמיוחד לרבינו גרשום). דיר ובו בהמות היה בבית ראש הגולה (ראה בספרי, ראשות הגולה בבבל בימי המשנה והתלמוד, עמ' 152).

51 הדברים שבתוך המרכאות הם משל רש"י.

52 וראה בדק"ס אותיות מ—נ, שציין שבאור זרוע גורס כן. אמנם הר"ח גורס כמו בדפוסים שלפנינו.

53 בירושלמי, סנהדרין פ"א יח רע"ב מסופר על רב הונא שהיה רועה צאן, אבל אפשר שהמדובר הוא ברב הונא, או חונה, שחי ופעל בארץ-ישראל. ראה ר"ז פרנקל, מבוא הירושלמי, דף עג א — עד א.

54 אולם לדעת המאירי, בית הבחירה, סנהדרין, דף רו טור ב, מדובר בשוורים ולא באילים. וביד רמה גורס 'רבה' ולא 'רבא'.

55 על ואריאנטים של שם אמורא זה ראה בדק"ס באות מ. וביחוד תנאים ואמוראים, מהדורת הרב מימון, עמ' רכ"ז, ערך חבונה, וראה שם בהערה 2. והמאירי, בית הבחירה, חולין, עמ' 186, גורס: 'רחבונא'. בכ"י המבורג גורס: 'רחבנא'. ועל החי' לופים בין 'רב חביבא' ל'רבינא' ראה הערת אפטוביצר לראבי"ה, ח"א, בהערה 7.

גידול בהמות, עופות ודגים

אין צריך לומר, שבעלי-בהים ופיסוטי-העם כאחד היו מגדלים צאן. דבר זה אנו למדים ממקרים רבים, שעיוזים היו מזיקות לרכוש, והניזוקים תבעו את בעליהן לדין (ראה, לדוגמה, בבא קמא כ א; שם מח א, שני מקרים שהובאו בפני רבא לדין). אף נקבע כלל בנוגע לעיוזים שהיו מכוונות 'עיוזי דשוקא', כלומר עיוזים ברשות הקצבים שהיו מהלכות בחוצות היישובים בלא השגחה מספקת⁵⁶. זה הכלל (בבא קמא כג ב): 'הני עיוזי דשוקא דמפסדי מתרינן במריהו תרי ותלתא זמנין, אי ציית ציית. ואי לא. אמרינן ליה תיב אמסחתא⁵⁷ וקבל זוזך'⁵⁸ (אילו עיוזי השוק שגורמות נזק מתרים בבצליהן שתיים ושלוש פעמים. אם שומע טוב, ואם לאו אומרים לו: בו שב במקום שמוכרים את הבשר⁵⁹ וקבל מעותיך). כלומר הענישו את הטבחים בשחיטת עיוזיהם⁶⁰ (שלא ישמרו עליהם אחר ג' התראות כראוי שלא יפסידו רכוש) גם שלא ביום השוק. אגב כך למדנו שביום השוק, כאשר עלה הביקוש לבשר צאן, היה מחירו יקר יותר⁶¹. והרי עוד מקרה אחד של גרימת נזקים על-ידי עיוזים, שיש בו כמה דברים ששייכים

56 על 'שוק' במובן רחוב, או שביל, ראה בערוך, ערוך השלם, כרך ח, עמ' 146, ערך שקי. ונציע רק דוגמה אחת. שמואל אמר: 'נהירין לי שבילי דשמיא כשבילי דגהרדעא...'. (ברכות נח ב, וראה בדק"ס באות כ). ובירושלמי ברכות, פ"ט יג ע"ג, נמסרו דבריו הנזכרים של שמואל כלהלן: 'שמואל אמר חכים אנא בשקקי שמיא כשקקי גהרדעא קרתי'. וראה גם במילוננו של לוי לתרגומים, עמ' 463, טור א, ערך שוקא. והנ"ל, במילוננו התלמודי, כרך ד, עמ' 523—524, ערך שוק. ויאסטרוב, עמ' 1541, טור א, ערך שוקא². וראה להלן, פרק ששי, בהערות 7—8.

57 'מסחתא' פירש הערוך, ערוך השלם, כרך ה, עמ' 185, טור ב, בערכו: 'השולחן שמוכרין עליו הבשר'. לוי במילוננו התלמודי, כרך ג, עמ' 165, ערך מסחתא מפרש מאזנים, ובהשאלה — מקום מכירת הבשר. וכיוצא בו פירש לוי במילוננו לתרגומים, כרך ב, עמ' 51 בערכו. וראה בשיטה מקובצת ד"ה תיב. ורש"י פירש כאן 'מקום מעמד הקצבים', ובשבעות מב א, ד"ה 'אמסחתא מקום שמקבצין הבשר ומוכרין'. וראה להלן בהערה 59.

58 רב האי גורס: '... מתרינן בהו... זמנא ותרתי ותלת... תא תיב...'. ספר המקח והממכר, שער ז, דף כא רע"ב. וציין לו לוין באוצר הגאונים, בבא קמא, התשובות, עמ' 26, סימן נט. ובכ"מ גורס: '... תא תיב מייתנין טבחא ושחטינהו ואמרינן ליה תא וקבל'. וראה בדק"ס באות ל.

59 לא תרגמתי איטליז, לאחר שר"ש ליברמן הוכיח שאין מובנו רק מקום למכירת בשר. ראה במאמרו, עשר מילין, אשכולות, ס"ג, תשי"ט, עמ' 75—81. ואעיר בהזדמנות זו על מאמרו של י' היינמן, בספר היובל לקרויס, ירושלים תרצ"ז, עמ' 15—16.

60 רב האי גאון, ראה בהערה 58, מרחיב את הכלל האמור על הבהמות ולאודחקה על עיוזים. ואלו הם דבריו: 'מי שיש לו בעלי חיים שהם מזיקים לבני אדם. והתרו בו ג' פעמים שישחטם, או שימכרם למי שישחטם, ולא קבל התראה ולא מכרן, דין הוא שילך כל מי שירצה וימכרם ויקנם לעצמו מאליו וישחוט אותם כדי להסיר הניזקם ויתן דמיהם לבעליהם...'.¹

61 ראה, לדוגמה, דבריו של רבינו יהונתן מלוניל לבבא קמא, עמ' 55, שכתב: 'הני עיוזי דשוקא, כלומר, דקצבי, דקיימין לשחיטה, אלא דמשהו להו עד יומא דשוקא כדי שימכרום ביוקר...'.²

במישרין לנושא דיוננו. במסכת בבא בתרא לו א מסופר על 'הנהו עיזי דאכלו חושלא בנהרדעא. אתא מרי חושלא תפסינהו. והוה קא טעין טובא. אמר אבוה דשמואל יכול לטעון עד כדי דמיהו (של העיזים), דאי בעי אמר לקוחות הן בידי' (מעשה בעיזים שאכלו שעורים קלופות בנהרדעא. בא בעל השעורים ותפסן, והיה טוען הרבה [תבע מבעל או מבעלי העיזים הרבה כסף]). ועל דבריו של אבוה דשמואל מקשה הגמרא בהמשך: 'והאמר ריש לקיש "הגודרות" (בעלי חיים)⁶² "אין להן חזקה"'. והיא משיבה: 'שאני עיזי דמסירן לרועה. והא איכא צפרא ופניא. בנהרדעא טייעי שכיחי ומידא לידא משלמי' (שונה עיזים שמסורות לרועה, והרי יש בוקר וערב [כשהבעלים שולחים העיזים אל הרועה, והן אינן תחת השגחתו של הרועה]. בנהרדעא ערבים מצויים ומיד ליד מוסרים).

זוהי פיסקה מאלפת מאוד. אנו למדים שבנהרדעא היו רועים ישמעאלים, והללו היו חשודים בגניבה ולפיכך לא היו שולחים אליהם את העיזים, אלא הרועה היה מקבלן בבוקר מבעל-הבית והיפוכו בשעת הערב. מכאן שביישובים אחרים היו רגילים לשלוח את העיזים בבוקר אל בית הרועה, והלה היה שולח אותן לפנות ערב לבתיהן. מכאן גם, שבעלי-בתים אלה החזיקו מעט עיזים בבתיהם, ולפיכך שכרו לעיזיהם רועה אחד במשותף. מסתבר ששטח-המרעה היו סמוכים ליישוביהם, וכפי שכבר הערנו בנוגע לגידול בקר.

עד כמה נמצאו רועים, שלא היו נאמנים על בעליהם אנו שומעים גם מן המקרה הבא (בבא מציעא ה א): 'ההוא רעיא דכל יומי הוו מסרי ליה חיותא בסהדי, יומא חד מסרו ליה בלא סהדי. לסוף אמר להו לא היו דברים מעולם. אתו סהדי אכהידו ביה דאכל תרתי מיניהו'⁶³ (מעשה ברועה שהיו מוסרים לו כל הימים בהמות בעדים. יום אחד מסרו לו בלא עדים. לסוף אמר להם 'לא היו דברים מעולם', באו עדים והעידו בו שאכל שתיים מהן).

אין להסיק, כמובן, מהצעת המקורות הנזכרים, שכל הרועים היו בלתי-נאמנים, שכן גם רועה שעשה מלאכתו בנאמנות נתקל בקשיים מסוימים, ובייחוד כשמקום הרעייה היה סמוך ליישובים, והמרעה עצמו דל ואינו משביע את הבהמות. בחולין

62 רש"י, לכתובות פ"ד ב ד"ה הגודרות, מפרש: 'בהמה דקה...'. אולם בערוך, ערוך השלם, כרך ב, עמ' 248, טור א, ערך גדר² מפרש: '... כל דבר המהלך בדרכים ובשווקים, שיתכן לומר מעצמו נכנס או אתה הכנסתו לביתך והחזקת בו, אין לו חזקה'. וראה בפירוט נוסף ברשב"ם למקומנו. ואפשטיין, מבואות לספרות האמוראים, עמ' 263.

63 על הנוסח בפנים ראה בדק"ס באותיות ק, ר, ש. אמנם הר"ח גורס כמו בדפוס ווילנא, אלא משמיט את המלה 'לסוף'. ראה באוצר הגאונים, בבא מציעא, עמ' 10. בשיטה מקובצת מביא את הריטב"א שגרס 'לסוף'. ובתוספות חכמי אנגליה, עמ' 118, ד"ה ההוא, מביא בשם הרב בנימין שגרס 'לסוף'.

מג ב נאמר: 'דכולהו חיוי ברייתא קוצי אכלין'. ופירש רש"י: כל הבהמות הרועות 'באפר וביערים' אוכלים קוצים⁶⁴. בתנאים כאלה פשטו העיזים אל שטחים מעובדים, או לתוך חצרות וגינות, ואכלו מכל מה שנזדמן להן בדרכן. כנגד דבר זה קשה היתה מלאכתו אף של הרועה המסור והנאמן ביותר. ונדגים זאת בפתגם עממי נאה, מפיו של מר עוקבא: 'רעיא חגרא ועיזי ריהטן אבב חוטרא מילי ואבי דרי חושבנא' (שבת לב א)⁶⁵. ופירושו: הרועה פיסח והעיזים 'קלים לרוץ, ואינו יכול להגיען ולהלקותן על סרחונן. כשהיא באה לפני גדרות צאן. שם הוא מדבר עמה להלקותה על פשעה, ואבי דרי, לבית הדיר של צאן⁶⁶ באין לחשבון' (רש"י).

לא תמיד היו הרועים ישמעאלים, כפי ששמענו עד עכשיו. במסכת ברכות מ ב מסופר על 'בנימין רעיא', בנימין הרועה, שלא ידע לברך על הפת, וקודם שאכל היה אומר: 'ברוך מריה דהאי פיתא', ברוך מר של הלחם הזה⁶⁷. אין אנו רשאים להסיק מכאן שהרועה היהודי בבבל, אם אמנם היו מצויים רועים יהודים, היה בור גמור. שאלה זו צריכה עיון נוסף, שאינו נוגע במישרין לנושא דיוננו. מכל מקום

64 אולם יש 'ברייתא' ומובנה בהמות 'בריאות ושמנות'. ראה, לדוגמה, רש"י בחולין מז א ד"ה ברייתא. ובמיוחד לרבינו גרשום לחולין מז א מביא גם גירסה שונה: 'כל הני עיזי ברייתא...'. וכיוצא בו גורס, שם, גם בשיטה מקובצת, ובכ"מ, וראה בדק"ס באות ש.

65 הר"ח גורס: '... רעיא מחגרא ועיזא רהיטתא אבב חוטרא ואבי דרי חושבנא'. והוא פירש: 'רועה פיסח שאין יכול לרוץ ועז בורחת ורצה בשדות כשמגיע(ה) בשער גדרות הצאן... שם מעלה חשבון הבריחות שברחה ושם מכה אותה'. וכאן נשאלת השאלה: כלום אין בכוונת התלמוד הבבלי לשבח את הרועה הנאמן, כשהוא מספר שרבי עקיבא רועה היה? ראה כתובות סב ב, בעוד שלפי המקורות הארצישראלים היה פועל חקלאי שכיר בימי נעוריו. ראה למעלה בפרק ראשון, בהערה 89. ועל עושרו בברותו, ראה ביכלר, המצב הכלכלי ביהודה לאחר חורבן הבית השני, עמ' 121.

66 צריך להעיר שלא כל 'בי דרי' פירושו 'דיר צאן', ומובנו גם גורן. ראה בערוך השלם, כרך ב, עמ' 49, טור א, בערך בי דרי¹. ובמילוננו התלמודי של לוי, כרך א, עמ' 214, טור ב בערכו. ואפשר שנוכל ללמוד מדבריו של רבא (וי"ג 'רב') על 'הגי דדיירי דרי בתוך התחום אסור ליקח מהן...'. (בבא קמא, קי"ג סע"ב, וראה בדק"ס אותיות ו—ז). שגם בבבל היו מעמידין את הצאן בלילות בתוך דיר כדי לזבל את האדמות כדרך שנהגו בארץ-ישראל, ראה פליקס, החקלאות בארץ-ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, עמ' 112—115. ברם לא ברור מה 'אסור ליקח מהן'. אם בהמה כדעת רש"י, ואם זבל כדעת הר"ח. ראה באוצר הגאונים בבא קמא, עמ' 105, ושם בהערות ז, ח. וכיוצא בו בערוך, ערוך השלם, כרך ג, עמ' 132, טור ב, ערך דרי¹. ובחידושי הראב"ד לבבא קמא, עמ' שי"ג, ד"ה הני. והמאירי, בית הבחירה, למקומנו, עמ' 331, ד"ה אלו שמזבלים.

67 אולם בירושלמי ברכות פ"ו י סע"ב מסופר כדבר הזה על 'חד פרסוי'. בדק"ס אות צ מביא גירסה 'מנימין'. ועל חילופין בין 'בנימין' ל'מנימין', ראה להלן, עמ' 278, בהערה 22. כ"י פירנצה גורס: '... כי בריך נהמא...'.
22.

חשוב לציין, שכבר במאה החמישית לפני-הספירה מדובר בשטרות מבית מורשו על יהודים רועי-צאן.⁶⁸

והעובדה האמורה, שאמוראי בבל היו רגילים למסור צאנם לידי רועים, עולה עם בעיתיותה ההלכית ממסכת בבא מציעא ה ב: '... והאמר רב יהודה סתם רועה פסול (לעדות) לא קשיא. הא ידיה הא דעלמא⁶⁹. דאי לא תימא הכי אנן חיותא לרועה היכי מסרינן. והא כתיב "ולפני עור לא תתן מכשל" (ויקרא יט, יד). אלא חזקה אין אדם חוטא ולא לו'. כאן ישנה ההבחנה בין רועה שרועה את צאנו לבין רועה ש'רועה בהמות העיר' (רש"י), כלומר של בעלי-בתים בעיר, כפי ששמענו למעלה. במקרה האחרון אין הרועה נחשד על הגזל. שכן רועה 'בשכר בשביל הנאת אחרים אינו חוטא להרעות (בשרות אחרים) עד שיגיע למרעה המופקר לכל' (רש"י)⁷⁰. אגב כך למדנו, שמדובר כאן ברועים יהודים. רבא קבע כי 'רועה בהמה דקה בארץ ישראל פסולין בחוצה לארץ כשרין...'. (סנהדרין כה ב).

הארכנו בדברינו על הרועים כדי להוכיח, שבעדרים בבבל שעליהם אנו שומעים, היה לרוב מספר מועט של בהמות של בעלי-בתים, ובתוכם של האמוראים, שנמסרו לידיו של רועה אחד⁷¹. והיה זה חזיון נפרץ שבחוצות ערי בבל נראו עדרים, בשעות

68 ראה זר-כבוד, ספר היובל לר' חנוך אלבק, עמ' 249, 250—249. ועל רועה צאן אצל יהודי קורדיסטאן בדור האחרון, ראה א"י ברור, אבק דרכים, ספר ראשון, עמ' 207. 'הגבירים' היו מוסרים עדריהם בידי רועים מוסלמים, שם, עמ' 208, וראה שם עמ' 232. 69 במשפטי שבועות לרב האי גאון גורס: 'אמר ר' זירא הכי נמי מסתברא...'. ראה באוצר הגאונים לסנהדרין, שהו"ל הרב טויבש, עמ' רז ובהערה 45. וראה גירסת בעל הלכות גדולות באוצר הגאונים בבא מציעא, התשובות, עמ' 21.

70 וכיוצא בו הר"ח והמאירי. אולם בשיטה מקובצת למקומנו ד"ה הא ידיה הא דעלמא, מביא פירוש אחר: "'הא ידיה" שמרעה אותם בשדות שלו שמקבל אותם לרעותם בשדותיו ולפיכך פסול, שמרעה אותם בשדות של אחרים כדי להרוויח שדהו. "הא דעלמא" שקבל עליו לרעותם בשדות של הפקר לפיכך כשר. והא והא בבהמות של אחרים באורחא דמילתא'. וסתם רועה פסול לא רק משום שנכנס לרעות לשדות אחרים אלא יש מפרשים: 'אף על פי שלא ראודו נוטל משדות אחרים ומשליך לפני בהמתו'. ראה ביד רמה לסנהדרין כה ב, ד"ה אמר רב יהודה.

71 לעתים היה אחד מבני המשפחה רועה את הצאן שבבית. כבר הזכרנו, שצאנו של רב הונא היה בטיפולה של אשתו. והנה דוגמה אחת שהבן רועה את צאן אביו שהיה נגר. המדובר במשפחה לא-יהודית. הבן, הרועה, עבר לנצרות. ראה Sachau, Die Chronik von Arbela, עמ' 54—55. המקרה הנזכר אירע בסוף המאה השנייה או בראשית המאה השלישית, וראה שם, עמ' 56. קשה לקבוע באיזה מקום נתגוררה משפחת הנגר (אפשר בהדייב?). לעתים מסתובבות עיזים בלא השגחה. ראה, לדוגמה, מקרהו של אבבי, שישב לפני רבה, ונטל רגב והשליך בעיזים. ראה בבא מציעא ל ב. וראה גם על העיזים של בית תרבו שהפסידו לרב יוסף, בבא קמא כג ב. במשפט הפרסי נזכר 'רועה של הציבור', ראה בולסרה, The Laws of the Ancient Persians, פרק י, סעיף יג, עמ' 110—112. תפקידו של הרועה היה לשמור על בהמות שהן רכושה של המדינה או של מוסדות ציבור, ועל בהמה שהיתה מחוסרת בעלים.

גידול בהמות, עופות ודגים

הבוקר או הערב, בשובם מן המרעה, ובראשם העיזים⁷² ואחריהן הכבשים (שבת עז ב). ורב יהודה הסביר סדר-הליכה זה בבדיחות-הדעת, בתשובה לשאלה שנשאל על-ידי רב זעירא: דוגמתו בריאת העולם. שבתחילה היה חושך, רמז לעיזים השחורות, ואחר כך נברא האור, רמז לכבשים בעלי הגוון הבהיר (שם, שם)⁷³.

שטחי המרעה בבבל היו, כאמור, מועטים וצמחייתם דלה, וכן היו נזקים שגרמו העיזים. כיוון שכך לשם מה עודדו וחזרו ועודדו חכמים בבבל להרבות בגידול צאן? קודם שננסה להשיב על שאלה זו נציע כמה מן הדרשות, שבהן ומהן כבר נשמע תשובה מסוימת על שאלתנו.

המקרא 'ודי חלב עזים ללחמך ללחם ביתך וחיים לנערותיך' (משלי כז, כז) נדרש בחולין פר א: 'דין לאדם שיתפרנס מחלב גדיים וטלאים שבתוך ביתו. וביתר הרחבה ובשינוי הדגשה: 'אמר שלמה... "ודי חלב עזים"... משה מלמד לישראל ואומר להם אם יש לו⁷⁴ כבשים מה שאתה גוזז מהם לכסות שלך... מהו "ומהיר שדה עתודים" (שם, כו). שכר שאתה עושה מן העתודים שהן מולידות את הצאן הוי לוקח בהן שדות'" (תנחומא, אחרי, סימן יא). אם בדרשה האנונימית הראשונה נדרש השומע להסתפק במועט, הרי בשנייה מדבר הדרשן על הרחבת הרכוש הקרקעי באמצעות מכירת עתודים. והיפוכה של עצה זו משיא דרשן עלום-שם בדרשה זו: "כבשים ללבושך ומחיר שדה עתודים" (משלי כז, כו)... מגז כבשים יהא מלבושך⁷⁵.

72 הצועד בראש העדר היה מכונה 'משכוכית', ראה בבא קמא נב א ובמילונים התלמודיים; י"ג אפשטיין, תרביץ, טז, תש"ה, עמ' 19—20. וראה ירושלמי, קידושין פ"א ס ע"ב: 'המוכר צאן לחברו כיון שמסר לו משכוכית קנה. מהו משכוכית אית דאמרין חוטר. ואית דאמרין שרקוקיתה. ואית דאמרין נגדתא'.

73 מציאות זו מצאה ביטוי בדמויים ובמיטאפורים נאים. כך, למשל, העובדה שהרחלים שהיו מהלכות ביחד בעדר היתה לפתגם 'רחילא בתר רחילא אזלא', הכבשה הולכת אחר הכבשה. הפתגם היה למיטאפור במשמעות זו: 'כעובדי אמה כך עובדי ברתא', כמעשי האם מעשי הבת, כתובות סג א. או דוגמה אחרת: במסכת בבא קמא נב א מסופר על גלילי אחד, שדרש בפני רב חסדא: 'כד רגיו רעיא על ענא עביד לנגודא סמותא', כאשר כועס הרועה על הצאן נותן למנהיג (האיל הצועד בראש העדר) עיוורון. והרי זה ביטוי מיטאפורי שמובנו הוא: אם העם נוהג שלא כשורה, האשמה במנהיגים. ובלשונו של הגאון: '... כשהרועה יחרה אפו על צאנו עושה לו תיש מושך סמרי (סמא=סומא) שמוליכה בדרך לא טוב'. ראה גינצבורג, גיאוניקה, כרך ב, עמ' 246 (ולא עמ' 249, כפי שצוין באוצר הגאונים, בבא קמא, התשובות, עמ' 37 בהערה א). ובלשונו של רש"י: '... כך כשהמקום נפרע משונאי ישראל ממנה להן פרנסים שאינן מהוגנין'.

74 בתנחומא, מהדורת בובר, פ' אחרי, אות יז, לה ב: '... אם יש לכם כבשים שאתה גוזז לכסות שלך...'. וראה שם בהערה קע"א. ובילקוט המכירי למשלי, דף עב א: 'אם יש לך כבשים...'.
75 ר"י נחמיאש בפירושו למשלי, עמ' 163, גורס בחולין: '... מגיזי כבשים יהיה לבושך...'.
[139]

"ומחיר שדה עתודים" לעולם ימכור אדם שדה ויקח עתודים ואל ימכור עתודים ויקח שדה' (חולין פד א). ורב חסדא דרש את המקרא 'ואהבך וברכך והרבך וברך פרי בטנך... ועשתרת צאנך' (דברים ז, יג) כלהלן: 'מלמד שמעשרות את בעליהן'⁷⁶ (חולין פד רע"ב). ובדור אחד אחרי רב חסדא דרש רב יוסף, ראש ישיבת פומבדיתא: 'הרואה עז בחלום שנה מתברכת לו, (הרואה) עזים שנים מתברכות' (ברכות נו א)⁷⁷. הרי לפנינו דרשות אחדות, שהצד השווה בהן הדגשת הערך הכלכלי הטמון בגידול צאן, ולא רק משום 'שעז לחלבה ורחל לגיזתה' (כדבריו של רב נחמן בכתובות עט ב⁷⁸), כלומר מזון והלבשה שהם מספקים לו לאדם, אלא גם משום שאין לך אבר מאברי הצאן שלא היה מביא תועלת לבעליו. נציע כאן את דבריו של רבי יהושע שנאמרו בארץ-ישראל, ומובן שאין בתועלת שמפיקים מן הכבשה כל הבדל בין ארץ-ישראל לבין בבל. ואלו הם דברי רבי יהושע: 'כשהוא חי קולו אחד וכשהוא מת קולו שבעה. כיצד קולו שבעה, שתי קרניו חצוצרות, שתי שוקיו שני חלילין. עורו לתוף, מעיו לנבלים, בני מעיו לכנורות, ויש אומרים אף צמרו לתכלת' (קנים פ"ג מ"ו)⁷⁹. למותר לומר שגם אחרי חורבן הבית, או בימי הבית בחוצה לארץ, השתמשו בעלי העדרים בכבשים מתים לכלים הנזכרים שלא בזיקה לחפצי קודש. וככבשה כן העז, אלא שבמקום צמרה של הכבשה משתמשים בעורה של העז לכלי-בית שונים ולהנעלה.

בדבריהם של רב חסדא ורב יוסף, שהפליגו בשבחו של הצאן, ניכר שביקשו לעודד את גידולו, שכל הנראה לא הדביק את האספקה העצמית של בשר. ואמנם ישנן ידיעות בבבלי על קניית צאן מנכרים. במסכת חולין לט ב מסופר על 'הנהו טייעי דאתו לציקונייא יהיב (ראה בדקדוקי סופרים ע) דכרי לטבחי ישראל'. כלומר ישמעאלים שבאו לציקונייא⁸⁰ היו מביאים אילים לטבחים (מוכרי בשר) יהודים. ה'טייעי' הם נוודים, שהיו רועים לרוב את צאנם בצפון המדבר הסורי שגובל בנהר

76 על מחיר הצאן ראה להלן בפנים. וראה ברכות מד ב דבריו של רב חסדא על 'גדיא בר זוזא', ושם ברש"י ד"ה בר זוזא.

77 כ"מ גורס רק: 'תני רב יוסף הרואה עזים בחלום שנותיו מתברכות'. וראה בדק"ס באות ד. ובברכות נו א על פתרון חלום אחד של אביי: 'בסיים חמרך ואתו כולי עלמא למזבן בשרא וחמרא מינך'. ושם בדק"ס באות ד.

78 ודבריו של רב נחמן נאמרו בקשר לדין אחר בשבת יט ב.

79 ראה בהשלמות ותוספות של ר"ח אלבק, עמ' 437, ד"ה זהו שאמרו.

80 על ציקונייא, או ציקנייא, ראה Obermeyer, Die Landschaft Babylonien, עמ' 234. לדעתו, שכנה בסביבת פומבדיתא על הנהר פרת. אולם Neubauer, La Géographie du Talmud, עמ' 397, וגם Berliner, Beiträge zur Geographie, עמ' 60, מזהים ציקונייא עם Zekia שעל הנהר חידקל.

פרת, וכן באזורים רחבים ושוממים בדרומה של בבל⁸¹. עלינו לזכור, שהרבה ישובים יהודים שכנו לאורך הפרת, ומכאן גם המגעים המרובים, בעיקר יחסי-מסחר, בין ה'טייע' לבין היהודים שם. אבל התופעה של קניית צאן מידי הנכרים אינה מצטמצמת בחבלי-בבל הנזכרים. כיוצא בו אנו שומעים על יהודי מחוזא, שכזכור שכנה בקרבת החידקל. כך, למשל, בעירובין מז ב, אנו קוראים על 'הנהו דכרי דאתו למברכתא'⁸². ושרא להו רבא לבני מחוזא למיזבן מיניהו'. המדובר כאן בנכרים, שהביאו אילים למברכתא לשם מכירתם. והתיר להם רבא לבני מחוזא, שבאו על-ידי התקנת עירוב למברכתא, לקנות מן הנכרים (כמובן בהקפה) ולהביא את האילים לבתיהם במחוזא. היתרו של רבא מעיד שאין המדובר כאן במעשה חד-פעמי, אלא בהיתר שמבוסס על הדין: 'כדין שאמרו בחנוני הרגיל אצלו' (ראה המאירי, בית הבחירה, עירובין קע"ט טור ב, ד"ה מעשה)⁸³.

לאור האמור מתברר שאמוראי בבל לא גידלו צאן בכמות גדולה שדי בה לאספקה עצמית של בשר. האיסור על גידול צאן לא נתקבל על אמוראי בבל, ואין צריך לומר שלא נתקבל על פשוטי-העם ובעלי-הבתים; הללו לא היו מן הסתם מחמירים על עצמם יותר מן החומרות, שנהגו בהן החכמים לעיניהם. חכמים אלה, עודדו בדרשותיהם את שומעיהם לגדל צאן על מנת להשתחרר מן התלות בשוק (כפי שכבר ראינו למעלה בקשר לתבואה), ובייחוד מן השוק של נכרים⁸⁴. ובזה באנו

81 על הסייע ראה ערוך, ערוך השלם, כרך ד, עמ' 29, בערך סייע; ושי"ר ערך מלין בערכו. לדעת ברילל-Fremdsprachliche Redensarten in den Talmuden und Mid-raschim ... עמ' 46, הערה 1, היה זה שבט בדרום-ערב, שבמשך הזמן היה לכינוי לערבי בכלל. ואכן בימי הגאונים נהגו כבר לכתוב ערבי במקום סייע בתלמוד. ראה לדוגמה, והזהיר פרשת במדבר קל"ג ב. דבריו הם דברי הגמרא בבכורות מד א. 82 על ישוב זה ראה Obermeyer, Die Landschaft Babylonien, עמ' 177-178. אולם פיגיליש, דרכה של תורה, עמ' 27, סובר: 'שאין מברכתא שם מקום קבוע כמו עיר או כפר, רק הוראתה על טיעה ושיירא של סוחרים הנוסעת ממקום למקום עם מרכולתה...'. וראה בסוף ההערה הבאה.

83 וראה שם מה שהקשה רבינא על רבא. ואף מתשובתו 'ליזבנו לבני מברכתא...'. אתה למד, שלא במעשה חד-פעמי מדובר. ואין זה רק ביסוס פורמאלי, שכן רבא לא היה פוסק מה שפסק אילו היה מדובר במעשה שאירע פעם אחת בלבד. אולם ראה פירוש שונה שפירשו הראב"ה, ח"א, עמ' 409, סימן שפ"א.

84 בארץ-ישראל, בדומה למצרים, ברחו האיכרים מיישוביהם וזנחו את עבודת האדמה בשל המסים הכבדים, שהטילו עליהם שלטונות רומי, בייחוד במאה השלישית. בחלקם נעשו איכרים אלה לרועי-צאן, ואפשר שכנגד תופעה זו העדיף הדרשן עלום-השם את עבודת-השדה על רעיית צאן וגידולו: "זיהי הבל רעה צאן וקין היה עבד אדמה" (בראשית ד, ב) היה קין איש אוהב אדמה לזרוע. והבל היה איש אוהב לרעות צאן. וזה צריך לזה וזה צריך לזה, אלא שבעל אדמה נוצח. הכל צריכין למרי חטיא. וכן הוא אומר "ויתרון ארץ בכל היא מלך לשדה נעבד" (קהלת ה, ח). אפילו מלך משתעבד הוא לשדה. ולמה. שממנה מזון הכל ובה רפואה לכל...'. (מדרש הגדול לבראשית,

להשיב על השאלה מפני־מה עודדו חכמים גידול צאן, על אף התנאים הבלתי נאותים לגידול זה ועל אף ההפסדים והמריבות שנתעוררו לעתים קרובות עקב הימצאותן של עיזים בתחומי ישוביהם. אף יחסה של הדת הפרסית המזדית לגידול בקר היה יחס חיובי, כבר מימי שלטון האחמינים. לאחרונה כתב פרופ' שקד על היחס לבקר: 'המטפחים את הבקר ומגדלים אותו הם הטובים, "אנשי האמת", והמתנכלים לבקר ומציקים לו הם הרעים "אנשי השקר"'.⁸⁵ אכן, יחס זה לא נשתנה בימי שלטון בני סאסאן, כפי שכבר הערנו למעלה בדברנו על החקלאות בכלל.

גידול עופות

אווזים ותרנגולות היו העופות המצויים ביותר בבתיהם של יהודי בבל. עליהם אמר שמואל, בקשר לדין 'הזמנה' בערב יום טוב (על מנת לשחטם לצורך אכילת בשרם ביום־טוב): 'הללו באין⁸⁶ לכלובן לערב ומזונותן עליך' (ביצה כד א). גם היונים היו מצויות בבתי רבים. על רבא, למשל, מסופר שהיו לו יונים ובר־אווזים תחת ידו (שבת קמ"ב סע"ב — קמ"ג רע"א). שובכי יונים היו בחצרות או בסמוך לעיר (ראה, למשל, בבא בתרא עט ב, כנראה מדובר במחוזא, ושם, קמ"ד א בנהרדעא)⁸⁷, ופעם אחת אגו שומעים שלוי בר סימון⁸⁸ הקנה פירות שובכו, כלומר אפרוחים

מהדורת מ' מרגליות, עמ' קי"ג וש"ג). תוכנה של דרשה זו מנוגד בתכלית גיגוד לדרשות של דרשנים מארץ־ישראל שהבאנו בפנים, שדיברו בשבח גידול הצאן. ואפשר שיש כאן הבדל בזמנם של הדרשנים או מקומותיהם, בין המצב הקשה בארץ יהודה ולבין מצב טוב יותר של איכרים שבגליל, וצריך עיון. מכל מקום, אמוראי בבל לא עמדו בפני מצב פוליטי־כלכלי כזה. ובקיצור נעיר, שבארץ־ישראל היו יהודים מגדלים צאן, הן בימי הבית והן לאחר חורבנו, להוציא חוגים מסוימים שהיו מקפידים ביותר על המצוות בכלל, ועל דיני טומאה וטהרה, והפרשות תרומות ומעשרות בפרט. ומן המקורות שהובאו על־ידי החוקרים הנזכרים למעלה, בהערה 44, נציע כאן ברייתא אחת: 'כל המקבל עליו ארבעה דברים מקבלין אותו להיות חבר. אינו הולך לבית הקברות. ואינו מגדל בהמה דקה. ואינו נותן תרומה ומעשר לכהן עם הארץ. ואינו עושה טהרות אצל עם הארץ ואוכל חולין בטהרה' (אבות דרבי נתן, נו"א, פרק מא, מהדורת שכטר, עמ' 132).

85 אנציקלופדיה מקראית, כרך ו, עמ' 609—610. על המקורות הקלאסיים בדבר המקומות החשובים, שבהם היו מגדלים בקר וצאן, ראה Heichelheim, Roman Syria, עמ' 152. אמנם הפרסים העדיפו את גידול הבקר על גידול הצאן, מתוך מגמה למעט בנוודים ולהרבות במתיישבים קבועים על הקרקע. ראה Geiger, Civilization etc., עמ' 167—169. וראה למעלה בפרק הראשון, בהערה 98.

86 כ"מ גורס: 'נכנסין'. ראה דק"ס אות פ. בירושלמי, עירובין פ"ח כה ע"א: '... מעשה באחד שהיה לו לול לפנים מביתו של חברו נכנס שלא ברשותו. אתא עובדי קומי רב אמר כיון שזקוק ליתן לפניהם מים כמי שהוא דבר הניטל בשבת'.

87 ראה את הסוגיה בבבא בתרא כג א ; ושם, כג סע"ב — כד רע"א.

88 כתבי־היד גורסים: 'לוי בר סיסין', בדק"ס אות ט דוחה גירסה זו מטעמים כרונולוגיים מוצדקים בהחלט. בספר יוחסין השלם, מהדורת פיליפאווסקי, עמ' 163, טור א, כותב:

גידול בהמות, עופות ודגים

וביצים, לרב יהודה (ראה חולין קמ"א ב). על רב מסופר, שהיה מחבב לאכול גוזל לקינוח סעודה (ברכות מז א)⁸⁹, ורב ייבא סבא⁹⁰, תלמידו של רב, האכיל את רבו גוזל (פסחים עד ב). מסתבר שמי שהיה רגיל בגוזלות היה בעל אמצעים כספיים ניכרים. כך, למשל, מספר הבבלי: 'אמרו עליו על יוחנן בן נדבאי (ראה בדקדוקי סופרים באות ג) שהיה אוכל ג' מאות עגלים, ושותה ג' מאות גרבי יין ואוכל מ' סאה גוזלות בקינוח סעודה' (פסחים נו א)⁹¹. ועל פקח בן רמליה, מלך ישראל, מסופר שהיה אוכל 'שלוש מאות גוזלות בקינוח של סעודה' (ילקוט משלי יג, רמז תתק"ן)⁹². ואם כי מדובר במקרים הללו בעשירים מופלגים שבארץ-ישראל ובמספרים מופלגים, יש להניח שבנדון זה לא היתה בבבל מציאות אחרת, כלומר רב נמנה עם שכבת החכמים האמידים⁹³. וכיוצא בו רב חנינא (או חנניה) בר שילת, שהיה מקורב לבית ראש הגולה והיה רגיל בגוזלות (ראה פסחים קי"ט ב; ירושלמי, שם, פ"י לז ע"ד).

- 'לוי בר סימון נתן פירות לרב יהודה אתא לקמיה דשמואל והוא לוי בר סימאי'. הן לוי בר סימון, והן לוי בר סימאי, הם אמוראים שאין בידנו ידיעות ביוגרפיות עליהם.
- 89 קוהוט, ערוך השלם, כרך א, עמ' 273, ערך ארד¹, מפרש שגוזלות כאן הם פרי תמרים. ונדחו דבריו על-ידי גייגר בתוספות הערוך השלם, עמ' 64, טור ב, בערך ארד. קוסובסקי, אוצר לשון התלמוד, כרך ח, עמ' 186, טור ב, ערך גוזלות ב, נגרר אחרי קוהוט, וציין שם לערוך ערך ארך (ואולי נתכוון לערך ארד שהבאנו). וראה על 'מ' סאה גוזלות', ברכות מד א. ובמקבילה בירושלמי, תענית פ"ד סט ע"א, ושם בקרבן העדה ד"ה 'היו מוציאים ממנו, שהיו מקננות בענפיו תורים ובני יונה מרובים עד שהיו מוציאים מהולדות מ' סאה בכל חדש'. וגם שמואל ידע, שרב אוהב גוזלות לקינוח סעודה. ראה פסחים קי"ט ב וראה גם פסחים עד ב: 'והא רבין סבא טפליה ההוא בר גוזלא לרב...'. וראה שם ברש"י ד"ה טפליה, וד"ה בסמידא.
- 90 כך הגירסה בכ"מ. וראה בדק"ס אות פ. ובספר יוחסין השלם, עמ' 155, טור ב, כותב: 'ורב ייבא סבא היה בזמן רב חסדא'.
- 91 במסכת כריתות כח סע"א מסופר 'שהיה אוכל ארבע סאה גוזלות...'. אולם בכ"י אוקספורד, שהו"ל שכטר, עמ' 26, גורס כמו בפסחים נו א. וכן הוא גורס בשיטה מקובצת לכריתות.
- 92 ושם, רמז תתקל"ה, נדרש המקרא: 'מארת ה' בבית רשע ונוה צדיקים יברך' (משלי ג, לג) כלהלן: "'מארת ה' בבית רשע" אמר רבי יוחנן זה פקח בן רמליה שהיה אוכל ארבעים סאה גוזלות בקנוח הסעודה. "ונוה צדיקים יברך" זה חזקיה שהיה אוכל ליטרא בשר בסעודה'. ובסנהדרין צד ב כיוצא בו. אלא כדי להבליט יותר את הניגוד בין שני המלכים, סיפרו, שם (ובסדר שונה בילקוט, שם, רמז תתק"ן), על חזקיה 'שהיה אוכל ליטרא ירק בסעודה'. מכאן מוסר השכל: הרשע הוא הזללן, שמרבה בגוזלות. למקומות בילקוט ציין קוהוט בהערה 89.
- 93 ולא-דווקא כדעת מלמד, רבן של כל בני הגולה. עמ' 66—68, שסובר שרב היה רגיל בגוזלות משום שהיה חולה מעיים. ומן הראוי להעיר, שגם בארץ-ישראל לא השיגה ידם של כל הבריות לאכול פרגית. ראה, לדוגמה, המעשה בשני תלמידיו של בר קפרא, שנזדמנו לפונדק אחד והגישו להם פרגיות, ירושלמי, ברכות פ"ו י סע"ב—רע"ג, ובשינויים בבבלי, שם, לט א.

בתלמוד הבבלי נזכרים הרבה מינים של יונים⁹⁴, קצתם גודלו בבית לשם אספקת בשר לבני-הבית, וקצתם יוני-בר. לא מן הגמנע שיוני-בר מסוימות היו ניצודים על-ידי ציידים מנוסים. תלמיד אחד של שמואל, טבי או טבות⁹⁵ שמו, היה בעל כינוי 'רישבא'. כינוי זה נתפרש על-ידי רש"י 'פורס נשבין (=רשתות) לצוד חיה ועוף' (שבת יז רע"ב)⁹⁶, או רק 'צייד עופות' (ראה שבת קל א; חולין קט"ז א, אלא שם מדובר על 'יוסף רישבא'. אולם לפי קבלת הגאונים פירשו 'רישבא' כנוטריקון: ראש בית אב⁹⁷). מכל מקום, בעל יחסי תנאים ואמוראים טוען כנגד פירושו זה של רש"י טענה לשונית מעניינת: '... דהא לא קרי להו רישבאה דמשמע על שם אומנותם אלא רישבא'⁹⁸. קשה אפוא להכריע בדבר, אם צייד היה ואם לאו.

ומאלף הוא מקרהו של רבא שצד עוף אחד. במסכת חולין קמ"א ב, מסופר מעשה זה: 'ההוא דאתא לקמיה דרבא. אמר ליה. תימה (וי"ג: תימא, שם עוף טהור) מהו. אמר לא ידע האי גברא דעוף טהור חייב (בשילוח הקן). אמר ליה. דילמא חדא ביעתא הוא דרמיא ('לכן הוצרכת לשאול שלא הטילה אלא ביצה אחת. וקרא "אפרו-חיים או בצים" כתיב', רש"י). אמר ליה האי ידעי לך מתניתין היא. "אין שם אלא אפרוח אחד או ביצה אחת חייב לשלח". שלחה. ואהדר לה רבא פרסתקי⁹⁹ ותפסה' (והחזיר אותה רבא במלכודת ותפס אותו). הגמרא תמיהה: 'יליתוש לחשדא'. 'שעל הנאת עצמו (של רבא) חייבו לשלחה. דצריך להתרחק מן הכיעור' (רש"י). והיא משיבה: 'כלאחר יד' ופירושו 'מרחוק פירש המצודה שלא הבין המשלח'¹⁰⁰ (רש"י).

94 ראה Lewysohn, Die Zoologie des Talmuds, עמ' 199—206. מעובדה זו הסיק Newman, The Agricultural Life of the Jews in Babylonian, עמ' 132—133, שיהודי בבל היו מרבים לגדל יונים.

95 ראה בדק"ס לשבת יז רע"ב באות ל ובאות מ. ביחסי תנאים ואמוראים, מהדורת הרב מימון, עמ' תנ"ה, גורס: 'טבות רישבא'. והר"ח לתענית י א גורס: 'טיבות'.

96 וכיוצא בו פירש במיוחס לרש"י תענית י א.

97 ראה אוצר הגאונים, תענית, התשובות, עמ' 11, סימן יח. ומובא בערוך, ערוך השלם, כרך ז, עמ' 307, טור א, ערך רשבא¹. וראה מה שכתב הגר"י ברלין, ספר הפלאה שבערכין השלם מהדורת שלזינגר, עמ' ריז, בערכים רשבא א ורשבא ב. ועל התואר ראה Krauss, Antoninus und Rabbi, עמ' 20—21. ורז"ו רבינוביץ, שערי תורת בבל, עמ' 236, מזהה את 'יוסף רישבא' עם 'יוסף רישא' מבצרה, שנזכר באיכה רבה (בכ"י רומי גורס 'יוסף ראשה', ראה במהדורת בובר, פ"ג יז, סה ב). ואין לזיהוי זה כל יסוד.

98 ראה בהערה 95. ובמיוחס לרבינו גרשום לבבא בתרא קכ"ו ב, 'מר זוטרא מרישבא', מפרש שם מקום. וכן מחליט Berliner, Beiträge etc. עמ' 31. אולם ראה בחילופי הנוסחאות של הר"ש אברמסון במהדורתו של בבא בתרא.

99 וי"ג 'פרסקי', ראה בדק"ס אות ר. ובערוך, ערוך השלם, כרך ו, עמ' 438, טור ב, ערך פרסק². ונגד הגירסה 'פרסתקי' וגזרונה, ראה גייגר, בתוספות הערוך השלם, עמ' 342—343 בערכו.

100 ובלשון המאירי, בית הבחירה, עמ' 544 ד"ה אחר, '... בדרך שלא יהא הענין מורגש למשלח'.

גידול בהמות, עופות ודגים

מעשהו של רבא מלא-עניין, שכן הוא מראה לנו כיצד היה אמורא להוט אחר עוף אחד.

רבא, או רבה ¹⁰¹, 'שחט' עוף אחד בזמן מעופו (חולין ל סע"ב). ובשולי המשנה ששונה: 'ואין מפרכסין לא את האדם ולא את הבהמה ולא את הכלים' (בבא מציעא פ"ד מי"ב), כלומר שאין מייפים אותם לשם מכירה שהרי יש בזה משום גניבת-הדעת, אומרת הגמרא שרבא התיר לצייר חיצים על כלים חדשים; סימן לדבר שהחץ היה חביב על הקהל ¹⁰².

ומלא עניין הוא הסיפור בגמרא, נדרים עו ב. מסופר שם שחייא בר רב היה יורה חץ תוך כדי שמיעת אדם שביקש להתיר את נדריו ¹⁰³. מכאן למד אתה, שאחדים מאמוראי בבל היו לוכדים במלכודת עופות או, אף משתמשים בחץ וקשת כדי 'לשחוט' עופות. ועניין בדבר מן הבחינה החברתית יותר מאשר הבחינה הכלכלית, שכן האמוראים הנזכרים היו נוהגים בעניין זה כדרך שנהגו יהודי בבל בכלל. קשה להכריע אם אין כאן קליטת מנהג פרסי מובהק. הפרסים, כידוע, היו מדגישים את ערכו הרב של הציד בחינוכו של הנער ושל הבוגר כאחד. כבר הירודוט (מלחמות פרס, א, 136) כותב, 'כי מגיל חמש ועד עשרים לומדים הנערים שלושה דברים; לרכב, לירות בקשת ולדבר אמת'. תכליתו של חינוך זה היתה להכשיר איש-צבא ¹⁰⁴. דבר זה אינו תופס, כמובן, בנוגע לאמוראי בבל. מכל מקום, הנוהג הפרסי שרווח בכל שכבות העם השפיע, כפי הנראה, את השפעתו גם על אמוראים אחדים. ורמז לדבר, הסוגיה בשבת צד א, שממנה אנו שומעים על בקיאותם של אמוראי בבל בציד שהיה נהוג אצל הפרסים, מלכיהם ומלוויהם מבני-האצולה ¹⁰⁵.

101 ראה בדק"ס אות ת. ובספר והזהיר, ויקרא יג א בהערה ל.

102 וראה דבריו של רבא, פסחים כח א: 'גירא בגיריה מקטיל . . . '.

103 לפי דבריו של הר"ן, אין מדובר במעשה חד-פעמי אלא במעין נוהג שבקבע. ואלו דבריו: '... בעוד שהיה מתעסק לירות חצים(!) היה בודק אדם הבא לפניו להתיר נדרים...'. ברם לפי המיוחס לרש"י ולפי הערוך, ערוך השלם, כרך ב, עמ' 344, טור א, בערך גר—גירא, מדובר בחץ אחד בלבד. ואכן לא מצאתי מי שגורס 'גירי' בלשון רבים.

104 ראה דבריו של רב האי גאון, אוצר הגאונים לשבת, הפירושים עמ' 55, סימן קצ"ז. וראה גם פונק (Funk) במאמרו Beiträge zur Geschichte Persiens zur Zeit der Sassaniden, Festschrift A. Schwarz, Berlin und Wien 1917, S. 426; Mainzer, Jagd, Fischfang und Bienenzucht bei den Juden in der tannaischen Zeit עמ' 453 בהערה 6, רואה בתנא ר' יוסי החורם צייד, ולעניין זה ראה קוהוט, ערוך השלם, כרך ג, עמ' 493, טור ב, ערך חרם¹. S. Meyer, Arbeit und Handwerk im Talmud², עמ' 34, סובר שרב פפא בר אבא היה צייד. ראה חולין נד א. אולם הגירסה שבדפוסים מוטלת בספק. ראה דק"ס, אות י. וראה להלן, בפרק עשירי, בדיון על עבדים עברים בבתייהם של אמוראי בבל.

105 אמנם בציד היתה גם תועלת כלכלית מרובה. הפרסים היו צדים חיות לשם עיבוד העור

ולא מן הנמנע, שאמוראים אחדים בבבל היו נוהגים להטיל על אריסיהם, או על אחד מן הפועלים הקבועים במשקם, את מלאכת הציד. במסכת יומא עה ב, מסופר: 'אמר רב חנן בר רבא ד' מיני סליו הן... גריעא דכולהו שליו... רבא מייתי ליה אריסיה כל יומא. יומא חד לא אייתי. אמר מאי האי. סליק לאיגרא שמעיה לינוקא דקאמר (חבקוק ג, טז) "שמעתי ותרגזו בטני [לקול צללו שפתי יבוא רקב בעצמי ותחת ארגז אשר אנוח ליום צרה לעלות לעם יגודנו"]'. אמר שמע מינה נח נפשיה דרב חסדא ובדיל רבה אכיל תלמידא' ¹⁰⁶ (אריסו של רבא הביא בכל יום שליו. יום אחד לא הביא לו. שאל מה זאת? עלה לגג ושמע קול תינוק אומר... שמע מכאן מת רב חסדא. ובשביל רבה אכל תלמידו). כלומר בזכות הרב, כל שעה שרב חסדא, רבו וחמיו של רבא היה בחיים זכה רבא, שהיה תלמידו, ואכל מן השליו ¹⁰⁷. וסיפור זה מובא על-ידי רבינו חננאל בגירסה זו: 'רבא הוה מייתי ליה ההוא ציידא בכל יומא מאגמא. יומא חד לא אשכח. סליק ההוא ציידא לאיגרא שמע לההוא ינוקא...'. וכיוצא בו גורסים בספרים אחרים (ראה דקדוקי סופרים אות ח). אמור מעתה: מדובר כאן בצייד, שרגיל היה לצוד שלווים ולספק מהם לרבא לשם מאכל. והרי ברור מאליו שמדובר כאן בצייד יהודי, שהבין אל-נכון פסוק שפסק אותו תינוק. אמור מעתה (לפי גירסה זו), היו בין יהודי בבל שהועסקו על-ידי האמוראים גם כציידים, שהיו מספקים בשר עוף.

נוסף ליונים ולשלווים ועופות אחרים היו אמוראי בבל רגילים ביותר בבשר התרנגולות. בשר התרנגולות נחשב ביותר בארץ-ישראל ובבבל. בבבא מציעא פו ב בא מאמרו של רבי יוחנן: '... מובחר ("ומובחר" בספר המעשיות, גסטר, עמ' 134) שבעופות תרנגולת'. המדובר בתרנגולת שאיננה מגדלת אפרוחים (ראה שם). והמשו-בחת מבין התרנגולות בבבל היא, לדעת אמימר (שם), 'זגתא' ¹⁰⁸ אוכמתא בת בטניתא

והפרוות, לשם תעשיית רתימות ואבזרי מרכבות ועוד. ראה W. Geiger, Civilization etc., עמ' 214—215, אמנם מדובר בחלק המורחי של המלכות, אך קרוב לזה היתה המציאות בחלקה המערבי. ונצביע על עדות אחת מאלפת מן המחצית השנייה של המאה השלישית. מני נתבע למשפט בפני המלך בהראם הראשון. המלך שואל אותו על מעשיו ומתריס כנגדו שאינו מביא שום תועלת. בין השאר הוא אומר לו: למלחמות אינך יוצא ואף לא לציד. ראה Widengren, Mani and Manichaeism, עמ' 39—40. במניכאיסם אסור הציד. ראה הנ"ל, עמ' 96—97.

¹⁰⁶ ראה שינויים מעניינים בנוסח הסיפור בדק"ס, באותיות ח—ט.
¹⁰⁷ ושם בגמרא מסופר, שרב יהודה ורב חסדא זכו לשלווים 'מן השמים'. ראה רש"י, שם, ד"ה משתכח ליה.

¹⁰⁸ כ"מ גורס: 'ינתי...'. כלומר יונה. וראה בדק"ס באות ס, ושם שינויים נוספים. בספר המעשיות, גסטר, עמ' 134, הנוסח: '... כיד בטינתא... בי עצארי דלא מציא פסעא קניא'.

גידול בהמות, עופות ודגים

דמשתכחא ביני עצרי דלא מציא פסיא קניא' (תרנגולת שחורה¹⁰⁹ בעלת כרס שמצויה בין הגיתות. ואיננה יכולה לפסוע קנה [מ'רוב שמנה', רש"י]), כלומר תרנגולת שהיתה אוכלת החרצנים ופסולת הענבים.

תרנגולות ותרנגולים היו מצויים בבתייהם של אמוראי בבל¹¹⁰. ביום הם סובבו בחצרות לחפש אחר מזון, ובלילה היו עולים על 'דפי', מדפים עשויים עץ (שבת עז ב). אמוראי בבל כמו עמיתיהם בארץ-ישראל הבחינו בין 'תרנגולת העומדת לאכילה' ולבין תרנגולת 'העומדת לגדל ביצים' (ביצה ב א). את הביצים הטילו התרנגולות לעתים באשפה שבחצר (שבת מב ב)¹¹¹. מובן מאליו, שתועלתה העי-קרית של התרנגולת היה בשר לשם אכילה, בעוד התרנגול מודיע בקריאתו לפנות בוקר על סיומו של הלילה. דבר זה נודעת לו חשיבות בקשר לכמה הלכות (ראה, למשל, ברכות ס ב)¹¹². התרנגול היה נערץ מאוד בדת מזדה. הוא שגורם למאמין להשכים בבוקר, דבר שהוא עצמו מידה משובחת, וכן מגרש הוא את הרוחות הרעות המשוטטות בשעות-הלילה החשוכות¹¹³. רבי אמי בן בבל, שעזב את בבל ונשתקע בטבריה ועלה בה לגדולה¹¹⁴, משיא עצה טובה לאדם המבקש להצליח בעסקיו,

109 בבבל היו גם תרנגולים בגוון אדום. ראה, לדוגמה, עבודה זרה יד ב. עובדי עבודה זרה היו מייחסים חשיבות לגוון התרנגול או התרנגולת. ראה גם להלן בהערה 115. ולהבדיל אצלנו בדיני כפרות. ויש נפקא מינה לדין התרחקות מצואת תרנגולים לשם אמירת ברכה או תפילה, מגוון התרנגול. ראה, לדוגמה, דעתו של רב הונא, ירושלמי ברכות פ"ג ו ע"ד.

110 ראה את המקורות אצל Lewysohn, Die Zoologie etc., עמ' 194—199. אף בימי הגאונים היו תרנגולים ותרנגולות מצויים בבתי היהודים בבבל יותר 'מכל בהמה חיה ועוף'. ראה בתשובות הגאון, שנשאל על מנהג הכפרות בערב יום הכיפורים, אוצר הגאונים, יומא, הפירושים, עמ' 62, סימן רט"ז, ושם בהערה ז (וראה גם ראבי"ה, ח"ב, עמ' 245, סימן תקמ"ז בהערה 7). והגאון, רב ששנא, מוסיף ואומר: '... שאעפ"י שיש מי שעושה תמורה בבהמה שדמיה יקרים (יותר מהתרנגול אע"פ כן) תרנגול מובחר לפי ששמו גבר... וכיון ששמו גבר, תמורת גבר בגבר טפי מהני ומעלי'.

111 על תרנגולת דוגרת ראה, למשל, גדה לט ב. ועל 'תרנגולת לביצתה' ראה דבריו של רב נחמן שבת יט ב.

112 וראה דבריו של רבא בדין בין השמשות ערב שבת, שבת לה ב. וראה ראבי"ה, ח"א, עמ' 268, ובהערה 22.

113 על חשיבותו של התרנגול באווסטה ראה Geiger, Civilization etc., עמ' 189—190. והטקסט Videvdat 18:15—16 Avesta, מהדורת Wolff, עמ' 419. ואפשר שגם רב, ורב יהודה תלמידו (אמנם ראה בדק"ס אות א) ידעו על הערצת התרנגול בפולחן המסופוטמי. ראה סנהדרין סג ב, ובשינויים, ירושלמי, עבודה זרה, פ"ג מב סע"ג — רע"ד, השינוי המהותי הוא בפירוש 'נרגל'. ראה על נרגל באנציקלופדיה מקראית, כרך ה, עמ' 924—926. ועל 'סכות', שם, עמ' 1037.

114 ראה אגרת רב שרירא גאון, עמ' 84.

שיגדל תרנגול, ואם התרנגול משמין והולך מבשר הוא הצלחה (הוריות יב א)¹¹⁵. אין בידנו להכריע אם הכינוי 'גבר' (בארץ-ישראל) או 'גברא' (בבבל) 'גברית' לתרנגולת (שבת סז ב, ראה בדקדוקי סופרים אות ד) מעיד גם הוא על החשיבות שהיו מיחסים לעוף זה בימים ההם.

מכל מקום, אין להניח שאמוראי בבל, או יהודי בבל בכלל, היו מגדלים תרנגולים ותרנגולות הרבה¹¹⁶. אין לכך כל אישור במקורות, ולפיכך מסתבר שמחירם לא היה בזול. ועוד נשוב לעיין בנדון להלן.

מלבד העופות הנזכרים אנו מוצאים בבתיהם של אמוראי בבל גם אווזים (או 'בר אווז'). שמואל, רבא בר רב חנן ואבבי הכירו והבחינו בין אווז מבוית ובין אווז-בר, ונתנו בהם סימנים (בבא קמא נה א וש"נ. וראה ירושלמי בבא קמא פ"ה ה ע"א, דעתו של שמואל, שאמר: 'אווז ים עם אווז ישוב כלאים זה בזה'). האווזים היו מסתובבים בחצרות ותרים אחרי מזון. בבבא קמא צב ב מובא פתגם עממי, שמתאר כיצד היו האווזים מהלכים ומחפשים לעצמם מזון: 'שפיל ואזיל בר אווזא ועיניה מטייפי' (משפיל והולך בן אווז ועיניו צופות למזונות)¹¹⁷. האווזים היו מצויים בעיקר באותם ישובים, שהיו שוכנים לאורך הנהרות או בקרבת תעלות-המים הגדולות. רב שיזבי אמר: 'הני אווזי דידן כעוף של מים דמיין' (חולין נו רע"ב)¹¹⁸. ונתפרש על-ידי רש"י: 'הואיל ותמיד הן במים'. אכן אין להניח, שהאווזים עצרו כוח לעמוד בחום הגבוה בבבל, בלא להימצא לעתים קרובות במים. בין אמוראי בבל שבבתיהם היו מצויים אווז, או בר-אווז (או שאנו שומעים

115 ובחוגים מסוימים בארץ-ישראל, שבהם עסקו במאגיה לבנה היו שוחטים תרנגול לבן 'אם תבקש לדבר עם הירח ועם הכוכבים על עסק כל דבר...'. ספר הרזים, שהו"ל מ' מרגליות, עמ' 75, שורה 160 והלאה.

116 בתעודה אחת מבית מורשו גזכר 'חנני בן מנחם', 'אשר על עופות המלך'. לדעתו של זר-כבוד, מדובר ביהודי שהיה ממונה על החווה הממלכתית לגידול עופות. ראה בספר היובל לר"ח אלבק, עמ' 247—248, וראה שם, עמ' 248 לשורה 8, שהסיק על יסוד תאריך ההסכם לאספקת העופות ('עד יום חמשה עשר לירח ניסן') שעופות אלה נועדו כאספקה לחג הפסח. לא מן הנמנע, שגם בימי האמוראים היו יהודים יחידים שהיו מגדלים עופות, או מספקים עופות לקראת החגים, ובייחוד לערב יום הכיפורים לשם כפרות. ראה למעלה בהערה 110.

117 בשיטה מקובצת למקומנו בשם גאון מפרש: '...נראה כמו שפל ומהלך לדרכו...'. ועיניו רואות מכאן ומכאן אם יש אוכלין...'. ומובא באוצר הגאונים, בבא קמא, הפירושים, עמ' 154, סימן רל"ה.

118 לא נתברר לי באיזה רב שיזבי מן השניים מדובר. ראה היימאן, תולדות תנאים ואמוראים, עמ' 1110, טור א—ב. ואם מדובר בתלמידו של רבא, כדעתו של היימאן, יש להניח שהיה במחוזא, עיר ששכנה על החידקל ובסמוך לנהר מלכא, כפי שכבר צויין למעלה בהערה 31.

גידול בהמות, עופות ודגים

עליהם שהיו אוכלים משרם), נזכיר את רב נחמן (שבועות ל ב), רב חסדא (שבת קכ"ח א), רבא (שבת קמ"ב סע"ב, ביצה לב ב, חולין כח סע"א — רע"ב), שנתכבד בו בסעודה אחת בבית ראש הגולה (פסחים עד ב, הר"ח גורס: 'רב'), רב אשי (חולין נג ב) ומר שמואל (חולין סב ב). אישים אלה שמנינו, מהם ראשי ישיבה ודיינים נודעים, מהם ראשי גולה, או מבני משפחתם¹¹⁹ — כולם, יודעים אנו, היו עשירים ובעלי-נכסים.

אין מכאן להסיק שרק העשירים השיגה ידם לאכול אווזים. בימיו של רב חסדא היה מחירו של אווז זוו אחד, והוא סימן ליוקר, ואילו בימיו של בן-דורו הגדול ממנו במעט היה מחירו זול בהרבה (סוטה מח א)¹²⁰. כעבור דור אחד או שניים (הכול תלוי בגירסה), היה שוב מחירו של אווז זוו (חולין מט א)¹²¹.

יהודי בבל היו אוכלים אווז, אם באומצא (ראה להלן) ואם בצלייה או בבישול, הם החשיבו את שומן האווז כתרופה נגד 'צפדינא' (או 'צפידנא'), היא מחלת החני-

119 ראה על מר שמואל בספרי, ראשות הגולה בבבל בימי המשנה והתלמוד, עמ' 135, 172, ובמאמרי 209—206, Responsum, ב- PAAJR, כךך לה, 1967, עמ' 70—73.

120 הגמרא מפרשת את ההבדל במחיר כדרכה, כעונש שרב חסדא זילזל באיסור (ראה נוסחת בעל השאילתות, כ"י לגינגרד, למעלה בסוף הערה 10), שאסר רב הונא על הגרדאים לשיר שירים שתוכנם ומקורם 'אינם מישראל'. וראה, לדוגמה, גיטין נו א, על כפר שיחליים, שבגלל חטא עלה מחיר התבואה. ושם בסוטה, מביאה הגמרא את מאמריהם של רב ורבא על העונש הקשה שמגיע לאדם ולביתו ששומע 'זמרא'. ומהם הסיק יוסט (Jost), *Geschichte der Israeliten seit der Zeit der Maccabäer etc.*, כךך ד, ספר טו, עמ' 276, שהאמוראים הנזכרים התקוממו נגד חיי המותרות של יהודי בבל. ברם זו מסקנה מופלגת. שכן, שם בגמרא מדובר לא רק בזימרתם של עשירים אלא גם של פועלים, ומחאתם של האמוראים מכוונת לא כל כך נגד הזמרה כמו נגד תוכן השירים. מחאתם היא אפוא מחאה מוסרית-דתית בעיקרה, ולא בעלת משמעות סוציאלית. ההבדל בין המחירים בימיו של רב הונא לבין ימיו של רב חסדא מסתבר לאור מאורע פוליטי מסוים. בשנת 298 נכרתה ברית-שלום בין גאלריוס לבין נרשה, מלך פרס, לאחר מלחמה שנמשכה שנה לערך. המלך הפרסי ויתר על מסופוטמיה, ארמניה ועל אזורים מסוימים לאורך החידקל, תמורת שחרור אשתו וילדיו שנפלו בשבי הרומאים. עלינו לזכור שמסופוטמיה היתה מקור-הספקה חשוב של תבואה, פירות ובעלי-חיים לתושבי בבל הדרומית. לפיכך עם הינתקותה מבבל לא מן הנמנע, שהמחירים במו-צרי חקלאות שונים האמירו מאוד. רב הונא נפטר קודם לכריתת הברית האמורה, ואילו רב חסדא נפטר רק בראשית המאה הרביעית. מכאן אולי ההבדל העצום בין המחירים של חיטה ואווזים תוך שנים מועטות בלבד. על המאורע הפוליטי הנזכר, ראה נלדקה, Aufsätze zur Persischen Geschichte, S. 97; *ibid.* Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sassaniden aus der Arabischen Chronik des Tabari, S. 50, n. 3.

121 בדפוסים גורסים: 'רב הונא בר יהודה', ואילו בכ"מ גורס: 'רב יהודה'.

כיים¹²². וביותר העריכו את הריאה של האווז 'שמאירה את העינים' (חולין מט א), ולפיכך 'אווזא בזוזא וריאה דידה בארבעה' (שם, שם)¹²³.

על אף התועלת הרבה מן האווזים, אין לראות בגידול זה בבתי האמוראים ענף מסחרי. אף במקרה זה, כמו בגידול עופות בכלל, התכלית העיקרית היתה אספקה עצמית של בשר.

גידול דגים

בבל נצטיינה בשפע של דגים בכל התקופות¹²⁴. הפרת והחידקל, וכן מאות תעלות-המים הגדולות שנחפרו במשך הדורות, היו מלאים דגים. המסורת האגדית מספרת בהפלגה על מיני דגים בבבל (וגם בארץ-ישראל)¹²⁵. הדגים היו מרובים כל כך, שלעתים אירע שבפתיחת תעלה, שהוליכה מים מן הנהר אל השדה לשם השקייה, היו דגים נסחפים בזרם המים (ראה דבריו של שמואל, בבא בתרא נד א). לעתים עברו המים בנהרות על גדותיהם ודגים היו נפלטים מהם (בבא מציעא יב ב), והיו דייגים שסכרו נהר מן הנהרות לשם דיג (בבא מציעא כד ב).

הדיג היה בדרך כלל ברשתות. בבבא קמא קי"ז א נאמר: 'ההוא שותא¹²⁶ דהוו מינצו עליה בי תרי. האי אמר ידידי הוא והאי אמר ידידי הוא. אזל חד מנייהו ומסרה לפרהגבנא¹²⁷ דמלכא'. כלומר מעשה במכמורת אחת שהיו רבים עליה שניים.

122 ראה דבריו של רב אשי, יומא פד א, ודבריו של בנו, מר בר רב אשי, עבודה זרה כח א. ובספרו של Preuss, Biblisch-talmudische Medizin, עמ' 196.

123 על היוקר של הריאה אומר במיוחס לרבינו גרשום: '... דיקרה היא לענין סממנין, שאין יודעין בני אדם לעשותה סממנין אלא אחד מאלף'.

124 ראה באנציקלופדיה מקראית, כרך ו, ערך ציד ודיג במסופוטמיה, עמ' 722—724, והספרות שם. ויש להוסיף את ספרו המקיף של A. Salonen, Die Fischerei im alten Mesopotamien nach sumerisch-akkadischen Quellen, Helsinki 1970. באחת מן התעודות מבית מורשו אנו שומעים על דייגים יהודים. ראה זר-כבוד, בספר היובל לר"ח אלבק, עמ' 248. ושם לשורה 6 כותב זר-כבוד: '... דגים אלה דרושים למכירה לכבוד יום טוב ראשון של סוכות, ועל ידי זה גם יובן התאריך השני, כ בתשרי, שהוא ערב הושענא רבא שהיו נוהגים בו יום-טוב...'. וראה להלן בפנים מה שהתיר רב לרב חייא בר אשי. ואפשר שזו גם הסיבה שחותמו של רב היתה לו דמות דג, ראה גיטין לו א וש"נ. ועל חכירת בריכות דגים בתעודות מורשו ראה Clay, Business Documents etc., עמ' 21—22.

125 ראה שבת קמ"ה ב. והשווה ירושלמי תענית, פ"ד סט ע"ב, ופסיקתא דרב כהנא, דברי ירמיה סוף אות י, מהדורת מנדלבוים, עמ' 234, ושם בהערה 6 ציוני מקבילות. הציון, שם, לערוגת הבושם אינו לעניין. וצריך להוסיף חולין סג ב, שם, בדק"ס אות ל. וראה גם קרויס, Talmudische Archäologie, כרך א, עמ' 110—112.

126 באוצר הגאונים, בבא קמא, פירוש רבינו חננאל, עמ' 108: 'שותא=שוחתא היא מצודה', וראה שם בהערה א.

127 ראה בדק"ס אות ל. וראה על פקיד זה בספרי, ראשות הגולה בבבל בימי המשנה

גידול בהמות, עופות ודגים

זה אמר 'שלי היא', וזה אמר 'שלי היא'. הלך אחד מהם ומסרה לפקיד המלך. ואנו שומעים על תלמיד-חכמים אחד, שהתקין במו ידיו רשת לדוג בה דגים. במסכת מועד קטן יא א מסופר: 'רב שרא לרב¹²⁸ חייא בר אשי למיגדל אוהרי בחולא דמועדא. מאי טעמא. מעשה הדיוט הוא...'¹²⁹. כלומר רב התיר לרב חייא בר אשי לקלוע רשת בחול¹³⁰ המועד, משום שהוא מעשה הדיוט ולא מעשה אומן. רב חייא בר אשי לא היה דייג מקצועי, או בלשון הגמרא 'צייד דגים'. ואם הוא עוסק בהתקנת כלי לדוג בו דגים, הרי רשאים אנו להניח שעשה זאת כדרך שהיה נהוג בבבל, שגם בעלי-בתים, שהיו מתגוררים ביישובים הסמוכים למים, היו דגים דגים לצורך אספקה עצמית. ואילו המיוחד שבמקרה זה שרב התיר לו, כאמור, להתקין זאת אף בחול המועד (ראה בהערה 124).

לרוב היו בבבל מגדלים, או משמרים, דגים בתוך 'ביברים'. הללו הן בריכות דגים בלשון בני ארץ-ישראל¹³¹, ובבבל היו מכונים 'פירא דכוורי'. והרי, לדוגמה, מקרה אחד ששמעו הגיע עד לארץ-ישראל (קידושין עב סע"א): 'כי הוה ניחא נפשיה דרבי אמר... בירתא דסטיא¹³² איכא בבבל. היום סרו מאחרי המקום דאקפי פירא דכוורא בשבתא ואזיל וצדו בהו בשבתא' (רבי קודם פטירתו אמר: עיר אחת ישנה

והתלמוד, עמ' 218 בהערה 33. ויש להוסיף שי"ר, רבינו נתן בעל הערוך, עמ' 39—40. ובספר המעשיות, גסטר, עמ' 63, הנוסח 'פרה גבאנא'.

128 כך היא גירסת כ"מ וכמה ראשונים, ראה בדק"ס, אות ד, וכיוצא בו גורס הר"ח. בדפוסים אחדים בלי התואר רב.

129 בירושלמי מועד קטן פ"ב פא רע"ב: 'רב חייא בר אשי בשם רב הוהרא שרי מיעבדינה במועדא לדוג בה דגים במועדא'.

130 בספר המכתם, עמ' 283, כתוב: 'אוהרי פירוש מצודות של דגים עשויות מן הזמורות(!). ויש גורסין אוחרי מלשון חריות של דקל שעושין אותן מהן'. הערוך, ערוך השלם, כרך א, עמ' 43, טור א—ב, ערך אהרי: '... פירוש כמו אוחרי. הן עשוין מן חריות של דקל... והם רחבים מלמטה וצרים מלמעלה ועשוין כמין מסגרת בפיה וכשמת-נדנדים הדגים או העופות בתוכן נסגרות...'. דבריו מוסבים על גיטין ס ב. הרא"ש, סימן כה, מפרש: '... למיגדל אוהרי פירוש מצודות דגים עשויות מערבה...'. המאירי, בית הבחירה, מועד קטן נג א: 'קליעות העשויות מעצים הדקים לצוד בהם את הדגים...'. ובפירוש מסכת משקין לר"ש בן היתום, עמ' 42: 'רבא (!?) שרא... ששימו בו חטה ושעורה וייעשה מן סוף וגומא(!). פירוש אחר לגדל עצים דקים לצוד בהם דגים...'. גם הוא גורס 'אחרי'.

131 הערוך, ערוך השלם, כרך ב, ערך בבר, עמ' 8—9: '... אין צדין דגים מן הביברין... לשון לעז הוא, פרדס(!) שמאספין בו חיות. וחפירה שמאספין בה דגים, ומקום מקורה ששם עופות, קורין ביבר'. בעוד ש'ביברי דנרש' הם 'חיות המצויות באותו מקום...'. לפי רש"י. וראה גם רש"י לקידושין עב א ד"ה פירא. וראה Krauss, Lehnwörter, עמ' 148—149, בערך ביבר.

132 על זיהוי ישוב זה ראה אוברמאייר, Die Landschaft, עמ' 73 בהערה 2. לדעתו מדובר ביישוב אחד על גדות החידקל. אולם רש"י, ד"ה בירתא דסטיא, רואה ב'סטיא' שם-תואר, על שום שסטו מדין תורה.

בבבל, שתושביה סרו מאחרי השם, שהציפו את הברכה בשבת והלכו ודגו בה בשבת). כלומר במקרה זה נקטו בשיטת הצפה, שאיפשרה להם ללקוט דגים הרבה בפעם אחת. לא מן הנמנע, שיישוב זה ששכן על שפת החידקל, היה כפר דייגים, או למצער רבים מתושביו עסקו בדג כאומנות, שכן הגמרא שם מספרת על כלל תושבי העיר ולא על יחידים. וכך עולה גם מן ההמשך בגמרא, שרבי אחי ברבי יאשיהו הטיל עליהם שמתא, וסופם שהשתמדו¹³³.

ועל תלמיד-חכמים אחד, שהיתה לו 'בריכת דגים', אנו שומעים בהקשר דברים מעניין מאוד. במסכת תענית כד סע"א, בסוגיה שמספרת על עצירת גשמים בבבל (וגם בארץ-ישראל) ועל תעניות ציבור ותפילה לבקשת גשם, מסופר: 'רב¹³⁴ איקלע לההיא אתרא גזר תעניתא ולא אתא מיטרא. נחית קמיה שליחא דצבורא אמר "משיב הרוח" ונשב זיקא. אמר "מוריד הגשם" ואתא מיטרא. אמר ליה. מה עובדך. אמר ליה מיקרי דרדקי אנא ... ואית לי פירא דכוורי וכל מאן דפשע משחדינא ליה מינייהו ומסדרינן ליה ומפייסינן ליה עד דאתי וקרי' (רב נקלע למקום אחד וגזר תענית. ולא ירד גשם. ירד בפניו שליח ציבור אחד. אמר 'משיב הרוח' ונשבה הרוח. אמר 'מוריד הגשם' וירד גשם. אמר לו רב: מה מעשיך? השיב לו: מלמד תינוקות אני ... ויש לי בריכת דגים, וכל [תלמיד] שמתרשל בלימודו משחד אני אותו בדג [אחד] ומסדר אותו ומפייס אותו עד שבא ולומד). להלן עוד יתברר שמלמדי התינוקות פרנסתם לא היתה מצויה, וכיוצא בו המקרה שלפנינו. המלמד, שתפילתו לגשם נתקבלה בשמים, היתה לו אפוא הכנסה נוספת מבריכת דגים שברשותו¹³⁵. אכן, יש להניח שאין זה מקרה יחיד במינו, אלא שהדג בדרך כלל, על צורותיו השונות, היה בו משום הכנסה נוספת לשם כלכלת בני הבית.

על צורה אחרת של דיג אנו שומעים במועד קטן יא א. המסופר אירע, כפי הנראה, בפומבדיתא, ששכנה כאמור על גדות הפרת ותעלת נהר מלכא, פתחו פתח לנהר להוציא את מימיו, והדגים נשתיירו בתחתית ערוצו¹³⁶.

133 ביישוב אחד בשם 'בי בארי', סוטה י א, רואה H. Pick, Assyrisches und Talmudisches, Berlin 1903, עמ' 12, כפר דייגים. ראה על ישוב זה, ברלינר, Beiträge etc., עמ' 26—27. וכן אוברמאייר, Die Landschaft, עמ' 308—309.

134 הר"ח גורס: 'רבא'.

135 כך כבר הדגיש הר"ח: '... ואית לי פירא דכוורי דמפרנסנא מיניה ...'. ועל בריכת דגים 'שנפלו לה' לאשה אחת בארץ-ישראל בין שאר נכסים, ראה כתובות עט סע"א. 136 אולם רבו הפירושים גם רבו. ראה בדק"ס באות ש. ובפירוש לרבינו גרשום, מהדורת הרב זק"ש דף נח. ופירוש לאחד הקדמונים על הרי"ף מסכת מועד קטן, מהדורת זק"ש דף נא. ובמיוחס לרש"י, ד"ה כוורי. ובפירוש מסכת משקין שהו"ל הרב מ"י לייב זק"ש, דף לג ד"ה פומבדיתא. וראה גם פירושים שונים, שמביא ר"ש בן היתום למסכת משקין.

גידול בהמות, עופות ודגים

על נהר בירן מסופר (בבא מציעא כד ב), שיהודי הסביבה היו עושים בו סכרים על מנת לצוד דגים (ראה רש"י ד"ה דמתקיל). שלל הדגים היו מולחים ותולים על מוטות עץ לשם ייבוש ושמירה לימים יבואו (ראה שבת קמ ב)¹³⁷.

ומעניין הדבר, שעל אף השפע של דגים בבבל היתה, כפי הנראה, גם עונה שבה פחתה הכמות של דגים טריים, וידם של עניים לא השיגה לקנות דגים אלא לכבוד שבת¹³⁸. כך אנו שומעים בסיפור המופלא על 'יוסף מוקיר שבי' (יוסף מכבד שבתות, שבת קי"ט א).

מאתר שבהמשך דברינו (בפרק תשיעי), נתרכז במנהגי אכילת בשר בבתי האמו-ראים, נציין כאן רק זאת בלבד, שהדגים הוכנו לשם אכילה אם באומצא, בצליה ובטיגון (ראה, למשל, במועד קטן יא א מה שרבו מספר בשם 'אדא ציידא'). הרבה הקפידו על הכנת דגים לכבוד שבת (ראה, לדוגמה, על רבא, שבת קי"ט א). ובערכין טו ב נתנו סימן לעושרו של אדם שבביתו מצויים בשר ודגים. אברי דג שונים שימשו גם תרופות¹³⁹, ומשומן הדגים הפיקו שמן להדלקת נרות (שבת כו א)¹⁴⁰. המסקנות העיקריות, שעולות מתוך עיוננו במצבם הכלכלי של אמוראי בבל, כתוצאה מעיסוקם בחקלאות על ענפיה השונים, הן בראש-ווראשונה הדביקות באדמה.

עמ' 45, ד"ה בדיתא לבאי. ולוי במילונו התלמודי, כרך ב, עמ' 309, טור ב, ערך כוור=לדוג, בעוד יאסטרוב במילונו, עמ' 140, טור ב, ערך בדיתא, מפרש שהדג הושם לייבוש. וראה את דבריו של רב: 'הסוכר את אמת המים מערב יום טוב ולמחר השכים ומצא בה דגים מותרין...'. ביצה כה רע"א. וראה גם על 'ביניתא דבי כרבא', מכות טז ב. ובגנזי שכטר, ח"ב, עמ' 402, פירש הגאון: 'ביניתא דבי כרבא. לכשיוסיף הנהר יכנסו מים בשדות ויכנסו עמן דגין, ולכשייבשו המים נשתיירו הדגין באחו הטיט ומגדלין בו בלא מים. אמרו חכמים אסורין אותן דגין משום שרץ המשריץ בארץ. ונקראת אותן דגין ביניתא דבי כרבא'. וראה גם בהערת גינצבורג, לשורה 11.

137 ראה דבריו של רבינו חננאל, והם באים בדבריו של הערוך, ערוך השלם, כרך ח, עמ' 229, טור א ערך תל. וכיוצא בו בתוספות הרא"ש לשבת, עמ' 257. וראה פסחים קי"א ב: '... אבל בישראל וכוורי לית לן בה. אורחיה היא'. ולא כל מין ממיני הדגים אפשר היה לשמר אותם. רב פפא אמר: 'כל מילי עתיקא מעלי לבר מתמרי ושיכרא והרסנא', בבא בתרא צא סע"ב. 'הרסנא' הם דגים קטנים, ראה בערוך, ערוך השלם, כרך ג, עמ' 247, טור א, בערך הרסנא.

138 גם בארץ-ישראל אנו שומעים שפועל שכיר מכין לו דגים לכבוד שבת. ראה, לדוגמה, בראשית רבה פע"ב ד, מהדורת תיאודור—אלבק, עמ' 840—841. ואפשר שזהו גם הרקע הריאלי לאגדות היפות על הנשים במצרים, שהכינו לבעליהן דגים שזימן להן הקב"ה. ראה, למשל, סוטה יא ב.

139 ראה Preuss, Biblisch-talmudische Medizin, עמ' 308, ועל הערך הדיאטטי שייחסו לדגים, שם, עמ' 661—662. מה שמביא שם, שאין לאכול דגים ביום ההקזה, השווה מעילה כ ב, ובשני פירושים קדמונים על מסכת מעילה שהו"ל א' סופר, עמ' 145. ושם, בחילופי גירסאות עמ' 171. הירודוט, מלחמת הפרסים, א 200, מספר ששלושה שבטים בבבל ניזונים מדגים בלבד. וראה שם, הכנת הדגים אחרי ייבושם בשמש.

140 ראה Krauss, Talmudische Archäologie, כרך ב, עמ' 602, בהערה 575.

יהודי בבל, ובתוכם האמוראים, מצטיירים לעינינו כעובדי־אדמה חרוצים ומסורים. למן המאה החמישית לפני הספירה ועד לכיבושן של ארצות הפרת והחידקל, על־ידי המוסלמים, לא חלו שינויים יסודיים בתחום זה. תופעה זו היא חד־פעמית בתולדות עם ישראל, בכל הזמנים ובכל הארצות. אמת, גם יהודים בגלויות אחרות עסקו בחק־לאות, ואולם ייחודם של יהודי בבל הוא בכך, שבשום מקום בעולם, ובכלל זה ארץ־ישראל, לא עבדו יהודים את אדמתם ברציפות בלתי־פוסקת במשך הדורות. ואין זה עניין כמותי בלבד, שעשה את היהודים בבבל חטיבה שעומדת בייחודה, אלא הוא מלמד גם על מצבם המדיני האזרחי־משפטי של יהודים אלה. מצב זה היה מוגן על־ידי השלטונות בחליפות שלוש השושלות — הא'חמינית, הארסאקידית והסאסא־נית. השקעת ממונם בקרקע, והרדיפה אחרי כל פיסת קרקע על מנת לרכוש אותה, מעידות כמאה עדים על הרגשת הבטחון העצמי של היהודים בארצות הפרת והחידקל. תופעה זו מעידה גם על מידה מרובה של השתלבות היהודים בבבל, ובתוכם החכמים, במשק הפרסי־הבבלי, במגמותיו ובדרכיו, במשך קרוב לאלף שנה.

וייחוד נוסף נתייחדה יהדות בבל מאחיותיה בגלויות אחרות. ועל ייחוד זה העמיד יחזקאל קויפמן '... היהודים לא יסדו קולוניות יהודיות דוגמת הקולוניות של הכנענים, היוונים, הרומאים וכו'. היהודים לא נדדו מארצם שבטים שבטים או גדודים גדודים היוצאים לבקש להם "נחלה לשבת" ומניחים יסוד לישוב אתני חדש. רק במקומות מעטים, ביחוד בבבל, נברא מאליו ישוב יהודי אתני. אבל ברוב המקריע של מקומות מושבותם לא בנו היהודים ערים וכפרים עבריים, אלא יסדו שכונות ליד ישובי הגויים. וגם במקום שהיה ישוב יהודי אתני היה בטל ברוב ישוב נכרי. ולא זו בלבד שבהתישבות הגלותית של היהודים לא פעל רצון מוכר של בקשת נחלה וכבוש אתני, אלא שגם אינסטינקט של התפשטות אתנית לא פעל. התישבות היהודים בארצות הגולה לא הביאה לידי יצירת תרבות יהודית חמרית עומדת על יסודות טבעיים וטבועה במטבע אתני מיוחד... ולפיכך אתה מוצא, שבארצות הגולה לא היה לעם היהודי כמעט בשום מקום רגש של אדנות לאומית. כמעט בשום מקום לא חשב את אדמת מושבותיו לאדמתו שלו, שיש לו זכות קניין טבעית עליה. רק בבבל נברא ישוב יהודי צפוף, שהיה בו משום ישוב אתני. ואמנם, כאן עלתה בלב העם כמין הרגשת אדנות, ובבל היתה בעיניו שניה לארץ ישראל... ' (גולה ונכר, כרך א, עמ' 478, 480).

מכאן נקודת־מוצא להסבר התופעה המופלאה של כוח יצירתו התרבותית והדתית, ובייחוד בתחום המשפט, של היישוב היהודי בבבל במרוצת הדורות, יצירה שהפכה לאבן־פינה בבניין המשפט העברי לדורות הבאים. תחושתם של יהודי בבל, שמקום מושבם הוא 'שני לארץ ישראל', באה לידי ביטוי בגילויים אחדים. ועל אחד ומיוחד

גידול בהמות, עופות ודגים

שבהם, קיום (חלקי) של 'המצוות התלויות בארץ' נדון להלן בנספח מיוחד. מסקנה אחרת, שעולה מן העיון בארבעת הפרקים הראשונים של ספרנו, היא מידת האוטונומיה שנרמזת, ולעתים אמורה גם במפורש, וייחודו של קיבוץ יהודי זה ¹⁴¹. הדאגה ליחסי שכנות תקינים בין בעלי האדמה. השיפוט בין בעלי קרקעות, הפיקוח על עבריינים על הדין (לעתים גם מצד אמוראי בבל עצמם) וכל כיוצא באלה, היו מוטלים על החכמים. זה היה הישג גדול שהושג על-ידי שלושה גורמים: (א) השל-טונות שהעניקו לבתי-הדין של היהודים לשפוט ולדון (ולא כאן המקום לברר אם שלטון עצמי זה עבר אל החכמים בבבל באמצעות בית ראש הגולה, או במישרין מן השלטונות אל החכמים) ¹⁴²; (ב) החכמים עצמם, שהשכילו להנהיג את בני עדתם לעתים ביד חזקה ולעתים בשכנוע (ודבר זה יידון באחד הפרקים הבאים); (ג) יהודי בבל על כל שכבותיהם, שהיו נכונים לקבל את מרות ההנהגה של חכמיהם. והמסקנה העיקרית מנקודת-ראות כלכלית ומשקית היא, שרוב אמוראי בבל העשירים, שעל עושרם וקנייניהם ורכושם מדובר בתלמוד, עושרם בא להם בעיקר משילוב החקלאות והמסחר. דרך-שילוב זו תתברר בפרק הסמוך.

141 גורלם של עובדי-האדמה היהודים בימי בני סאסאן לא היה קל בכל הנוגע למאמצים, שהיו משקיעים בעבודתם וברווחיות הנמוכה לערך שהפיקו ממנה. וכבר הערנו על כך בפנים כמה פעמים. ברם אם נשווה את גורלו של עובד-האדמה היהודי לגורלו של האיכר הלא-יהודי באותם הימים, נלמד פרק מאלף ביותר על דבר השלטון העצמי, וביתר דיוק: על הייחוד של יהודי בבל שעשה אותם לחטיבה העומדת ברשות עצמה. נביא את הסיכום של R. Ghirshman בספרו Iran, בתרגום אנגלי, עמ' 344: 'But although the national economy as whole appeared to prosper, the lot of the peasant deteriorated. The enlightened attitude from which he had benefited in the Hellenistic period was a thing of the past. Down-trodden, dependent, and uneducated, he was attached to the soil, the property of the State, a great noble or a temple, except in a few cases when he preserved a more or less precarious independence...'

142 ראה על כך, לפי שעה, בספרי, ראשות הגולה בבבל בימי המשנה והתלמוד, עמ' 94—117.

פרק חמישי

מסחר

על מידת עיסוקם של יהודי בבל במסחר, טיבו והיקפו, נציע שתי דעות. מצד אחד קבע לוי גינצבורג, כי 'רוב יושביהן של ארץ ישראל בימי התנאים והאמוראים אכרים ופועלים היו, ורק מתי מספר היו עוסקים במסחר... אולם בבבל, בימי האמוראים כבר הרבה שלחו ידיהם במשא ומתן...'. (פירושים וחדושים בירושלמי, ח"א, מבוא, עמ' סד—סה). ואילו קרויס סובר: '...אדרבה, מסחרם היה שפל, כי לא ארץ ימים היא בבל, שתשלח בניה עד אפסי ארץ ושתגדל את מיטב ילדיה לעוברי ימים, ובפירוש שמענו על אנשי מישן, שכנתה של ארץ בבל, שמסורת אבותם היא להם, שלא לפרוש לים הגדול והיא עדות לטיב בבל. והמשפט הזה מסכים עם חקירתנו במה שלמעלה, שבבל עובדת אדמתה היתה מימי היותה, וגם מתוך שורות מעטות של התלמוד יש ללמוד, שרוב חכמי התלמוד בבבל בעלי עבודת אדמה היו (עיין חולין קה א). וקרויס מסכם: 'בבל עיקר מחיתה בעבודת האדמה וארץ ישראל המעיטה באכרות מחמת השעבוד, ולכן קנתה לה חלק במסחר' (קדמוניות התלמוד, כרך א, ח"א, עמ' 21—22).

שני התיאורים הללו מנוגדים אפוא תכלית הניגוד בדבר עיסוקיהם הכלכליים של יהודי בבל, ושניהם מיוסדים על אותם המקורות — ספרות חז"ל! סימן לדבר שאחד משני החוקרים הנזכרים, או שניהם כאחד, לא נקטו מיתודות נכונות. ואמנם נעיר כאן בקיצור על מסקנותיהם של קרויס וגינצבורג רק ביחס ליהודי בבל. האחרון הסיק את מסקנתו על פירושיו של מקור אחד, פירוש שיש להרהר אחריו ואולי גם לערער עליו¹, ומכל מקום אין מסיקים מסקנה חשובה ומכרעת כזאת על יסוד פירוש

1 דעתו של רבא, 'לוה ברבית פסול לעדות' (סנהדרין כה א), אפשר שהיא מסקנה שהסיק מבבא מציעא פ"ה מ"יא: 'ואלו עוברין בלא תעשה. המלוה והלוה והערב והעדים. וחכמים

סובייקטיבי. ואילו קרויס בראש־וראשונה נכשל בכך, שלא הבחין ולא הגדיר לעצמו הגדרה ברורה בנושא שבו הוא דן. בעיקר הוא יוצא נגד מסקנתו של געצאוו, שהטעים את המקום החשוב, שתפס המסחר בחייהם הכלכליים של יהודי בבל². ברם, קרויס שכת, מתוך להט הפולמוס, שיש קודם־כל להבחין בין הסחר הימי, עסקי יבוא ויצוא, ובין המסחר הפנימי היבשתי. ומתוך שחכם זה לא הבחין בין השתיים יצאה תמונה בלתי־מאוזנת של חלקם של יהודי בבל בחיי המסחר באימ־פריה הפרסית הסאסאנית. שכן, קרויס באותו ספר עצמו, מונה והולך תחומי מסחר שבהם היו יהודי בבל פעילים³.

ואחריהם בא ג'קובס (החיים הכלכליים של יהודי בבל בתקופת התלמוד, מלילה ה, מנצ'סטר, תשט"ו, עמ' 87) הכותב: '... חוץ מעבודת האדמה עסקו היהודים בארץ ישראל באומנות, אבל כמעט שלא עסקו כלל במסחר ... מעניין שבארץ ישראל נתן ר' ישמעאל לפסוק "ובחרת בחיים" (דברים ל, יט) עניין לאומנות (ירושלמי קידושין פ"א סא ע"א), ואילו בבבל נתן רב יהודה לפסוק כיוצא בזה [! ?] "אתהלך לפני ה' בארצות החיים" (תהלים קט"ז, ט) ענין למקום שווקים' (יומא עא א). אכן, אין לנו אלא לתמוה על ראיות מדומות כאלו. לא נעיר על המצב בארץ־ישראל, אלא נצטמצם בהערה קצרה בלבד בדבר 'הראיה' על המצב בבבל. אילו היה המחבר פותח בדקדוקי סופרים בלבד (אות ה), היה רואה שהנוסח שהוא מביא אינו נוסח יחיד, ויש גורסים, לדוגמה, שרב יהודה דרש: 'אלו יושבי ארץ ישראל'. ברם, גם מן הנוסח כפי שהוא לפנינו אין ללמוד, שיהודי בבל עסקו במסחר. שכן הפשט הפשוט הוא, ובהתאם לקונטקסט, כפי שפירש רש"י: 'שאדם מוצא לקנות מזונותיו וכו'. דבר זה מעיד על חקלאות מפותחת יותר מאשר על מסחר. וגם דבריו

אומרים אף הסופר וכו' '. וכמו שפירש רש"י, בסנהדרין, שם, ד"ה דקיימא לן. ועיין בפסקי הרא"ש למקומנו אות ז. וראה לשונו של הרא"ש, שהובא בטור חושן משפט, באוצר הגאונים, סנהדרין עמ' רא ובהערה 2. וכיוצא בו מביא הגאון לשון המשנה בבבא מציעא בשאילתות, ראה באוצר הגאונים הג"ל, עמ' קצ"ט סימן תי"ב. ובעקבות רש"י הולך ומפרש המאירי, בית הבחירה, עמ' עח ב — עט א. ואשר למקורות התנאים יש לפנינו עדות, כפי הנראה על התפתחות בדין מלווה בריבית בארץ־ישראל גופה, ואין כאן המקום לדון בסוגיה חשובה זו.

2 ראה בספרו על נהרות בבל, עמ' 58—59.

3 ראה, לדוגמה, שם, עמ' 74—76. ואשר לשתי ראיות מדומות שמביא קרויס: האחת — מן הירושלמי פסחים פ"ד ל ע"ד, שלפי פירושו הכוונה: 'בני מישא (מישן) ההם ישבו על חוף הים הפרסי, ובודאי היו רואים סימן ברכה בסחורת ידם, אם לא שמצות אביהם עכבתם ...' (שם, עמ' 116). אולם ראה ר"ש ליברמן, הירושלמי כפשוטו, ח"א, עמ' 434, שמיישא היא בארץ־ישראל; והראיה השנייה של קרויס (שם, עמ' 22), שמחולין קה א אפשר 'ללמוד שרוב חכמי התלמוד בבבל בעלי עבודת אדמה היו', מוליכה את הקורא שולל. שכן מדובר שם בארבעה אמוראים בלבד.

האחרים של ג'קובס באותה פיסקה אינם מיוסדים כל צורכם, ולא נאריך בהם ולא בדעות כיוצא בהן שמצויות בשפע בספרותנו.

לרגל מלאכתנו לא נסקור את פעילותם של כלל יהודי בבל במסחר, אלא אגב דרכנו בתיאור ובניתוח חלקם של אמוראי בבל בחיי המסחר, נשמע גם כמה דברים על סחרם של יהודי בבל בכלל. מדברינו אלה תצטייר תמונה שהיא שונה ברב או במעט מן התיאורים של גינצבורג וקרויס כאחד. נעיר תחילה, שרוב החוקרים מסכימים שיהודי בבל עסקו במסחר במידה זו או זו, אלא שחלוקים הם על טיב פעילותם ועל היקף השתתפותם במסחר. תופעה זו גופה נתפרשה גם באופנים שונים בכל הנוגע למוטיבאציה של עיסוק זה. יש חוקרים שסוברים, כי 'הססנדגים בהשפעת דתם המחשיבה חשיבות יתרה את עבודת השדה והמתייחסת בבזל למסחר היו חקלאים ולא עסקו במסחר. כידוע היה המסחר מפותח במדינת פרס. הסוחרים היו נוסעים לרגלי מסחרם בין בים ובין ביבשה למדינות רחוקות. אבל הפרסיים לא עסקו בו בעצמם אלא היהודים והארמניים, כי רבים מבני האומות האלו ישבו בממלכת הפרסיים, ומלבד אלו השבויים הרומיים הרבים שנתיישבו במקומות מיוחדים וכן היהודים, אשר לפי דברי סיפור סיני ישבו בערים החשובות של הממלכה, בודאי עסקו גם הם במסחר'.⁴ ואילו חוקרים אחרים, ובייחוד אלה שדנו בשאלה זו בארבעים השנים האחרונות סוברים שגם הפרסים נטלו חלק חשוב בהתפתחות המסחר, וביותר חלה התפתחות חשובה במסחר, בתוך האימפריה, בעסקי יבוא ויצוא ובבני-קאות, בתקופת בני סאסאן.⁵

מכל מקום, אין להטיל ספק שהיהודים בבבל היו נוטלים חלק במסחר בתוך הממלכה הפרסית רחבת-הידיים. היהודים היו סוחרים עם לא-יהודים, ואין צריך

4 ג'קובס, החיים הכלכליים של יהודי בבל בתקופת התלמוד, מלילה ה, מנצ'סטר תשט"ו, עמ' 84. והוא ממשיך וכותב בלשון אפולוגיטית: 'לכך כל האומר שהמסחר הפרסי היה בידי היהודים בלבד אינו אלא טועה'. וכיוצא בו במאמרו The Economic Conditions of the Jews in Babylon in Talmudic Times compared with Palestine, JSS, כרך ב 1957, עמ' 352. וראה בהערה הבאה.

5 ראה בספריהם של A. Christensen, L'Iran sous les Sassanides², Copenhagen, 1944, עמ' 127—129; R. Ghirshman, Iran ; 343—341 עמ' ; B. Spuler, Iran in Früh-Islamischer Zeit, עמ' 400. שני החוקרים האחרונים עומדים גם על תרומתם של היהודים באימפריה הפרסית להתפתחות המסחר והחיים הכלכליים בימי בני סאסאן. על מדיניותם של הפרתים לעודד ולהרחיב את המסחר ראה N. C. Debevoise, A Political History of Partia, Chicago, 1938, עמ' 203—205. סקירה כללית על סחרות יבוא ויצוא של בבל עד לסוף המאה הראשונה לספירה, ראה L. Herzfeld, Handelsgeschichte der Juden des Altertums², עמ' 211—215. ועל מרכזי המסחר בבבל וחשיבותם למסחר של האימפריה הרומית, ראה Heichelheim, Roman Syria, עמ' 199—200.

מסחר

לומר עם אחיהם היהודים. אמנם אין בידנו עדויות על השתתפותם במסחר בימים שקודם למאה השלישית לספירה⁶. ברם עובדת התיישבותם של היהודים לאורך הפרת, ובמידת-מה גם על גדות החידקל, שהיו דרכי-מסחר מפורסמות מאוד כבר מאות שנים לפני הספירה, והיו מחברות ארצות המזרח עם ארצות המערב, וארצות הצפון עם ארצות הדרום, השפיעה, כמובן, על השתתפותם הערה של יהודי בבל במסחר, דורות הרבה קודם לעלייתם של בני סאסאן לשלטון⁷.

מלבד הגורם הגיאוגרפי-איקונומי הנזכר ראינו למעלה, שאמוראי בבל כבר בדור הראשון דיברו בשבח המסחר ורווחיותו לעומת החקלאות. מאמריהם החד-משמעיים, וגם מעשיהם, מיוסדים על ניסיון שרכשו אבותיהם במרוצת הדורות. ואף מכאן עולה עדות, אם כי בעקיפין, על עיסוקם של יהודי בבל במסחר קודם לימיהם של האמו-ראים. ונפתח עכשיו בסקירת תחומי המסחר הרווחיים ביותר, שאמוראי בבל נטלו בהם חלק פעיל.

מסחר ביין

במסכת פסחים קי"ג א מסופר על רב שאמר לבנו איבו: 'טרחי בכך בשמעתא ולא מסתייע מילתא. תא אגמרך מילי דעלמא⁸ ... כל מילי זבין ותחרט בר מחמרא דזבין ולא תחרט ...'. כלומר, טרחתי ללמדך תורה ולא נסתייע הדבר. בוא ואלמדך ענייני מסחר. כל דבר אם תמכור (מהר) תתחרט ('כלומר אם יוקיר יכול אתה להתחרט על שמהרת למכור' — רשב"ם), מלבד יין ('שמא אילו לא מכרו היה מחמיץ' — רשב"ם). דבריו של רב משקפים את הערכת המסחר. רב ביקש שבנו זה יהיה תלמיד חכמים, ולאחר שנכשל במאמציו ואיבו לא הצליח בלימודיו, בחר האב במסחר כעיסוק לבנו. וכן אנו שומעים על הסיכון הרב שכרוך במסחר היין. והסיכון הוא שהיין, שמחירו יקר, עשוי להחמיץ בקלות, והופך לשיכר שמחירו נמוך, כפי שכבר נזכר למעלה.

על יוקר היין בבבל יש לנו הרבה עדויות, ונציע כאן אחדות בלבד. במסכת מגילה

6 דבריו של הרצפלד (ראה בהערה הקודמת, עמ' 53—55) על חלקם של היהודים במסחר תיכף להגלייתם מארץ יהודה הם בגדר השערה בלבד. וראה בתחילת פרק ראשון.

7 ונזכיר את יחזקאל טז, כט; יז, ד. ועל חשיבותה של קטסיפון כמקום-מעבר לסחורות ולמסחר בימיהם של בני סאסאן ראה Christensen, L'Iran sous les Sassanides², עמ' 127. עובדה זו השפיעה על חלקם של יהודי מחוזא ובי-ארדשיר (שהיו סמוכות לקטסיפון) במסחר. ראה Obermeyer, Die Landschaft Babylonien, עמ' 164—165, 171—174, ושם, עמ' 240, על פומבדיתא שעל הפרת כמקום-מעבר לסחורות, ושם, עמ' 258—259 על נהרדעא.

8 י"ג: 'מילתא דזביני' או 'במילי דזביני וזבוני', ראה בדק"ס אות נ. הגירסה האחרונה מביעה ביתר דיוק את תוכן דבריו של רב לאיבו.

כז ב, מסופר שרבי הונא⁹ עמד פעם אחת בפני רב, כשהוא חגור בגמי (חבל). על שאלתו של רב מפני־מה אין רב הונא חוגר חגורתו, השיב לו שמישכן אותה לשם קניית יין לקידוש. רב הונא, תלמידו של רב, עבד קשה לפרנסתו כשהיה צעיר לימים, כפי שיתברר להלן. רשאים אנו להניח שהמקרה הנזכר אירע לו בימים ההם, בהם טרח הרבה לפרנסתו (מגילה כח א), שכן לאחר שבגר היה עשיר. וכבר שמענו למעלה, שארבע מאות חביות יין החמיצו לו (ברכות ה ב). זהירותו של רב הונא בקידוש על היין מוצאת את ביטוייה גם במאמרו: 'הזהיר בקידוש היום זוכה וממלא גרבי יין' (שבת כג ב)¹⁰.

כמקרהו של רב הונא קרה לאביי, שלא השיגה ידו לקנות יין לצורכי שבת ואף לא שיכר (ראה עירובין סח א). גם במקרה זה מדובר עדיין באביי כאשר היה צעיר, שכן לאחר שנתמנה ראש ישיבת פומבדיתא נשתנה מצבו הכלכלי לטובה, ועל כך נשמע פרטים נוספים כאשר נדון להלן בניידות הכלכלית של אמוראי בבל. עדות

9 הערוך, ערוך השלם, כרך ז, עמ' 313, ערך רת⁴, גורס: 'רב הונא בר נתן' וכיוצא בו גורס הערוך בערך תר⁹. ואין זו גירסה נוחה מבחינה כרונולוגית. ואף אם נקבל גירסת בעל אגדת התלמוד 'רבה בר רב הונא', לא תיפתר הבעיה, שכן חכם זה לא שימש את רבי. ראה, לדוגמה, דבריו של רבה בר רב הונא אל אנשי ראש הגולה בסנהדרין ה א. וראה בדק"ס למגילה כז ב אותיות ז, ח. ושאלות דרב אחאי גאון, מהדורת הרב מירסקי, עמ' קפא, שאילתא כז, מביא את דברי הגמרא במגילה בשינויי לשון. כ"י ואטיקן 134 גורס: 'רב הונא'. וראה להלן, בראש פרק שביעי, על הניעות הכלכלית של רב הונא.

10 וראה מה שסיפר ר' זכאי לתלמידיו על אמו הזקנה, שמכרה 'כפה שבראשה והביאה לי קידוש היום', מגילה כז ב, ובשינויים קלים בספר העתים, עמ' 201. בספרות המאוחרת הפך ר' זכאי, שהיה פחות ידוע למעתיקים, לר' יוחנן בן זכאי המפורסם. ראה, לדוגמה, חופת אליהו, אוצר המדרשים, שהו"ל אייזנשטיין, עמ' 174—175. מכאן שגם בארץ־ישראל לא כל אדם מישראל השיגה ידו לקנות יין לקידוש. וראה עוד על מציאות זו להלן, בהערה 45. היא משתקפת גם במאמרו של רבי יוחנן על שכרו הגדול של אדם, המבדיל על היין במוצאי שבת. ראה פסחים קי"ג א, ושבועות יח ב. וראה בחופת אליהו, במהדורה הנזכרת, עמ' 174. אולם אין כל ודאות, שר' זכאי מספר על מה שאירע לו בבבל קודם עלייתו לארץ־ישראל. מכל מקום, בעירובין מט א מסופר על 'בי מעצרתא דבי רב זכאי' (אולם ראה בדק"ס אות כ). וזה היה בבבל, שכן נפגשו שם ר' אבא ורב יהודה, ובמסכת בבא בתרא מב ב מסופר על 'במעצרתא דבי בר זכאי', ואף שם נפגשו שני האמוראים הבבליים הנזכרים. וראה בחילופי נוסחאות של ר"ש אברמסון במהדורתו. ועל ר' זכאי, ראה היימאן, תולדות תנאים ואמוראים, עמ' 401. וראה יחסי תנאים ואמוראים, מהדורת הרב מימון, עמ' קסח, ערך זכאי². ובעירובין ס א נמצא רב יהודה במעצרתא 'דבי רב חנינא'. אולם ראה דק"ס אות ד. וצ"ל: 'דבי רב סנינא'. ראה גם ביחסי תנאים ואמוראים, מהדורת הרב מימון, עמ' ג, ערך בר סנינא. ועל 'מעצרתא' כיקב ראה למעלה, פרק שני, בסוף הערה 29. ומי שביקש להבדיל על הכוס היה צריך לשלם במזומנים. ראה בבא מציעא מב א בדין הפקדת ממון בערב שבת בין השמשות. ואפשר שמשום יוקר היין והשיכר היו רק תלמידי־חכמים מקפידים על קיום מצוה זו. וראה להלן, בהערה 46, אזהרתו של רב.

מאלפת נוספת על יוקר היין בבבל, או לחילופין: מיעוט הכסף שברשות התלמידים, עולה מדבריו של רב נחמן בר יצחק אל תלמידיו. במסכת שבת קכ"ט א נמסר כלהלן: 'במטותא מינייכו, ביומא דהקזה אמרו לביתייכו¹¹ נחמן אקלע לגבן' (רב נחמן אמר לתלמידיו: בבקשה מכם, ביום הקזת דם אמרו לנשותיכם¹¹ נחמן יבוא אלינו [הרבו בסעודה כאילו אני סועד אצלכם' — רש"י]). והגמרא ממשיכה ואומרת¹²: 'וכלהו אערומי אסירי בר מהאי ערמה דשרי. מאן דעביד מילתא ולא אפשר ליה. לשקול זוזא מכא¹³ וליזיל לשב חנותא עד דטעים שיעור רביעתא...'. (כלומר, וכל ההערמות אסורות חוץ מזו. מי שהקז דם ואין בידו לקנות לו יין, יטול זוז רע, שאינו עובר לסוחר, וילך לשבע חנויות יין עד שטועם שיעור רביעית). ופירש רש"י: '... ודרך הלוקחים (יין) לטועמו תחלה שיהא טוב ויטעום. וכשיתן לו הזוז והחנווני ימצאו רע ולא יקבלנו. והוא ילך לחנות אחרת ויעשה כן'. העצה היעוצה לתלמידים להערים על מוכרי היין נובעת מתוך דאגתם הכנה של החכמים לבריאותם של תלמידיהם. שכן לפני דבריו של רב נחמן מביאה שם הגמרא את הדברים בשם רב¹⁴, שאמר: 'הקז דם ואין לו מה יאכל ימכור מנעלים שברגליו ויספיק מהן צרכי סעודה'. והגמרא שואלת: 'מאי צרכי סעודה? והיא משיבה: 'רב אמר בשר ושמאל אמר יין'. והרי גם רב משיא עצה למי שאין הפרוטה מצויה בכיסו, אלא שעצתו אינה כוללת הערמה. מכל מקום, דבר מובן מאליו הוא שאילו 'היתה הפרוטה מצויה' בידיהם של התלמידים שהקזו דם, לא היה רב נחמן מתיר להם להערים על חנוונים מוכרי יין¹⁵.

עדויות נוספות על יוקר היין נשמע להלן, כאשר נדון בהרגלי האכילה והשתייה של אמוראי בבל. ואילו כאן נציין שלושה גורמים עיקריים ליוקר היין בבבל. הגורם הראשון, שכבר הוזכר למעלה, והוא שהאקלים והטופוגרפיה של בבל וטיב הקרקע אינם מתאימים לגידול גפנים, באופן שההיצע היה מועט לערך. דבר זה פגע ביהודי בבל, ובראשם באמוראים ותלמידיהם, משום הצורך ביין לקידוש והבדלה ולצורכי

11 לא כל כ"י גורסים: 'לביתייכו', וראה בדק"ס אות ו.

12 ויש כ"י שגורסים: 'ואמר רב נחמן', ראה בדק"ס בסוף אות ז. ברם גם הללו שאינם גורסים פעם שנייה 'ואמר רב נחמן', יסכימו שאלה הם דבריו שם. האות ו במלה 'וכלהו' קושרת את העצה הזאת לדבריו של רב נחמן שקדמו לה.

13 הר"ח פירש זוזא מכא, 'זוז מעוך', שנתמעך מטבע הצורה ונראה כאסימון'. וממנו נטל הערוך, ערוך השלם, כרך ה, עמ' 131, ערך מך².

14 שמו של בעל הקבלה איננו ברור, ראה בדק"ס, אות ב. וראה ראבי"ה ח"א, עמ' 347, סימן רע"ו, ובהערה 22.

15 בתענית כה א מסופר על מצבו הדחוק של ר' אלעזר, שלא היה לו מה לטעום לאחר שהקז דם.

מצוה בכלל. אף עלינו לזכור, שהיין בימים ההם נחשב למזון ולא רק למשקה¹⁶. וכן היו רואים ביין תרופה חשובה ביותר, עד שאנו שומעים 'בראש כל חיין אנא חמר' (בבא בתרא נח ב), כלומר בראש כל חיים אני יין. הערכה כזו על היין מעידה על ביקוש מוגבר לו, שגרם לעליית מחירו, בלא שידעו להגדיל את ההיצע במקביל. לפיכך היו קונים יין שהובא לעתים מארצות רחוקות, או ממקומות-יישוב מרוחקים. ההובלה ממרחקים ייקרה שוב את מחיר היין, ובייחוד הכביד הדבר על יהודי בבל, שהיו מקפידים על יין נסך (ראה כמה דוגמאות בעבודה זרה ע א; ירושלמי, שם, פ"ד מד סע"א, מקרה אחד שהובא בפני רב הונא). הללו היו משתמשים רק ביין שהוכן על-ידי יהודים (על אישים, שהיו ממלאים תפקידים מינהליים בחצר המלכות, כגון נחמיה בן חכליה, הותר להם לשתות יין נסך, וראה להלן, עמ' 320, בהערה 109). כך הוקטן ההיצע בהרבה ונגרמה עלייה נוספת במחיר היין. היין הובא לרוב באוניות ששטו על נהרות בבל. כבר הירודוט (מלחמות הפרסים, א, 194) מספר בהתפעלות, שאחד הדברים הנפלאים שראה בבבל היא ההובלה בסירות עגולות, מצופות עורות, שהוכנו בארמניה, והסחורה העיקרית שהיו מביאים בה היו חביות יין עשויות עץ הדקל¹⁷. על מציאות זו אנו שומעים גם מימיהם של אמוראי בבל. כך, לדוגמה, במסכת בבא מציעא כג ב, בסוגיה שדנה בדין הכרזת אבידה מפרש רב זביד¹⁸ את הברייתא, ששונה: 'מצא חביות של יין... הרי אלו שלו', שמדובר בה שמצאן בשפת הנהר. ופירוש רש"י: 'והיין בא לעיר בספינה והלוקחין מפנין הספינה ומניחו על שפת הנהר. ונושאים אחת אחת ופעמים ששוכח' (בספינות היו מביאים גם חיטים, וראה, לדוגמה, פסחים מ רע"ב).

מאות שנים חלפו מהירודוט ועד לימיהם של האמוראים, והובלת היין בספינות בבבל לא פסקה. מובן מאליו שהובלת היין ממרחקים בספינות, וביותר על גבי בהמות-משא, לא רק שייקרה, כאמור, את מחיר היין, אלא היה בכך גם משום סיכון רב של חימוץ היין. סיכון זה הובא במניין בשעת קביעת המחיר, כפי שהערנו

16 ולכן קבעו לו ברכה לעצמו. ראה ברכות לה ב; וראה גם Preuss, Biblisch-talmu-dische Medizin³, עמ' 674 ואילך, על הערך הדיאטטי של היין.

17 ספינות-סירות עגולות הן בשימוש אף היום בעיראק. ראה צילומן ותיאור השטתן על פני החידקל אצל ברור, אבק-דרכים, ספר ראשון, עמ' 144. והדברים עתיקים מאוד. ראה סאגס, דברי ימי בבל, עמ' 274. על הארצות שמהן היו מייבאות יין ראה הייכלהיים, Roman Syria, עמ' 202.

18 היימאן (תולדות תנאים ואמוראים, עמ' 380) סובר, שהיו שני חכמים בבבל בשם רב זביד. אולם ראה אלבק, מבוא לתלמודים, עמ' 283, בערך רב זביד. וראה עוד בבא מציעא קא ב, על מקרה מאלף ביותר שאירע לאדם אחד, שקנה ספינה של יין ולא מצא לו מקום לאכסן אותו.

למעלה. נציע עכשיו כמה הלכות ומקרים קונקרטיים להמחשת סיכון זה ותוצאותיו הכלכליות.

במסכת בבא בתרא צו א—ב חולקים רב ושמואל בדין אחריות על טיב היין, כלהלן: '...המוכר חבית יין לחבירו והחמיצה, אמר רב כל ג' ימים הראשונים ברשות מוכר. מכאן ואילך ברשות לוקח. ושמואל אמר חמרא אכתפא דמאריה שוואר' (יין ממהר להחמיץ על ידי טלטול ממקום למקום¹⁹). ראה בדקדוקי סופרים אות ע). וכיוצא בו אנו שומעים (בבא מציעא פג א) על יהודי אחד, שאמר לסוחר שיקנה לו ארבע מאות חביות יין. בשובו מן הקנייה נתברר לו שהיין החמיץ, העניין הובא בפני רבא והלה תבע שהסוחר-המתווך יביא עדים שלא קנה חומץ בדמים פחותים (והרוויח על-ידי כך הרבה כסף) וטוען שקנה יין ובדרך החמיץ היין. על עובדות כאלה שומעים אנו בתלמודים עדויות רבות²⁰. לפיכך היו קונים יין בזהירות ומתנים תנאים שונים, כדי להבטיח שאם היין החמיץ חלה האחריות על המוכר ועליו להחזיר את המעות. והרי לדוגמה מה שהתיר אביי (בבא מציעא סד א): 'שרי ליה לאיניש למימר ליה לחבריה: הילך²¹ ארבעה זוזי אחביתא דחמרא. אי תקפה ברשותך. אי יקרא אי זילא ברשותי' (מותר לו לאדם לומר לו לחבירו 'הילך ארבעה זוזים על חבית של יין, אם תחמיץ — ברשותך. אם תוקר או תזל — ברשותי'). והגמרא

19 ר"ל גינצבורג, גיאניקה ב, עמ' 3. מובא: '...כי אדם בזמן שהוא קופץ קאשואר (=קא שואר). ואם קפץ אומרין שור ליה, והקפצאן שראגיל בקפצא קורין אותו שורה. ואפילו היין בזמן שממהר אישיו להחמיץ אומרין לו קפץ. ובלשון ארמי אומרין משל: 'חמרא אעפ"י דגברי שאור'. והערוך, ערוך השלם, כרך ח, עמ' 42, ערך שוור, גורס ומפרש כך: '...חמרא אכתפא דגברי שוור. פירוש: כשנושאים אותו מבית מוכר מדלג ומפיק טעמו'. ובהמשך הדברים הוא מביא גם את דבריו הנזכרים של הגאון. וראה הנוסח של הערוך בכ"י מתקופת הגאונים, שהיה ברשותו של ד"ר ב"מ לוין, רב שרירא גאון, בצילום דפוס 'ציון', תשל"א, עמ' 33. במיוחד לרבינו גרשום פירש 'שואר' במובן 'עקר'. והשווה לדבריו של הרשב"ם, ובתוספות ד"ה ושמואל. וראה ר"ש ליברמן, מאגדה להלכה, סיני שנה ב, כרך ד, תרצ"ט, עמ' נד—נה. ועל הסיכון של החמצת יין בארץ-ישראל ראה לדוגמה במשנה בבא בתרא פ"ה מ"ו; שם, פ"ו מ"ג. ושם בתלמודים. ובתוספתא בבא מציעא פ"ג ה"ח; ושם, תרומות פ"ד ה"ז; ר"ש ליברמן, הלכות הירושלמי להרמב"ם, עמ' מב באות צ, מה שמביא בשם ר' משולם בעל ההשלמה. וראה חולין פו א: '...משעלו בני הגולה פסקו הזיקין... ולא החמיץ יינם... ונתנו חכמים עיניהם בר' חייא ובניו'. ובירושלמי, מעשר שני פ"ה נו ע"ד בשינויים קלים. וראה עוד להלן בפנים.

20 ראה, לדוגמה, בבא מציעא קו ב: 'ההוא גברא דקביל פרדיסא (ראה בדק"ס אות נ) מחבריה בעשר דני חמרא, תקיף ההוא חמרא...'. ובברכות נו א, בפתרון חלומו של אביי: 'בסיס חמרך ואתו כולי עלמא למזבן בשרא וחמרך מינך', בעוד לרבא (שלא שילם לו לפותר החלומות) פתר: 'תקיף חמרך...'. ועל יינו של רב הונא שהחמיץ (ברכות ה ב) כבר דובר למעלה ועוד ידובר במקרה זה להלן בפנים.

21 כ"מ גורס: 'שקול הנך'.

ממשיכה: 'אמר ליה רב שרביא לאביי האי קרוב לשכר (שהיוקר שלו) ורחוק להפסד הוא (שאם החמיצה של המוכר היא). אמר ליה כיון דמקבל עליה זולא [ויוקרא]²² קרוב לזה ולזה הוא'. אביי מצא כאן מוצא לקונה היין שיבטיח לו את כספו, ובכל זאת לא ייחשב הדבר לריבית, שכן הברייטא שונה 'קרוב לשכר ורחוק להפסד רשע' (בבא מציעא ע א). וטעמו של דבר: 'דשקיל ריבית. דכיון דאינו מקבל עליו אחריות המקח נמצא שאין זה מכר ומעות הלואה חן אצלו וקריבת השכר מחמת רבית הוא' (רש"י, בבא מציעא סד רע"ב, ד"ה קרוב לשכר). דיונים הלכתיים מועטים אלה שהצענו כאן יש בהם עדות מספקת על חומרת הסיכון בהחמצת היין.

היין בבבל נחמץ ונתקלקל הרבה יותר מן היין בארץ-ישראל. דבר זה אנו למדים במפורש מן הדיונים בהלכה הבאה: במסכת בבא בתרא פ"ב מ"ג, שונה התנא: 'לא יפתח אדם חנות שלנחתומין ושלצבעין תחת אוצרו שלחברו. ולא רפת בקר. באמת ביין התירו אבל לא רפת בקר'. ובשולי משנה זו מביאה הגמרא (שם, כ ב): 'תנא ביין התירו מפני שמשביחו, ולא רפת בקר מפני שמסריחו. אמר רב יוסף האי דידן אפילו קוטר דשרגא²³ נמי קשיא ליה, אמר רב ששת ואספסתא כרפת בקר דמיא' (אמר רב יוסף זה שלנו — היין בבבל — אפילו עשן של נר קשה לו). ורבינו חננאל פירש: '... והני מילי ביין חזק כגון של ארץ ישראל אבל יין קרוש, כגון יין בבל ... כל חמות (חום) מפסדתו ויכול לעכב עליו'²⁴.

טיב היין בבבל היה אפוא גרוע, משום שהקרקע ברוב האזורים המישוריים, שבהם ישבו המוני היהודים, היתה גירנית ואף שטחי גבס היו מצויים בה, תופעה השכיחה גם היום בעיראק (ראה ש' הורביץ, החקלאות במזרח הערבי, עמ' 46—47)²⁵. בכדי למעט את הסיכון בהחמצת היין, היו בעלי היין מזמינים מומחה לבדוק את יינם.

22 כך גורסים כ"י וראשונים. ראה דק"ס אות ק.

23 וי"ג: 'אפילו שרגא דידן'. ראה דק"ס אות ח. ובראבי"ה, ח"א עמ' 125 גורס: '... לדידן אפילו קוטר דשרגא מהני ליה'. וראה שם, בהערה 3.

24 ראה ב"מ לוין, גנזי קדם, ספר שני, עמ' 15. ור"ש אברמסון, סיני, כרך כג, תש"ח, עמ' סח. ובירושלמי בבא בתרא פ"ב יג ע"ב, מביא הדין 'ותני באמת ביין התירו' שרב הושעיה, לאחר ששמע שהחום משביח את היין, הניח יינו על גגו של בית המרחץ, והיין נתקלקל. והמאירי, בית הבחירה, בבא בתרא, עמ' 123, מוסר את דברי הירושלמי, שהמקרה אירע לרבא ולא לר' הושעיא.

25 ראה Nuri K. Al-Barazi, The Geography of Agriculture in irrigated Areas of the Middle Euphrates Valley, בגדאד, 1961, כרך א, עמ' 111 'The characteristics of the Middle Euphrates soils may be summarised as follows: grey colour, friable texture, high lime and salt contents, fair workable deep, suitable slopes for artificial and natural drainage, and above all, natural availability of plant nutrients, nitrogen, phosphorus and potash, which are so necessary for the succesful cultivation of crops' אינה מתאימה לגידול גפנים.

על קרנא, דיין נודע בנהרדעא, מסופר בכתובות קה א, שהיה מומחה 'דהוה תהי באמברא²⁶ דחמרא ויהבי ליה זוזא', כלומר קרנא 'מריח באוצרות יין אי זה ראוי להתקיים, והקרוב להתקלקל ימכרוהו מיד...'. — רש"י.

גורם נוסף שייקר את היין היה המס הגבוה שהשלטונות היו גובים. אחרי הריפורמה של מערכת המסים, שערך המלך כוסרו הראשון (מלך בשנים 531—579), אנו שומעים שבעל יחידה קרקעית מסוימת (ומידתה garib אחד), שעליה גידל גפנים, שילם מסים פי שמונה ממה ששילם בעל אותה יחידה קרקעית עצמה, שעליה גידלו חיטים, שעורים או דקלים רגילים²⁷. ואם אמנם אין כל ראיה שכך היה היחס במדויק גם בימיהם של האמוראים, הרי מכל מקום גם ביחס שונה בגובה המסים רשאים אנו להניח, שהיה הבדל ניכר בגובה המסים שהוטלו על בעלי הכרמים. ופשוט הוא

26 'תהי' (ובכ"מ: תאהי) נתפרש על-ידי גאון, שדבריו באים בערוך כלהלן: 'זיקא (צנור) דמפיק איניש אפומיה ודמעיל לפומיה מקרי תיהא בלשון ארמית...'. ראה אוצר הגאונים, כתובות, הפירושים, עמ' 56, סימן רפ"ח. ובערוך, ערוך השלם, כרך ח, ערך תה⁴, עמ' 205 פירש: 'טועם היין ויודע אם יחמיץ ואם לאו' (וראה שם, בהמשך). והם דבריו של הר"ח לשבת קח א, ד"ה דשמואל וקרנא. והערוך, ערוך השלם, כרך ג, עמ' 63, ערך דל²: 'ופירוש תהי בקנקניה (שבת קח א) חזי אי גמריה נקי אי לא'. וראה שם בדבריו של קוהוט, בהערות 7—8. וראה על לשון זו במובן מושאל גם במסכת בבא בתרא כב א, ובספרי, ראשות הגולה בבבל בימי המשנה והתלמוד, עמ' 126. ויש להוסיף שם שהמדרש הגדול לויקרא כה, יז, מהדורת נ"א רבינוביץ, עמ' 625 גורס: '...אתא לקמיה דריש גלותא איתחזי. לקמיה דרבא לא איתחזי'. וכיוצא בו גורס ספר המעשיות, מהדורת גסטר, עמ' 147. וי"ג: באמברי בלשון רבים. ראה, לדוגמה, בערוך הנזכר למעלה ערך תה⁴. וכן גורסים גם רש"י לכתובות, ד"ה דהוה תהי. אולם ברש"י מהדורה קמא, ראה פירושי רבינו יהודה בר נתן לכתובות שהו"ל אפשטיין, עמ' 150: 'תהי באמברא דחמרא'. ושם פירוש שני למלה באמברא (ראה בהערה 2): 'ספינה גדולה מלאה חביות שבנמל. פורטו בלעז. ששם היו מוכרין יינות. וכל יומא הוה שקיל זוזא...'. ולפי זה מובנת הגירסה של כ"מ, שגורס: 'תאהי במברא(!) דחמרא...'. וכיוצא בו גורס כ"י ואטיקן 130: 'תהי במברא(!) דחמרא...'. לאמור בספינה שהיתה מביאה יין לנהרדעא. ועל בדיקת טיבו של חומץ, ראה קידושין עא ב: 'רב איקלע לבי בר שפי חלא...'. וביחוס תנאים ואמוראים, מהדורת הרב מימון, עמ' יב, ערך בר, מפרש בשם רש"י: 'שם האיש השופה חומץ כמו השופה לחמרים'. וראה, שם, בהערה 2.

27 ראה נולדקה, טאבארי, עמ' 244. ובמאמרם של F. Altheim — R. Stiehl, Staatshaushalt der Sasaniden, La Nouvelle Clio, כרך ה, 1953, עמ' 267—321, ועל דבר המס על כרמים, עמ' 311. על תשלום ארנונה בחבואה וביין ראה עבודה זרה עא א, וברש"י, ד"ה צא; וד"ה עול. למידת הקרקע garib השווה לגריו שבתלמודים. וראה בייחוד דבריו של גייגר בתוספות הערוך השלם, עמ' 132, ערך גריו. ונעלם ממנו מאמרו של אפשטיין JJLG, Die Rechtsguten der Geonim, כרך ט, 1912, עמ' 248, שהעיר שגריבא בסורית: 'mensura frumenti et terrae' (ברוקלמן 61). וכיוצא בו מובנה בתלמוד הבבלי. למעלה, בסעיף שדן בקניית קרקעות, הבאנו את מקרהו של רב פפא שקנה עשרים גריוי אדמה (ראה בבא בתרא קו סע"א) במובן עשרים (בית) סאה.

שמש זה, נוסף למכס שנגבה בדרכים, ייקרו בהרבה את מחיר היין. וכמידת הסיכון וההיצע המועט לערך, כן היתה מידת הרווחיות של סוחר היין בבבל.²⁸

בין האמוראים בבבל שסחרו גם ביין — ועל אחדים מהם מסופר שהתעשרו ממסחר זה — אנו מוצאים במרוצת הדורות ובמקומות ישוב רבים ראשי ישיבות ודיינים. רב הונא, ראש ישיבת סורא, היה סוחר ביין. כבר שמענו למעלה, שארבע מאות חביות יין החמיצו ברשותו, ומשם (ברכות ה ב) גם למדנו שהיה בעל כרם גפנים. אמנם לא סופר עליו שסחר ביין, אולם רשאים אנו להניח שכמות גדולה כזאת של חביות מלאות יין לא נועדו לצורך אספקה עצמית.²⁹

דברים אלה יפים גם בנוגע לגניבא. עליו מסופר בגיטין סה סע"ב, שבשעה שהוציאו אותו ושלשלאות נתונים על צווארו (שהוציאוהו לדון בפני המלכות) ציווה שיתנו לרבי אבינא ארבע מאות זוז מן היין שיש לו בנהר פניא. גניבא, שחי ופעל במאה השלישית, לא נודע המקום בו ישב ישיבת קבע (ראה במאמרי, ריבו של גניבא במר עוקבא, תרביץ לא, תשכ"ב, עמ' 281—286). קרוב לומר שישב בסורא, או בסמוך לה, וקנה יין מנהרפניא. האדמה בנהרפניא, או לעתים הרפניא (ראה יבמות יז א), נצטיינה בפוריות גבוהה מאוד. היא נשתבחה בגידולי תבואה ובכרמי גפן שגדלו על הגבעות שבסביבתה.³⁰ ייתכן אפוא, שגניבא היה קונה יין משם, או

28 על חיילים, או סתם אנשים, שנטלו בכוח הזרוע יינם של סוחרים ובעלי בתים, ראה, למשל, רב מרי ורב פנחס, בניו של רב חסדא, בבבא קמא קי"ז א (ובדק"ס, אות ז). ובעבודה זרה לג ב מסופר, שהשלטונות נטלו בכוח קנקנים בפומבדיתא לצורך יינם. על יוקר היין, ואם תרצה על מיעוט האמצעים הכספיים שבידי שכבות מסוימות של יהודי בבל, אנו שומעים גם משבת כג ב. שם נשאלה שאלה זו על ידי רבא: 'נר חנוכה וקידוש היום מהו. קידוש היום עדיף דתדיר או דילמא נר חנוכה עדיף משום פרסומי ניסא. בתר דאבעיא הדר פשטה נר חנוכה עדיף משום פרסומי ניסא'. ואילו לקדש אפשר גם על הפת. וראה בספר העתים, עמ' 203. ואם יטען הטוען שלא למעשה נשאלה השאלה אלא לשם לימוד ועיון, יצדק בהחלט. מכל מקום, בצירוף העדויות האחרות על יוקר היין בבבל, מותר לנו להעיר כאן אף על שאלה עיונית בלבד, בתנאי שממנה ובה משתקפת אותה מציאות עצמה.

29 על בנו של רב הונא מסופר בעבודה זרה ל א, שהיה עמו יין בספינה. ברם אפשר שהוא נטל עמו יין לצורך עצמו. ועל רב חייא בר אבין, תלמידו של רב הונא, מסופר בחולין צה ב שהיו לו חביות. ראה בערוך, ערוך השלם, כרך ד, עמ' 328, בערך כרכש.²

30 על איתורה של הרפניא = נהר פניא ראה Obermeyer, Die Landschaft Babylonien, עמ' 197—201. על מקרה אחר של חכם אחד, רבה בן בנו של חנה, שקנה יין וחבית אחת נשברה על ידי סבלים (סימן לדבר שמדובר בקנייה שהיתה גדולה יותר מחבית אחת) ובאו הסבלים בפני רב בסורא (ורב היה קרוב משפחה לרבה, שלא רצה לשלם לסבלים בשל הנזק שנגרם לו) ורב החמיר עליו את הדין, ראה בבא מציעא פג א. וראה ש"ח קוק, עיונים ומחקרים, ס"א, עמ' 188—189. מכאן קצת ראייה, שהכרמים של סורא — מתא מחסיא לא סיפקו את הביקוש של המוני היהודים, שגרו בשני היישובים הסמוכים. על גידול גפנים והיין של היישובים הנזכרים, ראה אוברמאייר הנזכר, עמ' 287, 295. וראה להלן, בסוף הערה 46. גם יהודי מחוזא קנו יין מהרפניא. ראה

שהיה לו שם כרם. לשון הגמרא נוטה יותר לפירוש הראשון, ולפיכך מסתבר לומר שגניבא היה סוחר ביין. הוא ביקש קודם לסיום משפטו (או קודם הוצאתו להורג לפי הירושלמי, גיטין פ"ו מח ע"א) להעביר מכספו, שהשקיע בקניית יין, לידי של רבי אבינא, שאפשר שהיה תלמידו (ראה היימאן, תולדות תנאים ואמוראים, עמ' 321—322)³¹.

ועל רב נחמן, בעל הקרקעות העשיר, אנו שומעים שבביתו היו מצויות מאות חביות יין (ברכות נא ב). ושוב: אין להניח שכל הכמות הגדולה הזאת היתה לצורך ביתו, אף-על-פי שנשמע להלן שהיו מרבים לשתות יין בביתו של רב נחמן. וכן אנו שומעים על רב יהודה בר יחזקאל, מייסדה וראשה הראשון של ישיבת פומבדיתא, בסוף המאה השלישית³², שהיה סוחר ביין, לדעתם של כמה ראשונים וגם אחרונים. במסכת חולין צד א מסופר שהיו לו לרב יהודה בביתו 'חביות המכורות לחנוני', וגם בהזדמנות אחרת אנו שומעים על חביות שהיו מצויות בביתו (וראה גם יומא עה ב)³³. רבה בר נחמני, יורשו של רב יהודה בראשות ישיבת פומבדיתא³⁴, מכר יין 'לישראל החשוד למכור לגוי' (עבודה זרה טו ב)³⁵. רב כהנא קנה מגוי אחד מאה ועשרים חביות יין (בבא קמא קי"ג ב), ורב כהנא היה נושה ברב שבא בר חייא

עבודה זרה עד ב: 'רבא כי הוה משדר גולפי להרפניא...'. בעיר זו היו מתקנים כדי יין, שהיו מכונים 'דקורי דהרפניא', וי"ג 'רקודי דהרפניא'. ראה בערוך, ערוך השלם, כרך ז, עמ' 301—302, ערך רקד³.

31 על הבעייתיות בזהויה חכם זה ראה הרב ש' אלבק, סוף ההוראה ואחרוני האמוראים, סיני, ספר יובל, עמ' נז ואילך, ור"ח אלבק, מבוא לתלמודים, עמ' 274—275.

32 ראה אגרת רב שרירא גאון, מהדורת לוין, עמ' 84—85.

33 רש"י, לבבא מציעא מ סע"א, ד"ה פריס ליה, כותב: 'נעשה רב יהודה חנווני והיה מוכרן שש כוזי בזוו'. אולם הר"ח מפרש, שרב יהודה 'היה מצוה למכור' ולא שהיה בעצמו חנווני. רש"י, כנראה, פירש כפי שפירש על יסוד דברי הגמרא בחולין. ועוד רש"י גרס: 'פריס ליה...'. ור"ח לא גרס כן. וראה בדק"ס אות י. והרב ז"ו רבינוביץ, שערי תורת בבל, עמ' 54, מחליט שרב יהודה היה מוכר יין מחביות. וראה גם היימאן, תולדות תנאים ואמוראים, עמ' 551, טור א. וגזכיר כאן, שרב יהודה נמצא בבית הגת של רב זפאי. ראה עירובין מט א, וראה גם למעלה בהערה 10. ובעירובין ס א מסופר על רב יהודה, שהיה בגתו של אחד מאמוראי בבל שקשה לזהותו. ראה בדק"ס למקום הנ"ל, אות ד.

34 ראה אגרת רב שרירא גאון, מהדורת לוין, עמ' 85—86.

35 וי"ג: 'רבא'. ראה בדק"ס אות ב. וכיוצא בו גורס הר"ח. והראב"ד, פירוש לעבודה זרה, עמ' 35, גורס אף הוא רבא. רבא היה רגיל לקנות יין אצל חנווני אחד, שידע את המזיגה החביבה עליו. לפיכך יש לכאורה להכריע לטובת הגירסה רבה. ברם עדיין קשה הדבר. שכן מברכות נו א, משתמע שאביי ורבא היו משתכרים ביין. ראה שם רש"י ד"ה חביתא. וכך הסיק משם היימאן, תולדות תנאים ואמוראים, עמ' 1048. אולם כל דברי הגמרא שם בברכות הם גרוטסקה על פותר-חלומות רמאי, ויש להיזהר מלהסיק מסקנות היסטוריות מתיאור זה. אולם ראה על רבא עבודה זרה עד ב ורש"י, ד"ה כי הוה משדר גולפי; וד"ה סתיף להו אפומייהו.

סכום מסוים: ורב שבא התחייב שישיב לו את החוב עד יום מסוים, ואם לא יוכל לעמוד בהתחייבות זו יתן לו בתמורה יין³⁶. מכאן, קרוב לומר, שמדובר ברב כהנא, רבו של רב אשי³⁷. רב כהנא היה, כפי הנראה, דיין בפום נהרא (ראה, לדוגמה, בבא בתרא כב א). ישוב זה שכן על חוף אחת התעלות, כפי שכבר שמה מעיד עליה. מימיה היו מלוחים וטעמם כטעם הגפרית. בסביבה זו לא יכלו לגדל גפנים בכמות הדרושה ובאיכות טובה³⁸. מכאן שתושבי פום נהרא היו תלויים באספקת יין שהובא מאזורים אחרים, ולא מן הנמנע שרב כהנא היה סוחר ביין³⁹.

וכיוצא בו אנו שומעים על רבינא, שהיה סוחר ביין. במסכת כתובות ק ב מסופר: 'רבינא הוה בידיה חמרא דרבינא זוטי יתמא בר אחתיה הוה לדידיה נמי חמרא. הוה קא מסיק ליה לסיכרא. אתא לקמיה דרב אשי. אמר ליה מהו לאמטויי בהדן, אמר ליה לא עדיף מדידך' (רבינא היה בידו יין של רבינא זוטי, בן אחותו שהיה יתום, והיה לו יין משלו. בא לפני רב אשי ושאל: מהו להביא את היין ביחד. אמר לו: לך יינו של היתום איננו עדיף על שלך). ופירושם של הדברים כך הוא: רבינא שישב במתא-מחסיא רצה למכור את יינו בסיכרא, שבה נמצא אחד השווקים החשובים ליין בבבל⁴⁰. הוא חשש מפני סכנה שבדרך, ולפיכך שאל את רב אשי אם יכול הוא ליטול עמו באותה הזדמנות גם את היין של בן אחותו ולספגו. הסכנה מתפרשת בשתי פנים. יש 'לחוש שלא תטבע הספינה', כך לדעתו של רש"י, או שמא יחמיץ היין ונמצא היתום מפסיד. וכך פירש גם בתוספות רי"ד. אלא שהאחרון היתה לפניו גירסה שונה מזו שלפנינו, וכך גרס: 'אמר ליה (לרב אשי) אי משהינא ליה הכא

36 ראה בבא מציעא סו ב. אולם י"ג: 'רב (רבא) בר שבא הוה מסיק בי רב כהנא'. לפי זה היה רב כהנא המלווה, וכבר העיר על כך בדק"ס אות ל. גירסה זו מחזקת את ההשערה שרב כהנא היה סוחר ביין, שכן הוא מתחייב לרב בר שבא ליתן לו יין, אם לא יוכל להשיב לו את כספו ביום שנקבע לפירעון החוב. וכך היה דרכם של הסוחרים שהיו מלווים כסף, לשם קניית סחורות, ולאחר פדיון החזירו למלוויהם. וראה עוד להלן בפנים.

37 קשה מאוד לזהות את רב כהנא, שכן כמה חכמים בבבל נקראו בשם זה. היימאן והר"ח אלבק, מבוא לתלמודים, מציינים חמישה חכמים בשם זה. וראה היימאן, תולדות תנאים ואמוראים, עמ' 1039, ערך רב בר שבא. ועל רב כהנא שהוא אולי נושא דיוננו, ראה אצל היימאן, עמ' 848, סוף טור א — ראש טור ב.

38 ראה Obermeyer, Die Landschaft Babylonien, עמ' 195.

39 וראה עוד להלן בפנים כשיזכר בשיכר.

40 ראה אוברמאייר, כנ"ל, עמ' 188, המשווה את סיכרא לשוק-היין הנודע בוולשפט הסמוכה לה. לדעתו, וזו התושבים של שני היישובים, אשר שכנו על הנהר חידקל בקרבת מחווא, צרכנים גדולים של יין (בגלל ריבוי העשירים והמפונקים). ליין שגדל ביישובים אחדים בדרומה של בבל, נתכוון, לדעתו, ירמיה נא, ז, שאמר: 'כוס זהב בבל ביד ה' משכרת כל הארץ מיינה שתו גוים על כן יתהללו גוים'. וכבר הערנו על כך למעלה בפנים, בפרק השני, וראה שם, בהערה 22.

דלמא פסיד ויחמיץ. מהו למשקליה בהדאי. מי חיישינן לאונסא דאורחא אי לא. אמר ליה זיל לא עדיף מדידך. לפי גירסה זו משתמע, שרבינא התלבט בין שני סיכונים: האחד אם ישאיר את היין של היתום בביתו שלו ולא ימכרנו בשוק בסיכרא, יש לחוש שיחמיץ היין, והאחר — אם יקחהו עמו לשוק שמא ייאנס בדרך. ועל כך השיב לו רב אשי, שדין יינו של היתום כדין יינו של רבינא⁴¹.

מכל מקום, רואים אנו כאן את רבינא כסוחר יין, שמוליך את סחורתו למקום היוקר על מנת להרבות בריווח⁴². כבר הזכרנו למעלה, שרבינא אחד היה בעל כרם גפנים (ראה בבא מציעא קט א), וקשה לקבוע אם מדובר כאן באותו רבינא ואם מדובר ביין של כרמו של רבינא, או שהיה גם קונה יין ומוכרו. על כך אנו שומעים על אחד מן החכמים בשם זה במסכת בבא מציעא עג ב: 'רבינא הוה יהיב זוזי לבני אקרא דשנוותא'⁴³, ושפכי ליה טפי כופיתא⁴⁴. אתא לקמיה דרב אשי. אמר ליה מי שרי. אמר ליה אין אחולי הוא דקא מחלי גבך...!. וכך פירושם של הדברים: רבינא

41 וקרובה היא גירסתו של הרי"ד (או המיוחס לרי"ד) לגירסת כ"מ '...אי שביקנא הכא דלמא מפסיד. ...מי חיישינן לאונסא באורחא או לא. ...מדידך'. וקרוב לזה רש"י במהדורה קמא: 'הוה קא מסיק ליה לחמרא דידיה בספינתא לסכרא, נמל פורטו בלע"ז. אתא רבינא קמיה דרב אשי לממלך ביה. מהו לאסוקי האי חמרא דיתמי (!) לסיכרא מי אית ליה למיחש משום אונסא דאורחא או לא. לא עדיף מדידך. כלומר בהווא סכנתא דמסקת ליה לדידך מצית לאסוקי נמי להווא דיתמא'. ראה פירושי רבינו יהודה בר נתן לכתובות, שהו"ל אפשטיין, עמ' 137, ושם בהערה 9. ומובא גם בשיטה מקובצת למקומנו. מכאן שרש"י ידע את הגירסה של כ"מ, או גירסה קרובה לה, שבה מדובר על אונס. וכזאת היא גירסת כ"י ואטיקן 130: '...אמר ליה מהו למישקליה בהדן מי חיישינן לאונסא דאורחא...!. וחשוב מאד שנשים לב לדבריו הנזכרים של רש"י, לפיהם 'סיכרא' או 'סכרא' פירושו נמל. לעניין זה יש להשוות את דבריו של אברהם מאיר, הנזכר בהערה הקודמת, עמ' 186—188, שפירש קרוב לזה על יסוד דבריהם של היסטוריונים ערבים, ועל יסוד האטימולוגיה של סכרא: סכר=סגר, מעין תחנת מכס, שהממונים עליה היו סוכרים=סוגרים את הנהר בשעות הלילה, כדי למנוע מעבר מאוניות שביקשו להתחמק בחשכת הלילה מתשלום המכס. ועל 'חמרא דרבנא עוקבא יתמא' ראה בגיטין נב א. ורבינא התיר לחייא בריה דרב יצחק לצקת שיכר בקנקן של גוי, והלה הטיל בו יין, וראה עבודה זרה לג ב, ושם בדק"ס אות ד.

42 וכבר העירו על כך תלמידי רבינו יונה. ראה בשיטה מקובצת למקומנו, בסוף ד"ה הוה קא מסיק. והעיר י"ג אפשטיין, מבואות לספרות האמוראים, עמ' 43, הערה 85, שלפי בעל הלכות גדולות ונוסחת היוחסין, שרבינא שאל מרב ששת ולא מרב אשי. לפיכך מדובר כאן ברב אבינא, תלמידו של רב הונא. וראה להלן בפנים.

43 על ישוב זה ראה אברהם מאיר כנ"ל, עמ' 268. על גידול כרמים ומסחר ביין באקרא די שנוותא וגם על בי קיפי = בי קופאי ראה שם, עמ' 267. ועל 'זיקי דחמרא דאשתכחן בי קופאי' והתיר אותם רבא משום 'דרובא דשפוכאי ישראל גינהו', ראה בבא בתרא כד סע"א—רע"ב. וראה בערוך, ערוך השלם, כרך ז, עמ' 157—158, ערך קפאי, שמביא שלושה פירושים.

44 וי"ג: 'טופיאתא' או 'טופיתא'. ראה בדק"ס אות מ.

היה משלם קודם לבציר לבעלי כרמים, והללו היו נותנים לו מידה גדולה יותר של יין בלי שהתנו על כך. רבינא חשש מריבית (שנתנו לו יותר יין בגלל שכר המתנת מעות). רב אשי מבטל את חששו וסובר שבעין יפה מכרו לו, ואין כאן חשש ריבית אלא נתנו לו תוספת יין כמתנה. נתברר אפוא, שרבינא היה קונה יין ומוכרו, ולא רק מכר מפרי כרמו. כיוצא בו עשו גם חכמים אחרים בבבל. כבר הזכרנו למעלה שחכמים היו רגילים ליתן דמי קדימה לכורמים בתשרי, לפני הבציר או בסמוך לו, ונוטלים את היין בטבת, כדי להבטיח לעצמם שלא יטלו יין שהחמיץ (ראה בבא מציעא עג ב). ואף במקרה זה דחה רב אשי את דבריו של רבא מברניש, שראה במעשיהם של החכמים הנזכרים משום נטילת ריבית. התשלומים מראש לכורמים מרמזים על ההיצע המועט של יין בבבל⁴⁵.

45 בדרך כלל מקובל בהיסטוריוגרפיה שלנו, שיהודי ארץ-ישראל מצוי היה להם תמיד יין בשפע במאות הראשונות לספירה בניגוד ליהודי בבל. אערער בקיצור על דעה זו. הערתי על כך למעלה, בהערה 10, ואביא בזה דוגמה נוספת מתענית כד א. שם מסופר: 'רבי גזר תעניתא ולא אתא מיטרא. נחית קמיה אילפא. ואמרי לה רבי אילפי (אילפא). אמר "משיב הרוח" ונשא זיקא. "מוריד הגשם" ואתא מיטרא. אמר ליה מאי עובדך. אמר ליה דיירנא בקוסטא דחיקא דלית ביה חמרא לקידושא ואבדלתא. טרחנא ואתינא חמרא לקידושא ואבדלתא ומפיקנא להו ידי חובתייהו'. מה פירוש בקוסטא? ראשית נעיר על הוואריאנטים. לפי דק"ס אות ז כתובה מלה זו באופנים שונים: 'קוסא', 'קוצא', 'קוסטא'. רשאים אנו להניח, שהגירסה 'קוסא' ו'קוצא' אין ביניהן ולא-כלום, וההבדל מסתבר על יסוד טעות שמיעה. ולפי שגייגר, בתוספות הערוך השלם, עמ' 359, ערך קוסא=קוצא, מפרש שהוא בפרסית דוכתא, הרי ניתן לקבוע ש'קוסא' הוא נוסח מקורי. ברם, אי-אפשר להתעלם מן הנוסח 'קיפא', שהיא גירסת הר"ח, או 'קופה', והיא גירסת כ"י ואטיקן 134. מסתבר שזוהי טעות מעתיק, שהחליף את הסמ"ך בפ"א, והיא טעות פאליוגרפית מסתברת. וכיוצא בו בדבר החילופין בין 'דחיקא' לבין 'רחיקא'. ראה שם, בדק"ס הנזכר. המחבר, הרב רבינוביץ מכריע לטובת 'דחיקא', ואילו מלטער במהדורתו, עמ' 106, מכריע לטובת 'רחיקא', כפי שעולה מן העניין 'טרחנא ומיתנא' (או 'אתינא'). כ"מ גורס: 'בדוכתא דחיקא' ('דחיקה' גורס גם כ"י ואטיקן הנזכר), וכיוצא בו הר"ח. ר"י אלנקאווה, מנורת המאור, מהדורת ענעלאו, ח"ב, עמ' 307—308: 'אמר בכפר דחוק יתיבנא ולא שכיח ביה יין...'. וראה בערוך השלם, כרך ז, עמ' 73, ערך קוסא; לוי, במילונו התלמודי, כרך ד, עמ' 268, ערך קוסא = קוצא = קוסטא מפרש בכפר עני. יאסטרוב במילונו, עמ' 1336, ערך קוסא, מביא שני הפירושים, מקום רחוק או דחוק, עוני. מכל מקום, לפנינו מקרה של ישוב בארץ-ישראל, שתושביו לא היה בידם להשיג יין לקידוש ולהבדלה, ואדם אחד שטרח להשיג יין הוציא את התושבים (או את הציבור — כך גורס במהדורת מלטער) לידי חובת קידוש והבדלה. מקרה זה של מסירות של איש אחד משווה מידה מרובה של ריאליות למאמרו של רבי יוחנן, שהוזכר למעלה בהערה 10. וראה שם ברשב"ם, ד"ה 'דמשייר מקידושא, שיש לו מעט יין ומונע שתייתו בשביל הבדלה'. וראה באוצר הגאונים, פסחים, התשובות, עמ' 117, סימן שכ"ד, מסידור רב עמרם גאון. ועל מאמרו הנזכר של ר' יוחנן חזרו פעמים הרבה בספרות העממית בימי-הביניים. ראה, לדוגמה, במנורת המאור, ענעלאו, ח"ד, עמ' 568. ושם, עמ' 456, בחופת אליהו רבה. וכנוסחתו שם כן גם בפרקי רבינו הקדוש, ספר הליקוטים, גרינהוט, ח"ג, עמ' לה סימן ד, וראה בפרקי דרבי אליעזר פ' יח, וראה בראבי"ה, ח"א, סימן קמא, עמ' 128—

על יסוד דברינו על חכמים נודעים בבבל שעסקו במסחר היין, ולא רק מפרי כרמיהם, ואותם חכמים עצמם, שבנוגע לכולם יש בידנו עדויות שהיו גם בעלי קרקעות, מתברר לנו בכל הבהירות שהללו היו חקלאים וסוחרים כאחד. על צירוף זה של חקלאות ומסחר נשמע עוד בסמוך עדויות רבות נוספות, וניכר שהוא שגרם להם לעושרם הרב ולמעמדם הכלכלי העצמאי.

מסחר בשיכר

השיכר שימש לרוב תחליף ליין היקר ממנו⁴⁶. בדרך כלל היה השיכר זול בהרבה מן היין, אם כי לעתים היה גם השיכר ביוקר. כגון שאנו מוצאים בברכות ה ב על

132 ; ושם, סימן קצו, עמ' 241 ואילך. ועל מחיר היין בארץ-ישראל בשנות השבעים של המאה השלישית ראה במאמרו של ד' שפרבר, On Social and Economic Conditions in third Century Palestine, Archiv Orientalni, Vol. XXXVIII, 1970 עמ' 15—16. הנ"ל דן במחיר היין ובמיצרכי-מזון שונים במאמרו Cost of Living in Roman Palestine, JESHO, Vol. IX, 1966, pp. 182-211. ונשאלת השאלה: כיצד נהגו ביישוב שלא נמצא בו יין? תשובה על כך אתה מוצא בירושלמי ברכות פ"ח יא ע"ד: 'אמר ר' יוסי בר' ניהיגין תמן במקום שאין יין. שליח ציבור עובר לפני התיבה ואומר ברכה אחת מעין שבע וחותרם במקדש ישראל ואת יום השבת' (וכן הוא בירושלמי פסחים פ"י לו סע"ג). בעל ההלכה הוא, כפי הנראה, רבי יוסי בר' בון (וכך גורס הר"ש סיריליאן. ראה גם באהבת ציון וירושלים, למקומנו, עמ' 181). אבל בראבי"ה, ח"א, עמ' 128, גורס: 'רבי יוסי ברבי'. לפני משה פירש שרבי יוסי כיוון לבבל. ברם אפשר לפרש את דבריו שהם מכוונים לכל מקום בארץ-ישראל שאין בו יין, וכמו המקרים שהבאנו למעלה. ור"ז פרנקל, מבוא הירושלמי, יג א, כבר העיר שיש 'תמן' במקורות ארץ-ישראלים ואין הכוונה לבבל (וראה בפרק הראשון בסוף הערה 42). ולמקומנו העיר: '... ולית דאמר כזה בבבלי'. וראה בפסחים ק סע"ב — קא רע"א במחלוקת רב ושמואל. והמקורות המקבילים ופירושיהם של הגאונים בספר העתים, הלכות קדוש ונר ושביתת עבדים, סעיפים קמ—קמא, עמ' 177—183. עניינו של ירושלמי זה, ברכה אחת מעין שבע, נידונה פעמים הרבה. ולאחרונה עסק בה י' היינימן, One Benediction Comprising Seven, REJ, כרך מאה עשרים וחמישה, 1966, עמ' 101—111. וראה שם ספרות. וראה מנחם זולאי, בספר עלי-עין, מנחת דברים לש"ז שוקן, ירושלים, בלי ציון שנה, עמ' 90 מביא: 'ובספר חיים... ה' עוז לעמו יתן ה' יברך את עמו בשלום ברוך מעון'. ואפשר שגם מאמרו הנועז של רבי ברכיה: 'הרוצה לנסך יין על גבי המזבח ימלא גרונו של ת"ח יין...'. (יומא עא סע"א, וגירסת הר"ח: 'והרוצה להביא יין על המזבח ישקה ת"ח'), מרמז שלא כל חכם וחכם בארץ-ישראל השיגה ידו לקנות יין בגלל מחירו היקר.

46 אמנם היה גם יין זול יותר בעל טיב ירוד, ואותו שתו פשוטי העם 'יושבי קרנות'. ראה בבא בתרא צה ב: '... בפורצמא דמיזדבן אקרנתא'. הערוך, ערוך השלם, כרך ו, עמ' 444, ערך פרצם, אומר שיין זה 'אינו נמכר אלא בחנויות בני קרנות שהן יושבי כפרים' (!). והשווה למה שכתבנו בהערה 45 על תענית כד א. ומפני השימוש ביינות זולים לשם קידוש, הזהיר רב: 'אין אומרים קידוש היום אלא על היין הראוי לינסך על גבי המזבח...'. בבא בתרא צז א. לא מן הנמנע שרב התריע על הנוהג שהיה רווח בסביבתו. ראה למעלה בהערה 30, וראה פירוש מסכת כלה רבתי לר' אברהם בר' נתן הירחי, עמ' י—יא.

רב הונא שהחמיץ יינו, ולבסוף לא נגרם לו הפסד, משום — כך לפי מסורת אחת — ש'אייקר חלא ואיזדבן בדמי דחמרא', כלומר השיכר התייקר ונמכר במחיר היין. על מציאות אחרת אנו שומעים בפירוש בארץ-ישראל. בבראשית רבה פרשה לט יא (תיאודור—אלבק עמ' 376) אומר רבי חנינה: 'אפילו ספינות שהיו מפרשות בים היו ניצולות בזכותו שלאברהם. ולא שליין נסך היו. אלא חלה מזיל חמרא...'. ההיצע הגדול של שיכר מוזיל את מחיר היין (וראה שם בהמשך)⁴⁷. בקיצור, יש התאמה הדדית מסוימת בין מחיר השיכר ומחיר היין, והכול לפי ההיצע. יין מועט בשווקים מעלה את הביקוש לשיכר ומחירו של זה עולה, וכן להיפך; שפע של יין ממעט את הביקוש לשיכר. מכל מקום, מחיר היין היה בדרך כלל גבוה בהרבה ממחיר השיכר. ואין בעניין זה כל הבדל בין בבל וארץ-ישראל⁴⁸.

בבבל היה ביקוש רב לשיכר. דבר זה אנו שומעים כבר בדור הראשון של אמוראי בבל. רב אמר לבנו איבו: 'תמרא בחלוזך לבי סודנא רהיט' (פסחים קי"ג א). ואף שרבו הגירסאות בדברים הקצרים הללו⁴⁹ — על משמעותם העיקרית מסכימים כולם. כלומר אם יש לך תמרים מהר אותם לבית עושה שיכר (או עשה מהם אתה שיכר)⁵⁰. מכאן למדים אנו שמן התמרים היו עושים שיכר. ואחר שכבר ראינו למעלה כמה וכמה פעמים שהתמרים היו בזול בבבל⁵¹, לפיכך השיכר שהופק מן התמרים לא היה מחירו גבוה כל כך כמו היין. ולפי שהתמרים היו רגילים לעשות מהם שיכר הורה רב: 'אכל תמרים אל יורה' (כתובות י ב)⁵². ופירש רש"י: 'אל יורה שום הוראה לפי שטורדות דעתו כשיכור'. ואילו שמואל סובר: 'שתה רביעית יין אל יורה'

47 על תופעה זו ועל המקורות העיר לעף, Die Flora der Juden, כרך א, עמ' 105

48 ראה אצל לעף, הנזכר בהערה הקודמת. ואין גם שום הבדל בין שתי הארצות בטיב השיכר שהוא, כמובן, ירוד מן היין.

49 הערוך, ערוך השלם, כרך ג, עמ' 207, ערך הלז², גורס: 'תמרי בהילוץ לבי נזייתא רהוט'. וכיוצא בו גורס הערוך, ערוך השלם, כרך ה, עמ' 325, ערך נזייתא. ונזייתא, הוא מפרש בעקבות הר"ח כ'כלי שעושין בו השיכר...'. וציין לו בדק"ס, אות ע (וראה שם על שינויים נוספים). ועל 'נזייתא' ראה י' ברנד, כלי החרס בספרות התלמוד, עמ' של"ה, ועמ' תצ"ט בהערה 13א. על החילופין בין 'סודני' ל'סורני' ראה דק"ס לברכות מד ב אות ש. וראה על הגירסה 'סורני' מש"כ קוהוט, בערוך השלם, כרך ו, עמ' 25, ערך סדן⁵. וראה גם א"מ פיורקא, תולדות רב פפא, אוצר הספרות, שנה ה, קראקא תרנ"ו, עמ' 215 בהערה ב, ולהלן בפנים ובהערה 68. ועל 'חלוזך' או 'הלוזך = הילוץ' ראה מה שכתב לעף, Lehnwörter של קרויס, כרך ב, עמ' 251, והנ"ל, Die Flora, כרך ב, עמ' 360. ועל 'ס(ו)דני = ש(ו)דני' ראה בראשית רבה, פרשה סג י, מהדורת תיאודור—אלבק, עמ' 693 וש"נ. וראה שם במנחת יהודה.

50 ותכלית המהירות שיעץ רב לבנו מפרש הרשב"ם ד"ה תמרי בחלוזך, כך: '... שאם תמתין תאכלם. ובין כך וכך תפסיד'.

51 ראה דבריו של עולא פסחים פח א, ודבריו של שמואל בקידושין יב א, ונרמזו בדבריו קשרים מסחריים בין בבל למדי.

52 ראה שם בתוספות ד"ה אמר רב. ולקוטי פירוש רבינו חננאל, אוצר הגאונים, לכתובות,

עמ' 8. וכבר הזכרנו למעלה, בפרק שדן בדקלים, שהיו עושים שיכר מן המוהל של התמרים. ונעיר כאן על 'סליקוסתא'—'חליקוסתא' שנזכרת בבבא קמא לא רע"א, שפירושה 'פסולת עיצורי תמרים', או 'שמרי שכר תמרים'. ראה אפשטיין, דקדוק אר-מית בבלי, עמ' 116. ויש להזכיר שלא רק מתמרים עשו שיכר אלא גם משעורים. ראה רש"י לפסחים כ א ד"ה נזייתא. ורש"י לפסחים מב ב, ד"ה שכר מדי, מבאר: 'לפי שבאותן הימים אין נוהגין לעשות שכר אלא מתמרים. ובמדי עושין שכר ממי שעורין...'. ועל 'שכר מדי' ראה גם ירושלמי פסחים פ"ג כט ע"ד; ור"ש ליברמן, הירושלמי כפשוטו, עמ' 415. בכתובות ח א שואלת הגמרא: מאימתי התחלת שמחת חופה לברך שהשמחה במעונו? והיא משיבה: 'אומר רב פפא מכי רמו שערי באסינתא'. ופירש רש"י: 'יש שורין שעורים בעריבת מים להטיל שכר לצורך חופה, ויש אומרים לשם החתן והכלה זורעין בעציץ לומר פרו ורבו וצמחו כשעורים הללו'. אולם בתוספות, עבודה זרה ח ב, ד"ה 'מכי רמו' שער באסינתי. פירש רש"י לשון ראשון להטיל שכר. וקשה דבכל התלמוד לא מצינו שהיו עושין שכר משעורין אלא מתמרים או מכשות. לכך נראה לשון שני שפירש רש"י...'. וכך גם מפרש הראב"ה, ח"א, עמ' 126, סימן קלז. אולם קוהוט בערוך השלם, כרך א, עמ' 185, ערך אסינתא, מקשה על דברי התוספות וכותב: '... אבל באמת הא לא קשיא דבהדיא אמרינן בבבא בתרא צו ב: "אחד שכר תמרים ואחד שכר שעורים". ופליאה גדולה על בעלי התוספות שנעלמה מהם גמרא ערוכה זו'. וכיוצא בו טוען פונק, היהודים בבבל (בגרמנית), ח"א, עמ' 14 בהערה 4, ומוסיף שכיוצא בו בשבת קלט ב ובמועד קטן יב ב. אולם שניהם טעו. שכן כל המקומות שאותם ציינו הן ברייתות, שמשקפות את המציאות בארץ-ישראל ולא בבבל, ואילו רב פפא מדבר על המנהג בבבל. ועדיין דברי התוספות לא זזו ממקומם. והמלה 'אסינתא' מתפרשת בערוך, הנזכר למעלה, כלהלן: 'מעט שנותנין שעורים במכתשת לפצלן...'. משעה שמתחילין לשרות שעורין באותו הכלי הנקרא אסינתא לעשות שכר... נותנין שעורין בעציצין...'. יש לנו אפוא אסינתא במובנים מכתשת, כלי לעשיית שכר ועציץ. ובשולי הגיליון של כ"ס של מסכת עבודה זרה ח ב, שהו"ל ר"ש אברמסון, רשום: 'בערוך פי' מכתשת כמו אסינתא'. ראה בערוך, ערוך השלם, כרך א, עמ' 203, ערך אסינתא, שמפרש מכתשת. וגייגר, בתוספות הערוך השלם, עמ' 45, ערך אסינתא, כותב: 'אסינתא הוא הוא אסינתא = עלי'. ור"ל גינצבורג, בתוספות הערוך השלם, עמ' 430, ערך אסינתא פירש: 'אסתא בסורית מכתשת'. ולא חשו לא קוהוט ולא קרויס ועוזריו, שהערוך עצמו פירש 'אסינתא' במובן מכתשת בערך נוסף. ראה, בערוך השלם, כרך ב, עמ' 90, ערך בכאן — בוכנא. ואלו הם דבריו: 'בכנא ואסינתא (חולין נב א) פירוש בכנא עלי אסינתא מכתשת...'. וכיוצא בו 'פירושי מלים לתלמוד, מלוקטים מקדמון אחד', גנזי קדם, ס"ה, תרצ"ד, עמ' 173, מפרש: 'אסינתא מכתשת'. יוצא מכל זה שאסינתא = אסינתא בדבריו של רב פפא פירושם שהיו כותשים שעורים בעלי במכתשת. והוא פירושו הראשון של הערוך 'שנותנין שעורים במכתשת לפצלן...'. והוא-הוא שמובא בשיטה מקובצת לכתובות ח א, ד"ה מכי רמו, בשם רב שרירא ורב האי גאון. ואכן בבבל היו מפיקים שיכר משעורים וגם מתמרים. ראה המקורות שהובאו אצל פונק. וראה F. Hrozny, Über das Bier im alten Babylonien und Ägypten, Wien, 1910, S. 7. הרוזני מניח, שבתקופות קדומות היו מפיקים שיכר מן השעורים ואחר כך מן התמרים. ובעקבות פירושו הראשון של רש"י הלכו תוספות רי"ד ובשטה לר"ן מהדורת פלדמן, עמ' לו. לוי במילוננו התלמודי, כרך א, עמ' 126, ערך אסינתא², מביא את שני הפירושים של רש"י בלי להכריע ביניהם. וכך נוהג גם יאסטרוב, במילוננו, עמ' 93 ערך אסינתא. ועל אסינתא, במובן מכתש, ראה ש"א קאופמן, אכדית וארמית בבליית — דוגמאות חדשות להבהרה הדדית, לשוננו, כרך לו, תשל"ב, עמ' 30—31. וראה עוד בהערה הבאה.

(עירובין סד א). ואפשר שהטעם לכך משום שבביתו של שמואל לא היו רגילים בשיכר, שהיה בדרך כלל חריף ומשכר⁵³.

ויש סבורים, שרבי עצמו נתעשר מעשיית השיכר ומכירתו. זאת הם למדים על יסוד דברי הגמרא בפסחים קז א. שם מסופר, שפעם אחת מצא רבי הונא את רבי שהוא מקדש על השיכר, ואמר לו: 'שרי אבא למיקני איסתירי משיכרא'. ופירש הרשב"ם: 'התחיל לעשות שכר ולהשתכר בו ויפה בעיניך ומקדש אתה עליו'⁵⁴. ואם קבלה היא נקבלנה. ברם אפשר שכוונת רבי הונא היתה לומר: על-ידי שאתה מקדש על שיכר במקום יין, התחלת להרוויח כסף, שכן השיכר היה זול יותר מן היין. וצריך עיון.

מכל מקום רבי פפא, ואפשר שגם רבי חסדא, היה מכריז ברבים שנתעשר מעשיית

53 ולפיכך לא התפלל שמואל בבית שבו היה מצוי שיכר. ראה עירובין סה א, ורש"י מבאר: 'ריח השכר משכרתו'. מובן שהחשש מפני שכרות הוא עניין אינדיבידואלי מאוד, וראה שם, תגובתו של רבי נחמן. וראה בתוספות ד"ה שתה. וראה יודילוביץ, נהרדעא, עמ' 22. על חומץ חזק במיוחד, המכונה 'חלא שמגז', אנו קוראים בגיטין ע א, עבודה זרה יב ב, כסם-מרפא למי שנעקץ על-ידי דבורה. וראה בערוך, ערוך השלם, כרך ח, עמ' 98, ערך שמגז. ובתוספות הערוך השלם, עמ' 398, בערכו, מה שמביא גיגרי. ועל 'פרומא דשיכרא' ראה בקידושין נב ב. ופירש הר"ח ש'פרומא' הוא 'שכר מתוק'. ראה באוצר הגאונים, קידושין, פירוש רבינו חננאל, עמ' 37—38. ומובא גם על-ידי הערוך, ערוך השלם, כרך ו, עמ' 429, ערך פרמא¹. ואילו שם, עמ' 419, ערך פרזומא, הוא מפרש את הגמרא בקידושין הנ"ל: 'כלי מלא שכר'. ובכ"י מינכען גורס: 'פרזימא'. ואגב, רש"י גורס: פרזומא. מן הגמרא בקידושין כאן אנו שומעים על 'סרסיא', שהוא לדעת רש"י (וגם ראשונים אחרים) 'עושה שכר מתמרים של בעל הבית למחצית שכר...'. שיכר היו מפיקים גם מכשות וראה, לדוגמה, במועד קטן יב ב, דבריו של אבבי לרב יוסף, בשולי ההיתר שהתיר רבי יהודה: 'למיעקר כיתנא ולמיקטל כשותא...'. בחול המועד. ור"ש בן היתום, פירוש למסכת מועד קטן, עמ' 58 כותב: '...וכן תמצאהו לזה כשותא בכל התלמוד בשביל שכר הוא'. וראה רש"י לעבודה זרה, לא ב, ד"ה משום דאזל מרורא דכשותא. ועל משקה אחד (או מזון) שהופק מתמרים אנו שומעים בברכות לח א לפי מסורת גאונים. המדובר הוא ב'טרימא'. בפירוש רבי סעדיה גאון למסכת ברכות, שהו"ל וורטהיימר, ירושלים תרס"ח, יג ב, גורס 'טרימא כורמאה', ומפרש: 'פרסים עושין תמרים ומוציאין גרעיניהן ומערבין עמם שומשומין או ענבים ומוציאין חרצניהם וקורין אותן כרמאה'. וראה ר"ש ליברמן, תוספתא כפשוטה, ח"ב, עמ' 731—732.

54 ראה אומנסקי, ספר רבי, עמ' יז. ועל עושרו של רבי למד אומנסקי מברכות נז ב. אלא שבברכות גירסת כתבי-היד, וגם של ראשונים, היא 'רב אשי' ולא רב. ראה בדק"ס אות ז; ור"ש אלבק, משפחות סופרים, עמ' 65. ואילו א' מלמד, רבן של כל בני הגולה, עמ' 25 סובר, שרבי היה סוחר בפירות על יסוד הגמרא, בבא מציעא עג א. אולם כתב-יד וראשונים גורסים: 'רב חנינא מסורא' ולא רב סתם. ראה בדק"ס, אות צ. אומנסקי, שם, עמ' כא, סובר 'שרב שלח ידו במסחר ונתן כסף לסוחרים חמרים לקנות תבואה בכפרו ולהביאה אליו לסורא'. וראה שם המקורות.

שיכר ומכירתו (ראה פסחים ק"ג א). רב פפא, ראש ישיבה בנרש⁵⁵, שראינו למעלה שכל ימיו רכש קרקעות, אינו אומר שנתעשר מפרי אדמתו אלא מהכנת שיכר ומכירתו. רב פפא מדגים לנו שוב ושוב, שאמוראי בבל נתעשרו יותר מן המסחר מאשר מפרי אדמתם. מסחרו של רב פפא בשיכר היה, כפי הנראה, בהיקף ניכר. שכן הוא הכריז ברבים (בבא מציעא סה א): 'טרשא ידידי שרי. מאי טעמא. שכראי לא פסיד, זוזי לא צריכנא. אנא הוא דקא עבידנא מילתא גבי לוקח' (טרשה שלי מותרת. מדוע? שיכר שלי אינו נפסד, מעות איני צריך. אני הוא שאני עושה דבר טוב ללוקח). ופירוש הדברים הוא, שרב פפא היה מוכר שיכר בשעת הזול וממתין ללקוחות עד שעת היוקר ונוטל כבשעת היוקר, והוא הנקרא טרשה⁵⁶. מכאן שרב פפא היה גם מומחה בהכנת השיכר ולא חשש שיחמיץ. הוא היה עשיר כל כך שמכר בהקפה לזמן ארוך יותר, באופן ששני הצדדים, המוכר רב פפא ולקוחותיו, היו נהנים במידה שווה מהסדר זה. לפיכך טוען רב פפא, שאין כאן ריבית בתור שכר המתנת מעות⁵⁷.

55 באגרת רב שרירא גאון, עמ' 89: 'ורב פפא דהוה בנרש שהוא קרוב לסורא ומלך בה תריסר שנין...'. כך בנוסח ספרדי. אולם ראה בנוסח צרפתי. רב חסדא היה, כפי הנראה, איש אמיד. ראה שבת סב ב, דברי רב חסדא על הברייתא, שדנה בעונשו של מי שמזלזל בנטילת ידיים. אבל לא עלה בידנו לברר מקורות פרנסתו. וכבר כתב ר"ש בן היתום, פירוש מסכת משקין, עמ' 132, על עושרו של רב חסדא 'לא איתפריש לי מהיכן נתעשר'. דבריו נאמרו בקשר לרבא שביקש שלושה דברים 'קמי שמיא', ואחד מהם היה עושרו של רב חסדא. ראה מועד קטן כח א. ברם קצת ראיה שבביתו של רב חסדא היה מצוי שיכר ולא יין, ראה פסחים קז א, ובסמוך בפנים.

56 א"ש הרשברג, הצמר והפשטה בימי התלמוד, הקדם ג, פטרבורג תרע"ב, בחלק העברי עמ' 26—27, כותב: '... גם הטרשא היתה של אפנים שונים. אשר על פיה היו מוכרים סחורה על מנת למסור אותה לידי הקונה לאחר זמן ולקבל מחירה לפי מקחי השער היקר... אם כי הממכר נעשה בשעת השער הזול...'. אופן זה שונה מזה שנהג רב פפא, שמסר את סחורתו על אתר. וכפי שפירש בערוך, ערוך השלם, כרך ד, עמ' 99, ערך טרש⁴: 'נותן לו הפירות במרחשון ומתנה לפורעו הדמים באייר, כשער אייר שהוא ביוקר'. ולאטימולוגיה של טרשא ראה גייגר בתוספות הערוך השלם, עמ' 210 בערכו. קרויס, Talmudische Archäologie, כרך ב, עמ' 370—371, משווה 'טרשא' הבבלית ל'קליטו שלים' בארץ־ישראל. ראה ירושלמי, בבא מציעא פ"ה י ע"ג; והרשברג הנזכר, עמ' 26; והמאירי, בית הבחירה למקומנו, עמ' 238. וראה להלן בראש פרק שישי, ושם, בהערה 12.

57 אולם ראה שם מה שטען רב ששת (=שישא, ראה בדק"ס, אות ב), בריה דרב אידי נגד רב פפא, ואין ההלכה כרב פפא. ראה בבא מציעא סח א. ועל ריבוי השיכר בביתו של רב פפא אנו קוראים בשבת קל"ט סע"ב, ושם, רש"י ד"ה ניצוצות בי רב פפא לא חשיבי. ועל חבית השיכר שפתח שורו של רב פפא ראה בבא קמא לה א. במשפט הפרסי נידונה השאלה אם מותר לקנות תבואה בשער הזול ולהחזיק בה לשם מכירה בשער היוקר. ראה, לדוגמה, The Dâdistân-i Dînîk, transl. by E. W. West, in: The Sacred Books of the East, ed. by F. M. Müller, Oxford, 1882, vol. XVIII, עמ' 174—176. ושם, עמ' 180—182. על עליית מחיר החיטה פי חמישה בחודש ימים.

כטענת רב פפא כן טענתו של רב חמא ובתוספת הנמקה. רב חמא אמר (בבא מציעא, סה סע"א): 'טרשא ידידי ודאי שרי ... ניהו להו דליקו⁵⁸ ברשותי. דכל היכא דקא אזלי שבקי להו מכסא ונקוט⁵⁹ להו שוקא' (טרשא שלי ודאי מותרת ... נוח להם [ללקוחות] שיעמדו ברשותי. שכל מקום שהם הולכים מניחים להם מכס ותופסים להם שוק). שתי הזכויות המיוחדות, על השלכותיהן הכלכליות, בהן זכו אמוראי בבל, יידונו להלן בראש הפרק השישי. ברור הוא שמדובר בפירות, אבל אין לקבוע באילו פירות מדובר. אנו שומעים בבכורות כז א שרב חמא היה מפריש תרומות. ודבר זה מעיד שמדובר בדגניים או ביין. ואין בידנו להכריע אם אמנם רב חמא גם סחר ביין או בשיכר.

סוחר יין וגם סוחר בשיכר היה רב כהנא. שמענו כבר למעלה על מסחרו ביין. במסכת כתובות ק ב מסופר: 'רב כהנא הוה בידיה שכרא דרב משרשיא בר חילקאי יתמא שהייה עד ריגלא, אמר אף על גב דנפל בה איצצתא⁶⁰ מייתי זוזא חריפא'. כלומר, בידיו של רב כהנא היה שיכר של רב משרשיא בן חילקאי היתום, והחזיקו אצלו עד לחג אף-על-פי שהיה חשש שהשיכר יחמיץ, מפני שבחג השער גבוה יותר. מכאן אנו למדים על היחס בין הביקוש, שעלה לפני החגים, והמחיר של השיכר. וכיוצא בו למדנו שרב משרשיא ירש מאביו כרם, או כרמים (ראה שבת קל"ט סע"א) ושדות תבואה, בהם היו מגדלים שעורים, או מטעי תמרים, שמהם היו רגילים להפיק שיכר. ורב כהנא, כאמור, היה סוחר ביין ובשיכר⁶¹.

בכך כל האמוראים שהיו עוסקים בייצור השיכר ובמכירתו, או שהיו סוחרים בו בלבד, שכרם היה יפה. חכמים⁶² ופשוטי-העם כאחד היו מרבים להשתמש בשיכר,

58 וי"ג: 'דליקרו'. ראה בדק"ס אות ג.

59 וי"ג: 'ונקטי', ראה רש"י, ד"ה נקטי. וכיוצא בו גורס בתוספות ד"ה נקטי.

60 וי"ג: 'איצצא', או 'איצא' וגם 'אוציא', ראה בערוך, ערוך השלם, כרך א, עמ' 248, ערך אצא = אוציא. וברש"י, מהדורה קמא, פירושי רבינו יהודה בר נתן לכתובות, מהדורת אפשטיין, עמ' 137, גורס: 'איצצא'. וראה שם בהערה 4. הערוך מביא גם מובן שני למלה אוציא = שמרים. הוא פירש בשני הפירושים בדרכים שונות ממה שכתבנו בפנים, ואנו פירשנו על-פי רש"י במהדורה קמא הנזכר. וברש"י הנדפס מוסיף ואומר: 'אין מקיפין להן באשראי'. אף זה, כמובן, מעיד על הביקוש הרב קודם לימי הרגל. ולמובנה של 'אוציא' ראה גם מש"כ ר"ל גינצבורג, בתוספות הערוך השלם, עמ' 432, ערך אצא.

61 ראה גם עבודה זרה סט רע"א. בירושלמי, בבא מציעא פ"ה י ע"ג, מסופר על אחד 'כהנא', שהיה קונה פשתן בכמות ניכרת. אולם ככל הנראה, כהנא זה אינו זהה עם רב כהנא, שהיה סוחר ביין ובשיכר, שכן האחרון היה, כאמור בפנים, רבו של רב אשי בעוד 'כהנא' הראשון היה שואל מרב כדין מה לעשות. ובעבודה זרה לג ב, אנו שומעים שבביתו של רב חייא בריה דרב יצחק היה מצוי שיכר, ואין בידנו לקבוע במה עסק חכם זה.

62 ראה, לדוגמה, שבת קי א, דברי השבח של עולא על 'שיכרא דבבלאי'.

אם לצורכי רשות ואם לקידוש ולהבדלה ולצרכי מצווה בכלל. ולפיכך שנה רבי חייא, תנא בן בב, שעלה לארץ-ישראל בסוף המאה השנייה לערך, כלהלן: 'עשו אוצרות שר בבבל כאוצרות יין בארץ ישראל במסתפק'. כלומר, שחייבין בבדיקת חמץ קודם לפסח 'דכיון דרגילין בו אין קבע לשתייתו' (רש"י), וקורה 'פעמים שהשמש נכנס להביא יין (ושיכר בבבל) כשהוא כלה על השולחן ופתו בידו, רש"י (ראה פסחים ח א). ובאזורים מסוימים שבהם לא גידלו גפנים היה השיכר 'יין המדינה'. לדוגמה (פסחים קו א): 'אמרי ליה מר ינוקא ומר קשישא בריה דרב חסדא לרב אשי זימנא חדא איקלע אמימר לאתרין ולא הוה לן חמרא. אייתינא ליה שיכרא ולא אבדיל ובת טוות. למחר טרחנא ואיתינא ליה חמרא ואבדיל וטעם מידי. לשנה תו איקלע לאתרין, לא הוה לן חמרא. אייתינא ליה שיכרא, אמר אי הכי חמר מדינה הוא ⁶³ אבדיל וטעים מידי' (ינוקא וקשישא, בניו של רב חסדא, אמרו לרב אשי שפעם אחת הגיע אמימר למקומם ולא היה להם יין להבדלה. הביאו לו שיכר ולא הבדיל 'ולן מעונה שלא אכל' [רשב"ם]). למחרת היום טרחנו והבאנו לו יין והוא הבדיל וטעם דבר-מה. לאחר שנה נזדמן שוב למקומנו ולא היה לנו יין והבאנו לו שיכר. אמר: אם כך יין מדינה הוא, הבדיל וטעם דבר-מה).

מכאן שדיין גודע בנהרדעא, ולא מן הנמנע שאמימר כיהן אף כראש ישיבה ⁶⁴, והיה רגיל ביין למצער לצורכי מצווה. ואילו בניו של רב חסדא שישבו, כפי הנראה במתא-מחסיא, או בסמוך לה, ולא שימשו בכהונה ציבורית-דתית, לא השיגה ידם לקנות יין אף לצורכי מצווה ⁶⁵. הללו היו טורחים להשיג מעט יין להבדלה, ובלבד שאמימר, אורחם המכובד, יוכל להבדיל ולאכול. והדבר, כמובן, תלוי בתנאי המקום. וכבר הזכרנו למעלה, שבמקומות שבהם לא גדלו גפנים הרבו להשתמש בשיכר. וכך עלינו להניח אף בנוגע לרב פפא שהתעשר, כאמור, מייצור השיכר ומכירתו. שכן רבא שאל את רב פפא: 'סודני אנן תברין לה ("אנו שוברים" חריפותו של לפת) בבשרא וחמרא (בבשר וביין) אתון דלא נפיש לכו חמרא במאי תבריתו' (לכם שאין הרבה יין במה אתם שוברים? ראה ברכות מד ב). אולם בכתב-יד מינכען

63 כי"מ גורס: 'אמר האי שכרא חמר מדינה הוא'. וראה בדק"ס אות ז.

64 לדעתו של ר"ח אלבק היה אמימר דיין. ראה בספרו מבוא לתלמודים, עמ' 426. היימאן, תולדות תנאים ואמוראים, עמ' 228, טור א—ב, סובר שהיה ראש ישיבה. וכיוצא בו סובר אפשטיין, מבואות לספרות האמוראים, עמ' 129, ד"ה עיקרה. וראה בספרי, ראשות הגולה בבבל בימי המשנה והתלמוד, עמ' 45—47, ובעמ' 46 בהערה 15. ברם ביחוסית תנאים ואמוראים, עמ' צט, אינו אומר שאמימר כיהן כראש ישיבה אלא רק מר זוטרא ומרימר. עליהם ראה במאמרי, *Exilarchs of the Talmudic Epoch mentioned in R. Sherira's Responsum*, PAAJR, Vol. XXXV, 1967, pp. 49-61. וראה ר"ש אלבק, סוף ההוראה ואחרוני האמוראים, סיני, ספר יובל, עמ' סז—סח.

65 לא עלה בידנו לברר מעמדם הכלכלי של מר ינוקא ומר קשישא.

הגירסה היא: 'כגון אתון דלא שכיח לכו חמרא', כגון אתם שאין היין מצוי לכם (ראה בדקדוקי סופרים, אות ש). מכאן משמע במעומעם שבנרש, מקום מושבו של רב פפא, לא היו מרבים בגידול גפנים.

ניתן דעתנו על הכינוי 'סודני', שבו כינה רבא את רב פפא. רש"י פירש סודני: 'בעל שכר תמרים'. אולם בשני מקרים אחרים, שבהם פנה רבא בכינוי זה אל רב פפא, פירש רש"י 'סודני' במשמע תלמיד-חכמים (ראה מנחות עא א; גדה יב רע"ב). ברם פירוש שונה לגמרי פירשו הגאונים: 'וכך שמענו מן הראשונים: סודני חקלאה. כלומר שאתה מבני השדה ולא מבני מדינה (= עיר). וסודני לשון שדה. והכי הוה רב פפא מבני נרש שהיא כפרים ושדות. ורבא מן מחוזא, שהיא רסן⁶⁶, והיא היתה מדינת המלכות' (תשובות הגאונים, הרכבי, עמ' 213—214 סימן תד)⁶⁷. רש"י, כשהוא מפרש 'סודני' כתלמיד-חכמים הריהו הולך בעקבות המיוחס לרבינו גרשום שפירש (במנחות עא א): 'תלמיד חכמים, כלומר, "סוד ה' ליראיו"' (תהלים כה, יד). ופירוש זה מיוסד על דרשתו של רב חסדא לשאלת הגמרא: 'מאי סודנא' (ראה פסחים קי"ג א)⁶⁸. ואכן רש"י סובר, שהכינוי סודנא פירושו 'סוד נאה שמעשרת...'⁶⁸. וכבר ראינו שרב פפא נתעשר מייצור השיכר לפי עדות עצמו (ראה פסחים קי"ג א), וכפי הנראה ידע רב פפא סוד מקצועי שגרם לעושרו הרב מייצור השיכר ומכירתו⁶⁹. וגייגר פירש כינוי זה לפי הפרסית '[בעל] שכר והון' (ראה תוספות הערוך השלם, עמ' 289, ערך סדן⁵).

ההתעשרות מן השיכר היתה לה סיבה נוספת. אפשר שהיה ציבור בקרב יהודי בבל, שלא היה משתמש בשיכר שנעשה על-ידי גויים. בייחוד היו מקפידים על כך כמה מאמוראי בבל. דבר זה גרם, כמובן, להקטנת ההיצע, ועל-ידי כך עלה מחירו של השיכר שבידי הסוחרים היהודים. קשה לברר מאימתי, ועל יסוד מה, נאסר השימוש בשיכר של גוי. מכל מקום, כבר במאה השלישית נחלקו בבבל בטעמו של האיסור. במסכת עבודה זרה לא ב מובא דיון זה: 'אתמר מפני מה אסרו שכר של גויים. רמי בר חמא אמר רבי יצחק⁷⁰ משום חתנות. רב נחמן אמר משום גילוי...!.

66 רסן ככינוי לעיר גדולה יסודה בכתוב: 'ואת רסן בין גינזה ובין כלח הוא העיר הגדולה' (בראשית י, יב). אולם על זיהוייה ראה ביומא י א; ובילקוט שמעוני רמז סב. ועל זהות רסן=בי-ארדשיר=מחוזא ראה Obermeyer, Die Landschaft Babylonien, עמ' 166—167, ושם, עמ' 162—163.

67 וראה שם, עמ' 214, סימן תה. ולוין, אוצר הגאונים, ברכות התשובות, עמ' 104 סימן רפ"ז, מביא תשובה זו. וראה גם, שם, עמ' 85 סימן רל"ז.

68 ורש"י אומר כך מפורש במנחות עא א, ד"ה סודני.

69 אביי ייחס לרב פפא מזל טוב, ראה פסחים קי"א ב, ורשב"ם ד"ה שעתא קיימא לך. ורב פפא צידד בשותפות בעסקים 'עם אדם שהשעה משחקת לו'. ראה פסחים קי"ב א.

70 כי"מ גורס: 'רמי בר יחזקאל אמר משום ר' יצחק'. והר"ח גורס רק 'ר' יצחק'.

רבי יצחק מחזיק בטעם שהיה יפה, ככל הנראה, בארץ-ישראל, ששם חששו מפני חיתון עם לא-יהודים. ואילו בבבל חושש רב נחמן ששרץ נגע בשיכר. ואין אנו יודעים מכאן היכן ומתי, ומפני-מה נאסר לראשונה השימוש בשיכר של גוי. ובתור-ספות, ד"ה מפני מה אסרו שיכר, מעירים: 'איסור שכר לא מצינו לא במשנה ולא בברייתא, ושמא בימי האמוראים אסרוהו'⁷¹. ומאלף הדבר שמסופר בהמשך הגמרא, שם, שרב פפא היה שותה שיכר של גוי בפתח החנות. ואילו לרב אחאי⁷² הביאו לביתו שיכר של גוי, ועשה על-ידי כך הרחקה יתירה. יוצא מכאן שרב פפא ורב אחאי⁷² סברו, שאיסור שיכר של גוי הוא משום חתנות⁷³, ולכן לא הסבו עם הגויים, ולא כדעתו של רב נחמן שסובר שמשום גילוי אסרו על שיכר של גוי. הללו מבני בבל, שהלכו לדעתו של רב נחמן, לא השתמשו כלל בשיכר של גויים, ואילו הללו שהלכו בעקבות רמי בר חמא שתו אמנם משכרם של גויים אולם בהגבלה, שלא להסב עמהם בביתם או בחנותם או בחברתם בכל מקום שהוא. מובן שקשה מאוד לשער מה היה מספרם של הראשונים או של האחרונים⁷⁴, ולפיכך אין בידנו אלא

71 ראה בתוספות ר' אלחנן למקומנו, לו ע"א—ע"ב, ד"ה מפני מה אסרו שכר של גויים. וראה להלן בהערה 73.

72 בדק"ס אות ש מעיר, שהתוספות והרא"ש העתיקו 'רב אחא'. וכיוצא בו גורס בכי"ס שהו"ל ר"ש אברמסון. ושם פט ע"א, לכ"ח ב, ב. ראה הר"ח אלבק, מבוא לתלמודים, עמ' 443—444. ולא העיר על נוסחת כי"ס.

73 והקשה בתוספות רי"ד: 'קשיא לי. אם נאמר משום חתנות היאך התיירו לשתות בפתח החנות. הרי הפת והשמן והשלקות שאסרו משום חתנות והן אסורין בכל מקום...'. ועל קושי זה, שבו הרגישו כל הראשונים, מפרש הרא"ש: '...ומכל מקום לא החמירו בו כל כך כמו על הפת. כי על הפת יחיה האדם ובעי הרחקה טפי...'. ואילו הרמב"ן בחידושו למקומנו כותב: 'רב פפא מפקין ליה לבבא לחנותא ושתי ותו ליכא משום חתנות. ואף-על-גב דלקמן אמרינן לא תשתעי מיניה דאיבו דאכיל נהמא דארמאי אפי (אבי) אמצרי דמתא (ראה עבודה זרה לה סע"ב). שאני פת. דאליה חתנות ידיה. מפני שהכל צריכין לו. ועוד שהוא מעשה אשה מה שאין כן בשכר. והראב"ד ז"ל מפרש כן שאין חתנות האמורה בשכר אלא מפני גזירת יין. ולפיכך לא החמירו. ואין זה נראה. ובגימוקי חכמי הצרפתים מצאתי: בשכר ראשונים לא אסרוהו מעולם. אבל אחרונים נהגו בו חשש חתנות. ונראה שמפני זה מקילין בו שלא נאסר בבית-דין. ואפשר שזהו הלשון שבמקצת הנוסחאות, מפני מה אמרו שכר של גויים אסור ולית בהו מפני מה אסרו שכר של גויים'. ודבריו האחרונים של הרמב"ן מביא גם הריטב"א בחידושו. בעוד המאירי, בית הבחירה, למקומנו, עמ' 85, מעיר על עניין לשוני מעניין: '...והשכר הקלו בו על כלם ואף איסורו לא היה בכלל גזרה אלא מנהג קדושים להרחקה יתרה. והוא שאמרו מפני מה אמרו שכר של גויים אסור ולא אמר מפני מה גזרו...'. שלא היה בכלל שני הגזרות...'. וראה מ' מרגליות, החילוקים שבין אנשי מזרח ובני ארץ ישראל, עמ' 112. ורב התיר 'שיכרא דארמאה' אלא שאסר אותו על בנו חייא מטעמי בריאות. ראה בעבודה זרה לא ב, וראה בהערה הבאה.

74 ומן הראוי להזכיר, שיהודי בבל החמירו על עצמם ולא שתו משקאות שונים שהוכנו על-ידי גויים. ראה, לדוגמה, בעבודה זרה לא ב. ומאלף הוא מקרהו של רב שמואל בר

לקבוע שבמידה זו או זו נמצאו יהודים בבבל שתרו אחרי שיכר שהוכן בידי יהודים. ולכן אפשר ואפשר שהיתה לכך השפעה על מחירו של השיכר.

ומן הדין שנצביע על שתי תופעות מעניינות, שעולות מן העיון במסחרם של אמוראי בבל ביין ובשיכר. שומעים אנו על יהודים חנוונים בבבל, מהם שמכרו יין ומהם שמכרו שיכר⁷⁵. לרוב היה זה עסק קמעוני. לא מצאנו שאחד האמוראים היה בעל חנות ליין או לשיכר. מכאן מסתבר, לפי המקורות, שאמוראי בבל שעסקו במסחר במשקאות חריפים היה מסחרם בהיקף גדול. דבר זה חשוב לזכור, לא רק משום העניין הכלכלי אלא אף משום שיש בכך כדי ללמדנו גם על מעמדם החברתי של אמוראי בבל. נראה שהיה זה למטה מכבודם לשבת בחנות ולמכור את סחורתם, דבר שהיה אף נוטל מזמנם, שהיה מוקדש ברובו לתלמוד תורה, להוראה ולישיבה בדין.

מאלף הדבר, שהאמוראים בבבל התריעו על שתייה מופרזת של משקאות חריפים והזהירו מפני שיכרות, כפי שנראה להלן בפרק תשיעי, אך לא מנעו עצמם מלסחור במשקאות משכרים ולא הטילו על עצמם בסחרם זה כל מגבלות מטעמי דת או מוסר. לא מצאתי, עד כמה שלמדתי, שהחכמים היו דנים בהגבלת הכמות למכירה לשותי יין ושיכר כדי למנוע מהם שישתכרו; שאלות כאלו העסיקו את המשפטנים הפרסיים בימים ההם (ראה להלן בהערה 182). אפשר שאמוראי בבל לא היו צריכים לכך, משום שתופעת השיכרות לא היתה רווחת בקרב העדה היהודית בבבל. וצריך עיון.

מסחר במשי ובפשתן

המשי וכן בגדים עשויים משי היו יקרים מאוד בתקופה העתיקה בכל ארצות המערב ובארצות מזרח הים התיכון. המשי הובא, כידוע, מסין ורק עשירים השיגה ידם ללבוש בגדי משי. רווחיהם של הסוחרים במשי היו גבוהים מאוד. מועטות הן הידיעות על אמוראי בבל שעסקו במסחר במשי. מסתבר שהסיבה נעוצה בכך, שהמסחר במשי היה כרוך במסעות ארוכים ומייגעים. אמוראי בבל מנעו עצמם מהיעדרות ממושכת מבתיהם. הסכנות בדרכים, והפיתויים שמסעות ארוכים מזמנים לו לאדם,

ביסנא (= ביזנא), שמובא בעבודה זרה לא ב. אולם כי"מ גורס: 'רב ושמואל'. ראה בדק"ס ובאות ת. רש"י פירש, שמדובר ביהודים 'ולא היו מקפידין על יינם של נכרים'. ואילו הריטב"א בחידושיו סובר: 'מקום נכרים היה ושלחו לו בתורת דורון'. תוספות ר' אלחנן מפרש כמו רש"י. ולאיתורו של 'מרגואן' או 'מר גואן', ראה בערוך השלם, כרך ה, עמ' 240, ערך מרגואן.

75 ראה לדוגמה, קידושין ט א; עבודה זרה נז ב; ושם, עא א, דבריו של רב 'להנהו סביותא', ועוד.

אינם לפי רוחה של המסורת היהודית. חובות כלפי האשה (ראה כתובות סא ב — סב א), שמירת כשרות, שביתה בשבתות ובמועדים, הם, וכיוצא בהם, מכבידים מאוד על שמירת מצוות כהילכתן, בשעה שאדם מישראל מצוי בשיירות בדרכים ובספינות (וראה למעלה בפרק רביעי, בהערה 38).

וביתר תוקף אמורים הדברים לגבי תלמידי־חכמים. הללו אם יצאו לשם מסחר למסעות ארוכים, הופרעו בתלמוד תורה שהוא מיסודות הדת⁷⁶, אף כי דוגמה מעניינת ביותר של סוחר, שמצטיין גם בידיעת ההלכה אנו מוצאים במסכת תענית כא א: 'אילפא ר' יוחנן הוה גרסי באורייתא. דחיקא להו מילתא טובא, אמרי ניקום וניזיל וניעבד עיסקא ונקיים בנפשין "אפס כי לא יהיה בך אביון" (דברים טו, ד). אזלו אותבי תותי גודא רעיעא⁷⁷. הוה קא כרכי ריפתא. אתו תרי מלאכי השרת. שמעיה רבי יוחנן דאמר חד לחבריה נישדי עלייהו⁷⁸ האי גודא ונקטלינהו שמניחין חיי עולם (הבא) ועוסקין בחיי שעה. אמר ליה אידך שבקינהו דאיכא בהו חד דקיימא ליה⁷⁹ שעתא. רבי יוחנן שמע אילפא לא שמע. אמר ליה רבי יוחנן לאילפא שמע מר מידי. אמר ליה לא. אמר מדשמעי אנא ואילפא לא שמע. שמע מיניה לדידי קיימא לי שעתא. אמר ליה רבי יוחנן איהדר ואוקי⁸⁰ בנפשאי "כי לא יחדל אביון מקרב הארץ" (דברים טו, יא). רבי יוחנן הדר אילפא לא הדר. עד דאתא אילפא מליך רבי יוחנן⁸¹. אמרו לו אי אתיב מר וגריס לא הוה מליך מר. (אזל) תלא נפשיה באסקריא דספינתא. אמר אי איכא דשאל במתניתא דר' חייא ורבי אושעיא ולא פשטינא ליה ממתניתין נפילנא מאסקריא דספינתא וטבענא...⁸² (אילפא ורבי

76 דברינו אלה שונים בתכלית הניגוד לדבריו של קרויס, Talmudische Archäologie, כרך ב, עמ' 318; ובעקבותיו הלך Newman, The Commercial Life of the Jews in Babylonian, עמ' 43. אמת שבין המוני בבל היו גם בעלי־בתים אחדים שעסקו בסחר הים, ודבריו של פונק, Die Juden in Babylonien, כרך א, עמ' 22, בשאלה זו הם אפולוגטיים ביסודם.

77 י"ג: 'יתבי תותי אשיתא רעועא'. ראה בדק"ס אות ל. בכתובות סט ב גורס כ"י ואטיקן 130: '... ויתבי בטולא דחדא גודא...'.
78 י"ג: 'אדהו כרכי ריפתא שמע ר' יוחנן למלאך דאמר לחבריה תא נשדייה עלייהו'.
ראה דק"ס אות מ. כ"י ואטיקן 134 גורס: '... והוה מתנמנמ ר' יוחנן אתו תרי מלאכי שמעינהו לר' יוחנן...'.
79 י"ג: 'דחד מינייהו קיימא ליה'. ראה דק"ס אות ס.
80 י"ג: 'אנא הוא דקיימא לי שעתא איהדר ואיזיל ואקיים'. ראה בדק"ס אות צ.
81 י"ג: 'אדאתא אילפא מליך רבי יוחנן... אי יתיב מר וגריס לאו מר הוא מליך'. ראה בדק"ס אות ר. כ"י ואטיקן גורס: '... אי איתבי מור גריס לא הוה מור מליך'.
82 י"ג: 'ואמר כל מאן דמשיילין מילתא דבי ר' חייא... מאסקריא למיא'. ראה דק"ס אות ת ואות א. כ"י ואטיקן גורס: '... ואמר מאן דמשאל מיניה מילתא במתניתא בדבי ר' יוחנן (!) [ותוקן בין השיטין ר' חייא] ורבו ר' אושעיא ולא פשיטנא ליה ממתניתין נפילנא מאסקריא דספינתא וטבענא...'. ובהקדמת רבינו נסים למפתח מנעולי התלמוד, מהדורת גולדנטאל ג א, גורס: 'אילפא תלא נפשיה בקראסא. ואמר אי איכא

יוחנן למדו תורה בעוני גדול. אמרו: נקום ונלך ונעשה עסק [מסחר] ונקיים בנפשנו 'אפס כי לא יהיה בך אביון'. הלכו וישבו תחת גדר רעועה ואכלו. באו שני מלאכי שרת ושמע ר' יוחנן, שהאחד אומר לחבירו נזרוק עליהם את הגדר ונהרגם מפני שמ- ניחין חיי עולם [הבא] ועוסקים בחיי שעה. אמר לו חבירו: נניח להם, שיש בהם אחד שעומדת לו שעתו. ר' יוחנן שמע, אילפא לא שמע. שאל רבי יוחנן את אילפא אם שמע אם לאו. והשיב לו שלא שמע דבר. מכאן הסיק ר' יוחנן שעומדת לו השעה ואמר לאילפא: אשוב ואקיים בנפשי 'כי לא יחדל אביון מקרב הארץ'. רבי יוחנן חזר [ללימודו], אילפא לא חזר. עד שבא אילפא היה רבי יוחנן ראש ישיבה [בטבריה]. אמרו לו לאילפא אם מר היה יושב וגורס היה הוא ראש ישיבה⁸³. ישב אילפא על תורן ספינה אחת ואמר: אם ישנו אדם ששואל הלכה בברייתות של רבי חייא ורבי אושעיא ולא אפשר לו ממשנתנו [משנת רבי יהודה הנשיא] אפול מתורן הספינה ואטבע בנהר). ואכן אילפא עמד במבחן.

שני גיבורי סיפורנו חיו ופעלו בארץ-ישראל במאה השלישית, תקופה שהיתה קשה מאוד מבחינה כלכלית. ויעיד על כך גם תחילתו של הסיפור, ובייחוד לפי הנוסח שבכ"י ואטיקן, שגורס: 'הוה דחיקא עלמא טובא'. המוטיב שבפתיחת הסיפור ובמהלכו הוא, שחכם שמוסר עצמו רק לתלמוד תורה זוכה ותופס משרת ראש-ישיבה ואינו צריך לדאוג לפרנסתו. שכן 'מנהג הוא מי שהוא ראש ישיבה היו מגדלין אותו משלהן ומעשירין אותו...'. (מיוחס לרש"י, ד"ה מלך ר' יוחנן). ואילו סופו של הסיפור מלמד, שאף סוחר אינו נופל בתורתו מראש-ישיבה שאינו סוחר. בכך, בסיפור שלפנינו ישנן שתי מגמות בלתי-מכוונות, ואולי מנוגדות.

ולא זו אף זו: התיאור על מצבו הכלכלי של ר' יוחנן הוא תיאור אידיאלי ומגמתי. שכן לפי מסורת ארצישראלית היה מצבו הכלכלי של ר' יוחנן בזיקנותו דחוק מאוד. בצעירותו היה בעל שדות וכרמים, אלא שהוכרח למכור אותם במרוצת השנים על-מנת לקיים עצמו ואת בני-ביתו. כך נשאר בזיקנותו מחוסר כול⁸⁴.

דמשאיל לי מתניתא בדבי ר' חייא ור' אושעיא ולא פשטנא ליה ממתניתין נפילנא מקראסא...'. בכתובות סט ב גורס כ"י ואטיקן 130: '...אי איכא דמשאיל ליה ממתניתא דר' חייא ור' אושעיא ולא פשיט ליה ממתניתין נפילנא מאיסקריא וטבענא'. וראה הר"ח אלבק, מחקרים בברייתא ובתוספתא, עמ' 71 בהערה 1.

83 אולם ראה בתוספות ד"ה אמרו.

84 ראה למעלה בפרק ראשון, בהערות 104—105. וקשה לדעת מה היו הצלחותיו הכלכליות של אילפא. מתענית כד א מתברר, שהיה מתגורר בכפר גידח, או בכפר עני, שלא היה בו יין לקידוש ולהבדלה. ראה למעלה בהערה 45. אגב, משם אנו למדים שכבר בימיו של רבי יהודה הנשיא היה אילפא אדם מבוגר, ואילו רבי יוחנן, כידוע, היה עדיין צעיר בימיו של רבי (ראה, למשל, חולין, קל"ז ב), באופן שהיחסים ביניהם היו מעין אלה שבין ר' יאשיה ורבי מתיא בן-חרש שעניינו בא בהערה הבאה. על אילפא כת"ח ראה ז' פרנקל, מבוא הירושלמי, פג ב — פד א.

אלו הם אפוא שני קשיים, שמתעוררים עם קריאת סיפורנו במסכת תענית. ויש קושי נוסף והוא הקונטקסט שבו מובא הסיפור. אכן, אם אנו מעיינים במה שקדם לסיפור ובמה שבא אחריו, מתברר שהעניין המשותף הוא בדין 'מפולת'; אם היה זה קיר שנפל, או גדר רעועה שעומדת ליפול על ר' יוחנן ועל אילפא, ולבסוף מובאת אגדה על נחום איש גז, שהיה 'מוטל בבית רעוע', שנתמוטט לאחר שפונה ממנו. הקשר דברים זה עם הסיפור על אילפא ועל ר' יוחנן הוא אפוא מלאכותי ורופף. יתר על כן; דבריו של אילפא והשאלה שנשאל על-ידי זקן אחד אינם מן העניין כלל. ואכן מקומו הענייני של חלק זה הוא בכתובות סט ב — ע רע"א⁸⁵.

דומה, שסיפורנו במסכת תענית הוא עיבוד בבלי בעל שתי מגמות: (א) אף סוחר עשוי שיהיה חכם מובהק ומורה-הוראה, ואכן זוהי תופעה בבליית טיפוסית; (ב) שמשנת רבי היא היסוד והעיקר של ההלכה, והיא כוללת הכול, אף את משנתם של ר' חייא ור' אושעיא. בדרך זו מסולקים הקשיים הנזכרים שמעורר הסיפור כפי שהוא לפנינו במסכת תענית.

מכל מקום, ר' יוחנן (או רבא⁸⁶, או שניהם כאחד) אמר שהתורה 'לא תמצא לא בסחרנים ולא בתגרים' (עירובין נה א). שכן אלו ואלו דעתם אינה נתונה כל צורכה לתלמוד תורה. וכך ביחס לכל עיסוק לשם פרנסה אם הוא מופרז ומחייב זמן רב מדי.

ואכן כבר רב, שעה שלימד את חייא בנו דברים מועילים שנחוצים לסוחר לדעת אותם, השיא לו גם עצה זו: 'קבא מארעא ולא כורא מאיגרא', ופירש הרשב"ם: 'מוטב שילך למקום קרוב להשתכר דבר מועט מלהשתכר הרבה במקום רחוק' (פסחים קיג א). רב אינו מביא טעמה של עצתו; אפשר משום שהיא מובנת מאליה. מכל מקום, מסורת אחת שהיתה בידי הגאונים מספרת (לפי נוסח אחד) על אחד הפיתויים שאורבים לו לסוחר שמרחיק מביתו, וזו עניינה: 'וששאלתם אבוא דשמואל

85 ומאלף הדבר שבכתובות כ"י ואטיקן בא הסיפור במלואו ולא רק בסופו. סופו של הסיפור, אם כי בשינויים, נשתמר בירושלמי כתובות סוף פרק ו; ושם, קידושין פ"א נח ע"ד. ואף שם הוא בא בהקשר ענייני מלא. ובאבות דרבי נתן נז"א פ"א מהדורת שכטר א ע"א ישנו סיפור דומה, וזה שיעורו: 'מעשה שאירע ברבי יאשיהו וברבי מתיא בן חרש שהיו שניהם יושבים ועוסקין בדברי תורה. פירש ר' יאשיהו לדרך ארץ (מסחר, פרנסה). אמר ליה רבי מתיא בן חרש רבי מה לך לעזוב דברי אלהים חיים ולשטוף בדרך ארץ, ואע"פ שאתה רבי ואני תלמידך אין טוב לעזוב דברי אלהים חיים ולשטוף בדרך ארץ'. כאן המגמה ברורה וחד-משמעית. רבי מתיא בן חרש, או המספר, שוללים את המסחר ומעדיפים ללמוד תורה בלבד. למגמה זו ראה במאמרי, תלמוד תורה ודרך ארץ, שנתון בריאילון, כרך ב, תשכ"ד, בייחוד עמ' 145 ואילך.

86 בשאילתות, תולדות, שאילתא יט גורס: 'רבא אמר... לא תמצא תורה לא בסוחרנים ולא בתגרים'. ראה י"ג אפשטיין, משנת ר' אליעזר, HUCA, כרך כג, 1950—1951, עמ' ו בהערה 13. ר"י כלץ, ספר המוסר, מנטובה צח א, אינו גורס 'ר' יוחנן'.

למה לא נקרא בשמו. אמרו כי אבוא דשמואל הלך בסחורה למקום רחוק. לימים מצאה אותו מדית אחת שהיתה יודעת בלשון העופות ותבעתו לדבר עבירה ותתן לו אלף אלפים כיכר כסף. אמר לה: למה. אמרה לו שמעתי כי הלילה תוליד בן שלא היה כמוהו בחכמה, וכששמע זה הלך בקפיצה בלילה אל ביתו וידע את אשתו ונת-עברה וישב לדרכו בקפיצה...⁸⁷.

סיפור זה איטיולוגי הוא. גרעינו: פיתוי האשה במדי (או ממדי), והוא מוטיב טבעי ורווח מאוד בכל ספרות העולם, ואילו רקעו ההיסטורי היא העובדה, שאבוא דשמואל היה סוחר במשי, דבר שחייבו להיעדר מביתו תקופה ממושכת. שכן כל שהרחיק סוחר המשי ממרכזי השיווק ויצא לקראת השיירות על מנת להקדים ולקנות,

87 אגרת רב שרירא גאון, תולדות האגרת השנית מרב שרירא גאון, מהדורת לוין, עמ' 130. וראה שם נוסח אחר. ושם בהערה ב. וגנזי שכטר, ספר א, עמ' 389, דבריו של ר"ל גינצבורג. ושם, עמ' 392, הופך המספר את אבוא דשמואל מסוחר לתלמיד שעלה לארץ-ישראל ללמוד תורה ושם פגש באשה 'מדיטא'(!). ואפשר שמשום פיתוי זה היה רב ורב נחמן מכריזים 'מאן הויא ליומא'. ראה יומא יח ב, ובכפתור ופרח צו ב. והשווה עניין זה למה 'שהיו אומרים אנשי סכות אל איש עתי שהיו מזמנין אותו לאכול והוא לא יאכל'. ראה יומא סז א. ובירושלמי, שם, פ"ו מג ע"ד: '... שאין יצר הרע תעב (תאב) אלא לדבר שהוא אסור לו'. ביאורו של הרב ר' מרגליות, סיני, כרך כא, תש"ז, עמ' קע"ו—קע"ט, אינו משכנע. שכן אם בכלל קיים היה נימוס כזה אצל הפרסים, לשלוח אשה לאורח נכבד, הרי לא היה זה מונע מהם לכבד את אורחיהם החשובים באשה נוספת אחת. קרויס, שם, שנה יא, כרך כב, עמ' רצט—שב סובר, שרב ורב נחמן ביקשו פוגדקאית, כלומר מקום ללון שם. ובעקבותיו הולך בארון, היסטוריה חברותית ודתית של עם ישראל, ח"ג, עמ' 82. במרוצת הדורות, לאחר שהמוני יהודים פנו יותר ויותר לעיסוק במסחר מחוץ למקום מגוריהם, דרש כנגדם הדרשן את המקרא 'וידע אדם עוד את אשתו ותלד בן' (בראשית ד, כה) כלהלן: '... ניתוסף לו תאוה על תאותו. לשעבר אם לא היה רואה לא היה מתאוה, עכשיו בין רואה ובין שאינו רואה מתאוה. ר' אבא בר יודן בשם ר' אחא רמו למפרשי ימים שיהיו נזכרים את בתייהם ובאים מיד'. ראה בראשית רבה פרשה כג ה, מהדורת תיאודור—אלבק, עמ' 225—226, וש"ג. וביותר בימיהם של הגאונים, עם התגברות השתתפותם של היהודים במסחר, ובייחוד בסחר שהביא אותם לארצות רחוקות, התערבו הגאונים והגנו על נשותיהם של הסוחרים בדרך התראה ומחאה, או במקרה מסוים, שסוחר יצא לדרך לאחר אירוסיו הוכרח הלה לכתוב גט במרחקים. ראה, לדוגמה, תשובת רב נטרונאי גאון סורא (853—856), חמדה גנוזה, תשובה פא: 'ובני אדם שיצאו מאצל נשותיהן ושהו הרבה, אם ברשות נשותיהן אין בית דין רשאים למחות בהן ולומר להם חזרו לכם... אבל אם יצאו שלא ברשותן בית דין רשאים למחות בהן ולגזור עליהן לחזור לבתיהן, וכל שכן כדנפקין לסחורה דמתרינן בהו לחזור'. והשווה תשובה זו לתשובת רב האי גאון שמביא לוין, אוצר הגאונים, כתובות, התשובות, עמ' 186, סימן תס"ג. וראה תשובת הגאון שהביא מאן, JQR, כרך י, עמ' 322 בהערה 243 (ובכרך אחד, עמ' 155 בהערה הנזכרת): 'מי שביקש לפרוש בים הגדול ואמרה לו אשתו איני מניחך עד שתכתוב לי גט לזמן קבוע. שאם חס ושלום לא תבוא אותו הזמן אתגרש...'. אולם המציאות הכלכלית היתה חזקה יותר מן ההתראות, ובמרוצת הדורות אנו שומעים על סוחרים שעזבו לשם מסחר את משפחותיהם למשך שנים. ראה, לדוגמה, על יהודי אפגניסתן בדור האחרון, א' בראואר, יהודי אפגניסטן, סיני, כרך ז, תש"ד, עמ' של—שלא.

כן גדלו רווחיו. וכן עלינו לזכור, שסוחר המשי, שהיו לה מהלכים בחצרות מלכים ונסיכים ובאחוזות של פיאודאלים שהיו פזורות בכל פרס ומדי וארצות הפרת והחידקל, מכר את המשי במחירים גבוהים יותר מאלה שמכר — כך יש להניח — סוחר בעיירותיה ובכפריה של בבל (וראה על סוחר יהודי בשם חנניה, בחצרו של אבנריגוס 'מלך כרך ספאסינוס', בימי הפרתים. יוסף בן מתתיהו, קדמוניות היהודים, ספר עשרים, 33, בתרגומו של שליט, עמ' 355. ושם, 43—44, שם, עמ' 356, על אלעזר מהגליל. ולא מן הנמנע שגם יהודי זה מארץ-ישראל היה סוחר. ראה בהוצאת Loeb, מהדורתו של פלדמן, עמ' 406 בהערה b). והנה עובדה זו, שאביו דשמואל היה מרחיק מביתו לשם מסחר במשי, נשתמרה במדרשים. נציע כאן את הדברים ממדרש שמואל, פרשה י סימן ג (מהדורת ר"ש בובר לט א וש"ג): 'אבא אבוי דשמואל בר אבא הוה מתעסק במטכסא ושלח גביה רבי יודה בן בתירה לנציבין. בתר זמן קם עמו. אמר ליה לית רבי בעי האי מלתא. אמר ליה ולא מילין הוון. אמר ליה לית מלתך הימנה עלי סגי מן ממונה. אמר ליה את היימנת במילתי עלך תזכה למקמא בר כשמואל נביאה. דכתיב ביה "וידע כל ישראל מדין ועד באר שבע כי נאמן שמואל" ' (שמואל-א ג כ). ובתרגום: אבא, אביו של שמואל, היה עושה סחורה במשי. ושלח רבי יהודה בן בתירה מנציבין שרוצה לקנות ממנו משי. לאחר זמן נפגש עמו. אמר לו אבא, אביו של שמואל, אינך רוצה את המשי, אמר לו: הלא רק מלים היו. אמר לו: כלום אין מלתך מהימנת עלי יותר מממון. אמר לו: אתה האמנת במלתי תזכה להקים בן כשמואל הנביא. אף בסיפור זה ניכר היסוד האיטיולוגי, כלומר הטעם לקריאת בנו בשם שמואל. ברם היסוד ההיסטורי הוא, כאמור, שאביו של שמואל היה סוחר במשי⁸⁸. עובדה זו מעידה שוב, שאביו של שמואל, בעל הקרקעות והכרמים ומטעי התמרים, עסק גם במסחר. ומכאן, ובייחוד ממסחר המשי, שהיה ריווחי מאוד, נתעשר אבא, ועושרו עבר לשמואל בנו⁸⁹.

88 ז' יעבץ, תולדות ישראל, ח"ז, עמ' 25 בהערה 9, אינו מקבל 'דבר זה כפשוטו' מטעמים כרונולוגיים. הוא טוען, שר' יהודה בן בתירה חי לפני חורבן הבית ולפיכך אין זה אפשרי שעמד בקשרי מסחר עם אביו דשמואל. ברם, אפשר ואפשר שמדובר כאן בנכדו, ששמו כשם סבו (לעניין זה ראה בספרי, ראשות הגולה בבבל בימי המשנה והתלמוד, עמ' 20, ובהערות 20—22). ניכר שר' יהודה בן בתירה היה זקן. הוא אינו יוצא מעירו נציבין לשם מסחר. ואולי מותר ללמוד על מסעותיו הרבים של אביו דשמואל מן המסופר עליו בעירובין סה א: 'אמר ר' אלעזר הבא מן הדרך (וי"ג: בדרך) אל יתפלל שלשה ימים... אביו דשמואל כי הוה אתא מאורחא (כך גירסת כ"מ; ור"ש מסנות, מדרש עזרא עמ' 130, על עזרא ח, טו; וראה ציונים נוספים לגירסה זו שהביא הר"ש ליברמן, הלכות הירושלמי להרמב"ם ז"ל, עמ' לד ובהערה 85) לא (הוה) מצלי תלתא יומי'. ועל דרכו של אביו דשמואל בתפילה קודם ליציאתו לדרך ראה ברכות ל א.

89 על חשיבותו של מסחר הטראנויט של משי בפרס בימי סאסאן כתב כריסטנסון: 'L'objet le plus important du commerce de transit des Iraniens etait la soie'.

על יוקר בגדי המשי בבבל בימי האמוראים אנו יכולים לעמוד מתוך מקרה זה (כתובות פה ב): 'ההוא גברא דאפקיד מטכסא בי רב דימי אחוה דרב ספרא שכיב רב דימי ולא פקיד. אתא לקמיה דרבי אבא, אמר להו חדא דידענא ביה ברב דימי דלא אמיד...'. כלומר רבי אבא שיער שמטכסא, משי או בגדי משי⁹⁰ אינם של רב דימי, שנפטר פתאום (ולא הספיק לצוות לאנשי ביתו), מפני שלא היה אמיד. ואכן שומעים אנו שנחמיה, אחיו של ראש הגולה, היה לבוש מטכסא (ראה שבת כ ב). ויש גורסים שראש הגולה עצמו הוא שהיה לובש משי⁹¹. מאלף הדבר, שמן הגמרא שם יוצא שיהודי בבל לא היו רגילים ללבוש בגד יקר כזה. אגב, אף זוהי עדות נוספת, שסוחרי המשי בין יהודי בבל לא היו מרובים. על שניים מילידי בבל, רבי חייא הגדול וקרובו רב, יש ידיעות שהללו היו עוסקים במסחר במשי, אולם ידיעות אלו מתייחסות לימים בהם חיו בארץ-ישראל⁹², אם כי לא מן הנמנע שעסקו במסחר זה גם בבבל קודם לעלייתם לארץ.

L'Iran sous les Sassanides, עמ' 128. ועל חלקם של יהודים במסחר המשי בימי סאסאן ראה N. Pigulevskaja, Les Villes de L'Etat Iranien, עמ' 162—163. על דרכי המסחר ראה B. Spuler, Iran in Früh-Islamischer Zeit, עמ' 400; ובעמ' 402 על איספאהאן = יהודיה כמקום מסחר למשי. ועל יהודים באדסה שהיו סוחרים במשי ראה J. B. Segal, The Jews of North Mesopotamia before the Rise of the Islam ספר סגל, בחלק האנגלי, עמ' 40 ובהערה 27. ועל סוחרי המשי בימי הגאונים ראה Mann, The Responsa of the Babylonian Geonim as a Source of Jewish History, JQR, Vol. X, 1919-1920, p. 330 (ועל היהודים שעסקו במשי בצרפת, שם, עמ' 328; ובכרך אחד עמ' 163, ושם 161). לא עלה בידנו לברר אם יהודי בבל היו מגדלים טוואי המשי. Ghirshman, Iran, עמ' 343, כותב שבימי סאסאן: 'Agricultural production expanded and innovations were introduced such as the... breeding of silkworms which were of great importance in view of the great demand of silk'. ועל המצב בארץ-ישראל ראה מאמרו של ש' בודנהיימר, תולדות המשי וגידול טוואי המשי בארץ ישראל, ארץ ישראל, ס"א, תשי"א, עמ' 171—172. וראה סקירה כללית בספרו של א"ש הרשברג, הארג ותעשיית הארג, עמ' מז—נה; קרויס, קדמוניות התלמוד, כרך ב, ח"ב, עמ' 17; 71—72; Klima, Mazdak Geschichte; einer sozialen Bewegung im sassanidischen Persien, p. 22.

90 ולדעת רש"י במהדורה קמא: 'תכשיט של משי'. ראה פירושי רבינו יהודה בר נתן לכתובות, שהו"ל אפשטיין, עמ' 85. ועל ר' אבא זה ראה היימאן, תולדות תנאים ואמוראים, עמ' 9, טור א. וקרויס, קדמוניות התלמוד, כרך ב, ח"ב, עמ' 75; ושם, עמ' 39—40, 55—56, על יוקר המשי בכלל.

91 ראה בדק"ס אות ה. בגדים יקרי-ערך היו לבושם של ראשי הגולה בבבל, או של בני-ביתם. ראה, לדוגמה, גיטין לא ב, דבריו של רב נחמן בר יצחק.

92 ראה בראשית רבה פרשה עו סימן ב, מהדורת תיאודור—אלבק, עמ' 910—911, וש"נ. וראה הנוסח בבראשית רבה כ"י ששון, אהל דוד ח"ב, עמ' 616, טור א—ב. וראה ר"ש אלבעק, משפחות סופרים, עמ' 35—36. ניוזנר (Neusner), A History of the Jews in Babylonia¹, כרך א, עמ' 91 בהערה 1 (במהדורה השנייה עמ' 97) מציין לצורי. ומה שהביא, שם, עמ' 89 (עמ' 95) בשם אדי השליח כבר הובא בספרה של פיגולבסקיה,

בדומה למיעוט ידיעותינו על סוחר משי בבבל, כך מצב הידיעות על סוחר פשתן. הבגדים של רוב יהודי בבל היו עשויים פשתן⁹³, ומרובים היו החקלאים שהיו מגדלים אותו. כבר בשם רב אמרו על המקרא: '... לתת לכם אחרית ותקוה' (ירמיה כט, יא): 'אלו דקלים וכלי פשתן' (תענית כט רע"ב). הדקלים, כלומר התמרים כמזון בסיסי, ובגדי הפשתן כלבוש יסודי. על מנת לעודד את גידול הפשתן שקדו חכמים שלא יוזל מחירו במידה מרובה, כפי שאנו שומעים במסכת בבא בתרא צא א: 'תנו רבנן מתריעין על פרקמטיא ואפילו בשבת, אמר רבי יוחנן כגון כלי פשתן בבבל ויין ושמן בארץ ישראל. אמר רב יוסף והוא דזל וקם עשרה בשיתא'⁹⁴. כלומר: אם עשרה בגדים (עשויים פשתן) עומדים במחיר של ישה, מתריעין אף בשבת בבבל.

ברייטא זו גשנתה, ככל הנראה, בחברה בה מגדלי הפשתן היו גם משווקיו, ואילו הסוחרים במסחר בפשתן היו בה מועטים לערך. שכן קשה להניח, שהתנאים היו קובעים הלכה זו לרווחתם של הסוחרים בלבד בלי להגן על היצרנים והצרכנים הרבים. מכל מקום, כך היה דרכם בקביעת הלכות ותקנות בהרבה תחומים אחרים: לדאוג בראש-וראשונה לנצרכים הרבים (ראה, לדוגמה, על רבן שמעון בן גמליאל — כריתות פ"א מ"ז). ואכן המוני בית ישראל בבבל היו זקוקים להרבה בגדי פשתן, שכן בחומה הכבד של בבל היו מרבים זיעה, ולפיכך היה הכרח לכבסם לעתים קרובות. זאת אנו שומעים, לדוגמה, מדבריו של רב חסדא לתלמידיו (שבת קמ ב): 'בר בי רב דזבין כיתוניתא ליזבן מדגהר אבא וניחזורה כל תלתין יומין דמפטיא ליה

שצויין למעלה בהערה 89. ועל ר' אבא, בן בבל, שעלה לארץ-ישראל במחצית המאה השלישית לספירה לערך, מסופר בבבא קמא קי"ז ב, שהיה לו משי. קשה לדעת אם היה סוחר במשי. ראה היימאן, תולדות תנאים ואמוראים, עמ' 6. ועל היקף עסקיו של ר' אבא ראה להלן, בפסקה שדנה בעסקי כספים והלוואות. ש"ד גויטיין, בעיות יסוד בהיסטוריה היהודית (דברי הקונגרס העולמי החמישי למדעי היהדות, שנתקיים בירושלים בשנת תשכ"ט, ונדפס בירושלים בשנת תשל"ג, עמ' 102—103), נגרר אחר ניוזר הנ"ל. דבריהם אינם מדויקים כל צורכם, ולכן אינם מתארים את העובדות בפרופורציה הנכונה שלהן.

93 על תעשיית הבגדים, ראה הרשברג, הארג ותעשיית הארג, ורשה, תרפ"ד, בכמה מקומות; ש' קרויס, קדמוניות התלמוד, כרך ב, ח"ב, עמ' 15 ואילך.

94 בירושלמי, תענית פ"ג סו ע"ד שנוי: 'ר' חמא בר עוקבה בשם ר' יוסי בן חנינה מתריעין על פרגיא של פשתן...'. והעיר, רטנר, אהבת ציון וירושלים למקומנו, עמ' 86: 'בדפוס קושטנטינא, "מתריעין על פי פרגמטיא של פשתן"'. אולם לעף, פלורה, כרך א, עמ' 459, ושם, כרך ב, עמ' 212, קורא בירושלמי: 'פודגרא', והוא עשב מזיק לפשתן ומשחיתו. וראה קרויס, קדמוניות התלמוד, כרך ב, ח"ב, עמ' 60. הוא סובר שאין בין 'פרקמטיא (= פרגמטיא)' בבבלי לבין 'פרגיא של פשתן' בירושלמי ולא-כלום, שכן, לדעתו, הכוונה בבבלי 'כגון מעשה פשתן בבבל', ומעשה הוא מפרש 'כל עבודה בשדה'.

תריסר ירחי שתא ואנא ערבא', כלומר תלמיד שמבקש לקנות לו בגד פשתן יקנה מן הפשתן מנהר אבא (שהוא משובח) ויכבסו כל שלושים יום, ואני ערב שהבגד יישמר במשך שנה. נקל לשער, שבגד שלא היה עשוי פשתן משובח לא האריך ימים. מכאן אתה למד על גודל הביקוש לבגדי פשתן בבבל. ומכל מקום, מדבריו הנזכרים של רבי יוחנן אנו למדים לא רק על חשיבותו של הפשתן בשביל יהודי בבל אלא גם על תפוצת גידולו. שכן הוא משווה גידול פשתן בבבל ליינן ושמן, שהיו מרבים בגידולם ובטיפוחם בארץ-ישראל.

ודומה שעל עובדה אחרונה זו אנו למדים גם מברייתא זו: 'תנו רבנן חייב אדם לשמח בנו ובני ביתו ברגל...'⁹⁵ במה משמחם. ביין. רבי יהודה אומר אנשים בראוי להם ונשים בראוי להן'⁹⁶. והגמרא מוסיפה לבאר: 'אנשים בראוי להם ביין. ונשים במאי. תני רב יוסף בבבל בבגדי צבעונין. בארץ ישראל בבגדי פשתן מגורי הצין'⁹⁷ (פסחים קט א). מסתבר, שבגדי פשתן היו מצויים הרבה בבבל, ועל כן אין בהם כדי לשמח ברגל⁹⁸. ואם פירשנו כהוגן את דבריו של רב יוסף, הרי לנו עדות מכוונת מפיהם של רב, רבי יוחנן ורב יוסף, על שפע של פשתן בבבל⁹⁹. ומובן

95 הגוסס הנכון הוא: 'חייב אדם לשמח את ביתו ברגל...'. ראה ר"ש ליברמן, תוספתא כפשוטה, ח"ד, עמ' 649, לשורה 8—9, ושם, בהערה 5.

96 בתוספתא פסחים פ"י ה"ד, מהדורת ר"ש ליברמן, עמ' 196, הגירסה: '...נשים בראוי להם וקטנים בראוי להם'. ועל דברי הירושלמי בשולי ברייתא זו ראה מה שהביא ר"ש ליברמן בשם אפשטיין, הירושלמי כפשוטו, עמ' 516—517.

97 וי"ג: 'בכלי פשתן המגוהצים'. ראה בדק"ס אות ר.

98 ופירש כבר כך הרב ז"ו רבינוביץ, שערי תורת בבל, עמ' 43.

99 ואפשר שמכאן תשובה לתמיהתו של ד' הלבני-ויס, שרידים מפירוש הר"א לתענית, עמ' 74, בהערה 270: 'לא מצאתי בשום מקום שהיה הרבה פשתן בבבל. אדרבא, בית שאן שממנה הביאו פשתן דקין... וצריך עיון'. אמנם המיוחס לרש"י כותב רק שבבבל היו הרבה דקלים, כמבואר בכמה מקומות. אולם כבר העיר הר"ש אלבעק, משפחות סופרים, עמ' 36, בהערה ז: '...שאנשי בבל רוב סחורתם הוא בכלי פשתן אבל לא אנשי א"י...'. ומן הראוי להעיר, שלא כל הקרקעות ולא כל האזורים בארץ-ישראל היו מתאימים לזריעת פשתן. ראה פליקס, עולם הצומח המקראי, עמ' 281; ושם, עמ' 282—284, על סוגי הבגדים שהיו מתקינים מפשתן. אשר להבדלים בין מקומות שונים בארץ-ישראל ראה דוגמה נאה בקהלת רבה סוף פרשה א; על בית-שאן בניגוד לארבל. וכן מן הראוי לזכור את דבריו של ר' יוחנן: 'מי שהניח לו אביו מעות הרבה ורוצה לאבדן ילבש כלי פשתן (ראה בדק"ס לבבא מציעא, עמ' 83, אות ת. וראה גם למעלה בהערה 97)'. ואף לא כל התקופות היו שוות. כפי שאנו מוצאים במפורש בירושלמי כלאים פ"ט לב ע"ד: '...בראשונה שלא היתה הפשתן מצויה בכל מקום. אבל עכשיו שהפשתן מצויה בכל מקום צריכים בדיקה' (בבא מציעא כט סע"ב = חולין פד ב). ואילמלי פירושו של הבבלי, שמדובר כאן בפשתת יקרה מיובאת מרומא, היינו אומרים שבמאה השלישית לספירה, בתנאים הכלכליים הקשים היה אף הפשתן המקומי יקר מאוד. וראיה לכך ממה שדרש דרשן עלום-שם על הכתוב (דברים כח, מז—מח) 'תחת אשר לא עבדת את ה' אלהיך... ועבדת את איביך אשר ישלחנו ה' בך ברעב ובצמא ובעירם וגו', כלהלן: '...ו"בעירם" כיצד. בזמן שאדם יכא (!) ללבוש חלוק

מאליו שלא כל השנים שוות. מדרך הטבע רשאים אנו להניח, שככל גידול חקלאי היו שנים שבהן לקה הפשתן בבבל וההיצע נתמעט ¹⁰⁰.

בין אמוראי בבל שומעים אנו על רב כהנא שהיה סוחר בפשתן. במסכת בבא מציעא מט א מסופר: 'רב כהנא ¹⁰¹ יהבו ליה זוזי אכיתנא. לסוף אייקר כיתנא...'. כלומר רב כהנא נתנו לו מעות על פשתן, לסוף נתייקר הפשתן. מכאן שהסוחרים היו משלמים מראש למגדלי הפשתן, על מנת להבטיח לעצמם אספקת חומר-גלם חשוב זה לשם תעשיית בגדים או לצרכים אחרים. בחומר-גלם זה נכלל גם ייצור חבלים, כפי שאנו שומעים בראש השנה כג א על השימוש ב'אטוני דכיתנא', שהם חבלים שנצטיינו בחוזקם (ראה, שם, רש"י ד"ה וקטר) ¹⁰². ונשאלת השאלה: כלום

של צמר או של פשתן ואינו מוצא וגו' (אבות דרבי נתן נו"א, פ' כ, מהדורת שכטר לו א). ור"ש ליברמן מעיר: 'This picture reflects admirably the general situation of the provincials of that time, under the reign of the Severi. These conditions did not change for centuries with the only difference that the people became more accustomed to them. About a century later we find an almost identical picture of the East in the portrayal by Lactantius...'.
Palestine in the 3rd and 4th Centuries, JQR, vol. XXXVI. 1946, p. 345

¹⁰⁰ ראה לדוגמה, מה שהבאנו למעלה בהערה 94. אם כי שם מדובר בארץ-ישראל: אבל אין להניח, כמובן, שמחלות שונות לא היו פוקדות את הפשתן בבבל. ועל מויקים ופגעים אחרים בהם הותקף הפשתן בארץ-ישראל ראה קרויס, להלן בהערה 107. על הנזק שגרמו צמחי 'תחלי' לפשתן בבבל ראה בבא מציעא קז א, דבריו של רב יהודה לרבין [בר רב נחמן].

¹⁰¹ לפי דק"ס גורס כ"מ: 'רב הונא'. ומשונה הוא הנוסח בכ"י פירנצה: 'רב יהוד כהנא...'. כלום רב יהודה סיפר את המעשה שאירע לרב כהנא, והלה פנה אל רב? ¹⁰² המילונים התלמודיים מציינים לתוספתא מעשרות פ"ג ה"ח 'אטונין' במובן חבלים. ראה בערוך השלם, כרך א, עמ' 63, ערך אטון, דבריו של קוהוט. וכיוצא בו לוי במילונו התלמודי, כרך א, עמ' 60, ערך אטונא. וכן מפרש יאסטרוב, במילונו, עמ' 42, ערך אטונא. אולם ר"ש ליברמן, תוספתא כפשוטה, ח"ב, עמ' 701, מפרש 'אטונין' ('עטינין' בכ"י ערפורט): 'זיתים מן המעטן'. הר"ל גינצבורג, בתוספות הערוך השלם, עמ' 423, ערך אטון, גוזר מן היוונית ὀθόνη משמע בוך = פשתן (= בד לבן משובח). וראה מתורגמן, ד א, ערך אטון, שמביא בתור תרגום לחבל, מיתר. ו'חבלי בוך' אסתר א, ו, מביא: 'באטונין מצוירין'. וראה אגור לר"ש גמע, שהו"ל ר"ש בובר, בספר היובל לגרץ, עמ' 20, ערך אטון, והוא איטון=חיטון. ראה ר"ש ליברמן, תוספתא כפשוטה, ח"ב, עמ' 633. על השימוש הרב בפשתן למדים אנו מדבריו של רבי חייא בכתובות קג ב. ואילו נ' ברילל הצביע על תרגום שני לאסתר א, ג. מסופר שם על מספר חידות, שחדה מלכת שבא לשלמה המלך כדי לבחון את חכמתו. אחת החידות היא זו: 'מהו ארקלין אזיל בריש כלהון. וצווח צווחא רבא ומרירא. רישיה כאגמון. שבח לחורין גנאי למס-כנין. שבח למתים גנאי לחיין. חדיי לצפורין נסים לנונין? ושלמה השיב: 'כיתנא'. ראה Fremdsprachliche Wörter in den Talmuden und Midraschim, Jahrbücher für Jüdische Geschichte und Literatur, I. Jhg. F. a/M. 1874, SS. 170-171. אולם מלבד הקשיים של מלים בודדות, שאין בידנו לפרשם, וכבר העיר על כך הר"ל גינצבורג The Legends of the Jews, Vol. VI, p. 290, n. 47, טמון הקושי העיקרי

היה רב כהנא מגדל פשתן ? דומה שרב כהנא זה שמדובר בו, שחי בימיו של רב, כפי שיוצא מן הגמרא, לא היה בעל קרקע. או מוטב לומר : שני רב כהנא חיו בימיו של רב, האחד היה תלמיד-חבר של רב והאחר תלמידו, ושניהם, ככל הנראה, לא היו בעלי קרקעות¹⁰³. ורשאים אנו להניח, שרב כהנא הנזכר זהה עם חכם בעל אותו שם שעליו מסופר במסכת בבא קמא קג א : 'רב כהנא יהב זוזי אכיתנא לסוף אייקר כיתנא. זבניה מרוותיה דכיתנא...'¹⁰⁴ (רב כהנא נתן מעות על פשתן. לסוף נתייקר הפשתן, מכרוהו בעלי הפשתן, או אפשר שמכרוהו בשביל שיתנו לרב כהנא המעות שנטלו מהלוקח¹⁰⁵).

מכאן שרב כהנא היה סוחר ידוע בפשתן. יש שהיה משלם מראש למגדלי הפשתן או לסוחרים אחרים¹⁰⁵. ואילו צרכנים, או בעלים שהיו עוסקים בפשתה לשם טוייתה לצרכים שונים, היו משלמים לרב כהנא מראש על מנת שיספק להם את חומר-הגלם הנחוץ להם¹⁰⁶. מאלף הדבר שבשני המקרים מדובר בהתייקרות של הפשתן, שגרמה לקשיים משפטיים משום שינויים שחלו במחיר ורב כהנא נתייעץ ברב כדין מה לעשות. מובן מאליו, שאלמלא ההתייקרות, שגרמה לדיון ההילכתי, לא היתה הגמרא מביאה את שני המקרים. מכל מקום, מותר לו להיסטוריון להסיק מכאן לא רק שלעתים היה היבול מועט, או שהביקוש גבר מסיבה זו או זו — תופעה שכיחה, כאמור, בכל גידול חקלאי — אלא החשוב בשני המקרים הנזכרים הוא, שמהם אנו למדים שהמסחר בפשתן היה מתנהל על-ידי תשלומים מראש. כלומר, הסוחר היה זקוק למזומנים תחת ידו, שיוכל להשקיעם לזמן ממושך. פרט זה חשוב להבנת

בכך שבטקסט של התרגום, שהו"ל שפרבר, עמ' 178, יש שינויים, והעיקר ששלמה משיב : 'סיתוא'. כלומר הסתיו או החורף, ולא פישתן (על טיבו של כה"י שממנו העתיק ופירסם שפרבר את הטקסט ראה שם, במבוא האנגלי). החילוף בין 'סיתוא' לבין 'כיתנא' הוא קל מבחינה פאליוגראפית. וראשיתה של החידה מסתברת יותר אם אנו מקבלים את הגירסה 'סיתוא'. הוא בא עם ראש השנה, הרוח החורפית 'צוות' צווחה גדולה ומרה, העשירים אינם סובלים מן החורף כמו העניים, הוא 'שבח' למתים, אפשר משום שאין יוצאים החוצה ודורכים על קברותיהם. ברם, סופה של החידה מתפרשת לפי שני הלשונות כאחת.

103 ראה היימאן, תולדות תנאים ואמוראים על רב כהנא הראשון, עמ' 841—843. ועל רב כהנא השני, עמ' 843—846. והוא אינו זהה עם רב כהנא, סוחר היין והשיכר שדובר עליו למעלה. ואשר לשאלתו של רב כהנא, אם להלכה שאל או למעשה, קשה להכריע. ראה הרשברג, הקדם, ג, עמ' 28 בהערה 3.

104 כ"י גורסים : 'זבנוה ניהליה מרוותא דכיתנא', ראה בדק"ס אות ש.

105 בירושלמי, בבא מציעא, פ"ה י סע"ג : 'כהנא יהב מ' דינרין לבר נש מיזבן ליה כיתן. יקרא כיתנא...'. מכאן שרב כהנא לא קנה מן האכר שמגדל פשתן, אלא נשתמש בסוחר-מתווך.

106 ולא מן הנמנע, שגם סוחרים נתנו לו לרב כהנא מעות מראש על מנת שיקנה עבורם פשתן. ואם כך הרי רב כהנא לא רק שנשתמש במתווך (ראה בהערה הקודמת), אלא אפשר שלעתים הוא עצמו פעל כסוחר שמביא סחורה לסוחרים אחרים.

המסחר בבבל בכלל ולעיסוק במסחר של אמוראי בבל בפרט. שכן ההצלחה בדרך מסחר זו היתה תלויה במידה מכרעת במציאת מקורות אשראי, שהיו נכונים להלוות מעות לסוחר לזמן רב. סוג זה של הלוואות מעורר מאליו את השאלה של הלוואה בריבית, ועל כך להלן.

כאן נעיין בקיצור נמרץ בשאלה אם רבי חייא ורב היו מגדלים פשתן בבבל וסוחרים בו אם לאו. ברור הוא שעשו כן בארץ-ישראל (ראה חולין פה ב והשווה ירושלמי מעשר שני, פ"ה נו ע"ד. חולין פו א, כתובות קג ב = בבא מציעא פה ב)¹⁰⁷. ואפשר שבקיאותם הגדולה בטיפוח הפשתן, והמלחמה במזיקים ובמחלות, שהיו פוקדים את הפשתן בשעת גידולו, מרמזת שהם כבר היו בקיאים בגידולו של פשתן קודם לעלייתם לארץ-ישראל. מכל מקום איבו, בנו של רב, גידל, או עסק במסחר בפשתן, כפי שאנו שומעים במסכת בבא מציעא צג ב. והלא כבר ראינו למעלה שאיבו היה סוחר בגידולי-שדה שונים. רשאים אנו להניח שאיבו למד על דרך גידולו של הפשתן והמסחר בו מאביו רב, ורב למד מדודו רבי חייא, תוך כדי שיתוף-פעולה עמו. לא מן הנמנע אפוא, שמשפחה מיוחסת זו גידלה, ואף סחרה, בפשתן בבבל קודם לעלייתם לארץ-ישראל¹⁰⁸.

מסחר בשומשמין

מבין גידולי החקלאות, שאמוראי בבל היו סוחרים בהם, מן הראוי להזכיר את השומ-שמין. מן השומשמין היו מפיקים שמן למאכל ולמאור כאחד. שכן בארצות הפרת והחידקל לא היה עץ הזית מצוי כל כך. הירודוט (מלחמות הפרסים א, 193) מציין, שבבל היו משתמשים בשמן שומשמין בלבד¹⁰⁹. ואכן על מצב זה אנו שומעים עוד במחצית הראשונה של המאה השנייה: '... רבי טרפון אומר אין מדליקין (נרות לשבת) אלא בשמן זית בלבד. עמד רבי יוחנן בן נורי על רגליו ואמר מה יעשו

107 על גידול פשתן בארץ-ישראל בכלל ראה Krauss, Talmudische Archäologie, כרך א, עמ' 139—140.

108 אמנם כפרי או סורא, מקומות מושבם של משפחת רבי חייא ורב, לא נשתבחה בפשתנה עד כמה שניתן ללמוד מן התלמודים. הפשתן שגדל בפומבדיתא וסביבתה, ובייחוד 'נהר אבא', נזתבח בטיבו, ראה, לדוגמה, דבריו של רב חסדא לתלמידיו בשבת קמ ב. וכבר הובאו דבריהם למעלה בפנים. וראה Obermeyer, Die Landschaft, עמ' 239.

109 אולם הוא אינו אומר שבכלל לא ראה עצי זית. הוא כותב שבבל (אשור) אינה מצ' טיינת בתאנינו, בזיתים או ביין. ראה שם. השומשמין נזכרים בצד התבואה כמה פעמים בחוקי ח'מורבי. ראה Driver and Miles, The Babylonian Laws, עמ' 27—28, סעיפים 19—52. בבראשית רבה פ"ז ד, תיאודור—אלבק, עמ' 346 דורש דרשן אחד את המלה 'ש:ער' בפנים שונים. באחד מהם הוא אומר: 'שמתים בתשניק בלא נר ומרחץ'. וראה שם במנחת יהודה. וקרויס, קדמוניות התלמוד, כרך א, ח"א, עמ' 17, ושם, בהערה 1.

אנשי בבל שאין להן אלא שמן שומשמין... (תוספתא שבת פ"ב ה"ג, מהדורת ר"ש ליברמן, עמ' 7, וש"נ).

דבריו של רבי יוחנן בן נורי מכוונים אל רוב יהודי בבל, שכן שמן זית היה מצוי גם בבבל, אם גם לא בכמות גדולה, כשם שגם בני ארץ-ישראל היו משתמשים בשמן שומשמין¹¹⁰. אלא שרמת המחירים היתה שונה. שמן זית בבבל מחירו היה גבוה מזה שבארץ-ישראל¹¹¹. ובייחוד אמורים הדברים בתקופה שקודם להיתר שמן של נכרים¹¹². מכל מקום, בין המהדרים בנרות שבת, או בנרות חנוכה, מדליקים בשמן זית אף בבבל. לדוגמה (שבת כג א): 'אמר רבי יהושע בן לוי כל השמנים כולן יפין לגר ושמן זית מן המובחר. אמר אביי מריש הוה מהדר מר (=רבה) אמשחא דשומשמי. אמר האי משך נהורי טפי. כיון דשמע לה להא דרבי יהושע בן לוי מהדר אמשחא דזיתא. אמר האי צליל נהוריה טפי' (אמר אביי: קודם ששמע רבה את מאמרו של רבי יהושע בן לוי היה חוזר אחרי שמן שומשמין ואומר זה מושך יותר אור [אינו ממהר לכלות כשמן זית, רש"י]). ולאחר ששמע על מאמרו של רבי יהושע בן לוי היה חוזר אחרי שמן זית שהוא 'צלול ומאיר' [רש"י] יותר). אם נשפוט לפי הקשר הדברים, מדובר כאן בנרות חנוכה (וראה גם תוספות ד"ה מריש, שמבאר כך מסיבה עניינית ומשכנעת ביותר).

ברם גם השומשמין לא היו בזול. והרי דוגמה: 'ההוא גברא דקביל ארעא לשומ-

110 ראה, לדוגמה, שביעית פ"ב מ"ז; חלה פ"א מ"ד; נדרים פ"ו מ"ט. ובתוספתא נדרים פ"ג ה"ג. ובנדרים נג א שנוייה הברייתא הבאה: 'הנודר מן השמן בארץ ישראל מותר בשמן שומשמין ואסור בשמן זית, ובבבל אסור בשמן שומשמין ומותר בשמן זית'. ועל שימוש בשמן-זית בבבל לשם הדלקת נרות יש עדות מאלפת מכמה בחינות בירו-שלמי שבת פ"ב ד ע"ד: 'רב חייא בר אשי עני מיתיה קומי רב. אמר ליה הן הויתה. אמר ליה בעיי משח דזית. אמר ליה ולא הוה לך קרבי דגים'.

111 יוסף בן מתתיהו, קדמוניות היהודים יב 120 (בתרגומו של שליט, עמ' 45), מספר שיהודי אנטיוכיה לא נשתמשו בשמן של גויים, סלבקוס ניקאטור ציווה שבתמורה יקבלו סכום כסף מסוים מראשי הגימנאסיון. והנ"ל, מלחמת היהודים, ב 591—593 (בתרגום שמחוני, עמ' קסו), מספר על יוחנן מגוש-חלב, יריבו הפוליטי, שנתעשר מיצוא שמן לסוריה. לא מן הנמנע, שגם יהודי בבל העשירים היו קונים שמן-זית מן הגליל. וראה גם בספרו של יוסף בן מתתיהו, חיי יוסף, 74 (בתרגומו של מ' שטיין, פרק יג, עמ' לו), על יהודי קיסריה פיליפוס שאין בידם שמן טהור (שהוכן על-ידי יהודים) לפי טענתו של יוחנן מגוש-חלב. ועל שפע השמן בגוש-חלב ראה, לדוגמה, מנחות פה ב; ילקוט שמעוני, משלי, רמז תתק"ן. ועל זיתים בידי יהודים בבבל ראה, לדוגמה, חגיגה כה א; ושם, בפירושו של הר"ח. ודוגמה מאלפת על תלמיד אחד של רב שהלך לחפש שמן-זית ראה בירושלמי שבת פ"ב ד ע"ד. ראה למעלה בהערה 110.

112 על היתר שמן נכרי, שהותר על-ידי רבי יהודה נשיאה, ראה ג' אלון, תולדות היהודים בארץ-ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, כרך ב, עמ' 157. על תגובתם של חכמי בבל להיתר זה, ראה עבודה זרה לו א.

שמי. זרעה חיטי עבדא חיטי כשומשמי. סבר רב כהנא למימר מנכי ליה כחשא דארעא... (בבא מציעא קד ב). כלומר, מעשה באדם שקיבל שדה לזרוע בו שומ-שמיין וזרע חיטים. עשתה חיטים כשומשמיין. סבר רב כהנא לומר — מנכה לו כחש (ניצול יתר) הקרקע. ופירש רש"י, ד"ה 'דקביל ארעא ושומשמי, קבלנות היתה לזרעה שומשמיין והן יקרין מן החטין ומכחישין את הקרקע יותר מן החטין'. מכאן ברור, שבדרך כלל היתה ההכנסה מן השומשמיין גבוהה מזו של חיטים¹¹³, אלא שהשומשמיין מנצלים את הקרקע יותר מן החיטים, או גידולי-שדה אחרים¹¹⁴. מכאן מסתבר מחירו הגבוה.

ועל כך אנו שומעים גם בקשר לדין נרות מצוה. במסכת שבת כג ב אומר רבא: 'פשיטא לי נר ביתו ונר חנוכה נר ביתו עדיף משום שלום ביתו...'. ופירש רש"י: 'נר ביתו בשבת והוא עני ואין לו כדי לקנות שמן לשתי נרות'. אין להניח שזהו דיון תיאורטי בלבד, שכן תיכף לדבריו של רבא מביאה הגמרא דברים אלה: 'אמר רב הונא הרגיל בנר¹¹⁵ הויין ליה בנים תלמידי חכמים ("... על ידי נר מצוה דשבת וחנוכה בא אור דתורה", רש"י)... רב הונא הוה רגיל דהוה חליף ותני אפיתחא דרבי¹¹⁶ אבין נגרא. חזא דהוה רגיל בשרגי טובא. אמר תרי גברי רברבי נפקי מהכא. נפקי מינייהו רב אידי בר אבין ורב חייא בר אבין. רב חסדא¹¹⁷ הוה רגיל דהוה חליף ותני אפיתחא דבי נשא דרב שיזבי. חזא דהוה רגיל בשרגי טובא¹¹⁸. אמר גברא רבא נפק מהכא. נפק מינייהו רב שיזבי'. דברים אלה נועדו לעודד את בני העם להדליק נרות מצוה ולא לחסוך בהם, כי גדול מאוד שכרה של מצוה זו.

כל מה שהבאנו למעלה דיו כדי ללמדנו שהשמן בבבל, ולא-דווקא שמן-זית, היה יקר. אם נזכור שגידול השומשמיין היה כרוך בהכחשת הקרקע, הרי הפיצוי לכך היה מחירו הגבוה. ונוסיף לכך את הביקוש הרב, שכן לא רק שמן מאכל ושמן לנר הפיקו מן השומשמיין, אלא היו גם משתמשים בשמן זה לשם רחיצה וסיכה

113 היו שנים שההכנסה מן החיטין היתה גבוהה יותר מזו של שומשמיין, וראה שם בהמשך הגמרא.

114 וכיוצא בו הפשתן, ראה בבא מציעא פ"ט מ"ט; ותוספתא, שם, פ"ט ה"לב. וראה המאירי, בית הבחירה, בבא מציעא, עמ' 387, ד"ה זריעת השומשמיין. בעיות כאלה כבר נידונו בחוקי ח'מורבי. ראה, לדוגמה, G.R. Driver and J.C. Miles, The Assyrian Laws, Oxford 1935, pp. 305-306.

115 הר"ח גורס: 'בנר חנוכה'. ובספר העתים, עמ' 16, כותב: '... הרגיל בנר חנוכה. ואית דגרסי הרגיל בנר סתמא והיא נר של שבת'.

116 כ"י וראשונים גורסים: 'דאבין'. ראה בדק"ס אות ב. וגירסה זו חשובה מאוד לבירור השאלה עד כמה היו אמוראי בבל עוסקים במלאכה מן המלאכות ואולי לא עסקו בה כלל. וראה להלן בפנים בפרק שמיני שדן בתחומי כלכלה שבהם לא עסקו אמוראי בבל. 117 ראה בדק"ס אות ה.

118 בדפוסים הישנים 'בשרגא' בלבד. ומלת 'טובא' אינה בכל הראשונים, ראה בדק"ס אות ו.

ולצורכי רפואה¹¹⁹. כלומר הביקוש לו היה גדול מאוד, ומסתבר שמכאן מחירו הגבוה. המסחר בשומשמין היה אפוא ריווחי. נראה עכשיו מי מבין אמוראי בבל עסקו במסחר במצרך חיוני זה.

במסכת בבא מציעא מט סע"א — רע"ב מסופר: 'אמר רב פפי אמר לי רבינא לדידי¹²⁰ אמר לי ההוא מרבנן ורב טבות שמיה. ואמרי לה רב שמואל בר זוטרא שמיה. דאי הוו יהבי ליה כל חללא דעלמא לא הוי קא משני בדבוריה. בדידי הוה עובדא. ההוא יומא אפניא דמעלי שבתא הוה. והוה יתיבנא¹²¹ ואתא ההוא גברא וקאי אבבא, אמר לי אית לך שומשמי לזבוני. אמרי ליה לא. אמר לי ליהו הנך זוזי בפקדון גבך דהא חשכה לי...'. (אמר רב פפי... לי אמר אחד החכמים... שאם היו גותנים לו כל חלל העולם לא היה משנה בדיבורו. בי בעצמי היה המעשה. אותו יום לפנות ערב שבת היה, והייתי יושב ובא אדם אחד ועמד בפתח. אמר לי: יש לך שומשמין למכור? אמרתי לו: לא. אמר לי: יהו מעות אלו בפקדון אצלך שכבר חשכה לי).

הסיטואציה המתוארת בסיפור זה היא מוטיב. וכבר שמענו כיוצא בו למעלה, שרב אשי ביקש לבדוק את רבינא אם מקיים הוא את כל דברי החכמים, ושלח לו שילווה לו מעות בערב שבת לשם רכישת קרקע שנזדמנה לו (בבא מציעא עה ב). כל זה בנוגע למסגרת הסיפורית, ולא לתוכנם של הדברים שהם אותנטיים בהחלט.

119 בקשר להיתר שהתיר רב יהודה לעקור שומשמין בחול המועד שואל אבבי מרב יוסף: 'שומשמי למאי חזי' (מועד קטן יב ב), והוא משיב: 'חזי לנזיי דאית בהו'. ורב האי גאון מפרש: 'לינזי דאית בהו, הגרעינין שלהן ראויין להסקה'. ראה אוצר הגאונים, משקין, הפירושים, עמ' 67 סימן קפ. בפירוש לאחד הקדמונים על הרי"ף למסכת מו"ק עמ' סט, מפרש כמו רב האי גאון. ברם במיוחס לרש"י מפרש, שמן הגרעינים היו עושין שמן. וכיוצא בו מפרש רבינו גרשום, עמ' סח. רש"י, מהדורת קופפר, עמ' 39, מפרש: 'כמושין שבהן ראויין לאכילה'. וראה, שם, בהערה 44. ובפירוש מס' משקין לאחד מרבתינו הקדמונים, עמ' לט, מפרש גרעינין שמוציאין מהן שמן. וכן מביא פירוש שני. והוא כפירושו של רש"י הנזכר. ר"ש בן היתום, עמ' 58, מביא אף הוא שני פירושים: 'חזי לנזייתא, לכדות. נזייתא הן כדות וחביות, כלומר לכסות בה דות ופיטס שיש בהן שכר (ראה למעלה בהערה 49). נוסחא אחרנא חזי לנזיי... ראוי הוא לגרעינים שיש בו לעשותם בשכר'. ועל הערך התזונתי של השמן ושימושו ראה Preuss, Biblisch-talmudische Medizin, p. 667.

120 כ"י וראשונים אחדים גורסים: 'דאמר לי ההוא מרבנן', ראה דק"ס אות ה.

121 ויש כ"י שגורסים: 'יתיבנא וקחפיינא ריש'. ראה בדק"ס אות ז. וניכר שיש כאן קירבה לשונית ועניינית כאחת לסיפור בסנהדרין צז א על רב טבות, שלא שינה בדיבורו. אם כי ביחוס תנאים ואמוראים, מהדורת הרב מימון, עמ' תנב, קבע להם שני ערכים נפרדים. והשווה ספר המעשיות שהוציא גסטר, עמ' 176.

כלומר, רב טבות, או רב שמואל בר זוטרא¹²², היו ידועים כסוחרים בשומשמין. זאת ועוד: אף במסחר זה היו משלמים מראש לסוחר¹²³, והוא גם סימן למידת האמון שהיו רוחשים לו. אכן, אמון זה היה אחד מיסודות ההצלחה במסחרם של יהודי בבל בכלל ושל אמוראי בבל בפרט.

רב פפא, בעל הקרקעות, שהכריז על עצמו שנתעשר מייצור שיכר וממכירתו, לא מנע עצמו גם ממסחר בשומשמין. במסכת גיטין עג א מסופר: 'רב פפא ורב הונא בריה דרב יהושע (אף הוא בעל קרקעות) זבן שומשמי אגודא דנהר מלכא. אגור מלחי לעבורינהו קבילו עליהו כל אונסא דמתיליד לסוף איסתכר נהר מלכא. אמרו להו אגורו חמרי אפקעינהו¹²⁴ ניהלן דהא קבילתו עלייכו כל אונסא דמתיליד. אתו לקמיה דרבא אמר להו קאקי חיורי משלחי גלימי דאינשי. אונסא דלא שכיח הוא' (רב פפא ורב הונא . . . קנו שומשמין על חוף נהר המלך. שכרו מלחים להעבירם וקיבלו [הספנים] עליהם כל אונס שיקרה. לסוף נסתם הנהר, אמרו להם [רב פפא ורב יהושע] שכרו חמורים להעלות את השומשמין, שהרי קיבלתם על עצמכם כל אונס שיקרה. באו לפני רבא, אמר להם [רבא]: אווזים לבנים [לפי שהיו זקנים, רש"י] מפשיטין בגדי אנשים [פוסקים עליהם דין להנאתן, רש"י]¹²⁵. אונס שאינו שכיח הוא)¹²⁶.

122 הר"ח סובר שהסוחר בשומשמין היה רב שמואל בר זוטרא. ור"ש בן צמח דוראן, מגן אבות, עמ' קח, גורס כך בנדה לג ב. ולדעתו הוא-הוא 'רב שמואל', שרב פפא ביקר אצלו בתואך ('תוך', ראה להלן בהערה 133). אולם כ"מ גורס שם: רב זוטרא.

123 דבר זה ניכר ביותר מסיפור המעשה בגמרא קודם שבא סיפורנו, שהובא לשם תיקון סיפור המעשה שקדם לו.

124 כ"י ואטיקן גורס: 'אפרקינהו ניהלן', ראה בדק"ס של פלדבלום. ובתוספות רי"ד גורס: 'ואסקינהו ניהלן'.

125 הערוך, ערוך השלם, כרך ז, עמ' 179, ערך קק², מפרש: 'אנשים קשים זקנים . . .'. אולם ב"מ לוין, אוצר הגאונים, כתובות, הפירושים, עמ' 49, סימן רמ"ז, מביא מערוך, כ"י תימני: 'אנשים קטנים קשים . . .'. ואילו Obermeyer, Die Landschaft, עמ' 71 בהערה 2, מפרש: קאק=קוק בתור עוף מים שהוא סמל לזללנות חסרת שובע. כלומר, רבא טוען נגדם שהם רודפי בצע. וראה W. Bacher, Ein Hebräisch-Persisches Wörterbuch aus dem vierzehnten Jahrhundert, Budapest 1900, S. 24, n. 3: "'אתו לקמיה דרבא אמר להו קאקי חיוארי משלחי גולמאני דאינאשי". פירוש קאק עוף. הוא מצוי על מימי בבל והוא כולו לבן ואין בו גוון אחר ויש לו צוואר ארוך. כי עיקר לשון צוואר העוף בארמי קאקא. ובזמן שמתלבן שער הזקן הרבה אומרים חיור כקאקא. וקוראים לזקנים קאקי חיורי. ובמשל אומרים לזקנים המחמסים קאקי חיוארי . . .'.²⁷⁴

126 לסוגי אונס שכיחים בהשמטת ספינות-מסחר שייכים: 'פקידים קנאים יתר על המידה . . . פגעי מזג-האוויר . . . התנגשויות בין ספינות'. סאגס, דברי ימי בבל, עמ' 274. ושם, מביא מקרה 'תאונה שאירעה לספינה שהובילה תבואה בשביל הארמון. היה הכרח להעלות את הספינה על החוף, והפקיד מבקש הוראות מה לעשות בתבואה המונחת על גדות הנהר'.

אגב כך רואים אנו שוב את מידת התקיפות, שבה נהגו רב פפא ורב הונא בריה דרב יהושע כלפי הספנים על מנת למנוע מעצמם הוצאות נוספות, ושלא בצדק, לדעתו של רבא. חבל שלא נמסרה לנו, ואפילו ברמז קל, תגובתם של שני האמוראים הסוחרים על הדברים הקשים שהטיח נגדם ראש ישיבת מחוזא¹²⁷. תגובתו של רבא אינה תגובה חד-פעמית על שני האמוראים הנזכרים, שהיו נוהגים בתחילת שנות על מנת למנוע מעצמם הפסד כספי. שכן במסכת כתובות פד סע"ב — פה רע"א, אנו קוראים: 'יימר בר חשו הוה מסיק ביה זוזי בההוא גברא. שכיב ושביק ארבא. אמר ליה לשלוחיה זיל תפסה ניהליה. אזל תפסה. פגעו ביה רב פפא ורב הונא בריה דרב יהושע. אמרו ליה את תופס לבעל חוב במקום שחב לאחרים. ואמר רבי יוחנן התופס לבעל חוב במקום שחב לאחרים לא קנה. תפסוה אינהו. רב פפא מימלח מלוחי. רב הונא בריה דרב יהושע ממתח לה באשלא. מר אמר אנא קנינא לה לכולה. ומר אמר אנא קנינא לה לכולה... אתו לקמיה דרבא אמר להו קאקי חיורי משלחי גלימי דאינשי, הכי אמר רב נחמן והוא שתפסה מחיים' (יימר נשה מעות באיש אחד. מת [בעל החוב] והניח אחריו ספינה. אמר [יימר] לשלוחו לך ותפוס אותה. הלך ותפסה. פגשו בו רב פפא ורב הונא בנו של רב יהושע [אף הם הלכו לו לנפטר] אמרו לו... תפסוה הם. רב פפא 'היה מנהיג הספינה בעוגין שלה'¹²⁸. ורב הונא 'היה הולך על שפת הנהר ומושכה בחבל כולה'¹²⁸. מר אמר אני קניתי את כל הספינה וכך טען השני... באו לפני רבא. אמר להם) וכו'.

מקרה זה אינו מגלה לנו לא את תנאי ההלוואה ולא את מטרתה, והוא מפנה אותנו לעיין באחד העיסוקים הכלכליים שבו היו אמוראים בבבל משתתפים השתתפות פעילה ביותר. והכוונה לעסקי כספים והלוואות.

עסקי כספים והלוואות

על אחדים מאמוראי בבל מספר התלמוד, שהיו נושים סכומי-כסף גדולים בעמיתיהם החכמים, או בסתם יהודים ואף בנכרים. מקורות אלה אינם מגלים לרוב אם מדובר בהלוואה ואם שותפות במסחר, או בממון שהפקיד אמורא בידיו של סוחר על מנת שיקנה בשבילו סחורה מסויימת. מקורות אלה יש בהם עניין רב לא רק להכרת מעמדם הכלכלי והיקף עיסוקיהם של האמוראים, אלא יש בהם גם ללמדנו על יחסים

127 והדברים קשים אף אם נקרא 'משלחי גלימי דאינשי' כשאלה. ראה פירוש רבינו יהודה בר נתן לכתובות, עמ' 83. אולם הר"ח, אוצר הגאונים, כתובות, עמ' 64, מבאר: 'וכשבאו אצל רבא גער בהן'.

128 לשון רש"י במהדורה קמא. ראה פירוש רבינו יהודה, עמ' 83.

כלכליים וחברתיים מסוימים, כפי שהיו נהוגים בימים ההם באימפריה הפרסית (ולעתים אף מחוץ לגבולותיה).

במסכת בבא קמא קד ב מסופר: '... דרב פפא ¹²⁹ הוה מסיק ¹³⁰ תריסר אלפי זוזי בי חוזאי. אקנינהו ניהליה לרב שמואל בר אבא ¹³¹ אגב אסיפא דביתיה. כי אתא נפק לאפיה עד תואך' (רב פפא היה נושה שנים עשר אלף זוז בבית חוזאי, הקנם לו לרב שמואל בן [אבא] אחא על גב מפתן ביתו [שכן הדין הוא 'נכסים שאין להם אחריות' — כגון מטלטלין — 'נקנין עם נכסים שיש להן אחריות', והם נכסי דלא נידי. ראה רש"י ד"ה נקנינהו] ¹³². כשבא [רב שמואל] יצא [רב פפא] לקראתו עד תואך) ¹³³. במקרה זה לא ידועים לנו לא מטרת ההלוואה, או תכלית הפקדת הממון, ולא בעל החוב, אם יהודי הוא ואם נכרי. אבל אנו למדים על עסקיו הגדולים של רב פפא, בעל הקרקעות העשיר ובעל תעשיית השיכר והסוחר, שכן זהו סכום כסף נכבד מאוד. אנו שומעים גם על קשרים כלכליים בין גרש, מקום מושבו של רב פפא, לבין ביי-חוזאי.

ביי-חוזאי (חוזיסטאן, חבל-ארץ שהיום הוא בגבולה של פרס) ¹³⁴ היתה רחוקה לערך ממרכזי היישוב היהודי בבבל. חשיבותו הגדולה של איזור ביי-חוזאי היתה בכך, ששימש מקום-מעבר בין בבל ובין פרס, ודרכו הועברו סחורות בשני הכיוונים, הן במסחר ביבשה והן בים דרך המפרץ הפרסי. רב שמואל בן אחא, תלמידו של

129 וי"ג: 'דבריה דרב פפא'. ראה באוצר הגאונים, בבא קמא, הפירושים, עמ' 159, סימן רע"ט, דיני הקנין להרא"ש מלוניל. והוא גורס: 'תליסר אלפי זוזי' וכיוצא בו גורס הר"ח, ראה אוצר הגאונים, פירוש ר"ח, עמ' 100. וכיוצא בו גורס, כ"מ לבבא מציעא מו א. וראה בדק"ס לבבא בתרא עז ב אות מ, ושם לקנ ב, אות ע.

130 באוצר הגאונים, הנזכר למעלה בהערה 129, פירוש ר"ח, עמ' 72 גורס: 'דהוה ליה ביי חוזאי' — לשון שמרמו יותר על הפקדת ממון מאשר על חוב.

131 על ואריאנטים של שם זה ראה בדק"ס, אות ס. ור"ש גמע, ספר היובל לגרץ, עמ' 28, ערך אסיפא, גורס: 'לרב אחא בריה דרבא'. ור"ח, הנזכר בהערה הקודמת, גורס: 'לרב שמואל בר אחא'.

132 רש"י ד"ה אסיפה דביתיה מביא גם פירוש שני: 'סוף בית הקנה לו זוית אחת'. ור"ש גמע, ראה בהערה הקודמת, מפרש: 'והוא בית שער של חצר'. וציין לו באוצר הגאונים, הנזכר למעלה בהערה 129. על 'קניין אגב קרקע' ראה א' גולאק, יסודי המשפט העברי, ספר א, עמ' 118—120.

133 על ואריאנטים של שם זה ראה בדק"ס אות ע. ושם לבבא מציעא מו א, אות ר, ולבבא בתרא, עז ב, אות מ, ושם, לקנ ב אות ע. וראה אוברמאייר, כנ"ל, עמ' 208, שסובר כי תואך-תווק היה סמוך לגרש. ברם שי"ר, כרם חמד, ה, עמ' 228 סובר שתואך היתה בפרס. ור"ש בן צמח דוראן, מגן אבות, עמ' קח, גורס בנדה לג ב: 'תוך'. ובכ"מ, נדה לג ב, גורס: 'תווק'.

134 אוברמאייר, כנ"ל, עמ' 204—214.

רב פפא¹³⁵, יצא אפוא לביי-חוזאי, ורבו ביקשו שיביא לו משם את כספו¹³⁶. אין זה מקרה יחיד, שבו אנו שומעים על קשרי מסחר בין יהודי מבבל לבין סוחר בביי-חוזאי. כך, למשל, במסכת תענית כא ב מסופר: 'אמרו ליה לשמואל איכא מותנא ביי-חוזאי. גזר תעניתא ... כיון דאיכא שיירתא דלווי ואתיא בהדיה'¹³⁷ (אמרו לו לשמואל מגפה ישנה בביי-חוזאי, גזר תענית משום שיש שיירה ואדם 'מתלווה ובא עמה' — מיוחס לרש"י). השיירות היו אפוא מצויות בין נהרדעא לבין ביי-חוזאי. ואדם שבא בשיירה עלול להעביר עמו את המחלה¹³⁸.

מכאן ברור שהיו קשרים כלכליים בין יהודים ביישובים שונים בבבל לבין מרכזים מסחריים בביי-חוזאי¹³⁹. רב פפא, כאמור, משתמש באחד מתלמידיו לשם גביית ממון. על תופעה זו אנו שומעים לעתים. לדוגמה: '... דרבי אבא הוה מסיק זוזי בדרב יוסף בר חמא, אמר ליה לרב ספרא בהדי דאתית אייתינהו ניהלי...'. (בבא קמא קד ב). כלומר, רבי אבא היה נושה בו מעות ברב יוסף בן חמא. אמר לו לרב ספרא: עם שאתה בא הביאם לי וכו'. אף כאן לא ברור באיזה סוג של חוב מדובר, האם רבי אבא מכר לו סחורה באשראי, אם הפקיד אצלו ממון לשם תכלית מסוימת, או שמא מדובר בהלוואה. מכל מקום, רב ספרא שהיה רגיל בשיירות (ראה, לדוגמה, בבבא קמא, קט"ז א) היה נאמן על רבי אבא, שממנו קיבל הלכות הרבה (ראה היימאן, תולדות תנאים ואמוראים, עמ' 966, טור ב, וראה בבא בתרא קע א, ושם, קע"א, ב, שרב יצחק בר יוסף היה נושה ברבי אבא), שימלא את שליחותו ביושר. רב ספרא היה עצמו סוחר, שיושרו במסחר היה לשם ולתפארת. במסכת מכות כד א

135 ראה היימאן, תולדות תנאים ואמוראים, עמ' 1134. והגירסה רב שמואל בר אחא מקו-יימת מתוך המקבילות, בבא מציעא מו א; בבא בתרא עז ב; ושם קנ ב.

136 רב פפא יצא לקראתו, משום שלדעת רש"י: 'שהיה שמח שהביא לו מעותיו'. מכאן שקשריו הכלכליים של רב פפא היו ענפים. סוחרים היו מודיעים לו, שהכסף מצוי בידיו של תלמידו.

137 י"ג: 'דשכיחי שיירתא'. או 'דשכיחן שיירתא'. ראה בדק"ס אות מ. ושם, שינויים נוספים, ובמיוחס לרבינו גרשום גורס: 'דשכיחי שיירתא'.

138 וראה מעשה בית-הדין של רבינא, בבא קמא קי"ב סע"ב, ומשם אנו למדים ששנים-עשר חדש הוא הזמן מיציאת שיירה, שיוצאת מבבל לביי-חוזאי, וחזרת משם. המדובר, כפי הנראה, בזמן הממושך ביותר. ראה אוברמאייר, כנ"ל, עמ' 206, הסובר שמסע בכיוון אחד ארך שלושה שבועות בערך, וכיוצא בו הדרך בחזרה, ואם שהתה שם השיירה שבועיים הרי בסך-הכול הלכה שיירה הלך ושוב כשני חודשים. אולם ברלינר, Beiträge, עמ' 35, מקבל את הדברים כפשוטם. ורב האי גאון פירש: 'ואי נמי איכא שיירתא דאזלין ואתרין (ואתון) מעכבינן ליה עד י"ב ירחי כי הא דרבינא וכו' '. אוצר הגאונים בבא קמא, התשובות, עמ' 96. וראה שם בהערה ד. מכאן ברור, שלא במרחקים של מהלך שנים-עשר חודשים מדובר.

139 וראה תענית כב א, על ה'זנדוקא' בשוק בביי-לפט, עיר במחוז ביי-חוזאי, ועל קשרי מסחר בין ארץ-ישראל לבין ביי-חוזאי, ראה על אבימי בריה דרבי אבהו, כתובות פה א.

אומרת הגמרא על הכתוב 'ודבר אמת בלבבו' (תהלים טו, ב): 'כגון רב ספרא'. ונתפרש בשאלות כלהלן: '...הוה ליה ההוא חמרא לזבוני. אתא ההוא גברא ובעייה. הוה קא קרי קריאת שמע. אמר ליה מי זבנת לי ניהלי בזוזי פלן. לא אהדר ליה. סבר לא ניחא ליה בהכי. אטפיליה ואמר ליה יהבת לי ניהלי בזוזי פלן. לא אהדר ליה. בתר דאסיק אמר ליה מן כד אמרת בזמן קדמאה גמרי בלבי לזבוני לך. הא טופנא לא שקילנא מינך' (פרשת ויחי, שאלתא לו, דפוס ונציה ש"ו, יד, רע"א, ובמהדורת הרב מירסקי, שאלתא לח, עמ' רנב) ¹⁴⁰.

רב ספרא הסוחר (ולא עלה בידנו לברר במה סחר ¹⁴¹), שנודע ביושרו, ביקשו ר' אבא, שישב בארץ-ישראל שיגבה בשבילו מעות מרב יוסף בר חמא במחוזא ¹⁴². ובהזדמנות אחרת אנו שומעים, שרב ששת ביקש מרב יוסף בר חמא שיביא לו המעות בשביל סרבלים שנתן לאדם אחד במחוזא באשראי (גיטין יד א, וברש"י ד"ה אשרתא). דוגמאות מועטות אלו דיין להוכיח שאמוראי בבל, וגם חכמי ארץ-ישראל ¹⁴³, היו רגילים לבקש מעמיתיהם, או מתלמידיהם, לסייע בידם לגבות חוב או פיקדון.

¹⁴⁰ רש"י, שהוא ריב"ן, חתן רש"י, ראה אפשטיין, תרביץ שנה ד, תרצ"ג, עמ' 15, 183 (וכבר קדם לו בזה רמא"ש. ראה במהדורתו מסכת מכות, למקומנו, עמ' 64, בהערה 8) מביא את קבלת הגאונים הזאת, בלי להזכיר שמדובר בחמור אחד שרב ספרא ביקש למכור אותו. ואלו דבריו: '... בשאלתות דרב אחאי והכי הוה עובדא דרב ספרא היה לו חפץ אחד למכור. ובא אדם אחד לפניו בשעה שהיה קורא קריאת שמע, ואמר לו תן לי החפץ בכך וכך דמים. לא ענהו מפני שהיה קורא קריאת שמע, כסבור זה שלא היה רוצה ליתנו בדמים הללו והוסיף. אמר תנהו לי בכך יותר. לאחר שסיים קריאת שמע אמר לו טול החפץ בדמים שאמרת בראשונה. שבאותן דמים היה דעתי ליתנם לך'. והרשב"ם לבבא בתרא פח א, ד"ה רב ספרא, מביא את הדברים הללו בקיצור. ובמיוחס לרבינו גרשום, לבבא בתרא הנ"ל, יודע שהמדובר בחמור אחד שעמד למכירה.

¹⁴¹ אביו הניח מעות אחריו, ורב ספרא עשה בהם מסחר, ראה בבא בתרא קמ"ד א. הוא הגיע במסעותיו לקיסריה שעל חוף ים התיכון. ראה עבודה זרה ד א. והוא בא לארץ לשם מסחר, שכן רבי אבהו ביקש בשבילו הנחה מתשלום מכס. וראה גם פסחים נב ב. פעם אחת אנו שומעים על שותפות בעיסקא עם איסור. ראה בבא מציעא לא סע"ב (וראה גירסת ר"ש בן חפני, שירי ספר השותפות, גנזי קדם ו, תש"ד, עמ' 67. ויש לתקן ציון המקום בהערה א). וחשובה מאוד היא הכרעתו של רבא (בבבא בתרא קמ"ד א): 'רב ספרא גברא רבה הוא לא שביק גירסיה וטרח לאחרני'. לעיקרון זה נודעה השפעה על פעילותם הכלכלית של חכמים בבבל, ועוד נחזור אליו להלן בפנים.

¹⁴² ופעם אחרת אנו שומעים שהלך למחוזא. ראה חולין צד ב. ובדק"ס, אות ס. זוהי תופעה מעניינת שרבי אבא, שישב בארץ-ישראל עמד בקשרי כלכלה עם אמוראי בבל. לעתים הוא נשה בהם ולעתים להיפך. או שמא מדובר ברבי אבא שירד מארץ-ישראל לבבל? על שאלה קשה זו ראה מה שכתב ר"ח אלבק, מבוא לתלמודים, עמ' 383, ובהערה 375. ¹⁴³ ראה, לדוגמה, גיטין יד סע"א—רע"ב, מה שביקש ר' אחי ברבי יאשיה, שישב בארץ-ישראל, מרבי דוסתאי ברבי ינאי ומרבי יוסי בר כיפר, שעה שהאחרונים ירדו לנהרדעא. וראה על עניין זה בספרי, ראשות הגולה בבבל בימי המשנה והתלמוד, עמ' 58—60.

עובדה זו, שמעידה על אמון הדדי בין החכמים לבין עצמם, או בין חכמים לבין תלמידיהם, מעידה גם על יחסים חברתיים שחרגו מחוץ לתחום הלימוד, ההוראה והדין. כלומר החכמים היו להם אינטרסים משותפים, והם נסתייעו סיוע הדדי בתחום הכלכלה, דבר זה, כמובן, עשה אותם לשכבה מיוחדת בקרב יהודי בבל לא רק מבחינה דתית, כפי שמצטיירת דמותם בהיסטוריוגרפיה, אלא אף מבחינה כלכלית וחברתית.

ונשוב עכשיו ונעיין במקרים נוספים, שבהם אמוראי בבל היו נושים בעמיתיהם, או בסתם יהודים, ולעתים בנכרים. מקרה מעניין מכמה בחינות מסופר בגיטין לז ב: 'אבא בר מרתא דהוא אבא בר מניומי הוה מסיק ביה רבה¹⁴⁴ זוזי, אייתינהו ניהליה בשביעית. אמר ליה משמט אני. שקלינהו ואזל. אתא אביי אשכחיה דהוה עציב. אמר ליה אמאי עציב מר. אמר ליה הכי הוה מעשה. אזל לגביה. אמר ליה אמטת ליה זוזי למר. אמר ליה אין. אמר ליה ומאי אמר לך. אמר ליה משמט אני. אמר ליה ואמרת ליה "אף על פי כן". אמר ליה לא. אמר ליה ואי אמרת ליה "אף על פי כן" הוה שקלינהו מינך. השתא מיהת אמטינהו ניהליה ואימא ליה "אף על פי כן". אזל אמטינהו ניהליה ואמר ליה "אף על פי כן". שקלינהו מיניה...'. (אבא בן מרתא... נשה בו רבה מעות. הביאן אבא בן מרתא בשביעית. אמר לו רבה: משמט אני. נטל אבא בן מרתא את המעות והלך לו. אביי בא אל רבה וראהו עצוב. שאל על שום מה עצוב הוא, ורבה סיפר לו את המעשה שאירע לו עם אבא בן מרתא. הלך אביי אל אבא בן מרתא... והלה אמר לו שאמנם הביא את המעות אלא שרבה אמר לו 'משמט אני'. וכלום אמר לו 'אף על פי כן'? השיב לו, שלא אמר כך. אמר לו אביי: לו היית אומר כך, היה נוטל ממך. ומכל מקום הבא אותן המעות אליו ואמור לו 'אף על פי כן'. הלך אבא והביא את המעות לרבה ואמר לו 'אף על פי כן' ורבה נטלן).

רבה ואביי נהגו, כפי שאנו לומדים מן הירושלמי שביעית פ"י לט ע"ד: 'המחזיר חוב בשביעית ואומר לו משמט אני רוח חכמים נוחה הימנו. רב הונא אמר בשפה רפה והימין פשוטה לקבל'.

לפנינו מקור חשוב מאוד בדין שמיטת כספים 'בזמן הזה' בכלל ובחוץ-לארץ בפרט, אלא שדבר זה אינו מענייננו כאן. מעניינת אותנו העובדה, שרבה היה מלווה לתלמיד-חכמים כסף. אבא בר מרתא היה לווה כספים גם מראש הגולה, ועשה ככל

¹⁴⁴ י"ג: 'רבא'. ראה אוצר הגאונים גיטין, התשובות, עמ' 73, סימן קפ"ט. וכיוצא בו גורס המאירי, מגן אבות, מהדורת הרב לאסט, גדפס מחדש בניו-יורק, תשי"ט, עמ' סב—סג. וכן גורס בתוספות רי"ד. מבחינה עניינית יש להעדיף את הגירסה רבה, ראה להלן בפנים. וכך גורסים כ"מ וכ"י ואטיקן.

יכולתו להשתמט מפרעון החוב, עד שנתפס ביום שבת אחד על-ידי 'דבי ריש גלותא' (ראה שבת קכ"א ב; יבמות קכ א)¹⁴⁵. רשאים אנו להניח, שאבא בר מרתא היה סוחר שנזקק מדי פעם למזומנים לשם ניהול עסקיו. והמעניין במקרה שלפנינו, שרבה, שלא היה בעל רכוש היה מלווה מעות לסוחר¹⁴⁶, ואלמלא נאמנותו ומסירותו של אביו, בן-אחיו ותלמידו של רבה, היה מאבד את דמי ההלוואה. והרי לך, אגב, דוגמה יפה ל'שימוש תלמידי-חכמים' (וראה שבת קמ"ח ב, וגיטין לז א על אמוראי בבלי, שהיו כותבים פרוסבול ולא היו משמיטים הלוואות שנתנו).

שונה היה היחס של אמורא אל בעלי-חוב שלא היו חכמים. במסכת בבא קמא צז א מסופר על 'בי רב יוסף בר חמא הוה תקיף עבדי דאינשי דמסיק בהו זוזי ועבדי בהו מלאכה' (בית רב יוסף בר חמא היו תוקפים עבדים מבני-אדם שהיו נושים בהם מעות ועושים בהם מלאכה). קשה מכאן להסיק באיזה חוב מדובר, אם כי לא מן הנמנע שמדובר כאן בחובות שמקורם במכירה באשראי. והרי כבר ראינו למעלה, שרב יוסף בר חמא עמד בקשרי מסחר עם רבי אבא שישב בארץ-ישראל. נוהג זה של רב יוסף בר חמא מעיד על מעמדו האיתן במחוזא. אולם לאחר התערבותו של בנו, רבא, שהוכיח לו לאביו שיש בכך משום ריבית, חדל רב יוסף ממנהגו זה.

ומאלף המקרה שאירע לרב פפא עם גוי אחד. אמנם זכרוננו של מקרה זה לא נשתמר בתלמוד אלא נרמז לו בלבד, ואולם סיפור המעשה בא אלינו במסורת גאונים. מסופר בברכות ח ב שרבא יעץ עצות אחדות לבניו, ובין השאר אמר להם: 'אל תשבו על מטה ארמית'. הגמרא מציעה שלושה פירושים למונח 'מטה ארמית'. ההצעה השלישית היא 'ארמית ממש. ומשום מעשה דרב פפא'¹⁴⁷. רב נסים גאון

145 ראה בספרי, ראשות הגולה בבבל בימי המשנה והתלמוד, עמ' 154—155, ובהערה 26.
146 כבר הערנו על דברי הגמרא במגילה ז רע"ב, שמהם אנו שומעים על שיפור במצבו הכלכלי של רבה לאחר שנתמנה לראש ישיבה בפומבדיתא. וראה עוד להלן בפנים בראש פרק שביעי. מכל מקום, לדרגת עושר לא הגיע רבה. ראה דבריו של רבא, מועד קטן כח א, על ההבדל התהומי בין מצבו הכלכלי של רב חסדא לבין מצבו של רבה.
147 השווה פסחים קי"ב ב. קוהוט, ערוך השלם, כרך א, ערך ארס¹, עמ' 290, טור א, הציע לגרוס 'רבא' במקום רבינו. אולם בפרקי דרבינו הקדוש בכל המהדורות נמצא כמו לפנינו בפסחים. ראה מהדורת שענבלום יג ב; גרינהוט עמ' עב; וכיוצא בו בחופת אליהו, מהדורת אייזנשטיין, אוצר מדרשים, ח"א, עמ' 174, ראש טור ב; וגם הר"ח לפסחים גורס: 'רבינו'. וכך היתה הגירסה בפסחים לפני ר"י אבוהב, מנורת המאור, מהדורת חורב—קצנלבוגן, עמ' 97. קוהוט, כאמור, הציע לקרוא בפסחים 'רבא' במקום 'רבינו הקדוש'. על-ידי כך הוא מבקש לתרץ את הקושיא שהקשה בבית נתן: 'שהרי רב פפא היה בדור אחרון של אביו ורבא. ואיך שייך לומר שרבינו הקד' ידע מעשה דרב פפא...'. אולם אין זו קושיא כלל. ואי-אפשר לקבל את תיקונו של קוהוט כנגד כל הספרים. ומפני-מה אין זו קושיא? אם נבדוק בדבריו של 'רבינו הקדוש' נמצא שהוא אמר: '... אל תישן על המטה עד שתקרא קריאת שמע...'. (ראה מנורת המאור לר"י אלנקאווה, מהדורת ענעלאו, עמ' 479). בבבלי היו קוראים למיטה זו, שעליה ישן

מפרש את המעשה כך: 'אמרי דרב פפא היתה לו מלוה אצל גוי. אמר כיון שדחקו רב פפא לגוי במלוה שלו רצה הגוי לעשות לו עלילה במרמה כדי להנצל בה מן התביעה שלו. מה עשה. נטל תינוק אחד קטן מת והשכיבו על מיטה שלו וכיסהו בבגדים כדי שלא ירגיש בו אדם. ואמר לו לרב פפא בא עמי לביתי ואני נותן לך את שיש לך אצלי. הלך אצלו ונכנס לביתו. אמר לו הגוי שב לך על המיטה. נתן עיניו רב פפא בדברים שהיו על המטה קודם שישב עליה, ומצא התינוק המת מוטמן בתוך הבגדים, והרגיש הדברים שרצה להתעולל עליו עלילות ברשע, ומאותה שעה אסרו חכמים לישב על מיטה ארמית מפני כן. וזה המעשה בקבלה הוא אצלי מרבי אדוננו הרב הקדוש רבנו חושיאל ריש בי רבנן ז"ל ולתחיה, וגם מצאתי אותו בתשובות הגאונים כמו כן' (ספר המפתח לר' נסים על מסכת ברכות, מהדורת גולדנ-טאל, יג א.).

הקבלה האמורה לא היתה, כאמור, בתלמוד אלא נמסרה בעל-פה, כפי שהעירו האחרונים¹⁴⁸. לפיכך יש שינויים בסיפור המעשה. לפי המיוחס לרש"י, ורשב"ם לפסחים קי"ב ב, ד"ה דלא תיגני, מסתיים סיפור המעשה בבריחתו של רב פפא מן המדינה. אולם עיקרו של המעשה — ההלוואה לגוי והעלילה שביקש להעליל על רב פפא — היה ידוע לכל הראשונים. אף במקרה זה אפשר שרב פפא מכר לגוי אחד סחורה באשראי, כשם שכבר נזדמן לנו לשמוע למעלה על עסקיו הרחבים של רב פפא שאף הם ניתנו לקונים באשראי. ואכן רב פפא, שהיה מנוסה במסחר באשראי, הוא שאמר: 'כל אגב גביא בעיא כל אשראי ספק אתי ספק לא אתי ודאתי מעות רעות נינהו' (פסחים קי"ג א)¹⁴⁹. ופירש הרשב"ם: 'כל דבר שצריך לכתוב שטר

אדם שלא קרא שמע, 'מטה של ארמית', כלומר, מיטה של גוי. והלא בפירוש אומר הבבלי, בברכות ובפסחים, שפירושו של מונח זה, 'מטה ארמית', הוא: 'דלא תגנו בלא קריאת שמע'. ואילו במהדורת גרינהוט, הנ"ל, גורס בדברי רבי: 'ואל תשב על מטה ארמית' סתם. וברור הוא שהבבלי מוסיף: 'ומשום מעשה דרב פפא'. ממש כך יש להפריך את הקושיה שהקשו, מה הקשר בין שכנציב, ישוב בבבל, ולרבי. ברור לגמרי שזו הוספת הבבלי. שכן רבי אמר רק: 'אל תדור בשכונה עם הליצנים', או: 'אל תדור במושב לצים' (מהדורת גרינהוט הנ"ל).

¹⁴⁸ ראה, לדוגמה, קוהוט הנזכר בהערה למעלה. והרב רבינוביץ בדק"ס לברכות למקומנו אות ק. ועל תופעה זו שהגמרא מרמזת למעשים ואינה מגלה אותם, ראה ש"ר רפפורט, תולדות רבינו נתן בעל הערוך, ורשה תרע"ג, עמ' 59—60. אולם אפטוביצר, ספר ראבי"ה, ח"א, עמ' 13 בהערה 12, מעיר שסיפור המעשה היה 'לפני רבינו בגמרא, ולכן לא פירשה'. והוא מוסיף ואומר: 'אבל לפני הראשונים לא היתה וכו'. ראה הרב ש"א וורטהיימר, פירוש רב סעדיה גאון על מסכת ברכות, ירושלים, תרס"ח, ה א; הר"ש אסף, חלק מפירוש קדמון למסכת ברכות לאחד מבני זמנו של הרמב"ם, מאמרים לזכרון הרב צ"פ חיות, וינא, תרצ"ג, עמ' לא.

¹⁴⁹ באגדות התלמוד גורס: 'רב חסדא'. אבל אין גירסה זו מקוימת. ושינויים קלים אחרים ראה בדק"ס אות צ.

עליו כגון מלוה ואמנה¹⁵⁰ גביא בעי. כלומר עדיין הוא צריך לגבות ויש בו טורח. מעות רעות, דפרע ליה ניהליה זוזא זוזא'.

מלבד הקשיים האובייקטיביים הנזכרים, שהיו כרוכים במסחר באשראי, נתעוררו לעתים גם קשיים שמקורם בהלכות שונות. כך, למשל, אם יש משכון בידיו של המלווה עשוי להתעורר חשש של נטילת ריבית. כך לדוגמה, אם המשכון הוא שדה מתעוררת השאלה, אם מותרת אכילת פירות של השדה — המשכון, כניכוי עד פירעון החוב ואם לאו: 'רב כהנא ורב פפי¹⁵¹ ורב אשי לא אכלי בנכיתא. רבינא אכיל בנכיתא' (בבא מציעא סז ב, וראה, שם, על 'משכנתא דסורא')¹⁵².

קושי אחר שכרוך בגביית חוב נתעורר בקשר לדין שביתה בחול-המועד. לדוגמה: 'רבינא הוה מסיק זוזי בבני אקרא דשנאותא¹⁵³. אתא לקמיה דרב אשי אמר ליה מהו למיזל האידנא עלייהו. אמר ליה כיון דהאידנא הוא דמשכחת להו ביומי אחריני לא משכחת להו כפרקמטיא האבד דמי ושרי' (מועד קטן י סע"ב). כלומר, רבינא היה נושה באנשים באקרא דשנאותא. בא לפי רב אשי ושאל, האם מותר לו ללכת בחול המועד לגבות חוב. השיב לו: כיוון שעכשיו הם מצויים (בביתיהם בגלל המועד) ובימים אחרים אינם מצויים, הרי הוא כפרקמטיא האבד ומותר (לך לגבות). רשאים אנו להניח שמדובר כאן בגביית חוב ממכירה באשראי, שכן כבר הבאנו למעלה שרבינא היה קונה יין מבני אקרא דשנאותא. אם כי במקרה ההוא (בבא מציעא עג ב) מדובר ברבינא ששילם להם מראש בעד יינם. אפשר שהלך לגבות מעותיו על סחורה (כגון יין) שהיו צריכים לספק לו, ולא סיפקו לו במועד שנקבע, ואפשר שגם מכר להם סחורה מסוימת באשראי¹⁵⁴. על היקף מסחרו כבר עמדנו למעלה ונציע עוד את הדברים הבאים (מועד קטן י סע"ב): 'רבינא הוה ליה ההוא עיסקא

150 על מונח משפטי זה, שמציין סוג מוגדר של מסחר, ראה בבא מציעא, נא ב, ושם ברש"י ד"ה הנושא ונותן באמנה. וראה א"ש הרשב"ג, הצמר והפשתה בימי התלמוד, הקדם, ג, פטרבורג תרע"ב, עמ' 26 בחלק העברי.

151 כך לפי גירסת כ"י וראשונים, ראה בדק"ס אות נ. לפנינו: 'רב פפא'.

152 בפסחים קי"ב רע"ב בא פתגם: 'מצוה וגוף גדול אוכל פירות ולא שכר'. ופירש רשב"ם: 'הלוה מעות לחבירך על קרקע לאכול פירות בנכיתא בזול שתנכה לו דבר מועט מן הדמים כמשכנתא דסורא. והיינו ריוח גדול וגם מצוה היא שיש לו ללוה שכר ריוח שצריך למעות לסחורה'. אולם קשה מדוע 'ולא שכר' ולא 'ולו שכר'. ואכן הר"ח גורס 'ולו שכר'. אולם ראה שם פירוש. וראה בבא בתרא לב סע"ב — לג רע"א על רבא בר שרשום אלא שהלה לא היה תלמיד-חכמים, או מוטב לומר: אין לנו ממנו דברים בהלכה או באגדה.

153 על ישוב זה ראה Obermeyer, Die Landschaft, עמ' 124—125, 268, וראה בדק"ס למקומנו, אות ש.

154 ראה בתוספות למועד קטן, ד"ה פרקמטיא. והמאירי, בית הבחירה, מועד קטן, עמ' נב — נג. ור"ש בן היתום, פירוש מסכת משקין, עמ' 42, מדגיש יפה שרבינא היה 'מלוה וסוחר'.

דהוה מזדבן בשיתא אלפי. שהייה לזבוגיה בתר חולא דמועדא וזבוגיה בתריסר אלפי' (רבינא היה לו עסק שנמכר בששת אלפים [זוז]), השהה אותו אחר חול המועד ומכרו בשנים-עשר אלף). אף-על-פי שהסיפור מדבר בשכרו הגדול של סוחר שנמנע ממסחר בחול המועד, הרי אין מגמה זו פוסלת את העדות על היקף סחרו של רבינא (בלא שאנו יודעים באיזו סחורה מדובר) ביחד עם עדויות אחרות שהובאו למעלה.

היקף המסחר באשראי מעלה את השאלה: כלום היו אמוראי בבל יכולים להשיג בשעת הצורך כסף רב בהלוואה בלא תשלום ריבית? שאלה זו גופה מתעוררת גם לאור העובדה, שדובר עליה הרבה בפרק הראשון, שאמוראים אחדים היו לוויים כסף לשם רכישת אדמות, בכל שעה שנזדמנה להם. וקודם שנעיין בשאלה זו נעיר שנטילת ריבית, או חשש של נטילת ריבית עשוי היה להתעורר בכל תחומי הכלכלה, ולא-דווקא בתחום ההלוואות. כך, למשל, יכול אדם להיות בעל אדמות, שמעבד אדמתו על-ידי חוכר, והתמורה שמגיעה לחוכר עשויה לעורר שאלת נטילת ריבית. וכבר הבאנו למעלה מקרה, שבו פנו רבנן אל רבא ואמרו לו: 'קא אכיל מר רבית' (בבא מציעא עג א). הכלל, שאלת הריבית עשויה לעלות בכל מקרה ששני בני-אדם באים ביחסים כלכליים, כגון קנייה, מכירה, שאילה וכיוצא באלה¹⁵⁵. ולא בכך אנו עוסקים כאן. אנו מבקשים לשאול: כלום נטלו אמוראי בבל ריבית בעד הלוואות שהלוו (או שלוו) מעמיתיהם או מיהודים סתם?¹⁵⁶

נפתח עיון זה בדבריו של שמואל, שנמסרו על-ידי תלמידו רב יהודה, במסכת בבא מציעא עה א: 'תלמידי חכמים מותרים ללוות זה מזה ברבית (מאי טעמא מידע) ידעי¹⁵⁷ דרבית אסורה ומתנה הוא דיהבו אהדדי'. כלומר, יודעים (תלמידי-חכמים) שריבית אסורה ומתנה הוא שנותנים זה לזה¹⁵⁸. אגב כך קיבלנו עדות נוספת

¹⁵⁵ דוגמאות לרוב ימצא הקורא במשניות בכבא מציעא פרק ה. ושם, בתוספתא פ"ו. ורבי עקיבא אמר: 'קשה הריבית שאף שאילת שלום הרי הוא ריבית. כיצד. והוא שלא שאל בשלומו (של מלוה) מימיו עד שלוה הימנו היקדים לו שאילת שלום. הוי אומר אף שאילת שלום ריבית'. ראה תוספתא, בבא מציעא פ"ו ה"ו. וראה דבריו של תלמידו ר"ש בן יוחאי, בבא מציעא עה ב; ודברי הגמרא על אביי בדין המקדש במלוה, קידושין ו ב.

¹⁵⁶ והוא המכונה 'רבית דאורייתא'. על ריבית מן התורה וריבית שהיא אסורה מדרבנן, על אבק ריבית, ועל דרכי הערמה ועל איסור ריבית, ראה מה שכתב מ"ח זילברג, כך דרכו של תלמוד, עמ' 38—40, ובייחוד בהערה 51.

¹⁵⁷ בכל כ"י הגירסה: 'דידעי דרבית אסורה'. ראה בדק"ס אות ט.

¹⁵⁸ הראשונים פירשו את דבריו של שמואל כך, שהם חלים רק במקרים מועטים ובתנאים מסוימים. ראה בשיטה מקובצת למקומנו, ועל-ידי כך מאבדים דבריו של שמואל מחשיבותם. כיוצא בו בתוספות למקומנו ד"ה מתנה. ומעניינים הם דבריו של רבי יוחנן, שאמר: 'לווין בריבית לחבורת מצוה ולקידוש החדש', ירושלמי מועד קטן, פ"ב פא ע"ב וש"נ (וראה בבלי סנהדרין ע ב). דומה שדבריו של רבי יוחנן משקפים את מצבם הכלכלי הירוד של חכמי טבריה בימיו.

על יחסים כלכליים מיוחדים, שהיו נהוגים בתוך שכבת החכמים בינם לבין עצמם. והגמרא שם ממשיכה ומביאה דוגמה קונקרטית: 'אמר ליה שמואל לאבוה בר איהי הלויני מאה פלפלין במאה ועשרין פלפלין'. והתלמוד מוסיף: 'ואריך'. ויפה (עשה שמואל). זוהי דוגמה של ריבית קצוצה. ואבוה בר איהי, שנודע בחסידותו ובוהירותו היתירה בקיום מצוות¹⁵⁹, לא התנגד לתנאיו של שמואל, ולא זו בלבד, אלא שהגמרא מוסיפה שיפה עשה שמואל. כלומר, הלך שמואל בשיטתו שמותרים תלמידי-חכמים ללוות זה מזה.

ובירושלמי, בבא מציעא פ"ה י ע"ג, מובא: 'לווה אדם מבניו ובנותיו בריבית. אלא שמחנכן בריבית. אמר רב כגון אנא לרבה בר בר חנה, ורבה בר בר חנה ל'. וכבר ראינו למעלה שהיה שיתוף כלכלי בין שני חכמים, קרובי משפחה (ראה סנהדרין ה סע"א), רב ורבה בר בר חנה (ראה קידושין נט א)¹⁶⁰. ודברי הירושלמי הנזכרים באים גם בבבלי: 'אמר רב יהודה¹⁶¹ אמר רב מותר לו לאדם להלוות בניו ובני ביתו ברבית כדי להטעימן טעם רבית' (בבא מציעא עה א). ופירש רש"י: 'שידעו כמה מצטער ומיצר הנותנו ויבינו כמה עונשו גדול'. והגמרא מוסיפה על דבריו של רב ומתנגדת להם מתוך הנימוק: 'משום דאתי למסרך'¹⁶². כלומר, משום שהם יתרגלו לכך 'שיחמוד לבם השכר', רש"י¹⁶³. ולמרות התנגדותה של הגמרא הסיק רב את המסקנה ולווה מרבה בר בר חנה בריבית, כאמור למעלה בירושלמי. לא מן הנמנע אפוא, שתלמידי-חכמים בבבל היו נוהגים כך בינם לבין עצמם, אם במעות ואם בפירות, אם הרבה ואם קצת. אולם הם בלבד. וכבר כתב כן הר"י אבן מיגאש: 'ומה שאמרו תלמידי חכמים מותר (ים) ללוות זה מזה ברבית וכו' הלכה היא, אבל אין לסמוך על זה אלא היחידים הכשרים שבהם לא זולתם'¹⁶⁴. דומה שדבריו של אבן מיגאש, שנאמרו כמובן לבני זמנו, יפים גם לימיהם של אמוראי בבל. שכן קשה מאוד להניח, שהיו לווים בריבית מסתם אדם ומכשילים על-ידי כך את הרבים. אלא שאמוראי בבל, כגון רב פפא ורב חמא (בבא מציעא סה א), לא חששו ל'שכר המתנה'¹⁶⁵ בעד פירותיהם. ובכך היו מערימים, או מתגברים, על נטילת ריבית על

159 ראה היימאן, תולדות תנאים ואמוראים, עמ' 72—73 בערכו.

160 אולם רב חשש מפני תשלום ריבית לבתו של רבי חייא, שהיתה קרובתו. שכן פעם אחת לווה ממנה דינרים, והם הוקרו, והלך ושאל מרבי חייא היאך עליו לנהוג. ראה בבא מציעא מד ב. ובתוספתא, בבא מציעא, פ"ה ה"טו: 'לווה אדם מאשתו ומבניו בריבית...'.
161 ויש כ"י שגורסים רק 'אמר רב'. ראה בדק"ס אות ל.

162 וי"ג: 'דלא אתי למסרך' או 'דילמא אתי למסרך'. ראה בדק"ס אות מ.

163 אולם ראה דבריו של הר"ח אלבק, מחקרים בברייתא ובתוספתא, עמ' 120.

164 ראה בשיטה מקובצת למקומנו.

165 והיא הגדרתו של רב נחמן, שכלל כלל: 'כללא דרביתא כל אגר נטר ליה אסור'. בבא מציעא סג ב.

פרק חמישי

יסוד הנימוק שגם הלוקח נמצא נשכר¹⁶⁶. וכיוצא בו קבע רבא שבאמצעות אדם שלישי, אדם שמקבל בעד שירותו תשלום, מותר ללוות או להלוות, ואין התשלום בעד השירות נחשב כריבית אלא בגדר שכירות. והטעם, לדעתו של רבא: 'לא אסרה תורה אלא רבית הבאה מלוה למלוה' (בבא מציעא סט ב). והגמרא ממשיכה ומספרת, שרב פפא ובנו נהגו כך למעשה: 'כי הא דאבא מר בריה דרב פפא הוה שקיל אגנא¹⁶⁷ דקירא מקיראי. ואמר ליה לאבוה אוזפינהו זוזי. אמרו ליה רבנן לרב פפא אכיל בריה דמר רביתא, אמר להו כל כי האי רביתא ניכול. לא אסרה תורה אלא רבית הבאה מלוה למלוה, הכא שכר אמירה קא שקיל ושרי' (אבא מר, בנו של רב פפא, היה נוטל אגן של שעוה ממוכרי שעוה. ואמר לו לאביו: תן להם מעות בהלוואה. אמרו לו חכמים לרב פפא: אוכל בנו של מר רביתא. אמר להם: כל רבית מעין זו יאכל ... כאן שכר אמירה הוא נוטל ומותר). אמנם ספק אם רבא התכוון להתיר לבנו של אדם ליהנות מהלוואות שנתן אביו¹⁶⁸. בדרך זו של הלוואה היתה הכנסה מסוימת, ולעתים אף הכנסה ניכרת, לנותן ההלוואה, ומכל מקום רב פפא נשכר בדרך זו.

דוגמאות מועטות אלו דיין כדי להכיר בעובדה, שחקלאים בעלי אדמות, חוכרים ואריסים, בעלי-מלאכה, ואין צריך לומר סוחרים, היו זקוקים לעתים קרובות לכסף לפעילותם הכלכלית-המשקית. הדרכים השונות שהוצעו על-ידי אמוראי בבל הנזכרים, ודרכים אחרות נציע להלן, בהן נקטו על מנת להפיק רווחים מן ההון, בלי לעבור במישרין על איסור רבית, מעידות על פעלתנות כלכלית ערה מאוד בקרב יהודי בבל. אכן, לא היתה זו חברה אגרארית אידיאלית. יהודי בבל מתגלים כסוחרים זריזים, שמבקשים להרוויח לא רק מן הכסף שצברו, אלא אף נוטלים הלוואות, ובכך לא היה שוני רב בינם ובין אמוראי בבל.

ועדיין השאלה במקומה עומדת: מנין השיגו אמוראי בבל הלוואות בשעת הצורך לשם מימון עסקיהם? רשאים אנו להניח, שנמצאו תלמידי-חכמים שהיו מלווים לעמיתיהם ממון בלא נטילת רבית ובגדר של גמילות חסדים. כך, לדוגמה, עלינו להבין במקרה שכבר הוזכר, שרבה נתן הלוואה לאבא בר מרתא (ראה גיטין לז ב).

¹⁶⁶ ואף-על-פי שרב ששת בריה דרב אידי טען טענה הוגנת נגד רב פפא, והלה לא השיב לו. ולדין זה בעיקרו כבר קדם בכך רבא לרב פפא, כאשר קבע שהוא אינו נוטל רבית אם הוא מסלק את אריסו מן השדה באייר ונוטל שישה, שכן שניהם נשכרים (ראה בבא מציעא עג א). ועל הערמה בריבית, ראה זילברג, הנזכר למעלה, בהערה 156. וראה כללו החשוב בריבית שכלל רבא לקולא, ורב פפא השתמש בהיתרו, בבא מציעא סט ב. וראה על כך להלן בפנים.

¹⁶⁷ כ"י גורסים 'אגני' בלשון רבים. ראה בדק"ס אות כ. ושם באות ל שינויים קלים אחרים.
¹⁶⁸ ואכן הריטב"א, לדוגמה, סובר בשם 'יש אומרים, דדוקא בנו שאינו סמוך על שלחנו. אבל בנו הסמוך על שלחנו אסור וכו'.

אפשר שגם רב כהנא נתן הלוואה לרב בר שבא, בתור גמילות חסדים (ראה בבא מציעא סו ב). וסימנם של מקרים כאלה שאין שם משכון, ולא שטר ולא עדים, אם כי ניכר שרוב הלווים בבבל להרבות בעסקיהם לקחו הלוואות (ראה פירוש, החרף במקצת, של ר"ל גינצבורג, פירושים וחדושים בירושלמי, מבוא, סד—סה, על הברייתא בבבלי סנהדרין כה ב). והנחה שנייה אנו מניחים, שהיו בעלי-בתים בבבל שהיו מלווים לחכמים בלי ריבית כלל אלא מתוך יחס של הוקרה. יחס זה, על גילוייו השונים, יידון בפרק שעניינו מעמד החברתי של אמוראי בבל. ולא מן הנמנע, שאמוראי בבל שעמדו בקשרים כלכליים עם נכרים (וראה על כך להלן) היו לעתים נוטלים מהם הלוואות, או מלווים להם בריבית. שכן מקובלת היתה בידם של אמוראי בבל ההלכה 'לויין מהן (מנכרים) ומלוין אותם ברבית' (בבא מציעא, ע סע"ב). אולם רבינא צימצם היתר זה ואמר: 'הכא בתלמיד חכמים עסקינן. טעמא מאי גזור רבנן שמא ילמוד ממעשיו. וכיון דתלמיד חכמים הוא לא ילמוד¹⁶⁹ ממעשיו' (שם, עא רע"א). כלומר, רבינא טוען שהתנאים גזרו שלא לבוא בקשרים כלכליים עם נכרים, שמא ילמדו ממעשיהם. אולם תלמיד-חכמים דינו אחר; הוא אינו חשוד ללמוד ממעשיו, ולפיכך מותר לו ללוות או להלוות לנכרי. גזירה זו היא בגדר משאלת-לב בכל הנוגע לבבל. שכן העדויות שבתלמוד הבבלי יש בהן כדי להעיד, שיהודים עמדו בקשרים כלכליים מרובים עם הנכרים שבסביבתם הקרובה, וגם עם אלה שמרחוק באו. ואין זה מענייננו לדון כאן בקשרים המסחריים של יהודי בבל עם שכניהם¹⁷⁰. כאן מבקשים אנו לציין, שאמוראי בבל היו מקיימים בפועל 'לנכרי תשיך' (דברים כג, כא) כשם שהיו לווים מן הנכרי בריבית. דבר זה יתברר גם במידה מסוימת מתוך עיון ביחסים הכלכליים בין אמוראי בבל לבין נכרים.

קשרים כלכליים עם נכרים

אין כמעט דור מדורות אמוראי בבל, שאין לנו עדות על מגעים כלכליים ערים מאוד עם נכרים. כבר בדור הראשון אמר שמואל, בשולי המשנה ששונה דין איסור משא-ומתן בין יהודים לנכרים בחגיהם: 'רבי ישמעאל אומר שלשה ימים לפנייהם ושלשה ימים לאחריהם אסור. וחכמים אומרים לפני אידיהן אסור לאחר אידיהן מותר' (עבודה זרה פ"א מ"ב): 'בגולה (= בבבל) אינו אסור אלא יום אידם בלבד' (עבודה זרה יא ב). ונתפרש על-ידי רש"י, ד"ה בגולה: 'אין אנו יכולים להעמיד עצמנו מלישא וליתן עמהם שביניהן אנו יושבין ופרנסתינו מהן. ועוד משום יראה'. כלומר כדי לא להלעיב את הנכרים על-ידי התרחקות מהם ביום חגיהם במודע ובמופגן. מכל מקום, זוהי

169 כ"י גורסים: 'כיון דת"ח הוא לא גמר'. ראה בדק"ס אות ק.

170 ראה, לדוגמה, גיטין מו ב, על 'הנהו בני בי מיכסי' שהיו לווים כסף מנכרים.

עדות מכרעת על קשרים כלכליים אינטנסיביים, שהיו שוררים בין יהודים לבין נכרים בבבל¹⁷¹.

ונציע מקרים מועטים קונקרטיים בלבד על קשרים כלכליים בין אמוראים לבין נכרים. ותחילה שלושה מקרים מן הסוגיה, שדנה בגזל של גוי בטעותו או באבדתו. בסוגיה זו, במסכת בבא קמא קי"ג ב, מובאת דעתו של שמואל 'טעותו מותרת'. והגמרא מביאה את הדוגמאות הבאות: '... דשמואל זבן מנכרי לקנא דדהבא במר דפרזלא¹⁷² בד' זוזי. ואבלע ליה חד זוזא¹⁷². רב כהנא זבן מנכרי מאה ועשרים חביתא¹⁷³ במאה ואבלע ליה חד זוזא. אמר ליה חזי דעלך קא סמיכנא. רבינא זבן דיקלא והוא ונכרי לצלחא¹⁷⁴. אמר ליה לשמעיה קדים ואייתי מעיקרו¹⁷⁶, דגוי מניינא ידע' (שמואל קנה מגוי אחד ספל של זהב 'בחזקת של נחושת' [רש"י], בארבעה זוזים והבליע לו זוז [והטעהו בחשבון שלקח ג' במקום ד', רש"י], רב כהנא קנה מגוי מאה ועשרים חביות של יין תחת מאה. אמר לו: ראה עליך אני סומך [ואיני מונה שנית]). רבינא קנה דקל הוא וגוי לבקע. אמר לו לשמשו: הקדם והבא לי מעיקרו, שגוי מניין יודע).

לא נדון כאן במעשי הטעייה והשפעתם האפשרית על יחסי נכרים ויהודים בבבל, ואף-על-פי-כן אין אנו יכולים להימנע מהערה אחת. לפי פירושו הנזכר של רש"י יוצא, ששמואל הטעה את הנכרי וגרע ממנו זוז אחד מן הסכום שתבע. שכן לפי פירוש זה עלינו לומר ששמואל גנב ביודעין, או כמעט גנב, זוז אחד. וזה קשה. ואכן רבינו חננאל מפרש: '... ואבלע ליה זוזא. נתן לו זוזא יתירא. כדי שיאמר הגוי בדעתו הטעיתי הקונה בכסף וימהר לילך ולא ידקדק מה מכר' (ראה אוצר הגאונים, בבא קמא, פירוש ר"ח, עמ' 104, ובהערות ט—י)¹⁷⁶. ופירוש זה מקויים אם אנו

171 ורבים כבר העמידו על כך. ראה, לדוגמה, Hoffmann, Mar Samuel, S. 40; Funk, Die Juden in Babylonien, vol. I, SS. 69-70; Newman, The Commercial Life of the Jews in Babylonia, p. 25. ואילו צורי, רב אשי, עמ' 111, עומד על תופעה זו על יסוד כמה מהלכותיו של רב אשי.

172 כ"י וראשונים גורסים כהוגן: 'דפליזא' או 'די פליזא' ראה בדק"ס אות נ. ויש כ"י וראשונים שגורסים: 'ואבלע ליה זוזא יתירא'. גירסה זו משנה את המעשה מעיקרו. ראה להלן בפנים. ראה בדק"ס אות ס.

173 וי"ג: 'חביאתא דחמרא בכלל מאה'. ראה בדק"ס אות ע.

174 הר"ח גורס: 'לסלותי' או מוטב: 'לצלוחי'. והוא מפרש: '... לקצצו חתיכות ולחלקו ... אייתי לי מעיקר של דקל מאצל השרשים ששם עביו'.

175 וישנם כ"י וראשונים שגורסים: 'קדים ועייל ואייתי מעיקבא'. ראה בדק"ס אות פ. כלומר בתחתית העץ, ששם הוא עבה ביותר. וכך פירש הר"ח, ראה בהערה הקודמת. וכיוצא בו פירש הרא"ש, ראה בשיטה מקובצת למקומנו.

176 ומאלף הוא שרש"י, ד"ה אמר, מפרש את מעשהו של רב כהנא בשני פנים. ובלישנא אחרינא הוא מפרש: 'הגוי אמר לו לרב כהנא חזי דעלך סמיכנא'. משמע שהגוי ביקשו להיפטר במהירות מן העיסקה. פירוש זה יפה אם אנו מפרשים במעשהו של רב כהנא

מעיינים בשימוש הפועל 'בלע', בבניין הפעיל, אם בעברית ואם בארמית. לדוגמה, בתוספתא בבא קמא פ"י הל"ו שונה התנא: 'הגונב סלע בלא יודע והבליע לו בחשבון יצא'. ופירוש הדבר, שאם הגנב החזיר את הסלע בלי להודיעו על כך יצא לידי חובה. ברייתא זו באה במסכת בבא קמא ק"ח ב, ושם מפרש רש"י: 'והבליע לו בחשבון, לאחר זמן לקח הימנו מקח וכשנתן לו דמים הוסיף עליהם מעות הגזילה והבליע בחשבון. שהיה בוש לומר "הרי גזילתך" יצא' 177.

דוגמאות אלו יש בהן, כאמור, עדות על קשרים מסחריים יומיומיים בין אמוראי בבל לבין הנכרים. מכאן אנו אף למדים על מצרכים ממצרכים שונים שנקנו מידי נכרים. ולאור הנורמה 'טעות גוי מותרת', הרי אין כל מניעה שהיו גם לווים מגוי בריבית 178, כשם שנתנו מכספם הלוואות בריבית 179. במצרכים שאמוראי בבל היו קונים מידי נכרים נכללו כלי אכילה ושתייה ובישול (ראה, למשל, עבודה זרה עה ב 180). כלים כאלה היו מצויים גם כמשכנתא ביד אמוראי בבל (ראה שם, שם). אריגים היו נמכרים וגם נקנים מנכרים אחרי בדיקה אם אין בהם 'כלאיים' (ראה,

'ואיבלע ליה חד זוזא' כפירושו של הר"ח שנתן לו זוז אחד יותר על מנת 'להוציא עצמו מן החשד', ולהקנות לו לגוי תחושה של ריווח הוגן. ובעקבות הר"ח הלך כרגיל הערוך. ראה ערוך השלם, כרך ו, עמ' 339, ערך פלו.

177 אולם ראה בכורות לב א, ורש"י, ד"ה מהו להבליע. ובעירובין כז ב, ורש"י, ד"ה בהבלעה. וראה במילונים התלמודיים.

178 ראה, לדוגמה, ערכין כב א, בדין בעל חוב גוי 'ברבית האוכלת ביתומים'. ושם על דרכו של רב נחמן במקרים כאלה.

179 ואם כך היתה דרכם של אמוראים נודעים בבבל במשאם-ובמתנם עם הנכרים (אולם השווה תגובתו של שמואל לשמשו חולין צד א), קל לשער נוהגם של פשוטי העם. נציע דוגמה אחת, שניכר בה שהיא ספרותית, אבל גרעינה מכל מקום לקוח מן המציאות. אדם מישראל מספר (מעין וידוי): '... רבי, מעשה היה בי שמכרתי לגוי ארבעה כורים של תמרים ומדדתי לו בבית אפל מחצה על מחצה. אמר לי: אתה ואלקים אשר בשמים יודע על מדה שאת מודד לי. מתוך שמדדתי לו חסרתיו שליש סאין של תמרין. לאחר מיכן נטלתי את המעות ולקחתי בהן כד אחד של שמן והנחתיו במקום שמכרתי התמרים לגוי. נקרע הכד ונשפך השמן והלך לו. אמרתי לו: בני הכתוב אומר: "לא תעשק את רעך וגו'" (ויקרא יט, יג) רעך הרי הוא כאחך. ואחך הרי הוא כרעך. הא למדת שגזל הגוי גזל. ואין צריך לומר (אפילו) של את. ומתוך שהקב"ה ראה את בני אדם בעוונותיהן שהן עושקין וגוזלין וחומסין זה בזה חזר ופירש בקבלה על ידי יחזקאל בן בוזי הכהן "אביו כי עשק עשק גזל גזל את וגו'" (יחזקאל יח, יח). ראה סדר אליהו (פ"ט) פ"ט, מהדורת ראמ"ש, עמ' 74—75. בשינויים ובייחוד בסיום, ראה ילקוט שמעוני, פ' צו, רמז תק"ה; דפוס שאלוניקי רפ"ז, דף קכ"ג א. מכאן שהנכרי נתן אמון ביהודי. מכאן גם נבין שגויים שבאו ביום-טוב למברכתא מכרו אילים באשראי ליהודים. ראה עירובין מז ב.

180 בדפוסים שלפנינו מדובר במרדה, שקנה רב יצחק בר יוסף, ופירש רש"י: 'אדמה וצפיעי בקר מעורבין ועושין מהן כלי'. אולם רב אחאי גאון, שאילתות, שאילתא קל"ז, דפוס ונציה ש"ו, עמ' רב, גורס: 'מנא דפחרא'. וראה בערוך השלם, כרך ה, עמ' 243—244, ערך מרדה, ושם כרך ו, עמ' 309, ערך פחר.

לדוגמה, פסחים מ ב). חיטים היו מוכרים וגם קונים מנכרים¹⁸¹. וכיוצא בו עופות (חולין נג ב) ואלים (עירובין מז ב). ויש גם עדויות בידנו על מכירת יין לנכרים (ראה עבודה זרה נז ב; ושם, ס סע"א—רע"ב; ועוד)¹⁸². יהודי בבל, ובכללם גם האמוראים, היו לא רק קונים ומוכרים קרקעות של גויים, אלא גם קונים מנכרי ומוכרים קרקע לנכרי (ראה בבא מציעא קח ב). ולעתים היה שדה בשותפות של ישראל ונכרי (ראה עבודה זרה כב א). עיסקות כאלו עם נכרים נכתבו בפני ערכאות של פרסיים (ראה גיטין יט ב), ולעתים בפני הדיוטות פרסיים (גיטין יא א)¹⁸³. רבא קנה בית מנכרי (בבא מציעא עג רע"ב).

לשם השלמת התמונה נזכיר כמה מן האמוראים הנודעים, שמכרו בעלי-חיים ומצרכים שונים לנכרים. רב הונא מכר פרה לגוי (עבודה זרה טו סע"א); רבה מכר חמור אחד 'לישראל החשוד למכור לנכרי' (עבודה זרה טו ב)¹⁸⁴; רב אשי מכר עצים לגוי (נדרים סב ב)¹⁸⁵; אבוה בריה דרב אחא בריה דרב איקא מכר יין לנכרים (עבודה זרה סה סע"א—רע"ב. וראה רש"י ד"ה הוה שפיך להו); ורב יהודה התיר 'לרב ברונא לזבוני חמרא ולרב גידל לזבוני חטי (חיטין) בחגתא דטייעי' (עבודה זרה יא ב).

מכל האמור למעלה מתברר, שהקשרים הכלכליים שבין יהודי בבל בכלל, והאמוראים בפרט, עם הנכרים היו ערים מאוד¹⁸⁶. לנוכח מה שראינו למעלה, שהמסחר היה בחלקו באשראי, הרי רשאים אנו להניח שיהודים היו מלווים לגויים בריבית. ואכן אנו שומעים על 'ישראל שהיה נושה בנכרי מנה...'. (עבודה זרה סד א). וכיוצא בו אנו למדים על 'תולה מעותיו בנכרי' (כתובות פו א). נגד תופעה זו התריע רבא: 'למה לי דכתב רחמנא יציאת מצרים ברבית... אמר הקב"ה אני הוא שהב-

181 ראה, למשל, פסחים מ רע"ב. זהו מקרה מעניין; מדובר בספינה שטבעה באחד הנהרות. ועל תופעה זו כבר עמדנו למעלה.

182 ועל 'סביותא', מוכרי יין (ראה ר"י נחמיאש למשלי כג, כ, עמ' 131), שמכרו יינם לגויים ראה עבודה זרה עא א; שם, עב ב. ושם על רבא (וי"ג: רב חסדא) מה שאמר 'להנהו שפוכאי'. ומאלף הוא, שבאחד מספרי הפרסים נשאלת השאלה אם מותר למכור יין לבלתי-מאמינים ולזרים ולאנשים שעלולים להשתכר. והתשובה היא שהמוכר חוטא. ראה The Dâdistân-î Dînîk, transl. by E.W. West, in: The Sacred Books of the East, ed. by F. M. Müller, Oxford 1882, Vol. XVIII, pp. 176-177, ושם עמ' 178—180, נשאלת השאלה אם השתייה היא מעשה רע. והתשובה היא שהדבר תלוי בפרט, וצריך לבדוק כל מקרה ומקרה ולפיו חייבים להחליט.

183 ויש לשים לב לגירסת ראשונים. ראה באוצר הגאונים, גיטין, התשובות, עמ' 15, סימן לה. ועל שכירות מנכרי ראה עירובין סב א.

184 וראה בבא בתרא כ א... והאבר והבשר המדולדלין... בטמאה מזבין לה לנכרי.

185 וראה עבודה זרה טז א שהתיר ליהודי למכור ברזל לנכרי.

186 ואפשר שהסיפור על 'יוסף מוקיר שבי', שבת קי"ט א, נוצר על רקע המציאות של קשרים כלכליים רבים בין יהודים לבין נכרים.

חגתי במצרים (ראה דקדוקי סופרים אות מ. אולם ראה שרידי שאילתות, תרביץ, ז, תרצ"ו, עמ' 65—66) בין טפה של בכור לטפה שאינה של בכור. אני הוא שעתיד ליפרע ממי שתולה מעותיו בנכרי ומלוה אותם לישראל ברבית... (בבא מציעא סא ב.). כלומר, הכתוב (ויקרא כה, לז—לח: 'את כספך לא תתן לו (=לאחיד) בנשך... 'אני ה' אלהיכם אשר הוצאתי אתכם מארץ מצרים' וגו') מקשר בין נטילת ריבית מיהודי לבין יציאת מצרים. מכאן הזהיר רבא את שומעיו על העונש, שצפוי לאדם ש'מלוה מעותיו לישראל ברבית ואומר של נכרי הם', רש"י¹⁸⁷. שכן הקב"ה שהבחין בין טיפה לטיפה מבחין במי שהוא בעל המעות האמיתית. מכאן אנו שומעים, שיהודים לא זו בלבד שהיו רגילים ללוות ולהלוות מנכרי בריבית אלא שגם עשו כן לאחיהם בהטעותם שממון של נכרי הוא¹⁸⁸.

בכן קיימת אפשרות סבירה מאוד, שחכמים היו מלווים בריבית לנכרים, ואילו אחרים היו לווים מנכרים לשם מימון עיסקיהם, כשם שניתן לומר, שבעלי-בתים היו נותנים הלוואות לחכמים בבבל בלא ריבית משום האמון הרב שהיו רוחשים להם¹⁸⁹. וכן ראינו שאמוראים יחידים היו מלווים איש לרעהו אם בריבית, או מוטב לומר: מעין ריבית, ואם לקיום מצוות גמילות-חסד.

השכרת מעות

אין בין השכרת מעות לבין הלוואות, כפעילות כלכלית אלא עניין שבלשון. בעל-הממון משתמש בלשון 'משכיר' ולא בלשון 'מלווה'. דרכים שונות נקטו יהודי בבל,

187 אולם ראה רש"י, בבא מציעא, עה ב, ד"ה תולה מעותיו בנכרי. ופירוש שונה מפרשים כאן בתוספות ד"ה שתולה מעותיו בנכרי: '... שאמר ליה חבירו הלויני מעות מן הנכרי ואמור לו שיסמוך עלי. או כגון שנתן לו משכנותיו ליחנם לנכרי והוא הלוה לו משל עצמו ואומר שעשה כדבריו'. והמאירי, בית הבחירה, למקומנו, עמ' 226: '... שמפקיע מעותיו לגוי להלוותם לישראל ברבית'. אך הוא מביא גם את פירושו של רש"י. וראה בהרחבה בתוספות לרבנו פרץ למקומנו, עמ' קכ"ה. ובחידושי הר"ן למקומנו, עמ' קט"ו. וראה עוד בשיטה מקובצת למקומנו ד"ה שתולה. ובארץ-ישראל שונה התנא: 'ישראל שאמר לגוי הילך שכרך וצא והלוה מעותיי בריבית אסור. וגוי שאמר לו לישראל הילך שכרך וצא והלוה מעותיי בריבית מותר אבל אסור מפני מראית עין', תוספתא, בבא מציעא פ"ה ה"ח (וראה את הברייתא בסוף פרק ה של בבא מציעא) ור"ש ליברמן, תוספת ראשונים, ח"ב, עמ' 117.

188 לא מצאתי אמורא בבלי שנקט דרך זו. ועל רב מרי בר רחל שמשכן לו נכרי בית ראה בבא מציעא עג רע"ב. מכאן שרב מרי הלווה לו לנכרי.

189 על מידת האמון הרב של בני העדה היהודית לחכמים בבבל אפשר ללמוד מן העובדה, שהיו רגילים להפקיד בידיהם חפצי-ערך שונים. נציין רק מקרים אחדים: על אבנה דשמואל — ברכות יח ב; על רב כהנא — כתובות ק ב; על רחבה — בבא מציעא כט ב; בכתובות פה ב כמה מקרים. בבא בתרא קמ"ט א ועוד. וראה יומא ט סע"ב '... דמאן דמשתעי ריש לקיש בהדיה בשוק יהבו ליה עיסקא בלא סהדי...'. ולא מן הנמנע שגם יהודי בבל נהגו כך.

ובתוכם האמוראים, להשכרת מעותיהם. דרך אחת נקט, לדוגמה, רב חמא, שהיה ראש ישיבה בנהרדעא בשנות השישים-השבעים של המאה הרביעית (ראה אגרת רב שרירא גאון, עמ' 89 בנוסח הצרפתי; הראב"ד, ספר הקבלה, מהדורת ג' כהן, עמ' 26 של הטקסט; בספר יוחסין השלם, מהדורת פיליפאווסקי, עמ' 140). מסופר עליו (בבא מציעא סט ב): 'רב חמא הוה מוגר זוזי בפשיטא ליומא. כלו זוזיה דרב חמא. הוא סבר מאי שנא ממרא. ולא היא. מרא הדרא בעינא וידיע פחתיה. זוזי לא הדרי בעינייהו ולא ידיע פחתייהו' (רב חמא היה משכיר מעותיו בפשוט [מטבע קטן] ליום. כלו מעותיו של רב חמא [משום שהמלוין ברבית(!)] נכסיהן מתמוטטין, רש"י). הוא סבר מה שונה הדין מהשכרת אֶת [שמותר להשכיר כנגד תשלום]. ולא היא. אֶת חוזר בעינו ופחתו ידוע. מעות אינן חוזרות בעינן ופחתן אינו ידוע). דרך זו של השכרת מעות היא אפוא פסולה, משום שיש בה נטילת ריבית. שכן השכר הוא בעד המתנת המעות.

דרך אחרת ל'השכרת' מעות, וניכר שזו היתה רווחת, מכונה 'עיסקא'. היא מוגדרת כ'אופן מיוחד של עסק השותפות, שבה האחד משתתף בממון בלבד, והשני משתתף בפעולות התעסקותו בלבד. המשתתף בממונו נקרא בעל הממון או בעל הכיס, המשתתף בפעולתו נקרא מתעסק... נכסי העיסקא נחשבים... חציים על חשבון בעל הכיס בתור חלקו בשותפות, וחציים על חשבון המתעסק בתור מלוה שקבל מאת בעל הממון...'. (א' גולאק, יסודי המשפט העברי, ס"ב, עמ' 196—197)¹⁹⁰. לכך היה צורך בקונסטרוקציה משפטית מיוחדת בכל הנוגע לחלוקת הריווח, שכן בעל הממון היה בגדר שותף סביל, ושותפו המתעסק היה טורח בשבילו. על כן לא היו מחלקים את הריווח שוה בשוה 'כדי שלא יצא, שהמתעסק... טורח בשביל בעל הממון כשכר על הלואתו ובתור ריבית' (גולאק, שם). 'משום כך, אם לא הותנה בעסקא על דבר חלוקת הריווח וההפסד, הם מתחלקים באופן זה: המתעסק מקבל שני שלישים בריווח וסובל חצי ההפסד, לבעל הממון מגיע שליש הריווח וחצי ההפסד. ברם, יכולים בעל הממון והמתעסק להתנות על דבר חלוקת הריווח וההפסד ביניהם; ואם התנו שיחלקו שוה בשוה, צריך בעל הממון להעלות איזה שכר למתעסק על טרחת התעסקותו, כדי שלא תהא זו כריבית על חצי נכסי העסקא הנזקפים עליו כמלוה' (גולאק, שם)¹⁹¹.

כל הקונסטרוקציה המשפטית הזאת תכליתה לאפשר לבעל הון להשקיע מכספו,

190 וראה גולאק, אוצר השטרות, עמ' 217. וראה בלאך, שערי תורת התקנות ח"ג, עמ' 23—36, שדן בדברי הראשונים.

191 על ההבדל בין 'עסקא' לבין שותפות רגילה ראה גולאק, שם, עמ' 197.

בלי לחשוש מנטילת ריבית ובלי טירחה מצדו. על אחד מאמוראי בבל, רב עיליש שמו, מסופר שקיבל מבעל-בית אחד ממון בתור 'עיסקא' (ראה בבא מציעא סח סע"ב — סט רע"א), ולא מן הנמנע שדרך זו של פרנסה היתה רווחת יותר בקרב אמוראי בבל, מן העדות שבידנו. שכן כך דרכו של התלמוד, שאין הוא מביא מעשים של יום-יום אלא בעיקר מקרים חריגים שהובאו בפני בית-דין. וכך אירע לרב עיליש, שיצא שטר (עיסקא) על בניו (אחרי מותו) שהיה כתוב בו: 'פלגא באגר פלגא בהפסד' (מחצית בשכר מחצית בהפסד). ועל כך העיר רבא (שם, שם): 'רב עיליש גברא רבא הוה ואיסורא לאינשי לא הוה ספי' וכו' (רב עיליש אדם גדול היה, ואיסור [ריבית] לבני אדם [לבעל הממון] לא היה מאכיל)¹⁹².

והרי לנו אפוא דוגמה, כיצד תלמיד-חכמים נוטל הלוואה ופיקדון כאחד מבעל-בית אחד. שניהם נשכרים במידה והעסק יצליח. ויש עיסקא, שבעל-הבית נותן לאדם סחורה שישתכר ממנה. הוא שנותן לו סחורה לפי שווי ערכה במקומו, והמקבל אותה 'מוליכה למקום היוקר למחצית השכר. חצי אחריות אונסים (במקרה שנאנס) עליו כמלוה וחצי אחריותה על בעלים כפקדון', רש"י¹⁹³. דומה שבדרך זו נתפרנסו אמורי-ראים בארץ-ישראל. רבי יוחנן אמר: 'כל הנביאים כולן לא נתנבאו ("הטובות והנחות מות", רש"י) אלא למשיא בתו לתלמיד חכמים ולעושה פרקמטיא לתלמיד חכמים... (ברכות לד ב וש"נ). אפשר שאין 'עושה פרקמטיא' אלא 'העיסקא' שהוזכרה למעלה. תופעה זו היתה רווחת מאוד בארץ-ישראל כבר בימיהם של התנאים, ועיסקא מעין זו היתה מכונה בפיהם 'מטיל מלאי'. מובא בסוטה מז ב: 'משרבו מטילי מלאי על בעלי בתים רבה השוחד והטית משפט ופסקה טובה'. ופירש רש"י: 'הדיינין מטילין

192 על פירוש דבריו של רבא בהמשך הגמרא ראה בייחוד בספר ההשלמה למקומנו, פיסקא ז. ובתוספות, ד"ה אי.

193 במסכת בבא מציעא קד ב, שם מביאה הגמרא: 'אמרי נהרדעי האי עיסקא פלגא מלוה ופלגא פקדון. עבוד רבנן מילתא דניחא ליה ללוה וניחא ליה למלוה'. בהלכות פסוקות, או הלכות ראו, מהדורת הברשטם, עמ' 39, פירש את דברי הגמרא בהרחבה כלהלן: 'נוח לו למלוה שאם תאמר נעשה כולי עיסקא הלוואה אסור לו למלוה ליטול ריוח שנראה כריבית. ואם תאמר נעשה לכולו עיסקא פקדון — אם נאנס או נגנב אין לו להשתלם מלוה ולא כלום. הילכך עשו חכמים חציו מלוה וחציו פקדון. חציו מלוה שאם נאנס נפרע מחצה. וחציו פקדון שאם יש בו הנאה נאמר פקדון ברשות רבו עומד וכמי שעסק בו הוא דומה וכשמגיע לו הנאה אינו נראה לו כריבית. נוח לו ללוה — שאם תאמר יהא כולו הלוואה נעשה כולו ברשותו ואם נאנס חייב לשלם. ואם תאמר יהא כולו פקדון ברשות רבו עומד וכל ריוח שיבוא לו ממנו אסור ליהנות ממנו הילכך עשו חכמים מחצה הלוואה שבשעה שהוא טורח בשל עצמו הוא טורח של מלוה מאליו נשבת. ועשו חכמים מחצה פקדון שאם נאנס — ברשות רבו נאנס. ולוה אינו משלם אלא מחצה. וכשמשלם אם הפסיד עיסקא אינו נוטל ליה אלא שליש בהפסד. ואם ריוח נוטל מחצה מן ריוח שביניהם הוה לשכר עמלו ולמזונו ואינו נראה כריבית...'.

מלאי פרקמטיא שלהם על בעלי בתים היודעים בטיב סחורה שישתכרו הדיינים על ידו¹⁹⁴. כלומר, שהיו דיינים שהיו מנצלים את מעמדם לרעה. ואין צריך לומר, שהללו לא היו מייצגים את כלל הדיינים.

על מידת התפשטותה של התופעה הנזכרת, שהיא בעצם סיוע עקיף לתלמיד-חכמים, אנו שומעים בפסחים נג ב על 'תודוס איש רומא', שהיה 'מטיל מלאי לכיס של תלמידי חכמים'¹⁹⁵. ופירש רש"י שתודוס היה: 'נותן סחורה לתלמידי חכמים להש-תכר בה'. ובעל הערוך מוסיף: 'ולא היה לוקח מן הריוח'¹⁹⁶. כל המקורות הללו בארץ-ישראל מדובר בהם¹⁹⁷, ואולם לא מן הנמנע שכך היו גם בעלי-בתים נוהגים

194 ראה תוספתא סוטה פ"ד ה"ה — ה"ו; ובבלי, שם, סוטה מז ב. וראה דברי ריש לקיש, שבת סג סע"א: 'גדול המלוה יותר מן העושה צדקה ומטיל מלאי בכיס [לכיס] יותר מכולן'. ופירש רש"י: 'ומטיל לכיס מעות ומלאי להשתכר בהן למחצית שכר'. ובחופת אליהו, אוצר המדרשים, מהדורת אייזנשטיין, ח"א, עמ' 170 טור א: 'הנותן צדקה הוא משובח בעיני המקום ובעיני הבריות. והמלוה לכל אדם גדול מזה. ונותן למחצה וליותר הוא למעלה מכולם. פירוש נותן מעות לחברו הנצרך להתעסק בהן וחולקין הריוח', וכיוצא בו במנורת המאור לר"י אלנקאווה, מהדורת ענעלאו, כרך ד, עמ' 467, וש"נ.

195 ובירושלמי, פסחים פ"ז לד ע"א, שם, יום-טוב, פ"ב סא ע"ג, ושם, מועד קטן, פ"ג פא ע"ד, גורס: 'דהוה משלח פרנסתהון דרבנן'. ועל זמנו של תודוס איש רומי ראה במאמרי, ציון, כו, תשכ"א, עמ' 238—240. ואחר כך ראיתי, שר"ש ליברמן, תוספתא כפשוטה, ח"ה, שיצא לאור בשנת תשכ"ב, עמ' 959 לשורה 60, מציין ליוסף בן מתתיהו, ובהערה 36 מסיק שכבר בזמן שהלה חיבר את קדמוניות ברומי 'זבחו שם את הפסח'. דבר זה נעלם ממני (כשם שנעלם מאלון ומפוגלמן, במאמרו תודוס איש רומי, ספר זכרון לש"ס מאיר, ירושלים תשט"ז, עמ' 197). וראוי היה לדון מחדש בשאלה זו. ולפי שעה, ראה, על הצד ההלכתי, אוצר הגאונים לסנהדרין, שהו"ל ח"צ טויבש, עמ' תכ"ח, סימן תתקפ"ב. ועל שינויי-לשון מסוימים ראה משנת ר' אליעזר, מהדורת ענעלאו, עמ' 346; מדרש הגדול לשמות פ' וארא, מהדורת הופמן עמ' 65; מהדורת מרגליות, עמ' קכ"ב; ד"ש לוינגר פירסם משרידי הגניזה בספר היובל למארכס, בחלק העברי, עמ' רס"ה, ושם שינויי לשון וכתוב. ולאחרונה כתב על זמנו של תודוס (בכפתור ופרח צח ב 'טודוס') מ"ד הר במאמרו Persecutions and Martyrdom in Hadrian's Days, in: Scripta Hierosolymitana, vol. XXIII, 1972, pp. 117-118. הר משער, שתודוס הרומי חי בסוף ימי הגזירות של הדריינוס קיסר. הדבר הוא לא מן הנמנע אלא שאין המחבר מביא שום נימוקים להשערה זו.

196 ראה בערוך השלם, כרך ה, עמ' 146, ערך מלאי. והמאירי, בית הבחירה, למקומנו, עמ' קצג כותב: 'כל המטיל מלאי לכיסן של תלמידי חכמים, רוצה לומר, שמתעסק בסחורה על ידם להיות הם משתכרים בה...'. והג"ל, בית הבחירה, שבת, עמ' 233: '... והמטיל בכיס יותר מכלם שממציא לו ריוח ומכין לו פרנסה דרך כבוד'. וראה בבראשית רבה, פ' נח ח, תיאודור—אלבק, עמ' 629: '... שכל מי שמברר מקחו שלצדיק כאילו קיים עשרת הדיברות'. ושם במנחת יהודה. ועל דעתו של הרמב"ם על הטלת מלאי לת"ח ראה להלן פרק שישי, בסוף הערה 105.

197 ועל היקפו של סיוע זה בתקופת התנאים ראה במאמרי, תלמוד תורה ודרך ארץ, שנתון בר-אילן, כרך ב, תשכ"ד, עמ' 144—161.

באמוראי בבל, כדי לסייע בידם להתמסר לתלמוד תורה וגם לאפשר להם קיום בכבוד. אמנם במסכת ביצה לב ב, מביאה הגמרא: '... ואמר רב נתן בר אבא אמר רב¹⁹⁸ עתירי בבל יורדי גיהנם הם. כי הא דשבתאי בר מרינוס אקלע לבבל. בעא מנייהו עסקא ולא יהבו ליה¹⁹⁹. מזוני מיזן נמי לא זינוהו...'. דברים אלה אינם מאוששים, במבט ראשון, את הנחתנו האמורה, שאפשר וגם בבבל היו בעלי-בתים מסייעים באמצעות 'הטלת מלאי' לאמוראי בבל. ברם, אין למדים ממקרה אחד. ובייחוד כשהאדם שמדובר בו, שלא סייעו בידו, לא היה תלמיד-חכמים²⁰⁰.

מכל מקום, כבר ראינו למעלה שרב עיליש היה מקבל ממון מבעל-בית על מנת להשתכר. ומן הראוי להציע מקרה קונקרטי, שבו אמורא בבלי היה נותן ממון לתגרים ומשתכר מטרחתם. במסכת בבא מציעא סח א מובא: 'אמר רבא לית הלכתא... ולא כשטרי מחוזנאי... שטרי מחוזנאי דזקפי ליה לרווחא אקרנא וכתבי ליה בשטרא' (שטרי בני מחוזא שזוקפים את הריוח על הקרן וכותבים אותו בשטר). כלומר, במחוזא היו נוהגים בעלי-בתים לתת סחורה לתגרים למחצית שכר. הם היו מעריכים

198 בדק"ס אות ז מציין שלא הכול גורסים: 'אמר רב'. אולם גירסה זו מקויימת בגירסת הר"ח ובנוסחתם של כ"י ואטיקן 130; וכ"י ואטיקן 134.

199 אף כאן מפרש רש"י עסקא 'סחורה להשתכר למחצית שכר'. וראה גם רש"י, כתובות סו ב, ד"ה עיסקא. ושם, פ ב, ד"ה וקא עביד, וקידושין ס ב ד"ה בעיסקא. ושם מדובר במקרה מיוחד. ראה להלן בהערה 204.

200 נגד ח"ז ריינס, תורה ומוסר, עמ' קלח, שכתב: 'ביחוד מסופר על חכם אחד שבתו מר מרינוס... ולא רצו היהודים שם אפילו לעזור לו... רב שקבל על עשירי בבל על שאינם נוחים לתמוך בתלמידי חכמים (!)...'. וקדם לו בזה י"ש צורי, שלטון ראשות הגולה והישיבות, עמ' 137—138. הלה אף כותב: '... ואכן, אם נדון על-פי הזכרונות בתלמוד על עשירי בבל יהיה עלינו להניח שלא הצטיינו ביותר בנדבת לבם. כי בעוד שרבו האגדות בירושלמי ומדרשי א"י על בעלי צדקה שונים מבעלי הבתים. הנה לחנם נחפש בתלמוד אחרי איזה ספור או אגדה על בעלי בתים שבבל...'. דומה, שהתשובה על ההשוואה בין המצב בארץ-ישראל לבין המצב בבבל, בכל הנוגע לנדיבות לבם של בעלי-הבתים, אינה פשוטה כל עיקר. רשאים אנו להניח, שאילו היתה בידינו ספרות מדרשית מבבל, כשם שיש בידינו מארץ-ישראל, היינו יכולים לערוך השוואה כזאת ביתר דיוק. מכל מקום, גם בבבל בימיהם של האמוראים לא פסו נדבנים מישראל. ראה, לדוגמה, על רב ענן, כתובות קה סע"ב. ולהלן בפנים תידון שאלה זו בהרחבה בקשר למצבם הכלכלי של תלמידי-חכמים בני עניים. ובקשר לשבתאי בר מרינוס יש להעיר, שבמסכת זבחים קי"ג ב, על מאמרו של רבי אבהו 'למה נקרא שמה שנער. שמנערת עשיריה', אומר רש"י: 'מפני שאינן מרחמים על הבריות כדאמרינן במסכת ביצה... עשירי בבל יורדי גיהנם הן'. ברם מה שכותב ריינס, שם: 'אבל החכמים שבאו מא"י לבבל התמרמרו טרם שמצאו כאן מקום פרנסה, על שאין יהודי בבל תומכים בהם במדה שקוו. כך, שמעון בר בא, שירד מא"י לבבל לשם פרנסה לא הצליח פה ור' אבהו שלם לו להוצאות הדרך לחזור לא"י' — אינו מדוייק. שכן בדפוס ויניציא גורס 'מסקוס', וקרוב שאינה אלא 'דמסקוס' או 'דומסקוס' או 'דורמסקוס', כלומר, דמשק. ראה באהבת ציון וירושלים, לביכורים פ"ג סה ע"ד, מה שהעיר רטנר.

כמה שכר עתידה הסחורה להביא, וזוקפים מחצית הריווח המשוער עם הקרן²⁰¹. ועל נוהג זה שואלת הגמרא: 'מי יימר דהוי רווחא'. כלומר, מי יאמר שיהא רווחי, והרי אסור לעשות כך. שכן אם לא יהיה ריווח נמצא הסוחר משלם מכיסו מחצית השכר (המשוער מראש) לבעל-הבית והלה נוטל ריבית (בעד שכר המתנת מעות). והגמרא ממשיכה ומספרת: 'אמר ליה מר בר אמימר לרב אשי אבא עביד הכי. וכי אתו לקמיה²⁰² מהימן להו' (אמר לו מר בר אמימר לרב אשי: אבא עושה כך וכשבאים לפניו [הסוחרים] מאמין להם [ופוטר אותם מן התשלום]).

דרך 'עיסקא', כפי שנהג מר בר אמימר, בנו אחד החכמים הגדולים בבבל²⁰³, היה בה יתרון גדול לאמוראי בבבל. שכן היא היתה משחררת את החכם מן הטירחה שכרוכה במסחר, ומאפשרת להתמסר יותר לתלמוד תורה ולהוראתה, בעוד ממונו מתרבה והולך על-ידי טירחת הזולת. לפיכך לא מן הנמנע, שגם אמוראי בבבל אחרים היו נוקטים דרך זו. אולם, כאמור, אין התלמוד, עד כמה שלמדנו, מגלה מקרים נוספים, משום שלא הובאו לבית-המדרש כשם שמקרה זה הובא. וזאת כדי ללמדנו, שלדעתו של רבא אין דרך כתיבת שטר זו רצויה, משום שאפשר והסוחר ימות, ויתומיו או יורשיו יהיו חייבים לשלם את הסכום המלא שרשום בשטר, בלי לדעת אם אביהם הסוחר הרוויח את הריווח המשוער ואם לאו. אבל לעיסקא כשלעצמה אין רבא מתנגד כלל. על מידת התפשטותה של דרך פרנסה זו ניתן לעמוד מן המקרה שלפנינו. שהרי אמימר היה מנהרדעא (ראה בבא מציעא לה א; בבא בתרא לא א), ובנו נהג בכתיבת השטר כשם שהיו נוהגים במחוזא, כלומר שאין כאן נוהג מקומי בלבד. נתברר אפוא, שהיו אמוראים בבבל שהיו מפעילים את הונם בדרך העיסקא; אחד מהם השתמש בהון או בסחורה של בעל-הבית ונשתכר ממנו, בכך לא היו נבדלים מדרכם של בעלי-בתים וסוחרים רבים אחרים בבבל²⁰⁴. אם היה הבדל, הרי

201 והערור, ערוך השלם, כרך ג, עמ' 384 טור ב, ערך חכר, מפרט: 'כגון אדם שנותן לחברו קרן ק' זוז. ואומר לו: עסקא זה יעלה בה רווח כ' זוז וכתב עליה שקבלתי מפלוני קכ זוזי להתעסק בסחורה...'.
202 וי"ג בצורה מפורטת יותר: 'וכי אתו לקמיה ואמרי ליה דלא הוה ביה רווחא מהימן להו', ראה בדק"ס אות ר.

203 ראה היימאן, תולדות תנאים ואמוראים, עמ' 227—229. ועל מקומו בהנהגת העדה היהודית בבבל, ראה, לפי שעה, בספרי, ראשות הגולה בבבל בימי המשנה והתלמוד, עמ' 45.

204 על היקפה של דרך פרנסה זו ראה גם פירושו של הבבלי למשנה קידושין פ"ג מ"ב, שם, בבבלי, ס ע"ב: 'ואם הראה לה על השלחן אינה מקודשת וכו'.'. ואולם הערוך, ערוך השלם, כרך ח, עמ' 81, ערך שלחן, מפרש: 'אם הראה על השלחן אינה מקודשת, פירוש על השלחן של שלחני. והוא המוכר מטבעות ולפי שהשלחן לפניו תמיד ומוכר וקונה על השלחן לפיכך נקרא שולחני'. על השולחני ראה להלן בפנים.

זה רק בכך, שהאמוראים היו זהירים יותר מאחיהם בני בבל שלא להיכשל בנטילת ריבית או מחשש של נטילת ריבית. וכיוון שבעסקי כספים אנו עומדים, נשאל ישאלה נוספת: כלום היו אמוראים בבבל שהיו מתפרנסים כשולחנים?

שולחנים

השולחני היה מומחה מבוקש מאוד ומצוי הרבה בארצות מערב ובמזרח כאחת²⁰⁵. תפקידיו העיקריים היו, כידוע, החלפת מטבעות ממדינות שונות (ראה, לדוגמה, תוספתא, שקלים, פ"ב ה"ג)²⁰⁶. השולחני היה פורט מעות (ראה, לדוגמה, שבועות פ"ז מ"ו) ומצרף (=הניגוד של פורט) מעות (ראה, לדוגמה, מעשר שני פ"ד מ"ב)²⁰⁷. רגילים היו להפקיד מעות אצל השולחני (בבא מציעא פ"ג מ"א)²⁰⁸, וכיוצא בו היו 'משכירים' לו מעות (תוספתא בבא מציעא פ"ד ה"ב)²⁰⁹. בעלי-בתים היו מוסרים המחאה לשולחני, והלה היה משלם לשכירו (בבא מציעא פ"ט מ"ב). השולחני היה בודק טיבן של מטבעות וערכן (תוספתא, בבא קמא פ"י ה"י)²¹⁰. הוא היה מעריך ערכן של אבנים טובות ובקי במרגליות, אם אמיתיות הן ואם מזויפות (במדבר רבה פרשה כא יב). הוא גם היה קונה אבנים טובות (שמות רבה פרשה נב ג)²¹¹. בקיצור,

205 ראה סקירתו של Heichelheim, Roman Syria, עמ' 224. ושם המקורות בנוגע לארץ-ישראל. וראה א' גולאק, עסק השולחני לפי דיני התלמוד, תרביץ, שנה ב, תרצ"ב, עמ' 154—169 (מעמ' 169—171 דן המחבר בגביית השקלים).

206 ראה ר"ש ליברמן, תוספתא כפשוטה, ח"ד, עמ' 690.

207 מתוך שהשולחני היה פורט מעות יש שהיה מלווה כסף לזמן קצר לבעל-בית. ראה, לדוגמה, תוספתא, בבא מציעא פ"ד ה"ט. וניכר שהשולחני היה לעתים לווה ומלווה כסף. ראה גם תוספתא, מעשר שני, פ"א ה"א: 'מעשר שני אין מוכרין אותו... ולא יתנם לשולחני להתנאות בהן ולהלוותן...'. משמע שכסף סתם היו מלווים לו. וראה להלן בהערה 209. וראה ר"ש ליברמן, תוספתא כפשוטה, ח"ב, עמ' 713—714, ד"ה אם בשביל שלא יעלו חלודה.

208 ראה תוספתא, מעילה, פ"ב ה"א.

209 הר"ח גורס בתוספתא: 'משכיר אדם לחברו לשולחני... ולהתעשר בהם (!) וכו'.' ראה על גירסה זו, ועל גירסאות של ראשונים אחרים, ר"ש ליברמן, תוספתא ראשונים, ח"ב, עמ' 112—113.

210 בספרי, דברים, פסקה יג, מהדורת פינקלשטיין, עמ' 22, מבאר ר' יוסי את ההבדל בין חכם לנבון כלהלן: 'חכם דומה לשולחני עשיר, כשמביאים לו לראות רואה. וכשאינ מביאים לו לראות מוציא משלו ורואה. נבון דומה לשולחני עני כשמביאים לו לראות רואה כשאינ מביאין לו לראות יושב ותוהה'. ועל 'זווא מכא' בבבל ראה שבת קכ"ט א, ולמעלה בהערה 13.

211 אולם בשוחר טוב, צב ח, לא נזכר השולחני. שם מסופר: '...נטלה (האבן הטובה) והלך והראה אותה ואין כל באי עולם יכולין לכווין דמיה...'. וראה, שם, בהערות של ר"ש בובר, הערה עב.

מכל שכבות העם היו מרבים לפנות אליו²¹² ולהימלך בו בכל הנוגע לטיבן ולערכן של מטבעות ושל אבנים יקרות (במדבר רבה פרשה כ ז).

כל המקורות שצוינו הם מארץ-ישראל. לפיכך נשאל תחילה: כלום היו תלמידי-חכמים בארץ-ישראל עוסקים בשולחנות? עד כמה שיודעים אנו נזכר בתלמוד אמורא אחד בשם רבי חנא פתורא (ראה חולין נד ב). הכינוי פתורא מרמז לעיסוקו. ורש"י (שם ד"ה ר' חנא פתורא) מפרש: 'שולחני היה, והיו לפניו מטבעות הרבה'²¹³. ובמסכת בבא קמא צט סע"ב מסופר: 'ההיא איתתא דאחזיא ליה דינרא לרבי חייא. אמר לה מעליא הוא. למחר אתאי לקמיה ואמרה ליה אחיזיתיה ואמרו לי בישא הוא ולא קא נפיק לי. אמר ליה לרב זיל חלפיה ניהלה וכתוב אפינקסיך דין²¹⁴ עסק ביש' (מעשה באשה שהראתה לו דינר לרבי חייא. אמר לה: טוב הוא. למחר באה אצלו ואמרה לו: הראיתיו ואמרו לי רע הוא ואינו יוצא לי. אמר לו לרב: לך החליפהו לה וכתוב על פנקסך זה עסק רע). קשה להכריע אם אירע הדבר בבבל או לאחר עלייתם לארץ-ישראל, וכן אם היה רבי חייא שולחני 'אומן' או 'הדיוט'. לאמור, מתוך הניסיון העשיר שלו במסחר ידע רבי חייא טיב המטבעות. והאשה פנתה אליו בשאלה משום שהוא היה ידוע לה כסוחר בקי במטבעות שעוברות לסוחר. ואין בידנו להכריע²¹⁵.

מקרה אחר, שבו מסופר על זקן אחד בנציבין שהיה שולחני, אף הוא קשה להכרעה חד-משמעית. בירושלמי יבמות פ"ב יב ע"ג מסופר: 'תני אמר ר' יוסי מעשה שהלכתי לנציבין וראיתי שם זקן אחד ונמיתי לו בקי לך ר' יהודה בן בתירה מימך. ונומה לי רבי שולחני הייתי בעירי ועל שולחני היה תדיר...'. מכאן שזקן זה, שידע דין חליצה, היה שולחני. ברם, בתוספתא, יבמות, פ"ב ה"א שנויה שיחה זו בלי המלים 'שולחני הייתי בעירי'²¹⁶, והן חסרות גם בבבלי יבמות קב א. אולם הרא"ש גרס 'שולחני הייתי בעירו'. באין לנו גירסה בדוקה ומקויימת, אין אנו מכריעים בדבר.

212 מכאן המטבע הלשוני: 'כשולחני (הזה) שהכל היו מריצין לו'. ראה תנחומא בלק אות ד. ושם, מהדורת בובר, אות ה; במדבר רבה, פרשה כ ז. ובסנהדרין סח א, מספיד רבי עקיבא את רבי אליעזר רבו: '... הרבה מעות יש לי ואין לי שולחני להרצותו'.

213 וכיוצא בו פירש ביחסי תנאים ואמוראים, מהדורת הרב מימון, עמ' של"ד, אלא שהוא גורס 'רב' ולא 'רבי'. כך שלא מן הנמנע, שהיה בבלי שעלה לארץ-ישראל וישב לפני ר' יוחנן בטבריה. היימאן, תולדות תנאים ואמוראים, עמ' 199, סובר שר' אלעזר נתפרנס מבדיקת מטבעות, על יסוד בבא קמא ק א.

214 ראה בדק"ס אות א.

215 ברור הוא שרבי חייא לא נטל שכר מן האשה בעד ראיית המטבע, כפי שעולה בהמשך הגמרא. אולם אין זה סימן מספיק להכרעה, שכן יש גם 'הדיוט בשכר', ראה חידושי הראב"ד, עמ' רנ"ט.

216 וכבר העיר על כך בתוספות ד"ה ועל שולחני. ועל שינויים אחרים בין הירושלמי ולבין התוספתא. ראה, ר"ש ליברמן, תוספתא כפשוטה, ח"ו, עמ' 134—135.

קשה לומר שאמוראי בבל מצאו פרנסתם בשולחנות²¹⁷. והדבר אולי גם מובן. השולחני היה עסוק תדיר, ואין להניח שחכמים היו עוסקים בעיסוק כלכלי, שהיה נוטל מהם רוב שעות היום. ומי יודע אם בתפקיד שולחני לא היו פועלים ממונים, או פקידים, מטעם המלכות. ואין זה מן הנמנע שהכהונה הפרסית, שהשפעתה הדתית ומעמדה הפוליטי בימי מלכי סאסאן גברו, החזיקה בידה חלק מן התפקידים של השולחנים שמנינו למעלה²¹⁸.

מסחר בחפצים שונים

על רב גמדא, חכם שחי ופעל בעיקר במחצית השנייה של המאה הרביעית, מסופר בנדרים נרע"ב, שפעם אחת ביקש מספנים שיקנו לו 'מידעם' (=דבר מה) בעד ד'

217 רב פפא הכיר שני שולחנים מומחים והוא נוקב בשמם, ראה בבא קמא צט ב. הרב ר' מרגליות בספרו, לחקר שמות וכינויים בתלמוד, עמ' 9, ערך איסור גיורא, משער שהלה היה שולחני, ועל שם עיסוקו מכונה איסור (על שם המטבע איסר).

218 ידועה התופעה, שהמקדשים בארצות המערב והמזרח כאחת היו ממלאים תפקידים מסוימים של שולחנים. ראה הייכלהיים, למעלה בהערה 205, ואת דברי הסיכום בעניין זה אצל Rostovtzeff, Social and Economic History of the Hellenistic World, עמ' 1278 ואילך; Bulsara, The Laws ... Persians, עמ' 500, בהערה 7 כותב: 'There are numerous evidences to show that the Zoroastrian temples of antiquity supplied the public some of the facilities of modern banks, safe deposits, and treasuries'. ושם, במבוא, עמ' 98, סובר המחבר שגובה הריבית שהיה נהוג לא עלה על שלושה-עשר אחוזים. אחוז זה של ריבית נראה בלתי-מציאותי, והוא משקף משאלת לב של מחוקקים בעלי רגש דתי. ואפשר להבינו כתגובה לריבית הגבוהה מאוד, שהיתה מקובלת בעולם השומר-הבבלי. המצב שם סוכם על-ידי סאגס, דברי ימי בבל, עמ' 272, כלהלן: 'הרגש הדתי כנגד הנשך... היה חסר לגמרי בעולם השומר-בבלי, ואילו התשלום של רבית על הלוואה נחשב כתופעה רגילה והגונה... שיעורי הרבית המשתלמים על הלוואות נשתנו בהתאם לתקופה בתולדות בבל ובהתאם למצרך שעליו נעשתה ההלוואה. בתקופה הבבלית הקדומה היתה הרבית בדרך כלל 33 1/3 למאה על שעורה ועשרים למאה על כסף...'. העובדה, שראשי הנוצרים במלכות סאסאן התירו להדיוטות של עדתם ליטול ריבית של 12%, מעידה שכרגיל היתה הריבית גבוהה יותר. ראה על כך E. Sachau, Von den rechtlichen Verhältnissen der Christen im Sassanidenreich, Mitteilungen des Seminars für orientalische Sprachen an der Königl. Friedrich-Wilhelms Universität zu Berlin, X Jhg. Berlin 1907, SS. 93-94. ועל גובה הריבית בארצות המזרח התיכון בתקופה ההלניסטית ראה Rostovtzeff, SEHW, vol. II, pp. 1285-1286; An Economic Survey of Ancient Rome, ed. T. Frank, vol. II, p. 460, sq. בהערה 205, עמ' 165, מעיר: 'מתוך שלא נתחדשו ולא נתרחו ההלכות על השולחני בדורות מאוחרים, ומזה שבבבל לא היו נוהגות אז ההלכות הקדומות בענין זה, נראה שעסקי השולחני לא נתפתחו בימיהם, לפחות בבבל, וירדו עוד ממצבם שהיה להם קודם וכו'.'. אך אין המחבר מנסה לבאר את התופעה האמורה. וראה ביאורו של Jacobs לתופעה זו בפרק שישי, בהערה 9.

זוים. לבסוף הביאו לו קוף אחד, ונתעשר על-ידי בריחתו. סיפור זה, והדומים לו ²¹⁹, מגלים שחכמים היו סוחרים 'לעת מצוא'. חבל שאין בידנו ידיעות נוספות על פרנסתו של רב גמדה.

ועל אחד מן האמוראים בבבל בשם רב כהנא מסופר בקידושין מ א: 'הוה קא מזבין דיקולי. תבעתיה ההיא מטרוניתא. אמר לה איזיל איקשיט נפשאי סליק וקא נפיל מאיגרא לארעא. אתא אליהו קבליה. אמר ליה אטרחתן ארבע מאה פרסי. אמר ליה מי גרם לי. לאו עניותא. יהב ליה שיפא דדינרי' (רב כהנא היה מוכר סלים [שנשים נותנות שם פלכיהן, רש"י]). תבעה אותו גברת אחת. אמר לה אלך ואתקשט. עלה ונפל מן הגג. תפסו אליהו ואמר לו: הטרחת אותי ארבע מאות פרסאות. השיב לו: מי גרם לי [אם] לא עניותי. נתן לו ארון ²²⁰ מלא דינרים). גרעינו הריאלי של סיפור זה הוא, שאחד מן החכמים בשם רב כהנא ²²¹ ראשיתו מצער במצבו הכלכלי ואחריתו שנתעשר. זהו מוטיב בספרות חז"ל (ראה, לדוגמה, בהערה 219) ואין להאריך בו כאן.

על שניים מאמוראי בבל מסופר שהיו רוכלים. נציע עניינם בהרחבה משום חשיבותו הכללית (בבא בתרא כב א): 'אמר רב נחמן בר יצחק ומודה רב הונא בריה דרב יהושע ברוכלין המחזירין בעיירות דלא מצי מעכב. דאמר מר "עזרא תיקן להן לישראל שיהו רוכלין מחזירין בעיירות כדי שיהו תכשיטין מצויין לבנות ישראל" ²²². והני מילי לאהדורי אבל לאקבועי לא. ואי צורבא מרבנן הוא אפילו לאקבועי נמי, כי הא דרבא שרא להו לר' יאשיה ולרב עובדיה לאקבועי דלא כהלכתא. מאי טעמא. כיון דרבנן גינהו אתו לטרדו מגירסייהו' ²²³ (תקנת עזרא... התירה לסוחרים [שמ-חוץ לעיר] לחזור [על הבתים] אבל ליקבע לא. ואם תלמיד-חכמים הוא אפילו ליקבע [בחנות]). כזו שרבא התיר להם... שלא כהלכה ²²⁴. מה טעם? כיוון שחכמים הם לא ייטרדו מגירסתם). שומעים אנו כאן על זכויות מיוחדות במסחר לתלמידי-חכמים.

219 ראה שם קודם לסיפור זה, מסופר גם על רבי עקיבא, שנתן לספנים ד זוים שיביאו לו דבר-מה מחוץ-לארץ. סיפורים אלה מצטיינים, בייחוד בסיומיהם, במעשי נסים.
220 רש"י פירש 'שם כלי'. ורב צמח גאון מפרש 'שפא' במובן ארון. ראה אוצר הגאונים, קידושין, הפירושים, עמ' 212, סימן סד. אולם אפשטיין, Zur Babylonisch-Aramäi-schen Lexikographie, בספר יובל לשוורץ, ברלין-ווינן 1917, עמ' 327, מפרש שיפא כשם של מידה.

221 ראה נסיונו של בעל היוחסין, עמ' 160, לזהות באיזה רב כהנא מדובר כאן.
222 ויש להוסיף: 'מערב שבת לערב שבת'. ראה דק"ס אות ס. ועל תקנה זו, ועל שאר התקנות שייחסו לעזרא, ראה בבא קמא פב א-ב. ועל התקנה שיהיו רוכלין מחזירין בעיירות, ראה בלאך, שערי תורת התקנות, חלק א, מתברת א, עמ' 127-129.

223 וי"ג: 'דלא ליטרדו מגירסייהו'. ראה דק"ס אות פ.

224 והשווה פסק-דינו של רבא, בבא בתרא קמ"ד א.

וכיוצא בו מסופר, שם, במקרה אחר: 'רב דימי מנהרדעא אייתי גרוגרות בספינה. אמר ליה ריש גלותא לרבא פוק חזי אי צורבא מרבנן הוא נקיט ליה שוקא' וכו' ²²⁵ (רב דימי הביא מנהרדעא פירות בספינה למחוזא. אמר לו ראש הגולה לרבא: צא וראה אם תלמיד-חכמים הוא תפוס לו שוק ²²⁶). תפיסת השוק פירושו שאסור לו למכור בשוק למכור קודם לתלמיד-חכמים, אם שניהם מוכרים אותה סחורה עצמה (ראה בפירוש המיוחס לרבינו גרשום). אף במקרה זה מדובר בזכות מיוחדת, שהיתה שמורה בבבל לסוחר תלמיד-חכמים. היא העניקה לו שני יתרונות חשובים: חסכון בזמן, שכן סחורתו נמכרת ביתר מהירות מחוסר מתחרים בשוק — דבר זה היה חשוב מאוד לתלמיד-חכמים שמבקש לצמצם בטירדות פרנסתו ולהקדיש זמנו לתלמוד תורה — ולא פחות חשוב מזה — מחוסר מתחרים עשוי היה למכור במחירים גבוהים יותר מאשר בשיווק אותה סחורה עצמה בתנאי התחרות (אולם ראה להלן בפרק שישי, בהערה 3).

מקרים אלה שהבאנו כאן מכניסים אותנו לסוגיה חשובה אחרת, והיא זכויותיהם של תלמידי-חכמים במכלול פעילותם הכלכלית, כגון שחרור מתשלומי מסים שונים, פטור ממכס, תפיסת השוק וכיוצא באלה.

225 הנוסח במדרש הגדול לויקרא, מהדורת רבינוביץ, עמ' 625—626, וכיוצא בו בספר המעשיות שהו"ל גסטנר, עמ' 147, הוא יותר מפורש מנוסחת הבבלי.

226 סופו של המעשה, שרב דימי לא זכה בתפיסת השוק, משום שלא עמד במבחן ההלכה שגשאל ופירותיו נרקבו, מעניין מן הבחינה החברתית. דומה שזהו גילוי אחד על היחסים המתוחים, שהיו קיימים בין רבא ותלמידיו במחוזא לבין אביי ותלמידיו בנהרדעא.

פ ר ק ש י ש י

ז כ ו י ו ת - י ת ר ב ת ח ו מ ה כ ל כ ל ה

נקיטת השוק

נפתח את העיון בזכויותיהם של אמוראי בבל בתחום הכלכלה במה שסיימנו בפרק הקודם — נקיטת השוק. מונח זה פירושו מצד הלשון 'לקיחת השוק' או 'תפיסת השוק'¹, ומצד העניין פירושו גם עיכוב השוק, או אף נעילת השוק² בפני כלל הסוחרים, קודם שתלמיד-חכמים מכר את סחורתו. כלומר אמורא בבלי יכול למכור את סחורתו בלא תחרות³. זוהי פריבילגיה, שערכה הרב מבחינה כלכלית ברור. רשאים אנו

- 1 בן-יהודה, במילונו, עמ' 3793—3794, ערך נקט בארמית מפרש 'כמו לקח, אחז'. ובמובן זה מביא קוהוט כמה דוגמאות בערוך השלם, כרך ה, עמ' 379, ערך נקט¹. יאסטרוב במילונו, עמ' 932, תחת נקט¹ ונקט², מפרש: 'make him take the market', ומוסיף: תן לו את המונופול של המכירה. הוא מציין בעקבות לוי לחולין פז א: 'נקוט לי זימנא' ומפרש: שמור לי זמן. רש"י מפרש שם: 'תן לי זמן'.
- 2 על נקט במובן עיכוב ראה, לדוגמה, בבא בתרא כב א: 'נקטוה רב פפא . . . לרב אדא בר אבא'. ופירושו שרב פפא . . . עכבו את רב אדא להיכנס לכלה. ומעניין שישנם כ"י וראשונים שגורסים: 'עכבוה רב פפא . . .'. ראה בדק"ס לבבא בתרא, עמ' 99, באות ח. ועל אחז במובן 'להחזיק, לתפוס ולנעול', ראה ר"ש ליברמן, יוונית ויוונית בארץ ישראל, עמ' 128.
- 3 אולם הראשונים מפרשים זכות זו ומגבילים אותה. ראה, לדוגמה, בחידושי של הר"י מיגאש, לבבא בתרא, למקומנו ד"ה רב דימי, שכותב: '. . . אבל כי היכי דלזבון ביוקר חזינן אי לוקחים דהנהו מידי גויים נינהו. אי נמי ישראל דזבני ליה לזבני לגויים, מנקטינן ליה שוקא. ואי ישראל זבני ליה לנפשייהו נינהו, צורבא מרבנן לא חזי למעבד הכי משום דאון הוא. וכתוב (משלי יב, כא) "לא יאנה לצדיק כל און" וגו'". וביד רמה מפרש, שחכם שנקטו לו שוק אסור לו למכור יותר ביוקר משאר הסוחרים. והזכות עצמה נוהגת רק במקום שאין סוחרים גויים. אבל אם ישנם סוחרים גויים אין נקטים לו את השוק. שכן אין בכך משום תועלת לחכם הסוחר. מכאן שנקיטת השוק נוהגת רק ביישוב יהודי, או בשוק של סוחרים יהודים. גרץ, כרך ד⁴, עמ' 332, סובר שעל-ידי נקיטת שוק ביקש חכם להשיג מחיר גבוה יותר. שפ"ר, ח"ב, עמ' 417—418, השמיט פרט זה.

זכויות-יתר בתחום הכלכלה

להניח, שזכות זו לא עוררה הרבה נחת-רוח בין הסוחרים בשווקי בבל, אם נשתמש בלשון המעטה, כשם שעלולה היתה לגרום אף למתיחות בין תלמידי-חכמים בינם לבין עצמם. שכן אם החכם שמבקש נקיטת השוק לא היה ידוע במקום השוק, היה עליו לעמוד בבחינה מסוימת כדי להוכיח שבקי הוא בהלכה, וכפי שקרה הדבר, כאמור למעלה, לרב דימי (ראה בבא בתרא כב א). והגמרא שם ממשיכה ומספרת בהרחבה על סופו של רב אדא בר אבא (אהבה, ראה להלן בהערה 93), שעליו הטיל רבא לבדוק את רב דימי אם חכם הוא ואם לאו. מכל מקום, זכות זו מעידה על השפעתם הרבה של אמוראי בבל על החיים המסחריים בבבל, ומימושה מעיד על פיקוח מסוים על השווקים מצד האמוראים בבבל. דרכי הפיקוח, והתערבותם של חכמי בבל בחיים הכלכליים בכלל, יידונו להלן בקשר לתפקידיהם המינהליים של אמוראי בבל. ואף הצידוק לזכות זו יוסבר בסמוך, בסיכום כלל הזכויות של האמוראים בתחומי הכלכלה.

ואילו כאן נשאל: כלום היה לאמוראי בבל שוק מיוחד וכינויו 'שוקא דרבנן'? יש חוקרים שסבורים שהיה זה שוק מיוחד, או חלק משוק בנהרדעא ובפומבדיתא, שנועד לאמוראים בלבד שבאו לשם למכור את סחורתם⁴. וכך כבר פירש במיוחד לרבינו גרשום לחולין מח רע"ב: 'בשוקא דרבנן, שוקא דרבנן מזבנין חפצייהו'. ברם ישנם ראשונים שמפרשים שוקא דרבנן 'שהיו מצויין שם החכמים ומיהו רובא גויים גינהו' (ראה בבא מציעא כד ב)⁵. קשה להניח, שאמוראי בבל קבעו לעצמם שוק למכירת סחורתם במקום שרוב תושביו נכרים דווקא. וכבר צויין למעלה ששוק בספרות חז"ל, הן בארץ-ישראל והן בבבל, פירושו לעתים קרובות רחוב או סימטה. ונציע כאן את דבריו של פרופ' שאול ליברמן: 'שוק במקורות שלנו פירושו תכופות רחוב, דוגמת "שוקא דארמאי" (ירושלמי שבת פ"טז ה"ז, טו, ע"ד ומקבילות), ו"שוק של זונות" ... ו"שוקא דגלדאי"⁶, ואיננו אלא 'ἡ σκυτικὴ πλατεῖα' ... ואף שוקא דרבנן אינו אלא רחוב החכמים ודינו כפלטיא. וכשם שקראו את המבוי שגר בו ר' יצחק ור' חנין "שקקיה דר' יצחק", "שקקיה דר' חנין" (עייין ירושלמי עירובין פ"א ה"א יח ע"ג, ושם יח ע"ד), כן קראו את הרחובות שגרו בהם הרבה

4 ראה, לדוגמה: Obermeyer, Die Landschaft, עמ' 238. הוא חוקע יתדותיו בחולין מח ב (נהרדעא) וביבמות קי ב (פומבדיתא).

5 ראה שיטה מקובצת לבבא מציעא, דף כד ב, ד"ה לבתר תריסר ירחי שתא, בשם הריצב"ש. וראה שם ד"ה בשוקא דבי דייסא, בשם הרא"ש.

6 ראה מועד קטן כז א, בבא מציעא כד ב, סנהדרין כ סע"א, חולין מח רע"ב.

7 ראה W.M. Ramsay, The Cities and Bishoprics in Phrygia [אוקספורד 1897], ח"ב, עמ' 461, ובהערות שם, עמ' 462.

חכמים "שוקא דרבנן"'.⁸ מכאן שאין כל ראייה חד-משמעית, שקיים היה שוק מיוחד של החכמים בבבל. מכל מקום, מן הבחינה החברתית חשוב שזכור שחכמים היו גרים, למצער ביישובים מסוימים, ברחובות מיוחדים. ודומה הדבר לנוהג, שנמצאה עליו עדות במסופוטמיה, שבעלי מקצועות מסוימים — גילדות — היו גרים ברבעים מיוחדים.⁹

ומפני חשיבות הדבר נעיר כאן שהמונח 'ריסתקי דרבנן', שפירושו המילולי שווקי החכמים¹⁰, אינו מצד העניין אלא מקום שבו מצויים חכמים. וכפי שכתב רב האי גאון: '...ויש גמי מקומות שאין מתפיסין חפץ לנשבע אלא למשביע מיהו הגי מקומות לא דייקי ולא פשט ההוא מנהגא באתרין בריסתקי דרבנן' (תשובות הגאון-

8 במכתב פרטי אלי מיום ג, כח לעומר תשכ"ג, והבאתי את הדברים לתועלת הרבים. ויורשה לי להוסיף דוגמה אחת מאלפת: 'ותאמר נעמי לשתי כלתיה לכנה שבנה אשה לבית אמה יעשה ה' עמכם חסד כאשר עשיתם עם המתים ועמדי' (רות א, ח). מקרא זה נדרש על-ידי דרשן עלום-שם כלהלן: 'מפני מה היתה מחזרת אותן? כדי שלא תתבייש בהן. שכן מצינו עשרה שווקים היו בירושלים. ולא היו מערבין אלו עם אלו. שוק של מלכים, שוק של נביאים, שוק של כהנים, שוק של לויים, שוק של ישראל. ניכרים בלבושיהם בשווקים. מה שאלו לובשין לא היו אלו לובשין'. ראה מדרש זוטא, רות, מהדורת בובר, כא א. וראה ש' קרויס, קדמוניות התלמוד, כרך א, ח"א, עמ' 56—58; י"נ אפשטיין, מבואות לספרות האמוראים, עמ' 256, ד"ה בשוקאי; עמ' 267, ד"ה ואיכא דאמרי אמר רב יוסף.

9 המוהלים, כפי הנראה, אף הם היו גרים בסמיכות מקום. ראה ירושלמי עירובין פ"ה כב ע"ד 'שקקא דגזוראי'. כך הגוסס הנכון כפי שהראה ר"ש ליברמן, הירושלמי כפשוטו, עמ' 302. וראה E. Salonen, Über das Erwerbsleben im alten Mesopotamien, Studia Orientalia, הלסינקי, כרך מא, 1970, עמ' 27. ועל אפמיה ראה ראמסיי, הנזכר למעלה, בהערה 7, עמ' 27. השאלה אימתי הוקמו שווקים בארצות הפרת והחידקל עדיין לא הוכרעה. הירודוט, מלחמות פרס, א, 153, מדגיש שבפרס, בניגוד ליוון ומוש-בوتיה, לא היה מצוי שוק פתוח למקח ולממכר, אפילו במקום אחד בכל המלכות. על המסחר בשווקים, או מחוצה להם, בארצות הפרת והחידקל ראה Trade and Market in the Early Empires, בעריכתם של K. Polanyi, C.M. Arensberg, H.W. Person, על תקופת ח'מורבי — עמ' 12—26, נכתב בידי פולאניי, ועל מסופוטמיה — עמ' 27—37, נכתב בידי אופנהיים. בימיהם של אמוראי בבל אנו מבחינים בין הסוחר, בעל חנות, והרוכל הסובב בבתים ומציע מרכולתו. וידועים לנו ימי-השוק. ראה בבא מציעא צט ב; בבא בתרא כב א. Jacobs, The Economic Conditions of the Jews in Babylon, in Talmudic Times compared with Palestine, Journal of Semitic Studies, כרך ב, עמ' 355—356, העיר שבבבל בימי האמוראים לא היו ירידים גדולים, כדרך שאנו מוצאים ברחבי האימפריה הרומית, וזאת, לדעתו, גם הסיבה שלא היה 'שולחני' בבבל. וראה למעלה בפרק חמישי, בייחוד בהערה 218.

10 ראה ערוך, ערוך השלם, כרך ז, עמ' 287, ערך רסתק¹. ובתוספות הערוך השלם, עמ' 386 בערכו, מה שכתב גייגר. וקרויס, קדמוניות התלמוד, כרך א, ח"א, עמ' 58. ובדרשות אבן שועיב פרשת בשלח, קראקא, של"ג, כו א גורס (או מפרש) בבבא בתרא יב ב 'בשוקא' ואינו מביא 'בריסתקא'. וראה י"נ אפשטיין, מבואות לספרות האמוראים, עמ' 228.

זכויות-יתר בתחום הכלכלה

נים, ר"ש אסף, מדעי היהדות, ספר ב, ירושלים תרפ"ז, עמ' צה—צו). כלומר מנהג זה לא נהג במקומנו מקום שמצויים בו חכמים. וסמי מכאן שוק במובן מקום למקח ולממכר. וכיוצא בו בספר העתים, עמ' 281: '... ובריסתקי דרבנן ובני תורה קא עסקי בכולה תלמודא...'. ואף כאן מובנו של 'ריסתקי דרבנן' הוא 'מקום קיבוץ חכמים'¹¹.

בכך נתברר, שאין בידנו ראיה מספקת, שהשוק של החכמים נתייחד לו מקום נפרד בתוך השוק הכללי. התועלת שהאמוראים היו מפיקים מפריבילגיה זו היתה מקיפה ביותר — עובדה שאנו למדים עליה מדבריו של רב חמא, שמפאת חשיבותם נציע אותם שנית: 'טרשא ידי ודאי שרי... ניחא להו דליקו ברשותי. דכל היכא דקא אזלי שבקי להו מכסא ונקיט להו שוקא' (בבא מציעא סה סע"א). כלומר אף לקוחותיו של רב חמא זכו בנקיטת השוק, שכן שמו של רב חמא נקרא על פירותיו¹². ועל-ידי זכות זו, וזכותו של רב חמא שלא היה משלם מכס, רווחיו היו גדולים יותר משל רווחי שאר הסוחרים בבבל. ומתוך דבריו של רב חמא אנו למדים גם, שזכות נקיטת השוק היתה בימיו זכות מאושרת ומקויימת, ובלתי-מוגבלת מבחינת המקום.

שחרור ממכס

ומן הפריבילגיה של נקיטת השוק נעבור ונעיין עתה בזכות של הנחת המכס, שאף עליה הסתמך רב חמא בדבריו הנזכרים, כדי לנמק מפני-מה ה'טרשא' (ריבית חרשת') שלו מותרת. דעה רווחת ומקובלת על החוקרים, שאמוראי בבל היו פטורים מתשלומי מכס¹³. והדבר תמוה. שכן ידיעותינו על סדרי תשלומי המכס בבבל הם מועטים ביותר, ופחות מזה ידועים פרטים על שחרורם של אמוראי בבל מחובת תשלום המכס. מלבד דבריו הנזכרים של רב חמא, מסתמכים החוקרים על מקרה

11 ראה דבריו של שור, בהערה קס"ב. וציין לספר העתים, ר"ש אסף, שם, עמ' 13 בהערה 1. ומעניין הדבר, שאותו 'בי אבידן' פרובלימאטי נתפרש על-ידי קדמון אחד במובן 'שוק של בית עבדה(!) זרה'. ראה גנוי קדם, ספר ה, תרצ"ד, עמ' 169. ומה שטוען קרויס Talmudische Archäologie, כרך ב, עמ' 362, והמקורות בהערה 346, שדסקרתא הוא שוק, לא מצאתי לזה סימוכין. וראה רש"י לגיטין מ א ד"ה דיסקרתא, שמפרש קרייה. וראה בספרי, ראשות הגולה בבבל בימי המשנה והתלמוד, עמ' 110 בהערה 57 (ונפלה שם טעות דפוס וצ"ל WZKM), ושם, עמ' 151 בהערה 7.

12 קשה לקבוע מה היתה הסחורה של רב חמא. וראה הדעות השונות בזה, ובשאלה ההלכית של דבריו, בשיטה מקובצת למקומנו.

13 ראה קרויס, פרס ורומי בתלמוד ובמדרשים, עמ' 272—273. הוא מציין גם לניומן. וראה גם Funk, Die Juden in Babylonien, כרך ב, עמ' 21. הלה טוען על שחרור מחובת תשלום בשווקים ותשלום מכס. ראיותיו מנדרים סב ב ובבא בתרא כב א הן מדומות. ואף כאן הוא הולך בעקבות גרץ, כרך ד, עמ' 332 (בגרמנית), ובתרגומו של שפ"ר, ח"ב, עמ' 418.

אחד, שאירע לאביי ואשר מסופר עליו במסכת בבא בתרא קס"ז א: 'ההוא בזיבנא¹⁴ דאתא לקמיה דאביי. אמר ליה ניחזי לי מר חתימות ידיה דכי אתו רבנן מחו לי מעברנא להו בלא מכסא...'. (מעשה במוכס שבא לפני אביי. אמר לו: יראה לי מר חתימת ידו. שכשיבואו החכמים מראים לי, ואני מעביר אותם בלי מכס).

מקור זה יש להתייחס אליו בזהירות, שכן בהמשך מסופר שמדובר במוכס רמאי. הלה ביקש מאביי שיחתום חתימת ידו בסוף נייר חלק, על מנת שיוכל לכתוב למעלה שאביי חייב לו חוב¹⁵. ברם, אף אם נעלים עין מן החשש, שחשש מפניו אביי, הרי עדיין קשה מסקנתם של החוקרים שלמדים מכאן על שחרורם של אמו-ראי בבל בכלל מתשלום מכס. לכל המרובה מדובר באביי וברב חמא, ששניהם היו ראשי ישיבה בפומבדיתא¹⁶. ואפשר ששני ראשי הישיבה בפומבדיתא, הם תלמידיהם ולקוחותיהם זכו ממוכסים יהודים ליחס מיוחד בעירם. ובמקרה של אביי קשה לדעת אם מדובר במכס על סחורות, או תמורת מעבר בגשרים ובדרכים של תלמידיו. קשה מאוד להניח, שהשלטונות הפרסיים היו מוותרים על תשלומי מכס, שהרי כסף רב השקיעו הללו בסלילת דרכים וגשירת גשרים על פני הנהרות והת-עלות המרובים (ראה, לדוגמה, עבודה זרה ב ב, ובתוספות, שם ד"ה הרבה. וראה בבא קמא קי"ג ב). וכל מי שסובר שהאמוראים בבבל היו כולם פטורים מן התשלום של סוגי מכס השונים חייב להוכיח, או מכל מקום להניח, שבכל הזמנים ובכל היישובים היו מוכסים יהודים שהיו פוטרים את החכמים ממכס. והואיל והוכחה כזאת לא הובאה¹⁷, הרי עלינו להניח שההוראה לפטור את אמוראי בבל מתשלומי

14 על גירסה זו ראה דק"ס אות ר. ורא"ש רונטל העיר לי בטובו, שבהלכות פסוקות כ"י ששון גורס כן. וכך גורס בפירוש דפוס פיזרו במקום הרשב"ם. ראה בדק"ס לבבא בתרא דף כג ב. וראה גם בהערה הבאה.

15 המאירי, בית הבחירה, בבא בתרא, עמ' 682, מוסר את דברי הגמרא בפאראפראזה כלהלן: 'ומעשה במוכס אחד רשע שבא לפני אחד החכמים כמתחסד...'. ובפירוש קדמון לבבא בתרא, מהדורת מ' הרשלר — ח' בן-ציון הרשלר, עמ' רפ"ג, מכונה המוכס 'זה המזייף'. והוא גורס 'בי זבנא', ומביא גם גירסה 'כזבאנא' ומבטלה. וראה גייגר בתוספות הערוך השלם, עמ' 79, ערך בזבנא. וראה ברילל, Fremdsprachliche Wörter in den Talmuden und Midrashim, F. a/M, JJGL, vol. I, 1874, S. 128.

16 אביי בפומבדיתא, ורב חמא בפומבדיתא או בנהרדעא. ראה אגרת רב שרירא גאון, עמ' 89. בנוסח ספרדי אומר בפומבדיתא, ואילו בנוסח צרפתי גורס בנהרדעא. וראה היימאן, תולדות תנאים ואמוראים, עמ' 456—457. הר"ח אלבק, מבוא לתלמודים, עמ' 409, בערכו, משער מנימוקים כרונולוגיים ששני רב חמא היו.

17 מכל מקום, יש בידנו עדות מפומבדיתא, מן השנים האחרונות של המאה השלישית, שהשלטונות לא היו מעסיקים יהודים בתפקיד גבייה. ראה תענית כ א. וראה בספרי, ראשות הגולה בבבל בימי המשנה והתלמוד, עמ' 215 ואילך, ושם בהערה 19. ואולם היו מקומות והיו זמנים, שיהודים ובתוכם חכמים היו ממלאים תפקידים מינהליים מטעם השלטונות.

זכויות-יתר בתחום הכלכלה

מכס יצאה מן השלטונות, אם באמצעות הפקידים בבית ראש הגולה¹⁸, ואם במי-שרים מן הממונים על המוכסים בדרכיה, נהרותיה, תעלותיה וגשריה של מלכות פרס. וכל ההנחות האלה רחוקות הן מן המציאות המינהלית במלכות סאסאן, לפי מה שאנו יודעים עליה ממקורות ראשונים מועטים בלבד.

מכל מקום, לפי עדותו של רב פפא, שבתור סוחר היה בעל ניסיון במגעיו התכור-פים עם מוכסים, הקפידו הללו במילוי תפקידיהם. הוא אמר: 'אבב בזיוני לא אחי ולא מרחמי' (שבת לב א). כלומר, על פתח בית המכס אין אחים ואין ידידים (וראה שם, בפירוש הר"ח, ובהערות 14—15). כדי שיהא בידנו לקבוע מסקנות ביחס להיקף השחרור של תלמידי-חכמים מתשלומי מכס, צריכים אנו אפוא למקורות נוספים¹⁹.

שחרור ממסים

וכיוצא בו אין בידנו ידיעות מפורטות ומדויקות על סוגי המסים הקבועים, גובהם ודרכי גבייתם במלכות סאסאן עד למאה השישית, שעה שהמלך כוסרו (Xosrou, Anosurvan, 531—579), ערך ריפורמה במערכת המסים שהיתה נהוגה עד לימיו²⁰. אף-על-פי-כן, דעתם של חוקרים רבים היא שאמוראי בבל היו פטורים

18 צורי, שלטון ראשות הגולה והישיבות, עמ' 197, סובר שסחורותיו של רב חמא 'נפטרו מתשלומי מכס', בשל 'עמדתו הרשמית הגדולה' בבית ראש הגולה. על שחרור חכם בבלי אחד מתשלומי מכס בארץ-ישראל, ראה על רב ספרא בעבודה זרה ד א. רב ספרא, בהמלצת רבי אבהו, נשתחרר ממכס על-ידי 'מינים'. לזיהויים של האחרונים ולזמנו של השחרור ראה ר"ש ליברמן, The Martyrs of Caesaria, Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves, כרך ז, 1939—1944, עמ' 398 ואילך. ועל ביטול חד-פעמי של מכס על-ידי אחשורוש, ראה מגילה יב א, ורש"י, ד"ה שקרא דרור.

19 ג' ברילל, הנזכר בהערה 15, ביקש ללמוד ממסכת מועד קטן כח ב, על בדיקות שנערכו לסוחרים בתחנות המכס. וראה גם קוהוט, ערוך השלם, כרך ג, עמ' 264, ערך זבוגי. פירוש מקורי זה אין לו סימוכין מצד הלשון. וראה מה שפירשו הראשונים בזה באופן אחר לגמרי.

20 ראה Rostovtzeff, The Social and Economic History of the Hellenistic World, כרך א, עמ' 468. שם, כרך ג, עמ' 1434 בהערה 257; נולדקה, טאבארי, עמ' 246; Christensen, L'Iran sous les Sassanides², עמ' 122 ואילך; Altheim-Stiehl, Ein Asiatischer Staat, עמ' 8 ואילך; Widengren, The Status of the Jews in the Sassanian Empire, Iranica Antiqua, כרך א, 1961, עמ' 149 ואילך, ושם, בהערה 3; Hahn, Sassanidische und spätrömische Besteuerung, Acta Antiqua, כרך ז, בודפסט, 1959, עמ' 149—160; Frye, The Heritage of Persia, עמ' 228—229. ועל סוגי המסים השונים שהיו נהוגים בפרס האחמנית, ראה פריי, אנציקלופדיה מקראית, כרך ו, עמ' 602—603.

מחובת תשלום מסים מסוימים בימי סאסאן²¹. ואם אמנם מסקנה זו מיוסדת כראוי, הרי לנו פריבילגיה חשובה מאוד, שלא זו בלבד שהקלה על סחרם של אמוראי בבל, אלא שהיתה מעידה עדות נוספת שהחכמים בבבל היו קבוצה מאורגנת, מעין חטיבה חברתית, שעמדה ברשות עצמה מבחינה חברתית-כלכלית. לפיכך חייבים אנו לבדוק בדיקה מדוקדקת בספרות חז"ל בכל הנוגע לשאלת שחרורם של אמוראי בבל מחובת תשלומי מסים מסוימים.

ונפתח בדיקה זו קודם כל בהצגתם של סוגי המסים השונים, שנזכרים בתלמוד הבבלי, סיווגם והסברת מובנם ומהותם עד כמה שנתבררו. בכן בתלמוד הבבלי נזכרים מסים אלה: טסקא, שנשתבש מדיסקא²², ונקרא גם בולרא²³, שהוא מס (או דמי שכירות) על השימוש בקרקע שהיתה רכושו של המלך מבחינה משפטית. אמנם היו קרקעות שעמדו ברשות הבעלים, והללו היו פטורים מתשלום טסקא (ראה בבא מציעא קי א). אולם על כל סוגי הקרקעות חל מס בשם 'מנתא דמלכא' (מנת המלך). ומה בין טסקא לבין מנתא דמלכא? קשה לעמוד בדיוק על ההבדלים בין שני סוגי המסים הללו. שכן בתלמוד הבבלי, במסכת בבא קמא קי"ג ב, מובנו מס על תבואת הגורן ולא מס על הקרקע, בעוד 'מנת המלך' מתפרש בעבודה זרה עא א

21 מן הרשימה הארוכה של חוקרים נציין כאן אחדים בלבד: Weinberg, Organisation: der jüdischen Ortsgemeinden in der talmudischen Zeit, MGWJ, כרך מא, 1897, עמ' 685—686; Funk, Die Juden in Babylonien, כרך א, עמ' 80 (אולם שם, כרך ב, עמ' 12, הוא קובע שאמוראי בבל לא היו משתמשים הרבה בשחרור מתשלום מס הגולגולת, שלא להכביד על משלמי המסים האחרים. וראה להלן בפנים). Newman, The Agricultural Life of the Jews in Babylonia, עמ' 169; קרויס, פרס ורומי בתלמוד ובמדרשים, עמ' 271, 272.

22 ראה גייגר, בתוספות הערוך השלם, עמ' 204, ערך טסקא.

23 ראה בבא קמא קי"ג ב. על ואריאנטים של שם מס זה ראה דק"ס, אות ה. ובערוך, ערוך השלם, כרך ב, עמ' 105, ערך בלר³. ר"ל גינצבורג, תוספות הערוך השלם, עמ' 93, בערכו, מפרש מלשון בלו + ארעא = מס קרקע. וכבר פירשו בול ארעא (בשתי מלים) הר"ח במובן 'יבול הארץ כלומר מס הארץ', ראה אוצר הגאונים, בבא קמא, פירוש ר"ח, עמ' 105, ובהערה ג של ר"ש אברמסון. וכיוצא בו בחידושי הראב"ד למקו-מנו, עמ' שי"ג, ד"ה בר מתא. ובפירוש רבינו יהונתן מלוניל למקומנו, עמ' 359. הרמ"ה פירש: 'בבולארא, יבול ארעא, כלומר מס הקרקע'. ראה בשיטה מקובצת למקומנו, ד"ה ואמר רבא. והרא"ש מפרש: '...והני מילי בבול ארעא פי' בולי ארעא כמו יבול מנת המלך מתבואת השדה'. ברם יאסטרוב, במילונו, עמ' 146, ערך בולרא, מפרש: '...follera, name of a Roman land-tax, adopted by the Persians', ובעקבותיו הלך קרויס, Lehnwörter, עמ' 141, ערך בלרא. אולם חברי ד"ר ד' שפרבר העיר לי בטובו, שהשאלה מן הרומית היא קשה מטעמים כרונולוגיים. לדעתו, מס זה מאוחר לימיו של רבא. הוא אף העיר לי שברוקלמן, במילונו הסורי, מביא בולרא במובן מס קרקע. ראה Brockelmann, Lexicon Syriacum², Halle 1928, S. 63a. הבולרא, על כל שינויי הכתיב, הוא, כפי הנראה, Hapax-legomenon, בתלמוד הבבלי.

במובן רחב יותר²⁴. בספרות הנוצרית-הסורית נזכר מס על הקרקע בשם מאדאטא. גם מונח זה מציין לעתים מס במובן הרחב ביותר²⁵, באופן שעדיין לא נתלבן כל צורכו המס שמכונה 'מנתא דמלכא'²⁶ וההבדל בינו לבין טסקא. האן (Hahn) מונה בהם את ההבדלים האלה: טסקא משתלם באופן בלתי-תלוי מן היבול, בעוד מנתא דמלכא משלמים לפי היבול. הטסקא הוא מס 'pars quanta' ואילו מנתא דמלכא משלמים 'pars quota'. על אי תשלום טסקא נוטל השלטון את הרכוש. בעוד מנתא דמלכא אפשר גם לשלם למפרע, טסקא משלמים במזומנים, ומנתא דמלכא בפי-רות²⁷. הבדלים אלה בין טסקא לבין מנתא דמלכא, שמונה האן, צריכים עוד לימוד והרבה עיון ולא כאן המקום לדון בהם.

24 רש"י, לעבודה זרה, מפרש: 'צא והפס על מנת המלך, ארנונא שהיו נותנים מתבוא-תיהן ומבהמותיהן עישור(!)'. ואם רש"י מדבר על עשירית, הרי המאירי מדבר על 'חומש' מפירותיהם 'שכולם היו נותנים לבית המלך'. ראה בית הבחירה למקומנו, עמ' 289—290. וראה להלן בהערה 26.

25 ראה Wiedengren, LA, כרך א, עמ' 150, ובהערה 3. וכבר קדם לו בזה ג' ברילל, Fremdsprachliche Wörter in den Talmuden und Midraschim, JJGL, F. a/M, כרך א, 1874, עמ' 174—175.

26 הריטב"א לעבודה זרה עא א, מאריך בזה ומסיים את דבריו כך: '... אבל לשון מנת המלך בעלמא אין רגילין לאמרו אלא על דרך הפירוש הראשון... אלא שלשונות הרבה יש בתלמוד שפירושם מתחלף...'. ובפסקי הרא"ש לנדרים סב ב מפרש 'מנת המלך, קצוב על הקרקעות'. ולדעתו של קרויס, פרס ורומי בתלמוד ובמדרשים, עמ' 270, אין 'מנת המלך' אלא 'חלק המלך בפרי השדה כעין אנונס שברומי'. וצריך כאן להעיר, שגם למונח 'annona' אין משמעות אחידה במקורות. הרבה תלוי בתקופה שבה מדובר ובארצות בהן מדובר. ראה במילונים התלמודיים, וכן ג' אלון, תולדות היהודים בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, כרך א, עמ' 41.

27 ראה האן (Hahn), Sassanidische und spätrömische Besteuerung, Acta Antiqua, בודפשט 1959, כרך ז, עמ' 154—155, ושם, עמ' 156 הסיק מסקנה חשובה ביותר: טסקא הוא דמי שכירות בעד שימוש בשדות-המלך, ואילו מנתא דמלכא הוא מס של האיכרים בני-חורין או כל האיכרים שלא עבדו על קרקע-המלך. ואם בתלמוד נזכר טסקא לעתים קרובות יותר ממנתא דמלכא, מן הסתם שרוב יהודי בבל ישבו על אדמת המלך. מכאן מגיע האן למסקנה, שהיא חשובה מאוד, על מעמדם האזרחי של יהודי בבל, בלי שהרגיש בכך. לדעתו, מעמדם של היהודים, שהיו משלמים טסקא על כל גכסי דלא-ניידי, היה בבחינת katoikoi במלכות סלבקיה. סוג זה של מתיישבים הם חיילים-מתיישבים, או אנשים פרטיים מבית המלכות, פקידי הכתר או ידידי המלך. כך לפי הגדרתו של Rostovtzeff, SEHW, עמ' 465. ולפי דעתו של צ'ריקובר, אשכולות א, תשי"ד, עמ' 98: 'כל... קאטויקיה בתקופה הילניסטית היתה צבאית לפי הרכב חבריה ואירגונה הפנימי'. לפיכך מעניין היה לדעת לאיזו קטגוריה היו שייכים היהודים בארצות הפרת והחידקל בימי סלבקיה, ועד לימי הסאסאנים ועד בכלל. מכל מקום, לפי הבנתנו אין ללמוד הרבה מהזכרה שכיחה של הטסקא ביחס למנתא דמלכא על מעמדם האזרחי של יהודי בבל בימי מלכי סאסאן. לכל המרובה מלמדת הזכרת הטסקא, בצד המנתא דמלכא, על יהודים בעלי גכסי דלא-ניידי רבים מאוד בבבל. ועל עובדה זו כבר הצבענו בייחוד בפרק הראשון. ונעיר עוד על הטסקא מה שכתב א' גולאק, לסדרי המסים הר-מאים בארץ, ספר מגנס, עמ' 100—101. ואפשר היה לשלם טסקא מראש לכמה שנים. ראה, לדוגמה, גיטין נח ב.

נמשיך עכשיו ונזכיר עוד סוגי מסים, שהיו נהוגים בבבל ושנוכחים במקורות שלנו. המס המוזכר תכופות בתלמוד הבבלי הוא 'כרגא', והוא מס גולגולת שחל על גברים ונשים, לפי העדות שעולה מן התלמוד²⁸. מס זה מכונה גם 'כסף גולגלתא' (ראה יבמות יז א; נדרים סב ב = בבא בתרא ח א), ובמקורות נוצריים כתובים בסורית שמו 'כסף רישא'²⁹. הטסקא והכרגא היו מסים קבועים, שהוטלו מדי שנה בשנה. בצדם היו מסים בלתי-קבועים. הללו היו נגבים לצרכים שונים — הכול לפי צורכי השלטונות הפרסיים או צורכי העיר והגנתה. בין מסים בלתי-רגילים אלה יש לציין במיוחד את מס אספקת עצים, שהיו מוצר יקר בבבל, כפי שראינו למעלה, לגשירת גשרים על נהרותיה הרבים (ראה בבא קמא קי"ג ב). מס אספקת בהמות עבודה, מזונות ומקומות לינה לחיילי המלכות³⁰. ולבסוף נזכיר את החובה לחפור בארות חדשות, להקים חומות מסביב לעיר ולשכללן וכן תשלום בעד שומרי העיר וכיוצא באלה (ראה להלן בסמוך).

ציינו אפוא בקיצור נמרץ עיקרי המסים והחובות של תשלום בממון או בנאטוריאלים, או בעבודת-כפיים ממש. נבדוק עכשיו מה הם המסים שמהם היו אמוראי

28 ראה האן, הנזכר בהערה הקודמת, עמ' 158; וידנגרן, IA, כרך א, עמ' 152. בסוף הערה 1; קרויס, פרס ורומי בתלמוד ובמדרשים, עמ' 271; Newman, The Agricultural Life of the Jews in Babylonia, עמ' 168—169; נולדקה, טאבארי, עמ' 246, שכותב שכרגא נתחייבו בה גברים בגיל 20—50. במצרים הרומית, לדוגמה, היו משלמים מס גולגולת כל ילידי מצרים מגיל 14—60, או 62, ראה צ'ריקובר, Corpus Papyro-rum Judaicarum, כרך א, עמ' 60.

29 ראה וידנגרן, IA, כרך א, עמ' 149—151. וראה גייגר, תוספות הערוך השלם, עמ' 233 ערך כרג. ועל 'גולגלאות' או 'גולגליות', כמס רומי שנהג בארץ-ישראל, ראה ירושלמי כתובות, סוף פרק י; ושם, פרק יג לה ע"ד ביחיד 'גולגולת'. ובפסיקתא רבתי, כי תשא, ראש פרק י. ובפסיקתא דרב כהנא, פרשת שקלים, מהדורת בובר, יא א; מגדלבוים, עמ' 17. ויקרא רבה פרשה כג ה מהדורת מרגליות, עמ' תקל"ב; ושם, פרשה לג ו, עמ' תשס"ט. וילקוט שמעוני, דניאל, רמז תתרס"א. וראה קרויס, פרס ורומי בתלמוד ובמדרשים, עמ' 264, מה שמביא מרות רבה.

30 ראה קרויס, פרס ורומי בתלמוד ובמדרשים, עמ' 273. על הכבדת האנגריה בבבל ראה, לדוגמה, רש"י לשבועות לה ב, ד"ה דקטלא חד משיתא. והוא מאמרו של שמואל. ואפשר שבדבריו משתקפים המאורעות הפוליטיים הדראמאטיים בעלייתם לשלטון של בני סאסאן. ואפשר שדבריו של רב הונא, שבת נד א, מכוונים להשתמטותם של עשירים מאנגרית המלך. ראה, שם, רש"י ד"ה עבדתא. ומה שכתב געצאוו, על נהרות בבל, עמ' 60: 'אף גם רבצו עליהם המסים הרבים ופקידי הממשלה או המוכסים מצצו דמם, עד כי מעשים בכל יום כי נטשו נכסיהם ועזבו לאחרים חילם (בבא מציעא לט ב ועוד)', הם גוזמה בעלמא. שכן, שם מדובר על סבתא ואחת מבנותיה(!) שנשבו. ראה שם עמ' ב. ואילו Jacobs, The Economic Conditions of the Jews in Babylon in Talmudic Times compared with Palestine, JSS, כרך ב, עמ' 352, סובר שעול המסים בבבל היה קל בהשוואה לארץ-ישראל, והוא אחד הגורמים לעושרם של יהודי בבל, בתוכם האמוראים.

זכויות-יתר בתחום הכלכלה

בבל משוחררים, או שביקשו להשתחרר מהם, ועל יסוד איזה צידוק השיגו, או ביקשו להשיג, את שחרורם ממסים וחובות אלה או אחרים.

מקובל על החוקרים, למן וויינברג עד קרויס, שאמוראי בבל היו פטורים גם מתשלום מס הכרגא (ראה בהערה 21). נבדוק אפוא על מה מיוסדת מסקנתם החשובה הזאת. כולם כאחד מסתמכים על בבא בתרא ח א: 'רב נחמן בר רב חסדא רמא כרגא (אכרגא) ארבנן. (הטיל מס גולגולת על החכמים). אמר ליה רב נחמן בר יצחק עברת אדאורייתא ואדנביאי ואדכתובי ... אדכתובי דכתיב (עזרא ז, כד) "... מנדה בלו והלך לא שליט למרמא עליהם". ואמר רב יהודה מנדה זו מנת המלך. בלו זו כסף גולגלתא והלך זו ארנונא' (מאמרו של רב יהודה בא גם בנדריים סב ב) ³¹.

המעין בשיחתם של שני האמוראים הנזכרים נמצא למד דברים אחדים. ראשית, השלטונות הפרסיים לא היו משחררים את אמוראי בבל מתשלום כרגא. ביתר דיוק: אמוראי בבל לא נשתחררו במישרין על-ידי הפרסים מתשלום כרגא במחצית הראשונה של המאה הרביעית. שנית, אנו שומעים על ויכוח חריף בין החכמים הללו, אם פטורים החכמים מכרגא ואם לאו. ובמלים יותר מפורשות: הוויכוח סובב על השאלה אם חייבים בעלי-הבתים לשאת בתשלום מס הכרגא, שממנו ביקשו חכמים להשתחרר. ואין הכרעה בשאלה זו. עוד נראה בסמוך, שאפשר ובמשך כל ימי האמו-ראים בבבל לא נפלה ההכרעה ³². אף זאת אנו למדים משיחתם של השניים: רב נחמן בר רב חסדא ³³, חכם בן חכם, שישב כפי הנראה בדרוקת (או: דיוקרת), היה

31 בארץ-ישראל נדרש מקרא זה מעזרא אחרת מדרשתו של רב יהודה. ראה בראשית רבה פרשה סד י, מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 711 וש"נ. וראה שם במנחת יהודה. ופירושה של מסים אלה בארץ-ישראל מחכים לגואלם. ראה קרויס, הנזכר בהערה הקודמת, עמ' 263—264, 265. מסתבר שרב יהודה דרש מקרא זה על-פי המסים שהיו רווחים בפרס בסוף המאה השלישית. ודרשתו של רב יהודה מובאת בפירוש על עזרא ונחמיה לר' סעדיה גאון, שהוציא לאור H. J. Mathews, אוקספורד, עמ' 13 (והקפיד בלשונו ואמר: 'בלו זה...') בתוספת סיום: 'לפי שהיו עוסקין בתורה ובמצות'. ובשערי תורת בבל, עמ' 147, מוסיף שרב נחמן בר רב חסדא עבר גם על המשנה: 'כל המקבל עליו עול תורה מעבירין ממנו עול מלכות' (אבות פ"ג מ"ה). וכבר העירו על כך מפרשי פרקי אבות. ראה, לדוגמה, מגן אבות, לרשב"ץ, עמ' קא—קב. וראה שם, בבבא בתרא, על מאבקם של בעלי-בתים לחייב את החכמים בתשלום מס aurum coronarium = דמי כלילא.

32 הראשונים סוברים, שחובתם של בעלי-בתים לשלם את חלקם בשביל החכמים הותנתה בכך, אם היה זה מס קבוע ואם לא, ואם הוטל על כלל התושבים או על כל תושב ותושב לחוד. ראה ר"ש אברמסון, רב נסים גאון, מבוא, עמ' 3. והמאירי, בית הבחירה, למקומנו, עמ' 51.

33 אמנם יש כאן ואריאנטים, ראה דק"ס, למקומנו, אות כ. ובתשובת גאון, תשובות הגאונים, הרכבי, סימן תקל"ז, עמ' 264, גורס: 'רב נחמן בר רב חסדא'. ובקטע מספר המפתח לרבינו נסים על מסכת נדרים, שפירסם א' מרמרשטיין, גנזי קדם, ספר א, תרפ"ב, עמ' 81, גורס כיוצא בו רב נחמן בר רב חסדא. אולם הוא גורס: 'רב נחמן

פעיל בענייני מסים בעירו³⁴. דבר זה, שאמוראי בבל נוטלים חלק פעיל בכל הנוגע להטלת מסים וגבייתם, יעסיק אותנו להלן, בפרק שבו תידון פעילותם בענייני מינהל. רשאים אנו להניח שרוב נחמן בר רב חסדא לא היה מטיל כרגא על חכמים אלמלא לחצם של השלטונות הפרסיים.

אין אנו יודעים היאך נסתיים המעשה; אם החכמים שילמו כרגא, כפי 'שהטיל עליהם' רב נחמן בר רב חסדא, ואם לא, וידו של רב נחמן בר יצחק היתה על העליונה³⁵. מכל מקום, על סמך שיחה זו קשה מאוד ללמוד על שחרורם המוחלט של אמוראי בבל, כפי שמקובל בהיסטוריוגרפיה שלנו. והראיה השנייה, שעליה מסתמכים החוקרים שסוברים שאמוראי בבל נשתחררו מן הכרגא, הם דבריו של רבא בנדרים סב ב: 'שרי ליה לצורבא מרבנן למימר לא יהיבנא אכרגא...'. כלומר, מותר לו לחכם לומר איני מביא (כסף) על כרגא. ואף כאן מתבסס רבא על דבריו של רב יהודה, שהובאו למעלה, שלפנים היו הפרסים משחררים מתשלומי מסים את עובדי בית-המקדש בירושלים. ובהמשך הדברים שם אומר רבא: 'שרי ליה לצורבא מרבנן למימר עבדא דנורא אנא לא יהיבנא אכרגא'. אפשר שהיתר זה, שחכם יכול לומר 'עובד אש אני' ופטור אני מכרגא, פירושו שכשם שעובדי האש, או מכל מקום הכוהנים שעבדו במקדשי האש, פטורים מן הכרגא, כך החכם היהודי נחשב לכוהן. לפי פירוש משוער זה, מתקשרים יפה שני ההיתרים של רבא בנדרים; בראשון הוא מסתמך על השחרור שניתן לפנים מטעם מלך פרס לכוהנים בירושלים³⁶, ומכאן

בר רבי יצחק'. ולפי זה היה בנו של ת"ח. אולם נוסח זה קצת קשה לפי מה שאמרו עליו בתענית כא ב, שהוא 'מנה בן פרס'. וראה, שם, במיוחס לרש"י ד"ה פרס. ובתו-ספות ד"ה יבא.

34 על ישוב זה ראה Obermeyer, Die Landschaft, עמ' 197. וראה Berliner, Beiträge, עמ' 30 ובהערה 6. ובאוצר הגאונים, תענית, הפירושים, עמ' 61, סימן קמט, דבריו של רב נטרונאי גאון שמביא ר"ש אבן גמע. ושינויים נוספים בכתוב שם מקום זה, ראה דק"ס לתענית כא ב, אות ע; וראבי"ה ח"א, עמ' 289 ובהערה 31; ושם, עמ' 319. ועל מקומו המשוער של רב נחמן בר רב חסדא, ראה היימאן, תולדות תנאים ואמוראים, עמ' 941, ודק"ס לתענית הנ"ל, אות פ.

35 וראה מעשה היוקרה בין שניהם בתענית כא ב, ומה שכתב ר"ש ליברמן, יוונית ויוונויות בארץ ישראל, עמ' 120—121. והרי לך דוגמה נוספת של השפעה יוונית על אמוראי בבל. אלא שאין להכריע אם זו באה להם מארץ-ישראל, או בדרך מסורת יוונית מקומית. האחרונה ידועה גם בתחום המשפט, ראה לדוגמה, ג' אלון, מחקרים בתולדות ישראל, כרך ב, עמ' 294.

36 ועדיין פתוחה השאלה למי היה מופנה טיעון זה, אם כלפי בעלי-הבתים בפנים העדה היהודית, או כלפי גובי-מסים יהודים או לא-יהודים. לפי דעת התלמוד, מתיר רבא לומר 'עבדא דנורא אנא' משום: 'לאברוחי אריא מיניה'. לשון זה מעיד שמדובר כנגד גובי הכרגא. ויש בבבלי לשון הברחת 'ארי', כינוי לגוי. ראה, לדוגמה, בבא מציעא קח ב. ואם כך, לא מן הנמנע שמדובר בגובה-מסים שהוא גוי. אולם ראייה מכרעת

זכויות-יתר בתחום הכלכלה

לתביעה השנייה שראויים הם תלמידי-החכמים להכרה בבחינת כוהנים גם בימיו³⁷.

אין כאן. שכן 'ארי' בבבלי נאמר גם על מי שפורע חובו של חברו, ראה נדרים לג א, וש"נ, ובפסקי הרא"ש. החוקרים סבורים, שמדובר בגובים יהודים שתבעו כרגא מחכמים, וכנגדם דיבר רבא. ניומן, בספרו הנזכר למעלה בהערה 28, עמ' 170, ובהערה 4, סובר שהכרגא היו גובים שבעה מאנשי העיר ובראשם חבר עיר, שהוא חכם שמתמסר לצרכיהם של בני העיר, בעוד ניוזנר (Neusner), *A History of the Jews in Babylonia*, כרך ד, עמ' 88—89, מציע פתרון שונה. אף הוא סובר שהגובים של כרגא היו יהודים. רבא התיר לתלמידי-חכמים להשתמש כנגדם באיום: אם אינך עוזב אותי הריני (עוזב דת ישראל) ואהיה עובד אש. אם למעט בביקורת על דבריו של ניוזנר, נאמר רק שהלשון אינו סובל פירוש זה. קרויס, פרס ורומי בתלמוד ובמדרשים, עמ' 271, אומר: '... משרתי הכמרים ומכל שכן הכמרים (אמגושי) עצמם פטורים היו ממס זה, ואמרו בשם(?) רבא, שת"ח מותר לאמור "עבדא דנורא" אני, לפטור עצמו מכרגא... תלמיד חכמים בלאו הכי פטורים היו מלשלם... אבל בהצהירם: משרתי אש אנו, הושג הפטור שלהם ביתר קלות'. אצל קרויס השחרור מכרגא הוא אקסיומה. אף-על-פי שהוא מציין לבבא בתרא ח א. גרץ, *Geschichte der Juden*, כרך ד, עמ' 332 (ובתרגום העברי של שפ"ר, ח"ב, עמ' 418) מגנה את רבא שמעדיף את החכמים בהיתר להשתמט מן הכרגא. שפ"ר, העיר שם, בהערה 2, שמקורו של היתר זה הוא בארץ-ישראל. ההשוואה למצב בארץ-ישראל בדבר שחרור החכמים מסוג מסוים של מסים צריכה עיון נפרד. וראה על כך ר"ש ליברמן, *Palestine in the Third and Fourth Centuries, JQR*, כרך לו, 1946, עמ' 360—363. יעבץ, תולדות ישראל, חלק שמיני, עמ' 190, יצא נגד גרץ לשם הגנה על כבודו של רבא. ובעניין ההיתר שאנו עוסקים בו מסתמך יעבץ על הראשונים וכותב: 'אך גם לתרעומת זאת אין שום ממש, כי לשאינו ת"ח מותר דבר זה (לומר "עובד אש אני") — לת"ח — על אחת כמה וכמה'. והוא מביא דבריו של הר"ן: '... וכי קאמר צורבא מרבנן רבוא קאמר, דאפילו צורבא מרבנן שרי ליה...'. וראה שם, בהמשך דבריו של יעבץ. הר"ן שם ממשיך ואומר: 'דהן (הגויים) סבורים לעבודה זרה (מתכוון). והוא לבו לשמים כדכתיב כי "ה' אלהיך אש אכלה הוא" (דברים ד, כד; שם, ט, ג)'. וכיוצא בו בכד הקמח, ערך חנופה, עמ' 34. ואליבא דאמת ישנם כמה דברים, בדבריהם של הראשונים בנידון, שבהם הוציאו את דבריו של רבא מפרשטם. ראה, לדוגמה, בפסקי הרא"ש. והפליג עוד יותר הרי"ף, הרואה בדבריו של רבא מיטאפור שמובנו: 'עבדא דנורא אנא, עמל אני כשור לעול'. ראה בשיטה מקובצת למקומנו. ויש להבין את הראשונים, שהם מפרשים את דבריו של רבא בהתאם לצורכי שעתם ומקומם. וצריך עיון. ותיכף לדבריו של רבא מביאה הגמרא מעשהו של רב אשי שמכר עצים 'לבי נורא'. סימן לדבר שמגעים של אמוראי בבל עם האמגושים לא היה נדיר כל-כך. ודומה שכן גם קבלת הגאונים. שכן בערוך, ערוך השלם, עמ' 386, ערך נר², מפרש את דבריו של רבא: 'באותו מקום שעובדין לאש. וכל העובדין אין נותנין מס יכול לומר אף הוא עבדו של אש אני'. ותיכף לדברים אלה אנו קוראים: 'זבניה לבי נורא, לאותן כומרין שעובדין לאש'. כאן נשתמר הד של מציאות פולחנית ריאלית יותר מאשר בדבריהם של הראשונים. וקרוב לזה מפרש בכפתור ופרח, עמ' צז. אם מותר לשפוט לפי הקונטקסט נמצא סיוע לפירושנו. שכן קודם לשני ההיתרים, שהם על-פי עניינם היתר אחד, בא היתר של רבא: 'שרי ליה לצורבא מרבנן למימר צורבא מרבנן אנא שרו לי תיגראי ברישא דכתיב "ובני דוד כהנים היו" (שמואל ב ח, יח) מה כהן נוטל בראש אף ת"ח נוטל בראש...'. נדרים סב סע"א. ולשאלת שחרורם של הכהנים, עובדי האש בפרס, ראה מה שכתב לאחרונה Widengren, IA, כרך א, עמ' 152 ובהערה 1.

מכל מקום, דבריו של רבא מלמדים על שתיים: ראשית, שאמוראי בבל לא היו משוחררים בפועל מן הכרגא מטעם השלטונות, ושנית, שהלחץ מטעם השלטונות על היהודים לגביית מסים היה ניכר³⁸. נמצאנו למדים משני המקורות הנזכרים, שגם במחצית המאה הרביעית עדיין ביקשו אמוראים בבבל להשתחרר מן הכרגא³⁹. וזהו סימן מובהק שאין לדבר על שחרור של אמוראי בבל מן הכרגא מצד השלטונות, ולא היתה גם הסכמה כללית מצד בעלי-הבתים, ביישוביהם השונים של יהודי בבל, לשלם כרגא במקומם של החכמים בעירם⁴⁰.

נתברר אפוא, שמסקנתם של החוקרים בדבר שחרורם של אמוראי בבל מתשלום מס הגולגולת, אינה מיוסדת כל צורכה. עכשיו נציע כמה וכמה מקורות, מהם הסחים לפי תומם, שאחדים מאמוראי בבל מסופר עליהם במפורש שהיו משלמים כרגא. במסכת יבמות יז א מסופר: 'יתיב רב המנונא⁴¹ קמיה דעולא וקא הוי בשמעתא.

פריי, The Heritage of Persia, עמ' 228, סובר, שהאמגושים, החיילים ובני האצולה הגבוהה היו משוחררים מן הכרגא. חוקר זה משער, שרבא מדבר על מס מיוחד, או על מס-גולגולת גבוה יותר שהוטל על היהודים. מאלף הוא, שבספר חסידים, מהדורת וויסטינעצקי, עמ' 203, סימן תת"ז, מבסס את הפריבילגיה של שחרור תלמידי חכמים מתשלום מסים על המקרא: 'רק אדמת הכהנים לבדם לא היתה לפרעה' (בראשית מז, כו)!

38 על הרקע הפוליטי-כלכלי ללחץ זה ראה, לפי שעה, בספרי, ראשות הגולה בבבל בימי המשנה והתלמוד, עמ' 119—121, Widengren, IA, כרך א, עמ' 152, מביא מתוך כ"י ערבי שכל היהודים והנוצרים היו חייבים בכרגא.

39 רבא נפטר, לפי רב שרירא גאון, בשנת 352/351, ראה באגרת רש"ג, עמ' 89. ברם, דומה שיותר קרוב לומר ששנת מותו של רבא היא 362/361, שכן רבה לא נפטר קודם לשנת 331. ראה בספרי, ראשות הגולה בבבל בימי המשנה והתלמוד, עמ' 99 בהערה 19. רב יוסף מלך אחריו שנתיים וחצי ונפטר אפוא בשנת 334/333. ואחריו מלך אביי שלוש עשרה או ארבע עשרה שנה (ראה באגרת רש"ג, עמ' 87, ויש הבדל בין נוסח ספרדי לבין נוסח צרפתי), ונפטר אפוא בשנת 347 או 348. ואחריו מלך רבא ארבע-עשרה שנה (ראה, שם, עמ' 89), כלומר נפטר בשנת 361 או 362. לקביעת שנת מותו של רבא יש חשיבות לכמה עניינים, שעוד יידונו להלן בפנים.

40 על הטלת מכסה על כלל תושבי העיר בבבל ראה במאמרי, לשאלת שחרורם של אמוראי בבל מתשלום מסים ומכס, תרביץ, כרך לג, תשכ"ד, עמ' 247—251. ובספרי, הנזכר למעלה בהערה הקודמת, עמ' 215—218.

41 המדובר, כפי הנראה, ברב המנונא, תלמידו של רב יהודה, ולא ברב המנונא, רבו של רבי חנינא בר חמא (ראה ירושלמי, תעניות, פ"ד סח ע"א), ולא בתלמידו של רב (ראה בבא קמא קו ע"א). ראה היימאן, תולדות תנאים ואמוראים, עמ' 376—378. הלה סובר שהיו ארבעה חכמים בשם רב המנונא. אולם ר"ח אלבק, מבוא לתלמודים, עמ' 282 בהערה 234, סובר שאין רב המנונא רביעי. ואכן ביחוס תנאים ואמוראים ייחד רק שלושה ערכים לרב המנונא סתם. ושם, עמ' סב, סובר שמדובר כאן ביבמות, ברב המנונא 'תלמידו של עולא'.

זכויות-יתר בתחום הכלכלה

אמר מה גברא ומה גברא אי לאו דהרפניא⁴² מאתיה. איכסיף. אמר ליה כסף גלגלתא להיכא יהבת. אמר ליה לפום נהרא אמר ליה אם כן מפום נהרא את'⁴³ (ישב רב המנונא לפני עולא והיה מקשה. אמר עולא על רב המנונא כמה הוא גדול אם לא נהר פניא מקומו [שאינם מיוחסים] והתבייש. אמר לו כסף גולגולת לאן אתה מביא [היכן אתה משלם]. אמר לו: לפום נהרא. אמר לו: אם כן מפום נהרא אתה [ואין כל פגם בייחוסך]).

שיחה זו, שהתנהלה בסוף המאה השלישית, ולכל המאוחר בראשית המאה הרביעית (ראה בהערה 41), מלמדת אותנו שני דברים חשובים: האחד, שתשלום מס הכרגא היו רגילים לשלם במסגרת עירונית, והאחר שאמורא היה משלם כרגא. ואין שיחה זו לא מקור פולמוסי ולא בעל אופי מגמתי אלא, כאמור, מקור שסח לפי תומו. וכיוצא בו אפשר להסיק ממסכת סנהדרין כז א—ב. שם מסופר על אחד, ובר חמא שמו, שהיה חשוד בהריגת אדם. בר חמא הובא לפני בית-דינו של ראש הגולה. בשעה שישב בית-הדין לדון במקרהו של בר חמא, נכח רב פפי. רב פפי עלה בידו להוכיח, שהעדים פסולים הם לעדות, ובר חמא זופה מן האשמה. לאות תודה 'קם בר חמא נשקיה אכרעיה וקבליה לכרגיה דכולי שניה'. כלומר נשק בר חמא לרב פפי על רגלו, וקיבל על עצמו לשלם כרגא של רב פפי לכל ימיו.

סיפור זה, שאף הוא כקודמו סח לפי תומו, מעיד כמאה עדים, שאמוראי בבל במאה הרביעית לא היו משוחררים מן הכרגא (על מסקנותיהם של הראשונים מסיפור זה ראה בהערה 32). ברם ישנו בסיפור זה רמז — ולא יותר מרמז — למנהג משוער, שלעתים היו בעלי-בתים משלמים כרגא על שמו של חכם לאות תודה או הוקרה, מעין מעשה 'מצנאט' שהיה רווח במערב.

נוסיף עכשיו על העדויות הקונקרטיות האלו, שמעידות שאמוראים בבבל היו משלמים כרגא, את המקורות שמתארים את מאמציהם של אלה להשתחרר מתשלום

42 על מקומו של נהר פניא ראה בהערה 30 בפרק הקודם. יהודי נהר פניא כחלק מיהודי מישן היו פסולים בייחוסיהם, ראה קידושין עא ב. וראה שי"ר, תולדות רבינו נתן בעל הערוך, עמ' 100—101; גרץ, *Das Königreich Mesene, Jahresbericht des jüdisch-theologischen Seminars*, ברסלאו, 1879; יואל, *MGWJ*, כרך טז, 1867, עמ' 335—343. *Beiträge*, עמ' 43—44. וראה רש"י לסנהדרין מח ב, ד"ה שכבי דהרפניא.

43 לא עלה בידי לקבוע את מקום-מגוריו הקבוע של רב המנונא. ראה ר"ח אלבק, מבוא לתלמודים, עמ' 281 ובהערה 233. בשבת יט ב מסופר שחי בחרתא דארגיז. וברש"י ד"ה דארגיז, כותב, על-פי קבלת גאונים, שגם נפטר ונקבר שם. וראה בייחוס תנאים ואמוראים, עמ' סב. אולם ר"ח אלבק, הנ"ל, עמ' 283, כותב: 'אחרי פטירתו הביאוהו לארץ ישראל' וכו'. וראה בסדר הדורות, ערך רב המנונא. משכיל לאיתן דן ביישוב הסתירה בין שתי המסורות על דבר פטירתו ומקום קבורתו של רב המנונא. אוברמאייר, *Die Landschaft*, עמ' 234, 318, זיהה חרתא דארגיז עם חירה. והשיג עליו ר"ש אסף, קרית ספר ז, תר"ץ—תרצ"א, עמ' 61.

מס הגולגולת. הבאנו כבר למעלה את דבריו של רב נחמן בר יצחק, שטען נגד רב נחמן בר רב חסדא, שאמוראי בבל צריכים להשתחרר מן הכרגא. וכיוצא בו שמענו שרבא התיר לחכמים לסרב לשלם כרגא. לא מן הנמנע, שגם דרשתו של רב יהודה נדרשה ברבים כדי לתבוע שחרורם של החכמים מתשלום מס זה. מכל מקום, דבריהם של אמוראים אלה, שנאמרו בתקופה שבין המחצית השנייה של המאה השלישית ועד למחצית המאה הרביעית, הם עדות חד־משמעית על התעצמות חריפה שבין החכמים לבין עצמם, וביניהם ולבין בעלי־הבתיים, בדבר שחרור ממס זה. כשיא ביטוייה של התעצמות זו יש לראות את הסיפור במסכת יומא עז א. סיפור זה הושמט כמעט במלואו על־ידי הצנזור ואינו בכמה דפוסים, ואולם הוא נשתמר בדפוסים אחדים ובכתב־יד⁴⁴, וכן נדפס בעין־יעקב, באגדות התלמוד, במדרש הגדול לבמדבר, פרשת קרח יז (מהדורת פיש עמ' כ—כא) ובילקוט שמעוני ליחזקאל רמז שמ"ז. מפני חשיבותו להבהרת המאבק של אמוראי בבל לשחרורם מן הכרגא נביא את הסיפור במלואו: 'אמר רב הונא בר ביזנא⁴⁵ אמר ר' שמעון חסידא אילמלא לא נצטננו גחלים מידו של מיכאל⁴⁶ לידו של גבריאל לא נשתיירו משונאיהן של ישראל שריד ופליט וכתיב (יחזקאל ט, יא) "והנה האיש לבש הבדים אשר הקסת במתניו משיב דבר לאמר עשיתי כאשר צויתני". אמר רבי יוחנן⁴⁷ באותה שעה הוציאו לגבריאל מאחורי הפרגוד ומחיוהו שיתין פולסי דנורא⁴⁸. אמרו ליה אי לא עבדת לא עבדת. אי עבדת אמאי לא עבדת כדפקדוך. ועוד דעבדת⁴⁹ לית לך "אין משיבין על הקלקלה" (ראה מגילה טו א, וש"נ). אייתוה לדוביאל שרא דפרסאי ואוקמיה בחריקיה⁵⁰ ושמש עשרים ואחד יום... יהבו ליה עשרין וחד מלכי ופרוותא

44 ראה דק"ס ליומא, קכ א—ב, אות ג. ור"ש מסנות, מדרש דניאל י, יג, עמ' 89, מתייחס למקור זה ומביא ממנו משפט יחיד.

45 ויש גירסה: 'רב חנא בר ביזנא'. ראה דק"ס. וביחוס תנאים ואמוראים, מהדורת הרב מימון, עמ' שכז בערכו, כלל כלל: 'רב חנא בר ביזנא כל דבריו מש"ר שמעון חסידא אמרינהו...'.
46 הר"ח גורס 'כרוב'. וכיוצא בו ר' אליקים, פירוש למסכת יומא מהדורת גנזבסקי, עמ' 237. והשווה ויקרא רבה, פרשה כו ח, מהדורת מרגליות, עמ' תרח—תרט.

47 כפי הנראה שהיה כתוב 'ר"י', שכן במדרש הגדול לבמדבר, קרח יז, עמ' כ, גורס: 'אמר ר' יוסי'.
48 כ"מ גורס: 'והכוהו שיתין פולסין של אור'.

49 כ"מ גורס: 'אי עבדית איבעי לך למיעבד כי היכי דפקדוך. לא עבדית כדפקדוך לא איבעי לך למיתי לאהדורי'. והר"ח גורס: 'אמרו ליה אי לא עבדת שפיר. ואי עבדת אמאי לא עבדת כדפקדוך. ותוב לית לך...'.
50 כ"מ גורס: 'בהריק'. וכך היא גם גירסת הערוך, ערוך השלם, כרך ג, עמ' 248, ערך הרק. ור"ש אבן גמע, עמ' 38, ערך הריקא, גורס: 'לרוביאל שרא דפרסא ואוקמיה בהריקאי. פירוש מקומו של גבריאל'. וכך פירשו כל הראשונים: 'במקומו' (רש"י). או 'במקומי' (בערוך הנ"ל). הכול לפי הענין. וכיוצא בו ר' אליקים, פירוש למסכת

זכריות - יתר בתחום הכלכלה

דמשהיג (דמשמהיג), אמר כתיבו לי לישראל באכרגא. כתבו ליה. כתיבו לי רבנן (הר"ח גורס: "וכלהו רבנן") באכרגא. כתבו ליה. בעידנא דבעו למיחתם עמד⁵¹ גבריאלי מאחורי הפרגוד ואמר "שוא לכם משכימי קום מאחרי שבת אכלי לחם העצבים כן יתן לידידו שנא" (תהלים קכז, ב). מאי "כן יתן לידידו שנא". אמר ר' יצחק אלו נשותיהן של תלמידי חכמים שמנדדות שינה בעולם הזה וזכות לעולם הבא. ולא השגיחו עליו. אמר לפניו רבונו של עולם אם יהיו כל חכמי אומות העולם בכף מאזנים ודניאל איש חמודות בכף שניה לא נמצא מכריע את כולם. אמר הקב"ה מי הוא זה שמלמד זכות על בני. אמרו לפניו רבונו של עולם גבריאלי. אמר להם יבא... אתא אשכחיה לדוביאל דנקט ליה לאיגרתיה בידיה. בעא למרמא מיניה בלעה⁵². איכא דאמרי מיכתב הוה כתיבא מיחתם לא הוי חתמא. איכא דאמרי אף מיחתם נמי הוה חתמא. כדבלעיה מחיק לה מיניה. היינו דבמלכותא דפרס איכא דיהיב כרגא ואיכא דלא יהיב⁵³ כרגא...!.

לפנינו סיפור דראמאטי המורכב משלושה חלקים: חטאו של גבריאלי, סניגורם של ישראל; עלייתו של שר הפרסים לתקופה קצרה, שבאה כעונש בעטיו של גבריאלי משום שלא מילא כראוי את שליחותו שהוטלה עליו, ולא נהג כשורה כשהודיע

יומא, עמ' 237. בעין יעקב גורס: 'בדוכתיה'. וכיוצא בו בילקוט שמעוני. והוא כמובן פירוש. וכך היא גם גירסת, או פירוש, הר"ח. באגדות התלמוד גורס: 'ואוקמיה בסדי-קיה', ומפרש: 'במקומו'. ובמדרש הגדול נשתבש והפך 'הריקאי' ל'ברקיעא'. ורש"י מנסה לפרש מלה זו מלשון חז"ל. ראה כתובות סא רע"א בחריקאי. ושם, קה א, ד"ה בחריקאי הוא מבאר באופן שונה. ורבינו יהונתן מלוניל לסנהדרין ז ב, מביא מכתובות קה א, את דבריו של רב הונא: 'הבו לי גברא דדלי לי בהריקאי ואידן לכו דינא'. וגורס (או מפרש?): 'דדלי בהדי קאי(!) ואידון לכו'. וראה שם עמ' טז ובהערה 194. לו היה זה נוסח מקורי היינו מצפים ללשון 'בהדי דקאי'.

51 כ"מ גורס: 'בעידנא דבעי למיחתם ליה פתח גבריאלי ואמר...!'. ובתרגום עברי: באותה שעה... הכוהו ששים מקלות של אש. אמרו לו: אם לא היית עושה (כלל את השליחות, ליקח את הגחלים ולזרוק עליהם) לא היית עושה ('והיינו מצדיקים אותך. לומר דוחה הוא את הדבר, אולי ישוב הקב"ה מחרונו ויתרצה להם', רש"י). ואם עשית, מדוע לא עשית כפי שנצטוית ('שתהא אתה נוטל את הגחלים מבינות לכרובים ואתה אמרת אל הכרוב לתתם לך', רש"י). [והר' אליקים מוסיף בפירושו: 'שתיטול בעצמך את הגחלים ולא מיד הכרוב שיצטננו בטילטולם מיד ליד']. ועוד, לא היה לך לשוב ולומר 'עשיתי כאשר צויתני'. הכניסו דוביאל שר הפרסים במקומו של גבריאלי... ונתנו לו עשרים ואחד מלכים וערים. אולם ראה, שי"ר, תולדות רבנו נתן, עמ' 101. ערוך השלם, כרך ה, עמ' 276, ערך משמהיג. ובתוספות הערוך השלם, עמ' 272 בערכו.

52 כ"מ גורס: 'כי דחוייה דוביאל שקלה לאיגרתא בלעה'. וכיוצא בו גורס במדרש הגדול לבמדבר. הר' אליקים גורס: 'למימרטה', ומפרש: 'ליטלה ממנו ולמחקה'. ובילקוט שמעוני: 'בעא למקרעיה מיניה בלעה'.

53 כ"מ גורס: 'ואידי דבלעה אימחיק מינה. והיינו דאיכא דיהיב כרגא במלכותא דפרסאי...!'. ובמדרש הגדול לבמדבר: 'וכד בלעה אתמחאי'. וחסר במדרש המשפט: 'היינו... איכא דיהיב... ואיכא דלא יהיב'.

שמילא אותה במלואה; ומאבקו של גבריאל עם דוביאל (או: רוביאל⁵⁴), המסמל את שלטונה של פרס ומבקש להטיל כרגא לא רק על ישראל אלא על כל החכמים בפרס. מאבק זה נסתיים בלא הכרעה.

סיפור זה, כפי שהוא לפנינו, לא סופר קודם למאה הרביעית, שכן ר' שמעון חסידא, רבי יוחנן ור' יצחק חיו ופעלו במאה השלישית, ורב נחמן בר ביזנא היה דיין בפומבדיתא ברבע האחרון של המאה השלישית לערך⁵⁵. לא מן הנמנע אפוא, שמי שהרכיב את הסיפור על כל חלקיו ועשאו לסיפור אחד, חי ופעל במחצית הראשונה של המאה הרביעית. כלומר בזמנו של שפור השני, שנזקק להון רב לשם ניהול מלחמותיו נגד הרומיים והטיל על הנוצרים מס-גולגולת כפול⁵⁶. וזהו גם זמנו של רבא, שנתעצם הרבה לשחרורם של החכמים מן הכרגא, כפי שראינו למעלה. אכן יש עדויות מפורשות על הטלת מסים כבדים על יהודי בבל במחצית הראשונה של המאה הרביעית, ואותן כבר הבאנו במקום אחר (ראה בהערה 40).

על יסוד דברינו עד עכשיו מסתבר, שאין לדבר על שחרור מוחלט של אמוראי בבל מן הכרגא. ניומן סובר⁵⁷, שמן השיחה בין עולא ורב המנונא, שהובאה למעלה, ברור שרב המנונא היה משלם כרגא, ומדובר ברב המנונא קודם שהוכר כחכם, ולכן היה חייב בכרגא. נשאלת השאלה: רב פפי, שזיכה את בר-חמא מאשמת רצח, והלה שילם בעדו את הכרגא, כלום גם מעשה זה אירע קודם שהוכר רב פפי כחכם. זאת ועוד: כלום החכמים שעליהם הטיל רב נחמן בר חסדא כרגא היו כולם דרדקי ועדיין 'לא היו חכמים'? על שאלות אלה לא מצאנו תשובה אצל ניומן⁵⁸.

ותשובה אחרת לקביעתו של קרויס. הלה טוען (ראה פרס ורומי בתלמוד ובמדרשים, עמ' 271), ש'תלמידי חכמים בלאו הכי פטורים היו מלשלם (כרגא) ... מכאן נבין את מעשהו של רבה בר נחמני, שהעלילו עליו שהוא מבטל מכרגא שנים עשר אלף מישראל שתי פעמים בשנה בירחי כלה...'. קשה להבין איך ממקרה זה אפשר להסיק שהחכמים, אם אמנם מדובר בחכמים, שכן הגמרא אומרת 'גברי' סתם, היו

54 כך גורס ר"ש אבן גמע, עמ' 38. וציין לו באוצר הגאונים, יומא, הפירושים, עמ' 58 סימן קצד. ואפשר שאין כאן אלא חילוף רגיל בין דל"ת לבין רי"ש. המהרש"א סובר שנקרא דוביאל, על יסוד דברי הגמרא, 'שהפרסיים דומין לדוב שהם מסורבלים כדוב'.

55 ראה היימאן, תולדות תנאים ואמוראים, עמ' 464.

56 ראה בספרי, ראשות הגולה בבבל, עמ' 120; Widengren, IA, כרך א, עמ' 149.

57 ראה בספרו The Agricultural Life, עמ' 171.

58 ר"ש אברמסון, במהדורתו של מסכת עבודה זרה, דף עז ב, מביא מיחוס תנאים ואמוראים, כ"י הסמיגר, ערך ר' יונה: 'ואין לומר כי ר' יונה הוא יונה כאן קודם סמיכה כאן לאחר הסמיכה דכי האי גוונא לא אשכחן באמורא. (וכיוצא בו כתב אף בערך ר' זעירי, עמוד קס"ז)'. ולכאורה אפשר היה לטעון שרבא התיר ל'צורבא מרבנן' להשתמט מתשלום כרגא. וכינוי זה ניתן לפרשו על ת"ח צעירים, ברם הדבר אינו מוכח כלל.

זכויות-יתר בתחום הכלכלה

משוחררים מן הכרגא. אדרבה, אילו היו משוחררים ממס גולגולת על-ידי השלטונות, על מה ולמה רדפו את רבה וגרמו למותו? מה שניתן להסיק מן המקרה הטראגי של רבה הוא: ראשית, שלטונות פרס לא פטרו את אמוראי בבל מן הכרגא; שנית, והוא המכריע, בעלי-בתים בבבל, ובתוכם בית ראש הגולה⁵⁹, שהיו אחראים בפני השלטונות על גביית המסים, לא הסכימו כולם לשלם כרגא בעד החכמים. וזוהי הסיבה המשוערת של ההלשנה האמורה.

אף מן הסיפור על אבוה דרבי זירא, סנהדרין כה סע"ב — כו רע"א, אנו שומעים שאמוראי בבל לא היו משוחררים מכרגא. בשל חשיבותו של העניין נביא את הסיפור במלואו: 'אבוה דרבי זירא עבד גביותא תליסר שנין, כי הוה אתי ריש נהרא למתא כי הוה חזי רבנן אמר להו "לך עמי בא חדרך (וסגר דלתיך בעדך חבי כמעט רגע עד יעבור זעם)" [ישעיה כו, כ] כי הוה חזי אינשי דמתא אמר ריש נהרא אתא למתא והאידנא נכיס אבא לפום ברא וברא לפום אבא. ומיגנזו כולי עלמא. כי אתי אמר ליה ממאן ניבעי...'. (אביו של רבי זירא [ולעתים רב זירא; ונתפרש שינוי זה במגן אבות לרשב"ץ, עמ' מט] היה גובה מסים שנים הרבה. כאשר בא ראש המחוז לענייני מסים [ראה על תואר זה בספרי, ראשות הגולה בבבל בימי המשנה והתלמוד, עמ' 216 בהערה 20] אל העיר, כאשר ראה חכמים אמר להם... כאשר ראה את אנשי העיר אמר ריש נהרא בא אל העיר. ועכשיו יישחוט את האב לפני הבן, כלומר, יגבה מהן ממון, רש"י. והתחבאו, או ברחו [ראה דקדוקי סופרים למקומנו אות ת] בני העיר, כאשר בא הפקיד אמר לו ממי נתבע [את הסכום שהטלת על בני העיר]).

לא נתפרש כאן באיזה מקום מדובר ובאיזה מס מדובר. אולם מתוך העיון בסיפור מסתבר, שהמדובר בקביעת שומה של חייבים במס גולגולת, לפי שפקיד המלכות בא אל העיר לשם עריכת מיפקד אוכלוסין, ולא לשם שומת רכוש. משום כך מתרה אבוה דר' זירא בחכמים ובעלי-בתים כאחד שיתחבאו, או שייצאו זמנית את העיר, כל זמן שפקיד המלכות שוהה בעיר. אם אמנם זהו הפירוש הנכון של הסיפור, הרי לנו עדות נוספת שבמחצית השנייה של המאה השלישית היו הרבנן חייבים במס, או נדייק ונאמר: לא היו משוחררים על-ידי השלטונות במקום מסוים בבבל⁶⁰.

59 על אחריות זו ראה בספרי הנזכר למעלה בהערה 56, בפרק שביעי.

60 Die Landschaft, עמ' 237 בהערה 2 (שראשיתה בעמ' 236) מעיר שמדובר כאן בתשלום חד-פעמי ולא בכרגא. וזה קצת קשה, משום שהגמרא מספרת שכך נהג גבאי כשר זה במשך שנים הרבה. דומה שבריחה זמנית זו מן העיר דומה ל'בורח מן הכרגא' בבבא מציעא לט א. ומאלף מאוד הוא יחסו השונה של אבוה דר' זירא אל החכמים ואל בעלי-הבתים. ראה ביאור יפה שבאר הרמ"ה למקומנו, ד"ה אבוה מדוע אמר לחכמים שיתחבאו, ולבעלי בתים אמר רק שריש נהרא בא לעיר. ועל תופעת

היוצא מדברינו, שאין למצוא יסוד מספיק לטענה על שחרורם המוחלט של אמוראי בבל מכרגא. היו זמנים והיו מקומות, שלא היתה הסכמה כללית, אף בין החכמים, על שחרור כזה. ברם, לא מן הנמנע שהיו בעלי-בתים שניאותו לשלם כרגא בעד אמורא מתוך יוזמתם האישית ומרצונם לשם אות הכרה ותודה, כמו במקרהו של רב פפי ובר-חמא. מכאן שאין אנו מונים שחרור מן הכרגא בין הפריבילגיות של אמוראי בבל.

ואין אנו פטורים לשאול כאן שתי שאלות, שהן אחת: מפני-מה לא זכו אמוראי בבל להסכמת הרוב לשחרורם מן הכרגא, ומפני-מה זכו לפריבילגיות אחרות בתחום הכלכלה? דומה שיש הבדל בין הפריבילגיות בתחומי המסחר, שזכו בהן אמוראי בבל, שהוזכרו למעלה, לבין השחרור ממס כרגא. ראשית, בזכויות שהשיגו אמוראי בבל לא נדרשו בעלי-הבתים להוציא מכספם במישרין בעד החכמים. ואין, כמובן, לזלזל בפרט זה. אולם נראה שפעל כאן גורם נוסף, והוא ראש הגולה. בלא הסכמתו הפעילה של זה אין לתאר כל שחרור לא רק מתשלומי מסים רגילים וקבועים, אלא גם מתשלומים בלתי-רגילים, שנתחייבו בהם יהודי בבל על-ידי השלטונות. שכן גביית מסים מסודרת ותקינה והעברתם לידי השלטונות, אחריותם היתה מוטלת על ראשות הגולה, כפי שצויין כבר למעלה. והנה בין אמוראי בבל, שהיו נאבקים על השחרור מן הכרגא, לא מצאנו אף חכם אחד משיבת סורא ובית-דינה. הפעילים בתחום זה היו ראשי ישיבת פומבדיתא וחכמי בית-דינה. אפשר שאין זה אלא מקרה בלבד ואפשר שלא. מכל מקום אף רבא, שהיה משתף פעולה בהנהגת הציבור עם פקידי ראש הגולה, לא עלה בידו להשיג זכות השחרור מן הכרגא. ואין צריך לומר שקודמיו בישיבת פומבדיתא, שלא היו משתפים פעולה עם אנשי ראש הגולה, לא רק שלא השיגו זכות זו אף שתבעו אותה, כגון רב יהודה, ראש ישיבת פומבדיתא ומייסדה, כפי שראינו למעלה, אלא שיורשו בראשות הישיבה, רבה בר נחמני, אף נרדף על-ידם בשל כך⁶¹.

מובנת מאוד אי-הסכמתם המשוערת של ראשי הגולה לתבוע מבעלי-הבתים לשלם כרגא בשביל החכמים. הכרתם של ראשי הגולה בזכותם של אמוראי בבל להשתחרר מן הכרגא, היתה מעמידה את החכמים כמנהיגי העדה היהודית בבבל לא רק מבחינה

הברירה מפני גובי מסים בא"י בימי האמוראים, ראה ד' שפרבר, המצב הכלכלי בארץ ישראל במאה השלישית, דברי הקונגרס העולמי החמישי למדעי היהדות, כרך ב, ירושלים 1972, עמ' 372—373 ובהערה 37.

61 על ההבדל בין היחסים של בית ראש הגולה לבין ראשי ישיבת סורא, ולבין היחסים בין ראשי הגולה לישיבת פומבדיתא עד זמנו של רבא, ראה בספרי, ראשות הגולה בבבל, עמ' 94—106.

דתית — ולכך הסכימו ראשי הגולה — אלא גם כהנהגה עליונה מבחינה פוליטית-חברתית. לדבר הזה לא היו יכולים ראשי הגולה להסכים, בלי לפגוע במעמדם שלהם. עלינו לזכור, שתשלום מס גולגולת, או פטור ממנו, היה סימן מובהק למעמדו החברתי של האדם בכל מקום ובכל זמן⁶². לפיכך מאבקם של אמוראי בבל לשחרור מן הכרגא יש לראות בו גם מאבק פוליטי-חברתי מובהק, ולא מאבק על זכות כלכלית בלבד⁶³.

שחרור מעבודות ביצורים

דעה רווחת היא, שהחכמים היו משוחררים מעבודות מסוימות שהיו מוטלות על בני

62 וידנגרן, הנזכר בהערה 56, עמ' 152—153, כותב: 'There is further another important source, hitherto not utilized in this connection because only accesible in manuscript, Nihāyat al-Irab, which states what categories were subject to the poll-tax, namely 1. two classes of categories among the population engaged in the cultivation of the soil: muzāra'ūn and 'akarah. 2. the totality of all Christians and Jews... the poll-tax hit especially the lower classes of farmers and workers among the rural population, and that the religious minorities in the Sassanian empire were put on a level with them, at least from the days of Xosrau Anōšurvān'. ואין בזה, כאמור, כל הבדל בין האימפריות השונות, ונציע כאן סיכום, שסיכום צ'ריקובר, את המצב במצרים בימי הרומאים: 'Just as the gymnasium education was a mark of distinction proper to Greeks, so the payment of poll-tax was a sign of degradation marking the Egyptians... the introduction of a poll-tax... was an innovation of Augustus; admirably suited to the general principles of Roman rule in the provinces: a conquered people had to pay a vectigal, or a tributum, this tax being "quasi vactoriae praemium ac poena belli" (Cicero II Verres 3.12)... Citizens of Greek cities, Roman citizens, and some minor groups (such as a small number of priests and government officials) were exempt from the payment of laographia (= מס גולגולת) ... Since the overwhelming majority of the payers of laographia were villagers, such payment was considered the particular mark of a socially degraded class, and therefore a mark of inferiority...'. ראה Corpus Papyrorum Judaicarum, כרך א, עמ' 60. דומה שבבבלי נשתמרה ידיעה שחיילים (או חיילים-מתיישבים) פטורים מכרגא. ראה סוכה מה א, 'מוצא קולוניא'; 'אידי דמפיק מכרגא דמלכא קרי ליה מוצא'. אולם ראה בר"ח. וראה ר"ח על קולוניא לבבא בתרא ד א, שמביא הערוך, ערוך השלם, כרך ג, עמ' 287, ערך זיין².

63 רב נחשון, שמלך בסורא בשנים 874—882, לדעתו של מאן (ראה The Responsa of the Babylonian Geonim as a Source of Jewish History, JQR ובכרך אחד, עמ' 114), נשאל אם ת"ח פטורים מכרגא וממסים ואם לאו, והוא השיב שהם פטורים: 'שאף על פי שמשליכין המלך ושריו על ישראל זמיונות בלי חק ומדחיקין ומכבידין עול על הצבור אסור ליקח מן הרבנים כלום'. הוא סומך יתירותיו בעיקר על דבריו של רב נחמן בר יצחק נגד רב נחמן בר רב חסדא, על דרשתו של רב יהודה ועל היתרו של רבי (אצלו: רבי אבהו). מאלף הדבר שהוא אינו מזכיר את היתריו של רבא. ראה תשובות הגאונים, הרכבי, סימן תקל"ז, עמ' 264—265.

העיר⁶⁴. נעיין עיון קצר במקורות שמהם הוסקה מסקנה זו. במסכת בבא בתרא ז ב מסופר: 'רבי יהודה נשיאה רמא דשורא אדרבנן. אמר ריש לקיש רבנן לא צריכי נטירותא...'. (רבי יהודה נשיאה הטיל [הוצאות] של חומה על חכמים. אמר ריש לקיש: חכמים אין צריכים שמירה). ומסכים עמו רבי יוחנן, ראש ישיבת טבריה, משום 'שתורה ומעשים טובים שלהם משמרים אותם' (במיוחס לרבינו גרשום).

מחלוקת זו בין הנשיא בארץ-ישראל ובין חכמי טבריה, במחצית המאה השלישית לערך, הוכרעה בבבל, ודעתם של רבי יוחנן וריש לקיש נתקבלה הלכה למעשה. כבר רב יהודה השתמש בנימוקו של ריש לקיש במחצית השנייה של המאה ההיא. הלה אמר: 'הכל לאגלי גפא אפילו מיתמי אבל רבנן לא צריכי נטירותא' (בבא בתרא ח א, בבא מציעא קח א)⁶⁵. ובעברית: הכול לשערי החומה אפילו מיתומים, אבל חכמים אין צריכים שמירה⁶⁶. והגמרא ממשיכה ואומרת: 'הכל לכריא פתיא אפילו מרבנן. ולא אמרן אלא דלא נפקי באכלוזא. אבל נפקי באכלוזא רבנן לאו בני מיפק באכלוזא נינהו'. כלומר: הכול לחפירת נהר⁶⁷ אפילו מחכמים. ולא אמרנו

64 ראה פונק, Die Juden in Babylonien, כרך ב, עמ' 43; ניומן The Agricultural Life of the Jews in Babylonia, עמ' 186; קרויס, פרס ורומי בתלמוד ובמדרשים, עמ' 272.

65 בתשובות הגאונים, הרכבי, סימן תקל"ז, עמ' 265, גורס: 'רב פפא'. אולם במקבילה, בבא מציעא קח א הגירסה: 'רב יהודה'. והרי"ף גורס שם: 'אמר רב נחמן'. ראה דק"ס לבבא מציעא, שם, אות מ.

66 במיוחס לרבינו גרשום מפרש בהרחבה: 'זהו שעושין מחיצה או גדר סמוך לחומת העיר מבחוץ כדי להגן על החומה ועל שם כך קרי "אגלי גפא" לשון הגפת דלתות, כלומר לנעול שערים שעושין לפני פינת העיר משום מצור העיר'. ונאמרו בזה עוד פירושים אחרים, ראה בשיטה מקובצת למקומנו, בשם הראב"ד, ד"ה הכל. אולם אפשרטין, מבו-אות לספרות האמוראים, עמ' 214, מפרש לפתוח 'המערות שעל יד החומה'.

67 במיוחס לרבינו גרשום מפרש: 'שחופרין למלאות ממנו מים לשתות ועל שם כך קרי ליה כריא פתיא שדולין בכלי חרס...'. ובמובן 'דלי' פירש לאחרונה, ש"א קאופמן, לשוננו כרך לו, תשל"ב, עמ' 31—33. אולם בתוספות ד"ה כריא פתיא, מביא פירוש של ר"ח: 'להסיר גבשושית מרחוב העיר'. ורבינו נתן בעל הערוך מביא שני הפירושים ואומר: "'הכל לכריא דפתיא(!) ואפילו מרבנן" פירוש לחפור ברחבה ולהשוותה לתקן העיר להסיר הרכסים שלא יכשלו בהן העוברים והשבים... פירוש אחר של גאון: כריא דפתיא נהר של מדינה. שרגילין לשתות ממנו מסייעין רבנן לתקנו למיפק בכילוזא כאלוז ממש. מלשון ישמעאל, כגון שרגילין להקבץ אנשי אותה העיר ולצאת גדודים גדודים לשמירת אותו מקום לצעוק ולהודיע להם'. ראה ערוך השלם, כרך ד, עמ' 312, ערך כר"ה. הרמ"ה, ד"ה אמר רב יהודה, מפרש לפי הפירוש הראשון של הערוך, שהוא ביסודו פירוש של הר"ח, והוא מרחיבו: 'לכריא דפתיא, דהיינו תיקון רחובה של העיר... ואי למיקבע ביה שוקא. רבנן גמי צריכי למהוי במתא שוק קבוע למזבן ביה כל צרכיהו. ודוקא היכא דשקלי ממונא מכל חד וחד לתקוני. אבל היכא דנפקי כולהו באכ-לוזא דהיינו המון עם לתקוני בגופייהו רבנן לאו בני מיפק באוכלוזא נינהו דזילותא היא לדידהו לאזדלזולי באפי עם הארץ, וזלזול באורייתא לא מזלזלינן'. פירוש זה קיבלו קרויס, קדמוניות התלמוד, כרך א, ח"א, עמ' 57. ומה שמביא, שם, מכתובות קיב סע"א,

אלא שאין יוצאין באוכלוסיה (=חבורות⁶⁸) אבל יוצאים באוכלוסיה חכמים לא בני יציאה באוכלוסיה הם. הווי אומר, שהחכמים עצמם אינם יוצאים לעבודה 'מפני כבוד התורה' (במיוחס לרבינו גרשום), או בלשון חריפה יותר: 'שאינ דרך החכמים לצאת עם עמי הארץ ירודים ונבזים' (ערוך, ערך אוכלוסא), אלא הם משתתפים בממונם לשם שכירת פועלים⁶⁹.

בעיקרון הנזכר, שחכמים אינם צריכים שמירה, השתמש גם רבי יוחנן שאמר: 'הכל לפסי העיר ואפילו מיתמי אבל רבנן לא. דרבנן לא צריכי נטירותא' (בבא בתרא ח א). ופירושו של פסי העיר לפי הערוך (ערך פס¹): 'קרשי עץ לחזק שערי העיר'. אולם י"ג אפשטיין מפרש במובן מסים (מבואות לספרות האמוראים, עמ' 216 ושם, בהערה 76), ובייחוד מסים לצורכי שמירת העיר (שם, עמ' 282). וכיוצא בו מפרש ר"ש ליברמן (תוספתא זרעים עמ' 57 בביאור הקצר לשורה 29). אולם י' קוטשר, ערכי המילון החדש לספרות חז"ל, כרך א, עמ' 100—101, סובר שפסין בבבלי הם 'החפירות שלפני החומה'. והגמרא, שם, ממשיכה ואומרת: 'אמר רב פפא לשורא ולפרשאה ולטורינא אפילו מיתמי אבל רבנן לא צריכי נטירותא'⁷⁰ (לחומה ולפרש ולכלי זיין⁷¹ אפילו מיתומים [גובים כסף] אבל רבנן אין צריכין שמירה. ולפיכך אין גובים מהם לצרכים אלה).

אין בזה אף דמיון רופף. וראה שם רש"י ד"ה מתקן מתקליה. ואפשטיין, מבואות לספרות האמוראים, עמ' 214, מפרש שמדובר בחפירת נהר. ובביאורה של מלה זו קדם לו Pick, Assyrisches und Talmudisches, עמ' 21.

68 כך פירש במיוחס לרבינו גרשום.

69 קרויס, פרס ורומי בתלמוד ובמדרשים, עמ' 272, כותב: '... "רבנן לאו בני מיפק באוכלווא גינהו". יש להסיק מזה, שמי שאינו יכול לשלם כרגא שלו, כופים אותו לעשות עבודה בחפירה וכיוצא בזה...'. ולא ירדתי לסוף דעתו. מה לו למס גולגולת ולעבודות חפירה. אין כל ראייה שההכנסה מן הכרגא היתה מיועדת למטרות אלו, או שהעונש שהוטל על המשתמט מן הכרגא היתה עבודת חפירה.

70 בתשובות הגאונים, הרכבי, סימן תקל"ז, עמ' 264 גורס: 'ואמר רב פפא לפרשא ולשורא ולטורינא אפילו מיתמי אבל מרבנן לא'. והוא אינו גורס: 'אבל רבנן לא צריכי נטי-רותא', ראה אפשטיין, מבואות לספרות האמוראים, עמ' 216.

71 במיוחס לרבינו גרשום מפרש: 'לשורא, לחזוק החומה. לפרשא, שקונים סוסים לפרשים כדי שיצאו חוץ לעיר לעיין אם באו גייסות. לטורינא, לצורך כלי זיין שנושאים אותן שומרי חומות העיר'. ודבריו הם דברי הערוך, ערוך השלם, כרך ד, עמ' 76, ערך טרוין — טורינא. ואפשטיין כבר הביא גירסת בעל הלכות גדולות, שגרס: 'ולטור זיינא', ראה מבואות לספרות האמוראים, עמ' 216. י' קוטשר, ערכי המילון החדש לספרות חז"ל, כרך א, אוניברסיטת בר-אילן, עמ' 100, 'שהוראת התיבה אינה ידועה'. וראה גם א' ברילל (A. Brüll), Trachten der Juden, Frankfurt a/M 1873, עמ' 64 בהערה 3. ועל דבריו לשבת צח ב ראה אוצר הגאונים, שבת, הפירושים, עמ' 62 סימן ריט ובהערות. וראה קרויס, קדמוניות התלמוד, כרך ב, ח"ב, עמ' 24 בהערה 1, שמפרש טורינא במובן אוצר.

יש כאן אפוא פריבילגיה מסוימת של האמוראים בארץ-ישראל ובבבל (ראה סיכומו של הרמ"ה, לבבא בתרא ז ב, ד"ה רבי יהודה, בסוף הדיבור). אבל לא עלה בידי למצוא דוגמה קונקרטית אחת, שתוכיח שהלכה זו נהגה גם בפועל, והרי דבר זה מעניין, כמובן, את ההיסטוריון. מכל מקום, הלכות אלה יש בהן עדות חשובה על מידת האוטונומיה העירונית של יהודי בבל. ובייחוד אנו למדים כאן על הערכתם העצמית של האמוראים: הם והתורה אחד הם, התורה מגנה על ישראל ולומדי התורה ומלמדיה מגנים על ישראל⁷², אף אין זה מכבודם לצאת לעבודה עם כלל תושבי העיר משום פחיתות-כבוד. ודוק: משום שיש כאן זלזול בכבודם, ולא משום העיר קרון שהם טרודים בלימודיהם, עיקרון שנקבע על-ידי האמוראים לשם השגת זכויות מסוימות בתחומי המסחר, שהזכרנום בראשית פרקנו זה.

אין לזלזל בצד הכלכלי של זכות החכמים שלא להשתתף בהוצאות לשם שמירת הבטחון ביישובים, שהיו מוקפים חומות וביצורים אחרים נוספים, בהחזקת שומרים, בקניית כלי-זיין וכיוצא באלה. שכן הרבה ישובים בבבל, ובהם אוכלוסיה יהודית גדולה, היו בחינת 'ישובי ספר', שהוכרחו לעתים קרובות להתגונן מפני התנפלויות ומקרי-שוד של נוודים ערביים מן המדבר הסורי הגדול, שנהר פרת הוא גבולו הצפוני⁷³. לפיכך יש לראות בשחרור זה מן התשלומים משום הקלה במצבם הכלכלי של אמוראי בבל, ומכל מקום להלכה כאמור. אולם גם בפריבילגיה זו בולט הצד החברתי. אמוראי בבל נתגבשו והיו לחטיבה חברתית-כלכלית, ובמידה שהלכות אלו נתממשו במציאות הרי עלינו להניח, שהחכמים עצמם היתה להם השפעה מכרעת בהנהגת העיר בבבל, שכן רק במקרה זה היו זוכים אמוראי בבל בזכויות הכלכליות והמסחריות השונות הלכה למעשה. ואכן עובדה זו, כלומר חלקם של החכמים בהנהגת העיר, ומידת השפעתם הפעילה בכל הנוגע על הפיקוח בתחומי הכלכלה והמינהל, מוכח במידה זו או זו.

בהקשר זה מן הראוי גם לעמוד בקיצור על תופעה אחרת, הדומה במידת-מה לשחרור מן הנטל בהוצאות לצורכי בטחונה של העיר, והיא תביעתם של אמוראי

72 ואשר להנמקת השיחרור ראה דרשתו של דרשן עלום-שם, סדר אליהו רבה פ"ד, מהדורת רמא"ש עמ' 19, כלהלן: '... כל ת"ח אינו צריך לא חרב ולא רומח ולא חנית ולא כל דבר שיהיה לו שומר, אלא הקב"ה משמרו בעצמו ומלאכי השרת עומדים סביב לו וחרבות ביד כולם ומשמרין אותו...'. (העתקתי את הלשון מילקוט שמעוני, דפוס ראשון, פ' כי תשא, פא ע"ב).

73 ראה, לדוגמה, מה שאמרו על העיר(?) בבל במסכת עירובין מה א=בבא קמא פג א: 'ובבל כעיר הסמוכה לספר דמיא ותרגומא נהרדעא'. וראה במאמרי, משהו על רב יהודה אחוה דרב סלא חסידא, סיני כרך מת, תשכ"א, עמ' שא. לא מן הנמנע שנוכח הניסיון הקשה ותוצאות ההרס בנהרדעא, שנגרמו על-ידי פפא בן נצר וחייליו, בשנות השישים של המאה השלישית, ביצרו את ישובי הספר בביצורים נוספים ובתוספת שומרים מזויינים.

זכויות-יתר בתחום הכלכלה

בבל לטובות-הנאה שונות. אף בתופעה זו אתה מוצא צדדים כלכליים וחברתיים כאחד, ולעתים אין לקבוע איזהו משני הצדדים החשוב שביניהם, כפי שיתברר בסמוך.

טובות-הנאה שונות

תחילה נצביע על העובדה, שכוהנים מבין אמוראי בבל היו נהנים מזרוע, לתנים וקיבה. שכן דין הפרשת מתנות בבשר חולין נוהג גם בחוצה-לארץ, ושנוי הדין במשנה: 'הזרוע והלתנים והקבה נוהגים בארץ ובחוצה לארץ בפני הבית ושלא בפני הבית בחולין...'. (חולין פ"י מ"א)⁷⁴. מתנות אלו נקראו בשם 'מתנתא'. כל טבח (= שוחט ומוכר בשר) הוכרח להפריש מכל בהמה ובהמה, אם גסה ואם דקה (ראה חולין קל"ב ב) את שלושת החלקים הנזכרים ולתיתם לכוהן⁷⁵. ואף טבח כוהן חייב במתנות ליתן אותן לכוהן אחר (ראה חולין, שם). ומעניין הדבר שבין טבחי הוצל, בדרומה של בבל, היו כוהנים שלא נתנו מתנות לאחיהם הכוהנים. רב חסדא הגיב בחריפות והטיל עליהם שמתא, שהיתה תקפה במשך עשרים ושתיים שנה (שם, שם). כלומר, ההלכה האמורה בדבר חובת טבח-כוהן לתת מתנות לכוהן אחר לא היתה להלכה בלבד, שכן גם רבא ורב נחמן בר יצחק היו מטילים קנס על מי שסירב ליתן מתנות (ראה שם, שם) וכיוצא בו גם ההלכה, שלפיה חייב טבח ישראל לתת לכוהן מתנות, נהוגה היתה בבבל למעשה⁷⁶.

בחולין קל"ג א, לדוגמה, אנו שומעים כלהלן: 'אמר רבא⁷⁷ בדק לן רב יוסף האי כהנא דחטיף מתנתא חבובי קא מחבב מצוה או זלזולי קא מזלזל במצוה. ופשטנא לן "ונתן" (לכהן הזרע והלחיים והקבה)' [דברים יח, ג] ולא שיטול מעצמו' (בדק אותנו רב יוסף. כוהן שחוטף מתנות — האם זה חיבוב מצוה או זלזול במצוה. ופשט לנו, שאין לחטוף מתנות משום שיש בכך משום זלזול במצוה).

74 ובתוספתא חולין פ"ט ה"ט שנוי: 'מתנות אין בהן משום קדושה... אין בהן אלא מצות כהונה בלבד'. וראה ר"ש ליברמן, תוספת ראשונים, ח"ב, עמ' 242. ועל טבעם של שלושה החלקים מן הבהמה, שחייבים ליתן אותם לכוהן, ראה בתוספתא, שם, ה"י — ה"יד, ור"ש ליברמן, שם, עמ' 243. והרמב"ם, הלכות בכורים, פ"א ה"ז פוסק: 'ומה הן החמש שזוכין בהן הכהנים בכל מקום. המתנות וכו'.

75 ואינו נותן כל שלושת החלקים של הבהמה לכוהן אחד. רב חסדא סובר: 'זרוע לאחד וקבה לאחד לחיים לשנים'. ראה חולין קל"ב ב. ואילו בארץ-ישראל היו מחלקים כל עצם ועצם מן הבהמה הגסה לשניים. ראה שם בהמשך.

76 שומעים אנו על אנשים שלא הפרישו מתנות אלו. ראה יבמות סג ב, ורש"י, שם, ד"ה גזרו על הבשר.

77 ובקשר לגירסת 'רבה' ראה דק"ס אות ד. ועל הראשונים שפירשו שלא מדובר כאן ברבא הידוע, השיג המאירי, בית הבחירה, חולין, עמ' 495: 'ולא יראה כן'. וראה שם בהערה

והגמרא ממשיכה ומספרת: 'אמר אביי מריש הוה חטיפנא מתנתא. אמינא חבובי קא מחביבנא מצוה. כיון דשמענא להא "ונתן", "ולא שיטול מעצמו" מיחטף לא חטיפנא מימר אמרי "הבו לי" (חדלתי לחטוף ואמרתי "תנו לי"). כיון דשמענא להא דתניא "ולא הלכו בניו בדרכו ויטו אחרי הבצע ויקחו שחד ויטו משפט" (שמואל-א, ח, ג). רבי מאיר אומר בני שמואל חלקם שאלו בפיהם (ראה תוספתא סוטה פ"ד ה"ו) מימר נמי לא אמינא. ואי⁷⁸ יהבו לי שקילנא (שוב לא אמרתי תנו לי. ואם היו מביאים לי מתנות הייתי נוטל אותן). כיון דשמענא להא דתניא הצנועים מושכין את ידיהם והגרגרנים חולקים. משקל נמי לא שקילנא לבר ממעלי יומא דכיפורי לאתזוקי נפשאי בכהני...'. (חדלתי אף מליטול מתנות, חוץ מערב יום הכפורים, על מנת להישאר בחזקת כוהן)⁷⁹.

דבריו המפורטים של אביי יש בהם משום עדות-מה על דרכם של הכוהנים בבבל, ובתוכם חכמים, שהיו תובעים לעצמם את חלקי הבהמות בדין, שלא כאביי, שבדרך הדרגתית התחיל לנהוג לפנים משורת הדין⁸⁰.

אולם לא רק חכמים-כוהנים היו נהנים ממתנות אלו, שאין לזלזל בערכן מן

78 וי"ג: 'כי יהבו לי', או: 'אלא אי יהבו לי'. ראה דק"ס אות ט. ודבריו של אביי באים במדרש הגדול לדברים, מהדורת פיש, עמ' תיב, בכמה שינויים קלים.

79 ובמה שונה ערב יום הכפורים משאר ימות השנה? בתוספות מפרש ד"ה לבר...: 'שיום טוב הוא... ומתנות מרובות וכהנים מתאספין. ואילו לא היה נוטל היו אומרים שאינו כהן'. דבריו של אביי קצת קשים. שכן חזקה לכהונה בבבל 'נשיאות כפים'. ראה תוספתא פאה, פ"ד ה"ו, מהדורת ליברמן, עמ' 56—57 וש"נ. וכאן הגמרא באמת שואלת: 'ולפרוס ידיה' (ישא כפיו). והיא משיבה: 'אנסיה ליה עידניה'. הערוך פירש בשני פנים. בערך אנס², ערוך השלם, כרך א, עמ' 151: 'אביי היה לו חולי ולא היה לו לשהות נקביו והיה מתירא לעבור לפני התיבה לפרוס כפיו שמא ידחקוהו נקביו ובא לידי כיסופא'. ואילו בערך עדן², ערוך השלם, כרך ו, עמ' 174, 'לא היו מניחין אותו לעמוד לפי שהיה לומדם' (מלמדם). וכפירוש השני פירש רש"י. וכפירוש הראשון פירש הרי"ף. ובחידושי הרמב"ן למקומנו מביא את שני הפירושים.

80 לפי מסקנת הגמרא, חולין קל"ו ב, ההלכה היא כדעת רבי אלעאי 'ראשית הגז אינו נוהג אלא בארץ'. ורש"י מוסיף ואומר: 'והוא הדין למתנות'. כלומר שמתנות הכהונה בכללן אינן נוהגות בחוצה לארץ. ואם כך, איך התערבו אמוראי בבל והטילו שמתא, או קנסו את הסרבנים שהיו מסרבים לתת מתנות? ועוד: בגמרא יבמות סג ב, מסופר שה'חברי' גזרו על איסור שחיטת בשר, משום שיהודי בבל 'היו גוזלים מתנות כהונה זרוע ולחיים וקבה' (רש"י, ד"ה אמרו ליה). וראה התשובות לשאלה זו בתוספות ד"ה כרבי אלעאי. והמשא-יומתן הארוך בחידושי הרשב"א לחולין קל"ו ב, ד"ה הא דאמרינן, שתירץ: 'דבבל ובמקומות שבחו"ל שתקנו חכמים לנהוג בהן תרומה ומעשרות הוא שתיקנו ליתן מתנות כתרומה. ואפילו במתנות הוא שתקנו. אבל בראשית הגז לא תקנו אלא נהוג כר' אלעאי...'. וראה רש"י לשבת י ב, ד"ה הוה נקיט תרתי מתנתא דתורא. אולם ביחוס תנאים ואמוראים, עמ' תע"ח, אומר: '... ובדקתי בשאילתות דרב אחאי ובהלכות גדולות ולא מצאתי שפטרו בחוצה לארץ מן המתנות אלא מחייבים'. וראה להלן בנספח הראשון.

זכויות-יתר בתחום הכלכלה

הבחינה הכלכלית. שכן מחירו של בשר בבבל, ובייחוד בשר בקר, היה יקר, כאמור ⁸¹, אלא גם חכמים שהיו נשואים לבנות כוהנים היו אוכלים בזכותן מבשר מתנות. כך, לדוגמה, היו נוהגים רב פפא, רב יימר ורב אידי בר אבין ורב כהנא ⁸² (ראה חולין קל"ב א).

יש שחכמים שהיו כוהנים היו נותנים בשר-מתנות שזכו בו לחכמים אחרים שלא היו כוהנים כלל. לדוגמה (שבת י ב): 'רב חסדא הוה נקיט בידיה תרתי מתנתא דתורא. אמר כל מאן דאתי ואמר לי שמעתתא חדתא משמיה דרב יהיבנא ליה ניהליה. אמר ליה רבא בר מחסיא הכי אמר רב הנותן מתנה לחבירו צריך להודיעו שנאמר (שמות לא, יג) "לדעת כי אני ה' מקדשכם". יהבה ניהליה...'. (רב חסדא אחז בידו שתי מתנות [בשר] של שור. אמר: כל מי שבא ואומר לי הלכה חדשה משמו של רב אתן אותו [את הבשר] לפניו... נתן לו) ⁸³.

אין אנו יודעים דבר על מצבו הכלכלי של רבא בר מחסיא הנזכר. מכל מקום, שומעים אנו שרב יוסף אמר: 'האי כהנא דאית ליה צורבא מרבנן בשבבותיה ודחיקא ליה מילתא ⁸⁴ ליזכי ליה מתנתא ואף על גב דלא אתי לידיה...'. (חולין קל"ג א) כלומר, כוהן שישנו חכם בשכנותו ועני הוא, יזכה אותו (הכוהן) ואף-על-פי שעדיין לא הגיע לידיה.

ממעשהו הנזכר של רב חסדא, וכן מדבריו של רב יוסף, אנו רואים, שאמוראים בבבל מעבירים לעצמם זכויות, שהיו מגיעות לכוהנים על-פי הדין ועל-פי המסורת. תהליך זה התחיל בארץ-ישראל לאחר חורבן בית שני, והצבעתי על רקעו וגילוייו הספרותיים והריאליים במקום אחר ⁸⁵. כאן רק נאמר בקיצור נמרץ, שתנאים ואמו-ראים בארץ-ישראל, וכן אמוראי בבל אחדים, תבעו לעצמם זכויות מסוימות שהיו

81 ועל ערכן של מתנות אלו אנו למדים גם ממקרהו של ר' טבלא שהשיא עצה למארחו הדחוק, שהיה כוהן, כיצד להשתמט מנתינת המתנות לכוהן אחר. ראה חולין קל"ב ב.

82 תמוה שרב כהנא, אחד מן האמוראים בשם זה, לא היה כוהן. ראה תוספות לחולין קל"ב א, ד"ה רב כהנא. וראה גם גינצבורג, פירושים וחדושים בירושלמי, כרך א, עמ' 395, ובהערה 9. אולם כבר העירו במסורת הש"ס שבשאלות, פ' שופטים, סימן קנ"א, גורס 'רב הונא' ולא רב כהנא. ויש להעיר גם, שהוא אינו גורס 'רב יימר'. וראה בדק"ס למקומנו אות ד. אולם ביחסי תנאים ואמוראים, עמ' תעז, גורס כמו שהוא לפנינו בגמרא. וראה חולין קלא סע"ב על עולא שהביא מתנתא לכוהנת.

83 והגמרא מסיימת שרבא בר מחסיא אמר לו עוד מאמר של רב, שרב חסדא לא הכיר אותו. ונצטער רב חסדא שלא היה בשר-מתנות נוסף ליתן לו. אולם בכ"י אחדים מסיימים: 'אתא לביתיה שדר ליה גרבא דחמרא', ראה דק"ס אות כ.

84 הרמב"ן, בחדושו למקומנו, גורס: 'ודחיקא ליה שעתא'. ומפרש שמדובר בכוהן עשיר, וראה רש"י, ד"ה במכרי כהונה.

85 ראה במאמרי, תלמוד תורה ודרך ארץ, שנתון בר-אילן, כרך ב, תשכ"ד, עמ' 134 ואילך.

לפנים נחלתם של כוהנים, על שום שחורבן הבית גרם להחלשת היסוד הדתי והמעשי כאחד, שעליו היו מושתתות זכויותיהם של הכוהנים. פעילותם הדתית-הציבורית של הכוהנים איבדה הרבה מאוד ממשמעותה לאחר חורבן בית-המקדש. והיפוכו של המצב אצל חכמי ההלכה. אחרי החורבן נתרחב והלך היסוד שעליו השתיתו החכמים את תביעותיהם. בהשתתפותם ההולכת וגוברת בהנהגת הציבור, בהדרכתם בהלכה ובמוסר של המוני העם, ראו החכמים עצמם זכאים לתבוע מבני העם תגמול מסוים בעד שירותם הרוחני.

ואכן, להלן בנספח א נראה, שלעתים היו אמוראי בבל מפרישים תרומות ומעשרות ונותנים אותם לחכמים עניים אף שלא היו כוהנים. וכיוצא בו, בתקופה המקבילה, אנו מוצאים בארץ-ישראל. לדוגמה, בירושלמי, מעשר שני פ"ה נו ע"ב: 'רבי יונה⁸⁶ יהב מעשרוי לר' אחא בר עולא לא משום דהוה כהן אלא משום דהוה לעי באורייתא. מה טעמא. "ויאמר (חזקיהו המלך) לעם לישיבי ירושלם לתת מנת הכהנים והלויים למען יחזקו בתורת ה'" (דברי הימים ב לא, ד)⁸⁷.

בדרך כלל אפשר להסכים עם גרץ, שכתב: '... מני אז (מימיהם של רב ושמואל) היתה לבבל תאר ותכונה מצויינה כארץ הקדושה. גם בדברי מתנות הכהנה נהגו בבבל דין ארץ הקדושה. אך, כנראה, נתנו המתנות האלה לתופשי התורה העניים,

86 בשיטה מקובצת לבבא מציעא, יא ב, ד"ה נתן, מביא בשם תוספות חיצוניות: '... דאמ' רינן בירושלמי ר' ינאי הוה יהיב מתנתא לר' אחא לאו בגין דהוה עני אלא דלעי באורייתא'. וציין לו באהבת ציון וירושלים למקומנו. אולם הגירסה 'רבי יונה' מקוימת בכ"י ליידען ובכתב יד רומי. ואף-על-פי-כן סובר ר"ז פרנקל, מבוא הירושלמי, עג ב: 'ובמס' מעשר שני פ"ה נו ע"ב איתא רב הונא לא נסב מעשר, וא"כ היה כהן, ואף שמצינו שם שהיו נותנין מעשר לת"ח אף שאינם כהנים מ"מ משמעות הסוגיא שלא נסב מעשר בתורת כהן ע"ש'.

87 אפשר שיש כאן השתקפות של המציאות במאה הרביעית לפני הספירה, בזמנו של המ' חבר, או העורך, של ספר דברי הימים. וראה מאמרו של רבי ברכיה: 'הרוצה לנסוך יין על גבי המזבח ימלא גרונן של תלמידי חכמים יין...'. יומא עא א. ומכאן לשלב נוסף: תפקידם של הכוהנים הוא תלמוד תורה. לדוגמה: 'מפני מה נתנו לאהרן ולבניו כ"ד מתנות הללו כדי שיתעסקו בתורה. שכל כהן עם הארץ אסורין לו'. פירקא דרבינו הקדוש, מהדורת שענבלום, דף מד א (וראה בהערה הבאה). ועוד צעד אחד מכריע ותלמידי חכמים קרויים כוהנים. לדוגמה: 'יוסי מעוניה תרגם בכנישתא דמעונאי... אמר עתיד הקב"ה להעמיד הכהנים בדין למה לא יגעתם בתורה. ולא הייתם נהנין מכ"ד מתנות, הינון אמרין לא יהבין לן כלום. "והקשיבו בית ישראל" למה לא נתתם להם כ"ד מתנות...'. בראשית רבה פרשה פ א, תיאודור-אלבק עמ' 950. דרשה זו נדרשה במחצית המאה השלישית לערך, בימיו של רבי יהודה נשיאה. ראה ר"ש ליברמן, ספר חנוך ילון, עמ' 178 (ונפלה שם טעות בציון העמוד בבראשית רבה). ומאמרים נוספים באותה מגמה, מימיהם של התנאים, ראה במאמרי הנזכר למעלה בהערה 85.

כי כתר תורה עלה על גבי כתר הכהנה' (שפ"ר, ח"ב, עמ' 382, וראה שם בהערה 1 השגותיו שרובן מוצדקות)⁸⁸.

נוסף על מתנות בשר היו אמוראי בבל נהנים מבשר מעולה, בלא כל זיקה לדין מתנתא. היתה להם הזכות, או ביתר דיוק: הם תבעו לעצמם את הזכות, ליטול מן הבשר המשובח שנשחט ונמכר בעירם. היוקרה שבתביעה זו עלתה על ערכה הכספי, ורק לשם שלימות התמונה נציע מקרים אחדים, מהם מלאי עניין מכמה וכמה בחינות, לשם הכרתם של הלכיי-רוח ודרכי-התנהגות אחדים של אמוראי בבל.

בחולין מד ב מובא מעשה ברבא⁸⁹, שהתיר בהמה שנחשדה להיות טריפה וקנה מבשרה. אמרה לו אשתו, שהיתה בתו של רב חסדא, שאביה היה מתיר בכור ולא קנה מבשרו, מפני שלא רצה לעורר חשד שהתיר את הבכור כדי ליהנות מבשרו. השיב לה רבא, שיש הבדל בין בכור לבין סתם בהמה שלא נמצאה טריפה, וההבדל הוא בכך, שבכור שנמצא בעל מום נמכר באומד ולא במשקל, ואילו בהמה שהתיר אותה, בשרה נמכר במשקל. ורבא הוסיף ואמר: במה אפוא יכולים לחשוד בו? ששוקלין לו הליטרא ממיטב הבשר? בכל יום מוכרים לו ממיטב הבשר. ורש"י מדגיש שגם בכל יום: 'חולקין לי כבוד ומוכרין לי מן המיטב'⁹⁰. ורבא⁹¹ היה אומר לשמשו: 'כי מייתית לי אומצא דבישרא טרח ואייתי לי מהיכא דמקרב לבי ברוך'.

88 ובמקור הגרמני *Geschichte der Juden*⁴, כרך ד, עמ' 288. קרויס, *Synagogale Altertümer*, עמ' 98 ובהערה 1, סובר שכך נהגו כבר ביבנה בימיו של רבן יוחנן בן זכאי. ועלינו להניח שהיתה כאן השתלשלות ארוכה, וראשיתה בימי הבית. אחת מגילוייה היא הברייתא, תוספתא, פאה, פ"ד ה"ז: 'קדשי הגבול נותנין לכל חבר...'. וראה ר"ש ליברמן, תוספתא כפשוטה, ח"א, עמ' 183, ד"ה נותנין לכל חבר. וכבר העיר על כך באמונת יוסף לר"ש סיריליאנו, לירושלמי מעשר שני שהבאנו בפנים. השתלשלות דומה אירעה, ככל הנראה, בעניין שחרור החכמים מחובת השתתפות בבי-צורים וכיוצא באלה. ראשיתה בשחרור הכהונה, וסופה בתביעת החכמים לזכות בשחרור זה. על השחרור של הכהנים ראה בהרצאתו של אפטוביצר, *Beiträge zur mosaischen Rezeption im armenischen Recht, Sitzungsberichte der Kais. Akademie der Wissenschaften in Wien, Philosophisch-Historische Klasse, Wien 1907, SS. 38—39*. וראה עוד להלן בסוף הערה 105.

89 לפנינו 'רבה'. אולם כל כתבי-היד גורסים: 'רבא'. ראה דק"ס אות א. ורבא הוא שנשא לאשה את בתו של רב חסדא. ראה היימאן, תולדות תנאים ואמוראים, עמ' 1055.

90 ובמיוחד לרבינו גרשום מפרש: 'כל הימים אני משגר שלוחי לשוק שנותן לי בשר טוב יותר ממה שנותן לאחרים בשביל כבודי'. אולם שאלת אכילת בשר מבכור בהמה היא בעייתית. אחד מגילוייה המאלפים מצוי בשיחה, שנתנהלה בין מר זוטרא שנקלע לביתו של רב אשי, שביקש לכבד את אורחו מבשר בכור. ראה תמורה ח ב. ואף בבשר מבהמה רגילה היה עלול להתעורר חשד בתלמידי-חכמים. ראה יומא פו א. ובספר המכתם, נדפס מחדש בירושלים, בלי ציון עמודים: 'יש מפרשים שהוא אומר שבשביל שמקלקלן בטרפות הוא מוותר אכלו ונוטלו בלא דמים'.

91 כי"מ גורס 'רב'. ולא מצאתי את ורע לגירסה זו.

(ברכות מד ב). כלומר רבא, באמצעות שמשו, היה בוחר בבשר שהיה אהוב עליו⁹². והיה זה גם רבא, ששמשו נסתכסך עם רב אדא בר אבא (אהבה)⁹³, בעיקר בשל קניית בשר בראש. כלומר, קודם שהטבח רשאי למכור לאנשים אחרים. במסכת בבא בתרא כב א, דנים חכמים אחדים, כולם משיבת פומבדיתא, בגין איזה חטא שחטא (ולמי מן החכמים הללו חטא) רב אדא נגזר עליו למות. רבא אומר: 'אנא ענישתיה דכי הוה אזיל לבי טבחא למשקל אומצא'⁹⁴. אמר להו לטבחי אנא שקילנא בישרי מקמי שמעיה דרבא דאנא עדיפנא מיניה' (... אני ענשתי, שאמר להם לטבחים: אני נוטל בשר לפני שמשו של רבא שאני עדיף ממנו).

ולא פחות מאלף הוא מקרהו של רב יהודה, עליו מסופר בקידושין ע א: 'ההוא גברא דמנהרדעא דעל לבי מטבחיא בפומבדיתא. אמר להו הבו לי בישרא. אמרו ליה נטר עד דשקיל לשמעיה דרב יהודה בר יחזקאל וניתיב לך. אמר מאן יהודה בר שויסקאל⁹⁵ דקדים לי דשקל מן קמאי. אזלו אמרו ליה לרב יהודה. שמתיה. אמרו רגיל דקרי אינשי עבדי. אכריו עליה דעבדא הוא...'. (מעשה באדם אחד מנהרדעא, שהלך לבית המטבחים, ואמר להם הבו לי בשר. השיבו לו שיחכה עד שיבוא שמשו של רב יהודה בר יחזקאל וניתן לך. אמר מי הוא יהודה בר שויסקאל שקודם לי, שנוטל לפני. הלכו וסיפרו זאת לרב יהודה והטיל עליו נידוי [דמנדים לכבוד הרב,

92 הר"ח מפרש: 'חתיכה של בשר הקרובה לבית השחיטה ששם מחית הנפש אם יאכלנה החולה מחוקתו וכאילו משיבה לו נפשו. והוא עונקא שמברכין עליו על השחיטה לפיכך נקרא בי ברוך'. ראה אוצר הגאונים, ברכות, פירוש הר"ח, עמ' 56 סימן רג. ואכן כ"י פירנצה גורס: '... מהיכא דקריב לבי שחיטה(!)'. וראה חולין ל ב, על רב יצחק בר שמואל בר מרתא (ראה דק"ס לברכות ג א אות ד) שנטל 'משופרי דשופרי' באופן הפגנתי.

93 ראה דק"ס אות ר. וצריך להוסיף שגם במדרש הגדול פ' בהר, מהדורת רבינוביץ, עמ' 626, גורס: 'רב אדא בר אהבה'. וכיוצא בו גורסים הרשב"א, ראה בשיטה מקובצת למקומנו, ובעליות דרבינו יונה וכן גורס ביוחסין השלם, עמ' 106, ערך רב אדא בר אהבה. אולם ראה בתוספות, ד"ה אמר ליה רבא, בשם הר"ח. היימאן, תולדות תנאים ואמוראים, עמ' 100—103, ייחד שלושה ערכים לרב אדא בר אהבה. בערך השני, עמ' 102, הוא מזהה אותו כרב אדא בר אבא 'ואך לפעמים נשתבש על פי המעתיקים וכתבו ר' אדא בר אהבה'. ר"ח אלבק, מבוא לתלמודים, עמ' 354, סובר שהיו רק שני חכמים בשם רב אדא בר אבא (אהבה). וראה בספרי, ראשות הגולה בבבל, עמ' 25 בהערה 36. מכל מקום במקרה שלנו מדובר בחכם בשם זה, שהיה גדול בשנים מרבא.

94 על הוואריאנטים ראה דק"ס אות ה. ובמדרש הגדול, לספר ויקרא, פרשת בהר, גורס: 'דכי הוה אתי לגבי טבאחא...'. וכיוצא בו גורס בספר המעשיות, גסטר, עמ' 147, אלא שגורס 'טבאחי' בלשון רבים.

95 הרשב"ץ, מגן אבות, עמ' ריז גורס: 'שויסקיל' ופירשו 'אוכל צלי'. ורש"י פירש 'בר שויסקאל' במובן: 'גרגרן אוכל שויסק צלי...'. וראה בערוך, ערוך השלם, כרך ח, עמ' 41, ערך שויסקי. וראה גייגר, בתוספות הערוך השלם, עמ' 393 בערכו.

זכויות-יתר בתחום הכלכלה

רש"י]. אמרו לרב יהודה שרגיל [אותו אדם] שקורא לאנשים עבדים. הכריז [רב יהודה] עליו שעבד הוא).

במקרה זה בולט עוד יותר עניין היוקרה שבנטילת בשר בראשונה. בעל-בית אלים אחד, שמושבו בנהרדעא, בא לפומבדיתא ולא ידע את שמעו של רב יהודה, ותבע לבסוף את החכם לפני בית-דינו של רב נחמן בנהרדעא. מאלפים הם המשך דברי הגמרא בכל הכרוך להזמנה זו, בשיחתו של רב יהודה עם רב נחמן, ובהקשר אחר להלן בפרק שביעי עתידים אנו לשוב ולעיין בהם. נשים לב לעובדה שהטבח, או הטבחים בפומבדיתא, מקובל היה עליהם שאיש אינו רשאי לקנות בשר קודם לרב יהודה, כלומר היתה זו זכות תקפה. ועל יסוד דברינו בדבר הזכות ליטול בשר בראשונה נוכל לסכם, שניכר הדבר כי מלבד ההנאה החומרית שנהנו החכמים מן הזכות ליטול בשר משובח, היתה בזכות זו גם משום הפגנת מעמדם החברתי הבכיר בעירם.

טובת-הנאה אחרת, שממנה היו אמוראים בבבל נהנים, היתה הכנסת-אורחים מצויינת בבתיהם של בעלי-בתים, ואפשר שלעתים היו בעלי ה'אושפיזא' אף מסרבים לקבל דמי-אכסניא. לדוגמה: 'אושפזיכניה דרב אתא לקמיה לדינא. אמר ליה לאו אושפזיכני את. אמר ליה אין. אמר ליה דינא אית לי. אמר ליה פסילנא לך לדינא' ⁹⁶. ופירש רש"י 'פסילנא לך לדינא שהזכרתני טובתך'. אמנם לא נאמר כאן שבעל-הבית לא נטל תשלום מרב, אבל לא מן הנמנע שכך היה.

מאידך גיסא שומעים אנו, שחכם נודע היה משלם לבעל האכסניא שלו. לדוגמה (עירובין סג א; ושינויי-לשון קלים בדקדוקי סופרים): 'רבינא איקלע למחוזא אייתי אושפזיכניה סכינא וקא מחוי ליה. אמר ליה זיל אמטייה לרבא. אמר ליה לא סבר מר הא דאמר רבא צורבא מרבנן חזי לנפשיה. אמר ליה אנא מיזבן זבינא' (רבינא נקלע למחוזא. הביא לו בעל האכסניה שלו את סכינו [שבה היה שוחט] והראה לו [לאשר כשרותה]. אמר לו: הראה אותה לרבא [שהיה ראש ישיבת מחוזא]. אמר לו: אינו סובר מה שרבא אמר; תלמיד חכמים רואה לעצמו. אמר לו: אני קונה את הבשר [לפיכך אינך לדידי אלא כשאר הטבחים, והללו חייבים להראות את סכיניהם לחכם העיר]).

מכאן, שקשה מאוד לקבוע אם היו חכמים משלמים בכל מקרה ומקרה דמי אכסניא, או שהיו מקרים שלא היו משלמים אלא בשביל המזון ולא בשביל המגורים. ואפשר

96 סנהדרין ז סע"ב — ח רע"א; וראה בדק"ס אות ס. ולפי גירסה אחת שמביא שם היה רב המארח ולפיכך אין ללמוד מכאן דבר לענייננו. וראה בענפי יהודה לספר והזהיר, פרשת משפטים נד א, באות א.

שהדבר היה תלוי בחשיבותו של החכם ובמידת ההערכה שרחש בעל האכסניא לאורחו (וראה את דבריו של אביי ביומא יב א).

מכל מקום יש בידנו עדויות, שחכמים היו מיטיבים עם בעלי האכסניא שלהם למעלה מן המידה המקובלת, שאנו רגילים בזיקה שבין מארח לאורח, שמשלם בשביל אירות. לדוגמה: 'אושפזיכניה דרב אדא בר אהבה גיורא הוה. והוה קא מינצי איהו ורב ביבי. מר אמר אנא עבידנא סררותא דמתא. ומר אמר אנא עבידנא סררותא דמתא. אתו לקמיה דרב יוסף. אמר להו תנינא "שום תשים עליך מלך... מקרב אחיך תשים עליך מלך לא תוכל לתת עליך איש נכרי אשר לא אחיך הוא" (דברים יז, טו) כל משימות שאתה משים לא יהיה אלא מקרב אחיך. אמר ליה רב אדא בר אהבה ואפילו אמו מישראל. אמר ליה אמו מישראל "מקרב אחיך" קרינא ביה. הלכך רב ביבי דגברא רבא הוא ליעיין במילי דשמיא ומר ליעיין במילי דמתא. אמר אביי הלכך מאן דמשרי צורבא מדרבנן באושפזיכניה לאשרי כרב אדא בר אהבה דידע למהפיד ליה בזכותיה' (קידושין עו ב). מעשה זה, שמשקף ריבוי הגרים בבבל, יידון להלן בהקשר לפעילותם המינהלית של אמוראי בבל. ואילו כאן נסתפק בתרגום בלבד: בעל האכסניא של רב אדא בר אהבה, גר היה. והיה רב עם רב ביבי. זה ביקש לעשות שררה בעיר וכן האחר. באו לפני רב יוסף והלה פסל את הגר. נתערב רב אדא, וחשוב להטעים שהלה טרח והלך עם הגר על מנת לטעון לו בפני רב יוסף, ובזכות טיעונו של רב אדא זכה הגר למינוי מסוים בהנהגת העיר. אמר אביי: הילכך מי שמשרה בביתו תלמידי־חכמים יתור אחרי אורח כרב אדא בר אהבה שידע להפך בזכותו.

וכיוצא בו יש עדויות נוספות על תלמידי־חכמים בבבל, שהיו משיאים עצה משפ־טית בשעת הצורך, ומסייעים לבעלי האכסניה שלהם לצאת ממצוקתם (ראה על רמי בר חמא, בבא מציעא נא א, ועל רב טבלא, חולין קל"ב ב, ועוד). ושוב נטעים שראיה אין בידנו, שהחכמים לא היו משלמים בעד אירוחם לבעל־הבית. מכל מקום רמז כלשהו ישנו.

מן היחס המיוחד, שבו היו בעלי־בתים מתייחסים אל אורחיהם החכמים, נבין את דבריו של שמואל (וי"ג: אמר רב יהודה), שאמר (בבא מציעא כג סע"ב): 'בהני תלת מילי עבידי רבנן דמשנו בדבורייהו, במסכתא ובפוריא ובאושפיזא'⁹⁷ (בשלושה דברים הללו עשויים חכמים שמשנים בדיבורם: במסכת ובמיטה ובאכסניא. ופירש רש"י, ד"ה 'באושפיזא, שאלוהו על אושפיזא אם קבלו בסבר פנים יפות. ואמר לאו.

97 ראה מאמרו של S. Stein, Die Behandlung des Problems der Notlüge im Tal-mud, Jahrbuch der Jüdisch-Literarischen Gesellschaft, F. a/M. 1907, SS. 206—224, וראה שם, עמ' 215 למקומנו, שמשיג על התוספות.

זכויות-יתר בתחום הכלכלה

מידה טובה היא, כדי שלא יקפצו בו בני אדם שאינן מהוגנין לבא תמיד ויכלו את ממונו'. ואם היו משלמים תשלום מלא בעד הארחתם, לא היה שמואל חושש כל כך שיכלו את ממונו של בעל הבית. (ומאלפים הם דבריהם של רב ושמואל: 'עד היכן לא ישנה אדם מאכסניא שלו'. ראה ערכין טז ב.)

ועל מציאות דומה בארץ-ישראל אנו למדים מערכין טז א: 'כי אתא רב דימי אמר מאי דכתיב "מברך רעהו בקול גדול בבקר השכם קללה תחשב לו" (משלי כז, יד) כגון דמיקלע לאושפיזא וטרחי קמיה שפיר. למחר נפיק יתיב בשוקא ואמר רחמנא ניברכיה לפלניא דהכי טרח קמאי. ושמעין אינשי ואזלין ואנסין ליה. ופירש רש"י שני פירושים: 'ושמעון אינשי אלמי (אלמים) שהוא עשיר ואזלי ואנסי ליה לממוניה (ובמיוחס לרבינו גרשום רואה באלמים את השלטון). לישנא אחרינא אנסי ליה שמתאכסנין אצלו אורחין עד שמכלין ממונו'.

מכל מקום אמוראי בבל ותלמידיהם היו נוסעים, אם לצורך מסחרם ואם למטרות אחרות, וכדרך שאנו למדים מדבריו של רב יוסף על 'תלמידי חכמים שמכתתים רגליהם מעיר לעיר וממדינה למדינה ללמוד תורה' (בבא בתרא ח א). לפיכך רשאים אנו להניח, שדבריו הנזכרים של שמואל מכוונים כנגד חכמים מסוימים, שהיו מנצלים לרעה מידת הכנסת-אורחים של בעלי-הבתים. ומאלפים גם דבריו של אביי שאמר: 'תכף לתלמידי חכמים ברכה...'. (ברכות מב א; אולם כ"מ גורס: רב אשי). ופירש רש"י: 'המקריבו אליו ומארחו בביתו'. ואולם אביי עצמו, לפי מסורת אחת, אמר: 'הרוצה ליהנות יהנה כאלישע. דכתיב "ונשים לו שם מטה ושלחן כסא ומנורה וגו'" (מלכים-ב ד, י) ושאנו רוצה ליהנות אל יהנה כשמואל (הרמתי) דכתיב "ותשביתו הרמתה כי שם ביתו ושם שפט את ישראל" (שמואל-א ז, יז) מאי "כי שם ביתו". אמר רבי יוחנן כל מקום שהיה הולך שמואל ביתו עמו' (ברכות י ב, לפי נוסחת כ"י מינכן). אין שום ודאות, כאמור, שאביי הוא בעל העמדה האמביו-וואלנטית ביחס להנאה, שמותר לו לתלמיד-חכמים ליהנות בהתארחו אצל בעלי-בתים. מכל מקום, הדברים נדרשו אף על-ידי אחדים מראשי ישיבת פומבדיתא, או חכמיה⁹⁸.

ומעניינת היא הערתם של אמוראי בבל, ובכללם אביי, בשולי הברייתא ששונה: 'כל תלמיד חכמים המרבה סעודתו בכל מקום, סוף מחריב את ביתו ומאלמן את אשתו ומייתם את גוזליו ותלמודו משתכח ממנו ומחלקות רבות באות עליו ודבריו

⁹⁸ ראה דק"ס אות ז. ר"ח מביא את הדרשה בלי שם אומרו ומוסיף: 'מלמד שכל המכניס תלמיד חכמים בביתו ומאכילהו ומשקהו ומהנהו מנכסיו כאילו הקריב תמיד'. והוא מאמר שמובא בשם רבי אליעזר בן יעקב, שם בהמשך הגמרא. והשווה למאמרו של רבי יוחנן בברכות לד ב, וש"נ.

אינם נשמעים ומחלל שם שמים ושם רבו ושם אביו וגורם שם רע לו ולבניו ולבני בניו עד סוף כל הדורות. והגמרא שואלת: 'מאי היא', כלומר, מהו אותו 'שם רע'. והיא מביאה כמה תשובות. אמר אביי: 'קרו ליה בר מחים תנורי'. ורבא אומר: 'בר מרקיד בי כובי'. ורב פפא אמר: 'מלחך פינכי'. ולבסוף: 'רב שמעיה אמר מך רבע' (פסחים מט א). ופירושם של הדברים הוא: 'כל אלו כנויים של זולל וסובא, מחמם תנורים, מקפל לבושו תחתיו ורובץ, מרקד בין החביות, מלחך קערות' (ר' בנימין מוספיא, בערוך השלם, כרך ב, עמ' 178, ערך בר מחים תנורי)⁹⁹.

ניכר שכינויי-לעג אלה, שהם עממיים, נשתמשו בהם החכמים הנזכרים על מנת להרתיע תלמידי-חכמים מלהרבות להתארח אצל בעלי-בתים. שהרי ברור שזו גם כוונת הברייתא¹⁰⁰, שעליה מוסבים דבריהם של האמוראים הנזכרים.

בכך, ראינו שהאמוראים בבבל השיגו כמה זכויות-יתר בתחום המסחר, שהיו בעלי חשיבות כלכלית ניכרת, אף זכו בפריבילגיות שחורגות מתחומי המסחר, ואף אלו היו בהן הנאות כלכליות מסוימות. אלא שחשיבותן היתה גם בהפגנת מעמדם החברתי הבכיר. גרץ, כמובן, חש בהפגנת זכות חברתית זו וכתב בקשר לימיו של רבא: 'בכלל נראה, כי בדור ההוא עוד לא עמד טעם בני בבל (מדורו של רב ואילך) בהם, ומגרעות רבות דבקו אז בהם וישביתו מטהרן את מידות התום והפשיטות (=והפשטות) שהיו מצוינים בהם עד היום. התום והפשטות (=הפשטות) פינו מקום לאהבת הנוי והסלסול והגאווה והיהירות ושאיפת השררה היו לנחלת בני מרום עם הארץ. רבני דמתיבתא החלו לצאת בכלי משי ושיראים נאים ויקרים ועבדים נושאים אותם במטות זהב. דורשי התורה התרוממו מעל העם ולא חשו את עצמם עוד לעצם מעצמיו, כי אם לעומדים על גביו, כלפני כל בני מפלגת אורחים בני

99 רש"י מרחיב יותר בפירושם של הכינויים הללו. ור"י כלץ, ספר המוסר, מנטובה שנת בשוב"י, קלד א מפרש: '... מלחכך מלשון כלחוך השור. ופלכי הוא פלך. כלומר מתוך שכרותו שמשתכר בכל יום יתדלדל ויורש עד שיצטרך לפלך של אשתו ללחכו כדי למוכרו לאכול ולהשתכר... בר חרך רבי פירוש מלשון מחרך רישא. רבע מלשון רביעית. כלומר כל כך יתדלדל וינרש עד שיצטרך לחרוך ראש כבש או איל לבעלי בתים עבור שיחנו לו רביעית יין לשותות...'. וראה על שינויי לשון וכתוב אחדים בפירושו של הר"ח; ודק"ס אות נ. ועל שינויי-לשון בברייתא ראה דק"ס, אותיות י—מ.

100 אין זו הברייתא היחידה שדנה בעניין זה. תנאים אחדים דרשו דרשות נגד חכמים, שמרבים להתארח אצל בעלי-בתים. קצת ממאמריהם אלה הובאו במאמרי, תלמוד תורה ודרך ארץ, שנתון בר-אילן, כרך ב, תשכ"ד, עמ' 158 ואילך. אף התנאים שפנו אל בעלי-הבתים דיברו בחשיבותה של מצוות הכנסת אורחים של תלמידי-חכמים. עם זאת פנו אל תלמידי-חכמים לא להרבות יתר על המידה הראויה בהתארחות אצל בעלי-בתים, ובייחוד אם הם בורים ועמי-הארץ. תופעה זו אנו מוצאים גם בארץ-ישראל, בימיהם של האמוראים. ראה, לדוגמה, במדבר רבה פרשה כג ד; תנחומא מסעי אות ג. שם מדברים בשבחו של 'מי שמקבל ת"ח לביתו'.

חורין, ובשביל זה ראו כי דרוש לחזק איש את אחיו למען חזק המפלגה העליונה וחפציה המיוחדים...'. (בתרגומו של שפ"ר, ח"ב, עמ' 417—418)¹⁰¹.

מסקנתו של גרץ מתקבלת על הדעת בכללה. אולם בפרטים מסוימים אנו חייבים לדייק. התמונה הכללית שתצטייר לנו תהיה שונה מכפי שצייר אותה גרץ. ונפתח בהערה, וכבר העיר על כך שפ"ר (שם, עמ' 418 בהערה 2). שקצת מן הפריבילגיות הללו עברו לבבל מארץ-ישראל, מהן קדומות, מימיהם של התנאים הראשונים. ולפיכך אין כאן קלקול-מידות של האמוראים בבבל דווקא. ואם נרצה להיות עקיבים בשיפוטנו נצטרך, כמובן, להסיק שחז"ל בכללם היו בעלי מידות מושחתות, בארץ-ישראל ובבבל כאחת, ואין כאן אפוא כל הבדל עד לימיו של רב ולבין הימים והחכמים שלאחריו, כפי שגרץ מבקש להבחין.

נתבונן בקיצור נמרץ בתוויות הסוציולוגיות, שבהן ביקש גרץ להגדיר את אמוראי בבל. אמוראי בבל לא היו כת ('Kaste'), כפי שסובר גרץ. שהרי כת מבחינה סוציולוגית היא חברה סגורה ומסוגרת, שאפשר להתקבל לתוכה אחרי שורה של מיבחנים שנקבעו על-ידי חברי הכת ונתנסחו בניסוח מפורט על-ידי חכמה-מנהיגיה. ואם הכוונה לקאסטה, למסגרות חברתיות נוקשות ובלתי-משתנות שלתוכן נולדים, כגון בהודו, הרי לא היו אמוראי בבל קאסטה, הם לא היו חוג מסוגר. אדרבה, כל אחד ואחד מישראל יכול היה להגיע לדרגתם ולהימנות עליהם, בתנאי שהשיג ידיעה מקיפה ויסודית בהלכה ונהג לפיה באורחות חייו הפרטיים והציבוריים כאחד. קיצורו של דבר — ועוד נשוב ונעיין בסוגיה חמורה זו להלן — האמוראים הם בראש-וראשונה חטיבה חברתית, בזכות הישגיהם האינטלקטואליים-הלימודיים. רק לאחר הצלחותיו-הישגיו (ולא 'שיוך' לשכבה חברתית שנצטיינה במעמד חברתי-כלכלי בכיר, כגון הפאטריקיים, לפי גרץ) נמנה אדם עם שכבת החכמים.

101 לא שיניתי מתרגומו של שפ"ר, אלא בכתיב בלבד, והשתמשתי בכתיב מלא כדי להקל על הקורא. דבריו של גרץ במקור הם חריפים יותר. נציע רק משפט אחד שהוא המכריע מן הבחינה העניינית-החברתית: 'Sie fühlten sich nicht mehr eins mit dem Volke, aus dem sie hervorgegangen, sondern bildeten eine eigene Kaste, eine Patrizierklasse, welche ihre eigene Interessen gegenseitig schützte und mit Stolz und Verachtung auf den niederen Teil des Volkes herabblickte...'. כרך רביעי, מהדורה ד, עמ' 332. ובדומה לגרץ, ובהשפעת דבריו, כותב פונק, Die Juden in Babylonien, כרך ב, עמ' 21: 'Die Schulhäupter waren nicht nur nominell, sondern tatsächlich die Herrscher des jüdischen Volkes, und der Gelehrtenstand bildete einen mächtigen Adel mit allen Rechten und Privilegien eines solchen...'. ניוזנר (Neusner), A History of the Jews in Babylonia, כרך ד, עמ' 315, מעתיק את הגורמים, המוצדקים לדעתו, לזכויותיהם הכלכליות של האמוראים, ממה שכתבתי בדיסרטאציה שלי, מעמדם הכלכלי והחברתי של אמוראי בבל (בשכפול), ירושלים תשכ"ג, עמ' 145, 148, ועוד.

נכון הוא ששכבת החכמים כחטיבה בפני עצמה (שכן חכמים יחידים ויוצאים מן הכלל, טיפוסים של 'חסידים' נמצאו אף בבבל) ביקשה לתפוס את חלקה בהנהגת העם. שאיפתם ליטול חלק פעיל ומכריע בהנהגת העם היו לה מניעים דתיים, שהרי לפי תפיסתם הדתית ביקשו להנהיג את העם. שאיפה זו קבעה במידה רבה את דרכם של אמוראי בבל בתפיסת ההנהגה ובחיזוק השפעתם על העדה היהודית בבבל. האמוראים, כמו כל קבוצה שמבקשת לשלוט, ביקשו להיות בלתי-תלויים מבחינה כלכלית בבעלי-בתים, או ב'מרכז כוח' אחר בבבל, בדמותו של ראש הגולה ובני-ביתו המרובים, שלא נהגו תמיד לפי ההלכה. ולאחר שראשי-ישיבה, ובמידה לא מבוטלת גם דיינים ומורי-הוראה, עלו וטיפסו כלפי מעלה במעמדם הכלכלי, הפגינו ברבים את מעמדם החברתי-הדתי בגינוני-נוהג שונים, שהיו מקובלים בימים ההם אף בחוגים של מנהיגים ושליטים לוקאליים¹⁰², הווי אומר שבגינונים אלה היו האמוראים מושפעים מאוד מסביבתם, והיו במידת-מה למונהגים. והיה כאן גם ביטוי מובהק לחולשה אנושית. מכל מקום, התיאור שמתאר גרץ שאמוראי בבל ניתקו עצמם מעמם והיו לכיתה שעומדת ברשות עצמה, מנוכרת ומנותקת מן העם, אינו נכון לא מן הבחינה העניינית ולא מנקודת ההשתלשלות ההיסטורית-החברתית. שכן, כאמור, האמוראים בבבל, בכל דור ודור היו קודם-כל למדנים מצטיינים, ורק אחר כך נעשו לחטיבה חברתית-כלכלית בעלת אינטרסים פוליטיים-כלכליים.

ואף מן הבחינה העניינית, כאמור, לוקה התיאור של גרץ באי-דיוק בולט. אין כל הוכחה שאמוראי בבל ניתקו עצמם מן העם. ההתפתחות ההיסטורית הארוכה במסכת היחסים שהיו שוררים בין חכמים לבין עמי-הארץ מלמדתנו שדווקא בדורות הרא-שונים ניכרו בקרב חכמים מסוימים נטיות והלכי-רוח לכיתות קיצונית הרבה יותר מאשר בדורותיהם של אמוראי בבל. וכבר העמיד על כך פרופ' שאול ליברמן¹⁰³. יתר על כן: מעמדם הכלכלי, וביתר דיוק: עלייתם בסולם הכלכלי, באה להם במידה לא-מבוטלת בשיתוף עם רצונם של בעלי-בתים עמי-הארץ. דבר זה יתברר לנו בבהירות מרובה בפרק הסמוך, שדן בניהול הכלכלית המופלאה של אמוראי בבל.

נשוב עכשיו לפריבילגיות השונות, שבהן החזיקו אמוראי בבל. רשאים אנו להניח, שזכויות אלו עוררו תרעומת והתנגדות בחוגים מסוימים של בעלי-בתים וסוחרים. ואכן תרעומת זו אף גרמה להתבטאויות שונות של גנאי ובוז כלפי אמוראי בבל. זכרם של כמה מהם נשתמר בתלמוד. בדיון על היחסים החברתיים בין המוני העם

102 הבעיה הזאת תידון ביתר הרחבה במקום אחר. כאן נאמרו הדברים רק במידה שהם נוגעים במישרין לדבריו של גרץ. נגד דבריו של גרץ יצא יעבץ, תולדות ישראל, כרך ח, בייחוד עמ' 190.

103 ראה מאמרו, The Discipline in the so-called Dead Sea Manual of DISCIPLINE, JBL, כרך עא, 1952, עמ' 204—205.

זכויות-יתר בתחום הכלכלה

לבין החכמים יתברר לנו, שתרעומת זו שנתעוררה כנגד הפריבילגיות הכלכליות השונות היא רק אחד ממוקדי האופוזיציה נגד אמוראי בבל¹⁰⁴. גרץ עמד על תופעה זו, אלא שכמה וכמה מראיותיו אינן ראויות כלל לנידון, כפי שיתברר להלן¹⁰⁵. קשה לשער באיזו מידה תרמו הפריבילגיות לעושרם של הסוחרים מבין אמוראי בבל, שכן אין בידנו, כאמור, מקורות מספיקים. לפיכך דברינו בזה יותר משהם בגדר ידיעה הריהם בגדר השערה. אף-על-פי-כן, רשאים אנו להניח שהזכויות בתחום המסחר והכלכלה סייעו לאמוראים להצלחה מסוימת, או עשויים היו לסייע להצלחה מסוימת בפעילותם הכלכלית. אלא שבעלייתם בדרגת העושר, ואצל כמה מן הנודעים מבין אמוראי בבל — עלייתם המהירה-יחסית בדרגת העושר, לא היו הפריבילגיות הללו גורם מכריע. דבר זה יתברר לנו מן העיון בנצעות הכלכלית שלהם ורקעה החברתי, ועל כך בפרק הבא.

104 וראה גם להלן, בדיון על עיסוקים שבהם לא עסקו אמוראי בבל.

105 הרמב"ם, שהתנגד, כידוע, בחריפות לנוהג של גאוני בבל, וחכמים אחרים, שהיו עור-כים מגביות בשם התורה בשביל לומדי תורה, סיכם את טובות-ההנאה שמותרים תלמידי-חכמים ליהנות מהן. ואלו הם דבריו: 'אבל הדבר שהיתרתו התורה לת"ח הוא שיתנו מעות לאדם להתעסק להם בהן... וזהו מטיל מלאי לכיס של ת"ח. וכן למכור סחורתם תחלה לכל הנמכרים. ומוסרים להם בשוק בהכרח. כי אלה זכויות קבעם ה' להם כמו שקבע את המתנות לכהן והמעשרות ללוי כפי שבא בקבלה. כי שתי הפעולות הללו עושים אותם לפעמים הסוחרים זה עם זה דרך כבוד ואף על פי שאין שם חכמה. וכן פטרה התורה את כל ת"ח מכל החובות הממשלתיות כגון המגביות והארנוניות ומסים המיוחדים על האדם והוא הנקרא כסף גולגולתא ומשלמים אותם עליהם הקהל. ובנין החומות וכיוצא בהן. ואפילו היה התלמיד החכמים בעל ממון רב אינו חייב כלום מכל זה... וזה דין תורני כמו שפטרה תורה את הכהנים ממחצית השקל...'. (בפירושו לאבות פ"ד מ"ז, בתרגומו של הרב קאפח, עמ' רצא). ועל 'הטלת מלאי לכיס של ת"ח', ראה מנורת המאור לר"י אלנקאווה, ח"א, עמ' 79 ואילך; ושם, בהערה לשורה 22 ציין למקורות.

פרק שביעי

ניעות כלכלית

אחת התופעות המעניינות ביותר, שמעלה העיון השיטתי במעמד הכלכלי של אמוראי בבל היא הניעות, או הניידות (המוביליות) הכלכלית של אמוראים אחדים בבבל. כלומר: למדים אנו על כמה מראשי הישיבות והדיינים הנודעים, שבצעירותם היו עניים, מהם אפילו עניים מרודים, שנתפרנסו בדוחק ובצער רב, ואילו לאחר מינויים לכהונתם נעשו אמידים, ואחדים מהם אף הגיעו לעושר מופלג. תופעה חברתית-כלכלית זו מעניינת מאוד מצד עצמה. היא פותחת פתח, אחד מפתחים הרבה, להבנת ריקמת-היחסים הסבוכה בין בעלי-בתים לבין החכמים, כשהראשונים תומכים בפועל באחרונים. להלן ננתח את דרכי התמיכה הכלכלית הזאת, ואת רקעה הדתי והאידיאולוגי.

ויש בתופעת הניעות הכלכלית גם סימן-היכר מובהק לייחודה של העדה היהודית בבבל. שכן בחברה, שבה חיו יהודי בבל היתה תופעה זו נדירה. בפרס, אף בימי שלטונם של בני סאסאן, היתה החברה מחולקת למעמדות, וכל מעמד ומעמד היו לו זכויות פוליטיות וכלכליות מוגדרות וקבועות. ולא זו בלבד אלא שגם בתוך המעמד עצמו היתה חלוקה נוקשה. כל אחד ידע את מקומו, והמעבר ממעמד נמוך למעמד גבוה ממנו לא היה בדרך כלל רווח. כריסטנסן, לאחר שניתח את מעמד החברתי והמעמדי הפוליטי-כלכלי של תושבי מלכות פרס ואזרחיה בימים ההם, מציין: 'En général le passage d'une classe à une autre plus haute était interdit; cependant, il pouvait avoir lieu, par exception, dans le cas où un roturier montrait un talent particulier...' ¹.

1 ראה L'Iran sous les Sassanides², עמ' 320. ושם, על החלוקה למעמדות, עמ' 316 ואילך. וראה להלן בנספח ג, בהערה 4 דבריו של גירשמן. O. Klíma, Mazdak

ניעות כלכלית

נביא עכשיו כמה מקרים בולטים לניעות הכלכלית בבבל. על רב הונא, ראש ישיבת סורא לאחר מותו של רב², מסופר שפעם אחת מצאו רב חנא בר חנילאי כשהוא נושא על כתפו מעדר. רב חנא ביקש לכבד את רב הונא ולשאת את מעדרו. על כך השיב לו רב הונא: אם אתה נושא מעדר בעירך טול את מעדרי, ואם לאו איני רוצה להתכבד בקלונך (ראה מגילה כח א). מכאן שרב הונא עבד עבודה חקלאית. תלמידו ביקש לכבדו וליטול מרבו את מעדרו בלכתו בעיר³, ואילו תשובתו של רב הונא מביעה את הלכי-הרוח וההערכה השלילית לעבודה פיסית ברשות הרבים מצד תלמיד-חכמים. עניין זה עוד יעסיק אותנו להלן.

רב הונא היה משקה שדות (ראה כתובות קה א), ואולי גם רועה צאן (ירושלמי, סנהדרין פ"א יח רע"ב). כבר ראינו למעלה, שמישכן את אבנטו משום שלא היו בידו מעות לקנות מעט יין לקידוש (מגילה כז ב). והנה במרוצת השנים, כפי הנראה לאחר עלייתו לראשות הישיבה, נשתנה מצבו הכלכלי והיה לאיש עשיר, בעל שדות וכרמים וסוחר ביין כפי ששמענו למעלה בכמה וכמה הזדמנויות. מעושרו חילק רב הונא ביד גדיבה לנזקקים, ואחרי מותו היו מספרים בשבח מעשיו הטובים ודאגתו המופלגת לעניי עירו (ראה, לדוגמה, תענית כ ב).

וכיוצא בו אנו שומעים על רב חסדא, יורשו של רב הונא בראשות הישיבה בסורא⁴. בצעירותו, או בשעה שהיה עני כלשונו, מנע עצמו מלאכול ירקות המעו-ררים תיאבון, שכן לא היתה הפרוטה מצויה בידו (שבת קמ ב). הוא הרגיל עצמו

,Geschichte einer sozialen Bewegung im Sassanidischen Persien, Prag 1957 עמ' 22, כותב: 'Das sassanidische Iran gebrauchte eigentlich keinesfalls das Wort Kaste, aber man kann behaupten, dass es in Wirklichkeit Kasten gab. Verwenden wir heute dieses proskribierte Wort für eine jede Gesellschafts-klasse der Sassanidenzeit, so sind wir dazu vollkommen berechtigt, da der Übergang aus einer Gesellschaftsgruppe in eine andere so gut wie unmöglich war'. וראה עוד שם, עמ' 30—31. וראה עוד על בעיה סוציולוגית זו: S. Wikander, Feuerpriester in Kleinasien und Iran, Lund 1946, p. 193 sq.; Pigulevskaja, Les Villes de l'Etat Iranien, pp. 113; 206-217. השאלה המכרעת היא: כלום היתה ניעות כלכלית בקרב הכמורה הפרסית-הזוראסטית או המאזדאית? מה היתה מידת פתיחותה לקבלת חברים חדשים, מאילו מעמדות וכד'. בכל השאלות האלה עתידים אנו לדון אי"ה בכרך הבא, שעניינו מעמדם הדתי של אמוראי בבבל.

2 אולם ר"ח אלבק, מבוא לתלמודים, עמ' 195, סובר שרב הונא, לאחר מותו של שמואל, 'נעשה ממלא מקומו של רב והראש היחיד לישיבת סורא ולבבל כולה...'. ואילו לאחר מותו של רב (וקודם מותו של שמואל) 'לא נתבטלה הישיבה בסורא, ורב המנונא ישב בראשה כמו שהיה נהוג בישיבות הקטנות...'. ופעמים היה בראשה רב הונא...'. שם, עמ' 172. ספק בעיניי אם אפשר להוכיח ניעות כלכלית אצל רב. אולם ראה ברכות נז ב: '... והאמר רב לא איעתרי עד דחזאי ראשי לפתות'.

3 ראה היימאן, תולדות תנאים ואמוראים, עמ' 464—465 בערכו.

4 ראה אגרת רב שרירא גאון, עמ' 85.

במעט אוכל (שם, שם). אפשר שבימי עוניו היה משגיח השגחה יתירה כל כך על בגדיו, עד שהיו מספרים עליו (בבא קמא צא ב): 'ורב חסדא כד הוה מסגי ביני היומי והגא מדלי [להו] למאניה. אמר זה מעלה ארוכה וזה אינו מעלה ארוכה' (רב חסדא כשהיה מהלך בין קוצים מגביה את בגדיו ואומר: זה מעלה ארוכה [=הרגליים אם נשרטות הן מתרפאות]), וזה אינו מעלה ארוכה [בגדים קרועים אין להם תקנה]. וכשנתעשר אמר, שחבל לו לאכול ירקות בשעה שמצבו הכלכלי מאפשר לו לאכול בשר ודגים. על עושרו המופלג כבר שמענו למעלה פעמים הרבה, ולא נחזור כאן לפרט את נכסיו ועיסוקיו הכלכליים. ואולם נציע עוד דברי הגמרא על עושרו כנגד מצבו הדחוק של רבה (מועד קטן כח א): 'בי רב חסדא שיתין הלולי בי רבה שיתין תיכלי. בי רב חסדא סמידא לכלבי ולא מתבעי. בי רבה נהמא דשערי לאינשי ולא משתכח' (בבית רב חסדא ששים שמחות [נישואין]). בבית רבה ששים שכול. בבית רב חסדא לחם מקמח סולת לכלבים ואין דורש. בבית רבה לחם שעורים אינו מצוי לאנשים). ורבא התפלל לעושרו של רב חסדא ותפילתו נתקבלה (שם, שם).

אביי, ראש ישיבת פומבדיתא, עבד בצעירותו בהשקיית שדות בלילה (גיטין ס ב), ולעתים היה רעב ללחם (עירובין סח א; מגילה ז ב: 'כפין עניא ולא ידע')⁵. רבא מעיד עליו שמחמת רעב סבל אביי מהדרוקן (ראה שבת לג א). ואולם ברבות הימים היה לבעל-נכסים אמיד, שהעסיק אריס (חולין קה א) ופועלים (ברכות מה סע"ב). ובדומה לכך אנו מוצאים אצל רב פפא, שעמד בראש הישיבה בנרש⁷, וזכה שקנה מעט קרקע בצעירותו ועל-ידי כך נתאפשר לו ולרב הונא בריה דרב יהושע חבירו, להתמסר ללימודיו (הוריות י ב). באחרית ימיו היה רב פפא עשיר מופלג (ראה פסחים קי"ג א), כפי שכבר הוזכר למעלה בהרחבה, ואשתו 'היתה נזונת משל עצמה' (ראה יד רמה לסנהדרין יד ב; ורש"י, שם, ד"ה בת אבא סוראה).

דוגמאות אלו דיין כדי להעמידנו על תופעת הניעות הכלכלית בקרב החכמים בבבל. קשה לדעת אם גם בין יהודי בבל, מלבד החכמים, היתה הניעות הכלכלית

5 יש במאמרים אלה כמה וכמה שינויי-נוסח, מלבד השינויים שמביא בדק"ס, אותיות ה, ו, ז, ראה דק"ס לחגיגה ה ב באות ס. וראה ספר המעשיות, מהדורת גסטר, עמ' 145.
6 ראה דק"ס באות ז. ובימים ההם אמר אביי (לפי כ"י וראשונים וצויין במסורת הש"ס. וראה דק"ס לפסחים קיח א באות א—ב) על דרשתו של רבי יהושע בן לוי (כך בדפוסים. אולם ראה דק"ס הנזכר): 'בשעה שאמר הקב"ה לאדם "וקוץ ודרדר תצמיח לך ואכלת את עשב השדה" (בראשית ג, יח) זלגו עיניו דמעות. אמר לפניו רבש"ע אני וחמורי נאכל באבוס אחד. כיון שאמר לו: "בזעת אפיך תאכל לחם" וגו' (שם, ג, יט) נתקררה דעתו. אמר ר"ש בן לקיש אשרינו אם עמדנו בראשונה. אמר אביי ועדיין לא פלטינן מינה. דקא אכלינן עיסבי דדברא' (פסחים קיח א). אמנם באגדות התלמוד גורס 'רבא' ולא אביי, וציין לו בדק"ס.

7 ראה אגרת רב שרירא גאון, עמ' 89. ואביי אמר לרב פפא, ששמועותיו מחודדות משום שהוריו מכלכלים אותו. ראה יבמות קו א, ורש"י, ד"ה אבוך היכא.

ניעות כלכלית

מצויה, ולא מצאתי מי שחקר שאלה זו. אמנם במסכת גיטין ל ב מובא: 'אמר רב פפא⁸ היינו דאמרי אינשי חברך מית אשר. איתעשר לא תאשר'. מכאן ניתן היה לכאורה להסיק, שניעות כלכלית מרמת-חיים נמוכה אל העושר, לא היתה רווחת בקרב העדה היהודית בבבל. אמנם 'פאפי יונאה עני והעשיר הוה' (ראה בבא בתרא כה ב), אולם אין סומכים על מאמר או מקרה יחיד בקביעת תופעה חשובה זו. והדבר צריך עיון.

דרכי ההתעשרות

בכן, באילו דרכים הצליחו החכמים הנ"ל להגיע לדרגת עושר? אחדים מהם הכריזו שנתעשרו ממכירת שיכר, כגון רב חסדא ורב פפא (ראה פסחים ק"ג א)⁹, ועל אחרים לא נאמרו דברים מפורשים עד כמה שלמדנו. אין צריך לומר, שאחת הדרכים להתעשרות היתה היוזמה והכשרון שלהם בחקלאות ובמסחר. וכבר הצבענו על כך למעלה.

אחדים מן החכמים בני העניים נתעשרו על-ידי נישואים עם בנות עשירים. דרך זו כבר היתה נהוגה בארץ-ישראל לכל המאוחר במחצית הראשונה של המאה השנייה¹⁰. חכמי ארץ-ישראל היו פונים אל שומעיהם ותובעים מהם: 'לעולם ימכור אדם כל מה שיש לו וישא בת תלמידי חכמים. וישיא בתו לתלמיד חכמים. משל לענבי הגפן בענבי הגפן דבר נאה ומתקבל. ולא ישא בת עם הארץ (ראה שינויים בדק"ס אות ע) משל לענבי הגפן בענבי הסנה, דבר כעור ואינו מתקבל' (פסחים מט סע"א — רע"ב)¹¹. בצידה של התביעה לבעלי-הבתים להתחתן במשפחת תלמידי-חכמים, חבויה כאן גם אזהרה, שהנישואים עם עמי-הארץ אינם עולים יפה¹². סימן לדבר שנישואים עם עמי-הארץ היו תופעה רווחת.

8 יש ואריאנטים בשמו של מביא הפתגם העממי. יש גם גורסים: 'רב', או 'רבא'. ראה ערוך, ערוך השלם, כרך א, עמ' 323, ערך אשר². למאמר זה ציין געצאוו, על נהרות בבל, עמ' 60. ואשר ליהודי בבל בכלל מתקבל הרושם, שאף הם היו במידה לא מבוטלת בעלי גיידות, ומן הראוי להביא את דבריו של פרופסור גויטיין על החברה היהודית, כפי שהיא משתקפת בתעודות של הגניזה: '...the society...was in this respect in a position halfway between the rigid system of feudalism and the mobility of a free modern society, but nearer to the later'. vide: A Mediterranean Society, vol. I, Berkeley and Los Angeles 1967, p. 79.

9 רב פפא הכריז שנתעשר בזכות אשתו הכוהנת. ראה פסחים מט א. וראה פסחים ק"ג א, בתוספות, ד"ה אמר.

10 ראה במאמרי, תלמוד תורה ודרך ארץ, שנתון בר-אילן, כרך ב, תשכ"ד, עמ' 160 ובהערה 154.

11 ובשינויים בפרקא דרבינו הקדוש, מהדורת שענבלום, מד א.

12 ראה את הדברים הבוטים שנאמרו על-ידי החכמים על נישואים כאלה בפסחים מט ב, וש"נ.

להלן, בפרק שדן בערכי שידוכים, נציע דוגמאות קונקרטיות של נישואי תלמידי-חכמים עניים עם משפוחות של תלמידי-חכמים, המבוססות מבחינה כלכלית, או בעלי-בתים עשירים, בתנאי שהללו מכבדים ומעריכים תלמידי-חכמים. התנאי האחרון הוא מכריע, שכן כבר רב התרה: 'כל הנושא אשה לשם ממון הויין לו בנים שאינן מהו-גנים...'. (קידושין ע א)¹³. כלומר אם אדם נושא אשה לשם ממון בלבד, אין נישואיו עולים יפה¹⁴. מכל מקום, יש בידנו עדויות על נישואים של תלמידי-חכמים בבבל עם בנותיהם של עשירים, ועל-ידי כך נשתפר מאוד מצבם הכלכלי לעומת מעמדם הקודם.

ואילו אמוראים אחרים נתעשרו מירושת נכסי קרוביהם. לעניין אחרון זה מן הראוי לשים לב לעובדה, שהמורישים היו מעדיפים להוריש את נכסיהם לתלמיד-חכמים שבין היורשים. דבר זה אנו למדים, לדוגמה, ממעשה זה (בבא בתרא קנ"א סע"א): 'אחתיה דרב טובי בר רב מתנה כתבתינהו לנכסה לרב טובי בר רב מתנה בצפרא. לפניא אתא רב אחדבוי בר רב מתנה בכה לה. אמר לה. השתא אמרי מר צורבא מרבנן ומר לאו צורבא מרבנן' (אחותו של רב טובי בן רב מתנה כתבה את נכסיה לרב טובי בן רב מתנה בבוקר. בערב בא רב אחדבוי בן רב מתנה בכה לה, אמר לה: עכשיו יאמרו זה תלמיד-חכמים [ולכן את מורישת לו] וזה [אני] אינו תלמיד-חכמים)¹⁵.

העדפת תלמיד-חכמים מבין היורשים ניכרת גם במקרהו של רב עמרם חסידא. אמו ציוותה 'מלוגא דשטראי' (תיק של שטרות) לרב עמרם. בא אחיו, עירער בפני רב נחמן וטען שגם הוא יורש ועדיין עמרם לא משך את השטרות. רב נחמן דחה את ערעורו על יסוד ההלכה 'דדברי שכיב מרע ככתובין וכמסורין דמו' (בבא בתרא קנ"א א). העובדה שאין התלמוד מביא את שמו של אחיו של רב עמרם מעידה שלא היה תלמיד-חכמים, ואמו העדיפה את בנה שהיה תלמיד-חכמים. בדרך זו היו נוהגים גם בארץ-ישראל על יסוד ההלכה: 'שכן ותלמיד חכמים תלמיד חכמים קודם. קרוב

13 וראה דרך ארץ, מהדורת היגער, עמ' 246; ושם, עמ' 274—275 וש"נ. ויש עניין לדעת מפני-מה נתגרש רב זביד מאלמנה ש'הבריחה נכסיה'. רב זביד היה ראש ישיבת פומבדיתא, ראה אגרת רב שרירא גאון, עמ' 90. כלום נתגרש ממנה לאחר שנודע לו שנתנה את נכסיה לבנה, לרב זוטרא בן טוביה? וכלום נשא אותה גם משום שידע שיש לה נכסים? ראה בבא בתרא קנא א.

14 ראה בדברי השאילתא שהביא לוין, אוצר הגאונים, קידושין, התשובות, עמ' 170 ואילך. ושם, הפירושים, עמ' 219, סימן קד, מה שמביא ממנורת המאור לר"י אלנקאווה. והמאירי, בית הבחירה, קידושין, עמ' 332.

15 ועל מקרה אחר שאחות מבקשת להוריש 'פיסקתא דפרדיסא' לאחיה, רב דימי בר יוסף, ראה בבא בתרא קנא סע"א—רע"ב, וראה בבא מציעא קיד א—ב, על רבה בר אבוה שחילק ממונו לחתניו.

ניעות כלכלית

ותלמיד חכמים ת"ח קודם' (ראה כתובות פה ב למה שאירע לאדם שהוריש לאדם ושמו טוביה. ובא אחד ששמו טוביה ועוד אחר ושמו רב טוביה¹⁶).

ומעניין הדבר, שאף אנשים שלא היו קרובים קירבת משפחה היו מורשים מנכסיהם לתלמיד-חכמים. על מקרה אחד, שהאמורא גניבא ציווה להוריש כסף לרבי אבינא כבר סיפרנו למעלה, בפרק שדן במסחר ביין (ראה גיטין סה סע"ב, וירושלמי, שם, פ"ה מח ע"א). ונציע עוד מקרה אחד: 'בר מר שמואל¹⁷ פקיד דליתנן תליסר אלפי זוזי לרבא מן עללתא (תבואה) דנהר פניא...'. (נדרים נה א). נוהג זה, שאנשים שונים מורשים לתלמידי-חכמים מנכסיהם, קדום הוא, שכן כבר בסוף ימי הבית השני מסופר בבבלי על 'מעשה באדם אחד שלא היו בניו נוהגין כשורה עמד וכתב נכסיו ליונתן בן עוזיאל שהיה מתלמידיו של הלל הזקן, וה'גדול שבכולן' (בבא בתרא קל"ג ב — קל"ד א)¹⁸.

עובדה זו, שאנשים שונים היו מורשים מנכסיהם לחכמים¹⁹, מעידה על מידה רבה של הערכה וכבוד שהיו רוחשים המורשים לחכמים. ואפשר שלכך נתכוונה שיחה זו (שבת קי"ט א): 'בעא מיניה רבי מר' ישמעאל ברבי יוסי²⁰ עשירים שבארץ ישראל במה הן זוכין. אמר ליה בשביל שמעשרין. שנאמר (דברים יד, כב) "עשר תעשר את כל תבואת זרעך". עשר בשביל שתתעשר. שבבבל במה הן זוכין. אמר ליה בשביל שמכבדין את התורה. ובשאר ארצות במה הן זוכין. אמר ליה בשביל שמכבדין את השבת'. ובמה ואיך 'מכבדין את התורה'? כדרך שמכבדין את השבת.

16 ראה אוצר הגאונים, כתובות, לקוטי פירוש ר"ח, עמ' 66. אולם ראה בבא בתרא לג סע"א, מקרהו של רב אידי בר אבין, שרב חסדא לא החל עליו את ההלכה האמורה שתלמיד-חכמים קודם לקרוב, אף-על-פי שמדובר בתלמיד-חכמים שהוא עצמו היה קרוב-משפחה לבעל הדקל המוריש. והשווה לפסק-הדין של רבא במקרהו של רב ספרא, בבא בתרא קמד א.

17 אפשר שאדם זה היה ממשפחת ראש הגולה, ראה במאמרי, Exilarchs of the Talmudic Epoch Mentioned in R. Sherira's Responsum, PAAJR, vol. XXXV, 1967, עמ' 71—73.

18 אולם ראה ירושלמי נדרים פ"ה לט ע"ב; ובתוספות למקומנו, ד"ה בא. ואין ללמוד מכאן, שהבבלי מביא את הסיפור כפי שהוא מסופר משום שכך היו נוהגים בבבל, או שזו, למצער, היתה משאלת-לבם של אמוראי בבלי. שכן הבעיה של מסורות ודיוקם של מעשים שאירעו בארץ-ישראל, וזכרם נשתמר בבבלי, היא מורכבת הרבה יותר. ואין כאן המקום לדון בשאלה נכבדה זו.

19 ועל אמוראים בבבל שנטלו לעצמם נכסי גרים, או רכוש של גרים ראה על רב, בבא בתרא נד סע"א. ועל מר זוטרא — קידושין כב סע"ב.

20 על ואריאנטים ראה דק"ס אות ט. במקורות ארצישראלים הנוסח הוא כך: 'ר' ישמעאל בר' יוסי שאל לר' אמר לו בני בבל בזכות מה חיים. אמר לו בזכות תורה. ובא"י בזכות מעשרות. ואנשי חוץ לארץ בזכות שהן מכבדים השבתות וימים טובים...'. ראה בראשית רבה פרשה יא ד, תיאודור—אלבק, עמ' 91 וש"נ. והמעניין הוא, שבילקוט שמציין לגמרא בשבת מביא לשון המדרש.

פרק שביעי

כלומר שמרבין בכלים נאים ובמאכלים יקרים וכיוצא באלה. והגמרא מביאה שם דוגמאות מפליגות על יציאות לצרכי שבת. לפיכך פשוט הוא שאף כאן, כבוד התורה, פירושו שבעלי-בתים מוציאים כסף על לומדי תורה²¹, וכדרך שבארץ-ישראל תומכים בעלי-הבתים בכוהנים על-ידי שמעשרים להם מפירותיהם.

אנשים שונים היו אפוא מעניקים נכסים או כסף לתלמידי-חכמים בבבל. וכיוצא בו מסופר בקידושין עג א על רבא שדרש 'במחוזא גר מותר בכהנת' ובעלי-הבתים 'טענוהו בשיראי'²². מובן שאין ללמוד מכאן על הכלל, שכן היה זה מצב מיוחד במינו. מחוזא היא 'דוכתא דשכיחי גיורי' (שמצויים שם גרים הרבה), כפי שרבא אומר במפורש. שנית, הגמרא ממשיכה ומספרת: 'הדר דרש לחו גר מותר בממזרת. אמרו ליה אפסידתא לקמייתא (הפסדת את המתנה הראשונה). סימן שלא נתנו לו עדיין את השיראים או בגדי-משי. מכל מקום, התיאור הספרותי משקף מציאות רווחת. מסתבר שאם כך היו נוהגים כלפי חכם שלא היה מן העניים, הרי שאם היו ממנים חכם מן החכמים, שהיה עני, לכהונת ראש ישיבה, או דיין או פרנס, היו תומכים בו בדרכים שונות על מנת להאדיר את מעמדו, שהוא בסופו של דבר גם עניינם של בעלי-הבתים, כפי שיתברר בסמוך.

התמיכה בחכמים המתמנים על הציבור

שמואל למד ממקרהו של שאול המלך 'כיוון שנתמנה אדם פרנס על הציבור מתעשר' (יומא כב ב). ואכן אתה מוצא בתלמוד הבבלי מקרה קונקרטי, שתלמיד-חכמים שנתמנה 'נתעשר' (סוטה מ א): 'רבי אבהו אימנו רבנן עליה לממנייה ברישא. כיון דחזייה²³ לר' אבא דמן עכו דנפיש ליה בעלי חובות. אמר להו איכא רבה'²³ (נמנו החכמים למנות את רבי אבהו בראש. כיוון שראה [ר' אבהו] שר' אבא מעכו, שיש לו בעלי חובות [שהיה צריך ללות, רש"י] אמר להם [רבי אבהו] ישנו 'חכם גדול וראוי לישוב בראש יותר ממני. כדי שיושיבוהו בראש ונותנין לו מנות ומעשירין אותו כדי שיהא חשוב וישמעו דבריו. כדתניא "והכהן הגדול מאחיו" [ויקרא כא, י] גדלוהו משל אחיו [יומא יח א], רש"י).

אמנם המקרה המדובר בו אירע בארץ-ישראל, בקיסריה שעל-יד חוף הים התיכון,

21 בספר העתים, עמ' 240—241 (וציין לו באוצר הגאונים, שבת, הפירושים, עמ' 76) מפרש: 'כי בא"י מעשרין ולא בחוצה לארץ. ובבבל שכיחי רבנן טובא ומתיבתא והעשירים מכבדין אותן...'. לעניין הפרשת תרומות ומעשרות בבבל ראה בנספח א. ועל 'כבוד' במובן הוצאה כספית, ראה חולין פד ב, ורש"י, ד"ה פחות ממה שיש לו. ובארמית: 'אוקירו לנשייכו כי היכי דתתערתו', ראה בבא מציעא נט א. ועוד.

22 כ"מ גורס: 'טענוהו כולי עלמא בשיראי'.

23 כ"מ גורס: 'חזייה... אית לי רבא'.

ניעות כלכלית

ולא בבבל. מכל מקום ברור מכאן, שנהגו להעשיר חכם נצרך ונוזק בשעה שעלה לכהונת ראש הישיבה. ואם יש בידנו עדות חד-משמעית זו על 'העשרתו' של חכם 'שנתמנה לראש' בארץ-ישראל (והוא מקרה שעליו מסופר בתלמוד הבבלי), אין כל טעם סביר להניח, שנוהג זה, בשעת מינוי 'ראש' בבבל, היה שונה מזה שבארץ-ישראל. ואף אם אין לנו עדות שר' אבא מעכו, וחכמי קיסריה, קיבלו את המלצתו של רבי אבהו, הרי מה שחשוב בדיוננו, והוא המכריע, הם דבריו של רבי אבהו, שמשקפים דרך מסוימת שבאמצעותה היה אפשר לסייע בידיו של חכם שישקע בחובות²⁴.

וקודם שנראה את המצב בבבל נציע עוד את דברי הגמרא בחולין קל"ד ב: 'ההוא שקא דדינרי דאתא לבי מדרשא קדים רבי אמי וזכה בהן', כלומר שק דינרים נשלח לישיבתו של רבי אמי, קדם רבי אמי ונטל אותם. והגמרא מקשה כיצד עשה כך, והרי כתוב 'ונתן' (לכהן), כלומר בעל הבית נותן לכהן 'ולא שיטול מעצמו'. והגמרא משיבה: 'רבי אמי נמי לעניים זכה בהן. ואי בעית אימא אדם חשוב שאני. דתניא "והכהן הגדול מאחיו" שיהא גדול מאחיו בנוי בחכמה ובעושר. אחרים אומרים מגין שאין לו שאתיו הכהנים מגדלין אותו. תלמוד לומר "והכהן הגדול מאחיו" גדלהו משל אחיו'.

אף כאן מדובר בארץ-ישראל, בבית-מדרש אחד בטבריה, שרבי אמי עמד בראשו²⁵. אף כי ישנם כתבי-יד שגורסים 'רבא' ולא 'רבי אמי'²⁶, נקבל את גירסת רוב הספרים וכתבי-יד שגורסים רבי אמי. הלה היה כוהן ונטל לעצמו את הדינרים²⁷ 'ששלחו ממקום אחר לבני הישיבה', כפי שפירש רש"י²⁸. עד כאן הדברים פשוטים. אולם מה

24 רבי אבהו חי ופעל בסוף המאה השלישית וראשית המאה הרביעית. ר"ש ליברמן קבע את לידתו בשנת 229 לערך, ואת מותו בשנת 309. ראה The Martyrs of Caesarea, in: Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves, כרך ז, 1944—1939, ניו-יורק 1944, עמ' 399—402. ר"ש ליברמן מעיר, ספרי זוטא, עמ' 145 לעמ' 88: 'ואפשר שר' אבהו התכוון להציל את ר' אבא מן האוצר, מחובות המסים'.

25 ראה אגרת רב שרירא גאון, עמ' 84.

26 ראה דק"ס באות ז.

27 ר' אמי ור' אסי נתפנו בבבל 'כהני חשיבי דארעא דישראל'. ראה מגילה כב א וש"נ, וביוחסין השלם, עמ' 114 טור ב, ערך ר' אמי, ור"ז פרנקל, מבוא הירושלמי, סג ב.

28 וראה במיוחס לרש"י, לתענית כא א ד"ה מלך. וכבר הבאנו את דבריו למעלה בפרק חמישי בפנים. והרשב"ץ, מגן אבות, עמ' קמח כותב: 'וכן... במעשה של ר' יוחנן ואלפא... וכתב רבינו שלמה ז"ל, הושיבוהו בישיבה ראש עליהם ונתנו לו ממון. וכן הוא האמת. כי לפי זה אמר לאלפא אילו עמדת בכאן לעסוק בתורה לא היית צריך לסחורתך ולהניח חיי עולם ולעסוק בחיי שעה'. ויש להעיר שלא כך לשון הגמרא. אולם ראה למעלה בפרק חמישי, בהערה 81.

שמפתיע הוא פירושו השני של הבבלי, על יסוד הברייתא שמדברת בהעשרת הכוהן הגדול. שכן ברייתא זו במקורה קשורה במינוי חדש של כוהן גדול עני, ולא של כוהן גדול שכבר מכהן בתפקידו. וכמו ששנינו בתוספתא יומא פ"א ה"ו: 'מצות כהן גדול להיות גדול מאחיו בגוי בכח בעשר... אין לו מניין שיגדלוהו אחיו. שנאמר "והכהן הגדול מאחיו" שיגדלוהו אחיו. אמרו עליו על פנחס איש חבתה שעלה גורלו להיות כהן גדול. והלכו אחריו גזברין ואמרכלין מצאוהו כשהוא חוצב ומילאו עליו את המחצב דינרי זהב...'. וכן הוא בכל המקבילות²⁹. ואילו בעניין רבי אמי אין כל רמז שמדובר בשעה שנתמנה לעמוד בראש בית-המדרש. מכאן עלינו להסיק אחת מן השתיים: שהמתרצים בחולין סברו שהמדובר בשעה שרבי אמי עלה לכהונתו הציבורית-הדתית³⁰, או שלדעתם חייבים בפשטות לתמוך דרך קבע בראש הישיבה ותלמידיה. ושוב: נזכור שזוהי דעתם של אמוראי בבל³¹. ואפשר שאמוראי בבל רמזו בכך, שאותה זכות שהיתה לפנים לכוהן הגדול נתונה עכשיו, בזמן שבית-המקדש אינו קיים, לתלמיד-חכמים, שבמקרה זה היה גם כוהן³². וכבר הבאנו למעלה את התפישה הזאת של אמוראי בבל (וגם של התנאים והאמוראים בארץ-ישראל) בדבר זכותם של תלמידי-חכמים עניים, אף-על-פי שלא היו כוהנים, למתנות-כהונה מסוימות, כגון זרוע לחיים וקיבה. אך לא רק בזכות, או בזכויות, מדובר כאן. שוב עלינו להעיר, שאנו דנים בראשי-

29 ראה מהדורת הר"ש ליברמן, כיפורים, עמ' 222. הנ"ל, תוספתא כפשוטה, ח"ד, עמ' 728 לשורות 28—29. ומעניין שגם הבבלי ידע, שברייתא זו קשורה במינויו של כוהן גדול, ראה יומא יח א, על יהושע בן גמלא.

30 ואפשר שכך הבין ר"א זכות, ספר היוחסין השלם, עמ' 114, טור ב, ערך ר' אמי, הכותב בסיומו של הערך: 'ודע כי הסמיכה היא בג' חכמים. אבל למנותו ראש ישיבה צריך עשרה...'.
 31 הדגשת הדברים בא להוציא מדעתו של ריינס, תורה ומוסר, עמ' קמד, שנותן את דברי הגמרא בחולין לעניין התמיכה בארץ-ישראל בלבד. ועל תמיכה בחכמי הישיבה ראה להלן בפנים, בפרק שדן במעמדם הכלכלי של חכמי הישיבה העניים. ודוגמה מאלפת על שינוי מצבם הכלכלי של תלמידי חכמים בארץ-ישראל בהתמנותם ראה בספרי דברים פיסקא טז, מהדורת פינקלשטיין, עמ' 26, כפי שנתפרשה בבבלי הוריות י א, שהמינוי של שני החכמים הוא לשם פרנסה. ראה אלון, מחקרים בתולדות ישראל, ח"ב, עמ' 42 (ויש לתקן את ציון המקור בהערה 114).

32 הרשב"ץ, מגן אבות, עמ' קמח, מסיק מן הברייתא, שמספרת על מינויו של פנחס איש חבתה לכהונה הגדולה, מסקנה זו: '... ואם לכהן גדול שהוא היותר חשוב שבכהנים, חייבים לגדלו אחיו הכהנים בממונם, כל שכן לתלמיד חכמים חשוב...'. דבריו אלה הם חלק מדברי הפולמוס הארוכים שלו נגד הרמב"ם, שטען שאסור לרב או לדיין ליטול שכר על שירותיו לציבור. וכבר הערתי על פולמוס זה. ראה שנתון בר-אילן, כרך ב, תשכ"ד, עמ' 162 בהערה 163. ועל בעיה זו בעולם היווני ביחס לפילוסופים ראה א"א הלוי, עולמה של האגדה, עמ' 183—187.

ניעות כלכלית

ישיבה, שהיו גם יושבים בדין, ובדיינים ובמורי-הוראה במקומות ישוביהם. כלפיהם עמדה התביעה החמורה והחד-משמעית לא רק שלא יטלו שכר בעד דיניהם, שהרי זו משנה מפורשת³³, אלא גם שיהיו בלתי-תלויים לחלוטין בבעלי-בתים או בנדיבים התומכים בהם במישרין. כפי שאנו למדים זאת מן הדברים הבאים: 'כי אתא רב דימי אמר דרש רב נחמן בר כהן (כהנא) מאי דכתיב "מלך במשפט יעמיד ארץ ואיש תרומות יהרסנה" (משלי כט, ד). אם דומה דיין למלך שאינו צריך לכלום "יעמיד ארץ". ואם דומה לכהן שמחזר על הגרנות "יהרסנה" ' ³⁴ (כתובות קה רע"ב). ופירש רש"י 'שאינו צריך כלום, שהוא עשיר ואין צריך להחניף' ³⁵.

והדברים אינם תיאורטיים כלל. יש בידנו מקרים קונקרטיים רבים, שבהם אמוראי בבל דחו כל טובת-חנאה מאדם שביקש מהם לישב בדין. ונציע כאן רק מקרים

33 בכורות פ"ד מ"ו: 'הנוטל שכרו לדון דיניו בטלים...'. ובמשנת רבי אליעזר, מהדורת ענעלאו, עמ' 129 מוסיף: 'הנוטל שכר לדין אף על פי שאינו שחד דינו בטל'. וראה בכתובות קה א. וכבר העיר על כך י"נ אפשטיין, משנת רבי אליעזר HUCA, כרך כג, 1950—1951; בחלק העברי — עמ' י. וראה תוספתא בכורות, פ"ג ה"ח—ה"ט. ועל נוסחת התוספתא ראה ר"ש ליברמן, תוספת ראשונים, ח"ב, עמ' 268—269. ור"ד הלבני, מקורות ומסורות, עמ' רנ"ג בהערה 2. וראה ירושלמי, סנהדרין פ"א יח רע"ב.

34 במקורות ארצישראליים נדרשת בדרך כלל המלה 'למלך' על הקב"ה, על אף השינויים ממדרש אחד לרעהו. ואילו בבבלי נדרשת מלה זו על חכם ודיין. ראה בראש ההערה הבאה. ואילו בדרשתו של רבי יוחנן על מלאכי ב, ז במועד קטן יז א, וחגיגה טו ב, נדון להלן, בפרק שעניינו מעמדם החברתי של אמוראי בבל. ר' יוסף נחמיאש, בפירושו למשלי, עמ' 173, מביא פירוש אחד, בין הרבה פירושים, וכותב: 'ויש מפרשים "איש תרומות" שלוקח מבני אדם תרומות ומתנות ושוחדות'. וראה בתוספות למקומנו, ד"ה מאי.

35 ובסנהדרין ז ב מפרש רש"י, ד"ה 'אם דומה הדיין למלך שבקי בטיב דיניו ומלא חכמה כמלך זה שהוא עשיר, שמחזר על הגרנות לשאול תרומותיו. ואף זה צריך לחזר לשאול בית דין'. כאן הוא נוטה לפירוש אליגורי יותר. ואם צריך ראייה, שפירושו של רש"י לכתובות משקף נכונה את כוונתו של רב נחמן בר כהן (כהנא, ראה ספר והזהיר, משפטים, עמ' 105), הרי במסכת בבא בתרא ח ב שואלת הגמרא: 'מגין שאין עושין שררות על הצבור פחות משנים', והיא משיבה: 'אמר רב נחמן בר כהן אמר קרא "והם יקחו את הזהב" (שמות כח, ה)'. ללמדך שרב נחמן בר כהן מדבר אף כאן על נקיון כפיים של מנהיגי הציבור (וראה תוספות לסנהדרין ז ב ד"ה שאינו). וראה רש"י למשלי כט, ד שמביא פירוש אליגורי ובצדו פאראפראזה של דברי חז"ל. והמקרא 'ואתה תחזה מכל העם אנשי חיל יראי אלהים... ושפטו את העם בכל עת' וגו' (שמות יח, כא—כב) מפרש רש"י: 'אנשי חיל, עשירים שאין צריכין להחניף ולהכיר פנים'. וקרוב לזה פירש, שם, הרשב"ם: 'אנשי חיל אנשי ממון וגבורה שלא יגורו מפני איש'. ובדבריהם שקועים דבריו של רבי יהושע שפירש את המקרא הנזכר: 'אנשי חיל, אלו עשירים בעלי ממון'. ראה מכילתא דרבי ישמעאל, מסכתא דעמלק פרשה ב, מהדורת הורוביץ—רבין, עמ' 198; ובמכילתא דרשב"י, מהדורת אפשטיין—מלמד, עמ' 133; ובמדרש הגדול לשמות, מהדורת הופמן, עמ' 196; ושם, מהדורת מ' מרגליות, עמ' שסד. וראה במאמרי, תלמוד תורה ודרך ארץ, שנתון בראילון, כרך ב, תשכ"ד, עמ' 148 ובהערה 80.

פרק שביעי

אחדים. על רב מסופר, שסירב לדון בעניינו של בעל האכסניה שלו משום טובת־הנאה שהיה לו ממנו (ראה סנהדרין ז סע"ב — ח רע"א, אולם ראה למעלה בפרק שישי, בהערה 96). ואילו בכתובות קה ב מסופר על שמואל, שפעם אחת עבר נהר ואדם אחד הושיט לו את ידו וביקש לסייע לו לעלות מן המעבורת ליבשה. שאלו שמואל מה בקשתו. השיב לו שיש לו דין. פסל שמואל עצמו לדון בעניינו, משום טובת־הנאה שהיתה לו ממנו. ועל מר עוקבא, שהיה דיין, מסופר שפעם אחת רק רוק ואדם אחד כיסהו. שאלו מר עוקבא מה הוא מבקש ממנו. השיב לו שישמש לו דיין. ומר עוקבא פסל עצמו לדון לו. וכיוצא בו מסופר על רב ענן, שהיה דיין בנהרדעא ומעשה באדם אחד שהביא לו דגים במתנה והוא פסל עצמו לשבת בדינו. ואילו על אמימר מסופר, שבשעה שישב בדין התעופף על ראשו מין עוף, ואדם אחד הורידו מעליו. ואף אדם זה חיכה לאמימר שירד לדינו, והלה סירב משום טובת־הנאה שעשה לו (על כל המקרים הללו ראה כתובות קה ב, וראה שם על רבא ועל דבריו של אביי). כל החכמים שהזכרנו אותם היו ראשי־ישיבה או דיינים בעריהם, ואין צריך לומר שלא היו נוטלים כסף מאדם שהיה נזקק לשירותיהם בדין או בהוראה. ומי לא נזקק לעתים בימים ההם לשירותיהם? אולם יש לשים לב לעובדה, שהחכמים הללו היו כולם עשירים (על רב ענן לא מצאתי עדות על מצבו הכלכלי). ונשאלת השאלה: כיצד היו נוהגים דיינים שלא היו עשירים? נציע שתי דוגמאות שיש בהן מתן תשובה (כתובות קה א): 'קרנא הוה שקיל איסתירא מזכאי ואיסתירא מחייב ודאין להו דינא' (קרנא, שהיה דיין בנהרדעא, היה שוקל איסתר [מטבע] אחד מן הזכאי ואיסתר אחד מן החייב כשכר). הגמרא מקשה שיש בכך משום שוחד, ולאחר משא־ומתן מפורט היא מסכמת: 'קרנא בטילא דמוכחא הוה שקיל. דהוה תהי באמברא דחמרא (ראה למעלה, פרק חמישי, בהערה 26) ויהבי ליה זוזא'. כלומר, קרנא נטל שכר בטלה שהוא מוכח. שהיה 'מריח באוצרות יין אי זה ראוי להתקיים. והקרוב להתקלקל ימכרוהו מיד. ושכר זה היה מצוי לו בכל יום', רש"י, ולפיכך אין כאן כל שוחד.

ועל רב הונא מסופר שם (קודם שהיה ראשי־ישיבה): 'כי הוה אתי דינא לקמיה. אמר להו הבו לי גברא דדלי לי בחריקאי³⁶ ואידון לכו דינא' (כאשר בא דין לפני רב הונא אמר להם [לבעלי הדין]: הבו לי אדם שישקה במקומי ואדון לכם את הדין) (וראה גם ירושלמי סנהדרין פ"א יח רע"ב).

רואים אנו כי שניים מבין אמוראי בבל העניים, שהיו מבקשים מהם לדון, היו מפסיקים את עבודתם הרגילה, שעליה היתה פרנסתם, ומבקשים פיצוי כדי למנוע

36 ראה למעלה בפרק שישי, בהערה 50.

מעצמם הפסדים³⁷, בעוד ראשי-השיבה היו בלתי-תלויים מבחינה כלכלית, והיו דוחים בתוקף כל הנאה מאדם שפנה אליהם בבקשה לשבת בדין. אגב, זוהי אחת הסיבות ל'להיטותם' של אמוראי בבל אחר קרקע וליוזמתם ופעילותם בעסקי מסחר. שכן עצמאותם הכלכלית העניקה להם לא רק מעמד חברתי איתן, אלא גם איפשר להם לפעול כמנהיגים דתיים, שעומדים ברשות עצמם, בלי ל'החניף' לבעלי-בתים, ובלי לוותר ויתורים יתירים לעמי-ארץ תקיפים.

אכן דברי התלמוד הנזכרים על החכם-הדיין האידיאלי נתגלמו באישיותם של אחדים מראשי-השיבה בבבל. וכאן הגענו להציע את דברי הגמרא, מגילה ז סע"א — רע"ב, שמהם גלמד בעקיפין על מציאות 'העשרת' החכם, שנתמנה לראש בבבל, כדרך 'ששמענו למעלה מפורש מפיו של רבי אבהו בקיסריה. ואלו הם דברי הגמרא: 'תני רב יוסף "ומשלח מנות איש לרעהו" (אסתר ט, כב) שני מנות לאיש אחד... רבה שדר ליה למרי בר מר³⁸ ביד אביי מלא טסקא דקשבא ומלי כסא דקמתא דאבשונה. אמר ליה אביי השתא אמר מרי. אי חקלאה מלכא ליהוי דיקולא מצואריה לא נחית...'. (רבה שלח ביד אביי למרי בר מר 'שק מלא תמרים וכוס קמח מחטים שנתייבשו בתנור בעודן כרמל וקמח שלהן מתוק לעולם', רש"י³⁹. אמר אביי לרבה: 'עכשיו יאמר מרי עליך הסל שהיה רגיל להוליך בעודנו בן כפר ומאכיל לבהמתו לא יוריד עתה מראשו. כך אתה נעשית מלך וראש בפומבדיתא ואינך שולח לו אלא דברים המצויין לכל', רש"י).

דבריו של אביי מעידים שהיתה קיימת ציפייה ש'חקלאי', כלומר אדם שמעמדו הכלכלי גמוך, ישנה מאורחות חייו לאחר שנתמנה למלך, שהוא ראשי-השיבה. ציפייה כזו מסתברת אם אמנם היה נוהג בימיו של אביי שמצבו הכלכלי של חכם

37 אולם לא מן הנמנע, שהיו דיינים בבבל שלא היו מונעים עצמם מטובות-הנאה של בעלי-בתים. אלמלא כן, לשם מה השבח המופלג של רב, שהפליג בשבחו של שמשון השופט: 'אמר שמשון לפני הקב"ה רבש"ע זכור לי עשרים שנה ששפטתי את ישראל ולא אמרתי לאחד מהם העבר לי מקל ממקום למקום' (סוטה י א, לפי גירסת כ"מ). אפשר שחבויה כאן תוכחה נסתרת על דיינים מסוימים בבבל. מכל מקום, לפי גירסת כ"מ מסר רב יהודה את דבריו הנזכרים של רב, באופן שאפשר ורב דיבר כנגד המציאות שבבבל. וראה גם את עמדתו האמביוואלנטית של 'אביי ואיתימא ר' יצחק' (וראה בדק"ס אות ז) על אלישע, ובייחוד על שמואל השופט.

38 י"א קראכמאל, פירושים והארות לתלמוד הבבלי, לבוב תרמ"א, עמ' 56, סובר שמרי בר מר היה ראש הגולה. דבריו צריכים עיון נפרד.

39 וכיוצא בו פירש רש"י לפסחים לט סע"ב, ד"ה לא לימחי. והמאירי, בית הבחירה, שבת, עמ' 614; ר"י אבוהב, מנורת המאור, מהדורת חורב—קצנלבוגן, עמ' 293. אולם Pick, Assyrisches und Talmudisches, ברלין 1903, עמ' 31, העיר שיש לקרוא אבישנא, ופירושו עלה, שיבולת, צמח. והכתיב המשובש אבשינא = אבשונא גרם לו לרש"י לפרש מלשון יבש.

עני, שנתמנה לראש-ישיבה, היה משתנה לטובה במינויו לכהונתו הרמה. שינוי כזה הוא אפשרי רק אם היו 'מעשירים' אותו⁴⁰, וכמו ששמענו במפורש מרבי אבהו בקשר לר' אבא מן עכו.

והלא גם הדעת נותנת. הרי אין להניח כלל, שיהודי בבל ככלל היו רואים בעין יפה ראש-ישיבה עני. דבר זה הוא בניגוד למנטאליות של אנשי-המזרח, להוציא הנוצרים וכמה כיתות בעלי תורה סגפנית מובהקת. ולא מן הנמנע שגם המסורת הארוכה, מימיו של אותו כוהן גדול עני שאחיו 'העשירוהו', נעשתה נורמה מקודשת, או מכל מקום מקובלת ומחייבת. כבר ראינו למעלה במפורש, שעשירי בבל היו 'מכבדין' תלמידי-חכמים. ואם תלמידי-חכמים היו מתכבדים, קל-וחומר ראשי-ישיבה ודיינים. ואין לך בארצות המזרח, ובייחוד בתקופה העתיקה, אדם מכובד והוא עני, או פועל שנהנה מיגיעת כפיו והוא ראש העדה. ואין לך גילוי של כבוד לאחד מראשי העם בלי שיעניקו לו מתנות יקרי-ערך ונכסים⁴¹. ניכר אפוא, שאחד הגורמים שסייע בידי ראשי-ישיבה ודיינים נודעים, בעלי הניעות הכלכלית בכיוון עליית רמת המחיה והמעמד הכלכלי, היתה 'ההעשרה' בשעת התמנותם למשרתם הרמה, בצידן של זכויות אחרות בתחומי כלכלה ומסחר שנידונו למעלה⁴².

כדי שנוכל לעמוד ביתר בהירות על רמת-חייהם של שכבת החכמים בבבל בכלל, וראשי-ישיבות ודיינים בפרט, עלינו לבדוק אורחותיהם ומנהגיהם במאכל ובמשתה,

40 ועל שינוי ביחסם של הבריות אל חכם מן החכמים שנתמנה לראש, מן הראוי להציע את דברי הגמרא, ברכות סב א: 'רבא מקמי דהוי רישא מקרקשא ליה בת רב חסדא (אשתו) אמגוזא בלקנא. בתר דמלך עבדא ליה כוותא ומנחא ליה ידא ארישיה'. וראה שם ברש"י, ד"ה בתר דמלך. ובדק"ס אות ע.

41 נציע דוגמה אחת מימי הגאונים. רבי נתן הבבלי, המתאר את הכתרתו של ראש גולה בבבל, במאה העשירית כותב בין השאר: '... ותוקעין בשופר להשמיע את כל העם מקטן ועד גדול. וכששומעין הדבר כל אחד ואחד [מהקהל] משגר לו מנחה כפי כחו והשגת ידו. וכל ראשי הקהל ועשיריהם שולחים לו בגדים נאים ותכשיטים יפים וכלי כסף וכלי זהב כל איש ואיש כמתנת ידו'. ראה סדר עולם זוטא, נויבואר, סדר החכמים וקורות הימים, ח"ב, עמ' 83; שבט יהודה, לר' שלמה ן' וירגה, מב, מהדורת שוחט, עמ' קטו. ואין לשכוח, שרבים ראו בישיבה מעין 'מקדש מעט' ובחכמי הישיבה 'משרתים בקודש'. לפיכך התמיכה הכספית בישיבה יש בה משום כוח מכפר. נדרים ונדבות, שהיו לפני מעלים לבית-המקדש ולכוהנים ניתנו עכשיו לישיבות, או לחכמים דגולים, באופן שהתמיכה בחכמים, שנתמנו להנהיג את הרבים, יש בה ביטוי לאמונה דתית עמוקה ומושרשת בחוגים עממיים רחבים (ראה, לדוגמה, בבא מציעא פד ב, ושם, רש"י ד"ה עיילו ליה). על תופעה זו במלכות פרס, שמלכים ומושלים זכו במתנות יקרות-ערך, שהגדילו את עושרם בהרבה, ראה A. Christensen, L'Iran sous les Sassanides², p. 407, sq. ומן הפרסים עבר נוהג זה אל החליפים. ראה על כך B. Spuler, Iran in Früh-Islamischer Zeit, S. 367-369.

42 לעניין זה יש חשיבות רבה להכרת יחסי-הגומלין בין בעלי-הבתים לבין החכמים.

ניעות כלכלית

שכן הללו הם אינדיקאטורים בדוקים לקביעת מעמד הכלכלי של בני-אדם בכל מקום ומקום ובכל הזמנים. ואולם תחילה נעיין בקיצור נמרץ ממה לא נתפרנסו אמוראי בבל. בולטים כאן שני תחומים כלכליים: הרפואה בשכר והמלאכה. בעיון מאלף זה יש גם משום הארה על היבטים מסוימים בתודעתם החברתית של אמוראי בבל.

פרק שמיני

ענפי כלכלה שמהם לא נתפרנסו אמוראי בבל

רופאים

בדורות האחרונים נכתבו עשרות ספרים ומאמרים על הרפואה במקרא ובתלמוד, שבהם מתוארים חכמים אחדים, וראש לכולם שמואל, כרופאים ומרפאים מקצועיים¹. ולא נחה דעתו של ד"צ הופמן, אחד מן הביוגרפים הרבים של שמואל במאה התשע-עשרה, עד שקבע שבישיבת נהרדעא לימדו רפואה, אסטרונומיה וחכמת הלוח². אצל רוב החוקרים והמחברים שכתבו על שמואל ניכרת מגמה אפולוגיטית מודעת במידוד זו או זו. קביעה זו מתייחסת בעיקר למחברים, שכתבו על נושא זה אחרי יוסט³.

- 1 דומה שהאחרון הוא Neusner, A History of the Jews in Babylonia, ליידן 1966, כרך ב, עמ' 136, שקובע כי שמואל היה ללא ספק רופא.
- 2 Mar Samuel, לייפציג 1873, עמ' 34—35. ונגרר אחריו פונק, Die Stadt Nehardea und ihre Hochschule, בספר היובל להופמן, ברלין 1914, עמ' 99, בעוד אומנסקי בספרו 'רב', טרנוב תרצ"א, עמ' ט, כותב על רב ש'הוא למד חכמת הרפואה ועמה יתר החכמות העוזרות על ידה כידיעת טבע המאכלים, שמירת הבריאות ונתוח גופות מתים'. הרבה יותר שקול היה S. Fessler, Mar Samuel der bedeutendste Amora (Diss.), Halle 1879, עמ' 61—63. הוא מטעים, שגם אצל שמואל אין אתה מבחין בשיטה רפואית חוץ מזו של ריפוי עיניים. בדיקה שיטתית של מאמרות שמואל בעניינים אלה ערך D. Schapiro, Les Connaissances Médicales de Mar Samuel, REJ, XLII, 1901, pp. 14—26. במאמרו של J. Mayer, Mar Samuel als Arzt, בספר היובל לשלמה קרליבך, ברלין 1910, עמ' 190—195, לא נתחדש דבר. רשימה ביבליו-גראפית עד להופעת ספרו של פרויס ימצא הקורא בספרו של H. L. Strack, Introduction to the Talmud and Midrashim, שניתרגם על-פי המהדורה החמישית של הספר בגרמנית, ניו-יורק 1959, עמ' 193—194. ולאחרונה חזר מרגלית, חכמי ישראל כרופאים, ירושלים תשכ"ב, עמ' 66, וטען שבישיבתו של שמואל בנהרדעא 'למדו חכמה הרפואה ותכונה לשם ליבון ובירור ההלכה'. ושם, עמ' 62—85, הוא מביא את מאמריו של שמואל ברפואה. דברים של טעם כתב פרופ' יהושע לייבוביץ, על ידיעת הרפואה בימי המשנה והתלמוד, מחניים תש"ל, חוברת קכ"ב, עמ' יט—כג. ועל הרפואה, רמתה, דרכי הוראתה ועוד בפרס הסאסאנית, ראה בספרו של כריסטנסן, L'Iran sous les Sassanides², p. 418 sq.
- 3 ראה בספרו Geschichte des Judenthums und seiner Sekten, לייפציג 1858, כרך ב, עמ' 136. הוא סובר ששמואל היה בקי 'במדע הרפואה', דעה שמחזיק בה גם גרץ,

ענפי כלכלה שמהם לא נתפרנסו אמוראי בבל

בדברינו הבאים אנו מבקשים להוכיח: (א) שהמקורות אינם מגלים, שאמוראי בבל היו בעלי הכשרה רפואית שיטתית-מקצועית; (ב) שהם לא עסקו ברפואה לשם מחייתם⁴. ידיעתם ברפואה לא היתה שונה מזו של אשה בעלת ניסיון או של בדווי (טייע) מנוסה, כלומר ידיעה שנצטברה בדרך כלל מתוך ניסיון-חיים, ולא שמקורה בלימוד עיוני, או בפראקטיקה רפואית, כפי שהיתה רווחת אצל הרופאים המקצועיים בימים ההם.

ואין בדברינו משום חידוש, שכן כבר גאונים, ראשונים וחוקרים אחדים העירו על כך. אולם להלן אנו מבקשים לתאר בקיצור תמונה מאוזנת מעיסוקם של אמוראי בבל בתחום ההיגיינה והרפואה, כפי שהיא עולה מן המקורות בלבד.

ותחילה נעיר שאין בכוונתנו לומר, שלא היו יהודים בימי התנאים או האמוראים, שהרפואה היתה עיסוקם המקצועי שממנו נתפרנסו⁵. שכן מה שעולה מן המקורות

⁴ *Geschichte der Juden*, כרך ד, עמ' 262. אולם יוסט, שם, עמ' 190—191, סובר שאביי לא היה בקי ברפואה. על עניין זה ראה להלן בפנים ובהערה 25. יוסט, שם, עמ' 136, סובר ששמואל לא זכה למינוי משום שעסק באסטרונומיה. הרצל קוק, שמואל הרופא ולא שמואל הרב, קורות, כרך ה, תש"ל, עמ' 109—112, סובר ששמואל לא זכה למינוי משום שהיה בקי ברפואה, והחכמים 'חששו שמא יתנגש הצד הרפואי בצד ההילכתי של שמואל לרעת זו האחרונה. כי בשביל אלה (המתנגדים למינוי) היה שמואל יותר מדי רופא מקצועי בכדי להיות רב מקצועי, בעל סמיכה. ועל ידי שמנעו הימנו סמיכה מנעו באותו זמן את האפשרות שהוא, שמואל, יסמיך תלמידיו העשויים להיות כמותו'. ד' מרגלית, שם, עמ' 112—113, דוחה את דבריו של קוק בנימוק מיתודי: 'הוא (קוק) לוקח לדוגמא את היחסים המתוחים שבין הרופאים לבין מנהיגי היהדות בדורות האחרונים ומנסה לתתם השלכה לאחור, לתקופת חז"ל...'. מרגלית עצמו רואה את הסיבה לאי מינויו של שמואל על-ידי רבי משום התנגדות החכמים 'שהוא (שמואל) יכול לתקן חשבון העיבור על ידי השנים רק על יסוד ידיעותיו במתימטיקה... שהוא עלול לנתק את הגולה ולשחררה מזיקתה למרותו של המרכז הארצישראלי...'. ראה מאמרו, הקפדת חכמי ארץ ישראל על התגמוניה של ירושלים על הגולה, קורות, כרך ה, תש"ל, עמ' 201—202. וראה עוד בהערה הבאה.

⁴ ראה ספר חסידים מהדורת וויסטינעצקי, עמ' 204, סימן תתי ובהערה ב. *Krauss, Talmudische Archäologie*, לייפציג 1910, כרך א, עמ' 265, סובר שלעשירים היו רופאים פרטיים, כגון שמואל שהיה רופאו הפרטי של ר' יהודה הנשיא. השאלה אם שמואל שהה ולמד בארץ-ישראל לא הוכרעה עדיין. לאחרונה דן בשאלה זו ניונר, *A History of the Jews in Babylonia*, כרך ב, לידן 1966, עמ' 136, ושם בהערה 1. ויש להוסיף אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, עמ' 212; וקרויס הנזכר בראשית ההערה; ז' פרנקל, מבוא הירושלמי, סה ב, ערך ר' בא¹. ד' מרגלית, חכמי ישראל כרופאים, עמ' 62—63, סובר ששמואל היה רופאו של רבי, אולם רפואה למד בנציבין. דבריו ששמואל ידע יוונית אין להם יסוד מספיק במקורות.

⁵ J. Bergel, *Die Medizin der Talmudisten*, SS. 4-9; Preuss, *Biblisch-talmudische Medizin*, SS. 20-21. ערכו רשימה של רופאים מומחים יהודים בימי המשנה והתלמוד. B. Spuler, *Iran in Früh-Islamischer Zeit*, עמ' 266, מראה שבימי הסאסאנים היו הרופאים מן העדה הנוצרית והיהודית. וכיוצא בו היו הנוצרים רופאים במסופוטמיה

לענייננו, שאף אחד מן האמוראים בבבל לא היה בעל תואר 'רופא' או 'אסיא'⁶ בארמית.⁷ אף שמואל עצמו מכונה 'ירחינאה', או 'שבור', או 'שקוד', ולא רופא.⁸ אגב, בין אם נפרש את הכינוי 'ירחינאה' במובן בקי בלוח העברי, או בקי באסטרו-נומיה בכלל,⁹ הרי מן העניין להעיר, ששמואל שהכריז 'נהירין לי שבילי דשמיא כשבילי דנהרדעא'¹⁰, הוא גם שאמר: 'אין התורה מצויה באסטרוגלין שאומנותם בשמים. אמרו לו לשמואל. ואתה הרי אסטרוגולוס וגדול בתורה. אמר להם לא הייתי מביט באסטרוגליא אלא בשעה שהייתי פנוי מן התורה. אימתי בשעה שהייתי נפנה לבית המים'¹¹. ומי שסובר ששמואל לא נתכוון בדבריו אלה לאסטרונומיה¹² אלא

- J. B. Segal, Mesopotamian Communities from ראה
Julian to the Rise of Islam, Proceedings of the British Academy, Vol. XLI,
1955, עמ' 132. אולם גם אנשי דת פרסיים בימי מלכי סאסאן היו מרפאים. מני,
לדוגמה, משיב כנגד בהראם המלך, שהוא מביא תועלת לבני עמו על-ידי שהוא מרפא
אנשים רבים על-ידי גירוש רוחות ושרדים, סילק את החום מחולים רבים ואף החייה
אנשים לאחר מותם. ראה Widengren, Mani and Manichaeism, pp. 38-40.
- 6 אמנם בפסחים נב א מובא: 'רב נתן בר אסיא אזל...'. אולם כ"י וראשונים גורסים
'בר נתן אסיא אזל'. ראה דק"ס באות ח. וכיוצא בו גורס ביחוס תנאים ואמוראים,
מהדורת הרב מימון, עמ' א, ערך בר נתן. נ' ברילל, JJGL, פרנקפורט א.מ., כרך א,
1874, עמ' 225 בהערה 2, מזהה באופן שרירותי את בר נתן עם בנימין אסיא.
- 7 וביחס לתואר 'אומן', או בארמית 'אומנא' העיר כבר קרויס. Talmudische Archäologie,
כרך א, עמ' 265, שתואר זה מציין אדם שהיה בקי בהקזת דם ושימש גם כמוהל. על
התואר 'רופא מומחה', וכן על התארים הנזכרים בכלל, ראה פרויס, הנזכר למעלה
בהערה 5, עמ' 21—22.
- 8 על 'ירחינאה' ראה בבא מציעא פה ב, ובהערה הבאה. וגם אם נלך בעקבות שי"ר,
בכורי העתים, כרך ח, 1827, עמ' 14, שהכינוי 'חכים', שבו כינה שמואל את עצמו —
ראה בבא מציעא פה סע"ב—פו רע"א — הוא תוארו של רופא (דבר שאינו מוכח
כלל), הרי גם במקרה זה אין ראיה ששמואל היה רופא מקצועי. יותר זהיר היה פרויס,
ראה למעלה בהערה 5, עמ' 21, שכותב שהתלמוד רואה בשמואל מוסמך לענייני רפואה.
- 9 הערוך, ערוך השלם, כרך ד, עמ' 161, ערך ירחינאה, פירש 'שהיה בקי בסוד העיבור'.
וכיוצא בו פירש יאסטרוב במילונו עמ' 596, ערך ירחינאה. ובמובן אסטרוגלוג ראה לוי,
במילונו התלמודי, כרך ב, עמ' 266.
- 10 ברכות נח ב. וי"ג: 'שבילי דרקיעא'. ראה דק"ס באות י. ובירושלמי, ברכות, פ"ט
יג ע"ג: 'חכים אנא בשקקי שמיא כשקקי נהרדעא קרתי'.
- 11 דברים רבה כ"י אוקספורד, שהו"ל ר"ש ליברמן, עמ' 118—119. בדברים רבה הנדפס
מכבר פ"ח אות ו. וראה שם בחדושי הרד"ל סימן יז. ובירושלמי, הנזכר בהערה הקודמת,
שואל התלמוד: 'וכי שמואל עלה לשמים', והוא משיב: 'אלא על שם "מי יספר שחקים
בחכמה" (איוב לח, לז)'. ונתפרש על-ידי פני משה: '... ובחכמתו הבין והסתכל
בשבילי דשמיא'. וראה א"י השל, תורה מן השמים באספקלריה של הדורות, ספר א,
עמ' 22; ושם, בהערה 21, נפל שיבוש ומצוה לתקנו.
- 12 הופמן, בספרו הנזכר בהערה 2, עמ' 18, מביא רק את תחילת דבריו של שמואל ורואה
בהם אזהרה לבני עדתו לא לעסוק באסטרוגליה, ואינו מתייחס לשאלה שנשאל שמואל
ולתשובה שהשיב עליה, ושם עמ' 17—22, דן המחבר בעיסוקו של שמואל באסטרו-

ענפי כלכלה שמהם לא נתפרנסו אמוראי בבל

לאסטרולוגיה בלבד, אפשר שהוא צודק. אך מן הראוי להעיר, שהבחנה זו לא היתה תמיד מודעת. ונציע גם את גירסתו (או אפשר שאין זו אלא פאראפראזה) של ר"י כלץ, ספר המוסר: 'שמואל אמר אין התורה מצויה לא באיסטרוגולין ולא באיסטג-נינין שנאמר "לא בשמים היא" (דברים ל, יב). אין התורה מצויה במי שמתעסק במלאכת שמים'¹³. ולא מן הנמנע ש'מלאכת שמים' כוללת גם אסטרונומיה. מכל מקום, מדבריו של שמואל נוכל לעמוד על עיסוקו העיקרי — תלמוד תורה ולא אסטרונומיה, ואף לא רפואה (ראה כפתור ופרח צח ב). ואין צריך לומר, שכך הדבר בנוגע לאמוראים אחרים בבבל.

ויש עניין בדבר, שגם יחסו של שמואל לרפואה אינה שונה מיחסם של כלל האמוראים בבבל. שכן פירסומו הרפואי של שמואל בא לו במידה רבה בעקבות תגליתו הרפואית לטיפול בעיניים, הקרויה בשמו 'קילורין דמר שמואל'. שמעה של זו הגיעה אל חכמי ארץ-ישראל, והללו ביקשו להסתייע בה לשם ריפוי. כך במקרה של רבי יהודה הנשיא (ראה בבא מציעא פה ב — פו א) וכך במקרה הבא: 'שלח ליה רבי ינאי למר עוקבא לישדר לן מר מהנך קילורין דמר שמואל. שלח ליה שדורי משדרנא לך דלא תימא צר עין אנא (ר' ינאי ביקש ממר עוקבא שישלח לו מאותן קילורין של שמואל. שלח לו: הריני שולח אליך שלא תאמר צר-עין אני). אלא הכי אמר שמואל טובה טיפת צונן שחרית ורחיצת ידים ורגלים בחמין ערבית מכל קילורין שבעולם...'¹⁴. כלומר, אף שמואל מבקש למנוע מחלות על-ידי שמירה על היגיינה אישית על פני שימוש בתרופות, ובכללן תרופה שהוא עצמו המציא אותה. כך, כמובן, אינו נוהג רופא שפרנסתו על הרפואה.

וכבר השיב רב שרירא גאון, שנשאל על תרופות מסוימות למי שאחזו קורדיקוס (ראה גיטין סח סע"ב — ע רע"ב): 'צריכין אנו למימר לכון דרבנן לאו אסותא אינון, ומילין בעלמא דחזונין בזמניהון וכחד חד קצירא אמרונין, ולא דברי מצוה אינון. הילכך לא תסמכון על אלין אסותא וליכא דעביד מנהון מידעם אלא בתר דמבדיק וידע בודאי מחמת רופאים בקיאים דההיא מילתא לא מעיקא לה, וליכא דליתי נפשיה לידי סכנה. והכין אגמרו יתנא ואמרו לנא אבות וסבי דילנא דלא למעבד מן אילין

נומיה. וצריך לזכור שבימים ההם, כמו בימים קדומים, עסקו בתחום זה כוהנים וחכמי דת בכל ארצות הפרת והחידקל. ראה, לדוגמה, Widengren, Mani und Manichaeism, עמ' 69—73.

13 דפוס קושטא רצ"ז פרק י; דפוס מנטובה, שנת בשוב"י צח א. ועל העיסוק באסטרו-נומיה ודעתם של חז"ל דיינו אם נציין שבת עה א.

14 שבת קח ב. וי"ג: 'רבי זכאי'. ראה דק"ס אות מ. ויש להוסיף שכך גורס גם כ"י ואטיקן 108. וכן ביחסי תנאים ואמוראים, מהדורת הרב מימון, עמ' קס"א. וראה גם נדרים נד סע"ב: '... דהא אמר שמואל... נונא סמא לעינים'. וראה חולין קיא ב.

אסותא... (צריכים אנו לומר לכם שחכמינו לא רופאים הם, ודברים סתם ראו בזמניהם. ולכל חולה [וחולה לפי מצבו] אמרו אותן [התרופות]. לפיכך אל תסמכו על התרופות הללו. ואל תעשו מהם דבר אלא לאחר שרופאים בקיאים בודקים את הדבר ההוא [את התרופה] שאינו מזיק ואינו מביא עצמו לידי סכנה. וכך לימדו אותנו ואמרו לנו אבותינו וזקנינו שלא לעשות [להשתמש] מאלה התרופות).

וכיוצא בו השיב רב האי גאון על שאלה שנשאל על דברי הגמרא 'ששה דברים מרפאין את החולה מחליו ורפואתן רפואה...'. (ברכות מד ב): 'תחלה דע כי לא כענין רפואות שהיו הראשונים עושין רפואות שלעכשיו, ויש כמה דברים שהיו הראשונים יודעים שיש במאכל זה שאין יודעין אותו עכשיו. ואין לסמוך על אותן רפואות...'¹⁵.

ובתוספות למועד קטן יא א ד"ה כוורא מעירים על 'הרפואות שבש"ס שאינן טובות בזמן הזה'. וביתר הרחבה כותב ר"ש בן היתום בפירושו למסכת משקין, עמ' 47: 'ואלה הרפואות והעצות שלמד אדא ציידא לרב כמנהגם בעתם ובמקומם. וכן כל רפואות שבתלמוד כן דתם ומנהגם ואוירם וזמנם. אבל אנו כפי זמנינו ומדינותינו. וכולן הפך לנו אל תעשה אלא כמנהג בני עירך ווסתך ואז טוב לך' (וראה שם בהערה 4)¹⁶.

למדנו אפוא שאמוראי בבל לא היו רופאים, ותרופותיהם אינן תרופות אלא לזמנם ולמקומם¹⁷. וסיכם ד' מרגלית, חכמי ישראל כרופאים, עמ' 9: 'יש לזכור שחכמי

15 דברי הגאונים, לפי סדר הרצאתם בפנים, הם מגנזי קדם, ספר ה, עמ' 2, הביא לדפוס ופירש אפשטיין; לוין מביא תשובה זו באוצר הגאונים, גיטין, התשובות, עמ' 152 סימן שעו. ותשובות גאונים הרכבי, עמ' 208 סימן שצד. וראה מאן, Texts and Studies in Jewish History and Literature, Cincinnati 1931, כרך א, עמ' 588; ובאוצר הגאונים, ברכות, התשובות, עמ' 103, סימן רפ"ו.

16 על עמדתו של הרמב"ם למאמריהם של חז"ל בענייני רפואה והיגיינה ראה א' לוינגר, הרמב"ם בתור רופא ופוסק, הרפואה ח, תרצ"ה, עמ' 150—162.

17 ר"ז פרנקל, מבוא הירושלמי, מט א. מבחין בין הירושלמי לבין הבבלי בנוגע למאמרים בענייני רפואה. וכך הוא אומר: 'גם מאמרים בענייני הרפואה נכללו בשם הגדה... ויש בעניין הזה הבדל בין הירושלמי והבבלי. הירושלמי מביא רפואות אשר יש להן תועלת בדרך הטבע על ידי קישור פנימי עם המחלה. והבבלי בוחר לרוב בסגולות ובמיני רפואות אשר לא ירפאו כי אם באיזה כוח נסתר ולא על פי הטבע. (אולם ראה לעניין זה מש"כ ר"ש ליברמן, יוונית ויוונית בארץ-ישראל, עמ' 82 ואילך, ושם, בהערה 120). וכבר נשאל הרשב"א ז"ל אם יש ממש ברפואות כאלה והשיב... שהוא נבוך הרבה בזה'. א' ברומברג, רופאים ורפואה בהשקפתם של ראשונים, שנה בשנה, תשכ"ט, עמ' 218—223, דן בדבריהם של הראב"ע, הרמב"ם והרמב"ן. הדיון הוא שטחי מאוד, ואין בו לא מדבריהם של גאונים, ואין צריך לומר שהמחבר אינו מביא מן הספרות המדעית הרחבה שדנה בסוגיה זו. אף אינו נזקק למה שנכתב בעברית. על הרפואה בספרות ההלכה לאחר חתימת התלמוד כתב י"ז כהנא, בספרו מחקרים בספרות התשובות, ירושלים תשל"ג, עמ' 132 ואילך.

ענפי כלכלה שמהם לא נתפרנסו אמוראי בבל

ישראל הרפואה לא היתה אומנותם. עבודת חייהם... היתה דת, חוק ומשפט, הת-
ענינותם במבנה גוף האדם ובעלי החיים, בענינים שבבריאות ומחלות, ליקויים
ומומים, באה להם עקב ההכרח לרדת לעומקה של הלכה ולמצות את שורת הדין...
ואילו פרופ' ליברמן לימדנו, שבידיעת הטבע יש דמיון במחשבתם של היוונים
וחכמי ישראל, אולם גם הבדל ביניהם: 'שבשביל החכמים לא היה זה דבר שבמיון
הגיוני, אלא עניין בעל ערך מעשי, לשם קיום הלכות מסוימות...'. והוא ממשיך
וכותב: 'אותם מגיעים דתיים עצמם המריצום לקבוע כללים שונים בעניין בעלי
חיים וטבעם. מקצת ידיעותיהם לפחות יסודן בהסתכלות אישית. היו חכמים שבדקו
בעצמם את האנאטומיה של גוף האדם, או שביצעו נסיונות בבעלי-חיים; אחרים
הסיקו מסקנותיהם רק מתוך התבוננות בתופעות החיים... ברם, קצת מאמרים
בספרות התלמודית הנוגעים לידיעת הטבע ניכר מתוכם שאינם תוצאה של הסתכ-
לות, אלא שאולים הם ממקורות ספרותיים או מידיעות שבעל-פה' (יוונית ויוונית
בארץ ישראל, עמ' 286). דברים אלה חלים גם על אמוראי בבל, כפי שיתברר להלן.
ולאחרונה כתב מונטנר (S. Muntner), שהיה מומחה בתולדות הרפואה: 'The
main contribution of talmudic medicine lies not so much in the treatment
of illness but rather, as in the Bible, in the prevention of disease and
the care of community health' (Encyclopaedia Judaica, vol. XI, p. 1184).
על יסוד דבריהם הנזכרים של גאונים, ושל ראשונים ואחרונים מבין החוקרים,
אין לנו אלא להביא ראיות מועטות בלבד מדבריהם של אמוראי בבל על ענייני
רפואה והיגיינה¹⁸. נציע כמה מקורות שיש בהם עניין גם להבנת הרקע והמקום,
שבו היו אמוראי בבל משמיעים את דבריהם בעניינים אלה ועל מקור דבריהם.

דבריהם של אמוראי בבל בענייני רפואה

נפתח עיון זה בדברי הגמרא, שבת פב א: 'אמר ליה רב הונא לרבה בריה מאי טעמא
לא שכיחת קמיה דרב חסדא דמחדדן שמעתיה. אמר ליה מאי איזיל לגביה. דכי
אזילנא לגביה מותיב לי במילי דעלמא. אמר לי מאן דעייל לבית הכסא לא ליתיב
בהדיא... אמר ליה הוא עסיק בחיי דברייתא ואת אמרת במילי דעלמא. כל שכן
זיל לגביה'¹⁹ (רב הונא אמר לבנו רבה: מפני-מה אינך מצוי אצל רב חסדא שיטמו-

18 הרבה מאמרים של חז"ל בענייני רפואה נאספו על-ידי פרלמן, מדרש הרפואה, תל-
אביב תרפ"ו, לפי סדר האל"ף-בי"ת, ולא נדפס כולו.

19 בשינויים קלים מובא במנורת המאור לר"י אבוהב, מהדורת חורב-קצנלנבוגן, עמ' 700.
ודק"ס אותיות ז-ח.

פרק שמיני

עותיו מחודדות. אמר לו מה אלך אצלו. כשאני הולך אצלו הוא מושיבני לפניו בדברי חנם שאינם תורה' [רש"י]. הוא [רב חסדא] אומר מי שהולך לבית-הכיסא לא יישב 'במהרה ובחוזק' [רש"י]... אמר לו [רב הונא]: הוא [רב חסדא] עוסק בחיי אדם ואתה אומר בדברים סתם, כל שכן לך אצלו).

שומעים אנו שתיים: שרב הונא העריך מאוד את עצותיו של רב חסדא בענייני בריאות, והעיקר לענייננו, שרב חסדא היה רגיל ללמד את תלמידיו בענייני היגיינה ובריאות²⁰. וכשם שרב חסדא, למשל, עסק בענייני היגיינה עם תלמידיו, כמוהו הירבו חכמים רבים, ובתוכם אביי, לדרוש בפני הרבים בעניינים אלה. לדוגמה (שבת קל"ג סע"ב): 'אמר אביי אמרה לי אם איספלניתא דכולהון כיבי שב מינאי תרבא וחדא קירא. רבא אמר קירא וקלבא רישינא²¹. דרשה רבא במחוזא קרעינהו בני מגיומי²² אסיא למנייהו. אמר להו שבקי לכו חדא...'. (תחבושת לכל הכיבים 'ז' מנות של חלב ואחד שעה... שעה וזפת של עץ... והיא לבנה'²³ [רש"י]). דרש רבא במחוזא וקרעו בני בנימין הרופא את בגדיהם. אמר להם רבא השארתי לכם תרופה אחת [שלא גיליתי]. ואף 'תרופה' זו, שמביא רבא בשם שמואל, היא בתחום הרפואה העממית.

אין זה מקרה יחיד שאביי מביא תרופות בשם 'אם'; הוא עשה זאת פעמים הרבה²⁴,

20 וראה את דבריו של רב חסדא בהמשך הגמרא בשבת. והרי"ף פרק ח גורס: 'אמר ליה רב זירא לרב חסדא תא ניתני ותא ניעסוק בחיי דברייתא...'. וראה את דבריו של רב חסדא, ברכות לט א, על חשיבות התרד לבריאות. וראה גיטין סט ב, דבריו של רב אחא בריה דרבא אל רב אשי והיא דוגמה נאה של תלמיד שפונה אל רבו בבקשת תרופה.

21 יש כאן ואריאנטים. ראה דק"ס אות צ. והערות, ערוך השלם, כרך א, עמ' 188, ערך אספלנית גורס: '... אספלניתא דכולהו כאיבי שב מאני תרבה...'.
22 ויש גורסים: 'בני בנימין', או 'בני בנימין', ראה דק"ס אות ק. ואפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ח"ב, עמ' 1303, כותב: 'ואין מנימין אלא בנימין בעברית, כרגיל בבבלי...'.
וראה S. Daiches, The Jews in Babylonia in the Time of Ezra and Nehemiah according to Babylonian Inscriptions, Jew's College Publication, N. 2. London 1910, p. 14. ודבריו נדחים על-ידי דבריו של אפשטיין. ונתאמתו דבריו של אפשטיין על-ידי הכתובת, שנתגלתה בבית הכנסת של דורא-אברופוס, שעליה כתוב: 'דכיר מנימין אפותיקי'. ראה The History of the Jewish Community at Dura, in: The Excavations at Dura-Europos, Final Report VIII, Part I, The Synagogue, C. H. Kraeling, New Haven 1956, pp. 327-328; ועל בנימין=מנימין ראה C. C. Torrey, שם, עמ' 275-276, בשמו של R. de Vaux, Revue Biblique, כרך מה, 1936, עמ' 400-402. ועל החילופים 'מנימי' ל'מניומי' ראה ר"ל גינצבורג, גנזי שכטר, ספר ב, עמ' 558 בהערה 12. ועל 'מנימין גר המצרי' ראה תוספתא קידושין פ"ה ה"ד.

23 ובעל דקדוקי סופרים, אות צ סובר: 'שצריך לומר וריחה נודף כעין לבונה...'.
24 ראה ח"י קאסאווסקי, אוצר לשון התלמוד, כרך ג, עמ' 1424, טור ג, ערך 'אמרה לי אם'. וראה גם על אמו של רב אחדבוי בר אמי, שבת קט ב.

ענפי כלכלה שמהם לא נתפרנסו אמוראי בבל

ולא רק הוא נוהג כך אלא גם אמוראים אחרים בבבל²⁴. אשה בעלת ניסיון היא אפוא מקור אחד לידיעת הרפואה של אמוראי בבל אחדים²⁵, בעוד מקור אחר לידיעת ריפוי מחלות מסוימות הוא, כאמור, הטייע (=הערבי), בעל הניסיון בענייני ריפוי עממי שאינו חסר יסודות מאגיים²⁶.

ומאלף הוא סיפורנו זה על רבא, שדרש ברבים, ובני בנימין הרופא קרעו את בגדיהם, משום שנגרם להם נזק כספי על-ידי גילוי ברבים של סוד מקצועי. מקרה זה מגלה לנו טפח מן היתסים, שהיו שוררים בין חכמים לבין אלה שהיו מתפרנסים מריפוי חולים²⁷. בדיון על מעמדם החברתי של אמוראי בבל נעיין להלן במתח, שהיה שורר בין חכמים מסוימים לבין משפחת בנימין הרופא²⁸. ואילו כאן דוגמה מובהקת לכך, שאמוראי בבל לא היו נוטלים תשלום כלשהו בעד ריפוי חולים, או בעד גילוי אמצעי-ריפוי ברבים. ועל 'רופא' מעין זה כבר אמר הפתגם העממי הבבלי: 'אסיא דמגן מגן שוי' (בבא קמא פה סע"א)²⁹, כלומר, רופא חינום שווה חינום. המוני העם ידעו להבחין יפה בין רופא בקי שאומנותו בכך, ובין מי שאין הרפואה עיסוקו. ומן העניין להעיר, שגם בארץ-ישראל היו חכמים מגלים ברבים סודות מקצועיים של נשים בקיאות בריפוי עממי. ונציע לדוגמה מקרהו של ר' יוחנן. בירושלמי, שבת, פ"ד יד ע"ד, בסוגיה שדנה בדין ריפוי בשבת, מסופר: 'רבי אבהו בשם ר' יוחנן ההן ציפדונה³⁰ סכנה. ר' יוחנן מטתיה כן והוה מיתסי קומי ברתיא דדמיטיגוס

25 פרויס, Biblisch-talmudische Medizin, עמ' 22, אומר שאבוי הוא נציגה של הרפואה התלמודית, שהיא רפואה עממית. אולם קרויס, Talmudische Archäologie, כרך א, עמ' 265, מונה את אבוי כאחד הרופאים ומציין לחולין קה א. ואולי זו טעות ונתכוון לעמ' ב שם. ויש שם כמה מאמרים של אבוי בענייני רפואה. ברם כולם כאחד אינם ראויים לשם רפואה, ואין משם ללמוד שאבוי היה רופא. וראה למעלה בהערה 3 דבריו של יוסט, ולהלן בהערה 43. קרויס, רושם, שם, גם את רב כהנא כרופא ומציין לשבת קי ב. שם מסופר על 'רפואה' בשם ר' יוחנן, שבאמצעותה ריפא רב כהנא את רב אחא בר יוסף. אלא אף כאן מדובר בתרופה עממית. ואי-אפשר להימנע מלציין, שקרויס הולך בעניינים אלה בעקבותיו של ברגל, שספרו צויין למעלה בהערה 5, בלי לבדוק את המקורות.

26 על אבוי שמביא תרופות בשם טייעא ראה יומא פד א ; עבודה זרה כח א ; ורב פפא, עבודה זרה כט א. ושניהם עשו זאת, לאחר שניסו בדרכים אחרות ולא עלה הדבר בידם עד שנהגו לפי עצתו של הערבי.

27 ראה, לפי שעה, פרויס, Biblisch-talmudische Medizin, עמ' 20. ונעיר לעבודה זרה כח ב, שרבא קיבל ממניומי הרופא עצה לשמירת בריאות האוזן.

28 י"מ מיליאס, ראשית מדעי הטבע בין היהודים בספרד, תרביץ, כרך כד, תשט"ו, עמ' 48, מגיח שבנימין הרופא עמד בראש מכון רפואי בעיר מחוזא. והפליג בזה.

29 על שינויי-נוסח ראה דק"ס באות ל, וראה על פתגם זה עוד להלן בפנים.

30 ר"ש ליברמן, הירושלמי כפשוטו, עמ' 186, מעיר: 'בכ"ל היתה כתובה מלה אחרת במקום ציפדונה (פיפורנה ?) ותוקנה ציפדונה'.

דטיבריא. בערובתא בפתי רומשא סלק לגבה. אמר לה מיצרך אנא כלום למחר. אמרה ליה לא. ואין צרכתה סב גלעינין דתמרין בפלגיהן יקידן. ואית דאמרין דניקלבס. ועור דסערין וצואה דמיינוק יבישה שחוק וטפול, ולא תימא קומי בר נש. למחר עאל ודרשה בציבורא. אית דאמרין דחנקת נפשה. ואית דאמרין דאיתגיירת' (ובשינויים קלים שם, עבודה זרה פ"ב מ ע"ד). ותרגום הדברים: רבי אבהו בשם ר' יוחנן: כאב שיניים הוא סכנה (ולפיכך מותר לרפא בשבת). ר' יוחנן סבל מכאב זה והיה מתרפא על-ידי בתו של דמיטינוס³¹ של טבריה. בערב שבת לפנות ערב הלך אצלה ושאלה: צריך אני כלום בשביל מחר? אמרה לו: לא. ואם אתה חש כאבים טול גרעיני תמרים שרופים-למחצה, ויש אומרים של מין מסוים של תמרים³², וקליפות שעורים וצואת תינוק מיובשת, שחוק אותם ומשח בהם (את השיניים, או את החניכיים) ואל תאמר לאדם. למחר הלך ודרש בציבור, כלומר גילה ברבים את התרופה שנתנה לו. יש אומרים שחנקה עצמה ויש אומרים שנתגיירה.

כדי להבין את הפסיכולוגיה של האשה המומחית בענייני ריפוי, שחוששת מקיפוח מעמדה, מן הראוי להביא את מקרהו הנזכר של רבי יוחנן, כפי שהוא מסופר בבבלי. במסכת יומא פד א אנו קוראים: 'ר' יוחנן חש בצפידנא. אזל גבה דההיא מטרוניתא. עבדא ליה מלתא חמשא ומעלי שבתא. אמר לה בשבת מאי. אמרה ליה לא צריכת. אי מצטריכנא מאי. אמרה ליה אישתבע לי דלא מגלית. אישתבע לאלהא דישראל לא מגלינא. נפק דרשה בפירקא. והא אישתבע לה. לאלהא דישראל לא מגלינא הא לעמו ישראל מגלינא...'. (ובשינויים קלים בעבודה זרה כח א). ותרגום הדברים: רבי יוחנן חש בשיניו והלך אצל גברת אחת והיא טיפלה בו ביום חמישי ובערב שבת. שאל אותה ומה בשבת? אמרה לו אינך צריך (לטיפול). ואם אצטרך מה אעשה? אמרה לו להישבע שלא יגלה (את התרופות ואת הטיפול). נשבע לאלוהי

31 קרויס, Lehnwörter, עמ' 214, ערך דמטיינוס, מציין שזהו שמו של הקיסר הרומי דומיטיאנוס. וברור מטעמים כרונולוגיים, שלא מדובר במקרה זה בקיסר בשם זה, שכן הלה נרצח בשנת 96, ואילו ר' יוחנן הוא בן המאה השלישית. במקבילה בעבודה זרה גורס: 'דתימטיניס'. ושיער פרויס, Biblisch-talmudische Medizin, עמ' 196, הערה 3, שהכוונה ל-*ἰατρὸς*, שהוא בעל תפקיד במינהל הכספים. וראה אצל יוסף בן מתתיהו, קדמוניות היהודים, יח א א, על קוירינוס שנשלח על-ידי קיסר להיות *ἡγεμὼν*, כלומר, שיכהן גם בתור שמאי נכסים. וראה דוגמאות נוספות במילונו של Sophocles, עמ' 1802 ב, בערכו. מכל מקום, בבבלי, ראה להלן בפנים, מכוונה האשה המ-רפאה 'מטרוניתא', והוא כינוי לאשה חשובה, שיש לה קשר משפחתי, או לעתים קשרי ידידות, עם פקיד מפקידי השלטון הרומי. ראה במילונים התלמודיים. וראה קידושין לט סע"ב על המטרוניתא, שריפאה את ר' חנינא בר פפא; ובסנהדרין קא א על אשה אחת, שריפאה את רב יצחק בר שמואל בר מרתא.

32 ראה אצל פרויס, הנזכר בהערה הקודמת, בהערה 5, שפירש בעקבות בוקסטורף, שה-תמרים קרויים כך על שמו של ניקולאוס מדמשק, שנתן את התמרים הללו לאוגוסטוס.

ענפי כלכלה שמהם לא נתפרנסו אמוראי בבל

ישראל לא יגלה (והאשה הבינה שנשבע באלוהי ישראל שלא יגלה³³), אבל לעמו ישראל יגלה.

מכאן שאמוראי בבל, וכן אמוראי ארץ-ישראל, לא היו, כאמור, רופאים בעלי הכשרה ברפואה כפי שהיתה מקובלת בימים ההם. ולא רק שלא היו מרפאים בעד שר, אלא היו מוסרים לתלמידים ולכלל שומעיהם בדרשותיהם בפני הציבור כל ריפוי וטיפול, שנודע להם עליו מכל מקור שהוא, ובכלל זה הסתכלות עצמית³⁴. מכאן מאות המאמרים בתלמודים בענייני ריפוי על-ידי דיאטות שונות, על-ידי שמירה על היגיינה ועל תרופות עממיות מרובות. האמוראים מתגלים כאן כמורים לרבים שגם בריאות הציבור, ושל כל פרט שבו, היתה יקרה בעיניהם. ואין צריך לומר שהחכמים היו 'מבקשים רחמים' על חולה (ראה נדרים מ א ; בבא בתרא קט"ז א). אם היה החולה אדם חשוב, היו מושיבים 'ישיבה על פתחו' (ראה עירובין כו א). בכל אלה לא נבדלו בדרך כלל האמוראים ממורים וכוהנים בדתות אחרות, להוציא העובדה המכרעת שלא היו נוטלים שכר בעד עצותיהם והדרכותיהם³⁵. לפיכך רשאים אנו להניח, שדרכם של האמוראים לגלות ברבים תרופות גרמה, כאמור, למתיחות ביחסים שבינם לבין המרפאים המקצועיים, כשם שגרמה לאהדה ועוררה רגשי תודה בקרב תלמידים ובעלי-בתים שומעי דבריהם.

יחסם של האמוראים לרופאים

החכמים, התנאים והאמוראים, העריכו וכיבדו את הרופאים (ראה להלן בהערה 42). הם נתייעצו בהם בענייני אנטומיה שנתעוררו בקשר להלכה³⁶, יעצו לחולים לפנות אל רופא ואף הם עצמם נתרפאו על-ידם. מובן שחכמים היו להם לבטים בקשר לריפוי אצל אדם בשר-ודם, שכן המאמין הוא מלא בטחון 'כי אני ה' רפאך' (שמות

33 האשה 'קבלה את השבועה כמו באלהא ישראל, ורק אם נניח שבגליל השתמשו ב"ל" במקום ב"ב" נבין את טעות המטרוניתא ע"י משחק המלים, ר"ש ליברמן, גנוי קדם ה, תרצ"ד, עמ' 183. וראה שם דוגמאות מאלפות שהאות למ"ד משמשת בגליל במקום האות ב"ת.

34 לדוגמה, שמואל שהיה בודק שפחתו כדי לעמוד על סימני הבגרות של נערה. ראה נדה מז א. וראה בנדה כ רע"א דוגמה נאה, כיצד למדו אמוראים אחדים בבבל אצל אומן, מקיז דם, להבחין בין דם לדם.

35 ולעתים גם במעשיהם, ראה לדוגמה, גיטין סט ב, על רבין שריפא את בתו של רב אשי, ושם ע רע"א, על רב שימי בר אשי שריפא גויה מצורעת. ועל רב כהנא שריפא חכם ראה למעלה בהערה 25. וראה גם שבת קט ב על רב אויא, רב הונא בר יהודה, רב שימי בר אשי, ועוד הרבה.

36 ראה, לדוגמה, בכורות פ"ד מ"ד ; תוספתא אהילות פ"ד ה"ב, תוספתא נדה פ"ד ה"ג ; ועוד.

טו, כו)³⁷. לבטים אלה קדמו, כמובן, לחז"ל. בן-סירא, למשל, סובר שחכמת הרופא ניתנה לו לרופא מאת הקב"ה, וכן הרפואות, שבהן הוא משתמש לשם ריפוי חולים, הן מאת ה'. עם זאת חייב החולה לעשות תשובה ולהביא קרבן, והוא נתבע גם: 'התפלל אל אל כי הוא ירפא... וגם לרופא תן מקום ולא ימוש כי גם בו צורך...'³⁸. ובבבלי, ברכות ס סע"א גמסר בשם ר' אחא: 'הנכנס להקין דם אומר יהי רצון מלפניך ה' אלהי שיהא עסק זה לי לרפואה ותרפאני כי אל רופא נאמן אתה ורפואתך אמת לפי שאין דרכן של בני אדם לרפאות אלא שנהגו'³⁹. אמר אביי לא לימא אינש הכי (לא יאמר אדם כך: "שאין דרך בני אדם להתרפאות בכך")⁴⁰. דתני דבי רבי ישמעאל "ורפא ירפא" (שמות כא, יט) מכאן שניתנה רשות לרופא⁴¹ לרפאות' ('דברי דבי ר' ישמעאל' באים גם בבבא קמא פה א)⁴².

37 לאחרונה נגע בשאלה זו ר. י. צ. ורבלובסקי (R. J. Z. Werblowsky) במאמרו: Faith, Hope and Trust: A Study in the Concept of Bittahon, Papers of the Institute of Jewish Studies, University College London, Vol. I, 1964, עמ' 107—108. וראה עוד להלן בהערה 42.

38 פרק לח ט—יב מהדורת סגל, עמ' רמג. וראה שם, על החולי ועל הרופא בכלל, פסוקים א—יח. ועל הבעייתיות בעמדתו של בן-סירא ביחס לרופא ולרפואה בידי בשר ודם ראה פלוסר, תפקיד הרופא לפי בן-סירא, מתניים, חוברת קכב, עמ' מח—נ. וראה עוד להלן בהערה 42.

39 וי"ג 'אלא שנהגו לעשותם'. ראה דק"ס אות ש שינויי לשון נוספים. וראה י' היינמן, דרכי האגדה, עמ' 86.

40 ראה דק"ס אות ש.

41 אפשר שהיתה גירסה: 'לרופאים'. בילקוט שמעוני, פ' ואלה המשפטים רמז של"ב, בדפוס ראשון גורס: 'לרופאי'. במדרש הגדול למקומנו, מהדורת מרגליות, עמ' תעז גורס: 'התורה נתנה רשות לרופא לרפא'. ובשיטת ר' ישמעאל מספר דרשן עלום-שם: 'מעשה בר' ישמעאל ור' עקיבא שהיו מהלכין בחוצות ירושלים (!). והיה עמהם אדם אחד. פגע בהם אדם חולה. אמר להם רבותי אמרו לי במה אתרפא. אמרו לו עשה כך וכך עד שתתרפא. אמר להם ומי הכה אותי. אמרו לו הקב"ה. אמר להם ואתם נכנסתם עצמכם בדבר שאינו שלכם. הוא הכה אותי ואתם מרפאים, אינכם עוברים על רצונו. אמרו לו במה מלאכתך? אמר להם עובד אדמה אני והרי המגל בידי. אמרו לו מי ברא את הכרם? אמר להם הקב"ה. אמרו לו ואתה מכניס עצמך בדבר שאינו שלך. הוא ברא אותו ואתה קוצץ פירותיו ממנו. אמר להם אין אתם רואים המגל בידי. אילולי אני יוצא וחורשו ומכסחו ומזבלו ומנכשו לא תעלה מאומה. אמרו לו שוטה שבעולם... כשם שהעץ אם אינו מנכש ומזבל ונחרש אינו עולה. ואם עלה ולא שתה מים ולא נזבל אינו חי והוא מת. כך הגוף. הזבל הוא הסם ומיני רפואה ואיש אדמה הוא הרופא. אמר להם בבקשה מכם אל תענישוני'. ראה מדרש תמורה, יעללינק, בית המדרש, ח"א, עמ' 107. וראה מדרש שמואל פרשה ד, מהדורת בובר, עמ' 54 בהערה ז.

42 ראה להלן בסוף הערה 47. ועל כיבוד לרופאים ראה ירושלמי תעניות פ"ג סו ע"ד 'אמר ר' אלעזר אוקיר לאסייך עד דלא תצטריך ליה'. בשמות רבה פ' כא אות ז: 'א"ר אלעזר בן פדת המשל אומר כבד את רופאך, עד שלא תצטרך לו'. ואילו בתנחומא פ' מקץ, אות י: 'אמר רבי אלעזר כתוב בספר בן סירא אוקיר לאסיאך עד שלא תצטרך ליה'. וראה למעלה בהערה 38, ואפשר שזו תוספת. מכל מקום בדפוס ראשון, קושטא

ענפי כלכלה שמהם לא נתפרנסו אמוראי בבל

היו אפוא חכמים, שחששו מפני ריפוי של רופא בשר-ודם. וצריכים אנו לזכור גם דבר נוסף, שהגביר את הלבטים בעניין זה והוא ש'לא היתה קיימת גם הבחנה מדויקת בין המדע לבין המאגיה. בפרט בתחום הרפואה. במעשי הכישוף כלולות היו תרופות ... אנו יודעים שגם חכמים, ובפרט בבבל, השתמשו ברפואות שאופיין המאגי בולט' (ראה בהערה 17)⁴³. החשש היה בייחוד מפני רופא, שאינו ירא-שמים ואינו עושה את מלאכתו נאמנה. קרוב לומר, שעל רופא כזה היו קוראים: 'טוב שברופאים לגיהנם' (קידושין פב א, וראה שם רש"י), או 'כשר שברופאים לגיהנם' (ירושלמי קידושין פ"ד סו ע"ב). שכן באבות דרבי נתן פרק לו (מהדורת שכטר נו"א דף ג' ב) נאמר: 'שבעה אין להם חלק לעולם הבא ואלו הם לבלר וסופר וטוב שברופאין...'. ונתפרש בפירקא דרבינו הקדוש (מהדורת שענבלום, סימן טו דף לו ב — לו א): 'שבעה יורשין גיהנם בזמן שאין עושין מלאכתו באמונה הסופר והלבלר בזמן שאין כותבין לשם שמים ... ורופא בזמן שאינו רופא לשם שמים'. ויש שפירשוהו כך: 'שבעה יורשי גיהנם. מי שאינו עושה מלאכתו לאמיתו. ואלו הן הלבלר והסופר, ורופא ...' (מנורת המאור לר"י אלנקאווה, מהדורת ענעלאו, ח"ד, עמ' 614).

למרות הלבטים הנזכרים לא היו אמוראי בבל מוותרים על שירותו של הרופא. בשם רב אמרו: 'אסור לדור בעיר שאין בה לא רופא ולא מרחץ ולא בית דין מכין וחובשין' (ירושלמי סוף קידושין)⁴⁴. ורב גם 'שאל לרופאים' בעניין אנאטומי של בהמה (ראה חולין עז א)⁴⁵. ורב אשי אומר (בבא קמא מו ב): 'דכאיב ליה כיבא הוא' ⁴⁶ אזיל לבי אסיא' ([אדם] שכואב לו [כיב] הולך הוא לבית רופא). והיה זה, כפי הנראה, פתגם עממי שגור.

זכותו של אדם להיזקק לרופא אינה מוטלת בספק בהלכה. לדוגמה, אדם שניזוק יכול לתבוע מן המזיק הוצאות בעד ריפוייו על-ידי רופא. ואם המזיק יטען: 'אסייך אנא' (אני רופאך), רשאי הניזוק לטעון: 'דמית עלי כאריה ארבא' (דמית עלי כאריה אורב). ואם ימשיך המזיק ויטען: 'מייתינא אסיא דמגן' (אני מביא רופא חינום),

רפ—רפב קיצר בסוף השורה: 'אוקיר לאסיאך עד לא תצ'ר' ליה'. ולא חש בכך רמא"ש. ראה פסיקתא רבתי, כה, קכז א, בהערה כד.

⁴³ א"א אורבך, חז"ל — פרקי אמונות ודעות, עמ' 85. אביי, לדוגמה, משתמש במאגיה לבנה לשם ריפוי אדם שנשכו כלב שוטה. ראה יומא פד א.

⁴⁴ וראה הברייתא בסנהדרין יז ב. ומתוך דבריו של רב לרב אסי בפסחים קיג א אנו למדים, שהרופאים היו עסוקים במלאכתם ולא בצורכי ציבור. ראה שם ברשב"ם, ד"ה אסיא. וראה שם, במיוחס לרש"י ד"ה שראשה אסיא.

⁴⁵ וכך נהגו גם התנאים, ראה למעלה בהערה 36. אומנסקי, רב, עמ' ט, כותב: 'הוא למד חכמת הרפואה ... ונתוח גופות מתים'. מרגלית, הנזכר בסוף הערה 2, עמ' 87—88, קצת יותר מסוייג ביחס לרב. אולם הוא מעלה על נס את בקיאותו של רב באנטומיה, שלדעתו עלתה אף על זו של שמואל.

⁴⁶ כך היא גירסת כתבי-היד, ראה דק"ס אות מ.

יכול הניזוק לטעון: 'אסיא דמגן מגן שוי' (רופא חנינא חנינא שוה). ואם יאמר לו המזיק: 'מייתנא לך אסיא רחיקא' (אני מביא לך רופא רחוק), רשאי הניזוק לומר: 'אסיא רחיקא עינא עוירא' (רופא רחוק — עין עיוורת). ופירש רש"י: 'שעתיד לילך לדרכו ואין חושש אם עיור עינו של זה'. ולפיכך יכול הוא לתבוע מן המזיק רופא מקומי. מאלף הדבר, שאין הניזוק יכול לתבוע מן המזיק שישראל לו והוא ירפא עצמו בלי להיזקק לרופא (ראה בבא קמא פה סע"א)⁴⁷.

היו אפוא אמוראים בקיאים ברפואות, ובראשם שמואל בבבל, שהכריזו על עצמם, שיודע הוא לרפא את כל המחלות להוציא שלוש (ראה בבא מציעא ק"ג ב). וכן ר' חנינא בארץ-ישראל⁴⁸. ברם כל האמוראים, והם מרובים לערך, שהשמיעו את דבריהם בענייני רפואה לא היו, כאמור, רופאים או מרפאים תמורת שכר. רשאים אנו להניח, שעל-ידי כך עלתה גם קרנם בעיני ההמונים, שאותם הדריכו ולהם השיאו עצות רבות שונות בדבר שמירת הבריאות.

אמוראי בבל לא עסקו במלאכה

תופעה מעניינת היא מן הבחינה הכלכלית ולא פחות מזה מן הבחינה החברתית, שאמוראי בבל בעלי משרות ציבוריות לא היו עוסקים במלאכה לשם פרנסתם. תחילה נטעים, שיש להבחין בין עמדתם החיובית בהחלט של אמוראי בבל למלאכה ולבעלי-המלאכה שתורמים ל'ישובו של עולם', לבין העובדה, שתוכח להלן, שהם עצמם לא עסקו במלאכה לשם פרנסתם⁴⁹.

47 ועל 'רופא אומן שריפא ברשות בית דין והזיק' ראה תוספתא גיטין פ"ד ה"ו ; בבא קמא פ"ו ה"ו ; שם, פ"ט ה"א, שם, מכות פ"ב ה"ה. ור' ירמיה התיר בא"י לשאת רופא בשבת לשם טיפול בחוליו. ראה ירושלמי ביצה פ"א ס סע"ג.

48 ראה בכר, אגדת אמוראי א"י, כרך א, ח"א, עמ' 5 ובהערה 7. ודברי שמואל ראה גם פרקי רבינו הקדוש, גרינהוט, עמ' נד פסקה פג.

49 המקראות והמאמרים בשבח המלאכה במקרא ובספרות חז"ל נאספו ונידונו בהרבה ספרים ובמאמרים. ראה בספרו של Strack הנזכר למעלה בהערה 2, עמ' 196. קלוזנר, היסטוריה של הבית השני, כרך ד, עמ' 70 מציין כמה תנאים שהיו בעלי-מלאכה. ועל כך יש להעיר, שאם ר' יוחנן לדוגמה, מכונה 'סנדלר', אין זה עדיין מספיק כדי לקבוע שהוא היה סנדלר. אפשר שזה כינוי בלבד, ואפשר שאחד מאבותיו היה אמנם סנדלר. והעיקר: כדי לקבוע שחכם מן החכמים היה בעל-מלאכה, צריכים אנו לעדות שעסק בפועל במלאכה מסוימת, כגון במקרה של ר' יהושע בן חנניה שמוכא שם. וראה ז' יעבץ, תולדות ישראל, ח"ז, עמ' 11, המציין כמה מלאכות, שמהן נתפרנסו יהודים בבבל. וראה יודילוביץ, נהרדעא, עמ' 7 ; הנ"ל, פומבדיתא, עמ' 11 ; הנ"ל, מחוזא, עמ' 15—17. ולאחרונה כתב ח"ז ריינס על חשיבותה של העבודה ביהדות, בספרו, באהלי שם, עמ' 70—81. דבריו, ובייחוד על חכמים שהיו בעלי-מלאכה, אינם נראים לי, כפי שיתברר להלן בפנים. רשימה מפורטת ביותר של תנאים ואמוראים, שעסקו במלאכה, ערך S. Meyer, Arbeit und Handwerk im Talmud² (Diss. Leipzig), המבורג (בלי ציון השנה), עמ' 16—37 (המהדורה הראשונה יצאה

מוצאים אנו אמוראים בבבל שעסקו במלאכה זו או זו, שהיתה קשורה במצוה מסוימת, אם כסופרי סת"ם ואם בהכנת צבע תכלת לציצית⁵⁰. ואין צריך לומר, שאמוראי בבל היו עוסקים במלאכות שונות לשם הכנת שבת וימים טובים⁵¹. וכיוצא בו אנו שומעים על חכמים, שעסקו במלאכה לשם ריפוי⁵². אולם, כאמור, קשה למצוא אמורא מבין אמוראי בבל שנתפרנס ממלאכה⁵³ לאחר שנתמנה על הציבור⁵⁴. על הבחנה זו בין תלמידי-חכמים לבין חכמים שנתמנו על הציבור, לא עמדו החוקרים שעסקו בסוגיה זו, או בכל סוגיה שנוגעת לחייהם הכלכליים של חז"ל.

דומה שכבר בדור הראשון, או השני, של אמוראי ארץ-ישראל, חל מפנה ביחסם של החכמים למלאכה. בין התנאים הנודעים היו מרובים יותר בעלי-המלאכה מאשר בין האמוראים⁵⁵. רבי יוחנן משתדל להוכיח על יסוד מקראות, שבני העיר מצווים

בברלין בשנת 1878 והיא לא היתה בידי). המחבר מודיע שהוא השתמש ברשימותיו של לעוויוזאן, שהכין אותן לשם חיבור בשם קורות תנאים ואמוראים. רשימת החכמים של מאייר הנזכר לקוייה מאוד. הוא אינו מבחין בין חכמי ארץ-ישראל לחכמי בבל, בין תנאים לאמוראים, הדברים אינם ערוכים לפי סדר הדורות או סדר העיסוקים, אף חכמים סוחרים, או בעלי-קרקעות אמידים, נכללו ברשימתו, המפרטת את שמות בעלי-המלאכה שבין החכמים. נוסף על כך, יש טעויות בהבנת דברים פשוטים בגמרא. לדוגמה, מגיטין סז ב, ששם מסופר על רב יוסף, שמשנצטנן היה טוחן בריחיים בכדי להזיע, טוען המחבר שרב יוסף היה מתפרנס מטחינה. וכיוצא באלה דברים. ועל אחדים מן החכמים, שמאייר סובר שהיו בעלי-מלאכה, ראה להלן בהערה 53.

50 המדובר ברב שמואל בר רב יהודה. והצביע על כך יודלוביץ, פומבדיתא, עמ' 10.

51 ראה, לדוגמה, שבת קיט א ; ביצה כח סע"א.

52 ראה, לדוגמה, גיטין סז ב, על רב ששת ורב יוסף.

53 בדפוסים נזכר ר' אבין נגרא, שבת כג ב. אולם כתבי-יד וראשונים אחדים גורסים בלי התואר רב, וראה דק"ס אות ב. כבר נתקלנו למעלה ברב אדא משוחאה, בבא מציעא, קז ב, אולם ברי"ף כ"י גורס: 'לאדא משוחאה'. ראה דק"ס אות ב. בעבודה זרה לט א מסופר על חנן חייטא, אולם בכי"מ גורס: 'רב חנן חייטא'. וביחוס תנאים ואמוראים, מהדורת הרב מימון, עמ' שמח, משער: 'כי חנן חייטא חכם היה ובעל תורה וזהיר במצות...'. מכל מקום, אין בידנו דברי הלכה ואגדה ממנו. וראה, ירו-שלמי, שביעית פ"ד לה סע"א—רע"ב, על רבי אבא בר זמינא (זבינא), שהיה 'מחייט גבי חד ארמאי ברומי...'. וכפי הנראה הכוונה לרומא = רומה = רומי שבגליל התחתון, בדרומה של בקעת בית גטופה. ראה ספר היישוב, כרך א, ח"א, עמ' 153 ; ר"ש קליין, ארץ הגליל, עמ' 2 ; ר"ש ליברמן, תוספתא כפשוטה, ח"ג, עמ' 360—361, ושם בהערה 80. וראה על חכם זה מש"כ היימאן, תולדות תנאים ואמוראים, עמ' 44—45. בערך ר' אבא בר זבינא ; והרב ש' אלבעק, משפחות סופרים, עמ' 77 ; ב' ראטנער, אהבת ציון וירושלים, לשביעית, עמ' 30 (ומה שכתב שם בהמשך על רומי נדחה מכוחם של דברינו למעלה). וראה פסחים קיג ב, על שני חכמים שהיו סנדלרים בארץ-ישראל. למעלה בדיון על טובות-הנאה, ובראש הפרק שדן בניעות הכלכלית כבר הזכרנו כמה אמוראים נודעים, שעסקו במלאכה קודם שנתמנו.

55 ראה, לדוגמה, מש"כ במאמרי, תלמוד תורה ודרך ארץ, שנתון בר-אילן, כרך ב, תשכ"ד, בייחוד עמ' 136. וראה דברי הסיכום של אלון, תולדות היהודים בארץ-ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, כרך א, עמ' 329—331, והמקורות בהערה 38.

לעשות את מלאכתו של תלמיד-חכמים. לדוגמה: 'ר' יוחנן רמי כתיב "ועשית לך ארון עץ" (דברים י, א) וכתוב "ועשו ארון עצי שטים" (שמות כה, י). מכאן לתלמיד חכמים שבני עירו מצווין לעשות לו מלאכתו' (יומא עב ב)⁵⁶.

ורבי יוחנן אף הגדיר מיהו לעניין זה תלמיד-חכמים. 'איזהו תלמיד חכמים שבני עירו מצווין לעשות לו מלאכתו. זה שמניח חפצו ועוסק בחפצי שמים'. והבבלי מפרש: 'וחני מילי למיטרח בריפתיה' (שבת קי"ד א)⁵⁷. ורש"י מבאר 'דבר שאינו יכול לטרוח בו וחיוו תלויין בו'.

לא כאן המקום לבדוק את הגורמים שגרמו לר' יוחנן לתבוע מבעלי-בתים, שחייבים הם לפרנס תלמידי-חכמים⁵⁸. אבל נביא כאן שיחה אחת, שבה מביע ר' יוחנן את דעתו על תלמיד-חכמים שעוסק במלאכה ברבים (ירושלמי, סנהדרין פ"ב כ סע"ג): 'מי נפק חמא רבי חנינה בר סיסי מפצע קיסין. אמר ליה רבי לית הוא כבודך. אמר ליה ומה גיעביד ולית לי מאן דמשמש(י)ני. אמר ליה אין לא הוה לך מאן דמשמשך לא מקבלה עלך מתמניא'⁵⁹ (כאשר יצא רבי יוחנן [מביתו של רבי יהודה נשיאה] ראה שרבי חנינה בר סיסי מפצע עצים. אמר לו רבי אין זה לכבודך. אמר לו: ומה נעשה ואין לי מי שישמש אותי. אמר לו: אם אין לך מי שישמש אותך לא היית צריך לקבל על עצמך מינוי).

ר' יוחנן עצמו לא היה טיפוס אריסטוקראטי. מכל מקום, דבריו הנזכרים אל ר' חנינה בר סיסי, שהיה דיין בציפורי⁶⁰, מעידים לא רק על מעמדו הכלכלי של חכם נודע בגליל, אלא על המגמה ששכבת החכמים שנתמנו על הציבור לא תנהג ברבים כדרך שנוהגים פשוטי-העם. על חכמים הללו לנהוג כדרך שנהגו 'פרנסים', שהיו ממונים על הציבור. ניכר שר' יוחנן תובע, שמעמדם של חכמים אלה בתוך החברה היהודית לא יפול ממעמדם של הפרנסים, שעמדו בראש ההנהגה המקומית בערים

56 על שינויי-לשון אחדים ראה דק"ס אות ד. ובלקח טוב לשמות כה, יד 'והבאת את הבדים . . . לשאת את הארץ בהם', דורש: 'מיכן שתלמידי חכמים שבעיר בני עירו מצווין לעשות מלאכתו. "לשאת הארץ בהם" מאחר שעוסק בתורה מתנשא למעלה מעלה'.

57 הרא"ש גורס: 'למאי נפקא מינה למטרח ליה בריפתיה'. ויש עוד ראשונים שגורסים בלשון זו. ראה דק"ס אות ס.

58 ראה, לפי שעה, במאמרי, יששכר וזבולון, שנתון בר-אילן, כרך ו, תשכ"ח, עמ' 167—180.

59 בהגהות מיימוניות, להלכות סנהדרין, פכ"ה ה"ד מביא את הירושלמי בשם הר"ח בנוסח אחר: 'רב חמא בר חנינא חזי בר סיסי דפצע קיסי, א"ל לית דין כבודך. אמר ליה מה אעביד לית מן דין שישמשני. אמר ליה אי לית לך מאן משמשינך לא הויתה מקבל מתמנוי'.

60 ראה היימאן, תולדות תנאים ואמוראים, עמ' 493; ר"ח אלבק, מבוא לתלמודים, עמ' 224, ערך ר' אנייני בן סוסי.

ענפי כלכלה שמהם לא נתפרנסו אמוראי בבל

כגון ציפורי וטבריה. אנו מבחינים אפוא מעין תחרות סמויה בין שתי אליטות, שהאחת מהן, קבוצת החכמים, עדיין אין לה אותו מעמד חברתי שהיה נחלתם של הפרנסים, שלא היו תלמידי-חכמים.

מגמה זו ניכרת גם בבבל. כבר בדור הראשון של אמוראי בבל אנו שומעים, ששמואל הורה: 'כיון שנתמנה אדם פרנס על הצבור אסור בעשיית מלאכה בפני שלשה' (קידושין ע א). דברים אלה של שמואל באים בגמרא בקשר למעשה, שיש בו עניין רב לנידון. תחילתו של המעשה הבאנו למעלה, כשנדון עניין טובות-הנאה של אמוראי בבל, שהיו נוטלים ראשונים בשר מן הטבח שבעירם. בהמשך אותו מקרה הכריז רב יהודה בפומבדיתא על אדם אחד מנהרדעא שהלעיבו שהוא עבד. הלה הזמין את רב יהודה לדין בפני רב נחמן, שהיה דיין בנהרדעא. כשהגיע רב יהודה אל ביתו של רב נחמן ומצאו שהוא מתקן גדר, שאל אותו אם הוא אינו סובר ומקבל את דבריו הנזכרים של שמואל⁶¹. ורב נחמן השיב, שאין זה אלא תיקון קל ואין זו מלאכה ממש.

אמוראי בבל, שהיו ממונים על הציבור, לא נבדלו אפוא בתפיסתם מעמיתיהם שבארץ-ישראל, שעיסוקם במלאכה ברבים פוגם במעמדם החברתי. וכבר עמדנו על תופעה חברתית זו למעלה בדברינו על טובות-הנאה שונות של אמוראי בבל, ובייחוד על הניעות הכלכלית של אמוראי בבל. וכנגד תפיסה זו אמר רב לרב כהנא (פסחים קי"ג א): '... פשוט נבילתא בשוקא ושקיל אגרא ולא תימא כהנא אנא וגברא רבא אנא וסניא בי מילתא'⁶² (פשוט נבילה בשוק וטול שכר, ואל תאמר כוהן אני ואדם חשוב אני ושנא עלי הדבר).

רב, ששהה שנים רבות בארץ-ישראל, ועדיין הכיר אישית תנאים אחדים, נוקט בשיטת קדמונים, שהיו עוסקים בכל מלאכה ומלאכה ובלבד שלא יצטרכו לבריות⁶³.

61 דבריו של שמואל נתפרשו על-ידי רש"י: 'שגנאי הוא ושפלות לדור שכפופים לזה שאין לו משיעשה מלאכתו'. והרמב"ם פסק, יד חזקה, הלכות סנהדרין פ"ה ה"ד: 'כיון שנתמנה אדם פרנס על הצבור אסור בעשיית מלאכה בפני שלשה כדי שלא יתבזה בפניהם'.

62 ובשינויים קלים בבבא בתרא קי א. וראה ר"י נחמיאש, פירוש על ספר משלי, עמ' 63—64.

63 ראה בבא בתרא קי א; וירושלמי, ברכות פ"ט יג ע"ד. ורב היה בן-בית בבית רבי, ושם אמר 'רבן גמליאל בנו של ר' יהודה הנשיא ... וכל תורה שאין עמה מלאכה סופה בטילה' (פרקי אבות פ"ב מ"ב). וראה במגן אבות על פרקי אבות פ"א מ"י: 'שמעיה אומר אהוב את המלאכה ושנא את הרבנות ...', על התנאים שהיו עוסקים במלאכות קשות לשם פרנסתם. וכבר הזכרנו את דבריו של הרמב"ם על פרקי אבות פ"ד מ"ה. בולט הוא השינוי האמור בתפיסת האמוראים בדרשתו של רב חסדא על המקרא 'יגיע כפידך כי תאכל אשריך וטוב לך' (תהלים קכח, ב): 'כל מי שקורא ושונה ורואה טרפה לעצמו ושימש תלמידי חכמים עליו הכתוב אומר: "יגיע כפידך ...".'

פרק שמיני

אולם, כאמור, חל מפנה בתפיסה זו בימיהם של האמוראים הראשונים בארץ־ישראל ובבבל כאחת.

ומן הדין להעיר, שבחברה הפרסית־סאסאנית היו בעלי־המלאכה בתחתית הסולם החברתי⁶⁴. מעמדם היה שווה למעמדם של האיכרים הצמיתים שבבבל. אולם בהבדל עקרוני חשוב מאוד; בעל־המלאכה היה מכובד בעיניהם של אמוראי בבל. סוף דבר: אמוראי בבל הנודעים לא עסקו במלאכה לשם קיומם הכלכלי, הן משום שראו בכך פחיתות־כבוד ופגיעה במעמדם בתוך העדה היהודית והן משום — ודבר זה לא נאמר במפורש — שההכנסה של בעל־מלאכה, לא היתה, ככל הנראה, גבוהה כל צורכה לצורך רמת־המחיה שאמוראי בבל היו רגילים בה, ועליה נדון בפרק הבא.

(חולין מד ב). וראה שם בהמשך דבריו של רב זביד. וראה בדק"ס אות ד. ודרשתו של רב חסדא בלשון הווה באה בשוחר טוב למקומנו, מהדורת בובר דף רנז א. ולא מן הנמנע שר' חייא בר אמי משמיה דעולא, ראה ברכות ח א, מדבר גם על תלמידי־חכמים. במרוצת הדורות הולכת וגוברת ההתרחקות מעבודת כפיים מכל סוג שהוא בחוגים של תלמידי־חכמים. נציע דוגמה אחת לתהליך זה. המקרא: 'ויזרע יצחק בארץ ההיא וימצא מאה שערים וגו' (בראשית כו, יב) הובן על־ידי התנאים כפשוטו. ראה, לדוגמה, תוספתא ברכות פ"ו ה"ח, מהדורת ר"ש ליברמן עמ' 35 וש"נ: '... דרש יצחק ואמר הואיל ואין הברכה שורה אלא על מעשה ידי עימר (עמד) וזרע...'. ואילו בפרקי דר' אליעזר, ראש פרק נג: '... וכי יצחק זרע חס וחלילה (ראה מהדורת פרידלנדר, עמ' 239) אלא לקח מעשר ממונו וזרע צדקה לעניים...'. הרד"ל מפרש את דברי המחבר, ובעקבותיו הלך פרידלנדר, שם, בהערה 3, שהאבות היו רועי צאן ולא היו זורעים שדות. אולם נראה לי שההבדל בין התנא לבין המחבר המאוחר (לא לפני תחילת המאה השמינית, ראה הר"ח אלבק, בהוספותיו לצונץ, הדרשות בישראל, עמ' 140), שהלה לא היה יכול להעלות על דעתו שאבות האומה היו זורעים שדות בעצמם.

64 A. Christensen, L'Iran sous les Sassanides², Copenhagen 1944, p. 98

פ ר ק ת ש י ע י

מ נ ה ג י א כ י ל ה ו ש ת י י ה

בשר ומחירו

בשר־בקר היה מזון נחשב ביותר על יהודי ארץ־ישראל ובבל. במסכת נדרים מט ב מסופר, שרבי השיא עצה אחת לחייה בנו (ואותה עצה עצמה השיא רב הונא, תלמידו הגדול של רב, לרבה בנו) כלהלן: '[אי]¹ מזמנים לך למיכל דייסא עד פרסה. למיכל בישרא דתורא עד תלתא פרסין'. במיוחס לרש"י פירש בשני פנים: אם מזמינים אותך לאכול דייסא 'דע שאותו מאכל אינו סועד לבך אלא עד הילוך פרסה. ובשר השור עד שלוש פרסאות. ענין אחר ... עד פרסה לך אחר דייסא לאכול. וטפי לא. ולאכול בשר שור לך עד שלוש פרסאות'. ואילו בשיטה מקובצת מפרש: 'אי מזמני לך למיכל דייסא תהא מסרב שיעור פרסא מפני שקשין לגוף, ולבשרא בתורא עד תלתא פרסי לפי שקשה לגוף יותר'. מן הפירושים הנזכרים, שלא כולם ברורים וחד־משמעיים, הכריע פרויס, שהוא המומחה הגדול בתחומים אלה, שמדובר כאן בערך התזונתי, שכן בשר־הבקר מזין יותר מן הירקות למיניהם². מכל מקום, לא מן הנמנע שבדבריו הנזכרים של רב משתקפים הבדלים מסוימים במחיר שבין בשר־בקר לבין ירקות שונים (ולאו־דווקא ביחס אחת לשלוש).

ואכן כבר ראינו למעלה, שמחיר בשר־הבקר היה יקר בבבל. והרי פרטים נוספים. שנינו במסכת עבודה זרה לט סע"א — רע"ב: 'אמר רב חבי"ת [סימן]³ אסור בחותם אחד ... חלב בשר יין תכלת אסורין בחותם אחד' (וכן הוא בירושלמי עבודה זרה פ"ב מא ע"ב). ונתפרשו הדברים על־ידי רש"י: 'אסורין בחותם אחד לשגר ביד נכרי, דכיון דבשר ותכלת דמיהן יקרים ומזייף להחליפם'. וכיוצא בו פירשו גם

1 כך גירסת כ"י מינכן; וגירסת כ"י ואטיקן 110, ושם עוד שינויים קלים.

2 Preuss, Biblisch-talmudische Medizin, p. 659.

3 כך גירסת כ"י בית המדרש לרבנים בניו־יורק, שהו"ל ר"ש אברמסון, לה א (עמ' 69).

ראשונים ואחרונים⁴. מכאן שמחירם של בשר ויין וחלב היה יקר מזה של שאר מצרכי מזון שהוזכרו שם בתלמוד: 'חילתית מורייס פת גבינה, בקשר להלכה המסו- ימת של שליחות בידיו של נכרי.

אמנם אין ראיה שרוב שנה הלכה זו בבבל, נוכח חיי המציאות; אפשר ששנה הלכה זו בעודו בארץ-ישראל. מכל מקום יש לנו עדות מספקת, שרוב ידע שמחירו של הבשר בבבל היה יקר. עדות זו עולה מן הדברים הבאים (שכבר הובאו למעלה): 'אמר רב יהודה אמר רב... הקיז דם ואין לו מה יאכל ימכור מנעלים שברגליו ויספיק מהן צרכי סעודה' (שבת קכ"ט א). והגמרא שואלת: 'מאי צרכי סעודה'. והיא משיבה: 'רב אמר בשר ושמאל אמר יין...'⁵. דבריו אלה של רב נאמרו בבבל, שכן תלמידו, רב יהודה בר יחזקאל, לא שמע מפיו תורה בארץ-ישראל, והוא לא ביקר בארץ אפילו פעם אחת. ומדבריו הנזכרים של רב אנו למדים באופן חד- משמעי, שלא כל אדם מישראל בבבל השיגה ידו לקנות בשר, או יין, אף ביום הקזת דם לשם רפואה⁶. ליהודי בבל, ובתוכם לחכמים אחדים, היו בשר ויין בגדר מותרות, ובחוגים לא-אמידים נקנו הללו בעיקר לכבוד שבת ומועד.

אכילת בשר בשבת

מציאות זו עולה בבהירות רבה מן השיחה שבאה במסכת שבת קי"ט סע"א, בשולי ההלכה, שיש לשנות לטובה את המאכלים ביום השבת משאר ימות השבוע: 'אמרו ליה בני רב פפא בר אבא לרב פפא כגון אנן דשכיח לן בישרא וחמרא כל יומא במאי נישנייה...'. (וראה ספר העתים, עמ' 287 וראבי"ה ח"א, עמ' 248—249). כלומר, אנו, שמצויים לנו בשר ויין בכל יום, במה נשנה? השואלים הללו היו עשי-

4 ראה, לדוגמה, המאירי, בית הבחירה, עבודה זרה, עמ' 134, ופני משה לירושלמי עבודה זרה פ"ב ה"ג, ד"ה חתיכת דג שאין בה סימן.

5 גם חכמים אחרים ראו בבשר סעודה. לדוגמה: 'תנא משמיה דרבי יהושע בן קרחה בשר ששאלו (יוצאי מצרים) שלא כהוגן ('מתוך כרס מלאה, שהרי מקנה רב היה להם', רש"י) ניתן להם שלא כהוגן... מכאן למדה תורה דרך ארץ שלא יאכל אדם בשר אלא בלילה. והאמר אביי האי מאן דאית ליה סעודתא לא לאכליה ביממא...'. (יומא עה סע"א — רע"ב).

6 על ר' זעירא, שעלה מבבל והקיז דם בטבריה וביקש לקנות בו ביום בשר, ראה ירו- שלמי ברכות פ"ב ה' ע"ג. לעניין הנוסח שם ראה ב' רטנר, אהבת ציון וירושלים, עמ' 62; ר"ל גינצבורג, פירושים וחידושים בירושלמי, ח"א עמ' 395. גינצבורג הראה יפה, שאין משם ללמוד ולא-כלום על מחיר הבשר בטבריא. וראה על כל הסיפור בהרצאתו של ר"ש ליברמן, ארץ-ישראל ויהדות העולם בתקופת המשנה והתלמוד, בערב עיון לזכר משה (מוש) חביב, אוניברסיטת תל-אביב תש"ל, עמ' 34—35. חבל מאוד שהרצאה כזאת לא עבר עליה מגיה קודם להדפסתה.

רים (ראה לדוגמה יבמות מו א, והשווה בבא מציעא עג ב), ועל שולחנם עלו בשר ויין בכל יום ויום.

ברם המציאות הרווחת בבבל, כפי שהיא עולה מן התלמודים, היא אחרת. בדרך כלל רגילים לקנות בשר, וגם יין, בייחוד לכבוד שבת. מאלף הוא הסיפור על ר' אבא בשבת קיט א: 'רבי אבא זבן בתליסר אסתירי פשיטי בישראל מתליסר טבחי ומשלם להו אצינורא דדשא. ואמר להו. אשור הייא אשור הייא' (רבי אבא היה קונה בשר בשלושה-עשר סלעים משלושה-עשר טבחים ומשלם 'לפני שער חצירו תחילה. ואומר להם: מהרו והביאו לי מה שקניתי מכם. והוא כבוד גדול של שבת לקנות מי"ג טבחים שנראה שקונה בשר הרבה' [חידושי הר"נ]. ולדעתו של רש"י נהג רבי אבא לקנות בשר 'מטבחים הרבה' ⁸ לטעום [בשר] בשבת מן המובחר').

התלהבותו של רבי אבא לא היתה, כמובן, נחלתם של כלל יהודי בבל, ואף לא של כלל האמוראים. מקרהו מובא בתלמוד כדוגמה אחת מהרבה כיצד היו אמוראי ארץ-ישראל, ועמיתיהם בבבל, מקבלים פני השבת. ברם ביסודה של דוגמת רבי אבא, הנוהג להרבות בבשר משובח לכבוד שבת, יש בידנו עדויות מספיקות. דוגמה אחרת, בסגנון שונה מן הדוגמה של רבי אבא אבל לא פחות משכנעת, אנו מוצאים בחגיגה ה א. הכתוב: 'כי את מעשי ה' יבא במשפט על כל נעלם אם טוב ואם רע' (קהלת יב, יד) נדרש על-ידי רבא: 'זה המשגר לאשתו בשר שאינו מחותך' ("שאינו מנוקר מן החלב ומן הגידים האסורין", רש"י) בערבי שבתות' ('שמתוך שממהרין לעשות צורכי שבת אינן נותנין לב אם מנוקר הוא', רש"י). והגמרא שואלת, הלא

7 רש"י נותן שני פירושים: האחד בא לו בקבלה והאחר משל עצמו. ואלו הם דבריו: ד"ה 'ומשלים להו אצינורא דדשא, לפני בואם להביא לו הבשר היה מזמן להן מעותיהן על פתחן ואומר להן: "אשור הייא", התאשרו והתחזקו מהר באומנותיכם למהר ולחזור ולמכור ולהתעסק בצרכי שבת. ולי נראה ומשלים להו אצינורא דדשא, כשהיה מביא ראשונה היה נותנה לשמשין המכינים סעודתו על פתח ביתו, ולא היה נכנס אלא ממהר לחזור ולהביא אחרת ואמר להן לשמשין "אשור הייא", התאשרו מהר להכין את זו בעוד שאלך להביא את זו'. הערוך, ערוך השלם, כרך א, עמ' 323, ערך אשר-אשור, מבאר 'אשור הייא': 'מהרו מהרו', וראה, שם, כרך ג, עמ' 200, ערך הייא¹. ושם פירש ר' בנימין מוספיא 'הייא' בהוראה 'קום ועשה'. ובמילונים התלמודיים של לוי ויאסטרוב מובא 'הייא' בהוראה מהיר. ר"י אלנקאווה, מנורת המאור, מהדורת ענעלאו, ח"ג, עמ' 594 גורס: 'אשוור האי אשוור האי'. ומפרש פירוש שהוא קרוב יותר לפירושו השני של רש"י. אולם הגירסה 'אשור' מקויימת על-ידי רבינו יהודה הברצלוני, ספר העתים, עמ' 5; ובספר ראבי"ה, ח"א, עמ' 248. ובשניהם גורסים: 'אמר להו', בלי וי"ו החיבור.

8 שלושה-עשר לאו-דווקה. ראה בחידושי הריטב"א למקומנו. דבריו מוסבים על הגמרא, שבת קי"ט א, 'בתליסר עיליתא דדינרי דדהבא'; ובתוספות הרא"ש לשבת, עמ' 237 ד"ה בתליסר; ובספרי, ראשות הגולה בבבל בימי המשנה והתלמוד, עמ' 210—211 ובהערה 6. ותוספות לבבא בתרא, קל"ג ב, ד"ה עיליתא; ורש"י לשבת קי"ט א, ד"ה תליסר; ובחידושי הריטב"א לשבת שם.

רבא היה רגיל לשלוח בשר שאינו מחותך לאשתו. והגמרא משיבה, שאשתו היתה בקיאה בניקור ולא היה חשש שתאכיל את בני-ביתה בשר לא-מנוקר (ראה המאירי, בית הבחירה, חגיגה, עמ' 10). מדבריו של רבא אנו למדים לא רק שיהודי בבל היו קונים בשר בערב שבת, אלא הוא עצמו הלך וקנה בשר לכבוד שבת, וכדרך ששמענו על ר' אבא⁹.

והדברים עתיקים. כבר שמאי הזקן היה רגיל לכבד את השבת ב'בהמה נאה' (ראה ביצה טז א והשווה מכילתא דרשב"י, מהדורת אפשטיין-מלמד, עמ' 148, שורות 29—30)¹⁰. ומסתבר שרבי עקיבא, שאמר לבנו: '...עשה שבתך חול ואל תצטרך לבריות' (פסחים קיב א), דיבר כנגד מציאות רווחת בציבור היהודי, שבני-אדם היו מוציאים לצרכי שבת יותר מכפי יכולתם. ואף-על-פי-כן היו אמוראים בארץ-ישראל פונים אל הציבור ומעודדים אותם 'לקדש' את השבת 'במאכל (וב-משקה) ובמשתה ובכסות נקיה'¹¹ (ראה במדבר רבה פרשה י סימן א, בשם ר' יוחנן וש"נ). ואכן היו שגם לוו כסף לשם כך. מכאן הפתגם: 'מאן דיוזף לשבתא שבתא פרע ליה' (שבת קיט א)¹², כלומר: הלווה ל[צורכי] שבת, השבת פורעת לו חובו. ובסדר אליהו רבה שנוי: '...אף-על-פי שאמר ר' עקיבא "עשה שבתך חול ואל תצטרך לבריות" יטול אדם בשר ואל ירבה יין...' (מהדורת רמא"ש, עמ' 133, ומובא בשינויים בפסחים קי"ב א).

גיכר אפוא, שמנהג ארץ-ישראל להרבות במאכל בשר ובשתיית יין השפיע על יהודי בבל, ואף על יהודי התפוצות בכלל. והרי, למשל, המשך השיחה, שהתנהלה בין רבי לבין ר' ישמעאל בר' יוסי ושראשיתה הובאה למעלה בפרק שביעי, בנוסח שנמסרה במקור ארצישראלי: '...בני בבל בזכות מה חיים ... ואנשי חוץ לארץ — בזכות שהן מכבדים את השבתות וימים טובים. אמר ר' חייא בר אבא פעם אחת זימני אדם בלודקיא והביא לפניו טרפזין (שולחן) טעון בששה עשר מוטות ובו מכל מה שנברא בששה ימי בראשית. ותינוק אחד יושב באמצעיתו והיה מכריז

9 גם אמוראים אחרים בבבל היו הולכים לטבח וקונים בעצמם בשר. ראה למעלה, בסוף פרק שישי, על טובות-הנאה שונות.

10 וראה דרשתו של אלעזר בן חנניה בן חזקיה (בן חנניה) בן גרון במכילתא, יתרו, פרשה ז, הורוביץ—רבין עמ' 229. והשווה ילקוט שמעוני, דפוס שאלוניקי רפ"א—רפ"ז, רמז רצה. וספר והזהיר, יתרו, דף כח ב. וראה י"נ אפשטיין, מבואות לספרות התנאים, עמ' 513.

11 זהו מטבע לשוני, שכבר השתמשו בו התנאים (בקשר ללשון המקרא 'מקרא קדש'). אשר לפסח ראה ספרי, פנחס, פיסקא קמז, מהדורת הורוביץ, עמ' 194. ואשר לסוכות, ראה ספרא, אמר, פרשה יב ד, מהדורת ווייס, קב ב ועוד.

12 כך היא גירסת כ"י מינכן, ראה דק"ס אות ח. ועל מזונותיהם של העניים לצאת לידי חובת עונג שבת, ראה שבת קי"ח ב, ובספר העתים, עמ' 283—284.

ואומר: "לה' הארץ ומלואה תבל וישבי בה" (תהלים כד, א). למה. שלא תגבה דעתו שלבעל הבית עליו. אמרתי לו בני מאיכן זכיתה לכל הכבוד הזה. אמר לי טבח הייתי. וכל בהמה שהייתי רואה טובה הייתי מפרישה לשבת' (בראשית רבה, פרשה יא ד, מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 91 וש"נ; והשווה מנורת המאור לר"י אלנקאווה, מהדורת ענעלאו, ח"ג, עמ' 592).

אכילת בשר בימים-טובים

כדרך שהיו נוהגים בשבת, כיוצא בה היו מקיימים שמחת יום-טוב, ואין שמחה בלא אכילה ושתייה' (מועד קטן ט א). זכר לדבר עולה מן השיחה שבין רבי חייא בר אבא — בן בבל שעלה לארץ-ישראל והיה תלמידו של רבי יוחנן בטבריה¹³ — לבין ר' אסי, אף הוא בן בבל שעלה לארץ-ישראל¹⁴: 'מפני מה מועדים בבבל שמחים'. השיב לו ר' אסי: 'מפני שהם עניים'. ונתפרשו הדברים על-ידי רש"י: 'וכל השנה אין להם שמחה במאכל ומשתה...'. ופשוט הוא שהכוונה לבשר ויין¹⁵. ואכן כמה הלכות למעשה נשנו בדבר הבאת בשר ביום-טוב מבית השוחט אל בתיהם של חכמים נודעים וגם של יהודים סתם (ראה, לדוגמה, ביצה כז ב — כח א. וראה תוספתא יום-טוב, מהדורת ר"ש ליברמן, עמ' 293—294, וש"נ. והנ"ל, תוספתא כפשוטה, עמ' 968—971).

ונביא בזה דוגמה אחת מעניינת: 'רב יוסף ביומא דעצרתא אמר עבדי לי עגלתא 'תלתא. אמר אי לא האי יומא דקא גרים כמה יוסף איכא בשוקא' (פסחים סח ב). ותרגומו: רב יוסף ביקש שיעשו לו עגלה משולשת (לחג) השבועות. אמר אלמלא יום זה שהוא גרם (לי ללמוד תורה) כמה יוסף ישנם בשוק. רב יוסף מכיר בערכו 'שלמדתי תורה ונתרוממתי. הרי אנשים הרבה בשוק ששמן יוסף ומה ביני לבינם', רש"י¹⁶. עניין זה עוד יעסיקנו להלן, כשנבוא לדון במעמדם החברתי של אמוראי

13 ראה היימאן, תולדות תנאים ואמוראים, עמ' 434—439.

14 ראה היימאן, כהנ"ל, עמ' 234—239.

15 אמנם המהרש"א סובר: 'דעיקר שמחה במועד לאנשים יין כדאמרינן בפרק ע"פ [ערבי פסחים, קט א] ובא"י היין מצוי להם כל השנה מה שאין כן בבבל שהן עניים ואין היין מצוי להם'. וראה למעלה בפרק חמישי.

16 והכרה זו בולטת עוד יותר לפי הגירסה: 'אי לאו האי יומא מאן גריס לי פי' מי היה גורס לי להיות ראש'. ראה בדק"ס, אות ק. ושם מעיר הרב רבינוביץ על 'גריס', 'ואולי הוא טעות דפוס'. הערוך, ערוך השלם, כרך ח, עמ' 239—240, ערך תלת מביא פאראפראזה: 'רב יוסף יומא דמעצרתא עבדו ליה עגלא תולתא'. רב יוסף לא נמנה על העשירים המובהקים שבין ראשי הישיבה בפומבדיתא. אולם ניכר מן המקורות, שהבאנו למעלה בפנים, שרב יוסף היה אמיד. ומעניינת היא ההנחה שהיתה מקובלת על הכול, שבשבתות וימים-טובים אוכלים אף עניים לשובע. ראה, לדוגמה, בבא בתרא קמו רע"א: '... ואמר רבי יהושע בן לוי "כל ימי עני ורעים" וגו' (משלי טו, טו).

בבל. מכל מקום, רב יוסף מבקש לחגוג ביום מתן תורה שניתנה בחודש השלישי בעגלה משולשת.

בשר ביום חול — מאכלם של עשירים

באילו חוגים היה עולה הבשר על שולחנם מדי יום ביומו? נפנה תחילה לסיפור זה: 'אדם הראשון היה מיסב בגן עדן ומלאכי השרת עומדין לקראתו וצולין לו בשר ומצננין לו יין. בא נחש וראה אותו והציץ בכבודו ונתקנא בו' (אבות דרבי נתן נו"א פרק א, מהדורת שכטר ג א)¹⁷.

אדם הראשון מתואר כאן בדמות בעל-בית מכובד, שעבדיו עומדים עליו ומשמשים אותו בשעת סעודה¹⁸. המאכלים שמוגשים לו הם בשר צלוי ויין מצונן, והם מעוררים קנאה במסתכל מן הצד. בתיאור האמור משתקפת, כפי הנראה, המציאות בארץ-ישראל בשנות הארבעים בערך של המאה השנייה, לאחר מפלתו של בר-

והא איכא שבתות וימים טובים'. והגמרא משיבה: 'כדשמואל. דאמר שמואל שנוי וסת תחילה חולי' (וראה דק"ס, אות ע). ופירש הרשב"ם, ד"ה 'שינוי וסת, חק. כמו עני שכל ימות החול אוכל פת חריבה ובשבת אוכל בשר...'. וראה באוצר הגאונים, כתובות, הפירושים, עמ' 58, סימן רצח ובהערה ו. ועל מאמרו של שמואל ראה בראשונים לכתובות קי ב ולסנהדרין קא א. על ההבדל הניכר בין מזונותיו של העני בימות החול ולבין שבת, אנו עומדים מתוך הסוגיה שדנה בשכרם של מלמדי תינוקות. בנדרים לו א מובאת ברייתא זו: 'תינוקות לא קורין בתחילה בשבת...'. והגמרא מבארת דין זה בשני טעמים (שם, לו ב). והטעם השני הוא: 'משום דבשבתא אכלין ושתין ויקיר עליהון עלמא כדאמר שמואל שינוי וסת תחילת חולי מעיים'. ופירש הר"ן, ד"ה ויקיר להו עלמא, 'על התינוקות שמתוך שאכלו יותר ממה שדרכן לאכול בחול אבריהם כבדין עליהן. ואין יכולין ללמוד בתחילה שצריך עיון מרובה'.

17 אין לקבוע בבטחון מי הוא בעל הסיפור הזה. עיקרי הוואריאנטים באבות דרבי נתן הם: 'ר' יהודה בן בתירא', 'רבי יהודה בן תימא', ושמו של האחרון נקרא על סיפורנו בסנהדרין נט ב. וכיוצא בו גרס ביד רמה. ברם כמה כ"י גורסים: 'ר' יהודה' סתם. ראה דק"ס, שם, אות ו. ועל החילופים בין השמות 'ר' יהודה בן בתירא לבין 'ר' יהודה בן תימא, ראה בספר יוחסין השלם, עמ' 31, ראש טור ב. והוא מעיר: 'ואולי בעבור זה כתב הרמב"ן בתורת האדם כי אולי 'ר' יהודה בן תימא הוא 'ר' יהודה בן בתירא. ואינו נראה'. ונזכיר כאן את דבריו של הרשב"ץ, מגן אבות, עמ' רח: 'יהודה בן תימא יש אומרים כי הוא רבי יהודה בן דמא שהיה מעשרה הרוגי מלכות והוא בן אחותו של רבי ישמעאל...'.¹⁸

18 אמנם רב טוען, שאדם הראשון 'לא הותר לו בשר לאכילה', ורק 'כשבאו בני נח הותר להם' (סנהדרין נט ב). ברם יש דעה, שהותר לו לאדה"ר לאכול בשר. והדברים באבות דרבי נתן מיוסדים, כמובן, על דעה זו. מחלוקת כיוצאת בה מצויה גם בין אבות הכנסיה. ראה ר"ל גינצבורג, Die Haggada bei den Kirchenvätern und in der apokryphischen Literatur, MGWJ, כרך מג, 1899, עמ' 461—462. והנ"ל, The Legends of the Jews, כרך ה, עמ' 93 בהערה 56; שם, עמ' 189—190 בהערה 56. והנ"ל, גנזי שכטר, ח"א, עמ' 11 בהערה 19.

כוכבא¹⁹. בימים ההם חי גם ר' שמעון בר יוחאי, שהמשיל משל נאה זה: '... וכן אתה מוצא בסנחריב כשבא לפתות את ישראל מה אמר להם "עד באי ולקחתי אתכם אל ארץ כארצכם וגו' ", (מלכים ב יח, לב). אין כתוב אלא "אל ארץ כארצכם". והלא דברים קל וחומר. אם מי שבא לומר שבחה של ארצו לא אמר גנייה של ארץ ישראל קל וחומר לשבחה של ארץ ישראל. רבי שמעון בן יוחי אומר שוטה היה זה. ולא היה יודע לפתות. משל לאדם שהלך לישא אשה, אמר לה. אביך מלך ואני מלך, אביך עשיר ואני עשיר. אביך מאכילך בשר ודגים ומשקך יין ישן. ואני מאכילך בשר ודגים ומשקך יין ישן. אין זה פיתוי. כיצד אומר לה. אביך הדיוט ואני מלך. אביך עני ואני עשיר. אביך מאכילך ירק וקטנית ואני מאכילך בשר ודגים, אביך משקך יין חדש ואני משקך יין ישן...'. (ספרי, עקב, פיסקא לז, מהדורת פינקלשטיין, עמ' 71).

ר' שמעון בר יוחאי מתאר לנו בנאמנות את מאכלם של העשירים, מחד גיסא, והם בשר ודגים ויין ישן, ומאידך גיסא — את מאכלם הרגיל של העניים — ירק וקטנית ויין חדש (אחד ממקורותיו הקדומים של הניגוד בשר — ירק הוא במשלי טו, יז, ובכתובים שלפניו. וראה להלן בהערה 21). הרבה תיאורים מעין אלה נשתמרו בספרות חז"ל, ואין כל הבדל בניהול בין ארץ-ישראל לבין בבל, כפי שיתברר להלן. ונציע עוד מקור אחד בלבד, הנוגע ללב: 'מעשה בשני תינוקות שהיו מן שכונה אחת. והיה אחד בן עני ואחד בן עשיר. והיו הולכין לבית הספר בכל יום, בן העשיר היה הולך לבית הכנסת (שבו היה בית הספר) ועמו חתיכות בשר וביצים... בן העני היה הולך לבית הכנסת ועמו שני חרובין. והיה רואה לבן העשיר מה שיש עמו ונפשו מתעגמת עליו...'. (דברים רבה, מהדורת ר"ש ליברמן, עמ' 78. וראה, שם, בהערה 7).

אותה תמונה עצמה, שבימות החול העשיר רגיל בבשר והעני בירק, או בפרי זול, מתגלית לעינינו מן הדיונים ההילכתיים על התמיכה של בן-עשירים, שירד מנכסיו. במסכת כתובות סז א מסופר: 'ההוא דאתא לקמיה דרבי נחמיה אמר ליה במה אתה סועד. אמר לו בבשר שמן ויין ישן, [אמר לו]²⁰ רצונך שתגלגל עמי בעדשים.

19 שכן כל אחד משלושת החכמים (ראה בהערה 17) אין לאחר אותו לאמצע המאה השנייה. ראה ז' פרנקל, דרכי המשנה, עמ' 94—97; ובהוספות ומפתח לג"ל, עמ' 8 לדף 97; הנ"ל, שם, עמ' 202; ר"ח אלבק, מבוא למשנה, עמ' 231, בערך ר' יהודה בן תימא. ועל ר' יהודה בן אלעאי, פרנקל, שם, עמ' 158—164.

20 הגמרא נוקטת לשון קצרה. והשלמנו על-פי מנורת המאור לר"י אלנקאווה, מהדורת ענעלאו, ח"א, עמ' 78. ושם הוא מביא מסורת אחרת על נחמיה איש שיחין, שפגע בו איש ירושלים וביקש ממנו תרנגולת. ונתן לו כסף והלה קנה 'קופד', והוא בשר בקר, ומת, משום שלא היה רגיל בבשר בקר. ראה ירושלמי פאה פ"ח כא ע"ב (=שם, שקלים פ"ה מט ע"ב). ומשם אנו למדים, שבשר-עוף בימים ההם בארץ-ישראל היה יקר מסוגי-

גלגל עמו בעדשים ומת... נאמנים עלינו דבריו של עני אחד, שבא לפני ר' נחמיה, וסיפר לו שהוא 'סועד בבשר שמן ויין ישן'. אדם זה שירד מנכסיו, וכמוהו רבים אחרים בארץ יהודה, אחרי מפלת בר-כוכבא, ימי פעילותו של רבי נחמיה, לא היה רגיל אצל עדשים ולא היה יכול להסתגל למאכלם של עניים²¹.

המקורות הנזכרים הם מארץ-ישראל, אך גם בבבל היתה המציאות דומה. לדוגמה: בירושלמי פאה פ"ח כא ע"ב מסופר על אבוא דשמואל, שנתן לבנו מעות לשם חלוקה לעניים. יצא ומצא עני אחד שהיה אוכל בשר ושותה יין. בא וסיפר זאת לאביו. השיב לו אביו: 'הב יתיר דנפשיה מדתיה'²². כלומר, תן לו יותר, כפי מידתו שהוא רגיל בה. או דוגמה אחרת: בכתובות סז ב מסופר: 'ההוא דאתא לקמיה דרבא, אמר

בשר אחרים. ז' פרנקל, בפירושו לירושלמי פאה, מפרש 'קופד' כ'בשר שור'. אולם ראה ערוך השלם, כרך ז, עמ' 159, ערך קפד³, המפרש במובן קיפוד. וענעלאו מביא, שם, בהערה לשורה 21 את דברי קוהוט שהמדובר בקיפוד, והוא פירוש תמוה.

21 על עדשים כמאכל עניים ראה כבר ביחזקאל ד, ט. פעמים קטנית סתם, והכוונה לעדשים. ראה, לדוגמה, בדין צדקה לעני 'העובר ממקום למקום'. שנו בתוספתא, פאה פ"ד ה"ח: 'אין פוחתין לעני... מככר (לחם)...'. כך בימות החול, ואילו בשבת: 'נותנין לו מזון שלש סעודות—שמן קטנית דג וירק'. ובמדרש משלי עה"כ: 'טוב ארחת ירק ואהבה שם משור אבוס ושנאה בו' (משלי טו, יז), דרש ר' לוי: 'כנגד מי אמר שלמה פסוק זה. כנגד שני בני אדם שפגעוהו בשעה שירד ממלכותו והיה מחזור על הפתחים בשביל פרנסה. פגעו בו שני בני אדם שהיו מכירין אותו. בא אחד מהם נשתטח לפניו ואמר לו אדוני המלך אם רצונך גלגל עמי היום (ראה, שם, בהערה ב). מיד הלך עמו והעלהו לעלייה וזבח שור, והביאו לפניו מטעמים רבים, והתחיל משמיע לו דברי מלכותו. ואמר לו: זכור אתה שעשית כך וכך ביום פלוני כשהיית מלך. מיד כיון שהזכיר לו ימי מלכותו התחיל בוכה וגועה. וכן כל אותה הסעודה עד שעמד משם שבע מבכייתו. למחר פגע בו חבירו, התחיל משתטח לפניו ואמר לו אדוני המלך רצונך שתגלגל עמי היום. אמר לו שמא אתה מבקש לעשות לי כשם שעשה חבירך אתמול. אמר לו. איש עני אני. אלא אם רצונך גלגל עמי היום במעט ירק שיש לי. באותה שעה הלך לביתו רחץ לו ידיו ורגליו והביא לו מעט ירק. והתחיל אותו איש מנחמו ואמר לו. אדוני המלך שבועה נשבע הקב"ה לאביך שאינו פוסק מלוכה מזרעו... אלא כך הוא דרכו של הקב"ה מוכיח וחוזר ומוכיח... אבל הקב"ה מחזירך למלכותך. כיון ששמע שלמה כך מיד נתקררה דעתו עליו ושמח מאותה סעודה של ירק ועמד משם שבע...'. (מדרש משלי, מהדורת בובר, לט ב. וראה גם בספר המעשיות, גסטר, עמ' 163—164). רבי לוי ביקש ללמד את שומעיו כיצד עליהם לארח עשירים שירדו מנכסיהם, והללו היו רבים מאוד בארץ-ישראל במאה השלישית. ראה, לדוגמה, ירושלמי, נדרים פ"ט מא ע"ג, מעשה בעשיר אחד שהוזמן לבוא בפני בית-דינו של רב. וראה ר"ש ליברמן, *Palestine in the Third and Fourth Centuries*, JQR, כרך לו, 1946, עמ' 345—346. ובקהלת רבה פרשה א, עה"כ: 'כי ברב חכמה רב כעס וגו' (קהלת א, יח): 'מלה"ד לשנים שנכנסו לחנות. אחד אכל פת קיבר וקטנית. ואחד אכל פת נקיה ובשר שמן ושתה יין ישן ומיני אגרטין ויצא חולה'. על 'ארגטין' ראה חוה וחיים גוגנהיימר, לשוננו, כרך לז, תשל"ג, עמ' 23, וראה להלן בהערה 26.

22 ז' פרנקל בפירושו לפאה גורס: 'דנפשיה מרתיה'. ומפרש: 'שנפשו מרה עליו שהוא מפונק ומתאוה הרבה'.

לו [פרנסני, אמר לו]²⁰ במה אתה סועד. אמר לו בתרנגולת פטומה ויין ישן. אמר ליה ולא חיישת לדוחקא דציבורא. אמר ליה. אטו מדידהו קא אכילנא. מדרחמנא כ"י ואטיקן 130 גורס: "מדישמיא" קא אכילנא (כלום אינך חושש מדוחק הציבור. השיב לו: כלום מהם אני אוכל? מן הקב"ה אני אוכל)... אדהכי אתאי אחתיה דרבא דלא חזיא ליה תליסרי שני ואתיא ליה תרנגולת פטומה ויין ישן ("עודם מדברים והנה אחותו של רבא באה לעיר מעיר אחרת. והיה לה שנים רבות שלא באה לעיר אלא אותו היום. והביאה לאחיה תרנגולת פטומה ויין ישן"²⁰). אמר מאי דקמא. אמר ליה נעניתי לך²³ קום אכול' ('אמר רבא: מה דבר זה שאירע לפני עתה, שלא היתי רגיל בכך שבאת זו לכאן ותרנגולת ויין ישן בידה, רש"י)²⁴.

גם מן העיון הקצר בדין צדקה 'לבן טובים' מתברר, שבשר נחשב למצרך יקר הן בארץ-ישראל והן בבבל, ורק אמידים השיגה ידם להעלותו על שולחנם יום-יום. לאותה מסקנה עצמה נגיע אם נעיין, אף כאן בקיצור נמרץ, בדין הכנסת-אורחים. מן המפורסמות הוא מידת הכנסת האורחים אצל בני ארצות המזרח. ומאלף הדבר שההלכה קובעת סייגים למידה זו, כדי למנוע ניצול נדיבות-לבם של מארחים. כך, למשל: "ביום השמיני...". (במדבר כט, לה—לט). מה ראה להיות פוחת כל יום (ממספר הקרבנות שמקריבים בחג הסוכות). למדך התורה דרך ארץ מן הקרבנות,

23 על 'נעניתי' במובן 'סלח נא' ראה ר"ל גינצבורג, פירושים וחדושים בירושלמי, ח"ג, עמ' 202. ונציע דוגמה אחת נוספת: 'מעשה ברבי שמעון בן אלעזר שבא ממגדל עדר... ראה אדם אחד שהיה מכוער ביותר. אמר לו ריקה כמה מכוער אתה... אמר לו ומה אעשה. לך לאומן שעשאני ואמור לו כמה מכוער כלי זה שעשית. כיון שידע רבי שמעון שחטא ירד מן החמור והיה משתטח לפניו, אמר לו נעניתי לך מחול לי...'. (אבות דרבי נתן נו"א פרק מא, מהדורת שכטר, סו א, וש"נ). בכך 'מחול לי' הוא פירוש ל'נעניתי לך'. והרי לך דוגמה מארץ-ישראל שכמוה מצויה גם בבבלי שהביא גינצבורג שם.

24 רבא נהג לפניו משורת הדין. וכיוצא בו מסופר בתוספתא פאה פ"ד ה"י, מהדורת ר"ש ליברמן, עמ' 58 וש"נ. ועוד נשוב למקור זה להלן, בהערה 62. ועל המחצית השנייה של המאה השלישית, שהיתה מלאה תהפוכות פוליטיות וכלכליות, בייחוד בפרובינציות של האימפריה הרומית בארצות המזרח של הים התיכון, אנו שומעים: 'ר' תנחום בר חייה פתח "ביום טובה היה בטוב" (קהלת ז, יד)... אמר ר' אחא "ביום טובה היה בטוב וביום רעה ראה" וגו' (שם, שם). אם באת רעה לחבירך (אם ירד מנכסיו) הוי מסתכל בו היאך לזכות בו ולפרנסו כדי שתקבל מתן שכרו. ר' תנחום בר חייה כך היה עושה בשעה שהייתה אמו לוקחת לו ליטרא שלבשר מן השוק היתה לוקחת שתים אחת לו ואחת לעניים. ובשעה שהיתה לוקחת אגודה שלירק מן השוק היתה לוקחת שתים אחת לו ואחת לעניים. על שם "גם את זה לעמת זה עשה האלהים" (שם, שם). עניים ועשירים כדי שיהיו זכים אלו עם אלו ויהיו מזכים אלו את אלו. לפיכך משה מזהיר את ישראל ואומר להם (ויקרא כה, לט) "וכי ימוך אחיך" וגו' (ויקרא רבה פרשה לד ה, מהדורת מרגליות, עמ' תש"פ—תשפ"א, וש"נ). ועל ראשית המאה הרביעית לערך ראה דבריו של ר' יונה, ויקרא רבה פרשה לד א, מהדורת מרגליות, עמ' תשע"ג.

שאם ילך לאכסניא יקבלו חברו. יום ראשון מקבלו יפה ומאכילו עופות. יום שני מאכילו בשר, בשלישי מאכילו דגים, ברביעי מאכילו ירק, כך פוחת והולך עד שמאכילו קטנית' (במדבר רבה פרשה כא סימן כה וש"נ)²⁵.

והרי לך רשימה של מזונות, מן העופות היקרים ביותר ועד לקטנית הזולה, מאכלם של העניים. אלו הן עדויות מכוונות מארץ-ישראל ומבבל כאחת²⁶. ואמנם כך היו נוהגים בפועל בהכנסת האורחים. נציע רק דוגמה אחת מארץ-ישראל וכמה מקרים שאירעו בבבל. בירושלמי, שביעית, פ"ו לז ע"א, מספר עולא בר ישמעאל בשם רבי חנינה: 'רבי ורבי יוסי בר יהודה נחתון לעכו, ואיתקבלון גבי ר' מונא. אמרין ליה רבי עשה לנו לפס אחד של ירק, עבד לון קופד. למחר אמרין ליה רבי עשה לנו לפס אחד של ירק. עבד לון תרנגולתא...' (רבי ... ירדו לעכו ונתאכסנו אצל ר' מונא. אמרו לו עשה לנו קדרה אחד של ירק, עשה להם בשר. למחרת היום חזרו על בקשתם מאתמול. ור' מונא עשה להם תרנגולת)²⁷. ואמנם רבי מונא קיים הלכה למעשה את מה ששמענו למעלה בדרשות על שמונת ימי החג. ואין בדרשות ההן, כאמור, אלא עדות למציאות הרווחת.

ודוגמה אחת מבבל. פעם אחת נזדמן רב פפא לעיר תואך²⁸. כשהגיע לשם 'אמר אי איכא צורבא מרבנן הכא איזיל אקבל אפיה. אמרה ליה ההיא סבתא, איכא הכא

25 השווה לפסיקתא דרב כהנא בסוף פיסקא ביום השמיני העצרת, נוסחא אחרת, מהדורת ר"ש בובר קצ"ה ב. וראה פסיקתא דרב כהנא, ביום השמיני מהדורת מנדלבויס, ח"ב, עמ' 432—433. שם, במשל שהמשיל ר' אלכסנדרי אומר המלך (הקב"ה) לבנו (ליש-ראל): '... ועכשיו אני ואתה נשמח יום אחד (יום שמיני העצרת) ואיני מטריח עליך הרבה אלא תרנגול אחד וליטרא אחת של בשר ...'. מכאן שמלך רגיל אצל תרנגולת וליטרא של בשר. אולם ראה במדבר רבה פרשה כא כד: '... נגלגל אני ואתה במה שתמצא. ליטרא בשר או של דג או ירק ...'. זהו נוסח פחות אריסטוקראטי. הבבלי, סוכה נה ב, מביא אף הוא נוסח עממי. הקב"ה מבקש מאוהבו (ישראל) 'עשה לי סעודה קטנה'.

26 אין אנו אומרים שכך בדיוק היה מחירם של המאכלים הנזכרים. יש גם סדר אחר במיני הבשר, הכול לפי מנהג המקום, או אפשר לפי עונות השנה. לדוגמה: 'בנוהג שבעולם אדם מקבל אורח. יום ראשון שוחט לו עגל. יום שני שה. יום שלישי תרנגול. יום רביעי קיטנית ...'. ראה מדרש תהלים כג ג, מהדורת ר"ש בובר, צט ב. וראה גם תנחומא בובר, פרשת פנחס אות טז, עמ' 156, ושם בהערה סג. מכל מקום, הבשר על סוגיו השונים הוא בראש המזונות היקרים, והירק תמיד במקום האחרון.

27 בקשתו של רבי מר' מונא היא בגדר בדיקה ובחינה אם פסק-דינו, שמותר 'ליקח ירק במוצאי שביעית מיד' נתקבל ואם לאו. על זיהוי השם ר' מונא = מנא, ראה ז"ו רבינוביץ, שערי תורת ארץ ישראל, עמ' 69, ד"ה עוד. ברם ראה ר"ת אלבק, מבוא לתלמודים, עמ' 187 בהערה 94. ותיקונו של רבינוביץ, שם, עמ' 72, מ'מפתח של שמואל' ל'מפתח של שלמה', מצטיין בחריפות יתירה.

28 ראה למעלה בפרק חמישי, בהערה 133.

מנהגי אכילה ושתייה

צורבא מרבנן ורב שמואל שמיה ותני מתניתא. יהא רעוא דתהוי כוותיה²⁹. אמר מדקא מברכי לי בגוויה שמע מינא ירא שמים הוא. אזל לגביה רמא ליה תורא... (נדה לג ב). ותרגום הדברים: אמר (רב פפא) אם יש כאן תלמיד-חכמים אלך ואקביל פניו. אמרה לו סבתא אחת: יש כאן תלמיד-חכמים ורב שמואל שמו³⁰ והוא שונה משנה³⁰. יהי רצון שתהיה כמוהו. אמר: מאחר שברכה אותי להיות כמוהו סימן שירא-שמים הוא, הלך אצלו ושחט לו שור וכו'.

מקרה זה מעניין מן הבחינה החברתית. שומעים אנו על אשה אחת, שהעריכה מאוד חכם אחד שבעיר מגוריה. אכן, לא רבות הן העדויות שמסיחות לפי תומן, שמהן אפשר ללמוד על טיב יחסם של פשוטי-העם אל החכמים. וכן אנו למדים מכאן על טיב הכנסת האורחים של חכם מסוים, שמארח את רב פפא שבא לעירו ולביתו. וכיוצא בו נהג רב אשי, כפי שאנו שומעים להלן: 'רבי יהושע בריה דרב אידי איקלע לבי רב אשי. עבדי ליה עיגלא תילתא³¹...' (שבת יא א). וגם אמוראים אחרים היו מכבדים בעגלה משולשת את עמיתיהם שבאו לבקדם³².

על ביקור אחד של רבה בר רב הונא, שנודמן לביתו של רבה בר נחמן, מסופר במסכת שבת קיט א: 'קריבו ליה תלת סאוי טחיי. אמר ליה. מי הוה ידעיתון דאתינא. אמרו ליה. מי עדיפת לן מינה' (הגישו לו לרבה בנו של רב הונא שלושה 'רקיעין

29 כי"מ גורס: '... איתתא... ורב זוטרא שמיה... דתהא...'.
 30 על מונח זה ראה י"נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ח"ב, עמ' 813—814; ור"ח אלבק, מבוא לתלמודים, עמ' 19.

31 הערוך, ערוך השלם, כרך ו, עמ' 167, ערך עגל⁸, גורס: 'עגלא תולתא'. רש"י מבאר כאן עיגלא תילתא; 'שלישי לבטן שהוא משובח מפני שהבהמה בקטנותה אינה עדיין בכחה והולד ראשון ושני אינו בריא'. והקשה עליו בתוספות הרא"ש, עמ' 36: '... וקשה מיהא דאמרי' [סנהדרין סה ב] "כל מעלי יומא דשבתא מיברו להו עיגלא תילתא". הילכך נראה עיגלא תילתא היינו שמן וזין ובריא שגדל שלישי'. וראה שם בהערת המהדיר, הערה 364. וראה ר"ש ליברמן, 'יונית ויונות בארץ ישראל', עמ' 288. ועל הגשת בשר לרב יצחק בריה דרב משרשיא בבית רב אשי ראה חולין קד ב. 32 ראה, לדוגמה, שבת קלו א, על רב פפא ורב הונא בריה דרב יהושע, שביקרו בביתו של רב אידי בר אבין (ראה שם בדק"ס אות מ וראבי"ה ח"א, עמ' 356, סימן רפ"י); עירובין סג א — על רבי אלעזר מהגרוניא ורבי אבא בר תחליפא, שנתארחו בביתו של רב אחא בריה דרב איקא; חולין קלג א — על רבא ורב ספרא, שביקרו בביתו של מר יוחנא בריה דרב חנא בר אדא (ראה בדק"ס אות כ). ודוגמה אחת מארץ ישראל: במגילה ז סע"א מסופר, שרבי יהודה נשיאה שלח לר' הושעיא 'אטמא דעיגלא תלתא וגרבא דחמרא' כמשלוח מנות. רבי אבהו מרוב חיבוב מצוות סעודת מלווה מלכא היו מכינים לו עגלה משולשת, ראה שבת קיט ב. וראה גיטין נו א בסיפור על קמצא ובר קמצא. והדברים עתיקים. גם במקרא מסופר, שלעתים היו מכבדים אורח מכובד בעגל או בכבש. ראה מ' הון, אנציקלופדיה מקראית, כרך ד, עמ' 551—552, ערך מאכלים ומשקאות. והוא מוסיף שם: 'מידתם של המצניעים היתה לתת לפני האורח לחם ולא בשר'. לעניין זה השווה בראשית רבה, פרשה מח יא, מהדורת תיאודור—אלבק, עמ' 488—489.

פרק תשיעי

טחין פניהם בשומן אליה או בשמן, רש"י³³. אמר להם: כלום ידעתם שאבוא?
אמרו לו: כלום אתה עדיף ממנה [כלום אתה חשוב לנו מן השבת. לכבוד השבת
הכנום ולא היינו יודעים שתבא, רש"י]³⁴.

החכם מצפה אפוא שבבואו לביקור אצל אחד מעמיתיו (וכיוצא בו אצל תלמידיו³⁵),
יכובד במאכלים יקרים, ובהם, בדרך כלל, תפס מקום בראש בשר שמן. וכיוצא בו
נהגו גם בפועל בעלי-בתים, בשעה שחכמים היו מזדמנים לבתיהם. וכבר זכרנו דבר
זה במקום אחר, כשדיברנו למעלה על טובות-הנאה שונות³⁶.

נסכם סיכום-ביניים. ראינו, שבדרך-כלל היו מרבים בבשר (וביין) בשבתות
ובימים-טובים, ובהזדמנות חגיגית מיוחדת, כגון שאורח חשוב נודמן לביקור. מסתבר
שבשר על כל סוגיו, בשר-בקר, עגל, צאן ועופות, היה בגדר מעדנים בבתיהם של
רוב יהודי בבל (ובדומה לכך היה המצב בארץ-ישראל). וביותר שומעים אנו על
מציאות זו בין הרבנן, הם חכמי הישיבה בבבל. כבר בקשר להקזת דם ראינו, שלא
היתה הפרוטה מצויה בידיהם של החכמים לקנות לעצמם מעט בשר, ואילו עכשיו
נציע עדות נוספת, והפעם עדות ספרותית. נראה שהמלה בשר היו משתמשים בה
כבמיטאפור, במובן טעם טוב (ונכון). לדוגמה: 'דרש רבא מאי דכתיב "ויותר מהמה
בני הזהר עשות ספרים הרבה אין קץ ולהג הרבה יגיעת בשר" (קהלת יב, יב) ...

33 אולם ר"י אלנקאווה, מנורת המאור, מהדורת ענעלאו, ח"ג, עמ' 593, גורס: 'תלת סאני
טחיי, פי' בשר שמן ביותר'. הערוך, ערוך השלם, כרך ד, עמ' 19—20, ערך טח¹ גורס:
'קריבו ליה ג' סאני טחיי. פירוש ג' סאים פת שהיו פניו טחין מלמעלה דבר מעולה ...'.
ועל שינויי-נוסח ראה ראבי"ה ח"א, עמ' 248.

34 באיכה רבה פ"ג ו מסופר: 'ר' חייא רבא אזל לדרומא (לוד) ואיתקבל גבי רבי
יהושע בן לוי. אייתו לקמיה עשרים וארבעה תבשילין. אמר ליה. בשבתא מה אתון
עבדין. אמר ליה אנן כפלין להון. לבתר יומין אתא רבי יהושע בן לוי לטבריא ואית-
קבל גבי ר' חייא רבא ויהב לתלמידו דר' יהושע דרכמונין. ואמר להון זילו ועבידו
לרבכון כמנהגיה'. בכ"י רומי, שהו"ל ר"ש בובר, עמ' סה ב — סו א, גורס: רבי חייא
בר אבא. וניכר שגירסה זו קרובה להיות המקורית, שכן מן הבחינה הכרונולוגית קצת
קשה להניח שרבי חייא, אף אם נקבל את המסורת שלפיה נפטר אחרי רבי יהודה
הנשיא, ראה כתובות קג ב, חי עד למחצית המאה השלישית. ז' בכר, אגדת אמוראי
ארץ ישראל, כרך א, ח"א, עמ' 124, מקבל את גירסת הדפוס שמדובר ברבי חייא רבה.
וכיוצא בו אצל היימאן, תולדות תנאים ואמוראים, עמ' 637, טור א—ב. ולהכנסת
האורחים ולרמת-מחייתו של רבי יהושע בן לוי ראה את דבריו בבבא בתרא קמ"ו רע"א,
שהבאנום למעלה בהערה 16. לא מן הנמנע, שדבריו שם משקפים את מצבו הכלכלי
הקשה בצעירותו, קודם שנשא אשה וקודם שנעשה 'ראש' בלוד.

35 ראה, לדוגמה, דבריו של רב נחמן לתלמידיו-חכמיו: 'במטותא מינייכו ביומא דהקזה
אמרו לביתייכו נחמן איקלע לגבון', שבת קכט א. ופירש רש"י: 'הרבו בסעודה כאילו
אני סועד אצלכם'.

36 וראה דבריו של בן זומא על ההבדל בין 'אורח טוב' ל'אורח רע' בתוספתא ברכות
פ"ו (פ"ז) ה"ב, מהדורת ליברמן, עמ' 34. והנ"ל, תוספתא כפשוטה, ח"א, עמ' 105—
106, ד"ה זכור.

אמר רב פפא בריה דרב אחא בר אדא משמיה דרב אחא בר עולא³⁷ מלמד שכל המלעיג³⁸ על דברי חכמים נידון בצואה רותחת. מתקיף ליה רבא מי כתיב לעג. "להג" כתיב. אלא כל ההוגה בהן טועם [בהן] טעם בשר' (עירובין כא ב). ואין 'טעם בשר' טעם משובת, אלא אם אנו מניחים שהבשר היה בגדר מעדן בפיהם של שומעי דבריו הנזכרים של רבא (אף כי ברור שסוף המקרא השפיע על רבא).

וקרוב לזה אנו שומעים במסכת בבא בתרא כב א. מסופר שם על רב אדא בר אבא³⁹, שפנה אל חכמי ישיבת פומבדיתא, שבראשה עמד אביי, ואמר להם: 'אדמרגמיתו גרמי בי אביי תו אכלו בשר (שמינא) בי רבא'. אולם הערוך גורס: 'עד שמגרסיתו גרמי בי אביי...'⁴⁰. וכך אולי גם גרס רש"י, שמבאר: 'שהיה רגיל לומר לתלמידים עד שאתם הולכים אצל אביי לגרס עצמות, כלומר ללמוד שלא לשובע. בואו ולמדו הלכות צהובות⁴¹ מרווחות אצל רבא'⁴². מכל מקום, לפי שתי הגירסות, אין בשר כאן אלא שם נרדף למעדן.

וכיוצא בו בארץ-ישראל, שהמלה בשר היתה מעוררת אסוציאציות של טעמה הטוב (והנכון), של הלכה מסוימת, או אם אחד היה מאכיל בשר (שמן) לחברו בחלומו מובנו שיפרש לו את טעמה של ההלכה. כך, לדוגמה: בתוספתא מעשר שני פ"ב ה"ה (מהדורת ליברמן, עמ' 250) שונה התנא: 'סלע של מעשר שני ושל חולין שנתערבו

37 על הוואריאנטים של שם זה ראה דק"ס, אות ת.

38 וי"ג: 'הלועג'. ראה על גירסה זו, ועל שינויים נוספים של המאמר, בדק"ס, אות א.

39 וי"ג: 'רב אדא בר אהבה'. ראה דק"ס, באות ר. וכך היא גם גירסת מדרש הגדול, ויקרא, פ' בהר, מהדורת רבינוביץ, עמ' 625—626. וכן בספר המעשיות, מהדורת גסטר, עמ' 147. וכיוצא בו גורס ביוחסין השלם, עמ' 106, ערך רב אדא בר אהבה. ועל הקושי הרב בחילוף שם זה ראה הר"ח אלבק, מבוא לתלמודים, עמ' 354—355. וראה בספרי, ראשות הגולה בבבל בימי המשנה והתלמוד, עמ' 25 בהערה 36. וראה Bacher, Tradition und Tradenten, עמ' 478 בהערה 11. וראה למעלה בפרק שישי, בהערה 93.

40 ראה ערוך השלם, כרך ב, עמ' 369—370, ערך גרס, ובהערה 4 של קוהוט. וכן גרס בספר המעשיות הנזכר בהערה הקודמת, וראה דק"ס באות ד. ויש בגירסה זו משחק מלים; גרס במובן ללמוד וגם לטחון = לשבר. והניגוד הוא בין שבירת עצמות לבין אכילת בשר שמן.

41 פירוש, כפי הנראה, הלכות מאירות פנים ונרדף למוחוורות. וקרוב לזה בצירוף 'פנים צהובים' = פנים צוהלות = זחלין אפוי. ראה ר"ש ליברמן, על הירושלמי, עמ' 7. פסיקתא דרב כהנא, פרה אדומה, מהדורת מנדלבוים, עמ' 67, ובהערה לשורה 18. וראה ז' בן-חיים, חקרי מלים, תרביץ, יב (אב), ת"ש, עמ' 75—77. הוא מעיר, שם, על 'צהב' במובן כעס. ועל הביטוי המקביל 'נתכרכמו פניו'. וקדם לו בזה J. Preuss, Biblische und talmudische Bezeichnungen der Gesichtsfarbe, in: Festschrift S. Carlebach, Berlin 1910, SS. 227, 228.

42 ומעניין וגם נועז במקצת הוא פירושו של המיוחס לרבינו גרשום, שפירש: '... שהיה רגיל לומר לתלמידי אביי כל זמן שאתם מגררין עצמות שאין בהן לחלוח בי אביי יכולין אתם ללמוד תורה כשורה וכהלכתא בי רבא. לפי שאביי לא למד כל כד' (I).

מביא בסלע מעות. בן עזיי אומר בשתיים... רבי זעירא לא הבין טעמו של בן עזאי (ר"ש ליברמן, תוספתא כפשוטה, עמ' 733). ובירושלמי, מעשר שני, פ"ב נג ע"ג, מסופר: 'ר' זעירא אמר מה בחלמה מיכל (כך בכ"י רומי⁴³) לעולא בר ישמעאל קופדה⁴⁴ שמנה. למחר אתא שאיל ליה. אמר ליה למה שתיים, אמר ליה... ותר-גומו: רבי זעירא חלם שעולא בר ישמעאל אוכל בשר שמן, למחרת היום הלך ושאל אותו. והוא אמר לו. בכך, החלום שבו עולא אוכל בשר שמן מתפרש: 'וזה לרמוז שהוא יודע הטעם של בן עזאי' (כך פירש פני משה)⁴⁵.

על יסוד בדיקה בחמישה תחומים: בנוהג של אכילת בשר לאחר הקזת דם, בדין עונג שבת ושמחת יום-טוב, בדין התמיכה באדם שירד מנכסיו, בדין הכנסת אורחים, והבדיקה הלשונית של המלה בשר במובן מעדן, קיבלנו עדות מכוונת שאכילת בשר יום-יום היה נוהגם של עשירים או אמידים. ואם שמענו למעלה על אמוראים, שהיו רגילים אצל בשר בסעודות בימי החול, הרי האנשים הללו אפשר למנותם עם שכבת האמידים שבין יהודי בבל (וגם בין יהודי ארץ-ישראל).

ולחיזוק דעתנו נביא עכשיו עוד מקורות קונקרטיים מבבל. ונפתח בדברי הגמרא בשבת קמ ב (שכבר הבאנו למעלה בפרק שביעי), בדבריו של רב חסדא: 'אנא לא בעניותי אכלי ירקא. ולא בעתירותי⁴⁶ אכלי ירקא. בעניותי⁴⁶ משום דגריר⁴⁷,

43 ראה ר"ל גינצבורג, שרידי הירושלמי, עמ' 370.

44 ר"ש סיריליאן גורס כאן, ובהרבה מקומות אחרים, 'קופר'. על חילוף זה בין קופד בדלי"ת לבין קופר ברי"ש ראה ר"ש בובר, פסיקתא דרב כהנא, קסד ב בהערה קנב. וראה בראשית רבה פרשה יט א, מהדורת תיאודור—אלבק, עמ' 170, במנחת יהודה לשורה 4; קרויס, קדמוניות התלמוד, כרך ב, ח"א עמ' 212.

45 ר"ש סיריליאן גורס: 'בחלמא אמרין ליה כדייכל לעולא בר ישמעאל קופרא שמינה'. והוא מפרש: 'כשיאכיל (זעירא) לעולא בר ישמעאל בשר שמן, כלומר שיסביר לו פנים הוא יפשרנה לו'. וראה ברכות נו א על אביי ורבא, שפנו אל 'בר הדיא' פותר החלומות. באחד מחלומותיהם הקרו בפניהם את המקרא 'שורך טבוח לעיניך ולא תאכל ממנו' וגו' (דברים כח, לא). ופתר להם את החלום, לרבא—לרעה, משום שלא שילם לו, ולאביי—לטובה, משום ששילם לו בעד הגדת הפתרון. ואלו דבריו של בר הדיא: '... מרווחא עסקך ואהני לך למיכל בשרא. לרבא אמר ליה. מיפסדא עסקך ולא אהני לך בשרא למיכל' (לפי גירסת כ"מ). אף שאין למדים מן החלומות, ראויים הם הדברים להצטרף לעדויות מפורשות אחרות, שמי שמצליח בעסקיו יכול לאכול בשר. ושם, בהמשך הגמרא: 'אמרי ליה חזן בישרא על פום דני. לאביי אמר ליה בסיס חמרך ואתו כולי עלמא למזבן בשרא וחמרא מינך. לרבא אמר ליה תקיף חמרך ואתו כולי עלמא למזבן בשרא למיכל ביה' (ראה דק"ס באותיות ד—ה). בספר המעשיות שהו"ל גסטר, עמ' 142 גורס: 'אמרי ליה חזינן בסרא דמחת אפום דנא. לאביי אמר ליה מיחבב עסקך כבשרא (!). ולרבא אמר סרי עסקיה כבשרא'. והרי לך משחק-מלים נפלא ומשעשע. והשווה גם חלומו של האיש שבא לפני ר' ישמעאל בר' יוסי, שראה בחלומו כרם. ירושלמי מעשר שני פ"ד נה סע"ב—רע"ג.

46 המאירי, בית הבחירה, שבת, עמ' 552, גורס: 'בעניותאי... ובעתירותאי...'.
47 וי"ג: 'דגריד', ראה דק"ס, באות ט.

בעתירותי דאמינא היכא דעייל ירקא ליעול בשרא וכוורי' (אני לא אכלתי ירק בעוניי [בצעירותי] ולא בעשירותי, בעוניי משום שהירקות מעוררים [תיאבון] ובעשירותי לא אכלתי מהם, שאמרתי [מוטב] שבמקום הירק יבוא הבשר והדגים). כאן יש לנו עדות חד-משמעית על מנהגי האכילה של תלמידי-חכמים, עניים ועשירים כאחד. מדבריו של רב חסדא אנו למדים לא רק על עלייתו במעמדו הכלכלי — דבר זה כבר העסיק אותנו למעלה בפרק שביעי — אלא על מצבם הכלכלי של חכמים צעירים, במחצית השנייה של המאה השלישית בסורא — מתא-מחסיא, שידם לא השיגה לקנות לעצמם ולבני-ביתם מעט בשר. שכן בהמשך הגמרא אנו שומעים, שרב חסדא היה משיא עצה לתלמידיו: 'בר בי רב דזבין אומצא ליזבן אונקא⁴⁸ דאית בי תלתא מיני בישרא' (תלמיד שקונה בשר יקנה צוואר [כך פירש רש"י] שיש בו שלושה מיני [מטעמים, רש"י] בשר [שמן וכחוש וגיד הצואר, רש"י]). העולה מכאן שחכמים צעירים, כאמור, לא היו רגילים בבשר. ורשאים אנו להניח שרב הונא, בן-עירו ובן-זמנו של רב חסדא, פנה בראש-וראשונה אל התלמידים בני ישיבתו בדבריו הבאים: 'כל עיר שאין בה ירק אין תלמיד חכמים רשאי לדור בה' (וי"ג: בתוכה). ופירש רש"י: 'לפי שהירק טוב למאכל ונלקח בזול ויכול לעסוק בתורה' (עירובין נה ב.). מכל מקום, רב חסדא לאחר שנעשה עשיר היה רגיל אצל בשר בכל יום ויום⁴⁹.

וכשם שרב חסדא ובני רב פפא בר אבא (ראה בראש פרקנו) היו רגילים בבשר כל יום ויום, כיוצא בו אנו שומעים גם על אמוראים אחרים בבבל. בחולין מד ב אמר רבא⁵⁰ שבכל יום ויום מוכרים לו בשר משובח⁵¹. ואף שמענו למעלה (בפרק הראשון) את דבריו של רבא (יבמות סג א): 'מאה זוזי בעיסקא כל יומא בישרא וחמרא. מאה זוזי בארעא מילחא וחפורה' (מאה זוז בעסק [אוכל] בכל יום בשר [ושותה] יין. מאה זוז בקרקע [בעבודת האדמה, אוכל] ירקות). ומענינים מאוד הם דבריו של רבא במסכת כתובות סא א: 'אמר רב הונא הכל משהין בפני השמש חוץ מבשר ויין. אמר רב חסדא בשר שמן ויין ישן. אמר רבא בשר שמן כל השנה כולה יין ישן בתקופת תמוז'. ופירושם של הדברים הוא כך: 'כל דבר יכול רבו

48 הערוך, ערוך השלם, כרך ו, עמ' 226, ערך ענק, גורס: 'עונקא'. ומפרש: 'ויש בו שלשה מיני בשר שמן כחוש ולבן'.

49 וזאת על אף שרב חסדא היה חסכן גדול, כמעט קמצן. ראה, לדוגמה, בבא קמא צא ב. אולם ראה על אבא חלקיה בתענית כג ב, שנהג כיוצא בו משום חסידותו.

50 כך גורסים כל כתבי-היד לפי דק"ס, אות א, ולא 'רבה' כמו שבדפוסים החל מדפוס פפד"מ.

51 וכבר הזכרנו מקור זה למעלה, בפרק שישי, בקשר לטובות-הנאה של אמוראי בבבל.

לאכול בפניו (לעיני המשרת) ואינו צריך ליתן (לו) לאלתר, חוץ מבשר ויין שמצערין את השמש מרוב תאוותו עליהם' (שיטה מקובצת).

שלושה חכמים נודעים, שלושתם ראשי ישיבה, שני הראשונים בסורא — מתא- מחסיא, ורבא בפומבדיתא, כולם היו אפוא עשירים, כפי שכבר ראינו למעלה, רגילים בבשר ויין בכל יום, ומשמיעים את דעתם על מידת החובה להאכיל את המשרת בשר ולהשקותו יין. ושים לב, שהמשרת 'תאוותו עליהם'. ורש"י מבאר: 'הכל משהין לפני השמש המשמש בסעודה ואוכלין בפניו ושוהין מלהאכילו עד שיקומו הקרואים. חוץ מבשר שמן ויין ישן שמתאוה להם ומצטער...'⁵². לפנינו הבחנה ברורה מאוד בין מי שיש בידו, ולבין מי שאין ידו משגת לאכול בשר ולשתות יין. מי שרגיל אצל בשר ויין, סימן הוא למעמדו הכלכלי הגבוה.

עובדה זו תתברר גם מתוך העיון במושג לשון הרע. במסכת ערכין טו ב, שואלת הגמרא: 'היכי דמי לישנא בישא'. והיא משיבה: 'רבא'⁵³ אמר כגון דאמר איכא נורא בי פלניא. אמר ליה אביי מאי קא עביד. גלויי מילתא בעלמא הוא. אלא⁵⁴ דמפיק בלישנא בישא. דאמר היכא משתכח נורא אלא בי פלניא דאיכא בשרא וכווריי'. לדעת רבא⁵³ לשון הרע הוא, כאשר אדם אומר ישנה אש בביתו של פלוני. ופירש רש"י: 'דמשמע עשיר הוא. וכל שעה מצוי אש בביתו לבשל תבשילין'⁵⁵. השיב כנגדו אביי: אין בכך משום לשון הרע, שכן הלה רק גילה שאש מצויה בביתו של זה, אלא⁵⁴ שאמר היכן מצויה אש בבית פלוני שיש שם בשר ודגים. 'כלומר עשיר הוא. ויש לו בשר ודגים ואינו מחוסר כלום. ויכול ליהנות לאחרים ואינו מהנה'

52 ועל האיסור להפלות עבד לרעה במאכל ובמשתה אנו למדים בספרא, בהר, פרק ז, מהדורת ווייס, דף קט ע"ג—ע"ד הכתוב: 'יהיה עמך' (ויקרא כה, לט—מ) גדרש: 'עמך במאכל עמך במשתה... שלא תהא אוכל פת נקייה והוא אוכל פת קיבר. אתה שותה יין ישן והוא שותה יין חדש...'. וראה שם במסורת התלמוד. ובתוספות לקי' דושין טו א ד"ה ואידך. וראה מסכת עבדים, מהדורת קירכהיים, עמ' 26; ושם, מהדורת היגער, עמ' נו.

53 בשיטה מקובצת גורס: 'רבה'. אולם בכתב-יד מינכן גורס: 'אמר רבא' פעמיים. ועוד גורס שם: '... אלא דמפיק בלשון הרע ואמר... בי פלניא ומילתא היא...'. ובהמשך הגמרא בא מאמר של רבא בדין לשון הרע, ואביי מגיב בחריפות. אילו היתה הגירסה המקורית 'רבה', קצת קשה היה להניח שאביי היה מגיב בחריפות על דברי רבו ודודו ומחנכו. ראה, לדוגמה, רש"י, גיטין לד רע"ב, ד"ה והלכתא כנחמני; ורש"י לשבועות יז א, ד"ה בעא מיניה אביי מרבה. אולם אין בידי להכריע מהי הגירסה המקורית.

54 אלמלא דמיסתפינא הייתי אומר, שצריך לקרוא 'אמר ליה' (רבא או רבה) ולא 'אלא'. אפשר שהיה כתוב א"ל, או אל', ומעתיק אחד פתח את ראשי-התיבות וכתב אלא. על תופעה זו בתלמוד ראה הרב ר' מרגליות, מחקרים בדרכי התלמוד וחידותיו, עמ' כד. ואם יש יסוד-מה בהשערתנו, הרי לנו שתי שיחות בין רבה (או רבא) לבין אביי, כשהשני אינו חולק אלא שואל בלבד, או מעיר על הדברים. במקרה זה יש להעדיף את הגירסה 'רבה' על 'רבא', לפי שעל האחרון היה אביי חולק, ולעתים בחריפות.

(רש"י לעין-יעקב, ד"ה אלא בי פלניא)⁵⁵. מכאן ברור שאדם שבביתו מצויים בשר ודגים בכל שעה (בכל יום) נחשב לעשיר בבבל. ועל אמוראים אחדים בבבל מסופר, שהיו אוכלים 'אומצא' בשעות הבוקר. כך, למשל, מסופר בקידושין ל א על רבי חייא בר אבא לא טעים אומצא עד דמייתי לינוקא ומוספי'. ופירושם של הדברים לפי רש"י: רבי חייא בר אבא⁵⁶ לא טעם 'בשר מעט בגחלים, היו רגילין לטעום בבקר עד שמהדר לו (שחזור עמו) מה שקרא אתמול ומלמדו עוד פסוק יותר'. ובהמשך הגמרא, שם, מסופר על רבה בר רב הונא לא טעים אומצא עד דמייתי לינוקא לבי מדרשא⁵⁷. ובחולין קז ב מסופר על רב הונא בן סחורה שהאכיל אומצא לרב המנונא. פעם אחת, כשביקר רב בבית ראש הגולה, רצה לאכול שם מבשרו של צבי צעיר באומצא (חולין נט א). מנהג זה של יהודי בבל, ובכללם כוהנים שחיו בימי הבית השני, לאכול אומצא, כלומר בשר אשר 'אינו צלוי כל כך בתנור. אלא מולחו מאד וצולוהו כל דהוא על הגחלים' (רש"י חולין נט א)⁵⁸, עורר סלידה אצל בני ארץ-ישראל. וכבר שנוי הוא במשנה קדומה: 'תל (יום הכפורים) להיות ערב שבת שעיר שליום הכפורים נאכל לערב. הבבליים אוכלין אותו כשהוא חי מפני שדעתן יפה' (מנחות פ"א מ"ז). הכוונה, כפי הנראה, לכוהנים שעלו לרגל לירושלים מבבל שהיו אוכלים את בשרו של השעיר באומצא⁵⁹. והסיום של המשנה: 'מפני שדעתן יפה', בא בירושלמי, פאה

55 המהרש"א דחה את פירושו של רש"י, ומבאר שהכוונה שפלוגי הוא רעבתן, והוא לשון הרע. ובמיוחד לרבינו גרשום מבאר: '... כששואלין בני אדם איכן ניקח אש. והוא אומר יש בביתו של פלוגי שמתקנין שם כל היום מאכל'.

56 כ"מ גורס: 'ר' חייא בר אבין'. לפי זה מדובר בחכם בבלי. ושם שינויים נוספים. וראה בהערה הבאה.

57 ברם רבינו חננאל גורס: 'רבה בר רב הונא לא הוה טעים מידי עד דמקרי ליה לינוקא ומוספיה'. ראה אוצר הגאונים, קידושין, לקוטי פירוש ר"ח, עמ' 24. וכ"מ גורס: '... לא טעים עד דמקרי לינוקא ומוספי'.

58 וקורב לזה פירש רש"י בכמה מקומות. בשבת קמב ב, ד"ה לאומצא, מבאר: '... שיש בני אדם שדעתן יפה ואוכלים בשר חי וקרו לה אומצא'. ראה על עניין זה בפנים בסמוך. בשבת הנזכר מדובר בבשר יונה. בשבת קכח א מדובר בבשר אווז, שממנו ראוי לאכול באומצא. וראה, המאירי, בית הבחירה שבת, עמ' 507; אף הוא מפרש אומצא כ'בשר חי'.

59 ראה ר"ש ליברמן, משהו על מפרשים קדמונים לירושלמי, ספר היובל לאלכסנדר מארכס, עמ' רצז, בסוף הערה 52. דברים מוזרים על אכילת האומצא כתב קרויס. לדעתו, היו ה'בבליים' שאכלו בשר חי והנזכרים בירושלמי פאה, לא-יהודים. והראיה המדומה שלו היא ממסכת עירובין כט סע"ב, שם אומר רב יוסף: 'דהני פרסאי אכלי טבהקי בלא נהמא'. הוא סובר, ש'טבהקי' פירושו בשר (חי). ראה בספרו, Talmudische Archäologie, כרך א, עמ' 483, בהערה 509. ברם גייגר, בתוספות הערוך השלם, עמ' 199, ערך טבהק, מבאר שטבהק הוא 'חתיכת שה צלוי'. פונק, Die Juden in Babylonien,

פ"ח כא רע"א בשינוי לשון: 'מפני שדעתן מקולקלת'. י"נ אפשטיין סובר, שהלשון 'יפה' שבמשנה הוא 'כינוי של תנאים בבליים' (מבואות לספרות האמוראים, עמ' 607). ופרופ' ליברמן סובר, שהירושלמי 'הוא תיקון סופרים ואין צורך בו'. לדעתו, כוונת התנא במשנה ש'דעתם חזקה, שאינה בוחלת בשום דבר'⁶⁰.

מכל מקום, אמוראי בבל הנזכרים שהיו אוכלים אומצא בשעות הבוקר בימות החול, או בשבת (ראה, לדוגמה, שבת קמ"ב ב, דבריו של רבא), היו עשירים. ואין צריך לומר שבית ראש הגולה, ששם נתכבד רב באומצא, כאמור למעלה, היה בית משופע בכל טוב. לעתים קרובות מבזבזו היו שם הרבה כסף, ואורחות חייהם נצטיינו בפזרנות⁶¹.

היצע וביקוש של בשר

מסקנתנו, שרק אמוראי בבל העשירים השיגה ידם לאכול בשר יום-יום, אינה עומדת בסתירה למסקנה שאליה הגיע פרופ' ליברמן, שבבבל היה הבשר זול בעוד אשר בארץ-ישראל היה ביוקר⁶², שכן הזכרים אמורים בהכללה וההשוואה היא רק יחסית.

כרך ב, עמ' 10, הסיק מן הגמרא בעירובין, שם, שאכלו בשר בלא לחם, על מידת התפשטותו של גידול הבהמות בפרס בימיו של רב יוסף.

60 ראה הרצאתו, ארץ ישראל ויהדות העולם בתקופת המשנה והתלמוד, בקובץ הרצאות לזכר משה (מוש) חביב, אוניברסיטת תל-אביב, 1971, עמ' 30. הרמב"ם, בפירושו למשנה, לפי תרגומו של הרב י' קאפח, מבאר: '... שהבבליים היו אוכלים אותו חי בלי בישול משום חזק מעיהם וזו עניין שדעתן יפה'.

61 ראה בספרי, ראשות הגולה בימי המשנה והתלמוד, פרקים י-יב.

62 ראה תוספתא כפשוטה, ח"א, עמ' 186, ד"ה ובבבל. וגם בהרצאתו, ארץ-ישראל ויהדות העולם בתקופת המשנה והתלמוד, קובץ הרצאות לזכר משה (מוש) חביב, אוניברסיטת תל-אביב, 1971, עמ' 34—35. ברם גם בארץ-ישראל היו העשירים אוכלים 'ליטרא' של בשר בסעודתם. ראה, לדוגמה, דרשתו של רבי יוחנן על המקרא, משלי ג, לג 'מארת ה' בבית רשע ונוה צדיקים יברך': "'מארת ה' בבית רשע" זה פקח בן רמליהו שהיה אוכל מ' סאה גוזלות בקינוח סעודה. "ונוה צדיקים יברך" זה חזקיה מלך יהודה שהיה אוכל ליטרא ירק בסעודה' (סנהדרין צד ב). ובשינוי-מה מובא בילקוט שמעוני למשלי רמז תתק"ו על המקרא: 'צדיק אכל לשבע נפשו ובטן רשעים תחסר' (משלי יג, כה): 'דבר אחר "צדיק אוכל לשובע נפשו" זה חזקיה מלך יהודה. אמרו עליו על חזקיה מלך יהודה שהיו מעלים על שולחנו שתי אגודות של ירק וליטרא בשר בכל יום. "בטן רשעים תחסר" זה פקח בן רמליהו שהיה אוכל שלש מאות גוזלות בקנוח של סעודה' (וראה גם בילקוט שמעוני למשלי רמז תתקל"ה). וראה תענית ל א במחלוקת חכמים ור' מאיר בדין שינוי סעודה ערב תשעה באב. וכיוצא בו, מקור שסח לפי תומו, במדבר רבה פרשה כא סימן כד, וש"נ. וגברייתא אחת, בבא בתרא פט א, מביא התנא דוגמה של לוקח שביקש מן המוכר 'עשר ליטרין'. ועוד. ועל מחיר הבשר בארץ-ישראל, ראה, למשל, דברים רבה כ"י אוקספורד, שהו"ל ר"ש ליברמן, עמ' 126 בהערה 2 ועוד. ואף קרויס, Talmudische Archäologie, כרך ב, עמ' 378—382, סובר שהמזון, ובכלל זה בשר, היה יותר יקר בארץ-ישראל מאשר בבבל.

יתירה מזו, קודם שאפשר לקבוע את מחירו של הבשר בבבל, הרי ברור מראש שלא כל סוגי הבשר שווים הם במחירם, ולא כל הזמנים שווים, וגם לא בכל היישובים בבבל היה מחיר הבשר אחיד (או מחירם של מצרכי מזון אחרים). והדברים הללו עולים מן התלמוד עצמו. לדוגמה: במסכת כתובות ג ב — ד א שנויות הלכות אלו: '... ובשני לא יכנס. ואם מחמת האונס מותר ... מאי מחמת האונס. כדתניא הרי שהיה פתו אפוי וטבחיו טבוח ויינו מזוג. ומת אביו של חתן או אמה של כלה מכניסין את המת לחדר ואת החתן ואת הכלה לחופה. ובוועל בעילת מצוה ופורש ונוהג שבעת ימי המשתה ואחר כך נוהג שבעת ימי אבילות ...'. ובשולי ברייתא זו אנו שומעים הבחנות מסוימות של כמה מאמוראי בבבל: 'אמר רפרם בר פפא אמר רב חסדא לא שנו (שעורכים שבעת ימי המשתה) אלא שנתן מים על גבי בשר ("שוב אינו ראוי למוכרו במקולין", רש"י). אבל לא נתן מים על גבי בשר מזדבן (נמכר הבשר). אמר רבא ובכרך אף על פי שנתן מים על גבי בשר מזדבן ("שכיחי אינשי טובא [מצויים אנשים הרבה] ויש קופצים הרבה", רש"י). אמר רב פפא ובכפר אף על פי שלא נתן מים על גבי בשר לא מזדבן'. וכאן שואלת הגמרא: 'ואלא⁶³ דרב חסדא (שמבחין בין נתן מים על הבשר ולבין שלא נתן) היכי משכחת לה ("לא בכרך ולא בכפר", רש"י), אמר רב אשי כגון מתא מחסיא, דמפקא מכרך ומפקא מכפר' ("גדולה מכפר וקטנה מכרך", רש"י).

מכאן אנו למדים, שמידת הביקוש לבשר עולה בהדרגה מן הכפר, שבו הביקוש הוא מועט, אל העיירה, או העיר, שגם בה אין הביקוש גדול כמו בכרך⁶⁴ — הכול לפי גודל האוכלוסיה שלא עסקה בגידול בהמות במידה זו או זו. הקורלאציה האמורה היא ברורה כל כך ואינה צריכה להסבר. לפי הביקוש נעו, כמובן, גם המחירים של בשר על סוגיו השונים, כך שאי-אפשר לדבר בהכללה על מחיר הבשר בבבל. כיוצא בו, אנו רשאים להניח, היה המצב בארץ-ישראל.

אולם בבבל נוסף עוד גורם, שאפשר שהוא גרם למיעוט ההיצע של בשר. לא בכל הזמנים, ובעיקר לא בכל המקומות בבבל, היה מצוי שוחט. דבר זה אנו למדים,

63 כי"מ גורס: 'ואלה הא דרב חסדא'. והיא גירסה מדויקת. וכיוצא בו גורס כ"י ואטיקן 103.

64 המאירי, בית הבחירה, כתובות, עמ' 22, מסכם: '... דוקא בשאי אפשר למכור בלא פסידא כגון שטבחיו טבוח ושהוא בכפר, שאין הלוקחין מצויין ואע"פ שלא נתן מים על גבי בשר. או שהוא בעיר וכבר נתן מים על גבי בשר. שאף בעיר אין הלוקחין מצויין בה בכדי שיעור שקודם פסידא, הואיל ונתן מים על גבי בשר. אבל בכרך אפילו נתן מים על גבי בשר אסור ...'. ועל כפר — עיר — כרך, ראה קרויס, קדמוניות התלמוד, כרך א, ח"א, עמ' 22—37, ושם, עמ' 23, בהערה 1.

למשל, מחולין צה ב: 'רב נחמן⁶⁵ מנהרדעא איקלע לגבי רב כהנא לפום נהרא⁶⁶ במעלי יומא דכפורי. אתו עורבי שדו כבדי וכוליתא. אמר ליה. שקול ואכול דהאידינא דהיתרא שכית טפי' (רב נחמן נקלע אל פום נהרא⁶⁶ אצל רב כהנא בערב יום הכי-פורים. באו עורבים והשליכו כבד וכליה. אמר לו: טול ואכול שההיתר מצוי עכשיו יותר. ופירש רש"י: 'דהיום רוב השוחטים ישראלים הם...'. או כביאורו במיוחד לרבינו גרשום: '... כלומר שישראל שוחטין בכל המקומות'). מדבריו של רב כהנא משתמע, שלא תמיד היו בסביבתו ובזמנו רוב השוחטים מבני ישראל. אפשר שיש קשר ענייני בין דבריו אלו של רב כהנא ולבין מאמרו של רב, שנמסר על-ידי תלמידו, רב יהודה בר יחזקאל⁶⁷: 'תלמיד חכמים צריך שילמוד שלשה דברים כתב שחיטה ומילה' (חולין ט א). כלומר רב בבואו לבבל, לא מצא בה תלמידי-חכמים במידה מספקת, שהיו בקיאים בשלושה תחומים אלה. ואם השערותנו נכונה, הרי למדנו שמימיו של רב, בראשית שנות העשרים של המאה השלישית, ועד למחצית השנייה של המאה הרביעית, שנות פעילותו של רב כהנא מפום נהרא⁶⁸, גדל והלך מספר השוחטים היהודים בבבל — גורם, שכאמור, משפיע אף הוא על ההיצע של הבשר הכשר ועל מחירו.

נתברר לנו שבבבל עצמה היה מחיר הבשר שונה ממקום למקום, בהתאם לגודל הישוב, אופיו המקצועי והתעסוקה של תושביו. וכיוצא בו קבע גם המצב המדיני, שהרי אינו דומה מחיר הבשר בעיתות-מלחמה ממושכות למחיר הבשר בימי שלום⁶⁹. ועדיין לא נערך מחקר שיטתי על רמת המחירים בין בבל לארץ-ישראל במאות הראשונות לספירה הנהוגה⁷⁰. לפיכך אי-אפשר לקבוע אלא באופן כללי ביותר,

65 ישנם כ"י וראשונים שגורסים 'רב חנן'. ראה דק"ס באות ד, וראה להלן בהערה 68. ובמנורת המאור לר"י אלנקאווה, מהדורת ענעלאו, ח"א, עמ' 381, עירבב שתי מסורות: האחת שלפנינו והשנייה מחולין קי א. עירבוב זה גרם לו לגרוס כאן: 'רמי בר תמרי'.
66 כ"מ אינו גורס לפום נהרא. וי"ג: '... קמיה דרב כהנא לפומבדיתא'. ראה דק"ס, אות ה.

67 ראה ואריאנטים בדק"ס, אות ח.

68 ראה הר"ח אלבק, מבוא לתלמודים, עמ' 413, ערך רב כהנא. ושם, עמ' 364—365, ערך רב חנן, ובהערות 353—354.

69 ראה, לדוגמה, מסקנתו של פונק, Die Juden in Babylonien, כרך ב, עמ' 10, על גובה מחיר הבשר בעקבות מלחמותיו של שפור הראשון נגד הרומאים. וכיוצא בו, אפשר לומר בדרך קל-וחומר על ימיו של שפור השני, שבימיו נתנהלו מלחמות קשות וממושכות מאד נגד הרומאים.

70 לאחרונה רשם ד' שפרבר את רמת המחירים של מצרכים שונים בארץ-ישראל במאות הראשונות לספירה. ראה מחקרו Costs of Living in Roman Palestine, שנתפרסם בהמשכים ב-Journal of the Economic and Social History of the Orient בחוברת ח, 1965, עמ' 248—271; ט, 1966, עמ' 182—211; יא, 1968, עמ' 233—274; יג, 1970, עמ' 1—15. מאמרים אלה יצאו גם בקובץ אחד בלידן בלא ציון השנה.

שמחירם של מצרכי-מזון אחדים היה בארץ-ישראל, ובתוכם גם הבשר, יקר יותר מאשר בבבל (ראה בהערה 62).

הגבלת אכילת בשר

בבבל עודדו כמה מן האמוראים את שומעיהם-תלמידיהם, להרבות בבשר לכבוד שבת וימים-טובים, והעמידו אותם על החשיבות באכילת בשר לאחר הקזת דם. הם השיאו עצות שונות היאך עליהם לנהוג ביום ההקזה, כשאין הפרוטה מצויה בידם לקנות בשר ויין, ואף לנקוט בדרכי הערמה על מוכרי היין. מכאן שאמוראי בבל לא היו מעודדים לאכילת בשר יום-יום לאלה משומעיהם שלא נמנו עם שכבת האמידים. אולם מן הראוי שנקדיש עיון קצר בשאלה: כלום היו אמוראים בבבל שביקשו במפורש מתלמידיהם, או מן הציבור בכלל, להגביל עצמם באכילת בשר יום-יום? עיון זה חשוב מכמה בחינות. יש בו בדיקה מסוימת בטיב הנהגתם של האמוראים, ובעיקר בנכונותם להדריך את תלמידיהם, ולכוון את הציבור היהודי בכלל במידת ההסתפקות במועט בכל הנוגע למאכליהם היומיומיים. ושאלה מקיפה נוספת שכדאי להעמידה היא זו: כלום הושפעו האמוראים בבבל בסוגיה זו ממשנתם של התנאים? האם השתמשו אמוראי בבל באותה הנמקה, או כלום נתחדש דבר-מה במשנתם של אמוראי בבל בסוגיה זו? ואם אמנם נמצא הבדלים מסוימים בין חכמי ארץ-ישראל לבין חכמי בבל בסוגיה זו, כלום מותר להסיק מכאן גם על הבדלים ברמת-חייהם של יהודי בבל, והאמוראים בפרט, ביחס לעמיתיהם שבארץ-ישראל? בכן, תחילה נציע בקיצור את משנתם של התנאים בכל הנוגע לאכילת בשר יום-יום.

המקרא 'כי ירחיב ה' את גבלך כאשר דבר לך ואמרת אכלה בשר כי תאווה נפשך לאכל בשר בכל אות נפשך תאכל בשר' (דברים יב, כ), נדרש על-ידי רבי אלעזר בן עזריה כלהלן: 'לא בא הכתוב אלא ללמדך דרך ארץ. שלא יאכל אדם בשר אלא לתיאבון. יכול יקח מן השוק ויאכל. תלמוד לומר "וזבחת מבקרך ומצאנך" (שם, יב, כא). הא אין אדם אוכל בשר, עד שיהיו לו בקר וצאן. יכול יזבח כל צאנו וכל בקרו. תלמוד לומר "מבקרך" ולא כל בקרך. "ומצאנך", ולא כל צאנך' (ספרי, ראה, פיסקא עה, מהדורת פינקלשטיין, עמ' 139—140)⁷¹.

וראה גם מאמרי The Inflation in Fourth Century Palestine, Archiv Orientalní פראג, כרך לד, 1966, עמ' 54—66; On Social and Economic Conditions in Third Century Palestine, ברבעון הנ"ל, כרך לח, 1970, עמ' 1—25.

71 וראה בתנחומא בובר, פרשת אחרי, דף לה ב; ובנדפס מכבר, שם, אות יא, דרשתו של ר' עקיבא, הדומה בדרך לימודה לדרשתו זו של ר' אלעזר בן עזריה, והן באות שם זו אחר זו. ואותה הגבלה עצמה אמורה ביחס ל'אווזין ותרנגולים', ראה תוספתא ערכין פ"ד הכ"ח; וחולין פד א, ושם רש"י ד"ה אלא בהזמנה הזאת, מבאר: '... כלומר לא יאכל בשר תמיד שלא יעני'.

רבי אלעזר בן עזריה שהיה אפוא עשיר ובעל עדרים (ראה שבת נד ב), מבקש להגביל אכילת בשר בשתיים: אין לקנות בשר מן השוק, ואף בעל עדרים ראוי לו שלא ירבה בשחיטת בהמותיו לצורך עצמו. וכל כך למה? דומה שתשובה חלקית למצער, ניתן ללמוד מדבריו המפורשים של חכם זה בערכין פ"ח מ"ד: 'מחרים אדם (ראה ויקרא כז, כח) מצאנו ומבקר מעבדיו ומשפחותיו הכנענים ומשדה אחזתו. ואם החרים את כולן אינן מחרמין. דברי רבי אליעזר. אמר רבי אלעזר בן עזריה מה אם לגבוה אין אדם רשאי להחרים את כל נכסיו על אחת כמה וכמה שיהא אדם חייב להיות חס על נכסיו'⁷². זהו העיקרון — מניעת בזבז — המנחה, ככל הנראה, את רבי אלעזר בן עזריה גם בדבריו הנזכרים למעלה בדבר הגבלת אכילת בשר. ומכוונים הם דבריו, בהתנגדותו לקניית בשר מן השוק, עם דבריהם של תנאים ואמוראים נגד התלות בשוק בקניית מצרכי-מזון יסודיים, כגון חיטה ללחם, שהבאנום למעלה בפרק הראשון.

וצריכים אנו להעיר, שחכמים רבים לא נהגו לפי עצתו של רבי אלעזר בן עזריה. יהודי בבל, וחכמים בכללם, היו לא רק קונים בשר 'מן השוק' אלא לעתים אף קנו בהקפה, כפי שיתברר בסמוך. ונציע כמה עדויות מפורשות למציאות זו. במסכת יומא פו א, שואלת הגמרא: 'היכי דמי חילול השם', והיא משיבה: 'אמר רב⁷³ כגון אנא אי שקילנא בישרא מטבחא⁷⁴ ולא יהיבנא ליה דמי לאלתר⁷⁵'. (אמר אביי לא שנו אלא)⁷⁶ באתרא דלא תבעי אבל באתרא דתבעי לית לן בה. אמר רבינא ומתא מחסיא אתרא דתבעי הוא'. ותרגום הדברים: היאך דומה חילול השם? אמר רב, כגון אם אני שוקל בשר מן הטבח ואיני משלם לו במקום. אמר אביי דבר זה אמור רק במקום 'שאין דרך הטבח לילך ולתבוע הקפותיו ועל הלוקח להביא לו מעותיו לביתו', רש"י. אך במקום שהטבח נוהג לגבות דמי הקפותיו אין בכך משום חילול השם, אם הלוקח

72 וביתר הטעמה נמסרים דבריו של רבי אלעזר בן עזריה בתוספתא ערכין פ"ד הכ"ה, מהדורת צוקרמנדל, עמ' 548: '... אם לגבוה אין אדם רשאי להחרים את נכסיו, שחם המקום עליו, על אחת כמה וכמה אדם חייב להיות חס על נכסיו'. ובלשון המשנה נמסר גם בספרא, בהר, פרק ה, מהדורת וויס קח ב. וראה שם דברי הראב"ד. ובמיוחד 'ר"ש משאנץ העיר על הקשר הענייני שבין שני מאמריו של ר' אלעזר בן עזריה. ואלו הם מקצת דבריו: '... שלא יהא אדם מזלזל ומפקיר בנכסיו ואפילו לצורך מצוה וצדקה. וכן יהא מצמצם במזונותיו בפרק כיסוי הדם' [חולין פד א]. וראה המאירי, בית הבחירה לחולין, קסא א—ב.

73 רבינו בחיי, כד הקמת, חילול השם, בדפוס אופסט, ירושלים תשכ"א, לד ע"ג, גורס: 'אמר רבא'.

74 ראה שינויים בנוסח בדק"ס, אות ב.

75 וי"ג: 'ולא יהיבנא ליה דמי'. או 'ולא יהיבנא זוזי' בלי שגורסים את המלה 'לאלתר'. ראה דק"ס, באות ב.

76 י"ג: 'והני מילי באתרא' בלבד. ראה דק"ס, באות ד.

אינו משלם מזומנים, אמר רבינא במתא מתסיא (מקום מגוריו, לדעת רש"י) הוא מקום שהטבחים עצמם תובעים את כספם (ולפיכך אין בכך משום חילול השם אם קונים בשר בהקפה).

בלי להיכנס כאן לבירור השאלה מהו חילול השם במקרה זה ⁷⁷, הרי שמענו שרוב מנע עצמו מלקנות בשר בהקפה, סימן לדבר שאחרים היו נוהגים כך. ואכן בהמשך הדברים מסופר שם בגמרא: 'אביי כדשקיל בישרי מתרי שותפי ⁷⁸ יהיב זוזא להאי זוזא להאי. והדר מקרב להו גבי הדדי ועביד חושבנא' (אביי כאשר נטל בשר משני שותפים נתן זוז לאחד וזוז לשני [שמא לא ידע חבירו שנתתיו לו, ויש כאן חילול השם, רש"י]. ואחר כך מפגיש את שניהם ועושה עמהם חשבון [וחוזרין ונותנין לו בשר כנגד מה שנטלו, רש"י]). מכאן שרוב ואביי קנו בשר 'מן השוק'. הם, ואף חכמים אחרים בבבל, כגון, רבה בר רב הונא (ביצה כח א), ורב יהודה בר יחזקאל (קידושין ע א), ורב אדא בר אהבה (או בר אבא, בבא בתרא כב א), ועוד רבים אחרים ⁷⁹, בבבל ובארץ-ישראל ⁸⁰ לא היו אוכלים בשר רק מבהמותיהם, כעצתו של רבי אלעזר בן עזריה.

ורבי אלעזר בן עזריה סובר, שאכילת בשר בימות החול יפה היא לעשירים בלבד. בתוספתא ערכין פ"ד הכ"ו (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 548) נשתמר חלק מן הדרשה, כפי הנראה ראשיתה, על המקרא, דברים יב, כ, שנשמט מן הספרי, שהובא למעלה.

⁷⁷ רש"י מפרש: 'וכשאני מאחר לפרוע הוא (הטבח) אומר שאני גזלן. ולמד ממני להיות מזלזל בגזל'. ואולם הר"ח מבאר, שאנשים אחרים, ולא הטבח, רואים את רב (או כל חכם אחר) ליטול בשר בלי תשלום, ועל-ידי כך הוא מביא לחילול השם. ובספר המכתם מבאר בהרחבה: '... יש מפרשים שהרואה אומר שבשביל שמקלקלין בטרופות הוא מוותר אכלו (אולי: 'אצלו') ונוטלו בלא דמים'. והמאירי, בית הבחירה, יומא, קלב א, כותב: 'כל ת"ח המביא עצמו לידי חשד, כגון שלוקח בהקפה במקום שאין רגילין בה ועושה עצמו כשוכח כדי שלא יפרע... הרי זה חילול השם'. ומשל נאה הביא עמו עולא לבבל מארץ-ישראל על מצבו של אדם, שקונה בשר בהקפה ואין בידו לפרוע את חובו: 'אמר רבה בר בר חנה אמר רבי יוחנן משמיה דרבי יהודה בר' אילעי אכול בצל ושב בצל ולא תיכול אווזין ותרנגולין ויהא לבך רודף עליך. פחות ממיכלך וממשתיך ותוסיף על דירתך. כי אתא עולא אמר מתלא מתלין במערבא. דאכיל אליתא טשי בעליתא דאכיל קקולי אקיקלי דמתא שכיב' (פסחים קי"ד רע"א) (ושינויים קלים בדק"ס אותיות ת—ב). ונתפרש המשל על-ידי הר"ח כלהלן: 'כלומר מי שמנהגו לקנות בשר שומן באשראי ואוכל מתחבא בעליות, שלא יבוא הקצב ויאמר לו איני מניחך עד שתתן לי דמי הבשר. אבל מי שמנהגו לאכול ירקות שדה יושב על השוק שבאשפה ואינו חושש, שאין מי שנושה בו'.

⁷⁸ כמה כ"י גורסים: 'כי הוה שקיל מבתרי (מבי תרי) שותפי...'. ראה דק"ס, באות ה.

⁷⁹ ראה את רשימת האמוראים בחולין צה ב שאבד להם בשר. וככל הנראה מדובר בבשר שקנו מן הטבח. וראה גם על רב חסדא ועל רבא בחולין מז ב.

⁸⁰ ראה, לדוגמה, על רבן גמליאל דיבנה, בן דורו של ר' אלעזר בן עזריה, שהלך לאמאוס לקנות שם 'בהמה למשתה בנו', כריתות פ"ג מ"ז; חולין צא ב.

ואלו דבריו: 'הרי הוא אומר "כי ירחיב" ... אפשר שהבשר מבאיש בקדרה והלא (=והלה) תאיב לו. הא אינו אומר "ואמרת ואכלה בשר" אלא לתיאבון'. ונתפרשו דבריו על-ידי ר"ש ליברמן: '... וכי אפשר שהבשר יהא מבאיש בקדרה (מרוב הכמות) והוא יתאב לו? הא אינו אומר "אמרת אכלה בשר כי תאוה נפשך", שלא יאכל אלא אחרי שיתאב, ומתוך רחבת ידים ועושר'⁸¹ (תוספת ראשונים, ח"ב, עמ' 282).

מה שקובע אפוא בשביל רבי אלעזר בן עזריה הוא מצבו הכלכלי של האדם. בהתאם למצב זה הוא מציע תפריט לכל ימות השבוע: 'מי שיש לו עשרה מנה מתעסק בירק בקדרה בכל יום. עשרים מנה מתעסק ירק בקדרה ואלפס'⁸². המשים מנה ליטרא בשר מערב שבת לערב שבת. מאה מנה ליטרא בשר בכל יום...'. (תוספתא ערכין פ"ד הכ"ז, מהדורת צוקרמנדל, עמ' 548—549). וכאשר שנו ברייתא זו בבבלי (בשינויים מסויימים⁸³) הגיבו עליה שלושה אמוראים בהערות קצרות בעלות עניין: 'אמר רב צריכין אנו לחוש לדברי זקן (לר' אלעזר בן עזריה). אמר רבי יוחנן אבא (רב)⁸⁴ ממשפחת בריאים הוה, אבל כגון אנו מי שיש לו פרוטה בתוך כיסו יריצנה לחנווני. אמר רב נחמן כגון אנו לוויין ואוכלין' (חולין פד א).

81 סיום דבריו של ר"ש ליברמן הם דבריו של רש"י על המקרא (דברים יב, כ): 'למדה תורה דרך ארץ שלא יתאוה אדם לאכול בשר אלא מתוך רחבת ידים ועושר'. ודבריו אלה של רש"י הם מסקנה מן הסוגיה בחולין פד א. וכבר העיר על כך א' ברלינר, במהדורתו של רש"י על התורה, עמ' 374, בהערה 35.

82 על ההבדל בין אילפס לבין קדרה, ראה ר"ש ליברמן, תוספתא כפשוטה, ח"ז, עמ' 441—442; י' בראנד, כלי החרס בספרות התלמוד, עמ' יג—כז. ושם, כג—כד 'האילפס שימש לטיגון ביצים...'. ז' בכר, אגדות התנאים, כרך א, ח"א, עמ' 167—168, מפרש אילפס בתור 'תבשיל דגים'.

83 ראה דק"ס, אותיות ק ר ש. והמעניין שבשינויים בבבלי, שגורס: 'עשרה מנה יקח לפסו ליטרא דגים'. האם שינוי זה בבבלי משקף את המציאות, שבבבלי היו מצויים דגים בשפע? ראה על כך למעלה, בסוף פרק רביעי. וראה ברש"י, ד"ה דגים. ובתוספות, ד"ה עשרה. ובחדושי הריטב"א למקומנו. א' ביכלר, מחקרים בתקופת המשנה והתלמוד, עמ' 130—131, סובר שההבדל הנזכר בין התוספתא לבין הבבלי הוא בכך 'כל אחת מייצגת איזור אחר בארץ ישראל' (?). סתם ולא פירש. וישנם שינויים במאמרו של ר' אלעזר בן עזריה בתנחומא, פרשת אחרי, מהדורת בובר, לה ב. ותיכף למאמרו באים דבריו של דרשן עלום-שם: 'וכל כך למה. כדי לחוס על נכסיהם של ישראל'. וכיוצא בו בתנחומא הנדפס מכבר, שם, סוף אות יא. וראה למעלה בהערה 71.

84 ומן העניין, שר' יוחנן קורא כאן לרב בשמו העצמי אבא (שמו המלא אבא בר איבו) בעוד אשר בחולין קלז ב מסופר, שר' יוחנן שאל לאיסי בר היני 'מאן ריש סדרא בבבלי', והלה השיב לו: 'אבא אריכא'. ור' יוחנן כעס עליו משום שלא אמר 'רבינו בלשון כבוד', רש"י. על היחסים בין ר' יוחנן לבין רב ראה, לפי שעה, במאמרי, עיונים באגרת רב שרירא גאון, שנתון בראילן, כרך ד—ה, עמ' 181—185; ובהרצאתי, מבעיות התהוותה של המתיבתא בבבלי, דברי הקונגרס העולמי הרביעי למדעי היהדות, תשכ"ז, כרך א, עמ' 99—100.

לפנינו שלוש תגובות של אמוראים על עצתו האמורה של ר' אלעזר בן עזריה, מהן של שניים בני בבל, בעוד ר' יוחנן חי ופעל בארץ-ישראל. רב רואה טעם בדבריו של רבי אלעזר (אף שהוא עצמו כאיש עשיר היה רגיל בבשר עוף, שהיה היקר ביותר מכל סוגי הבשר בימיו⁸⁵), ואילו שני האמוראים האחרונים דוחים את דבריהם של ר' אלעזר ושל רב כאחד. ברם, ארבעתם אינם מצדדים בתפישה סגפנית, או ביתר דיוק: אין בדבריהם על אכילת בשר בצמצום משום ערך דתי סגפני⁸⁶.

ואם כך הדבר נשאלת השאלה: מהו העיקרון שהנחה אותם בסוגיה זו?

דומה שארבעת החכמים הנזכרים, ולא הם בלבד, ביקשו בסוגיה זו כמו גם בסוגיות אחרות, להזהיר את הבריות שלא ירבו במותרות לטובת עצמם, משום שביום מן הימים עלולים הם ליפול למעמסה על הציבור. וכבר הרגיש בכך רש"י, בפירושו לחולין, שם, ד"ה 'מי שאין לו פרוטה יריצנה לחנוני, ולא יסגף עצמו בעינוי ויצטרך לבריות יותר'. עלינו לזכור שלא רק ר' אלעזר בן עזריה היה מן המנהיגים הבולטים בארץ-ישראל⁸⁷, אלא כל אחד ואחד מן האמוראים, שהזכרונם בדיון זה, היה גם

85 ראה י' אומנסקי, ספר רב, עמ' מג, ולמעלה פרק רביעי בהערה 93. ועל ארדיליא וגוזליא (ברכות מז א) נפלה מחלוקת בין הראשונים. ראה, לדוגמה, שיטה לר"י אלשבילי עמ' ת"ן. וראה למעלה בפרק רביעי, בהערה 89. וראה י"ג אפשטיין, תרביץ טז, תש"ה, עמ' 18—19. ועל החילוף ארדיליא — ערדיילא ראה מה שהעיר ר"ש ליברמן, ערכי המילון החדש לספרות חז"ל, כרך א, אוניברסיטת בר-אילן, תשל"ב, עמ' 108. וגם רבא היה רגיל אצל עופות, ראה יודלביץ, מחוזא, מחיי היהודים בזמן התלמוד, עמ' 25 ובהערה 8.

86 לאחר חורבן הבית אנו שומעים על אנשים, שמנעו עצמם מאכילת בשר בכלל, בגלל אבילות: 'משחרב בית המקדש רבו פרושים בישראל ולא היו אוכלין בשר ולא היו שותין יין. נטפל להן ר' יהושע אמר להם. בניי מפני מה אין אתם אוכלים בשר. אמרו לו נאכל בשר שבכל יום היה תמיד קרב על גבי המזבח ועכשיו בטל. אמר להם מפני מה אין אתם שותים יין. אמרו לו נשתה יין שממנו היה מתנסך על גבי המזבח ועכשיו בטל...'. תוספתא סוטה פט"ו הי"א, מהדורת צוקרמנדל, עמ' 322. וראה אורבך, אסקיזיס ויסורים בתורת חז"ל, ספר היובל ל' בער, עמ' 53 ובהערה 21. ומעניינים הם דבריו של ר' יהודה בן בתירא בקשר לאכילת בשר בחג. הוא מבחין 'בזמן שבית המקדש קיים', ששמחת החג היא באכילת בשר, ולבין הזמן 'שאינ בית המקדש קיים', שאי-אפשר לזכות שלמים, ולכן אין שמחת החג בבשר אלא ביין. ולא מן הנמנע שיש כאן תפישה דתית, שהיא דומה במקצת לפרושים הללו, אף כי לא בצורה דוגמאטית וקיצונית כל כך. ראה פסחים קט א.

87 על מקומו ותפקידיו של ר' אלעזר בן עזריה בהנהגת היישוב בארץ-ישראל ראה ירו-שלמי, ברכות פ"ד ז ע"ד; שם, תעניות פ"ד, סז ע"ד; בבלי ברכות כז ב. קשה לקבוע מה בדיוק היו תפקידיו וסמכויותיו. מן החוקרים שנתלבטו בשאלה זו נציין כאן ז' פרנקל, דרכי המשנה, עמ' 91—92; י' ברילל, מבוא המשנה, ח"א, עמ' 88. שניהם סוברים שר' אלעזר בן עזריה היה נשיא, לאחר שרבן גמליאל הורד מן הנשיאות, ולאחר שהחזירו את רבן גמליאל מינו את רבי אלעזר בן עזריה כאב בית-דין (ראה גם י"ג אפשטיין, מבואות לספרות התנאים, עמ' 425). הר"ח אלבק, ציון ח, תש"ג, עמ' 161; והג"ל, מבוא למשנה, עמ' 222, וגם 224, סובר שר' אלעזר בן עזריה

פרק תשיעי

'גבאי צדקה'. וכבר ראינו למעלה עד-מה העסיקה אותם בפועל שאלת האנשים שירדו מנכסיהם (וכאלה היו רבים מאוד בארץ יהודה לאחר חורבן הבית, ואף בימיו של ר' אלעזר בן עזריה⁸⁸) והללו תבעו 'להתגלגל בבשר וביין' גם בעוניים⁸⁹. לפיכך לא ייפלא, שגם אמוראים בבבל היו דורשים בפני הציבור ברוח דבריו של ר' אלעזר בן עזריה. כך, לדוגמה: 'שלא ילמד אדם את בנו בשר ויין' (חולין פד סע"א), או: 'לעולם יאכל אדם וישתה פחות ממה שיש לו' (חולין פד ב). ההשקפה, או מוטב, הדאגה שביסודם של כל המאמרים הללו היא זו שמונחת במפורש ביסוד דברי-הם של חז"ל בפרשת 'בן סורר ומורה'. בן זה 'נידון על שם סופו' (סנהדרין פ"ח מ"ה). ר' יוסי הגלילי⁹⁰, שהיה קרוב לזמנו, ואפשר שגם חי בזמנו של ר' אלעזר בן עזריה,

היה זמן קצר ראש הישיבה ביבנה, ואחרי שהחזירו את רבן גמליאל על כנו, מינו את ראב"ע לאב בית-דין. וכיוצא בו סובר ר"ל גינצבורג, פירושים וחדושים בירושלמי, ח"ג, עמ' 190—197. והשיג עליו ג' אלון, תולדות היהודים בארץ-ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, כרך א, עמ' 200—201. רבי אלעזר בן עזריה היה בעל-עדרים גדול. ראה שבת נד ב. ועל עושרו ראה בכר, אגדות התנאים, כרך א, ח"א, עמ' 160 ובהערה 1. 88 זמשמו נמסר, שאמר: 'קשין מזונותיו של אדם כקריעת ים סוף', פסחים קיד א. ועל המצב הכלכלי ביהודה אחרי חורבן הבית ראה ביכלר, מחקרים בתקופת המשנה והתלמוד, עמ' 87 ואילך, ובייחוד עמ' 124—128, 134; ואלון, תולדות היהודים בארץ-ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, כרך א, עמ' 35—42. על שיפור מסוים במצבו הכלכלי של היישוב היהודי בארץ-ישראל בדורו של ר' אלעזר בן עזריה, שם, עמ' 92—107. לאחר מרד בר-כוכבא וגזירות אדריינוס קיסר, כאשר המצב הכלכלי בארץ יהודה הורע, אנו שומעים שוב שהנשיא, רבן שמעון בן גמליאל, אומר: 'מיום שחרב בית המקדש דין הוא שלא נאכל בשר ולא נשתה יין...'. ראה, תוספתא, סוטה, פט"ו ה"י. ובימיו אמר ר' אלעזר בן שמוע, בעקבות דרשתו של ר' אלעזר בן עזריה: 'וכשיהא לוקח (בשר) משבת לשבת לא יקח עד שיהא נמלך בתוך ביתו...'. ראה תנחומא בובר, פ' אחרי, לה ב; ושם בנדפס מכבר, סוף אות יא.

89 א"א אורבך, ספר היובל ל' בער, עמ' 56, כותב: 'מגמה אנטיאסקיטית ברורה יותר משתמעת מתוך ההלכה (!?) של רבי אליעזר (צ"ל אלעזר. ראה ז' פרנקל, דרכי המשנה, עמ' 91): "מי שיש לו עשרה מנה מתעסק בקדירה בכל יום... מאה מנה ליטרא בשר בכל יום". ר' אליעזר (אלעזר) בן עזריה אינו מכיר הגבלה להנאתו של האדם מהמותר לו אלא מאמצעיו העומדים לרשותו, ויש בדבריו רק משום אזהרה מפני הבזבז'. ולא ירדתי לסוף דעתו. הלא אחד מן הסימנים האופייניים של כל אסקיזיס, היא הזהירות מפני הבזבז. והיכן כאן 'מגמה אנטיאסקיטית'? ואין זה מפתיע, שמגמה אנטי-אסקיטית בחוגי-חז"ל מסוימים ניכרת ביותר בפרשת יונדב בן רכב ובניו. הללו שהיו סגפנים מובהקים, מניעיהם נתפרשו על-ידי תנאים ואמוראים כאות אבל על בית-המקדש שעתיד(!) להחרב. ראה ספרי, בהעלתך, פיסקא עח, מהדורת הורוביץ, עמ' 73; תנחומא שמיני אות ה; תנחומא בובר, שמיני, אות ט, דף יד א. אולם מניעיהם האמיתיים של בני משפחה זו נשארו ידועים לדורות הבאים. ראה, לדוגמה, ר"י נחמיאש בפירושו על ספר ירמיה, פרק לה, עמ' 24—25.

90 והעיר ביפה עינים, שבתנחומא, פרשת כי תצא, אות א, גורס 'ר' יוסי' סתם. וכיוצא בו גורס גם בתנחומא בובר, שם, יז א. ולא מן הנמנע, שגירסה זו מושפעת מן הירו-שלמי, סנהדרין פ"ח כו ע"א: 'אמר ר' יוסי חצי טרטימר'.

מנהגי אכילה ושתייה

אמר: 'וכי מפני שזה אכל תרתימר (טרתימר⁹¹) בשר ושתה חצי לוג יין (האיטלקי⁹²) אמרה תורה יצא לבית דין ליסקל. אלא הגיעה תורה לסוף דעתו של בן סורר ומורה. שסוף מגמר נכסי אביו ומבקש לימודו (=הרגלו) ואינו מוצא ויוצא לפרשת דרכים ומלסטם את הבריות...'. (סנהדרין עב א. וראה ירושלמי, שם, פ"ח כו סע"ב).

זהו הניסוח הבהיר והקיצוני ביותר של דרשותיהם של חכמי ארץ-ישראל, שבהן הזהירו מפני אכילה מופרזת של בשר ושתייה מופרזת של יין. חז"ל חששו, שמא אנשים הרגילים בבשר וביין עלולים לחטוא⁹³ ואף להיות טרחה על הציבור⁹⁴.

91 כך הוא הכתיב בירושלמי סנהדרין, פ"ח כו ע"א. בערוך, ערוך שלם, כרך ד, עמ' 78, ערך טרתימר. וכיוצא בו כותבים הראשונים, ר' יהודה אלמדארי בפירושו לסנהדרין עמ' רס"א; ביד רמה למקומנו. ובמילונים התלמודיים של לוי, יאסטרוב וקרויס. על מידה זו ראה במילונו של לוי לתלמוד, כרך ב, עמ' 188—189, ערך טרתימר. וראה A. Ben-David, The 'Tartimar', Palestine Exploration Quarterly, 1968-1969 עמ' 117—121.

92 לא כל הראשונים גורסים 'האיטלקי'. ראה, לדוגמה, ר' יהונתן מלוניל, עמ' קכ"א; ובפירושו של ר"י אלמדארי, עמ' רס"א, וביד רמה.

93 ובכלל התנאים הזהירו וחזרו והזהירו מפני 'שובע' מופרז, לדוגמה: 'שאין אדם מורד במקום אלא מתוך שובע'. ספרי, עקב, פיסקא מג, מהדורת פינקלשטיין, עמ' 92 וש"נ. וראה, שם, האזינו, פיסקא ש"ח, במהדורה הנזכרת, עמ' 361—363, על אנשים, ואף על דורות שלמים 'שמרדו בהקב"ה מתוך מאכל ומשתה'. ובסדר אליהו רבה (פ' כו) פ' כד, מהדורת רמא"ש, עמ' 133: 'לא זכה אדם שיבקש רחמים על דברי תורה שייכנסו לתוך מעיו, יבקש אדם רחמים על אכילה ושתייה יתירה שלא תיכנס לתוך מעיו. שנאמר (ישעיה מח, י) "הנה צרפתיך ולא בכסף בחרתיך בכור עני". מה כור זה אפילו אתה נותן לו כל עצים שבעולם הרי זה שורפן ומפסידן. כך גרונו של אדם, אפילו אתה נותן בו כל אכילות יפות שבעולם הרי זה בולען ומפסידן'. ודרשות כיוצא בהן על המקרא, 'צדיק אכל לשבע נפשו ובטן רשעים תחסר' (משלי יג, כה). ואחדות מהן כבר הבאנו למעלה. במאמרים אלה יש נימה של אסקיזיס, במובן שיצחק בער משתמש בו, אסקיזיס שאינו כרוך דווקא בזמן מסוים, או במאורעות מסוימים, כדעתו של אורבך שנוכח למעלה בהערה 89, ואכמ"ל.

94 ובגלל אותו חשש עצמו אומר רבי יוסי: 'אין היחיד רשאי לסגף את עצמו בתענית שמא יפול על הצבור ויהיו צריכין לפרנסו'. ראה תוספתא תענית פ"ב הי"ב, מהדורת ר"ש ליברמן, עמ' 334. ובבבלי, שם, כב ב, נמסרים דבריו של רבי יוסי בהוספה: 'ואין הבריות מרחמות (מרחמים, כך גורס הר"ח וכי"מ) עליו'. ובגמרא, שם, נותן רק טעם דתי לדבריו של ר' יוסי: 'דכתיב (בראשית ב, ז) "ויהי האדם לנפש חיה" ('אמרה תורה', ראה דק"ס, אות צ) נשמה שנתתי בך החייה'. וראה ר"ש ליברמן, תוספתא כפשוטה, ח"ה, עמ' 1096, ד"ה וכן היה. ומן הראוי להביא את דבריו של המכתם על דברי ר' יוסי: '... כלומר שאין רשאי להרבות תעניות שמא יחלש ולא יוכל להתעסק במלאכתו ולטרוח אחר פרנסתו וימות ברעב. וכתב הראב"ד ז"ל, נראה דבמי שצריך למעשה ידיו קאמר, שיש לו לחוש לזה ולשמור נפשו, אבל מי שאין צריך למעשה ידיו, שיש לו במה יסתפק ויתפרנס רשאי להתענות... ויש לחלוק על זה שאע"פ שהוא בעל ממון יש לחוש שמא יחלש ויחלה ולא יועיל הונו. וזהו שאמר נשמה שנתתי בך החיה...'. והשווה המאירי, בית הבחירה, תענית, עמ' 85. וראה להלן, אחרית דבר בהערה 20.

לפיכך מסתבר, שאין בסוגיה הנידונה שום ראייה מפורשת על נטיה, או מגמה, של אסקיזיס או אנטי-אסקיזיס (ראה בהערה 89)⁹⁵. ואף מכאן ראייה, שבשר ויין לא היו מצרכים זולים לא בארץ-ישראל וגם לא בבבל. אמור מעתה, כל אותם האמוראים, שעל שולחנם עלה בשר יום-יום, יש למנותם עם שכבת האמידים, ואילו החכמים, שעליהם שמענו למעלה, שלא השיגה ידם לקנות לעצמם בשר (ויין) אלא להודם-נויות מיוחדות בלבד, יש למנותם עם שכבת האוכלוסיה, שמעמדה הכלכלי היה נמוך ביותר.

ונשיב עכשיו על השאלות ששאלנו למעלה על מידת ההגבלה באכילת בשר יום-יום. מצאנו שהיו אמוראים בבבל, שפנו אל קהל שומעיהם וביקשו מהם להגביל עצמם באכילת בשר. זאת מתוך דאגה לשלומם ולטובתו של הפרט והציבור כאחד. וקדמו להם תנאים בארץ-ישראל. אמוראי בבל קיבלו גם מן התנאים את טעמיהם להגבלת אכילת בשר, ולא עלה בידנו למצוא הבדל בין חכמי ארץ-ישראל לבין חכמי בבל בסוגיה זו. ההבדל שנתברר הוא סובייקטיבי, כלומר היו חכמים בארץ-ישראל ובבבל, שדיברו כנגד אכילת בשר בימות החול, והיו שלא רק שלא התנגדו לכך, אלא שהם עצמם הכריזו שהם אוכלים בשר יום-יום, ואף לוויים מעות לשם כך^{95*}. מכאן, שמתוך עיון בסוגיה שלנו אין ללמוד דבר על הבדלי רמת המחיה בין יהודי ארץ-ישראל ובין יהודי בבל.

יהודי בבל, ובכללם החכמים, היו אפוא גיוונים בבשר, ובייחוד בבשר בקר וצאן, לפי מצבם הכלכלי, ולעתים אף מעבר למצבם הכלכלי, כדרך שכניהם הלא-יהודים⁹⁶. ואין צריך לומר, שכך נהגו בבית ראש הגולה, שם, כאמור, היו מרבים באכילת מיני בשר יקרים. סעודות דשנות אלו זכרן נשתמר בכמה מקומות בתלמודים (ראה בספרי, ראשות הגולה בבבל בימי המשנה והתלמוד, בייחוד עמ' 162—168).

את המצב בפרס בתחום זה, כבר בימיה הקדומים, מימי האריאנים, מסכם פריי כלהלן: '...It is not necessary to discuss the care of cattle, for cattle seem to

95 והדברים עתיקים. כבר בן סירא, בסוף פרק יח, ובהתחלת פרק יט, מהדורת סגל, עמ' קי"ג מתרה באדם: 'אל תהי זולל וסובא ומאומה אין בכיס. פועל זאת לא יעשיר...'. וראה שם, עמ' קי"ד, דבריו של המהדיר. וראה גם להלן, בסוף הערה 108.

95* אמוראי בבל הולכים בשיטתו של רבי, שהתיר אכילת בשר לתלמידי חכמים ואסר אותה על עמי-הארץ, ראה פסחים מט ב.

96 ההטעמה החוזרת ונשנית בדברינו אלה מכוונת נגד המסקנה של שני מלומדים, שלדעתם לא היו בארצות המזרח בימיהם מרבים באכילת בשר, או שלא היו מחשיבים את הבשר כל כך. ראה פרויס, Biblisch-talmudische Medizin, עמ' 657—658; קרויס, Talmudische Archäologie, כרך א, עמ' 108, ושם, עמ' 479 בהערות 479, 481. הנ"ל ריכך את מסקנתו זו וניסח אותה בניסוח פחות החלטי בקדמוניות התלמוד, כרך ב, ח"א, עמ' 206—207.

have been the staff of life for the Aryans as the camel was for the Arabs. Both in the Gathas and the Vedas cattle appear as a prime source of nourishment and wealth...' (The Heritage of Persia, p. 22).

וכיוצא בו אנו שומעים גם מן התקופה שבה שלטו בני סאסאן. בחיבור קטן של שאלות ותשובות מימיו של כוסרו השני (מלך בשנים 590—628)⁹⁷, בשם המלך כוסרו והנער שלו⁹⁸, חיבור שמתאר את חינכו של בן האריסטוקרטיה הפרסית, ידיעותיו ועיסוקיו, יש גם פרק שלם על ידיעותיו בגאסטרונומיה. בין מיני הבשר המשובחים, שמבושלים ברוטב, שעליהם נשאל הנער על-ידי המלך, משיב האחרון כי המשובח ביותר הוא בשר השור⁹⁹. ועל מחיר בשר הבקר, שהיה גבוה בהשוואה למחירן של בהמות-הבית האחרות, אנו למדים מן הסוגיה שדנה בריפוי חולים באוסטה. אנו שומעים, בין השאר, שבשביל ריפוי אדם ממין זכר משלמים בקר אחד, בעל איכות נמוכה, או בינונית, או משובחת — הכול לפי מעמדו הכלכלי והחברתי של התולה¹⁰⁰. ואילו מחיר הטיפול בחולה ממין נקבה נע מן הגבוה אל הנמוך בסדר זה: אתון, פרה, סוסה, בכרה (גמל ממין נקבה) — הכול לפי מעמדו הכלכלי והחברתי של בעלה¹⁰¹.

לציון ימי-הולדת היו הפרסים מרבים בבשר. העשירים, כך מספר הירודוט (מלחמות הפרסים I 133), היו נוטלים שור, או סוס, או גמל, או חמור. בעוד בני העניים היו

97 לפי נולדקה Aufsätze zur Persischen Geschichte, עמ' 122—128. והנ"ל, Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sassaniden aus der arabischen Chronik des Tabari, Anhang A., S. 435.

98 השתמשתי במהדורה של J.M. Unvala, ובתרגומו, פאריס, דיסרטאציה (בלי ציון השנה. פריי The Heritage of Persia, עמ' 288, בהערה 3, כותב שנתחברה בשנת '1924?) בשם: The Pahlavi Text Husrav i Kavātān-u-ritak King Husrav and His Boy. על הדאגה למזונותיהם של הנערים, או 'הילדים' בחצרו של נבוכדנאצר, ראה דניאל, פרק א. הסירוב של דניאל לאכול מ'פת בג המלך' (שם, א, ח) מרמז שהי-מדובר בבשר. ראה במדרש דניאל לר"ש מסנות, עמ' 11, ובהערות 30—31. W. Eilers, Iranische Beamtennamen in der keilschriftlichen Überlieferung, לייפציג 1940, עמ' 79, מפרש 'פת בג' ומתרגם כמאכל בשר.

99 במהדורתו של אונוולה, עמ' 20 (30). ושם, עמ' 18—19 (25—26), על העופות המשו-בחים. המלך שואל את הנער, איזה מן העופות הם המשובחים ביותר. והנער משיב לו, בין השאר: התרנגולת ובר-אווז. וכיוצא בו אצל יהודי בבל (ראה למעלה בפרק רביעי על גידול עופות).

100 ראה וולף (Wolff), Avesta Die Heiligen Bücher der Parsen, Vidēvdāt, 7, 41, עמ' 360. וראה, שם, עמ' 361, פיסקה 43.

101 ראה, שם, עמ' 360—361, פיסקה 42. ושם, עמ' 361, פיסקה 43, דן במחיר הטיפול בבקר חולה. בעד טיפול בבקר ממין משובח יש לשלם בבקר מאיכות בינונית. בעד טיפול בבקר מאיכות בינונית יש לשלם בבקר מאיכות נמוכה, בעוד הטיפול בבקר חולה מאיכות נמוכה מחירו כבשה.

אוכלים רק בשר צאן. ואף מכאן אנו עומדים על ערכו של בשר הבקר בין סוגי הבשר בפרס.

נתברר אפוא, שבאופן כללי עדותם של המקורות המועטים הפרסיים הנזכרים וכן העדות שעולה מן הבבלי היא מכוונת; הבקר, שוורים ופרות, היו מצרך יקר לערך בהשוואה לבהמות הבית האחרות. אף העופות, הכשרים כמובן, המבוקשים למאכל, זהים (ראה בהערה 99). רשאים אנו להניח שדבריו של רב יוסף על הפרסיים: 'שאוכלין ושותין כדוב ומסורבלין בשר כדוב...'. (מגילה יא א וש"ג) משקפים מציאות מסוימת (השווה קרויס, פרס ורומי בתלמוד ובמדרשים, עמ' 30). ואף בכל הנוגע לריבוי השתייה, ובייחוד של להיטות הפרסיים ליין, נמצא עדות מכוונת בסמוך.

שתיית יין

הבשר והיין בימות החול סימלו מעמד כלכלי מסוים, אבל בייחוד אמורים הדברים ביין. כאמור למעלה (בראש פרק שני, ובפרק חמישי), היה ההיצע של יין מועט בבבל, ובייחוד יין שהוכן בהשגחת יהודים, ולא היה בו משום חשש יין-נסך. ולסיכום מצאנו שהיין בבבל היה ביוקר, ועל מציאות זו אנו שומעים עוד מימיהם של הגאונים¹⁰². אף הערנו שאין הסתייגות מצד האמוראים בבבל לסחור ביין או לשתות יין, אף כי ברור שהם היו מודעים לסכנה הרובצת לפתחם של המרבים בשתיית יין. ומאלפים הם הדברים הבאים: 'תני תנא קמיה דרבי יוחנן כל מיני משקין¹⁰³ יפין לחלום חוץ מן היין. יש שותהו וטוב לו. ויש שותהו ורע לו... אמר ליה רבי יוחנן לתנא תני תלמיד חכם לעולם טוב לו...'. (ברכות נז סע"א)¹⁰⁴. ואכן הכריז רבא:

102 ראה, לדוגמה, מה שמביא הראב"ה, ח"א, עמ' 141—142, בקשר למניין ק' ברכות שחייבים לברך בכל יום: 'ושמעתי שרב עמרם גאון מנאם בחשבון ק' ברכות... ונראה לי דלתרתי מינייהו דחמרא. שמנה הגאון אפיק דלא שכיח חמרא לעניים...'.
103 כ"מ גורס: '... קמיה דרב נחמן (!) כל המשקין... לעולם לתלמיד חכמים טוב לו...'. ראה דק"ס, אות ר.

104 ובירושלמי, מעשר שני, סוף פרק ד: 'אמר רבי יוחנן כל החלומות הולכין אחר פתרו-ניהן חוץ מן היין. יש שותה יין וטוב לו. יש שותה יין ורע לו. ת"ח שותה וטוב לו. עם הארץ שותה ורע לו'. וכל כך למה? משום: 'שעם הארץ פרוץ בעבירות הוא', כך פירש ר"ש סיריליאן. ועל הנזק בשתיית יין דרשו חז"ל וחזרו ודרשו, בהעמידם את נח כדוגמה. ראה גינצבורג, The Legends of the Jews, כרך א, עמ' 167—170. והמקור רות שם, כרך ה, עמ' 190—193, הערות 57—66. וראה גם ויקרא רבה פרשה יב אות א, מהדורת מרגליות, עמ' רמ"ג ואילך וש"ג. ורבי אבא בר כהנא דרש: 'כל יין שכתוב בתורה עושה רושם חוץ מזה ("ומלכי צדק מלך שלם הוציא לחם ויין", בראשית יד, יח). אמר ר' לוי אף זה לא יצאנו ידו. שמשם קרח לו (= גילו לו) "ועבדום וענו אתם" (בראשית טו, יג)', בראשית רבה ראש פרשה מג ו, מהדורת תיאודור—אלבק, עמ' 421. וראה שם במנחת יהודה. וראה פרויס, Biblisch-talmudische Medizin, עמ' 676—679,

'תמרא וריחני פקחין' (סנהדרין ע א = הוריות יג ב), כלומר מיני בושם ויין עשאוני פיקח. וכבר קדם לו רבי חייא, שאמר: 'כל המתיישב ביינו יש בו דעת שבעים זקנים' (עירובין סה א). ואילו רב הונא בריה דרב יהושע קבע: 'הרגיל ביין אפילו לבו אטום כבתולה יין מפקחו...'. (בבא בתרא יב ב). רב כהנא נזהר יותר וטוען שאם אדם שותה במידה זכה נעשה ראש, משום 'שמפקח לבו בחכמה', רש"י. ואם 'לא זכה נעשה רש' (ראה יומא עו ב = סנהדרין ע א).

העשירים בבבל ובפרס היו מרבים בשתייה. כבר הירודוט נתן דעתו על העובדה, שהפרסים מרבים בשתיית יין (מלחמות פרס I 133). ואין צריך להזכיר אחד המשתאות של אחשוורוש, שמתואר במגילת אסתר פרק א (ובדבריהם של חז"ל בתלמודים ובמד-רשים על המשתה של אחשוורוש משתקפים כמה וכמה פרטים מאלפים ממה שראו ושמעו על המשתאות שנערכו בבתייהם של בני האריסטוקרטיה בארצות הפרת והחידקל. החומר הרב הזה נאסף על-ידי גינצבורג בספרו *The Legends of the Jews*, כרך ד, עמ' 365—373; כרך ו, עמ' 451—455 בהערות 1—29). וכיוצא בו מעידים המקורות על תקופת הסאסאנים¹⁰⁵. ואפילו בתקופת האיסלם, שאוסר, כידוע, על שתיית יין לא פסקו הפרסים ממנהגי-השתייה המושרשים אצלם¹⁰⁶. נביא דרשה של ר' לוי על השתייה המופרזת שהיתה נהוגה אצל הפרסיים: 'כך היה תכסיס של אנשי פרס, היה להם כוס גדול מחזיק ארבעה שמציות¹⁰⁷, והוא נקרא

ושם, עמ' 547. ובכמה פרטים ומסקנות קדם לו M. Stark, *Der Wein im jüdischen Schriftthum und Cultus*, Wien 1902.

105 ראה F. Justi, *Die Geschichte des alten Persiens*, ברלין, 1879, עמ' 227—228. וכך סיכם סוגיה זו: בכתבי-הקודש של הפרסים יש הערכה חיובית מאוד לשתיית יין, אך מתנגדים לשתייה מופרזת. לשתייה מתונה יש תוצאות חיוביות, בעוד שתייה מופרזת תוצאותיה רעות ביותר. ובספר המלך והנער שלו (ראה למעלה, בהערה 98), נשאל על סוגי היין המשובחים, והוא משיב ומונה הרבה יינות, ובהתאם למקומות גידוליהם. ראה שם, עמ' 26—27 (57—58). לעניין זה ראה גם באנציקלופדיה מקראית, כרך ג, עמ' 679: '... במיסופוטמיה הבדילו בין סוגי היין... גם לפי שם המקום שהובא משם'.

106 ראה פריי (Frye), *Persia*, לונדון, 1968, עמ' 39. כנגד אכילה ושתייה מופרזת קם ונלחם מני. ראה Widengren, *Mani and Manichaeism*, pp. 96-97. אולם אמיאנוס מרקלינוס, כג, ו 76 ואילך, כותב שהפרסים האצילים היו מאופקים במאכל ובמשתה, ורק המלכים היו נוהגים במשתאות גדולים ועשירים. אולם כבר העיר המהדיר J. C. Rolfe, *Ammianus Marcellinus*, The Loeb Classical Library, p. 393, 'Xenophon and Athenaeus do not agree with him' 3: n. וראה עוד Klima, *Mazdak Geschichte einer sozialen Bewegung im Sassanidischen Persien*, עמ' 27—28. וראה גם B. Laufer, *Sino-Iranica*, SS. 223-225.

107 במדרש אבא גוריון, מהדורת בובר, פרשה א דף ו א, גורס: '... היו משקין בכוס גדול מחזיק ד' ה' שמיניות...'. ואילו במדרש פנים אחרים, נוסח ב, מהדורת בובר, דף ל א, גורס: '... מחזיק שלשים שמיניות...'.

פוסקא¹⁰⁸. והם משקים בו לכל אחד ואחד אפילו הוא מת, אפילו הוא משתגע הוא שותה. ומי שהוא שר המשקים היו גדולי פרס מעשירין אותו. שהגדולים של מסובים רומזים לו ונותנין לו כמה דינרין של זהב שלא להשקותו בו...'. (ילקוט שמעוני, לאסתר א, ח, רמז תתרמ"ח)¹⁰⁹.

לפנינו תיאור מבדח של משתה אחשוורוש, וביחוד על הנאמר: 'והשתייה כדת אין אנס' (אסתר א, ח). ר' לוי, שחי ופעל בטבריה במאה השלישית, מוסר כאן

108 במדרש אבא גוריון, מהדורת בובר, שם, גורס 'פתקא'. וכיוצא בו גורס במדרש פנים אחרים, הנזכר בהערה הקודמת. ובתרגום שני לאסתר גורס: '... והוא מתקרי שמייה פיתקא...'. ראה א' שפרבר, כתבי הקדש בארמית, כרך ד א, לידן 1968, עמ' 181. ובנוסף אחר של תרגום שני, שמביא A. Brüll, *Fremdsprachliche Redensarten und ausdrücklich als fremdsprachlich bezeichnete Wörter in den Talmudim und Midraschim*, Leipzig 1868, p. 50, גורס פוסקא והוא 'כסא רבא'. אולם להערתו שבי-ירושלמי, פסחים, פ"י לז ע"ג, 'מהו לשותות מפוסקין...'. מדובר בשתייה בפוסקא = בגביע, אינו ברור. שכן אין 'מפוסקין' אלא שתייה בהפסקה. וראה N. Brüll, *Fremdsprachliche Wörter in den Talmuden und Midraschim*, JJGL, א/מ 1874, עמ' 127—128. ופונק בספר היובל לא' שוורץ הלך בעקבות א' ברילל. וראה באהבת ציון וירושלים, לפסחים, עמ' 127, ד"ה מהו לשתות. וראה בערוך השלם, כרך ו, עמ' 467, טור ב, ערך פתק³. לוי, במילונו לתרגומים, כרך ב, עמ' 310, ערך פיתקא, ויאסטרוב, עמ' 1144, ערך פוסקא, כולם מפרשים כגביע גדול. ועל סעודות של עשירי ירושלים אנו למדים מכמה פסוקים בספר משלי. וראה בן-סירא, לא, יח—לב, יח, מהדורת סגל, עמ' קצב—רד (כולל הערותיו של המהדיר).

109 באבא גוריון, הג"ל, הסיום: '... ושרי המשקים שלהם היו מתעשרים מאותן המסובים שלא ישקו אותם...'. ויש שינויים בין לשון המדרשים לבין לשון התרגום, שהוציא שפרבר הנזכר בהערה הקודמת. מעניינים הם דברי חז"ל על 'שר המשקים' היהודי במלכות פרס, נחמיה בן חכליה. בירושלמי קידושין פ"ד סה סע"א מובא: 'ולמה נקרא שמו התרשתא (מוסב על המקרא עזרא ב, סג = נחמיה ז, סה 'ויאמר התרשתא להם...'). שהתירו לו לשתות ביין (=נסך). התרשתא "ואני הייתי משקה למלך" (נחמיה א, יא)'. ונוסח ברור יותר של הירושלמי מביא ר"ש סנות, מדרש עזרא, עמ' 113: '... התרשתה שנאמר "ואני הייתי משקה למלך"', והוא הולך ומפרש: '... וכיון שראו חכמים שהמלך היה חפץ בו כל כך עד שמנה אותו שר המשקים התירו לו שישתה מיינו כסבורין שייעשה על ידו טובה גדולה לישראל... ומיכן אמרו חכמים "גדולה עבירה לשמה ממצוה שלא לשמה"'. ושם, עמ' 138, על נחמיה ב, ה אומר ר"ש מסנות: '... והיה שם נחמיה התרשתא... והיה משקה למלך... והתירו לו שישתה מיינו לפיכך נקרא התרשתא, התיר ושתה...'. והלשון בשרידי הירושלמי מן הגניזה: 'נחמיה הוא התרשתא. ולמה נקרא (א) שמו התרשתא. שהתירו... משקה למלך'. וראה גם פירוש עזרא ונחמיה לר' בנימין בר' יהודה, שהו"ל י"צ בערגער, קובץ על יד, כרך שביעי, ברלין תרנ"ו—תרנ"ז, עמ' 26, על המקרא '... ואשא את היין ואתנה למלך ולא הייתי רע לפניו. ויאמר לי המלך מדוע פניך רעים ואתה אינך חולה. אין זה כי אם רע לב ואירא הרבה מאד' (נחמיה ב, א—ב), אומר המפרש: '... וזה (נחמיה) היה יהודי ולא שתה והכיר המלך ונשתנו פניו כי נעשה כשונא למלך וזה (ואז) מיהר ושתה ולכך נקרא נחמיה התרשתא, שהתיר סתם יינן של גויים לשתיה...'. ושם, עמ' 31: '... "נחמיה הוא התרשתא" (נחמיה ח, ט), שהתיר יין לשתיה לפני המלכים בשעת הסכנה'.

מסורת 'פרשנית' קדומה על ספר אסתר¹¹⁰, שהיא מכוונת לתיאורו של הירודוט, על אהבת השתייה אצל הפרסים. היין והשפעתו על שותיו, בצד כוחו של המלך וכוח השפעתה של האשה, תופס מקום חשוב מאוד אף בשיחם ובשיגם של הפרסיים. בין בני החצר של מלכות פרס היתה רווחת הדעה שהיין 'גובר על הכול'¹¹¹, או 'אדיר על הכול'¹¹². ואין להניח שהעשירים הלא-יהודים בבבל, נהגו אחרת מן המתואר במלכות פרס.

בכך, מי שמרבה בשתיית יין בימות החול סימן שהוא אמיד. וכבר אמר ר' חנינא בר פפא¹¹³: 'כל שאין יין נשפך בתוך ביתו כמים אינו בכלל ברכה...'. (עירובין סה סע"א). ואכן, בכמה בתים של אמוראי בבלי, בתי עשירים מובהקים, 'נשפך' היין. בברכות נא ב מסופר על רב נחמן, שביקש מעולא 'לישדר מר כסא דברכתא לילתא' (ישלח מר כוס ברכה לאשתו). וכשסירב, ואשתו של רב נחמן האזינה לשיחתם, עלתה 'לבי תמרא' (לבית היין) ושיברה ארבע מאות חביות יין מרוב כעסה על דבריו של עולא¹¹⁴.

ואמנם רב נחמן היה רגיל ביין. במסכת עירובין סד א מביאה הגמרא את דבריו של שמואל: 'שתה רביעית יין אל יורה'. ועל דין זה הגיב רב נחמן: 'לא מעליא הא שמעתא. דהא אנא כל כמה דלא שתינא רביעתא דחמרא לא צילאי דעתאי' (אין זו שמועה [הלכה] נאה, שכן אני כל עוד שאיני שותה רביעית יין אין דעתי צלולה [להורות]). רב נתמן מצטרף אפוא כאן לדבריהם (ולמנהגם?) של רבי חייא ורבא על שתיית יין, שהובאו בראש דברינו¹¹⁵.

ואכן גם רבא היה שותה יין של רשות. במסכת בבא מציעא ס א, מסופר עליו שהביאו לו יין מן החנות. הוא טעם מן היין שלא ערב לתכו והחזירו, משום שציפה שהחנוני ידע את מזגו של היין שהיה ערב עליו (וראה גם בברכות לה ב = פסחים קז ב)¹¹⁶. בביתו של רבא היה היין מצוי תמיד, ואילו בביתו של רב פפא היה מצוי

110 בכר, אגדת אמוראי א"י, כרך ב, ח"ב, עמ' 9, אומר על ר' לוי: 'וכן אנו צריכים להודות לו על שמסר מסורות שונות מתקופת התנאים...'.
111 ראה עזרא החיצוני, מהדורת כהנא, הספרים החיצונים, כרך א, ס"ב, עמ' תקפ"ז ואילך.

112 כך לפי המסורת אצל יוסף בן מתתיהו, קדמוניות היהודים, יא ג ב ואילך. מהדורת שליט, עמ' 5—6.
113 על ואריאנטים של שם זה ראה דק"ס, אות ל.

114 לעניין שליחת כוס של ברכה ראה אוצר הגאונים, כתובות, התשובות, עמ' 91, סימן רמג.
115 ראה דק"ס, אות ס; יודילוביץ, נהרדעא, עמ' 22 ובהערה 3. וראה שם דבריו של רבא. ואם רבא מתנגד לעצם דבריו של רב נחמן או רק לניסוחם 'לא מעליא היא שמעתא', ראה הרב מ' פוגלמן, דין והוראה, בספר היובל סיני, עמ' שא.

116 וראה דעתו של רבא על ה'מזיגה' הנכונה של מים ביין, שבת עז א, וש"נ. וראה פסחים קג א, על שיחתם של רבא ורב יעקב בר אבא. ובייחוד בדבריו של האחרון: [321]

שיכר (ראה ברכות מד ב), שכן רב פפא, כפי שכבר שמענו, נתעשר מייצור שיכר (ראה פסחים קי"ג א). בדרך כלל לא היו העשירים שותים שיכר אלא יין. דבר זה כבר נתברר למעלה, כשדובר במסחר ביין ובשיכר, ועוד נשוב בסמוך לאושש מסקנתנו זו.

ומאלף מאוד הוא מקרה רב יוסף שסיפר על עצמו: 'זימנא חדא עלית בתר מר עוקבא לבי באני. כי נפקי אתאי אשקיין חמרא חד כסא וחשי מבינתא דראשי ועד טופרא דכרעי. ואי אשקיין כסא אחרינא הואי מסתפינא דלמא מנכו לי מזכותא דעלמא דאתי' (פעם אחת הלכתי אחר מר עוקבא לבית-המרחץ, כאשר יצאנו משם השקה [אותי] כוס אחת יין. 'הרגשתי בצינתו משערת ראשי עד צפרני רגלי' [רש"י]). ואם היה משקה [אותי] עוד כוס הייתי ירא שמא מנכים לי מן הזכות של העולם הבא [אם הייתי ניצול ממנו שלא אמות, רש"י]). והגמרא ממשיכה ושואלת: 'והא מר עוקבא דשתי כל יומא'. והיא משיבה: 'שאני מר עוקבא דדש ביה' (שבת קמ א)¹¹⁷. כלומר מר עוקבא היה רגיל בו, ביין זה, בכל יום.

מר עוקבא, שהיה אדם עשיר במובהק, היה רגיל יום-יום אצל יין¹¹⁸. ואילו רב יוסף, שלא נצטיין בעושרו, עד כמה שהמקורות מגלים, לא היה רגיל כל כך אצל יין חריף, ובמיוחד שהוכן לשם צינון אחרי בית-המרחץ (ועל יין חריף זה, מרכיביו ושימושיו, ראה מה שכתב ר"ש ליברמן, תוספתא כפשוטה, ח"א, עמ' 454—455). ובדומה במקצת למה שאירע לרב יוסף, אירע לשני חכמים בארץ-ישראל. בירושלמי, שבת, פ"ח יא ע"א, מסופר על ר' יהודה בר' אלעאי, שאחרי ששתה ארבע כוסות בליל הפסח חש בראשו עד שבועות¹¹⁹. תנא זה, שחי בארץ-ישראל ופעל כאחד מראשי התכמים לאחר מפלת בר-כוכבא, נודע בעוניו הגדול, עד שסיפרו עליו, שהוא ואשתו השתמשו חליפות באותו מעיל, כאשר כל אחד מהם היה יוצא לרשות הרבים (ראה נדרים מט ב). לא ייפלא אפוא, שלא היה רגיל אצל יין. וכיוצא בו, מסופר שם בירושלמי, על רבי יונה, מראשי התכמים בארץ-ישראל במחצית המאה הרביעית, שלאחר ששתה ארבע כוסות בליל הפסח חש בראשו עד סוכות. לא מן הנמנע, שאף ר' יונה

'הא מנח כסא קמן ודעתן עילויה'. הרשב"ם סובר שמדובר ביום שבת. וראה שם, קב ב על אמימר ומר זוטרא ורב אשי. וראה פסחים קז א דבריו של רבא: 'תיהוי שקיותיה שיכרא מאן דמקדש אשיכרא'. אולם ראה בדק"ס, אות ע.

¹¹⁷ על שינויים אחדים בדבריו של רב יוסף, ראה בדק"ס, אותיות י—כ.

¹¹⁸ מר עוקבא היה ראש הגולה. ראה היימאן, תולדות תנאים ואמוראים, עמ' 975—978, ובספרי, ראשות הגולה בבבל בימי המשנה והתלמוד, עמ' 10, 65—77.

¹¹⁹ ר"ש ליברמן, הירושלמי כפשוטו, עמ' 153, מפרש בעקבות ד' ילין: 'חגר את ראשו'. והנ"ל, הלכות הירושלמי להרמב"ם, כה באות ג ובהערה 42. וראה פסיקתא דרב כהנא, פרשת פרה אדומה, מהדורת מנדלבויס, עמ' 68. ושם 'ר' מנא' ולא 'ר' יונה'. ושם ציין למקבילות.

מנהגי אכילה ושתייה

לא היה רגיל אצל יין (אפשר שהיה רגיל אצל יין מבושל, שהיה פחות חריף) משום המצב המדיני, ובייחוד התנאים הכלכליים הקשים, שהיו שוררים בימיו¹²⁰. מכל מקום, גם אביי לא היה רגיל אצל יין, וניתן להסביר עובדה זו, משום שאף הוא לא היה נמנה עם העשירים המובהקים, כבמקרהו של רב יוסף. ברם, כאן מזומן לנו 'גילוי' נוסף, מפתיע. במסכת כתובות סה א מסופר: 'חומא (וי"ג: חומה) דביתהו דאביי אתאי לקמיה דרבא. אמרה ליה פסוק לי מזוני. פסק לה. פסוק לי חמרא. אמר לה. ידענא ביה בנתמני (אביי) דלא הוי שתי חמרא. אמרה לי חיי דמר דהוי משקי ליה¹²¹ בשופרזי¹²² כי האי. בהדי דקא מחויא ליה איגלי דרעא...'. (חומה, אשתו של אביי [לאחר שנתאלמנה] באה לפני רבא, אמרה לו: פסוק לי מזונות. פסק לה. פסוק לי יין. אמר לה: יודע אני שאביי לא היה שותה יין, אמרה לו: חיי מר, הוא היה משקה אותי יין 'בגביעים' כאלה [גדולים]). בשעה שהראתה לו [מידת הגביעים] נתגלתה זרועה).

מכאן, שלא תמיד רשאים אנו להזדקק להסבר הכלכלי בלבד, כשאנו מוצאים חכם שאינו שותה יין יום-יום¹²³. אם כי במקרה של אביי אנו יודעים שגדל בבית דודו רבה, ושם לא היה רגיל אצל יין. ואילו לאחר שנתמנה ראש ישיבה, אכן נשתנה מצבו הכלכלי לטובה, ואולם הוא עצמו לא שינה מדרכו. מכל מקום, שמענו שאשת אמורא היתה רגילה ביין בכמויות ניכרות.

ועל כלתו של רבא מסופר, שם, כתובות סה א, שלאחר שנתאלמנה פנתה אל רב נחמיה, בנו של רב יוסף, והלה פסק לה מזונות ויין לפי בקשתה. יש להניח, שהוא פסק לה יין משום שבבית אביה, ואחר כך בבית בעלה, היתה רגילה ביין. ואכן הדיין הנזכר פסק לה יין משום: 'ידענא בהו בבני מחוזא דשתו חמרא'. כלומר, יודע אני שבני מחוזא (שהיו עשירים) שהם שותים יין. והגמרא, תענית כו רע"א, מעירה על 'בני מחוזא דשכיחא בהו שכרות' (וראה שם, במיוחס לרש"י, ד"ה דשכיח. ובשבת נט ב; ושם קט א)¹²⁴.

ולא פחות מעניין הוא המקרה השלישי, שעליו מסופר שם בכתובות. אשתו של

120 ראה ר"ש ליברמן, *Palestine in the Third and Fourth Centuries*, JQR, 1946, עמ' 336 ואילך. אולם סוחר עשיר ומצליח כגון ר' אבא, בביתו מצוי יין ישן. ראה שבת קמ"ה ב. ולמעלה בפרק חמישי, בסוף הערה 92.

121 כ"מ גורס: 'משקיא לי'.

122 י"נ אפשטיין, פירושי ר' יהודה בר נתן לכתובות, עמ' 37, בהערה 6, מעיר שצריך לקרוא: 'בשופריזיני'. ורש"י במהדורא קמא, שם, מפרש 'שהן כלי זכוכית'. ראה ערוך, ערוך השלם, כרך ח, עמ' 141, ערך שפר³.

123 אף-על-פי שכך מבאר הרא"ש. הוא מצביע על מועד קטן (כח א), שאביי היה עני. ראה בשיטה מקובצת למקומנו.

124 ראה יודלביץ, מחוזא, מחיי היהודים בזמן התלמוד, עמ' 25.

רב יוסף בנו של מנשיא מדויל נתאלמנה. היא פנתה אל רב יוסף שיפסוק לה מזונות ויין, והוא עשה כבקשתה. אולם היא תבעה גם 'שיראי', כלומר בגדי משי. שאל אותה רב יוסף: 'שיראי למה לך'. והיא השיבה תשובה חריפה: 'לך ולחברך ולחב'רורך'¹²⁵, ופירש ר' יהודה בר נתן: 'כדי שיקפצו עלי אנשים חשובים כמותך וכיוצא בך אני רוצה להתקשט...'¹²⁶.

צא ולמד, בגדי משי הם בגדר מותרות גם לנשים שהן רגילות אצל יין. ודבר זה כבר הערנו עליו למעלה, בדיון על המסחר במשי בבבל. בעוד היין היה בגדר מותרות בבתי העניים, הרי מצוי היה בבתיהם של העשירים בבבל, ובתוכם החכמים ונשיהם. וכאן ישנו חידוש: בארץ-ישראל היו אומרים: 'אין פוסקין יינות לאשה' ואילו בשלושת המקרים שהבאנו פסקו להן יין. אולי מותר להניח, שהיו מבחינים בין אשה סתם ואשת חכם, וכדרך ששמענו למעלה שיין יפה לתלמידי-חכמים ולא לעמי-הארץ¹²⁷.

ובכן תלמידי-חכמים אמידים בבבל, כגון בני רב פפא בר אבא (שבת קיט סע"א), רב הונא, ובנו רבה בר רב הונא (עבודה זרה ל א), רב חסדא, רב נחמן ורבא, ועוד אחרים (ראה שם), היו רגילים ביין יום-יום. ואילו על חכמים אחרים, ועל יהודי מן היישוב, אמרו שרק 'בשבתות וימים טובים... קובע סעודתו על היין'. או במק-רים מסוימים, כגון 'בשעה שאדם יוצא מבית המרחץ ובשעת הקזת הדם', ולא 'בשאר ימות השנה'¹²⁸ (ברכות מב ב)¹²⁹.

¹²⁵ רבינו יהודה בר נתן לכתובות, עמ' 37, מפרש: 'כמו חבר חברך ולישנא בעלמא'. ורש"י, ד"ה לחברך, מפרש: 'שלא אתבזה על הבריות מכבודי הראשון, לא בפניך ולא בפני חבריך'.

¹²⁶ היימאן, תולדות תנאים ואמוראים, עמ' 752, בערך רב יוסף בריה דרב מנשיא מדויל, משער: 'וכפי הנראה היתה אשתו שנשאה לעת זקנותו, והיא היתה ילדה ולכן גם תבעה שיראי'.

¹²⁷ בירושלמי כתובות פ"ה ל סע"ב מובא: 'יין אין לה שאין עניות ישראל שותות יין. ועשירות שותות. והתני מעשה במרתא בת בייתוס שפסקו לה חכמים סאתיים בכל יום. ובית דין פוסקין יין. אמר ר' חייא בר אדא על שום "זנות ויין ותירוש יקח לב" (הושע ד, יא)...'. וראה על סוגיה זו כתובות סד סע"ב — סה רע"א. על מקורות נוספים ראה הר"ח אלבק, מחקרים בברייתא ותוספתא, עמ' 115.

¹²⁸ וראה שבת ט ב — י א בדבריו של 'אביי'. וצ"ל 'זעירי', ראה דק"ס, אות א. וכיוצא בו בספר העתים, עמ' 176. וכבר הזכרנו שהמוני הגברים היו 'שמחים' בחג בשתיית יין. ראה פסחים קט א. וראה את הפתגם העממי, שמביא רבא 'חמרא למריה טיבותא לשקייה' (בבא קמא צב א). ופירש רש"י: 'היין של מלך הוא והשותין אותו מחזיקין טובה לשר המשקה ולא למלך'. לא מן הנמנע שהלשון 'היין של מלך' מרמז, שהמלך הוא בעל כרמים גדולים וגם שהיין מצוי אצלו, או אצל העשיר המובהק, בכמויות גדולות. וראה בתוספות, ד"ה חמרא. וראה ר"ש ליברמן, יוונית ויוונית בארץ ישראל, עמ' 116—117. מכל מקום, העני אינו רגיל אצל יין אלא אצל ירק, כפי ששמענו כבר למעלה. ומכאן גם הפתגם העממי, שמביא רב פפא: 'קמי דשתי חמרא חמראי קמי

שתיית שיכר

רוב יהודי בבל, שלא השיגה ידם לקנות יין, היו רגילים אצל שיכר. עניין זה כבר נדון למעלה, בייחוד בדיון על המסחר בשיכר (וראה למעלה בפרק חמישי). לפיכך דיינו אם נציע כאן מקרה מעניין, שאירע לאחד האמוראים בבבל, ומפיו של אמורא, עשיר מובהק, נשמע כיצד הוא מעריך את מצבו הכלכלי של עמיתו העני לפי סימן אחד — בביתו היו רגילים אצל שיכר.

במסכת מועד קטן ט ב שנוי: 'אמר רב יהודה בנות ישראל שהגיעו לפירקן ('לשיער', במיוחס לרש"י) ולא הגיעו לשנים ('שאינן בנות י"ב שנה ויום אחד, שעדיין אינו דין שיהא להן שער ובושות על כך, במיוחס לרש"י). עניות טופלות אותן בסיד ('השיער בסיד ומשירות אותו, במיוחס לרש"י). עשירות טופלות אותן בסולת. בנות המלכים בשמן המור... רב ביבי הוה ליה ברתא (היתה לו בת) טפלה אבר אבר שקל בה ד' מאה זוזי... אמר רב נחמן רב¹³⁰ ביבי דשתי שיכרא בעיין בגתיה טפלא. אנן דלא שתינן שיכרא לא בעיין בנתין טפלא'. ואכן כבר שמענו על שפע היין בביתו של רב נחמן, ואשר לרב ביבי פירש ר"ש בן היתום: 'מתמת דלא הוה איפשר ליה למישתי יין יפה אלא שיכר תמרים ושעורים לפיכך נשתחרו בנותיו. שהשיכר מגדל את השיער ומשחיר את הבשר'. ואילו על רב נחמן הוא מוסיף ומבאר: 'משום דהוה עשיר וחתניה דבי נשיאה' (חתנו של ראש הגולה, פירוש מס' משקין, עמ' 37).

אף מארץ-ישראל נשארו בידנו זכרונות, שיהודי בבל היו רגילים אצל שיכר. אנו קוראים במסכת כתובות עז סע"ב: 'אמר ר' חנינא מפני מה אין בעלי ראתן

רפוקא גרידיא דובלא' (סוטה י א, כ"מ גורס: 'רפוקא... דיבלי'. וראה עבודה זרה כח א, ושם דק"ס, אות ס). ורש"י מבאר: 'לפני כל אדם מביאין מה שהוא רגיל בו. לפני שותי יין מביאין יין. לפני עובד אדמה וחופר בגינות, שרגיל לאכול ירק מביאין סל מלא ירק'. על זיהוי סוציו-אקונומי זה — עובד אדמה = העני, ראה למעלה, בפרק השביעי הדן בניעות הכלכלית.

129 על הנוהג לכבד אורח נכבד ביין כבר ייחדנו את הדיבור למעלה, ביחד עם כיבוד אורח במיני בשר. וראה עוד המקרה המעניין ברב הונא בריה (דרב) נתן בפסחים פו ב, וזהו נוהג קדום מאוד במזרח. ראה לדוגמה, האלה ענת, מהדורת קאסוטו, עמ' 63. 130 ראה דק"ס, אות ס, שאין צריך לגרוס 'רב' בדבריו של רב נחמן. וכ"י תימן, שהו"ל פרייס, גורס: 'אמר רב נחמן ביבי דשאתי בנאתיה שכרא בעיאן טפלא אנן דלא שתינן שכרא בנאתו(!) לא בעיאן טפלא'. וראה על רב ביבי זה מש"כ ר"ש בן היתום, פירוש למסכת משקין, עמ' 37: 'ורב ביבי זה לא היה בנו שלאביי, מפני שרב נחמן לא ראה אביי כל שכן בנו. דהא רב ביבי בר אביי דור שלישי לרב נחמן'. והדברים קשים. ראה שם, בהערה 11; והיימאן, תולדות תנאים ואמוראים, עמ' 264; רבינוביץ, שערי תורת בבל, עמ' 366—376. כלום נשתנה מצבו הכלכלי לטובה לאחר שמשפחתו נתחתנה עם יצחק ריש גלותא? על האחרון ראה בספרי, ראשות הגולה בבבל בימי המשנה והתלמוד, עמ' 23—24.

(מחלה)¹³¹ בבבל מפני שאוכלין תרדין ושותין שכר. של היזמי¹³². אמר ר' יוחנן מפני מה אין מצורעין בבבל מפני שאוכלין תרדין ושותין שכר ורוחצין במי פרת'. מכאן שרוב יהודי בבל היו שותים שיכר. יש להניח שרובם נהגו כך, משום שמחיר השיכר היה זול ממחיר היין. ואם השיכר השפיע לרעה על יופין של בנות בבל ועורן השחיר, כאמור, הרי מצד אחר נתחסן עורם של יהודי בבל כנגד מחלות עור — למצער, לדעת שני החכמים הנזכרים, ר' חנינא ור' יוחנן. הרגלי האכילה והשתייה של האמוראים בבבל אפשר לסכמם בדבריו של רש"י: 'שדרך תלמידי חכמים להקפיד על מאכלן דרך גדולה וכבוד...'. (עירובין נד א, ד"ה שמסרחת). ואכן באורחות-חיהם של אמוראי בבל מופגנת 'דרך גדולה וכבוד' גם בעובדה, שהיו להם עבדים ושפחות ששימשו אותם בעיקר בעבודות שירות בבית. ועל כך בפרק הבא.

131 ראה הערוך, ערוך השלם, כרך ז, עמ' 235—236, ערך ראתן. ופרויס, Biblisch-tal-mudische Medizin, עמ' 401. וראה תוספתא כתובות סוף פ"ז, מהדורת ליברמן, עמ' 82, וש"נ. ועל השימוש בשיכר, נוסף לשתייה, ראה לעף, פלורה, כרך א, עמ' 105. וראה פרויס, בספרו הנ"ל, עמ' 330.

132 ר' יהודה בר גתן לכתובות, עמ' 61: 'של הזמי שמטילין בו כשות שגדל בין הסירים ובין הקוצים...'. וכבר דובר על כך למעלה, בפרק חמישי.

פרק עשירי

עבדים ושפחות *

יש עדויות מפורשות, שאמוראים אחדים התזיקו עבדים ושפחות, לשם שירותי-בית שונים. תופעה זו היתה רווחת בכל ימי האמוראים¹. נראה שאמוראים אלה היו עשירים, או מכל מקום אמידים. בפרק זה לא נדון במאמרות-הערכה של אמוראי בבל על העבדות, ועל עבדים ושפחות, אלא נציע אותם מקורות בלבד, שמהם אנו

* בפרק זה לא נדון על 'שמשים', שהיו משרתים את האמוראים, שכן נתברר לנו שקצתם היו בני תורה, ולעתים תלמידים שהיו משמשים את רבותיהם. לפיכך החלטנו לדון בהם בפרק שדן ביחסים החברתיים והכלכליים שבין החכמים לבין תלמידיהם. אולם חייבים אנו להעיר, שלא תמיד קל להבחין בין 'שמש' לבין 'עבד' בכל הגוגע למעמד המשפטי. יש שגם אדם המכונה 'שמש' בתלמודים היה בחינת עבד מנקודת-מבטה של ההלכה, וראה, לדוגמה, להלן בהערה 11. על ספקות כאלה נעיר בדיון על השמשים. בדרך כלל, סוגי העבודות שחייבים בהם עבדים דומים כמעט לאלה של השמשים, ראה כתובות צו א.

1 על נושא העבדות כתב לאחרונה א"א אורבך, הלכות עבדים כמקור להיסטוריה החברתית בימי הבית השני ובתקופת המשנה והתלמוד, ציון כה, תש"ך. על מסקנה אחת שהסיק במאמרו בקשר לאמוראי בבל שהיו מחזיקים בעבדים יהודים, שם, עמ' 186, נדון להלן בפנים. ועל עבדים אצל יהודי בבל בכלל ראה, Newman, The Agricultural Life of the Jews in Babylonia, עמ' 67—73. ולא מצאתי בדבריו אלא מה שכבר כתב על נושא זה קרויס, Talmudische Archäologie, כרך ב, עמ' 101—102. ועל-ידי מא-מרו הנזכר של אורבך נתעורר ש' צייטלין (S. Zeitlin) וכתב שני מאמרים על העבדות. האחד בשם Slavery during the Second Commonwealth and the Tannaitic Period, JQR, כרך נג, 1962—1963, עמ' 185—218; והשני, Mar Samuel and Manu-mission of Slaves, JQR, כרך נה, 1965, עמ' 267—269. וראה להלן, בהערה 52. יודילוביץ בספריו השונים העיר בקצרה על תופעת העבדות אצל יהודי בבל וחכמיהם. ראה, לדוגמה, נהרדעא, עמ' 20—21; פומבדיתא, עמ' 52—53. Neusner, A History of the Jews in Babylonia, כרך ג, לידעון, 1968, עמ' 29—30, הולך בעקבות אורבך. ועל דבריו של בארון בענייני עבדים ברשות היהודים, ראה להלן, בהערה 41.

למדים מי היו החכמים, שהיו מחזיקים עבדים, ואגב כך נשמע גם דברי שלילה על טיבם הירוד של עבדים.

עבדים שברשות האמוראים

ונפתח ברב נתמן, שעל עושרו הרב כבר שמענו פעמים הרבה. הבבלי מביא כמה שיחות מעניינות של רב נתמן עם עבד אחד מעבדיו. כך, לדוגמה: 'אמר ליה רב נתמן לדרו (דארו)² עבדיה בפסוקא קמא צערן טפי³ לא תצערן' (ברכות יג ב). כלומר: 'אם ראיתני מנמנם צערני עד שאנער יפה בפסוק ראשון' (של קריאת שמע, רש"י). מכאן ואילך³ אל תצערני'.

עבד זה היה משרתו האישי של רב נתמן, כפי שיוצא גם ממסכת שבת נא א: 'אמר ליה רב נתמן לדרו עבדיה אטמין לי צונן ואייתי לי מיא דאחים קפילא ארמאה' (הטמן לי צונן בשבת והבא לי [בחול] מים שהוחמו על-ידי נחתום נכרי). ואילו בהזדמנות אחרת אנו שומעים, שרב נתמן שאל את עבדו דרו, היאך נוהג עבד שרבו שתררו ונתן לו כסף וזהב. הלה השיב שעבד זה חייב להודות לרבו ולשבחו. רב נתמן קיבל את תשובתו ונהג כך בליל סדר הפסח, שבו פתח ואמר 'עבדים היינו' (פסחים קטז סע"א).

יחסו האישי הישיר של רב נתמן לעבדו דרו, כפי שהוא מצטייר מן המקורות הנזכרים, הוא יחס הוגן. אין בו משום השפלה, או הערכה שלילית כלשהי. אולם במקום אחר בתלמוד אנו נתקלים בדברי שלילה על דרו. נציע את דברי הגמרא משום שיש בהם עניין רב ליחסם של חכמים אחרים בבבל לעבדות⁴.

בכן, במסכת בבא קמא צז א מסופר על רב יוסף בן חמא, שהיה תוקף עבדים של אנשים, שהיו חייבים לו כסף, ועושה בהם מלאכה. שאל רבא את רב יוסף אביו מה טעם נוהג כך. השיב לו, שאמר רב נתמן 'עבד-לחם כריסו אינו שוה'. אמר לו: רב נתמן אמר זאת בעבד כגון דרו עבדו שמרקד בין החנויות, שאר עבדים עושים, כלומר מלאכתם שווה יותר ממזונותיהם. ואביו, רב יוסף בן חמא, השיב לו, שהוא בדעתו של רב שאמר 'התוקף עבדו של חבירו ועשה בו מלאכה פטור', הרי שנוח לו שלא יתעצל עבדו. ועל כך השיב לו רבא מה שהשיב (ראה בהערה 4), אף כי

2 ר"ל גינצבורג רואה בדארו תמונת הקטנה וחיבה של דריוש. ראה Beiträge zur Lexikographie des Aramaischen, in: Festschrift A. Schwarz, Berlin und Wien 1917, p. 345 ; והנ"ל, גנזי שכטר, ח"ב, עמ' 505. אולם ה"ר לשבת, ראה להלן בפנים, גורס: 'דראי'.
3 י"ג 'מכאן ואילך'. ראה דק"ס, באות ת.

4 כבר הבאנו למעלה את הדברים בפרק החמישי בדיון על נטילת ריבית. והם באים גם בבבא מציעא סד ב. וראה ב' כהן, Antichresis in Jewish and Roman Law, Alexand- der Marx Jubilee Volume, p. 186.

גם רבא אינו מתנגד להעסקת עבדים של זרים על-ידי אביו. אולם במקרה הקונקרטי הוא רואה משום נטילת ריבית. ואכן אביו קיבל את דעת בנו וחזר בו.

מכאן שאף אחד משלושת החכמים הנזכרים, רב, רב יוסף ורבא. אינם מתנגדים להעביד אף עבדים של בעלים זרים⁵. העסקת עבד של בעל-חוב על-ידי הנושה היתה כנראה מקובלת במלכות פרס; מכל מקום, במשפט הפרסי מוזכרת תופעה זו⁶. ועוד גדון בזה להלן. ואילו כאן אנו כבר שומעים מדבריהם של האמוראים הנזכרים הערכות שליליות על עבדים, ומן העניין, שעל דרו, עבדו של רב נחמן, יודע רבא לספר כי 'ליצן היה ומרקד בחנויות לשתות יין'⁷.

דרו זה לא היה עבד יחיד, שבו החזיק רבו. שכן בהקשר לדין, שדן בכיבוד זקנים נכרים, אנו רואים במסכת קידושין לג סע"א כיצד היו מכבדים אותם אמוראים אחדים. בין השאר מסופר, שרב נחמן 'משדר גוזאי'⁸. ומפרש רש"י: 'סריסים שהיו תמיד לפניו לפי שהיה שר חתן הנשיא ואב בית דין היו רגילין לעמוד לפניו משרתים להכות ולכוף למאן דלא ציית דינא...'⁹. במשרתים אלה החזיק אפוא

5 מן הגמרא משתמע, שהיתה מעין הסכמה בין בעלי-עבדים, שעל העבד לעבוד תמיד. הר"ח סובר שמדובר במחזא. ראה אוצר הגאונים, בבא קמא, פירוש הר"ח, עמ' 96 ובהערה ט.

6 ראה A. Pagliaro, L'anticresi nel diritto sasanidico, in: Rivista degli Studi Orientali, XV, 1934, p. 288. וציין לו B. Cohen, Alexander Marx Jubilee Volume, p. 179, n. 5a; p. 186, n. 45. וראה גם Bulsara, The Law of the Ancient Persians, כרך ב, עמ' 384, סעיף 2+X כתוב: "...I have assigned this slave one year of every two years to Mitroin", then excepting on the unanimity of them together it shall not be proper to release the slave with a view to settling a deficit. Whereas when one releases him once with the consent of the other, he ought to be considered free ever afterwards accordingly'. וראה שם, עמ' 385 בהערה 8. וראה, אורבך, הנזכר בהערה 1, עמ' 188; מ' אלון, חירות הפרט בדרכי גביית חוב במשפט העברי, עמ' 15—16. שניהם דנים במעשה בבני בי מכסי, שהובא בפני רב הונא, מתוך גיטין מו ב. הקריאה של שמות החכמים אינה בטוחה. ראה בדק"ס שהו"ל פלדבלום.

7 רש"י לבבא מציעא סד ב, ד"ה דמרקיד.

8 מלה זו נכתבת בצורות שונות: 'גואזי', 'גואזא', 'גוואזא'. ראה ערוך השלם, כרך ב, עמ' 256, ערך גוז, ובדבריו של קוהוט שם. ובשאלות סימן קיא, הוגה על-פי כ"י ר"ש ליברמן, גורס: 'גוואזי', ראה אוצר הגאונים, קידושין, התשובות, עמ' 93 ובהערה ו. המאירי, בית הבחירה, קידושין, עמ' 187, רואה בגוזאי 'רצים' ואינו מזכיר שהיו סריסים. ברם המילונים התלמודיים לתרגומים מפרשים סריסים. ואמנם יש סריס שהוא עבד ואינו מסורס. ראה, לדוגמה, אנציקלופדיה מקראית, כרך ה, עמ' 1126, ערך סריס. וכך עלינו להבין את הכינוי של 'רב אידי סרסיה דרב ששת'. ראה בכורות לא ב. רש"י, שם, פירש: 'שמעיה', פירוש שמשו של רב ששת, ויש שרש"י מפרש כינוי זה 'עושה שכר מתמרים של בעל הבית למחצית שכר', ראה קידושין נב ב, ד"ה ההוא סרסיא. הערוך פירש כינויו של רב אדא הנזכר במובן שמש. ראה ערוך השלם, כרך ו, עמ' 141, ערך סרס³.

פ ר ק ע ש י ר י

רב נחמן לשם מילוי תפקידיו הציבוריים¹⁰. אולם לא מן הנמנע, שהללו היו מש־משים גם לצרכיו האישיים. מכל מקום מן המקור הנזכר ניכר, שהללו היו משמשים לעתים את רב נחמן אף בשליחות אישית מובהקת.

ועל עבד אחד של רב חסדא מסופר, שברח ממנו לבי כותאי. רב חסדא נשא ונתן עם תושבי המקום לשם החזרת עבדו (ראה גיטין מה א). אין הגמרא מגלה מה היתה סיבת בריחתו של העבד, ויש להניח שלא יחס הוגן מדי של רב חסדא אל עבדו גרם לבריחתו של האחרון¹¹. בריחת עבדים היא תופעה כללית, ואין המצב שונה אצל היהודים בארצות מגוריהם¹².

על עבדו של רב חייא בר אמי, בן־דורו של רב נתמן¹³, מסופר ביבמות מה ב, שהטביל נכריה לשם אשה. משתמע שהטביל אותה לא לשם גרות, אלא לשם טבילת נדה (ראה רש"י ד"ה אטבלה). והרי לנו עדות מעניינת על הקמת משפחה של עבד שהיה ברשות אחד האמוראים בבבל. העבד הזה נהג שלא כהלכה (ראה תוס' פות ד"ה אטבלה), ומוטב לומר: עבד זה נהג כפי שראה שנהוג אצל יהודים, שהכלה טובלת קודם לנישואיה. סימן לדבר שעבד זה היה מעורב, ואף קרוב לחיים היומ־יומיים של רבו, בני־משפחתו ובאי־ביתו.

רכישת עבדים

מקרה מעניין מאוד של רכישת עבד על־ידי רב אשי מגוי אחד, מסופר ביבמות מו א. בסוגיה, שדנה בטבילת גוי לשם עבדות, מביאה הגמרא את דבריו של שמואל שהורה: 'וצריך לתקפו במים'. ופירש רש"י: 'לתקפו במים כשמטבילו לשם יהדות לעבדות צריך שיתקפנו לתת עליו עול מלאכה במים כדי שתהא נראית כטבילת

10 על מעמדו של רב נחמן בבית ראש הגולה ראה בספרי, ראשות הגולה בבבל בימי המשנה והתלמוד, לפי המפתח. ועל העבדים בבית ראש הגולה, ראה שם לפי המפתח.
11 ראה במסכת בבא קמא קי"ט א. שם מסופר על מה סילק רב חסדא את אריסו. וראה בגיטין נו א על יחסו של רב חסדא לשמשו. רב חסדא לא מסר לו את המפתחות של מחסן העצים שלו, אך נתן בו אמון מלא לגבי 'אוצרותיו' האחרים. אולם קשה להכריע אם מדובר כאן בשמש, שהיה מבחינת ההלכה עבד אם לאו. וראה בכתובות סא סע"א על יחסם המצויין של רב מרי ורב פנחס, בניו של רב חסדא, אל שמשם.

12 ראה, לדוגמה, בגיטין, שם, מקרה נוסף ומעניין, על עבד אחד שברח לארץ ישראל! וגם במקרה זה מדובר בתלמיד־חכמים שממנו ברח העבד. ראה במאמרו של אפשטיין, אוני — אנטיכריס — (אנטיכריסיס) — אפרכוריס (*אפרכוריסיס), תרביץ, ח, תרצ"ז, עמ' 318. במאמר זה דן המחבר במקרה של רבי יצחק דהבן שברחו לו עבדיו (ראה ירושלמי גיטין פ"ד מו ע"א) והראה שהוא המקרא שעליו מסופר בגיטין בבבלי הנ"ל. אפשטיין זיהה 'דהבן ... במיסופוטמיה הצפונית־מערבית, על נהר בליח, סמוכה לחרן וסמוכה לסוריא'.

13 ראה יחסי תנאים ואמוראים, מהדורת הרב מימון, עמ' רסט—רסי. ואין בידנו ידיעות על חייו הפרטיים ועל מצבו הכלכלי.

עבדות. שאפילו יאמר הוא (העבד) לשם בן חורין (טבל) לא קנה עצמו בן חורין ולא יהא ממשות בדבריו. והגמרא מסמיכה לדבריו של שמואל: 'כי האי דמנימין עבדיה דרב אשי בעא לאטבולי מסריה ניהליהו לרבינא ולרב אחא בריה דרבא. אמר להו חזו דמינייכו קבעית ליה¹⁴. רמו ליה ארויסא¹⁵ בצואריה. ארפו ליה וצמצמו ליה¹⁶. ארפו ליה כי היכי דלא להוי חציצה. צמצמו ליה כי היכי דלא לקדים ולימא להו לשם בן חורין אני טובל. בהדי דדלי רישיה ממיא אנחו ליה זולטא¹⁷ הטינא ארישיה ואמרו ליה זיל אמטי לבי מרך'. ותרגום הדברים: מנימין, עבדו של רב אשי, צריך היה להטבילו. מסר אותו לרבינא ולרב אחא בנו של רבא, אמר להם: ראו שמכם אני תובע אותו (במקרה והעבד טבל והקדים לומר 'לבן חורין אני טובל', עליכם להעמיד לי עבד אחר). שמו לו שרשרת בצווארו. הרפו לו (את השרשרת) וצמצמו לו. הרפו לו כדי שלא תהא חציצה (בין צווארו למים). צמצמו לו כדי שלא יקדים ויאמר לשם בן חורין אני טובל. בשעה שהרים את ראשו מן המים הניחו לו כלי מלא טיט (רש"י) על ראשו (סימן לעבדות) ואמרו לו: לך ובוא לבית אדונך.

תיאור מפורט זה של קניית עבד נכרי וטבילתו יחיד הוא. העבד הובל מבית רבו הנכרי, כבול בשלשלת על צווארו, אל בית רבו החדש. רב אשי, עשיר מופלג ואחד מראשי-הישיבה הנודעים ביותר, שעליו אומר התלמוד, 'מימות רבי עד רב אשי לא מצינו תורה וגדולה במקום אחד' (גיטין נט א)¹⁸, חשש שהעבד ישחרר עצמו. הוא מתרה אפוא בשני החכמים, שיתבע מידם עבד אחר, אם לא יקפידו ביותר על מעשה הטבילה לשם עבדות.

14 גירסת הגאונים היא: 'חזו דמינייכו בעינא ליה'. ראה אוצר הגאונים, יבמות, התשובות, עמ' 107, סוף סימן רמ"ה, ובהערות י—יא. ושם, עמ' 111 סימן רנ"ו, השיב ר' מתתיה גאון: '... מנייאמין (!) ... חזו דמינייכו בעינא ... ארטחו ליה ושניצו ליה ...'. רש"י גורס: 'מינייכו קא בעינא ליה'. ובכ"מ גורס: 'חזו דמינייכו קא בעינא ליה'. וכיוצא בו גורס המאירי, בית הבחירה, יבמות, עמ' 192.

15 כ"מ גורס: 'ארביסא ... דלא תהוי חציצה'. ואין בין 'ארויסא' לבין 'ארביסא' אלא חילוף רגיל, שמקורו בטעות שמיעה של המעתיק. הערוך, ערוך השלם, כרך א, עמ' 298, ערך ארוסא, מפרש שלשלת. אולם בהלכות גדולות מפרש 'סודרא'. ראה אוצר הגאונים, יבמות, הפירושים, עמ' 275, סימן תרנו.

16 ראה בהערה 14 גירסת ר' מתתיה גאון.

17 כ"מ גורס: 'זילתא'. והערוך גורס: 'זלתא'. ראה ערוך השלם, כרך ג, עמ' 294, ערך זלתא, והוא מפרש: 'קופה מליאה טינא'.

18 וראה סנהדרין לו א. ועל בעל המאמר הזה ראה דק"ס לסנהדרין, שם, אות ט; יחוסי תנאים ואמוראים, מהדורת הרב מימון, עמ' מח—מט. ועל 'גדולתו' של רב אשי ראה, לפי שעה, במאמריי, עיונים באגרת רב שרירא גאון, שנתון בר־אילן, כרך ד—ה, תשכ"ז, עמ' 187 ואילך; Exilarchs in R. Sherira's Responsum, PAAJR, כרך לה, 1967, עמ' 62—70.

על מנימין, עבדו של רב אשי, אנו שומעים בסוכה י ב, שקנה לעצמו ידיעה מסוימת בהלכה. מנימין השרה כותנתו במים ושטח אותה על הסוכה. רב אשי העיר לו שיסיר¹⁹ אותה, שלא יאמרו שהוא מסכך סוכה בדבר שמקבל טומאה. על כך השיב לו מנימין 'הלא רואים שהיא רטובה', ומוכח הדבר שלשם ייבוש שטחה ולא לשם סכך. והשיב לו רב אשי: 'כאשר תתיבש אני אומר לך'²⁰.

ועל מקרה אחר של קניין עבד על-ידי אחד מאמוראי בבל אנו שומעים בקידושין כב סע"ב: 'ר' יהודה הנדואה²¹ גר שאין לו יורשין הוה חלש. על מר זוטרא לשיולי ביה. תזייה דהוה תקיף ליה עלמא טובא, אמר ליה לעבדיה שלוף לי מסנאי ואמ-טינהו לביתא' (ר' יהודה... חלה ובא מר זוטרא לבקרו, ראה אותו שהוא גוסס, אמר לו לעבדו [של הגר] שלוף נעלי והבא אותן הביתה). על-ידי כך קנה את העבד, בעוד רבו הראשון בחיים, בתזקה שעשה לו מלאכה, שעבד רגיל לעשותה לרבו.

על יסוד דברינו נתברר, שאמוראי בבל אחדים, מן העשירים שבהם, היו בעלי עבדים. העבדים הללו היו עוסקים במלאכות-בית ובשירותים אישיים. מכל מקום, אין אנו מוצאים אותם בעבודות בשדה ובכרם. ובכך הם דומים מאוד לשמשים שהיו משמשים את רבותיהם. ההבדל העיקרי והמכריע שביניהם שהשמשים היו לרוב יהודים, וביניהם חכמים או תלמידי-חכמים, ואילו העבדים, שעליהם דיברנו עד עכשיו, היו נכרים. ונשאלת השאלה: כלום היו לאמוראי בבל עבדים עברים.

עבדים עברים

במאמר מקיף על הלכות עבדים חידש פרופ' א"א אורבך כמה חידושים מעניינים וחשובים. הוא מצא, בין השאר, חידוש המוסד של עבד עברי על-ידי אמוראי בבל. וכך הוא כותב: 'בה בשעה שבארץ ישראל לא מצאנו אלא רמזים קלושים למצי-אותו של עבד עברי ממש, הרי ישנן עדויות מפורשות לכך במאה הרביעית בבבל בחוגים של חכמים עשירים' (ראה בהערה 1). מן הדין לבדוק את המסקנה האמורה,

19 תרגמתי לפי פירושו של הר"ח. והוא על-פי גירסת הגאון וראשונים שגרסו: 'שקלה', ולא כמו שלפנינו 'דלייה'. ראה אוצר הגאונים, סוכה, התשובות, עמ' 16, סימן כח, ובהערה 1.

20 מלבד מנימין היה לו לרב אשי שמש. ראה, לדוגמה, בבא קמא קיג ב. שמש זה דיבר עמו רב אשי בשפה שהיתה שגורה על פיו של שומר פרדס נכרי.

21 על אדם זה ראה היימאן, תולדות תנאים ואמוראים, עמ' 1137, ערך רב שמואל בר יהודה, שהשיג על רבינו תם. וראה, שם, עמ' 575, ערך רב יהודה הינדואה. ברם גם ביוחסין השלם, עמ' 147, בערכו, מובאת המסורת, שהיתה בידיו של ר' תם, ושלפיה היה לו לר' יהודה בן בשם שמואל שנתגייר.

שהביאה את אורבך אף להערכה מוסרית שלילית של אמוראי בבל בכל הנוגע ליחסם אל עבדים ועבדות.

נפתח עיון זה ביבמות מו א (=בבא מציעא עג ב), כסדר הראיות שהביא פרופ' אורבך. שם אנו קוראים: אמר ליה רב פפא לרבא תזי מר הני דבי פפא בר אבא דיהבי זוזי לאינשי לכרגייהו ומשעבדי בהו²². כי נפקי צריכי גיטא דחירותא או לא²³. אמר ליה (השתא) איכו שכיבי לא אמרי לכו הא מילתא. הכי אמר רב ששת מוהר-קייהו²⁴ דהני בטפסא²⁵ דמלכא מנח ומלכא אמר מאן דלא יהיב כרגא משתעבד למאן דיהיב כרגא' (אמר רב פפא לרבא: רואה מר, אלו של בית פפא בן אבא שנותנים מעות על מס גולגולת ומשתעבדים בהם הרבה כשהם יוצאים צריכים גט שחרור אם לאו. אמר לו: אילו עכשיו מתי (הייתי מת) לא אמרתי לכם דבר זה, כך אמר רב ששת: חותמם של אלו באוצר המלך מונח, והמלך אומר 'מי שאינו נותן מס גולגולת ישתעבד למי שנותן מס גולגולת שלו').

דו-שיח זה מגלה טפח של היחסים, שהיו שוררים בין משפחה עשירה בבבל, בית פפא בר אבא²⁶, לבין אנשים שלא שילמו מס גולגולת. יש להניח, שבדרך-כלל אנשים שידם השיגה לשלם מס גולגולת היו משלמים על מנת למנוע מעצמם עונשים, שלעתים היתה כרוכה בהם גם סכנת ההשתעבדות. מכל מקום, מי שרוצה לומר שמדובר כאן בעבריינים, עליו להוכיח זאת²⁷. ואילו פשוטם של הדברים מורה, שמדובר כאן בעניים, שלא השיגה ידם לשלם את המס. אפשר שמדובר ביהודים

22 בבא מציעא גורסים כתב־יד וראשונים אחדים: 'ומשעבדי בהו טפי'. ראה דק"ס, שם, אות ע. וראה שם, בתוספות, ד"ה משתעבד. וביבמות כבר צויין במסורת הש"ס שהרא"ש ונמוקי יוסף גורסים: 'עבדתא יתירתא'. וראה גם בתוספות ישנים ליבמות, ד"ה ומשתעבד בהו.

23 שאלה זו אינה בבבא מציעא, וראה על כך להלן בפנים.

24 מלה זו עדיין לא נתפרשה כראוי. רש"י מפרש ביבמות 'חותם שלהם', ובבבא מציעא: 'חותם עבדות שלהם'. הערוך, ערוך השלם, כרך ה, עמ' 96, ערך מהרק, מפרש חתימה. וראה בתוספות הערוך השלם, עמ' 249, בערכו, מפרש גייגר במובן שטר. וראה הר"ש אברמסון, רב נסים גאון, עמ' 141 ובהערה 1 (בליווי כוכב).

25 הערוך, ראה בהערה הקודמת, גורס: 'בספטא'. וראה הערוך, ערוך השלם, כרך ו, עמ' 102, ערך ספט. ואפשטיין, פירוש הגאונים לסדר טהרות, במפתח הלשונות, ארמית, ערך ספטא. ושינויים נוספים ראה דק"ס לבבא מציעא, אות פ. וגם הרשב"א והרמב"ן גורסים 'ספטא'. וכיוצא בו גורסים עוד ראשונים ואחרונים.

26 על עושרו של בית זה ראה שבת קי"ט א. וכבר הוזכר עניין זה למעלה בפרק הקודם, בדיון על ההבדלים בין מאכלים שהיו אוכלים בימי חול לבין שבתות וימים טובים.

27 אורבך, ראה למעלה בהערה 1, עמ' 186—187, רואה בהם 'משתמטים מפרעון הכרגא' ועבריינים. ולפי שיטתו יוצא, למשל, כי אבוה דרבי זעירא, שנחשב בסנהדרין כה סע"ב — כו רע"א לגבאי-צדקה ישר והוגן, עורר לעבריינות על-ידי דבריו אל החכמים ואל בעלי-בתים כאחד, לברות מן הפקיד, שבא לגבות מסים (כפי הנראה, מדובר במס גולגולת). ואין זכר להערכה כזאת במקורות. ולכל העניין של גביית המסים בבבל

שנשתעבדו על־ידי אנשי פפא בר אבא, ואפשר שלא היו יהודים. הראשונים תלוקים בשאלה זו, והאחרונים לא הוכיחו דבר שיאמת אחת משתי האפשרויות²⁸.

מכל מקום מסקנתו הפסקנית של אורבך, שמדובר בחכמים עשירים אינה מוכחת. אורבך סומך על נוסחת הדפוסים של מסכת בבא מציעא: 'חזי מר חני רבנן...'. נוסח זה אינו מקויים על־ידי כתב־היד ולא על־ידי ראשונים, והוא גם אינו במק־בילה ביבמות. ובדקדוקי סופרים למקומנו מביא את נוסחת כתב־יד מינכן: 'הני דבי רב פפא בר אבא, ומעיר' (באות ס): 'וכן הוא בכל כתבי היד...', והולך ומונה הראשונים שגורסים כיוצא בו (ועיין שם בהמשך).

יתירה מזו: שלוש פעמים מובא בתלמוד הבבלי הלשון: 'הני רבנן', ותמיד מפיו של רב פפא. והוא עצמו מבאר בסנהדרין ק א, שכל האומר 'הני רבנן' על תלמידי חכמים הוא אפיקורוס. הכלל: לשון זה הוא לשון זלזול (כעין זה בירושלמי; ראה ר"ש ליברמן, קלס קילוסין, עלי עי"ן, עמ' 79, ושם עמ' 81 בהערה 45, והערה 46 נשמטה). מכאן מסתבר, שרב פפא לא ראה באנשים הללו תלמידי חכמים.

ואכן אין כל ודאות, שפפא בר אבא עצמו מן החכמים היה. שכן לא מצינו בספרות חז"ל אף מאמר אחד משלו בהלכה או באגדה²⁹. וגם התואר 'רב' אינו מקויים כל צורכו אף בדפוסים עצמם, ואין צריך לומר בכתב־יד³⁰. ברור אפוא,

בימי האמוראים, ועל גורלם של המשתמטים מהם, ראה מש"כ בספרי, ראשות הגולה בבבל בימי המשנה והתלמוד, עמ' 210—224. ומכל מקום המאירי, בית הבחירה, בבא מציעא, עמ' 282, מבאר: 'כסף גלגלת הוא מס הקצוב על כל איש ואיש ליתן למלך בכל שנה. הרי שהיו שם עניים שכלתה פרוטתם ואין להם לפרוע, מטכסיסי המלכות למסרם למי שירצה לפרוע בשבילם ולהשתעבד בהם עד שיפרעו מהם מצד שכירות מלאכתם...'. מבחינה זו יש דמיון בין מעשיהם של אנשי פפא בר אבא לבין מעשהו של רב יוסף, בבא קמא צז א, שהובא למעלה בפנים. וממש כך היו נוהגים בפועל לפי העדות שעולה מן התעודות מן הגניזה הקאהירית, ראה גויטיין, חברה יס־תיכונית (באנגלית), כרך א, עמ' 97. ועל שכירת בעל חוב למלאכה על־ידי המלווה לשם החזרת חובו, ראה ספר חסידים, מהדורת וויסטינעצקי, עמ' 301 סימן תתתח.

28 ראה מ' אלון, חירות הפרט בדרכי גביית חוב במשפט העברי, עמ' 16 בהערה 31, שמביא דעות הראשונים וסובר, שמדובר כאן ובבבא מציעא בחייבי מס נכרים. וראה גם שם, בהערה 33. ואילו אורבך, ראה למעלה בהערה 1, עמ' 186, ובהערה 196 סובר, שמדובר בעבדים עברים, ועל כך ראה להלן בפנים. אולם אלון לא הוכיח שגם נכרים היו חייבים במס גולגולת. לעניין זה ראה בספרי שנזכר בהערה הקודמת, עמ' 218 ובהערה 32. ווידנגרן, The Status of the Jews in the Sassanian Empire, IA, כרך א, 1961, עמ' 150 ואילך; הנ"ל, Die Religionen Irans, in: Die Religionen der Menschheit, Bd. 14, Stuttgart, 1965, עמ' 283, 344, ובהערה 1; R. N. Frye, The Heritage of Persia, עמ' 228—229.

29 ראה היימאן, תולדות תנאים ואמוראים, עמ' 1028 בערכו.

30 ביבמות כא ב, לדוגמה, בא בדפוסים: 'רב פפא אמר כגון כלתה דבי רב פפא בר אבא'. ואילו בכי"מ גורס רק 'דבי פפא בר אבא'. בכ"י קמברידג', ראה אוצר הגאונים, יבמות, התשובות, עמ' 27, סימן סו (שראשיתו בעמ' 26) גורס: '... וכל אחד נותן

שמן המקרה שלפנינו אין ללמוד שחכמים עשירים בבבל החזיקו בעבדים יהודים³¹. לפיכך נעבור ונעיין בראיה השנייה של אורבך, והיא בבבא מציעא עג ב: 'רב סעורים אחוה דרבא הוה תקיף אינשי דלא מעלו ומעייל להו בגוהרקא דרבא. אמר ליה רבא שפיר קא עבדת, דתנינא ראית שאינו נוהג כשורה מנין שאתה רשאי להשתעבד בו, תלמוד לומר "לעלם בהם תעבדו ובאחיכם" וגו' (ויקרא כה, מו)³². ותרגום הדברים: רב סעורים, אחיו של רבא, היה תוקף בני-אדם שאינם הוגנים ומכניס אותם בגוהרקא (כיסא או מיטה שעבדים היו נושאים אותו)³³ של רבא. אמר לו רבא: 'יפה אתה עושה ששנויה: "ראיתו שאינו נוהג כשורה מנין שאתה רשאי להשתעבד בו? תלמוד לומר"'. . .

סימן בבעל הבית שהיה בדורו. בשני רב פפא בר אבא . . . ומפני הדומות נשמט פפא השני. מכל מקום, חשוב הוא דבר הגאון שמדובר 'בבעל הבית'. והמעין שם ביבמות ימצא, שכל אחת מן הכלות היתה כלתו של בעל-בית עשיר. על 'בי ציתאי' (ראה אוצר הגאונים ליבמות, הפירושים, עמ' 260, סימן תרי"ד) מסופר, שהיו בעלי כרמים (ראה מועד קטן ד ב). ועל 'בי מרי בר איסק' (כך גירסת כי"מ) ראה היימאן, תולדות תנאים ואמוראים, עמ' 905—906. והעיקר, אף אחד מהם לא היה תלמיד-חכמים. או דוגמה אחרת: בבבא מציעא צא א בדפוסים: 'אמר רב פפא הני [תרתין] מילי בעו מינאי דבי רב פפא בר אבא . . . וראה בדק"ס אות ו. ובבבא קמא י ב: 'ואמר רב פפא כגון פפא בר אבא . . . ומן הראוי להעיר שהר"ח אלבק, מבוא לתלמודים, אינו מביא פפא בר אבא ברשימת האמוראים, למרות העובדה שביוחסין השלם, ובסדר הדורות ובתולדות תנאים ואמוראים מובא שמו של פפא בר אבא כאמורא בבלי. ובמקצת נגרר אחריו מ' אלון, הנזכר למעלה בהערה 28, עמ' 16 בהערה 31, על יסוד הנוסח הנדפס בבבא מציעא 'הני רבנן'. אולם, כאמור בפנים, אין לו לנוסח זה אח ורע. ובכלל אין המקרה שלפנינו מדבר בעבדים ממש. מכל מקום הרמב"ם, הלכות עבדים פ"א ה"ח, מבחין בין עבד ובין 'אנשים שאינן נוהגין כשורה' (ראה עליהם להלן בפנים). ומתוך המקרה שלפנינו הוא פוסק: 'מלך שגזר שכל מי שלא יתן המס הקצוב על כל איש ואיש ישתעבד לזה שנתן המס על ידו הרי זה מותר להשתמש בו יותר מדאי אבל לא כעבד. ואם אינו נוהג כשורה מותר להשתמש בו כעבד' (וראה להלן בפנים). והשיג עליו הראב"ד: 'בחי ראשי לא נאמרו דברים הללו בגמרא לענין זה. אלא שהיו אנשים פורעים מס המלך בשביל חבריהם . . . ופשט ליה דלאו הלואה היא. אלא זביני דמלכא הוא, דאית ליה רשות לזבוני להו כעבדי עד דפרעי'. וראה המאירי, בית הבחירה, בבא מציעא, עמ' 282, ד"ה כסף גלגלת. והוא מביא את שני הפירושים ומכריע שמדובר שהחייבים במס, שבשבילם שילמו, המשלמים נוהגים בהם כשכירים עד שפורעים במלאכתם את דמי המס. ובדרך הרמב"ם פסק בטור, חושן משפט, הלכות גזילה(!), סימן שס"ט יג: 'ואם צוה המלך . . . שכל מי שלא יתן מס שישתעבד בו כל מי שיתננו בשבילו ופרע אחד בשבילו מותר לו להשתעבד בו. בלבד שלא יעבוד בו עבודת עבד שדין המלך דין בכל מה שיגזור בכל מלכותו'. וראה שם בית יוסף. וראה שו"ע, חו"מ, הלכות גזילה סי' שס"ט יא, שמביא את לשון הרמב"ם.

32 ללשון הבאת המקרא ראה דק"ס, אות ק.

33 ראה בספרי שנוכר למעלה בהערה 27, עמ' 116 ובהערה 89. וראה במיוחס לרש"י, לתענית כ ב ד"ה בגוהרקא; ואפשטיין, תשלום פירוש הגאונים לטהרות, תרביץ, טז, תש"ה, עמ' 92; S. Telegdi, Essai sur la phonétique des emprunts Iranien en araméen talmudique, Journal Asiatique, 1935, 226, כרך עמ' 197.

זוהי אפוא ראייה מכרעת. אולם יש לסייג אותה קצת. שכן קודם עלינו לשוב ולהעיר מה שהערנו למעלה בנוגע לפפא בר אבא. שכן רב סעורים זה לא נשתייר לנו ממנו לא מאמר בהלכה ולא באגדה³⁴. כלומר, אין זה בטוח כלל אם מדובר כאן בתלמיד-תכמים שמחזיק בעבד (או עבדים) עברי. מכל מקום דבריו של רבא, שמצדיק את מעשהו של אחיו, ומסכים להיות נישא על-ידי אנשים אלה, יש בהם עדות מספקת על יחסו לעבד עברי, כשם שהם מעידים על הערכתו העצמית. שכן באותו אופן עצמו היו מופיעים ראשי-הגולה ברבים³⁵.

ומן הענין הוא להעיר שאמוראי בבל, שעליהם מסופר, שהיו יוצאים ברבים בגוהרקא, היו ושלושה: רב הונא³⁶ ורב נחמן³⁷, שהיו קרובי משפחת ראש הגולה, ורבא שהיה מבאי-ביתו ועושה לעתים שליחותו³⁸. ואף על קרובי משפחה אחרים של ראש הגולה אנו שומעים, שהיו נישאים על כתפי משרתיהם³⁹.

לא מן הנמנע שרבא, ראש ישיבה במחוזא, פרבר של עיר המלכות ווה-ארדשיר, שנהג לבוא בקשרים עם השלטונות הפגין את מעמדו ונהג כדרך שראשי עדות אחרות היו נוהגים בחצר המלכות בהופעתם ברבים⁴⁰. מכל מקום, ברור שרבא, שלא נצטיין במידת הענווה לפי עדות עצמו (ראה מועד

34 ראה עליו היימאן, תולדות תנאים ואמוראים, עמ' 966. ושוב נעיר, כפי שהערנו למעלה בסוף הערה 30, שהר"ח אלבק אינו מונה סעורים ברשימת האמוראים.

35 ראה בספרי הנזכר למעלה בהערה 27, עמ' 156—157. אלא שבגיטין לא ב מסופר על 'גוהרקא דדהבא'.

36 ראה תענית כ ב. ועל קירבתו לראש הגולה ראה במאמרי, ריבו של גניבא במר עוקבא, תרביץ, כרך לא, תשכ"ב, עמ' 281—286. ובספרי הנ"ל, עמ' 95—98.

37 ראה גיטין לא ב. ובספרי הנזכר בהערה 27, עמ' 115—116, 156.

38 ראה, לדוגמה, בבא בתרא כב א. והובא למעלה בדיון על זכויותיהם וטובות ההנאה של אמוראי בבל. ובספרי הנ"ל, עמ' 105—106; 126.

39 כגון אמימר (מרימר) ומר זוטרא. ראה יומא פו א; ביצה כה ב; סנהדרין ז ב; שם, מב א. ראה בספרי הנזכר בהערה 27, עמ' 191—200.

40 ובשיטה מקובצת למקומנו מביא בשם ה"ר יהונתן: '... להוליך את רבא שהיה ראש ישיבה בכסא של עץ ומוליכין אותו על כתפיהן, מפני רוב העם הבאין לשמוע הדרשה לא היה יכול לעבור עליהן אלא בענין זה. שאין דרך אדם חשוב לרכוב על סוס בפני רבים'. לדבריו האחרונים ראה בספרי הנ"ל, עמ' 157 בהערה 37. וצריך להוסיף מה שנאמר בפירקא דרבנו הקדוש, מהדורת שענבלום, כב א, סימן יב: 'ארבעה מפסידין שכר בעוה"ז ומבטלין פירות לעוה"ב הלוקח סוס לרכוב עליו...'. ובחופת אליהו, אוצר המדרשים, אייזנשטיין, ח"א, עמ' 171, טור א, סימן יא: '... הלוקח סוס מן השוק לרכוב עליו להתגאות לפני בני אדם...'. וראה גם קהלת רבה עה"כ 'ראיתי עבדים על סוסים וגו' (קהלת י, ז). וראה תוספות מגילה ט א, ד"ה על. ורבא עצמו העדיף שישמשוהו שמשים מבני עניים ולא עבדים. ראה בבא מציעא ס ב. וראה הרשב"ץ על פרקי אבות פ"א מ"ה, ד"ה ויהיו עניים בני ביתך; והר"י נחמיאש בפירושו על פרקי אבות, מהדורת באמבערגער, פאקש תרס"ז, דף ג ע"ב. וראה הרמב"ם, הלכות מתנות עניים, פ"י הי"ז.

קטן כח א), אינו מייצג בכך את כלל אמוראי בבל העשירים. ואין יסוד מספיק למס-
קנתו החד-משמעית של אורבך, שהחכמים העשירים (בלשון רבים!) בבבל חידשו
את המציאות של עבד עברי⁴¹. המקורות שבידנו מעידים, שאמוראים עשירים בבבל
היו מחזיקים בעבדים נכרים כשם שהחזיקו בשפחות.

שפחות

כבר בדור הראשון של אמוראי בבל התזיק שמואל שפחה, או שפחות, בביתו. במסכת
עבודה זרה כח ב, מסופר על שפחתו, שסבלה כאבים חזקים בעינה בשבת, ושמואל
לא ריפא אותה והיא מתה⁴². ופעם אחרת אנו שומעים על אחת מן השפחות של
שמואל שנשבתה, ופדו אותה משביה ושלחו אותה אצל שמואל (ראה גיטין לח א).
ושוב אנו שומעים על שפחתו של שמואל, ביחד עם שפחות של אמוראים אחרים.
במסכת נדה מז א שנויים במשנה סימני בגרות של נערה. שמואל בדק בשפחתו
אחד מסימני הבגרות ושילם לה ארבעה זוזים כדמי-בושת⁴³. ובהמשך הדברים
מסופר, ששמואל (הרא"ש גורס: רבה) היה מייחד שפחותיו לעבדיו משום שלא
רצה לבייש אותן. ואילו רב נתמן היה מחליף שפחותיו לעבדיו ואינו מקפיד על
בושתן, בעוד רב ששת מסר שפחותיו לערבים לשם הפרייתן⁴⁴.

רב ששת, שלא הקפיד על בושתן של שפחותיו, הוא גם ששפך ציר דגים בראש
שפחתו כשביקש להטיל אימה על אנשי ביתו (ראה שבת קה ב). לא כל החכמים

41 בארון, היסטוריה חברותית ודתית של עם ישראל, ח"ג, עמ' 106, חש בעובדה שהיו
עבדים יהודים. אולם דבריו שקולים יותר. הוא מדגיש אל נכון שרק במצב של יאוש
נמכר יהודי לעבד.

42 בדפוסים כתוב: 'פקעא עינא', אולם בכי"מ גורס: 'ומתה'. וכן גורס הרי"ף. ראה דק"ס,
באות ה, ובכי"ס שהו"ל ר"ש אברמסון כתוב בין השיטין 'ומיתה'.

43 והזהיר פרשת בחקתי, קכג א, מוסר בפאראפראזה: '... ונתן לה ארבעה כספים'.

44 יש להניח שסתם בעלי-בתים היו לעתים נוהגים בקלות-ראש בשפחותיהם, והם באו עמהן
ביחסי אישות. בארץ-ישראל הזהיר והתריס כנגדם ר' לוי בדברים בוטים. בויקרא רבה
פרשה כה ח, מהדורת מרגליות, עמ' תקפד—תקפה וש"נ, נשאלת השאלה מה טעם
הסמיכות של המקראות: 'וכי תבאו אל הארץ ונטעתם כל עץ מאכל וגו' (ויקרא יט,
כג) לבין הכתוב: 'ואיש כי ישכב את אשה שכבת זרע' וגו' (שם, יט, כ). והתשובה
היא: 'אלא מי שהוא מכיש עמיה הוא אזיל ומתעבד ברביי. מתוך שהוא יוצא ונכנס
בתוך ביתו הוא נחשד על שפחתו... אלו שהן נוהגין התר בשפחות בעולם הזה
עתידין הן לתלות בקדקדי ראשיהן לעתיד לבוא...'. מכל מקום, ישנן עדויות ממקו-
רות נוצריים על בעלים שהיו מכריחים את שפחותיהם לעסוק בזנות. ראה מש"כ
E. Sachau, Von den rechtlichen Verhältnissen der Christen im Sassaniden-
reich, Mitteilungen des Seminars für orientalischen Sprachen an der königl.
Friedrich-Wilhelms Universität zu Berlin, X Jhg., Berlin 1907, SS. 92-93.
שאלת העבדות במלכות סאסאן נידונה לעתים קרובות באסיפותיהם של כוהנים נוצריים.
סימן לדבר שהעבדות היתה רווחת מאוד. ראה שם בדבריו של סאכאו.

השיגה ידם לרכוש שפחה. היו אמוראים, אחים, שקנו לעצמם שפחה בשותפות, וכל אחד מהם החזיק בה, זה שנה אחת וזה שנה שלאחריה, וכך לסירוגין (ראה בבא בתרא כט ב)⁴⁵.

השפחות עשו את העבודות הקשות במשק־הבית ובמלאכת־יד. לדוגמה (בבא בתרא יג ב): 'רבין בר חנינא ורב דימי בר חנינא שביק להו אבוה תרתי אמהתא. חדא ידעא אפיא ובשולי. וחדא ידעא פילכא ונוולא...' (רבין ורב דימי הניח להם חנינא אביהם שתי שפחות. אחת ידעה לבשל ואחת ידעה פלך ונול...).⁴⁶ מובן מאליו, שכל אחד משני האחים היה מעוניין בשירותיהן של שתי השפחות כאחת.

ראינו אפוא, שקשה לדבר על רמת־התנהגות אחידה ביחסיהם של האמוראים בבבל אל שפחותיהם. הדבר, כמובן, היה אישי מאוד. יש שהיה היחס הוגן ואנושי, ויש שהיה יחס משפיל. מכל מקום, הלכות עבדים בתורה שבכתב ובתורה שבעל־פה שימשו תריס לעבדים ולשפחות מפני ניצול שרירותי ויחס אכזרי מצד רבותיהם.⁴⁷

45 על מעמדם הכלכלי שומעים אנו מעט, ועל האדמה שהורשה אמם ראה כתובות צד ב. וכבר דובר על כך למעלה. עבדים שהיו ברשותם של שני אדונים היתה, כנראה, תופעה רווחת בפרס. ראה על כך להלן בנספח שלישי, בהערה 18.

46 רש"י פירש 'פילכא ונוולא, לטוות ולארוג'. אולם לפי גירסה אחרת שהיתה בפניו: 'ביסתרקי, תכשיטי ספסלים שקורין טפי"ד'. וגירסה זו מצוייה בכתב־יד וראשונים. ראה דק"ס, אות ח; י"נ אפשטיין, מבואות לספרות האמוראים, עמ' 231. ועל שפחה אחת, שמנקה את הבית (או מדיחה כלים בשבת) ראה יומא פז א, ואפשר שזה אירע בארץ־ישראל. ומעניינים מאוד הם דברי השפחה של אמורא אחד בארץ־ישראל שהיתה רגילה לכבס את בגדיו, או כלי מיטתו, של רבה. ראה ויקרא רבה, פרשה כד ו, מהדורת מרגליות, עמ' תק"ס וש"נ. ויש להניח, שגם הבאת מים מנהרות בבבל, או ממעינות ובארות בארצות אחרות, היתה מוטלת על השפחה. ראה, לדוגמה, נדה סח רע"א, ורש"י, ד"ה עבדי חסרת. ונציע דוגמה אחת מאלפת מראשית המאה האחת־עשרה. רב האי גאון נשאל שאלה, שנשלחה אליו מתלמסאן (על מדינה — ממלכה זו, ראה ח"ז הירשברג, תולדות היהודים באפריקה הצפונית, כרך א, עמ' 68—69 ועוד פעמים הרבה. ראה שם כרך ב, במפתח המקומות, עמ' 433 בערכו). השואל מספר שישנם 'מקומות שאין היהודים מוצאים שפחות לקנות אלא נוצריות והן במקומנו מצויות... ויש מהן שמתגירות לאלתר, ויש מהן שמתגירות לאחר זמן, ויש שאינה רוצה לתזור כלל. וישראל השרויין באותן מקומות נצרכין להם ביותר (וכל מי שאין לו שפחה הוא בצער גדול). ויצרכו בניו (ובנותיו) או אשתו להביא מים על כתפיהן מן המעינות ולצאת לפורני עם שפחות גויות ופרוצות...'. ראה תשובות הגאונים, הרכבי, עמ' 224—225, סימן תלא; ומאן, The Responsa of the Babylonian Geonim as a Source of Jewish History, עמ' 135—136 (בכרך אחד שנדפס על־ידי ציון, תל־אביב, 1970). אותה בעיה עצמה היתה קיימת גם בימי האמוראים בבבל. הוסף על כך את עבודת־הבית בשבת ובחגים, שהיו מוטלות על השפחה.

47 דיו לאדם שישנה במשנה תורה, הלכות עבדים, ויקבל תמונה מן התביעות, שההלכה תבעה מן האדון ביחסיו אל עבדיו ושפחותיו. וראה גם בספר והזהיר, פ' בהר, קיב ב — קטו ב; ובספר העתים, ענין שביתת עבדים, עמ' 235—240.

מובן מאליו, שגם האינטרס הכלכלי השפיע לטובת יחס הוגן כלפי עבדים ושפחות, שכן מחירם היה, כפי הנראה, לא מבוטל⁴⁸.

מחירם של עבדים ושפחות

ראינו למעלה, שהאמוראים בבבל היו מעסיקים בשדותיהם ובכרמיהם אריסים, חוכרים, שתלים ופועלים שכירים. עובדה זו אפשר שהיא גם מרמזת שקניית עבד או עבדים, ובעיקר החזקתם, עלו ביוקר, ולפיכך אין בידנו עדויות על העסקתם בעבודות השדה והכרם.

מכל מקום מחירם של עבדים ושפחות בבבל אינו ידוע במידה מספקת בימיהם של אמוראי בבל. המחירים שצוינו בספרות תז"ל הם לעתים תיאורטיים. מכל מקום אין למצוא במקורות שעבד, או שפחה, יעלה פחות ממאה ועד מאתיים זוז. הכול לפי הגיל, מצב הבריאות, וידיעת מלאכה מן המלאכות שהיו העבד, או השפחה, בקיאים בה⁴⁹. ואף מחיר מינימאלי זה הוא סכום גבוה לערך. הוסף לכך את דמי אחזקתו של עבד, או שפחה, ויתברר שמוטב היה להעסיק שכירים בעבודות חקלאיות מאשר עבדים ושפחות⁵⁰.

מכאן שתפקידיו העיקריים של העבד הם שירותים שונים, לרוב אישיים, לרבו. זוהי מכל מקום התמונה המצטיירת מן המקורות המועטים לערך על העבדים, שהיו ברשותם של אמוראים. וכן מתברר שבעלי העבדים והשפחות היו, כאמור, אנשים אמידים.

48 מספר השפחות שהאשה היתה מביאה עמה לבית בעלה היה לא רק ביטוי למעמדה הכלכלי והחברתי, אלא קבע גם את התחייבויותיה של האשה אל בעלה, בכל הנוגע לעבודות שהיא חייבת לעשות לו. ראה, לדוגמה, כתובות פ"ה מ"ה. על הבעל שנשא אשה שנייה, וזו לא הביאה עמה שפחה, והבעל מבקש לתת לה שפחה אחת, שהביאה אשתו האחרת, ראה, לדוגמה, כתובות פ ב.

49 ראה, לדוגמה, מה שהעיר שפרבר, JESHO, כרך ח, 1965, עמ' 254, בהערה 3. וראה Heichelheim, Roman Syria, עמ' 165—166. ג'יקובס, החיים הכלכליים של יהודי בבל בתקופת התלמוד, מלילה, ה, מנצ'סטר תשט"ו, עמ' 98. על מקור פרסי יחיד מימיהם של מלכי סאסאן שעלה בידי למצוא, ראה להלן בנספח שלישי, בהערה 17. ועל עבד שנמכר עבור 'ככרות לחם' ולא בסכום ניכר, והוא עבד שהיו מזלזלים בו ביותר, ראה מגילה טו סע"א — רע"ב, ודק"ס, אותיות א—ג. ממאמרו של רב פפא משתמע במקצת שעבד טוב לא נמכר בזול. מדבריו של שמואל, נדרים נ ב, יש ללמוד שעבדים היו בקיאים במלאכת הבישול, אך מחירו של עבד בקי בהכנת 'ביצה טור' מיטא', שבו נקב שמואל, נראה מופלג, ויותר משדבריו מעידים על מחירו של עבד בבבל, מעידים הם על הקושי שכרוך בהכנת הביצה ההיא. וראה, שם, בהמשך על ידיעתו של עבד בבישול.

50 השווה שכרו של פועל יומי בטבלה של שפרבר, הנזכר בהערה 49, עמ' 250—251; וג'יקובס, הנזכר בהערה הקודמת, עמ' 94—95.

בהקשר זה, מן הראוי שנעיין גם במאמרו של רבה (וי"ג: רבא) ⁵¹: 'בהני תלת מילי נחתי בעלי בתים מנכסיהון, דמפקי עבדיהו לחירותא...'. (גיטין לח ב). ובעברית: בשלושה אלה יורדים בעלי-בתים מנכסיהם, שמשחררים את עבדיהם. ובנוסף אחר: 'על שלשה דברים בעלי בתים יורדין מנכסיהן... ומפני שמשחררין עבדיהן ואמהותיהם הכנענים' (ראה חופת אליהו, מנורת המאור, מהדורת ענעלאו, ח"ד, עמ' 454. והשווה סוכה כט סע"א — רע"ב).

שלושה דברים, שדרכם מבאר רבה את כשלונם הכלכלי של בעלי נכסים, אין לייתס להם משמעות כלכלית ישירה. שכן העיון בשני הדברים האחרים, שרבה מונה אותם, על שמסיירים שדותיהם בשבת וקובעים את סעודותיהם בשבת בזמן בית המדרש (ובשינוי לשון: 'מפני שאוכלין ושותין בעת שהם צריכין להתעסק בצרכי צבור', ראה בחופת אליהו הג"ל), מעיד שהדברים נאמרו במקורם על-ידי רבה כאתראה ותוכחה דתית נגד בעלי-בתים. שחרור עבדים, שהוא כשלעצמו מעשה הומני, נראה חטא בעיני רבה. וכך היא ההלכה: 'אמר רב יהודה אמר שמואל ⁵² כל המשחרר עבדו עובר בעשה...'. (גיטין לח ב). והטעם הוא, כידוע, שעבד נכרי חייב בטבילה לשם עבדות וקבלת מצוות מסוימות (ראה, לדוגמה, יבמות מח ב; א' אפטוביצר, מחקרים בספרות הגאונים, עמ' 123—134). על-ידי השחרור מפקיע רבו את העבד מן המצוות, והעבד המשוחרר עשוי לשוב לאמונתו הקודמת. אמנם מותר לשחרר עבד לשם מצוה, כדרך שעשה רבי אליעזר בן הורקנוס (ראה גילת, משנתו של ר' אליעזר בן הורקנוס, עמ' 88—89; 222—223).

ונשאלת השאלה: מפני-מה היו בעלי-בתים בבבל משחררים את עבדיהם הנכרים? אין בידנו תשובה אחרת אלא זו, שאחזקתם של עבדים ותנאי השיעבוד שלהם, שהוג' בלו על ידי ההלכה, לא היתה תמיד כדאית לבעלי בתים, ובייחוד כאשר העבד, או השפחה, נזדקנו וכוח עבודתם ירד (ראה, לדוגמה, בבא מציעא ס ב). כדי לעמוד על מצבם של עבדים ושפחות שהיו בבעלותם של האמוראים בבבל, מן הדין שנעיין גם בספרות המשפט הפרסית, שדנה בסוגיה זו, עד כמה שהיא ידועה לנו. סקירה קצרה על העבדות בפרס תבוא בסוף כרך זה (בנספח ג).

51 ראה פלדבלום, דקדוקי סופרים לגיטין. הגירסה 'רבה' מקויימת על-ידי כ"מ ובספר העתים, עמ' 282. אם הגירסה המקורית היא רבא, הרי לנו עדות נוספת על יחסו אל עבדים.

52 בתוספות רי"ד גרס כך 'אמר רב יהודה'. וכיוצא בה גורס כ"מ. ולא צייננו פלדבלום בדקדוקי סופרים שלו לגיטין. וציין שם כ"י אחרים שאינם גורסים שמואל. ש' צייטלין, במאמרו השני הנזכר למעלה בהערה 1, הגיע למסקנה, ששמואל לא אמר את הדברים הללו, ולא ראה שיש באמת כ"י וראשונים שאינם גורסים שמואל. וגם בברכות מז ב אין גורסים שמואל. ובכסף משנה להלכות עבדים להרמב"ם, פ"ט ה"ו, מעיר שגם בגיטין הוא 'מימרא דרב יהודה'.

אחרית-דבר

צבירת נכסים ותכליתה

פעילותם הכלכלית הענפה של ראשי-ישיבה, מורי-הוראה ודיינים נודעים בבבל לא היתה שונה בעיקרה ובפרטיה מתכליתם של בני עדתם בבבל, שעמלו להשיג נכסים וטרחו להרבותם. אולם מובן הדבר, ואף מוכח בחלקו על-פי המקורות, שפעילותם הכלכלית של האמוראים בבבל נתנהלה בגבולות המותר והאסור על-פי ההלכה, ביתר הקפדה מסתם סוחרים או בעלי-בתים.

אחד היסודות האופייניים בעיסוקיהם הכלכליים היה רווח מירבי בהשקעה מיני-מאלית של עבודה וזמן. בדרך זו מצאו גם פתרון אופטימאלי לקונפליקט הדתי, שנתלבטו בו אישים דגולים רבים במרוצת הדורות, והוא חלוקת הזמן והמרץ לתלמוד תורה ולהוראתה ברבים, שהיא מצוה דתית חשובה ומרכזית מצד אחד, ולבין עיסוקיהם לשם פרנסתם ופרנסת בני-בתם, מצד אחר.

מלבד השמירה על ההלכה, ומלבד הנטייה לחסוך מזמנם, שהיה מוקדש לפעילות הכלכלית, קשה למצוא אצל אמוראי בבל הגבלות אחרות נוספות, שהגבילו עצמם בהן בבהילות להרבות ממון ולצבור נכסים. אל נתעלם גם מן העובדה, שאמוראי בבל לא התנזרו מהנאות החיים, ואף לא ביקשו להגשים אידיאלים של חברה שוויונית. אכן, אמוראי בבל נהגו באורחות-חיהם לפי הכתוב 'טובה חכמה עם נחלה' (קהלת ז, יא). הם התבוננו בסביבתם הקרובה, ואף הרחוקה יותר, וראו דרכם של ראשי דתות ומנהיגים מדיניים בעלי השפעה, ומצאו אישור לדברי החכם שאמר: '...וחכמת המסכן בזויה ודבריו אינם נשמעים' (קהלת ט, טז). ודאי שישנם מקראות הרבה, שמדברים בשבחה של הסתפקות במועט מהנאות החיים החומריים, אבל זה לעומת זה נאמרו. ואכן כבר חכמים נודעים בימי הבית השני, ותלמידיהם ותלמידי-תלמידיהם לאחר חורבן הבית, נתלבטו הרבה בקביעת דרכי חייהם. חכמים כמו שמעון בן שטח, הלל הזקן, ר' צדוק, ר' חנינא בן דוסא, אבא חלקיה בן-בנו של חוני המעגל, ר' פנחס

בן יאיר, יונתן בן עמרם, ועוד אחרים, מנעו עצמם מליהנות מן הזולת הנאה כלשהי. הללו היו מסתפקים במועט שבמועט, שבא להם לרוב מעמל כפיהם. ואילו חכמים דגולים אחרים, כגון ר' אלעזר בן חרסום, ר' אליעזר בן הורקנוס, ר' אלעזר בן עזריה, ר' טרפון ואחרים, היו בעלי אחוזות גדולות וגם סוחרים שמסחרם הגיע לארצות רחוקות. אולם עם כל השוני מדעת בבחירת אורחות החיים וסגנונם, הצד השווה שביניהם, שאלו ואלו ביקשו להיות בלתי-תלויים מן הבחינה הכלכלית. מעמדם הכלכלי העצמאי העניק להם חירות אישית לנהוג עצמם, ולהנהיג את הרבים, לפי הכרתם הדתית-האישית. השתחררותם מן התלות הכלכלית הסירה מכשול ניכר מדרכם במאבקם עם מלכים ונסיכים בימי הבית השני, ונגד בעלי זרוע ואֱלמים שונים מבין בעלי-בתים, שרצו לשלוט בבני עדתם ולנצלם לטובתם.

בכן, שתי הדרכים המנוגדות, דרך העוני ודרך העושר, שתיהן כאחת, וכל אחת מהן בנפרד, עיצבו לא במעט את דמות הנהגתם הדתית-הציבורית. מנקודת-מבט זו דומים היו החכמים הללו לנביאי האמת. שכן אף הללו אתה מוצא, שהיו ביניהם בעלי קרקעות אמידים ולעומתם פחות אמידים. אלו ואלו היו משוחררים מן הבחינה הכלכלית. חכמי הבית השני, ואחריהם התנאים, למדו מנביאי-האמת גם לעמוד בשער נגד עריצים ונגד חמסנים, ונגד מנהיגים בעלי פניות אישיות.

אמוראי בבל ראו את דרכי רבותיהם התנאים ומהם למדו, בלי שהכריעו הכרעה עיונית וחד-משמעית לטובת אחת משתי הדרכים, כמחייבת מן הבחינה הדתית. ההכרעה היתה נתונה ללבם של כל אחד ואחד מן החכמים¹. ויש לשוב כאן ולהזכיר, שהחכמים בבבל חיו בקרב קבוצות אתניות רבות בעלות מבנה פיאודאלי, או פיאו-דאלי-למחצה, הרבה יותר מובהק מאשר אחיהם בארץ-ישראל. בהילותם לממון לשם חיזוק מעמדם בהנהגת הציבור היתה אפוא בעלת רקע פוליטי וחברתי שונה מעמיתיהם בארץ-ישראל. ולא מן הנמנע, שמשום כך אין אנו מוצאים אצל אמוראי בבל,

1 אופיינית לתופעה זו הם, לדוגמה, דבריו של אביי בברכות לה ב: 'הרבה עשו כר' ישמעאל ועלתה בידן. כרשב"י ולא עלתה בידן'. ויותר מדויק הלשון בכ"מ: 'הו רבנן דעבדין כר"י ואקיים בידיהו ורבנן דעבדין כר' שמעון ולא אקיים בידיהו'. וכ"י פירנצה גורס: 'הו רבנן דעבדי כר' ישמעאל ואיקיים בידיהו תלמודיהו ואיכא (!) רבנן דעבדי כר' שמעון בן יוחי ולא איקיים תלמודיהו בידיהו'. לפי הנוסח האחרון ברור עוד יותר שאביי מדבר בהווה. אביי הכיר בבבל תלמידים, שלא הקדישו מזמנם לעיסקי פרנסתם ובכל זאת לא הצליחו בלימודיהם. וראה עוד נוסח אחר שמביא בעל דק"ס, אות ש. מכל מקום, אביי איננו נוקט עמדה לכאן או לכאן. ועל שיטתם של ר' ישמעאל ושל רשב"י ראה במאמרי, תלמוד תורה ודרך ארץ, שנתון בר-אילן, כרך ב, תשכ"ד, עמ' 145—148. וראה עוד דוגמה אחת נוספת בברכות י ב: 'אמר אביי ואיתימא ר' יצחק הרוצה להנות יהנה כאלישע ושאינו רוצה להנות אל יהנה כשמואל הרמתי...'. אף כאן, יותר מאשר במקרה הקודם, לא רק שאין כל הכרעה חד-משמעית, אלא להיפך, הדבר ניתן לבחירת כל אדם ואדם במפורש.

שהיו מסבירים ברבים, או מוטב לומר: מצטדקים ברבים, על בהילותם לממון ועל הדחף המתמיד שלהם לצבירת נכסים.² מכל מקום, בעושר גופו לא רק שלא נתנו בו כל דופי אם הושג במשפט³, אלא אף התפללו להשגתו⁴.

הדברים פשוטים כל כך וכמעט מובנים מאליהם, שלא היינו מאריכים בדברינו אלמלא חוקרים וסופרים בדורות האחרונים, שכתבו, ועדיין כותבים בדורנו, שכל מטרתם של אמוראי בבל במאמציהם לצבור ממון ולהשקיעו בנכסי דלא-ניידי, היתה לפרנס את תלמידיהם, להרבות במספרם, ועל-ידי כך להגדיל תורה ולפאר את שם הישיבה שבראשה עמדו. אכן, השאלה של פרנסת חכמי הישיבה ותלמידיה היא שאלה נכבדה מאוד מכמה וכמה בחינות, והיא צריכה עיון קפדני נפרד.

פחד מן העוני

הפחד מפני תלות כלכלית באנשים זרים הוא מוכן וטבעי אצל כל אדם ואדם, ואין צריך לומר אצל תלמידי-חכמים לאחר חורבן הבית, שביקשו להנהיג את בני עדתם. חכמי ארץ-ישראל, ואף חכמי בבל, חיו ופעלו בחברה, שבה היו 'מכבדים עשירים'⁵. בייחוד אמורים הדברים באימפריה הפרסית, שהיתה, כאמור למעלה, בעלת מבנה

2 אפשר שבארץ-ישראל היה המצב אחר, ואמוראים אחדים היו מצטדקים ברבים על בהילותם אחרי ממון. שאלה זו צריכה עיון נפרד.

3 כמובן שלעתים אנו שומעים על מקרים, שהשגת ממון במשפט אינה עולה בקנה אחד עם תפיסה מוסרית. ולדוגמה נציע מקרהו של איסור גיורא, שהפקיד אלפי זווים אצל רבא. קודם מותו של איסור הגר טוען רבא, שרב מרי בנו של איסור, שהורתו שלא בקדושה, לא יקבל את דמי הפקדון. שכן מן הדין הוא יכול לזכות בממון זה במעמד שלושתם — איסור, רב מרי ורבא — ורבא אמר שלא ילך אל איסור אם יזמינו אליו. לבסוף הציע רב איקא, בנו של רב אמי, דרך אחרת כדי להוציא את הממון מידי של רבא. איסור יודה שזווים אלה הם של רב מרי, ויקנה לו אותם בהודאה. הצעה זו נתקבלה על איסור ועל בנו ואמנם הם השתמשו בה. רבא הקפיד ואמר: מלמדים טענות לבני אדם ומפסידים לי. ראה בבא בתרא קמט א. בין הראשונים, שביקשו לרכך את עמדתו של רבא, ראה בייחוד המאירי, בית הבחירה לבבא בתרא, עמ' 629—630. ואילו בין האחרונים, שטוענים שרבא לא נהג לפי המוסר (אף במקרים אחרים) ראה גרץ, *Geschichte der Juden*, כרך ד, עמ' 329—332 (ובעיבודו העברי של שפ"ר, ח"ב, עמ' 415—418). והשיגו עליו ווייס, דור דור ודורשיו, ח"ג, עמ' 177; ז' יעבץ, תולדות ישראל, חלק שמיני, עמ' 181 ואילך. הלה מלמד סניגוריה ארוכה על רבא, ורוב דבריו הם אפולוגטיים במובהק.

4 ר' יהודה הנשיא היה מוסיף בברכת המזון ברכה, שעל האורח לברך את בעל הבית: 'ויציל מאד בכל נכסיו ויהיו נכסיו מצליחים...'. ראה ברכות מו א ובדק"ס. רבא התפלל לעושרו של רב חסדא (מועד קטן כח א). וחכם מברך את רעהו בתורה ובעושר. ראה תענית ו רע"א. ועוד.

5 ראה, לדוגמה, קידושין מט ב; עירובין פה סע"ב — פו רע"א; אוצר הגאונים, קידושין, התשובות, עמ' 95, סוף סימן רג; תורה שלמה ח"ו (כרך שביעי), פרשת מקץ, עמ' 1564, סימן קמא.

חברתי ופוליטי פיאודאלי. במלכות פרס היו המנהיגים בכל הדרגים, הלוקאלי, המ-
חוזי והמלכותי, נמנים עם בני העשירים המופלגים. מעמדו החברתי וחשיבותו של
כל אדם נקבע שם לפי גודל נכסיו.⁶

לפיכך לא ייפלא, שאנו שומעים הרבה על האדם העני ומעמדו העלוב. הערכות

6 זהו הרקע הסוציולוגי של מצוותיו של מני, שתבע מתלמידיו לא רק להימנע מצבירת
נכסים, אלא גם להינזר מאכילת בשר, ומשתיית יין וממשכב עם אשה, וכן להתרחק
מכל הנאות החיים. מני פעל, כידוע, במרוצת המאה השלישית בקטסיפון, כלומר, סמוך
מאוד למרכז היהודי במחוזא והערים הסמוכות. ואין לך ניגוד גדול מתורה סגפנית
חמורה זו, שמני תבע מתלמידיו, ובין תורתו של שמואל על החובה ליהנות מן החיים
החומריים. ראה על כך להלן בפנים. ועל תורתו של מני, שהורה לתלמידיו, ראה
O. Klima, *Manis Zeit und Leben*, Prag 1962, pp. 139, 220, 361. חוקר זה אף
ערך השוואה בין שני האישים הללו, בין שמואל למני. ראה, בספרו הנ"ל, עמ' 143
ואילך, ועמ' 514. ומן העניין להביא דברים אחדים של קלימה על מעמדם הכלכלי של
שכבת המורים-המנהיגים בתנועת מני. ואלו הם מקצת דבריו (שם, עמ' 515—516):
'Der Manichismus erschien den zoroastrischen Geistlichen mit seinen sozi-
alen Schlussfolgerungen als eine Gefährdung für herrschende Klassen. Er
bildete doch eine Organisation von Menschen verschiedener nationaler und
sozialer Abstammung, die jedoch durch religiöse Erkenntnis und daher als
von allen Fesseln der altererbten gesellschaftlichen Struktur des persischen
Reiches befreit verbunden wurden und über die traditionellen Ansichten
von der Klassenschichtung... erhaben waren. In seiner Kirche existierten
zwei Hauptschichten nebeneinander, die grundverschiedene Moral haben
durften und mussten. Die eine war die der Elekten, eine Art Bettelari-
stokratie, die andere die der Auditoren, eine Art arbeitender und wohlhabender
Laienstand. Die Elekten durften keine Arbeit verrichten, hatten keine
Familien, keinen Besitz, sie lebten nur von Almosen und fühlten sich so
von der Welt und deren qualvollen Dasein befreit. Dagegen hatten die
Auditoren, das gemeine Volk, alles, von dem die Welt strotzt: Arbeit,
Frauen, Kinder, Besitz... Die Geistlichen waren verpflichtet in stetiger
Armut zu leben und ihr Leben und ihre ganze Tätigkeit lediglich auf ein
einziges Ziel zu richten: die Verkündigung der Mittel des Heiles und
dadurch die Befreiung der eingekerkerten Lichtteile von der Finsterniss der
Materie. Sie verzichteten auf die Welt und deren Reize...' דברים אלה
מאירים קצת את המבנה החברתי של הפרסים. והעיקר: מהם אנו עומדים על ייחודם
הכלכלי והחברתי של אמוראי בבל ובני עדתם. הרקע הסוציולוגי האמור הוא גם
הרקע, שעליו צמחה ועלתה התנועה, שבראשה עמד מזדאק בסוף המאה החמישית
ואשר דגלה בשיתוף מלא של נכסים. ברם, תנועות אלו לא שינו את הסדר החברתי
והדתי במלכות פרס בימיהם של האמוראים. הרבה יותר קשה לעמוד על מעמדה של
הכהונה במלכות פרס. ראשית, משום שיש להבדיל בין המגים, שהיו אריסטוקראטים
בעלי נכסים גדולים ביותר, לבין כוהני האש או אחרים, שהיו ממלאים תפקידי שיפוט
ודין או הוראה לנערים. ראה למשל, Stig Wikander, *Feuerpriester in Kleinasien und Iran*, Lund 1946, SS. 44—45; G. Widengren, *Die Religionen Irans*, S. 260.

אחרית דבר

כגון 'עני חשוב כמת', או 'עניות כמיתה', יש בהן עדות חד-משמעית על מצבו של העני וגורלו הקשה. דרשן אחד עלום-שם דרש: 'שלשה דברים קשין לגוף. מכת הלב קשה לגוף. מכת חולי מעים קשה לגוף ממכת הלב. וחסרון כיס קשה מכולן'.⁷

ועיקר הקושי שבעוני הוא, כמובן, התלות באנשים אחרים. תלות זו יש בה שתי רעות: 'מתנתם (של הזרים היא) מעוטה וחרפתם מרובה'.⁸ ולפיכך היו מבקשים בתפילתם: 'ואל תצריכנו לידי בשר ודם ואל תמסור מזונותינו בידי בשר ודם' (ירושלמי, ברכות פ"ד ז ע"ד).

השאיפה הזאת, לא להיות תלויים בחסדי הבריות, מביע ר' ירמיה בן אלעזר כלהלן: 'מאי דכתיב "והנה עלה זית טרף בפיה" (בראשית ח, יא) אמרה יונה לפני הקב"ה רבוננו של עולם יהיו מזונותי מרורין כזית ומסורין בידך ואל יהיו מתוקין כדבש ומסורין (כך גורס הר"ח) ביד בשר ודם...'. (עירובין יח ב) *⁸.

הפחד מפני העוני מצא ביטוי גם בהלכות אחדות, ונציע כאן לדוגמה אחת מהן. בדין השבת אבידה שונה התנא: 'אבדתו ואבדת אביו אבדתו קודמת. אבדתו ואבדת רבו שלו קודמת' (בבא מציעא פ"ב מ"א). בשולי משנה זו שואלת הגמרא, מנין לו לתנא שאבדתו קודמת? והיא משיבה: 'אמר רב יהודה אמר רב קרא "אפס כי לא יהיה בך אביון" (דברים טו, ד) שלך קודם לשל כל אדם. ופירש רש"י את המקרא: 'הזהר מן עניות' (בבא מציעא לג א) *⁹.

7 קהלת רבה פרשה ז, עה"כ 'ומוצא אני מר ממות את האשה וגו' קהלת ז, כו. וב-פירקא דרבינו הקדוש, מהדורת שענבלום כב א, פיסקה י, גורס: 'ארבעה קשין זה מזה. מכת הלב ממכת הגוף. ומלאך המות קשה ממכת הלב. ואשה רעה קשה משניהן. וחסרון קשה מכולן'. אולם הנ"ל, מהדורת גרינהוט, עמ' סד, פיסקה ו, בשינויים. וראה בחופת אליהו, מנורת המאור לר"י אלנקאווה, מהדורת ענעלאו, ח"ד, עמ' 469; וש"נ; ושם, עמ' 594; מהדורת אייזנשטיין, עמ' 170, סוף טור ב. ובקטעי מדרשים מכ"י הגניזה שהו"ל, J. Mann, The Bible as read and preached in the old Synagogue, Vol. I, Cincinnati Ohio 1940, עמ' כג בשינויים. וראה דבריו של ר' פנחס בר חמא, שאמר: 'קשה עניות בתוך ביתו של אדם יותר מחמישים מכות'. בבא בתרא קטז א. ובשמות רבה פל"א יב: 'אין בעולם קשה מן העניות שהוא קשה מכל יסורין שבעולם...'. וראה הברייתא בעירובין מא ב; ובחופת אליהו, מנורת המאור, לר"י אלנקאווה, מהדורת ענעלאו, ח"ד, עמ' 459, ושם בהערה לשורה 15.

8 וכבר עמד על כך בן-סירא, שאמר: 'מעט יתן והרבה ינאץ'. ראה מהדורת סגל, עמ' קכא. וציין לו רטנר, אהבת ציון וירושלים למקומנו. והשווה ר"ל גינצבורג, פירושים וחדושים בירושלמי, ח"ג, עמ' 231—232. וראה עכשיו הלכות ארץ ישראל מן הגניזה, מעזבוננו של מ' מרגליות, שהו"ל י' תא-שמע, עמ' קל, שורות 2—3.

*8 וראה בראשית רבה פרשה לג ו, מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 311 וש"נ. ויש להוסיף

פרקי דר' אליעזר פרק כג; מדרש הגדול לבראשית, ח יא, מהדורת מרגליות, עמ' קעו. 9 ורש"י לבבא מציעא ל סע"א — רע"ב מבאר מקרא זה: 'לא תביא עצמך לידי עניות'. וראה רש"י למקבילה בסנהדרין סד ב, ד"ה לא יהיה בך אביון; וד"ה התם מאפס. וראה באור זרוע, פסקי בבא מציעא למקומנו, וראה תענית כא א.

אחרית דבר

הבאנו הלכה זו כדוגמה, משום שבה וממנה מתעוררת בעיה דתית. ואכן הגמרא שם הולכת וממשיכה: 'ואמר רב יהודה אמר רב כל המקיים בעצמו כך סוף בא לידי כך'. ומבאר רש"י: 'אם תמיד מדקדק (בדאגה לרכושו) פורק מעליו עול גמילות חסדים וצדקה וסוף שיצטרך לבריות', כלומר על האדם 'להכנס לפנים משורת הדין' (רש"י, שם). ברם, אמוראי בבל היו מקפידים על הדין בעיסוקיהם הכלכליים, כפי שראינו למעלה, ולא היו רגילים להיכנס לפנים משורת הדין. הדין הוא הנורמה המחייבת, וממנו אנו למדים על המציאות. אישור לכך העובדה, שבכמה מקרים תבעו חכמים מעמיתיהם, או מתלמידיהם, לנהוג לפנים משורת הדין. ואכן קשה מאוד למצוא אמורא בבבל, שאפשר לומר עליו, שהיה 'זותרן בממונו'. העוני גופו הוא דבר קשה ביותר, ואין קשה ורע ממנו.

חיוב החיים

אמוראי בבל היו אוהבים את החיים, נהנים מאכילה טעימה ומשתייה טובה, וכיוצא באלו הנאות חומריות, כפי שראינו למעלה. מסתבר שקירבתם לעבודת האדמה וחלקם בייצור מזונות בסיסיים השפיעו במידה זו או זו על גישתם החיובית בהחלט להנאות החיים החומריים.

עמידתם בתוך החיים וגישתם החיובית כלפיהם ניכרת, בין השאר, אף מתשומת לבם בכל הנוגע לשמירת הבריאות, שגובלת לעתים בפינוק. כך, למשל: 'אמר רב חייא בר אבין אמר שמואל¹⁰ הקיז דם ונצטנן עושין לו מדורה (בשבת) אפילו בתקופת תמוז. שמואל צלחו ליה תכתקא דשאגא ("...בקעו לו כסא של תדהר שהוא מעולה בדמים", רש"י)¹¹. רב יהודה צלחו ליה פתורא דיונה (שולחן מעץ יקר, "מין ארז הוא", רש"י)¹². לרבה צלחו ליה שרשיפא ("ספסל", רש"י)¹³. ואמר ליה אביי לרבה והא קא עבר מר משום "בל (לא) תשחית" (דברים כ, יט). אמר ליה "בל תשחית" דגופאי עדיף' (שבת קכ"ט א).

תשובתו של רבה, שמי שאינו שומר על גופו מפני חשש של חולי, עובר על 'בל

10 כי"מ גורס: 'א"ר חייא בר שמואל', ונשמט 'בר אבין'. ראה בדק"ס.

11 על ואריאנטים בלשון 'תכתקא דשאגא' ראה דק"ס, באות ת. פירושו של רש"י הוא של הערוך, ראה ערוך השלם, כרך ח, עמ' 25, ערך שגא¹.

12 על ואריאנטים בלשון 'דיונה', ראה דק"ס, אות א. כ"י ואטיקן 108 גורס: 'פתורא דיונים'. והר"ח גורס ומבאר: 'שולחן העשוי מעצי יינס והן יקרים. פי' יאבנוס'. הערוך, ערוך השלם, כרך ד, עמ' 129, ערך יינס, כותב: 'רב יהודה צלחו ליה פתורא דיינוס. פירוש שולחן של עצי ברושים'.

13 יש כ"י שגורסים 'רבא'. ראה דק"ס, כי"מ ובאות א. וראה שם על הגירסה 'שרשפא — שרפרף'. ובכ"י ואטיקן 108 גורס גם כן רבא, והיא אינה גירסה נוחה. שכן אביי היה רגיל לפנות בכינוי 'מר' אל רבה, דודו ורבו, ולא אל חבירו רבא.

תשחית', היא הדעה המקובלת על כלל אמוראי בבל. שכן כבר ראינו למעלה, שרם
תסדא אמר שמי שאפשר לו לאכול לחם שעורים ואוכל לחם חטים עובר משום בל
תשחית, ורב פפא טען, שמי שאפשר לו לשתות שיכר ושותה יין עובר משום בל
תשחית. והתלמוד דוחה את דבריהם ואומר: 'ולאו מילתא היא. בל תשחית דגופא
עדיף' (שבת קמ ב).

ומן העניין הוא, שרם ושמואל העניקו משמעות דתית לשמירת הבריאות הגופנית.
שני החכמים הדגולים הללו אמרו: 'כל המקיל בסעודת הקזת דם מקילין לו מזונותיו
מן השמים. ואומרים הוא על חיו לא חס. אני (י"ג: אנו) אחוס עלי' (שבת קכ"ט א).
שאלה ריטורית זו, שרם ושמואל נתנוה בפי השמים, מביאה אותנו במישרין אל
שאלת הנהגות, ששני המורים הדגולים הללו צידדו בה. רב היתרה באנשים,
שאינם נהנים ממאכלים טובים שמזדמנים להם, וכך אמר: 'עתיד אדם ליתן דין
וחשבון על כל מה שראת עינו ולא אכל' ¹⁴. ועל דרך החיוב אמר רב לרב המנונא
תלמידו: 'בני אם יש לך היטב לך שאין בשאול תענוג ואין למות התמהמה. ואם
תאמר אניח לבני. חוק בשאול מי יגיד לך. בני אדם דומים לעשבי השדה הללו
נוצצין ¹⁵ והללו נובלין' ¹⁶.

- 14 ראה ירושלמי, סוף מסכת קידושין. וראה שם בהמשך על ר' אלעזר שקיבל דבריו אלה
של רבו הלכה למעשה, אף-על-פי שלא היה בעל אמצעים ורוב חיו חי דוחק.
- 15 כ"י ואטיקן 109 גורס: 'הללו ניצין והללו נובלין'. והניגוד בין נוצץ לבין נובל אנו מוצי-
אים, לדוגמה, בפרקי דרבי אליעזר פרק נא: '... מה הגפן והתאנה נובל עלה מהם והם
עומדים עץ יבש וחוזרות ופורחות ונוצצות וצומחות ומוציאים עלים חדשים כך כל צבא
השמים יכולו וחוזרין ופורחין ונוצצין וצומחין ומתחדשין במקומן...'. ועל הניגוד
בין נובל לצומח בדבריו של בן-סירא ראה בהערה הבאה.
- 16 עירובין נד א. ועל שינויי-לשון ראה דק"ס, אותיות א—ב. הערוך, ערוך השלם, כרך ג,
עמ' 478, ערך חק ¹ גורס: 'אמר ליה רב לרב המנונא ברי אם יש לך אוטיב לך כי אין
בשאול תענוג ולמות התמהמה. ואם תאמר מה אניח לבני ולבנותי חק בשאול מי יורה (י).
פירוש חוקם ועסקם בקבר מי יגיד לך שתידע היאך עמידתם. פירוש אחר מזון אם
יהיה להם מי יגיד לך. כמו לחם חקי (משלי ל, ח).'. וביחוס תנאים ואמוראים, ערך
רב המנונא ², מהדורת הרב מימון, עמ' נז, גורס: '... בני אם יש לך מוטב לך...'.
ולמות התמהמה. ואם תאמר אניח לבני ולבנותי חוק בשאול מי יודה (י)...'. וקרוב
לזה נוסחת כ"י ואטיקן 109. אלא שגורס: 'אם יש לך אוטיב לך... חוק בשאול מי
יגיד לך...'. דבריו של רב באו לו ממסורת ארצישראלית קדומה. שכן כבר בן סירא
יד, יב-יג, מהדורת סגל, עמ' פז, אומר: 'בני אם יש לך שרות נפשך ואם יש לך היטיב
לך ולאל ידך הדשן. זכור כי לא בשאול תענוג ולא מות יתמהמה וחוק לשאול לא הוגד
לך'. ושם, יט—כ: 'כל הבשר כבגד יבלה וחוק עולם גוע יגועו. כפרח עלה על
עץ רענן שזה נובל ואחר צומח'. ועל השקפתו של בן סירא על הנאות גשמיות
ומקורות השפעתה, ראה א' שליט, הורדוס המלך, עמ' 486 בהערה 64. המוטיב,
שאינו טעם ותועלת בצבירת רכוש ונכסים אחר המוות על מנת להוריש אותם לאשתו,
מצוי גם בספרות הפרסית. ראה, לדוגמה, A. Tafazolli, Andarz I Wehzād Farrox
Peroz Containing a Pahlavi Poem. Studia Iranica, I, Paris 1972, p. 213 (20);
p. 215 (26-27).

ואילו שמואל אמר, אמנם בלשון פחות מלוטש אבל בסגנון החלטי יותר, לרב יהודה תלמידו: 'חטוף ואכול חטוף ואישתי דעלמא דאזלינן מיניה בהילולא דמי' (עירובין נד א)¹⁷. הסגנון הוא עממי, ולא מן הנמנע שלפנינו פתגם עממי. ופירש רש"י כלהלן: 'אם יש לך ממון לההנות עצמך אל תמתן עד למחר שמא תמות ושוב אין לך הנאה... (והעולם שאנו הולכים ממנו) היום ישנו ולמחר איננו. דומה לחופה שהולכת מהר'¹⁸.

מדברי רב ושמואל, שהבאנו למעלה, עולה נעימה כמעט הידוניסטית (אם מותר בכלל להשתמש במושג זה במסגרת דת מונותיאסטית). אולם אין הדברים פשוטים כל-כך. יש לשים לב לעובדה, שרב ושמואל — על אף ההבדלים הענייניים שבדברייהם — דיברו אל תלמידיהם, או נדייק ונאמר: כל אחד מהם דיבר אל תלמידו, ולא אמרו מה שאמרו בפני הרבים. מסתבר שכך היו נוהגים החכמים, שהיו משמיעים לתלמידיהם דברי הדרכה, הכול לפי אופיו של כל תלמיד ותלמיד. וראיה לכך היא העובדה, שרב אמר אל רב כהנא תלמידו, שישב לפניו והיה 'חופף ראשו ומעדן בעצמו בשעה שהיה לו ללמוד תורה' (ראה סנהדרין קי"א א ושם, במיוחד לרש"י), את המקרא: 'ולא תמצא (החכמה) בארץ החיים' (איוב כח, יג). ופירש לו: 'לא תמצא תורה במי שמחייה עצמו עליה' (שם, שם)¹⁹.

הסתיוגותנו האמורה תכליתה להזהיר, שלא לראות את השקפותיהם של רב ושמואל בסוגייה זו רק דרך שני המאמרים הקיצוניים הנזכרים. עם זה מוצדקת בהחלט המסקנה, שרב ושמואל²⁰, ועמהם כלל אמוראי בבל, היו בעלי גישה חיובית מאוד

17 כ"י ואטיקן 109 גורס: 'חטוף אכול חטוף אישתי... לבי הילולא דמי'. כ"מ אף הוא גורס: 'לבי הילולא דמי'. וראה דק"ס, באות ת. למאמריהם של רב ושמואל ראה קמינקא, מחקרים במקרא ובתלמודים ובספרות הרבנית, ח"ב, תל-אביב, תשי"א, עמ' 67.
18 מאלף הדבר שהמלים: 'אם יש לך ממון...', הן של רש"י. ואפשר שהוספה זו מבקשת לרכך את דבריו של שמואל, שנשמעים כבלתי-מרוסנים בשביל חכם הלכה.

19 ברם פרקוי בן באבוי גורס: '... כדרב המנונא הוה יתיב קמיה דרב חזייה דהוה קא חאיף רישיה ושאיף משחא(!). אמר ליה...'. ראה ר"ל גינצבורג, גנזי שכטר, ח"ב, עמ' 639; לוין, משרידי הגניזה, תרביץ שנה ב, ספר ד, עמ' 394, ובהערה 10. נוסח זה קשה באחת ונוח באחת: נוח — משום שרב לא העיר על חפיפת הראש עצמה אלא על השימוש בשמן לשם חפיפת הראש, ובכך הוא רואה פינוק. וראה גם גירסת מסכת כלה רבתי פ"ה, מהדורת היגער עמ' 291: 'חזייה רב לרב כהנא דהוה מפנק נפשיה...'. אולם קשה היא נוסחת פירקוי בן באבוי, משום שרב עודד דווקא את רב המנונא ליהנות מן החיים. לא מן הנמנע שפירקוי הרכיב כאן שתי מסורות.

20 נציע עוד דוגמה מדבריהם של רב ושמואל בסוגיה זו. מאמרו של ר' יוסי 'אין היחיד רשאי לסגף את עצמו בתענית שמא יפול על הצבור ויהיו צריכין לפרנסו' (תוספתא תענית פ"ב הי"ב), מובא בבבלי תענית כב ב בתוספת מאלפת: '... שמא יצטרך לבריות ואין הבריות מרחמות עליו'. והתלמוד ממשיך ואומר: 'אמר רב יהודה אמר רב מאי טעמא דר' יוסי. דכתיב "ויהי האדם לנפש חיה" (בראשית ב, ז) נשמה שנתתי

לחיים ולהנאותיהם. וכבר הזהיר אחד החכמים: 'כל אדם הקץ בחיים טובים בעולם הזה סימן רע לו. למה הוא דומה... משל למלך בשר ודם שאמר לעבדו הרי אתה לפני שלשים יום בסעודה. טעם אצלו חמשה עשר יום. אותן חמשה עשר אמר לו (העבד אל המלך) איני מבקשן הרי לך מתנה. וטרף אותן בפניו. נמצא אותו העבד נעשה כפוי טובה לפני המלך. וכי זו היא דרך ארץ?'²¹.

אכן, גישתם החיובית של חז"ל²² להנאות מן החיים ניכרת אף בברכות הנהגין והראיה. ברכותיהם על יופים של בני-אדם, ועל נויים של אילנות וגופי-טבע עדות מונומנטאלית הן לאהבת החיים ולתודה לבורא עולם, שכך ברא את עולמו²³. נסכם אפוא ונאמר, שאמוראי בבל קיימו בעצמם²⁴: 'הנוי והכח והעשר והכבוד והחכמה... נאה לצדיקים ונאה לעולם'.

בך החייה'. ושמואל אומר: 'כל היושב בתענית נקרא חוטא' (תענית יא א). ושם, יא ב אומר ר' ירמיה בר אבא (על קשיים אחדים בזיהויו של אמורא בבלי זה, ראה הר"ח אלבק, מבוא לתלמודים, עמ' 203 בערכו; ושם, עמ' 295 ובהערה 254) בשם ריש לקיש: 'אין ת"ח רשאי לישוב בתענית מפני שממעט במלאכת שמים'. וראה עוד דק"ס, אות א. ויש להוסיף שהר"ח גורס: 'אמר ר' ירמיה (!) אין ת"ח רשאי לסגף עצמו בתענית...'. וכיוצא בו גורס פרקוי בן באבוי רק בלי שם אומרו. ראה גנזי שכתר, ח"ב, עמ' 570. למאמרו של ר' יוסי ראה הר"ש ליברמן, תוספתא כפשוטה, ח"ה, עמ' 1096 לשורות 77—79. ולמאמריהם של ר' יוסי ושל שמואל ראה פרויס, *Biblisch-talmudische Medizin*³, עמ' 681. חכם זה הדגיש אל-נכון את העדות האנטיאסקיזית שעולה מדב-ריהם. ועל צומותיהם של אמוראי בבל, מניעיהם ותכליתם ראה א"א אורבך, אסקיזיס ויסורים בתורת חז"ל, בספר היובל ל' בער, עמ' 62—65. ויש להעיר על דבריו של פרקוי בן באבוי, שממעט בחשיבותם הדתית של הצומות. ראה גנזי שכתר, ח"ב, עמ' 570. במאמרו של י' שציפאנסקי, המותרות בעיני חז"ל ובחיי הקהילות, אור המזרח, כרך יח, תשכ"ט, עמ' 274—281, אין דיון רציני.

- 21 סדר אליהו רבה ראש (פ"ד) פ"ט, מהדורת רמא"ש, עמ' 69.
- 22 מן הראוי היה לחקור באופן יסודי אם אהבת החיים של אמוראי בבל לא היתה מופגנת יותר מזו של עמיתיהם בארץ-ישראל. לפי ההתרשמות אפשר לומר, לפי שעה, שאמנם כך הוא. עם זאת יש לזכור, שגם אמוראים אחדים בבבל נהגו בשמחותיהם בריסון. ראה, לדוגמה, ברכות ל ב — לא א. וראה, שם, בהמשך מאמרו של ר' יוחנן בשם רשב"י. אולם לשמח עצובים היא מידה משובחת. ראה, לדוגמה, תענית כב א.
- 23 ראה, לדוגמה, תוספתא ברכות פ"ו (פ"ז) ה"ד, מהדורת ר"ש ליברמן, עמ' 34 וש"נ; הרמב"ם, הלכות ברכות, פ"י הי"ג. וראה בבא מציעא פד א (וש"נ), על יופיים של כמה אמוראים. וראה מסתו של הגרי"ד הלוי סולוביצ'יק, איש ההלכה, תלפיות א, ניו-יורק תש"ד, עמ' 671 ואילך, על חיוב החיים במשנתם של חז"ל.
- 24 מסכת אבות פ"ו מ"ח. וראה בפירושו של הר"ח אלבק.

נספח ראשון

על הפרשת תרומה ומעשרות בבבל

חשיבותה של השאלה

העיון בשאלה אם הפרישו יהודי בבל תרומה ומעשרות בימי האמוראים, יש בה עניין מכמה בחינות. כידוע, הפרשת תרומה ומעשרות היא, מעיקרה, מן 'המצוות התלויות בארץ'. ואם נמצא שגם יהודי בבל היו מפרישים אותן תהיה בכך משום עדות על יחס מיוחד, שבו התייחסו החכמים אל אדמת בבל. ואין למעט בחשיבותו של יחס כזה. העובדה, שיהודי בבל היו ברובם חקלאים מושרשים באדמה, כפי שראינו בפרקים הראשונים של ספרנו זה, והשאיפה של אמוראי בבל להרבות בנכסי קרקע — עובדה זו מעידה על תחושת בטחון אורחי-פוליטי. תחושה זו עשויה בתנאים הפוליטיים, הנוחים לערך, לעורר ולגבש יחס מיוחד אל מקומות מגוריהם, שאינו דומה ליחס התלישות ותחושת הארעיות שבו נתייחסו יהודים אל ארצות מושבותיהם בימי-הביניים.

חשיבות אחרת נודעת לפתרונה של שאלה זו לגבי רווחיותה של החקלאות. שכן שמירה מלאה של המצוות התלויות בארץ מפחיתה, כמובן, את רמת ההכנסה של בעל-האדמה, ועניין זה מכריע בדיוננו בספר זה.

עדות בשיטת ר' יהושע

העדויות, שלפיהן יהודי בבל הפרישו תרומה ומעשרות, מעוררות לא מעט בעיות ענייניות, לשוניות וכרונולוגיות. ונפתח בדרשה, שאין שם דורשה נקרא עליה, על המקרא 'שמני נטרה את הכרמים כרמי שלי לא נטרתי' (שיר השירים א, ו): 'אלו ישראל שגלו לבבל, עמדו עליהם נביאים שביניהם ואמרו להם הפרישו תרומות

על הפרשת תרומה ומעשרות בבבל

ומעשרות. אמרו להם כל עצמינו לא גלינו מארצינו אלא בשביל שלא הפרשנו תרומות ומעשרות. ועכשיו אתם אומרים לנו שנפריש תרומות ומעשרות...'¹.

דרשה זו היא בשיטת רבי יהושע, שאמר: 'ובבל מעשה נביאים' (ידיים פ"ד מ"ג), כלומר שכבר הנביאים תיקנו מעשרות בבבל², תקנה שלא ידעו עליה ר' אלעזר בן עזריה ור' טרפון, או שנשתכחה מהם לפי שעה³. מכל מקום, ברור מכאן שהפרשת תרומות ומעשרות בבבל אינה מצוה מדאורייתא⁴. דבר זה השפיע במידה רבה על רפיון בקיום מצוה זו בפועל, כפי שעוד יתברר להלן, וכפי שניתן גם להבין מן הדרשה שהבאנו למעלה. שכן מדרשה זו עולה, שיהודי בבל טוענים שבשעה שהיו מצווים ועומדים על מצוה זו מן התורה לא שמרוה, ואילו בגולה באים נביאים ומבקשים להטילה עליהם. מכל מקום, בהתלהבות גדולה לא קיבלו עליהם לקיימה.

עדותיו של ר' שמעון בר יוחאי

ר' שמעון בר יוחאי, שבימיו עזבו רבים את הארץ כתוצאה ממלחמת בר-כוכבא וגזירות אדריינוס, ומהם שנתיישבו בבבל, פתר את המקרא: 'קראתי למאהבי המה רמוני' וגו' (איכה א, יט) כלהלן: '...בנביאי האמת שהיו מאהבין אותי להקב"ה. "המה רמוני" שהיו מרמין בי ואומרים לי הפרישו תרומה ומעשרות. וכי יש תרומה ומעשרות בבבל. אלא בשביל לאהבני להקב"ה' (ראה איכה רבא פ"א, אות נד; והשווה מהדורת בובר איכה רבה פ"א יט, דף מ ע"ב). ופירש מהרז"ו: 'שאעשה

- 1 אבות דרבי נתן נ"א, סוף פרק כ, מהדורת שכטר לז א.
- 2 וראה תוספתא ידיים פ"ב ה"טו. ועל הנוסח של ברייתא זו ופירושה ראה ר"ש ליברמן, תוספת ראשונים, ח"ד, עמ' 157, ד"ה עמון ומואב מעשרין.
- 3 וקשה להכריע. אמנם השאלה שנשאלה בבית הועד היתה: 'עמון ומואב מה הן בשביעית? לגבי בבל לא נתעוררה שאלה. לפיכך אפשר לטעון שבנוגע לבבל לא היה ספק מה דינה. ואכן, גם בהמשך המשנה ובהמשך התוספתא שם; ובחגיגה ג ב, ושוחר טוב לתהלים מזמור כה, מהדורת בובר, קז ב, אין ר' יוסי בן דרמסקית מתייחס לבבל בדבריו לר' אליעזר בן הורקנוס. ולעניין חיובה של בבל בשביעית ראה ר"ש ליברמן למעלה בהערה הקודמת, וגם בד"ה ולפי גירסת כ"ו. ומשם אתה למד שבבבל נתחייבו בשביעית מעשר שני.
- 4 ראה תוספות ד"ה והתיר רבי בחולין ו ב. הרמב"ם, הלכות תרומות פ"א ה"ו פוסק: 'נמצא כל העולם לענין מצות התלויות בארץ נחלקת לשלש מחלוקות. ארץ ישראל וסוריה וחוצה לארץ... וחול' נחלקת לשנים. ארץ מצרים ושנער (=בבל) ועמון ומואב המצות נוהגות בהם מדברי סופרים ונביאים...'. הרמב"ם דן בדיון זה בפירושו למשנה וביד החזקה כמה וכמה פעמים. ראה מ"א בלאך, שערי תורת התקנות, ח"א, עמ' 94—100. ושם, גם דעות של ראשונים אחרים. וראה להלן, בסוף הערה 29. ומן הראוי להעיר שלא מן הנמנע, שאמוראי בבל ראו באדמתה של בבל מעין אדמתה של סוריה, שביחס אליה קבעה ההלכה: 'בשלשה דברים שוה סוריה לארץ ישראל...'. וחיבת במעשרות ובשביעית'. תוספתא כלים, בבא קמא, פ"א ה"ה. וראה הר"ש ליברמן, תוספת ראשונים, ח"ג, עמ' 2, ד"ה בשלשה.

בגלות זכרון למצות של ארץ ישראל' (וראה שם בהמשך דבריו ; ושם, כיפה ענף ד"ה שהיו מרמין בי).

יש כאן נימה פולמוסית נגד יהודי בבל. מכל מקום, ר' שמעון בר יוחאי אינו מכחיש שהיהודים בבבל היו מפרישים תרומה ומעשרות בימיו. ואם תאמר, שר' שמעון אינו מדבר על ימיו, ואינו אלא פותר מקרא, שעניינו גולי יהודה שהוגלו מארצם לבבל, הרי נמצאנו למדים, שאף חכם זה סבר כדעת ר' יהושע שהובאה למעלה.

עדותם של ר' יהודה הנשיא ור' ישמעאל בר' יוסי

כנגד העדויות שלמעלה, שלפיהן היו יהודי בבל מפרישים תרומה ומעשרות אף לאחר חורבן הבית השני, יש עדות מסופה של המאה השנייה או אולי מתחילתה של המאה השלישית, שממנה עולה שבבבל לא הפרישו מעשרות. במסכת שבת קי"ט א מסופר, שר' יהודה הנשיא שאל מר' ישמעאל בר' יוסי⁵: 'עשירים שבארץ ישראל במה הן זוכין' (לעושר גדול כזה, רש"י). והלה השיב לו: 'בשביל שמעשרין'. ובהמשך הדברים: 'שבבבל במה הן זוכין. אמר לו בשביל שמכבדין את התורה'⁶.

השואל והמשיב שניהם אפוא מעידים כאחת, שיהודי בבל לא היו מפרישים בימיהם תרומה ומעשרות. כיצד יתקיימו אפוא שתי העדויות, זו שבשיטת ר' יהושע וכעדויות של ר' שמעון בר יוחאי מחד גיסא, וזו של ר' יהודה הנשיא ושל ר' ישמעאל בר' יוסי מאידך גיסא? ואיזו מהן נעדיף? במקרה זה, כמו במקרים דומים, בשעה שהעדים גאמנים עלינו במידה שווה, עלינו להעדיף את העדות שמעידה על קיום מעשה או מעשים בפועל, על עדות שמעידה שלא עשו מעשה זה או זה. שכן העדות האחרונה אפשר שהיא תוצאה של חוסר ידיעה מספקת, או אף עשוייה לעתים להכיל קורטוב של הערכה. כלומר המעשה שנעשה לא נעשה כדין, ולפיכך כאילו לא נעשה

5 הרא"ש, דפוס וויניציא לפי עדותו של בעל דק"ס, אות ט, גורס: 'שמעון בר אסי'. ולא מצאתי על חכם זה שום ידיעה. ויש חכם בשם ר' שמעון בן אסיני = יוסנה = יוסינה. ראה היימאן, תולדות תנאים ואמוראים, עמ' 1191, ערך ר' שמעון בר יוסינה = יוסנה. הלה היה, כפי הנראה, בבלי ששהה בארץ-ישראל. ובבראשית רבה פ"א אות ד, מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 91: 'ר' ישמעאל בר' יוסי שאל לרבי. אמר לו בני בבל בזכות מה חיים. אמר לו בזכות תורה...'. וכיוצא בו גורס בפסיקתא רבתי, כג, מהדורת רמא"ש, קיט ב. אולם נשמט 'בר' יוסי'. ובספר המעשיות, גסטר, עמ' 81: 'ר' ישמעאל ביר' יוסף בעא קמי רבי. בני בבל בזכות מי הן חייין. אמר ליה בזכות תרומות ומעשרות...'. (!).

6 ונתפרש על-ידי ר' יהודה הברצלוני, ספר העתים, מהדורת שור, עמ' 240—241: 'כי בארץ ישראל מעשרין ולא בחוצה לארץ. ובבבל שכיחי רבנן טובא ומתיבתא והעשירים מכבדין אותן...'. והביא את הדברים לזיון, אוצר הגאונים, שבת, הפירושים, עמ' 76, סימן רסט.

על הפרשת תרומה ומעשרות בבבל

כלל. דומה, שבמקרה שלפנינו יש מידה לא־מבוטלת של הערכה, כפי שיתברר להלן. ברם, עדיין לא פתרנו את הבעיה אם אמנם הופרשו תרומות ומעשרות בבבל. שכן כנגד דבריהם של רבי ור' ישמעאל בר' יוסי באה עדותו של ר' יוחנן, שחי ופעל בארץ־ישראל במאה השלישית. מפיו של חכם זה אנו שומעים אישור לדבריו של ר' שמעון בר יוחאי, כי אמנם היו מפרישים תרומות בבבל בזמן מן הזמנים. דבריו של ר' יוחנן בסוגיה זו הם קשים ביותר וצריכים עיון יותר מפורט.

עדותו של ר' יוחנן

דבריו של ר' יוחנן באים בירושלמי חלה פ"ד ס סע"א: 'רבותינו שבגולה היו מפרישין תרומה ומעשרות עד שבאו הרובין ובטלו אותן'. דבריו הקצרים של ר' יוחנן סתומים הם במידה רבה ומעוררים מספר שאלות: מי הם רבותינו שבגולה? מי הם הרובין? לאן ומתי באו? מדוע ביטלו הפרשות תרומות ומעשרות? אמנם הירושלמי עצמו כבר שאל שאלה אחת מן השאלות שהעמדנו: 'מאן אינון הרובין', כלומר מי הם הרובין? והוא משיב: 'תרגמוניא' (ובכ"י רומי: תרמוניא)⁷. תשובה זו אינה פותרת כלל את שאלת זיהויים של הרובין. להיפך, נוספה לנו שאלה חדשה על השאלות הקודמות לה: מי הם תרגמוניא או תרמוניא?

שאלות אלו הן עתיקות מאוד. ראשונים ואחרונים נתלבטו בהן והציעו פתרונות שונים, ולאמיתו של דבר, אין בידנו פתרון כולל ומשביע רצון⁸. בפתרונות השונים שהוצעו לשאלות שנשאלו כאן דנתי דיון ביקורתי במקום אחר⁹, ולפיכך אצטמצם במקצת בהצעת דבריי כאן.

על השאלה הראשונה: מי הם רבותינו שבגולה? — דומה שיש תשובה מסתברת. מכל מקום, התלמוד הבבלי מעיד שהכינוי 'רבותינו שבבבל רב ושמואל' (ראה סנהדרין יז ב = שבועות מז א). מתקבל על הדעת שכינוי זה זהה לכינוי 'רבותינו שבגולה', שבפיו של ר' יוחנן. שכן בדרך כלל 'גולה' היא בבל בספרות חז"ל, אלא אם כן ניכר מן הדברים שהכוונה לגולה אחרת¹⁰. מכאן עולה המסקנה, שבימיהם

7 בעלי התוספות גורסים: 'תרגמוניא'. ראה ראש השנה יב א ד"ה תנא דרבנן; חולין ו ב ד"ה והתיר; בכורות נד א ד"ה ושני.

8 ר"ש סיריליאן למקומנו מביא את דעת הגאון בעל הלכות גדולות והרמב"ם. ושם, באמונת יוסף דן באריכות בצד ההילכתי שמתעורר לאור דבריו של ר' יוחנן.

9 במאמרי, מאן אינון הרובין, סיני, כרך סח, תשל"א, עמ' קמד—קנב. וראה בארון, היסטוריה חברותית ודתית של עם ישראל, ח"ג, עמ' 109.

10 ראה בספרי, ראשות הגולה בבבל בימי המשנה והתלמוד, עמ' 5, ובהערות 1—5. בירו־שלמי כתובות פי"ב לה ע"ב 'רבותינו שבבבל'. ואילו במקבילה, שם, כלאים, פ"ט לב ע"ג גורס: 'רבותינו שבגולה'. ועל 'רבותינו שבגולה' ראה ירושלמי, שבת פ"ה ז ע"ג = ביצה פ"ב סא סע"ג, והכוונה לשמואל. וראה על הקושי שטמון בזיהוי זה מש"כ

של רב ושמואל היו עדיין מפרישין תרומה ומעשרות בבבל, אלא שבימיהם, או בסמוך להם, באו מי שבאו וביטלו את התרומה ואת המעשרות.

ונשאלת השאלה מי הם הרובין ? בפירושו של שם זה, או כינוי זה, הלכו החוקרים בשלוש דרכים: (א) יש שאמרו שהכוונה לחכמים ילידי בבל. מהם שפירשו שרובין היא כינויים של יהודה וחזקיה, בניו של ר' חייא הגדול, ומהם שאמרו שהכוונה לשמואל, או לאמוראים הראשונים — לוי, רב, רבה בר חנה, שירדו מארץ-ישראל לבבל; (ב) ויש שטענו שהכוונה לשבט או לעם מן העמים. ואף בין החוקרים הללו אין תמימות-דעים. יש שהציעו לראות ברובין את הפרסים החדשים, כלומר המלכים מבני סאסאן. אחרים סוברים שהכוונה לתדמורים, או אף לתורקומאנים¹¹; (ג) ויש מי שסובר שיש לקרוא בירושלמי 'ארנוניא' ולא 'תרגמוניא'. והוא מבאר: '...והיינו דר' יוחנן אמר שהיו נוהגין בבבל מאז להפריש תרומות ומעשרות עד שבאו הרובים, והיא מלשון "רבי קשת" (בראשית כא, כ) שהם חיל המלך שאנסו אותם לקחת מהם מעשר תבואת הארץ... שעל ידי שהיו העם מוכרחין לתת מעשר מתבואתן לחיל המלך לא היה אפשר לעניי בבל לתת גם תרומות ומעשרות לכהנים ולוים ונתבטל שם על ידי זה הפרשות תרומות ומעשרות'¹².

מכל הפתרונות שהוצעו, ואשר לפיהם דובר בשבט או בעם מן העמים, שגרמו לביטולן של תרומות ומעשרות בבבל, מסתברת ביותר מן הבחינה ההיסטורית ההצעה, שמדובר בעליית השושלת החדשה של בני סאסאן בפרס, או המלחמות שניהל פפא בר נצר בתוך בבל. לפי ההצעה הראשונה, שמייצגה הוא קוהוט¹³, מדובר

ז' פרנקל, מבוא הירושלמי, קכג א, ערך רבותינו שבגולה. וראה במאמרי הנזכר בהערה הקודמת, עמ' קמט בהערה 15. וראה עוד על הכינוי הנזכר בירושלמי, בבא בתרא פ"ג יג ע"ד.

11 את תמצית דבריהם של החוקרים, וביקורתי עליהם, הבאתי במאמרי הנ"ל בהערה 9. ועלי להוסיף כאן, שכבר התנאים השתמשו בכינוי 'רובים' ככינוי לאומות העולם בכלל. ראה, לדוגמה, ספרא, בחוקותי, פרק ב ה, מהדורת וייס קיא עמ' א, כלהלן: "ופנית אליכם" (ויקרא כו, ט) משלו משל למה הדבר דומה. למלך ששכר פועלים הרבה והיה שם פועל אחד ועשה עמו מלאכה ימים הרבה. נכנסו הפועלים ליטול שכרם ונכנס אותו הפועל עמהם. אמר לו המלך לאותו הפועל בני אפנה לך. ה ר ו ב י ם הללו שעשו עמי מלאכה מועטת ואני נותן להם שכר מועט... אבל את חשבון רב אני עתיד לחשב עמך. כך היו ישראל בעולם הזה מבקשים שכרם מלפני המקום. ואומות העולם מבקשים שכרם מלפני המקום. והמקום אומר להם לישראל בניי אפנה לכם. אומות העולם הללו עשו עמי מלאכה מועטת ואני נותן להם שכר מועט...'. ומכאן נטל מחבר הסליחה, שאומר: 'פעלת הרובים במעוט מלאכת...'. ראה סדר סליחות, מהדורת גולדשמידט, עמ' לב לשורה 17.

12 י' שור, בעתים לבינה על ספר העתים, עמ' 240 בהערה יט.

13 ראה בערוך השלם, כרך ג, עמ' 4—5, ערך דובא — דוב. ושם, כרך ז, עמ' 239—240, ערך רב².

על הפרשת תרומה ומעשרות בבבל

בביטול תרומות ומעשרות לאחר שנת 226, לאחר שארדשיר הראשון סיים את הכיבוש של מלכות פרסיה, שנכללו בה בבל והארצות הסמוכות לה צפונה ומעט מערבה. ואכן יודעים אנו על קשיים מסוימים, שגרמו מלך זה ושלטונו ליהודים בבבל, ועתידים אנו לדון בהם במקום אחר. ואולם גם הצעתו של הלוי, שלפיה מדובר כאן בזמן שפפא בר נצר פלש לתוך בבל והחריב במידת־מה את נהרדעא, ראוייה אף היא לתשומת־לב¹⁴.

אלא שהקושי העיקרי בפתרונות הללו נעוץ בכך, שרובין היה כינויים של יהודה וחזקיה, בניו של ר' חייא הגדול. ואף אם נגרוס במקום 'רובין' דובין=דובים ככינוי, שבו היו מכנים לפרסים, עדיין הגירסה 'רובין' היא עיקרית¹⁵.

יתירה מזו; רבי יוחנן אינו אומר שיהודי בבל היו מפרישין תרומות ומעשרות; הוא מדבר על 'רבותינו שבבבל'. ואכן להלן נציע כמה מקרים קונקרטיים, שבהם היו אמוראים מסוימים בבבל מפרישין תרומות ומעשרות, גם לאחר התקופה הנזכרת בכל הפתרונות שהוצעו לכינוי 'רובין'.

והדברים עתיקים. וכבר השיב הגאון: '... אילא רבנן ראשונים שאנו אומרים הלכה מפיהן היו מחמירין על עצמן בכל דבריהם... ואף מפירותיהן היו מפרישין מיהן תרומה ומעשרות כישראל ששרויין על אדמתן בישיבה של ארץ ישראל'¹⁶. מכאן שאמוראי בבל 'היו מחמירין על עצמם' ומפרישין תרומה ומעשרות קודם שבאו הרובין.

14 ראה דורות הראשונים, ח"א, כרך ה, פרנקפורט א.מ. תרע"ח, עמ' שנ—שנב. ומה שאולי מסייע לשיטתו הוא השימוש בכינוי 'רובין', שהוא לפי מסורת גאונים, שמובאת בראשונים (ראה במאמרי שנזכר למעלה בהערה 9) נגזר מן הלשון 'רבה קשת' (בראשית כא, כ), והוא מוסב על ישמעאל. והלא פפא בר נצר הוא וחייליו היו מתדמור, שמקומה במדבר ערב. על כל פרשת עלייתו ומלחמותיו של לוחם=מלך זה ראה ג' אלון, תולדות היהודים בארץ־ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, כרך ב, עמ' 168—178; 'י' שורק, מי החריב את נהרדעא? ציון לז, תשל"ב, עמ' 117—119.

15 ראה במאמרי הנ"ל בהערה 9, עמ' קנ ובהערה 17. ויש להוסיף הלוי, הנ"ל בהערה הקודמת, עמ' שנ. וצריך אני להוסיף, שהכינוי רובין ככינוי־גנאי מצוי בירושלמי קידושין פ"ד סה ע"ב. על המקרא 'ואלה העלים... כרוב...' (עזרא ב, נט) דרשו: 'כרוב אלו הממזרין רובין אלו שהלכו אחר עיניהן'. ובשרידי הירושלמי מן הגניזה הנוסח: '... רובים... אלו שהילכו אחר עיניהן'. וראה ר"ש מסנות, מדרש עזרא, עמ' 112.

16 גינצבורג, גיאוניקה, כרך ב, עמ' 221—222. ושם, עמ' 216, משער שהתשובה היא של ר' נטרונאי גאון. אולם בכפתור ופרת, מהדורת עדעלמן, נח א: 'כתב רב צמח בר מר פלטי גאוני(!) פומבדיתא ז"ל בתשובה כך ראינו כי בודאי לא נהגו תרומה בזמן הזה. וליכא מצות הפרשת תרומה בחוצה לארץ אלא רבנן ראשונים שאנו אומרים הלכה מפיהם היו מחמירין על עצמן בכל דבריהם...'. וגינצבורג, שם, עמ' 218, כבר הטעים היטב שרק החכמים היו מפרישים תרומה ומעשרות. וכיוצא בו העיר אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, עמ' 1303; ואפטוביצר, בספר הזכרון לקוהוט, עמ' 26—29; ב' כהן,

נבדוק אפוא תחילה אם יש עדויות על הפרשת תרומה ומעשרות בבבל קודם לזמנו של ר' יוחנן. בדיקה זו מעלה חרס בידנו. אין לנו שום עדות קונקרטית, שיהודי בבל היו מפרישין בבבל עצמה תרומה ומעשרות קודם לר' יוחנן¹⁷. על-ידי כך אין אנו מבטלים את עדותו של ר' יוחנן; זו בעינה עומדת אף-על-פי שאין לנו, כאמור, מקרים קונקרטיים מן הימים ההם. רשאים אנו להניח באופן כללי ביותר, שעם השתרשותם של יהודי בבל באדמתה ועם התפתחותה של החקלאות היהודית בבבל, שתיארנוה בראש ספרנו זה, חלה גם התפתחות מקבילה בהפרשת תרומה ומעשרות. אם הגולים מיהודה ראו בבבל 'אדמת נכר' (ראה תהלים קלז, ד), הרי במרוצת הדורות היתה להם הארץ מעין מולדת¹⁸, או 'בית אב' — בלשונו של רבן יוחנן בן זכאי. הלה שאל ואף השיב: 'מפני מה גלו ישראל לבבל יותר מבכל הארצות כולן. מפני שאברהם משם. משלו משל למה הדבר דומה. לאשה שקילקלה על בעלה להיכן משלחה. משלחה לבית אביה' (תוספתא, בבא קמא, פ"ז ה"ג)¹⁹. ובקירוב לשון נשאלה אותה שאלה עצמה בפסחים פז סע"ב. ושם, משיב רבי יוחנן: 'מפני ששיגרן לבית אמן. משל לאדם שכעס על אשתו להיכן משגרה לבית אמה'²⁰.

במאמר ביקורת על ספרו של ניומן (ראה להלן בהערה 35). וראה גם המאירי, מגן אבות, מהדורת לאסט, נדפס מחדש בניו-יורק תשי"ט, עמ' סב—סג; ר"ל גינצבורג, גנוי שכטר, כרך ב, עמ' 349. וראה עכשיו מ' מרגליות, הלכות ארץ-ישראל מן הגניזה, עמ' יט, על הפרשת תרומות ומעשרות בבבל בימי הגאונים. ונשאלת השאלה — כלום הושפעה השקפת הגאון מן העובדה שענון הקראי הרחיב את חובת המעשר? על דבריו של ענון ראה א"א הרכבי, זכרון לראשונים וגם לאחרונים, ח"א, מחברת ג, פטרסבורג תר"מ, עמ' 44, בהערה 119; הנ"ל, לקוטי קדמוניות, ח"ב, א, פטרבורג תרס"ג, עמ' 135 ובהערה 5.

17 בקשר להעלאת תרומה ומעשרות מבבל לארץ-ישראל ראה למעלה בראש פרק ראשון; Jost, Geschichte der Israeliten, כרך ד, ברלין, 1824, עמ' 265—267; ש' ספראי, העליה לרגל בימי הבית השני, עמ' 130—131. ושם, עמ' 162 בהערה 65, צריכים לתקן לביצה יב ב; ובכורות כז א. וכבר קדם לו ג' אלון במאמרו, לחקר ההלכה של פילון, ראה מחקרים בתולדות ישראל, כרך א, עמ' 86 בהערה 13.

18 הלוי, דורות הראשונים, ח"א, כרך ה, שמ"ט ב, סובר 'לפי שאך על בבל בא דבר השם אז מפי ירמיה (כט, ה—ו) "... בנו בתים ושבנו ונטעו גנות ואכלו את פריה...". ועל כן בהיות התישבם בדרך קבע על פי השם ביד נביאו, תקנו להם נביאים שביניהם להפריש שם תרומות ומעשרות'.

19 ובדרך פחות ציורית מדובר על חזרת 'ישראל למקומן' (=לבבל) באבות דרבי נתן נו"ב, פרק מז, מהדורת שכטר סה רע"ב; חופת אליהו רבה, מנורת המאור, מהדורת ענעלאו, ח"ד, עמ' 461—462. ובפסחים פז סע"ב בשם ר' אלכסנדר 'חזרו למטעתן'. אולם בספר והזהיר, פ' תשא, קטו א: 'אמרו רבותינו...'. ובקהלת רבה על הכתוב: 'כי הלך האדם אל בית עולמו' (קהלת יב, ה): 'מבבל היו ולבבל חזרו'. ושם, על הכתוב: 'וישב העפר על הארץ כשהיה' (קהלת יב, ז): 'מבבל היו ולבבל חזרו'.

20 וראה משלו הנאה של רב כהנא, שמשל בפני ר' יוחנן, ולפיו ארץ-ישראל משולה לאם ובבל לאשת האב, ירושלמי ברכות פ"ב ה"ג.

על הפרשת תרומה ומעשרות בבבל

בבל היתה אפוא 'בית אב', או 'בית אם', או 'מקומן של ישראל', או 'מטעתן של ישראל' (ראה בהערה 19). כלומר משם באו אברהם ושרה, האב והאם של האומה ולשם גלו בני-בניהם. מעטים בלבד שבו ועלו לארץ, ורבים 'נטעו גנות ואכלו את פריה' (לפי ירמיה כט ה, בלשון העבר). אמנם הערכה כזאת על בבל בפיהם של חכמי ארץ-ישראל היא מפתיעה, ויש בדבריהם מידה רבה של איפוק. שכן לאחר חורבן הבית, בימיו של רבן יוחנן בן זכאי, ולא פחות מזה במלחמת בר-כוכבא, נתאכזבו בני הארץ מאחיהם שבבבל, שלא חשו לעזרתם. עניין זה יידון אי"ה בהרחבה בכרך הבא, בדיון על הקשרים שבין ארץ-ישראל ובין בבל²¹. ואילו כאן נעיר זו בלבד, שבדברים הנזכרים נשמעת דעתם של חכמי ארץ-ישראל אחדים, ששיבתם של יהודי בבל אינה דומה לישיבה בארץ נכריה סתם. ואם אין בדבריהם בבואה של טענת יהודי בבל עצמם, הרי רשאים אנו להניח ששבעתיים פעמה הרגשה מעין זו, או מוטב לומר: הערכה מעין זו, בלבותיהם של אמוראי בבל²². נוכל אפוא לסכם ולומר, שמאחר שבבל הותרה לישיבה, היא 'עשתה עצמה כארץ ישראל' אף לעניין הפרשת תרומה ומעשרות, אף כי מדרבנן. והוא שאמר רבי יהושע, תלמידו של רבן יוחנן בן זכאי, שיהודי בבל היו מפרישין תרומה ומעשרות על יסוד 'מעשה נביאים'.

עדותו של ר' שמעון בן לקיש

כעדותו של ר' יוחנן, שבימיו בטלו בבבל מצות תרומה ומעשרות, כן עדותו של ריש לקיש ידיו. הלה דרש את המקרא: 'וימצאו בקעה בארץ שנער וישבו שם' (בראשית יא, ב) כלהלן: 'שנער שהן מנוערין מן המצות בלא תרומה ובלא מעשר' (ירושלמי, ברכות פ"ד ז ע"ב)²³. כלומר שבימיו לא היו מפרישין יהודי בבל תרומה ומעשרות. כך נראו הדברים בארץ-ישראל במאה השלישית, ואין לומר שהם משקפים את המציאות בבבל במלואה, שכן נציע בסמוך מקרים קונקרטיים, שלפיהם נראה שאמוראי בבל היו מפרישים תרומה ומעשרות.

21 וראה, לפי שעה, ר"ש ליברמן, ארץ ישראל ויהדות העולם בתקופת המשנה והתלמוד, עמ' 32.

22 דבריהם של אמוראי בבל יידונו, כאמור, בכרך הבא, וראה לפי שעה, מש"כ במאמרי, על יסוד קיומה של גולה אחת, האומה, שנה ה, תשכ"ח, עמ' 567—569.

23 וכיוצא בו באיכה רבה פתיחתא סוף כג, מהדורת ר"ש בובר יב א; בקהלת רבה פי"ב סוף אות ז; במדרש זוטא קהלת, מהדורת ר"ש בובר, עז ב. אולם בבראשית רבה פרשה לז אות ד, תיאודור-אלבק, עמ' 346, בלא שם הדרשן. ושם נוסף: 'ולא שביעית'. דבריו של ריש לקיש הם פולמוסיים לאין שיעור מדבריו של ר' יוחנן, ודבריו של האחרון אולי אינם מתכוונים לביטול מוחלט של הפרשת תרומות ומעשרות. מכל מקום הרא"ש, לעבודה זרה נח ב, כותב: 'הרובים... יש מפרשים גדולים. חכמי ישראל באו שמה ודרשו להם שאין צריכין להפריש תרומה'. כלומר אין חיוב להפריש תרומה.

העדויות מבבל

נפתח בכמה הלכות ששנויות בבכורות כז א לעניין תרומה בבבל, ושנשנו על-ידי אמוראים בבבל: 'אמר רבא תרומת חוצה לארץ אין בה משום כהן המסייע בבית הגרנות'. והנימוק הוא משום שתרומה בבבל היא מדרבנן. בהקשר זה, ועל יסוד נימוק זה, אנו שומעים שרב חמא²⁴ היה נותן תרומה לשמשו הכהן. שמואל הורה כמה הלכות חשובות בענייני תרומה הלכה למעשה: 'תרומת חוצה לארץ בטילה ברוב'. כלומר תרומה 'שעירבה ברוב חולין יכול לאכול זר או כהן בימי טומאה לאחר שביטלה', רש"י²⁵. ורבה²⁶, ראש ישיבת פומבדיתא, 'שהיה כוהן נהג כך בפועל בימי טומאתו. מכאן שרב²⁶ היה מקבל תרומה. ואף רב הונא בריה דרב יהושע היה מקבל תרומה של יין²⁷. ונשוב לשמואל, שאמר: 'תרומת חוצה לארץ אוכל והולך ואחר כך מפריש'. זוהי קולא, שמעידה שלדעת שמואל הפרשת תרומה בחוצה לארץ 'אינה אלא משום שלא תשתכח תורת תרומה'²⁸, וביותר משום 'שבבבל הואיל ורוב ישראל היו יושבין בה נתחייבו בה מיסוד נביאים...'. (המאירי, בית הבחירה, ביצה, מהדורת לנגה-שלזינגר, עמ' 74; והנ"ל, שם, ברכות, מהדורת דיקמן, עמ' 132—133). מן ההלכות האלה אנו למדים, שאמוראי בבל היו מפרישים תרומה אלא שהקלו בה, משום שבבבל אינה נוהגת מדין תורה²⁹.

- 24 כי"מ גורס: 'רב חייא'.
- 25 אולם התוספות, ד"ה תרומת חוצה לארץ, חולקים על רש"י בקשר לזר, כלומר ישראל, שאינה מותרת לו אלא באחד ומאה. ובכסף משנה להלכות תרומות פי"ג הי"א כדעת רש"י. וראה ראבי"ה, ח"א, עמ' 175, סימן קס"ז, ובהערה 6 דעות הראשונים בענין. ויש להוסיף שבפרישת רבנו אליהו מנחם ב"ר משה מלונדריש פוסק: '... ואף אם מישראל הוא בטילה היא במינה בק"א, ובשאינו מינה בס'...'. ראה אפשטיין, מדעי היהדות, כרך א, ירושלים תרפ"ו, עמ' 63. ובתשובות הגאון, גיאוניקה, כרך ב, עמ' 221, גורס: 'דאמר ראבא תרומת חוצה לארץ מבטלה ברוב'.
- 26 כי"מ גורס: 'רבא'. ראה ראבי"ה בהערה הקודמת, שסובר ששתי הגירסות נכונות. וראה, שם, בהערות 9—10. אולם בתוספות למקומנו ד"ה רבה, סובר שרבא לא היה כוהן. והגירסה רבה מקויימת גם בפרישת רבנו אליהו מנחם ב"ר משה מלונדריש, ראה למעלה, הערה 25.
- 27 אולם אין כל ראיה ממקום אחר שכוהן היה. והגאון, ראה למעלה בהערה 25, גורס: 'ראבינא'. וראה בספר האשכול, מהדורת הר"ח אלבק, ח"ב, עמ' 58.
- 28 ראה ראבי"ה הנ"ל, ושם בהערה 21, וכן הוא בכפתור ופרח, נח א. ודבריו של שמואל נמסרים בירושלמי חלה פ"ד ס ע"א, ר' זעירא רב יהודה בשם שמואל. וראה מה שאמר י' רייפמאן על 'זעירא' במאמרי הנזכר בהערה 9, עמ' קנב, בהערה 28.
- 29 וראה עוד דבריו של שמואל בדין תרומה קידושין נח ב; ירושלמי חלה פ"ד ס ע"א. ושמואל התיר להביא תרומה לכוהן ביום טוב, ראה ביצה יב ב. וכידוע פסק הרמב"ם: 'שאפילו בימי עזרא עליו השלום לא היתה החלה ולא התרומה מדברי תורה ואפילו בארץ ישראל...'. ראה תשובות הרמב"ם, מהדורת בלאו, ירושלים תש"ך, כרך ב, עמ' 719—720; ושם כרך א, עמ' 242 בהערה 20; א"א אורבך, מגמות דתיות וחברתיות בתורת הצדקה של חז"ל, ציון, טז, ספר ג—ד, תשי"א, עמ' 11—12.

על הפרשת תרומה ומעשרות בבבל

ונציע עוד מקרה אחד (ביצה יב ב): 'רב טובי בריה דרב נחמיה' ³⁰ הוה ליה גרבא דחמרא דתרומה, אתא לקמיה דרב יוסף אמר ליה מהו לאמטויי לכהן האידנא' ³¹ (רב טובי, בנו של רב נחמיה ³⁰, היה לו גרב יין-תרומה. בא לפני רב יוסף ושאל אם מותר לו ביום-טוב לתת לכוהן). ועל מקרים נוספים, שמהם אנו למדים שאמוראי בבבל שהיו כוהנים היו נוטלים תרומה, הבאנו למעלה, בדיון על טובות-הנאה שונות, שמהן היו נהנים אמוראי בבבל.

ואין ראיה שגם יהודי בבבל היו מפרישין תרומה ומעשרות. יש בכך אישור לדבריו של הגאון, שהבאנו למעלה, שאמוראי בבבל היו מחמירים בעצמם. וכך אנו מבינים את דבריהם של ר' יוחנן וריש לקיש, שבימיהם בטלו בבבל הפרשת תרומות ומעשרות. והכוונה לכלל יהודי בבבל, ולא-דוקה לתקופה מוגבלת כפי שסובר הלוי (ראה בהערה 14). ולאור העובדה האמורה, שהתרומה בבבל לא נהגה מדין תורה ³², והאמוראים עצמם היו מקילים בנוגע לכמה מהלכותיה, כפי שראינו למעלה, מסתבר לומר שהמוני היהודים בבבל לא היו מקפידים על מצוה זו הרבה ³³. אנו עדים לתופעה זו אף בארץ-ישראל עצמה, בימים שלאחר חורבן הבית השני ³⁴.

30 רוב כתבי-היד וראשונים גורסים: 'רב טובי (טבי) בריה דרב מתנה'. ראה דק"ס, אות ז. וגם הגאון, ראה למעלה בהערה 25, גורס: 'רב טובי בר רב מתנה'. וכיוצא בו גורס בראבי"ה שמובא בהערה הבאה; המאירי, בית הבחירה, ביצה, מהדורת לנגר—שלזינגר, עמ' 74; ופירוש תלמיד הרמב"ן לביצה, עמ' 40—41.

31 אולם יש כאן שינוי הגירסה, שמשנה את המעשה כולו. ראה בפירושו של הר"ח; וראבי"ה, ח"ב כג, עמ' 440, סימן תש"מ, ובהערה 13. ולעצם ההלכה ראה בשיטה מקובצת למקומנו.

32 דבר זה ניכר גם מתוך הכלל שכללו: 'חזקה לכהונה נשיאות כפים בבבל ואכילת חלה בסוריא וחילוק מתנות בכרכים' (כתובות כה א, ורש"י, ד"ה בתרומה דרבנן; ותוספות, ד"ה נשיאות). וראה שם בהמשך בלשון אחר. ובכ"י ואטיקן כתוב על המלה מתנות 'זרוע ולחיים'. ובהלכות דרב אבא, שהו"ל אפשטיין, מדעי היהדות, ספר ב, ירושלים תרפ"ז, עמ' 158, גורס: 'שלוש חזקות לכהונה. נשיאת כפים בבבל ואוכלי חלה בסוריא וחילוק מתנות בכרכים'. וראה תוספתא, פאה, פ"ד, ה"ו, מהדורת ר"ש ליברמן, עמ' 56—57 וש"נ. והג"ל, תוספתא כפשוטה, ח"א, עמ' 181, ד"ה אבל לא לחילוק גרנות. וראה דבריו של אב"י בחולין קלג א, שהבאנו למעלה בפנים.

33 אמנם מסדר אליהו רבה (פ"ג) פ"ד; פ"כט (פ"כו), מהדורת רמא"ש, עמ' 66—67; עמ' 144, משמע, בימיו של המחבר היו מפרישים תרומה בבבל. וראה אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, עמ' 766 ובהערה 6; ועמ' 1303. ובתענית ז ב דורש רב חסדא: 'אין הגשמים נעצרים אלא בשביל ביטול תרומות ומעשרות...'. ועל שינויי לשון ראה דק"ס, אות ת. ויש להוסיף שבמנורת המאור, מהדורת ענעלאו, ח"א, עמ' 50, גורס: 'אלא בעון ביטול תרומות ומעשרות'. ושם, עמ' 294 כמו לפנינו. ואין לדעת אם רב חסדא מדבר על המצב בבבל או שבא לפרש מקרא.

34 ראה מש"כ לאחרונה י"ד גילת, מדאורייתא לדרבנן, ספר זכרון לדה-פריס, ירושלים תשכ"ט, עמ' 89—93; ובעמ' 93 גם דברים אחדים על המצב בבבל. ועל שמירת דיני תרומות ומעשרות ביהודה לאחר החורבן, ראה א' ביכלר, המצב הכלכלי ביהודה לאחר

סיכום

על יסוד דברינו מתברר, שאמוראי בבל היו מפרישים תרומה ומעשר, כשם שהש"ת תדלו גם לקיים מצוות אחרות מן המצוות התלויות בארץ³⁵. ודבריהם של ר' ישמעאל בר' יוסי (או רבי), ר' יוחנן וריש לקיש, שבבבל לא היו מפרישים תרומה ומעשרות, הם בגדר הערכה כפולה: (א) שאין מצוה זו נשמרת כראוי, משום ההקלות הרבות שנהגו לגבי תרומה שעליה אנו שומעים משמואל ואילך³⁶, ורוב יהודי בבל כנראה לא היו מפרישים תרומה; (ב) שאין לעשות את בבל כארץ-ישראל, ולכן מה שאמוראי בבל קיבלו על עצמם כחומרה הוערך על-ידי חכמי ארץ-ישראל כאי-קיום המצוה. וכאן אנו נוגעים בנקודה רגישה מאוד — הלא היא היחסים המתוחים בין יהודי ארץ-ישראל וחכמיה לבין יהודי בבל וחכמיה, במאות הראשונות למניין הרגיל. בעיה סבוכה ומעניינת זו תידון אי"ה בכרך הבא.

והמאלף הוא שתרומה זו, שהיו מפרישים אותה בבבל, בין אם חל עליה שם תרומה ואם לאו³⁷, היו נותנים אותה לתלמידי-חכמים מבני העניים שהיו כוהנים. על תופעה

חורבן הבית השני, עמ' 116—119 (בתוך מחקרים בתקופת המשנה והתלמוד, ירושלים תשכ"ח). אולם הסוגיה כולה צריכה מחקר מיוחד.

35 ראה במאמר הביקורת של ב' כהן על ספרו של ניומן, *The Agricultural Life of the Jews in Babylonia*, London 1932, שנתפרסם ב-JQR, כרך יז, 1936—1937, עמ' 69—75, שאסף את המקורות על שמירת המצוות התלויות בארץ שאמוראי בבל קיימו אותן. וראה הדוגמה המעניינת של לוי, שלא מצא עניים ללקוט את הלקט, חולין קלד ב. ועל קיום שמיטה בבבל, ראה גם אפטוביצר וגניצבורג בהערה הבאה. ונציע רק דוגמה מאלפת אחת על דין איסור הנאה מפרי ערלה בבבל. ראה פסחים כה ב דבריו של מר בר רב אשי לרבינא שנשתמש ב'גוהרקי דערלה' לשם טיפול בביתו.

36 וכבר עמדו על כך ז' פרנקל, MGWJ, כרך א, 1852, עמ' 359 ואילך; V. Aptowitzer, ; עמ' 26—29, ושם עמ' 29—30, שבבבל שמרו על שמיטה. ועל כך ראה גם גניצבורג, גיאוניקה כרך ב, עמ' 218. ותמוה הדבר, שכן מן המשנה בידיים פ"ד מ"ג משתמע שבבבל לא שמרו שביעית. וכנראה שגם כאן קיבלו על עצמם חומרה, כאילו היו יושבים בארץ או בסוריה. ראה, לדוגמה, בפירושו של הרמב"ם למשנה זו. ועל ההקלות בדין שמיטת קרקעות בארץ-ישראל בתקופת האמוראים, ראה הר"ח אלבק, מבוא למסכת שביעית, עמ' 133, ובהערה 3; ש' ספראי, מצוות שביעית במציאות שלאחר חורבן בית שני, תרביץ, לו, תשכ"ז, עמ' 12 ואילך. והשיג עליו י' פליקס, פוקו וזרעו בשביעית משום ארנונא, סיני, כרך עג, תשל"ג, עמ' רל"ה ואילך. עורכי האנציקלופדיה התלמודית, כרך ב, עמ' שכ"ד, ערך בבל, הסיקו על יסוד מאמרו של ר' יוחנן בירושלמי חלה, כי 'בימי התלמוד בטלה הפרשת תרומות ומעשרות בחוץ לארץ', ועל-ידי שהעלימו עין ממקורות מפורשים, שאמוראי בבל, היו מפרישים תרומות ומעשרות, מנעו עצמם מהבנת המציאות בבבל. וראה רש"י לבבא מציעא ק"ד ב, ד"ה בשיתא מצינא, שסובר 'שסדר זרעים אינו נוהג בחוצה לארץ'. וראה שם תוספות ד"ה הכי גרסינן.

37 לעניין זה ראה דבריו של רמא"ש, במהדורתו ברייתא דמלאכת המשכן, עמ' 10, על הנוסח של ראש הברייתא, אם 'ותרומת חוצה לארץ' הוא מקורי.

על הפרשת תרומה ומעשרות בבבל

זו כבר עמדנו למעלה בדברינו על ה'מתנתא', ובקשר לטובות-ההנאה שזכו בהן אמוראי בבבל.

ורשאים אנו להניח, ששמירת מצוות התלויות בארץ (ראה בהערה 35), ואפילו במידה מצומצמת יותר, ובייחוד שמירת שמיטת קרקעות, השפיעה על הכנסתם הנקיה של האיכרים בבבל. בייחוד נתמעטה הכנסתם של האיכרים, שהיו בעלי יחידות קרקעיות קטנות. ואילו על הסוחרים בבבל לא שמענו, שהיו מפרישים מעשר מהכנסתם לטובת הכוהנים, או 'לעמילי תורה', כפי שאנו מוצאים בארץ-ישראל³⁸.

38 בתנחומא פ' ראה יח, ובמהדורת בובר פרשת ראה, יג ב — יד א, הכתוב: 'עשר תעשר את כל תבואת זרעך וגו' נדרש: 'עשר בשביל שתתעשר עד שלא תתחסר, רמז למפרשי ימים להוציא אחד מעשרה לעמילי תורה', וראה שם בהערות פד—פה; ובמאמרי תלמוד תורה ודרך ארץ, שנתון בר־אילן, כרך ב, תשכ"ד, עמ' 151 ובהערה 101; ובתוספות תענית ט א, ד"ה עשר. ובילקוט ראה רמז תתצג (בדפוס ראשון תתצד): 'אמר ר' אבא רמזו לפרגמוטוטין ולמפרשי ימים שהיו מוציאים אחד מעשרה לעמילי תורה'. ובפסיקתא דרב כהנא, כ"י אוקספורד, מהדורת מנדלבוים, עמ' 172 גורס: 'אמר ר' אבא בר כהנא...'. דבריו של א"א אוראבך במאמרו, מגמות דתיות וחברתיות בתורת הצדקה של חז"ל, ציון טז, תשי"א, עמ' 12 בהערה 72, נגד פינקלשטיין, חלים במידה מסוימת גם על דבריו של י' בער, במאמרו, המגמה הדתית-החברתית של ספר חסידים, ציון ג, תרצ"ח, עמ' 26. ובקשר לדבריו של ר' עקיבא: 'מעשרות סיג לעשר', מסכת אבות פ"ג מי"ג, כתב ר"ש בן צמח דוראן, מגן אבות למשנתנו: 'ואין במשניות שלנו "מעשרות סיג לעושר" אלא בקצתן'. והאריך בזה הר"י נחמיאש, פירוש פרקי אבות, מהדורת באמבערגער, פאקש תרס"ז, דף ל ע"א. הר"ש עדני, מלאכת שלמה על פרקי אבות, ד"ה 'מעשרות סיג לעושר', מביא: 'כתב החכם הר"ר יהוסף אשכנזי ז"ל בכל(!) הספרים לא מצאתי זה'. ולאחרונה בדק ש' שרביט, מסכת אבות על פי הגניזה, רמת גן תשכ"ט (עבודה לשם קבלת התואר מ.א. באוניברסיטת בר־אילן) עמ' 18, ומצא, שבכ"י קויפמן ולו אין לשון זה, והוא ישנו בכ"י פארמה. בעוד שבעשרה קטעי גניזה איננו ובשניים ישנו לשון זה. ויש להוסיף, שגם באבות דרבי נחמן נ"א ראש פרק כו, מהדורת שכטר מא ע"ב, אין מלים אלה. ומעניין שהגאון גורס: 'מעשרות סיג לתורה'. ראה אוצר הגאונים, פסחים, התשובות, עמ' 79, סימן קפז ובהערה ב.

נספח שני

מספרם של האמוראים

כל ניסיון לקבוע את מספרם של האמוראים בארץ־ישראל ובבבל, ובכל אחת מהן בנפרד, נתקל בקשיים רבים. על הקשיים הללו כבר עמדו חוקרים רבים, ונזכיר רק אחדים מהם. אמוראים שונים היו בעלי אותו שם. כך, לדוגמה, יודעים אנו כי היו חמישה אמוראים בשם כהנא סתם¹. קושי נוסף הוא, שלא תמיד נמסר שמו של אמורא באותו כתיב. יש הבדלים ניכרים בכתיבת שמו של אמורא מסוים בדפוסים שונים, בינם ולבין הכתיב בכתב־יד, ובקבלת גאונים וראשונים, שמזכירים שמו של אותו אמורא, ופלוקטואציה רווחת זו מכבידה, כמובן, מאוד על הזיהוי. לא מן הנמנע, שמדובר בשני החכמים שונים או אף יותר. קושי אחר הוא, שאמוראים אחדים היו בעלי כינויים, ולא תמיד ניתן לזהות במי מדובר. לעתים אף עולה ספק, אם אמנם זה כינויו של אמורא מסוים או שם של מקום, או אם בכלל ניתן לפרשו לעניין אחר. לדוגמה, בכמה מקומות מובא מאמר של חכם ולאחריו בא הלשון 'ואמרי לה כדי'. היימאן, תולדות תנאים ואמוראים, עמ' 840, בערכו, מחליט שמדובר באמורא ששמו 'כדי'. אולם אין כל ראייה שכך הוא. והיימאן עצמו מביא דבר הגאון ודברי הראשונים (וראה בדברי היוחסין השלם בערכו), שלדעתם 'כדי' פירושו בחינם, 'בלי שם האומר'. אף זאת: הנוהג הרווח של המעתיקים לקצר ולמסור את שמותיהם של החכמים בראשי־תיבות, מכביד לעתים קרובות על הזיהוי הנכון. ועדיין לא מנינו את כל הקשיים².

1 לבעיה זו ראה, לדוגמה, את תשובת רב האי גאון, תורתן של ראשונים, שהו"ל ח"מ הורוויץ, ח"ב, עמ' 39; ר"ש אסף, מספרות הגאונים, א, עמ' 129—130; ר"ש אברמסון, במהדורתו של מסכת עבודה זרה, עמ' קי"ז ואילך; י"נ אפשטיין, מבואות לספרות האמוראים, עמ' 94.

2 על אחדות מן הבעיות הללו דן הרב ר' מרגליות בספרו, לחקר שמות וכינויים בתלמוד, ירושלים תש"ך, בייחוד בפרקים, פסידונים בתלמוד, אשגרת שם, בדויי שם, בעלי דו־שם.

מספרם של האמוראים

אף-על-פי-כן קבעו חכמים שונים את מספרם של האמוראים. דיינו במה שנציין כאן מסקנות אחדות, ואגב דרכנו נעמוד על הבעייתיות שבקביעת מספרם של האמוראים. א' ברנשטיין נקב במספר אלף שמונה מאות ושנים עשר, שהיה לדעתו מספרם של האמוראים בארץ-ישראל ובבבל³, בעוד א' היימאן כותב בסוף החלק השלישי של ספרו, תולדות תנאים ואמוראים (ברכה על המוגמר), שמספר האמוראים בתלמוד ובירושלמי ובמדרשים הגיע לשלושת אלפים וארבע מאות.

ההבדל הגדול בין שני המספרים הנזכרים מדהים, ואין בכוחנו לבאר במלואו את מקורו. היימאן ליקט ב'היכלו' (כפי שהוא מכנה את ספרו הנזכר) כל שם ושם שנזכר במקורותינו, ואפילו שמות של יהודים, שאין לנו מהם לא מאמר בהלכה ולא באגדה. הוא מרבה להביא שמות של נכרים, אם מלכים וראשי עם, ואם סתם נכרים שהיה להם משא-ומתן עם יהודים. הוא מביא לעתים שמות, שקרוב לומר שהם שמות ישובים מאשר שמות אנשים. אף כינויים קולקטיביים, כגון 'דייני ארץ ישראל', או 'דייני גולה', או 'דייני דנהרדעא', ורבים כיוצא באלה הוכנסו על ידו לספרו הנזכר. מובן שעל-ידי כך גדל מספר ה'אמוראים', שאינו מתקבל על הדעת.

בשנים האחרונות ציינו מחברים שונים את מספרם של האמוראים. כך, למשל, אנו מוצאים באנציקלופדיה העברית, כרך ג, תשי"א, עמ' 916, ערך אמוראים (שנכתב על-ידי העורכים) כלהלן: 'מספר האמוראים הידועים לנו בשמותיהם עולה לשלושת אלפים ויותר'. משמע, שהמחבר עלום-השם קיבל את מסקנתו של היימאן הנזכרת למעלה, ולא טרח בעצמו לבדוק את מספרם⁴. ואילו ש' ספראי באנציקלופדיה יודאיקה (באנגלית), כרך ב, 1971, עמ' 875, כתב שאפשר לזהות (פחות או יותר בוודאות) יותר מאלפיים אמוראים. אלא שאף ספראי אינו מביא רשימה שמית של האמוראים. לכן אין בידנו לדעת באיזו דרך הגיע למסקנתו.

שונה בתכלית מקודמיו הנזכרים למעלה הוא הר"ח אלבק, שטרח והרכיב רשימה שמית של האמוראים⁵. חכם זה נקט מידה של זהירות מירבית, והעמיד פעמים הרבה על הקשיים, שכרוכים בזיהויים של כמה וכמה מן השמות של האמוראים, שנזכרים במקורותינו. וכאשר מסכמים את רשימתו יוצא שמספר האמוראים בארץ-ישראל

3 ראה אוצר ישראל, ח"ב, ניו-יורק, 1908, עמ' 85, בערך אמוראים. והוא גם מביא רשימה שמית של האמוראים.

4 מספר זה קרוב יותר לרשימה השמית של האמוראים, שחיבר י"מ גוטמן, אנציקלופדיה יודאיקה (בגרמנית), כרך ב, ברלין 1928, עמ' 643—686 (ובתרגום העברי באנציקלופדיה ישראלית אשכול, כרך ב, ברלין—ירושלים 1932, עמ' 845—892).

5 ראה בספרו מבוא לתלמודים, עמ' 144—451; ושם במפתח, מנויים שמות האמוראים לפי סדר אלף-בית, עמ' 669—681.

מגיע לשלוש מאות ושבעים ואחד, ובבבל — ארבע מאות ושניים, בסך־הכול: שבע מאות ושבעים ושלושה אמוראים.⁶

דומה שחשוביו של הר"ח אלבק מעמידים אותנו על הצורך להסתייג בהסתייגות רבה מאוד מן המספרים השונים, שהבאנו למעלה.⁷ ועד שיקום חוקר ויכריע בדבר לאור בדיקה עצמית חדשה, ניטיב לעשות אם נחזיק במסקנתו של הר"ח אלבק.

6 בבעיות אחדות בהן נתקל מי שמבקש לדעת את מספרם של האמוראים, כבר דן בהן הרמב"ם בהקדמתו לפירוש המשנה בנוגע לקביעת מספרם של התנאים, שנוכרים במשנה. ראה במהדורת הרב קאפח עמ' כו טור ב — לא טור ב.

7 י' גאלדבערגער, במאמרו, רשימת האמוראים, הצופה לחכמת ישראל, שנה שביעית, בודאפשט, תרפ"ג, עמ' 163—192, סובר שמספרם של כלל האמוראים היה אלפיים שלושים ושבעה (ראה, שם, עמ' 164); וראה גם במאמרו של הנ"ל, מספר האמוראים, בזכרון יהודה, ספר יובל ל"א בלוי, בודפשט 1938, עמ' 146—151.

נספח שלישי

מעמדם של העבדים במשפט הפרסי

לאמיתו של דבר, הדברים הבאים צריכים היו להיכתב בידי מומחה למשפט האיראני ולא בידי מחברו של ספר זה. לפיכך אני מבקש את סליחת הקוראים, כדרכו של אדם שנכנס לתחום שאינו שלו, ואוסיף גם דברי-הסבר קצרים משום מה עשיתי כך. בהיסטוריוגרפיה היהודית לא טרחו לבדוק את התחום הזה, ואילו חוקרי איראן אינם בקיאים בספרותנו. וכך אנו מוצאים עצמנו בחלל ריק. אפשר שמן הראוי, שגם מי שאינו בקי בתחום זה, ישתדל וינסה ניסיון ראשון למלא את החלל הזה, וכך יתעוררו החוקרים הבקיאים בדבר ויאירו את עיינינו בפרשה זו.

אין ענייננו כאן בעבדים שהיו שייכים לאחוזות המלך, ואשר מצבם היה לעתים טוב יותר אף מזה של פועלים שכירים. כמו-כן אין המדובר כאן במצבם של העבדים, שהיו ברשותם של המקדשים¹. אנו מבקשים לסקור בתכלית הקיצור מעמדם של העבדים שהיו ברשות בעלים פרטיים, ולאור מצבם נוכל להשוות ולעמוד על טיב יחסם של האמוראים אל עבדיהם.

נפתח במסקנה אחת חשובה, שהסיקו חוקרי איראן מן העיון במשפט הפרסי. בתקופת מלכי סאסאן ניכרת מגמה כללית בכיוון שיפור מצבם של העבדים, במובן הנפשי ובמובן הפיסי, לעומת התקופה הפרתית. המגמה היתה להעניק להם מעמד מוגן יותר על-ידי המשפט, יתר עצמאות ויחס אנושי יותר. מגמה זו נשתלבה במסגרת רחבה יותר של הענקת זכויות לנשים ולילדים².

1 על התקופה האחמנית, ראה Frey, The Heritage of Persia, עמ' 116; ועל עבדים במקדשי אש ראה Bulsara, The Laws of the Ancient Persians, כרך ב, עמ' 550, סעיף 51; עמ' 564, סעיף 74.

2 נציע כאן את דבריו של ברתולומה (Chr. Bartholomae), בהרצאתו Die Frau im Sassanidischen Recht: 'Frauen und Kinder ja auch die Sklaven befanden

אולם עלינו להיזהר מאוד מן האפולוגטים, ששרים שירי הלל למשפט האיראני על יחסו הליבראלי מאוד לעבדים ולשפחות. ובולסרה (Bulsara) יוכיח. הלה במבואו לספר המשפט הפרסי, היחידי ששרד מן התקופה הסאסאנית (וכבר הבאנו ממנו חוקים שונים בהזדמנויות אחדות), מבליט באופן חד-צדדי את הרוח הליבראלית במשפט הפרסי, בכל הנוגע לזכויות שהחוקים מעניקים לעבד ולשפחה³. אולם העיון בחוקים אחדים עצמם, אינו מאשר את כל דברי השבח שלו, אף כי יצויין שיש, כאמור, מגמה להיטיב את מצבם של העבדים. ברם הוא הנותן; המציאות היתה, כפי הנראה, שונה מזו שהמשפט הפרסי שואף אליה. וראיה לכך תנועת מזדק. מזדק, אחד הכוהנים הנודעים של דת זורואסטר, עורר בסוף המאה החמישית, תנועה גדולה וחשובה, שאחד ממניעיה הסוציאליים היה מצבם העלוב של המוני עבדים, ואחת ממטרותיה של תנועה זו היתה שחרורם ממצבם זה⁴.

sich zur Zeit des Sassanidenreichs zweifellos auf dem Weg nach oben, der sie herausführen sollte aus dem früheren Zustand der leiblichen und geistigen Knechtschaft, heraus zur Selbständigkeit' וראה גם Christensen, L'Iran sous les Sassanides², עמ' 317 והלאה; Spuler, Iran in Früh-Islamischer Zeit ; עמ' 381.

3 בולסרה כותב בין השאר : 'Thus the Iranian law was perhaps the only institution in the ancient world which made a serious endeavor to ameliorate the lot of those unfortunate people. It was again distinctly laid down that slaves were not be sold to men of wicked creed who might deal with them so. Indeed there were masters who sold their slaves with the condition that if the purchaser ill-treated them the vendor would take them back. And still more humane and honourable ordinance prevailed regarding slaves in Iran. The slave woman was always to be treated with consideration, and the master who beat her or ill treated her was held as a criminal who incurred as serious punishment for the offence as one would for beating or ill-treating a free woman' (The Laws of the Ancient Persians, vol. I, Mazdak Ge- , עמ' 73—75). וכנגד תיאור בלתי-היסטורי זה השווה קלימה (Klima), schichte einer sozialen Bewegung im Sassanidischen Persien, SS. 22-23; 39, 56 ועוד. וראה גם בארון, היסטוריה חברותית ודתית של עם ישראל, ח"ג, עמ' 105. ההבאה, שהוא מביא שם מאמיאנוס מארקליאנוס, על דבר מצבם הקשה של העבדים בפרס, נראית מוגזמת, והיא מבטאת תיאור או הערכה של אויב.

4 גירשמן (Ghirshman), Iran, עמ' 302, סיכם את הדברים כך : 'The Mazdakite movement ... derived in the main from teachings of Mani ... Its appeal lay in its social theories, which called for equality in the distribution of goods... In a society like that of the Sassanian Empire, in which the various classes were in water-tight compartments, where the plebeian could never hope to raise himself above the station into which he was born, where the social system was based on the family, property, and rigid class distinction, the programme put forward by Mazdak was revolutionary ... Certain scholars

ומן הכלל אל פרטים אחדים שבמשפט הפרסי: עבד של נוצרי, שברח וקיבל על עצמו את הדת האמיתית, דת מזדה, או דת זורואסטר, יישאר ברשות רבו החדש, והלה חייב לפצות את רבו הקודם הנוצרי. אם לא יפצה הבעל החדש את בעליו הקודם של העבד, חייב העבד עצמו לפצות את רבו הראשון⁵. מאלפת העובדה, שיש לו לעבד רכוש משלו, המוגן ומעוגן בחוק.

מן החוק הנזכר אין להסיק, שהעבד הוא בעל סטאטוס משפטי שלפיו הוא רשאי לבחור לעצמו ברבו. הרקע להבנת חוק זה הוא מעמדה המופר והבלבדי של 'הדת האמיתית' על-ידי השלטונות הפרסיים. עובדה זו ניכרת גם מן החוק הבא: בעל האמונה האמיתית אסור עליו למכור את עבדו לבעל אמונה בלתי-אמיתית. ואם עבר על הוראה זו, הרי שניהם, המוכר והקונה, בגדר גנבים, וחייבים הם בעונש מלקות והכסף שייך לבעל שמחזיק בו⁶. ומאלף הוא החוק הזה: עבד שאינו מאמין (ב'דת האמיתית') והעובר יחד עם רבו לדת האמיתית נשאר עבד⁷. מכאן שהעבד אינו בן-חורין לבחור ברבו אף על-ידי קבלת דת המדינה. דבר זה מעיד, שלמרות קיומה של דת ממלכתית קנאית, העדיפה, כפי הנראה, המלכות לשמור על סדרי-חברה יציבים של בני מעמדות שונים על רכישת נפשות חדשות לדתה, שעלולה היתה להפר את הסדר החברתי והמשפטי. חקיקה זו תרמה ליציבותה של המלכות

explain it as a reaction of the slaves, of the peasants who had become semi-slaves, and of the formerly free population of town and country against feudalism and its enslaving system...' על מצבם המשפטי של העבדים במלכות בני סאסאן כתב גם O. Klíma, בספרו *Manis Zeit und Leben*, ושם, עמ' 88—90, על עמדת מני בנוגע לעבדות. וראה גם בנבנישטי (E. Benveniste), *Les classes sociales dans la tradition avestique*, JA, t. 221, 1932, pp. 117-134.

5 ראה Bartholomae, *Beiträge zur Kenntniss des Sassanidischen Rechtes*, Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, כרך כז, 1913, עמ' 347—348.

6 ראה בהערה הקודמת, עמ' 349—354. ולא ברור לי למי שייך העבד.

7 ראה בהערה 57, עמ' 354. בניגוד להוראה זו כותב בולסרה במבוא למהדורתו *The Law of the Ancient Persians*, pp. 74-75; 'It was and old Iranian rule that no Zoroastrian could be a slave, and so when a slave became a Zoroastrian of his own accord he immediately became free and his price was paid to his master from the Imperial Treasury'. אם אמנם היה קיים מנהג זה, לא היה נשאר עבד במלכות פרס. ומאחר שאנו יודעים כי היו עבדים רבים במלכות פרס, הן לפי המקורות הפרסיים, והן לפי המקורות הנוצריים והיהודיים, יש להניח שהנוהג הנזכר לא היה קיים כלל. ואפשר שהיה נוהג אך ורק במרכוזים העירוניים הגדולים, שבהם נמצאו מקדשי-אש וכוהנים זורואסטריים רבים. עיר כזאת היתה, לדוגמה, מחוזא, פרבר של ווה-ארדשיר הבירה. נעיר שגם מני נתישב בעיר זו, באמצע המאה השלישית לערך, ובה הטיף תורתו. שם גם ישבו 'כוהני' המכונים 'Zaddiqim' (= צדיקים), וממנה יצאו שליחיו לארצות רבות. לעניין זה ראה Widengren, *Mani und Manichaeism*, לונדון 1965, עמ' 23, 34 ועוד.

הפרסית, שבמסגרתה נתגוררו עשרות קבוצות אתניות ודתיות שונות, בעלות מסורת משפטית משל עצמן. מדיניות-חקיקה זו סייעה לשמירת האיזון החברתי בין כוחות חזקים, שהיו לעתים אף עוינים זה לזה.

מגמה זו של שמירה על סדרים חברתיים-משפטיים יציבים עולה גם מן המקור הזה: עבד נוצרי מקבל את הדת הטובה מרצונו החופשי, והוא מתיידד (= בא בקשר נישואים) עם אנשים בעלי 'האמונה הטובה', ישתחרר העבד לאחר שבעלי האמונה הטובה ישלמו לרבו את מחירו⁸.

יוצא מכאן, כאמור, שעבד שמקבל על עצמו את דת זורואסטר, ובא בקשרי נישואין עם בת, או שפחה עם בן הדת הזאת, אין הוא משתחרר באופן אבטומאטי מכוח כניסתו לחיק הדת-השליטה. על עדת המאמינים לפצות את רבו. במאבק בין הקנאות הדתית, שהיתה שוררת במידה זו או זו בחוגי השלטונות, ובייחוד במוסדותיו הכוחניים המופרים על-ידיהם, לבין סדרי-משפט יציבים, היתה אפוא יד האחרונה על העליונה. זהו אחד הגילויים של המגמה המדינית המוצהרת, למן מלכיה הראשונים של בני סאסאן, להשליט סדרי צדק ומשפט בממלכתם.

מגמה מדינית זו אין ערוך לחשיבותה בהבנת מעמד המשפטי-האזרחי של יהודי בבל בתקופת האמוראים ועד לכיבושה של בבל על-ידי הערבים-המוסלמים. השפעתה של זו על גורלם של יהודי בבל, ועל עיצוב מוסדותיהם האבטונומיים ופעילותם התקינה, תידון במקום אחר.

ונשוב לעובדה המשפטית, שכבר הערנו עליה למעלה, שהעבד אפשר שיהיה גם בעל רכוש⁹. רשאי הוא לקבל מתנות שונות, ואין לו לרבו חלק בהן. אף יכול העבד לקנות את חירותו בממונו, או ברכושו, כפי שאנו למדים מכמה וכמה חוקים¹⁰. ויצויין גם, שרבים לערך הם החוקים שדנים באופני השחרור של עבד¹¹.

השפלת העבד, או השפחה, היתה תופעה רווחת בכל מקום. במשפט הפרסי יש אזהרות חוזרות ונשנות כנגד תופעה זו. המאמינים נתבעים ליחס לא קשה כלפי העבד או השפחה, ולהגנה עליהם. לדוגמה: בעל העבד אחראי לשלומם ולמצב ברי-

8 ראה בולסרה, הנ"ל, כרך א, עמ' 56 סעיף 6, ובהערה 6. ומאלף הוא גם המשך העניין שם; אם אותו עבד נוצרי מתחתן במשפחת מאמינים בלא לקבל על עצמו את דתם, עליו לשלם בעצמו את ערכו לרבו.

9 ראה, לדוגמה, כרך ב, עמ' 592, סעיף 131 ובהערה 4. אמנם יש גם מקרים, שבעל העבד עלול לשלול מעבדו את רכושו. ראה בולסרה, הנ"ל, כרך ב, עמ' 410, והפירוש שמפרש המהדיר בהערה 5; ועמ' 586, סעיפים 118—119.

10 ראה בולסרה, הנזכר בהערה הקודמת, כרך א, עמ' 74, ובהערות 7—8. ויש להוסיף, שם, עמ' 148, סעיף 26, ובהערה 5 (= שם, עמ' 196 סעיף 15).

11 ראה למעלה בהערה 6. וראה בולסרה, הנזכר בהערה 7, כרך א, עמ' 75, ובהערות 10—4.

מעמדם של העבדים במשפט הפרסי

אותו, וכל הפוגע בעבד ייענש הפוגע וגם רבו של העבד, אם נתרשל בהגנתו¹².
בייחוד הזהירו מפני פגיעה בשפחה. בעל שפחה שמכה את שפחתו, או מתייחס אליה בעריצות, נחשב כמי שנוהג באלימות, ויש להתייחס אליו כאילו ביצע פשע¹³.

הוראות כאלה במשפט מעידות, כמובן, שבמציאות היה מצבם של העבדים קשה למדי. עיקרו של דבר: בעל העבד שומר על עבדו ככוח עבודה¹⁴. דבר זה בא לידי ביטוי גם בחוק זה: אדם המוכר שפחה הרה, והוא יודע שהיא הרה, הרי גם העובר נמכר ביחד עמה¹⁵. או דוגמה מעניינת אחרת: אם פלוני אומר לפלמוני, שאם הוא צריך לאחד מעבדיו הרי הוא שלו, ופלמוני משיב שאחרי עשר שנים יצטרך לו, והיה אם העבד יוליד וולד במשך השנים, הרי עובר הוא כעבור עשר שנים לרשותו של פלמוני ביחד עם הילד¹⁶. אגב כך, אנו למדים, שעבדים ושפחות היו דבר מבוקש בפרס ונחשב, כשם שנחשב בעולם כולו¹⁷.

סקירה קצרה זו בחוקים אחדים¹⁸, שעניינם עבדים ושפחות, מתוך חיבור משפטי בודד, ובו פרק מיוחד שדן בעבדים (הפרק הרביעי), מעידה כמאה עדים על ריבוי העבדים בפרס וסותר את דבריו של בולסרה, שרק עבדים מועטים היו בפרס¹⁹.

12 ראה ברטולומאה, הנזכר למעלה בהערה 5, עמ' 361—362.

13 בולסרה, הנזכר בהערה 7, כרך א, עמ' 54, סעיף 3.

14 ראה בולסרה, הנ"ל, כרך ב, עמ' 362, סעיף 8; שם, עמ' 540, סעיפים 40—41. על עבד כמשכון לבעל-חוב של רבו, ראה שם, כרך א, עמ' 228—230, סעיפים 10, 12, 13. והשווה שם, כרך ב, עמ' 338, סעיף 19; עמ' 384, סעיף 2; עמ' 408, סעיף 15.

15 בולסרה, הנ"ל, כרך א, עמ' 236, סעיף 23.

16 בולסרה, הנ"ל, עמ' 442, סעיף 23, ושם, בהערה 3. והשווה, שם, עמ' 612—613, סעיפים 18—19.

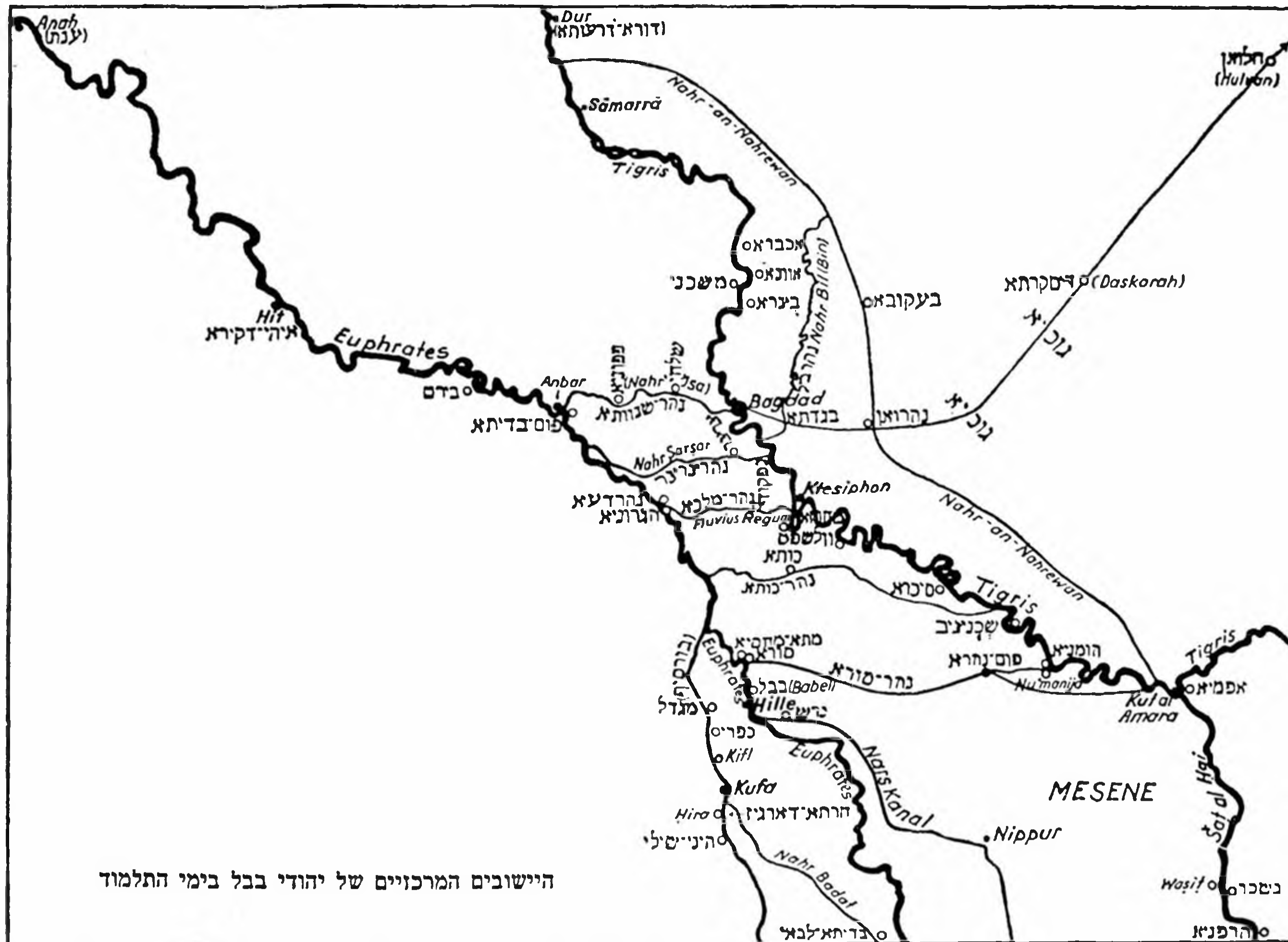
17 בולסרה, הנ"ל, כרך ב, עמ' 324, בסעיף 7, מדובר על עיסקה בין שני אנשים. בין השאר נקבע ערכם של עבדים, בלי לנקוב במספרם, סכום כללי של מאתיים כסף, ועדיין לא הועברו לרובם החדש וערכם עלה למאתיים כסף כל אחד ואחד, וחייב הקונה לשלם לפי ערכם בזמן ביצוע הקניין. וראה שם בהערה 4. בזהירות רבה מותר להסיק מכאן, שעבדים ושפחות לא היו בזול. ועל עלייה חדה במחיר שפחה שעליו הוסכם ולבין המחיר בשעת הקניין עצמו, ראה קידושין ח ב, אם כי מדובר בארץ-ישראל. אולם תופעה זו של תנודות חדות במחירי עבדים היתה רווחת בארצות רבות, שכן המחיר היה תלוי בהיצע. הרבה היה תלוי במלחמות ותוצאותיהן, בשיירות סוחרים שהיו מביאים מארצות רחוקות עבדים ושפחות, ובעוד גורמים כיוצא באלה, שהצד השווה בהם, שאין הם ידועים מראש.

18 יש עוד חוקים אחרים, כגון עבד ששייך לשני אדונים, חציו לאחד וחציו לאחר, ראה שם, כרך ב, עמ' 412, סעיף 20; עמ' 522, סעיף 2; עמ' 564, סעיף 75; עמ' 566, סעיף 76. וראה שם, כרך א, עמ' 20, סעיף 8, בעיה המתקרבת יותר לזו 'אם אדם משים עצמו רשע' מאשר לשאלה אם 'יש שליח לדבר עבירה'. וראה על אדם שאסר על מכירת שפחתו, כרך ב, עמ' 620, סעיף 8. או על תביעה משפטית נגד עבד אחד, כרך ב, עמ' 468, סעיף 9.

19 ראה במבוא, עמ' 72. בולסרה לא הרגיש כלל, שקיים הבדל בין החוקים לבין המציאות. מובן שבחוקים מסוימים ניכר שהם ריגולאטיביים, ובדרך זו אנו מכירים קצת את

סקירה זו מעלה גם שני רשמים נוספים: (א) השפעת החוק הפרסי אינה ניכרת במפורש בהלכות עבדים שבמשפט העברי, כפי שהיה נהוג בבבל בימיהם של האמוראים²⁰; (ב) יחסם של אמוראי בבל אל עבדיהם ושפחותיהם לא היה גרוע מזה של סביבתם, כפי שאנו מכירים אותה היכרות שטחית בלבד. ראוי להעיר, שאין בחיבור הפרסי הגזכר דברי הערכה על עבדים, כדרך שאנו מוצאים בספרות חז"ל²¹. אבל מסתבר, שהבדל זה נובע מן האופי הספרותי השונה בין שני המקורות הללו, שהרי, כידוע, אין ספרות חז"ל אוסף של חוקים בלבד.

- המציאות. ועוד: בולסרה מתקן פעמים הרבה את הטקסט, ואף מפרש מלים ומונחים שנתפרשו באופן שונה בידי ברתולומאה או בידי ווסט. ראה לדוגמה, במבואו עמ' 72, בהערה 11. ובהערותיו של המהדיר ימצא הקורא דוגמאות נוספות. נצביע כאן על דוגמה אחת של פרשנות אפולוגטית של בולסרה. במבואו, עמ' 74, הוא כותב: '...The slave had absolute freedom on every tenth day'. ובהצעת החוק גופו, שם, כרך א, עמ' 56, סעיף 4, ובהערות 1—2, מתברר שהדברים אינם ברורים כל צרכם. וכבר העירה על בולסרה כמה הערות ביקורתיות ענייניות הגב' N. Pigulevskaja, בספרה Les Villes de l'état Iranien, בדיון מפורט על העבדות בפרס הסאסאנית, עמ' 141—150.
- 20 וכבר הראה על השוני שבין מעמד האשה והעבד בהלכה לבין מעמדם במשפט הפרסי H. Finkelscherer, Zur Frage fremder Einflüsse auf das rabbinische Recht, MGWJ, LXXIX (1935), בייחוד עמ' 442—431. והספרות שדנה בהשפעת המשפט הפרסי על ההלכה, ראה ש' בארון, היסטוריה חברותית ודתית של עם ישראל, ח"ג, עמ' 205 בהערה 8; ועמ' 207 בהערה 14. ואילו על השפעת המשפט הבבלי החדש על ההלכה, או על השאלות טרמינולוגיות בין שתיהן, ראה, לדוגמה, מש"כ ז' פלק, משפט בבלי חדש בהלכה, תרביץ, לו, תשכ"ח, עמ' 39—47; ובייחוד עמ' 41—42, בדין מכירת שפחות; וראה D. B. Weisberg, Some observations of late Babylonian texts and rabbinic Literature, HUCA, vol. XXXIX, 1968, pp. 71-80. ושם, עמ' 74—75 על מונח מושאל בדין מכירת עבד. וראה שם, עמ' 71—72, ספרות; ובספרי, ראשות הגולה בבבל בימי המשנה והתלמוד, עמ' 87—91, ובהערה 138.
- 21 יש להיזהר מהסקת מסקנות היסטוריות ממשפטי-הערכה בכלל וממשפטי-הערכה על עבדים בפרט. שכן לעתים קרובות יש מרחק רב בין ביטויים חריפים ושלייליים על עבדים ושפחות לבין היחס שבו התייחס חכם זה או זה אל עבדו, או אל שפחתו. ראה את הדוגמה היפה של ר' יוחנן, שמביא חברי פרופ' גילת בספרו, משנתו של ר' אליעזר בן הורקנוס, עמ' 223 בהערה 29. ובקשר למקור, שגילת מביא שם מן הירושלמי בבא קמא, ראה ר"ש ליברמן, הלכות הירושלמי להרמב"ם, עמ' נה, ובסימן י.

בִּיבְלִיּוֹגְרַפִּיָּה

[בביבליוגרפיה זו צוינו ספרים ומאמרים שתוכנם נדון בספר]

אבוהב, י', מנורת המאור, ירושלים תשכ"א.
אברהם בן דוד (הראב"ד הראשון), ספר הקבלה, מנטובה 1524.
אברמסון, ש', פירוש רבנו חננאל לבבא בתרא פרק ב, סיני, כרך כג, תש"ח, עמ' נז—פז ;
פירוש קדמון למסכת בבא בתרא, סיני, כרך כה, תש"ט, עמ' רנט—רעא ; מסכת עבודה
זרה, כ"י ספרדי, ניו-יורק תשי"ז ; מסכת בבא בתרא, תרגום ופירוש, ירושלים 1958 ;
במרכזים ובתפוצות בתקופת הגאונים, ירושלים תשכ"ה ; רב נסים גאון, ירושלים
תשכ"ה ; משיחתם של בני ארץ-ישראל, סיני, כרך סג, תשכ"ח, עמ' כ—לא ; כללי
התלמוד בדברי הרמב"ן, ירושלים תשל"א ; לחקר הערוך, לשוננו, כרך לו, תשל"ב,
עמ' 122—149 ; לחקר הערוך, לשוננו, כרך לז, תשל"ג, עמ' 26—45.
אולברייט, ו"פ, מתקופת האבן ועד הנצרות², ירושלים 1968.
אומנסקי, י', חכמי התלמוד, ספר רב, טרנוב תרצ"א.
אורבך, א"א, מגמות דתיות וחברתיות בתורת הצדקה של חז"ל, ציון טז, תשי"א, עמ' 1—27 ;
הלכות עבדים כמקור להיסטוריה חברתית בימי הבית השני ובתקופת המשנה והתלמוד,
ציון כה, תש"ך, עמ' 141—189 ; אסקיזיס ויסורים בתורת חז"ל, ספר היובל ליצחק בער,
ירושלים תשכ"א, עמ' 48—68 ; חז"ל — פרקי אמונות ודעות, ירושלים תשכ"ט.
אחאי גאון, שאילתות, ונציה ש"ו.
אטלאס, ש', חידושי הראב"ד על מסכת בבא קמא, ירושלים—ניו-יורק, תשכ"ג.
אייזנשטיין, י"ד, אוצר מדרשים (שני חלקים), הדפסה חדשה ניו-יורק, תשט"ז.
איש-שולם (פרידמן), מ', ספרי (דבי רב), ווינא תרכ"ד ; מסכת מכות, מהדורה מדעית,
ווינא 1888 ; ברייתא דמלאכת המשכן, ווינא 1908 ; סדר אליהו רבה וסדר אליהו זוטא²,
ירושלים תש"ך.
אלבק, ח', ספר האשכול, ח"ב, ירושלים תפרי"ח ; בראשית רבתי, ירושלים ת"ש ; מחקרים
בברייתא ותוספתא ויחסן לתלמוד, ירושלים תש"ד ; המאירי, בית הבחירה על מסכת
יבמות², ניו-יורק תש"ז ; ששה סדרי משנה, ירושלים—תל-אביב תשי"ב—תשי"ט ;
מבוא למשנה, תל-אביב תשי"ט ; מבוא לתלמודים, תל-אביב תשכ"ט.
אלבק, ש', משפחות סופרים, וורשא תרס"ג ; סוף ההוראה ואחרוני האמוראים, סיני — ספר
יובל, ירושלים תשי"ח, עמ' נז—עג.
אלגאזי, ש', הליכות אלי, נדפס מחדש (צילום דפוס איזמיר, שנת תחדהו), ירושלים תש"ל.
אלברצלוני, י', ספר העתים, מהדורת י' שור, קראקא תרס"ג.
אלון, ג', תולדות היהודים בארץ-ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, א—ב, תל-אביב תשי"ג—
תשט"ז ; מחקרים בתולדות ישראל, א—ב, תל-אביב תשי"ז—תשי"ח.
אלון, מ', חירות הפרט בדרכי גביית חוב במשפט העברי, ירושלים תשכ"ד.

ב י ב ל י ו ג ר א פ י ה

אליהו בחור הלוי אשכנזי, מתורגמן, איזנא ש"א.
אליעזר, ש' — יעקובביץ, א', שיטה על מועד קטן לתלמידו של ר' יחיאל מפריש, ירושלים תרצ"ז.

אלנקאוה, י', מנורת המאור (ראה ענעלאו).
אסף, ש', תשובות הגאונים, מדעי היהדות, ספר ב, ירושלים תרפ"ז, עמ' 9—146; תשובות הגאונים מתוך הגניזה, ירושלים תרפ"ט; מפירושו של הרמב"ם ז"ל למסכת שבת, סיני, כרך ו ת"ש, עמ' קג—קלב; ספר השטרות לרב האי גאון, מוסף לתרביץ א, ספר ג, ירושלים תר"ץ; ביקורת על ספרו של אוברמאייר, Die Landschaft Babylonien, קרית ספר ז, תר"ץ—תרצ"א, עמ' 61—62; חלק מפירוש קדמון למסכת ברכות לאחד מבני זמנו של הרמב"ם, מאמרים לזכרון הרב צ"פ חיות, ווינא תרצ"ג, עמ' כט—מח; תשובות הגאונים, ירושלים תש"ב.

אפטוביצר, א', מחקרים בספרות הגאונים, ירושלים תש"א; ספר ראבי"ה² (ארבעה חלקים), ירושלים תשכ"ד—תשכ"ה.

אפלבאום, ש', יהודים ויוונים בקיריני הקדומה, ירושלים תשכ"ט.
אפשטיין, י"ג, פירוש הגאונים על סדר טהרות, ברלין, תרפ"א—תרפ"ד; תשלום פירוש הגאונים לסדר טהרות, תרביץ טז, תש"ה, עמ' 71—134; פרישת רבנו אליהו מנחם ב"ר משה מלונדריש לברכות וזרעים, מדעי היהדות ספר א, ירושלים תרפ"ו, עמ' 51—71; הלכות דרב אבא, מדעי היהדות, ספר ב, ירושלים תרפ"ז, עמ' 149—161; ליקוטים מספר המפתח לרב נסים, תרביץ ב, ספר א, תרצ"א, עמ' 1—26; פירוש רבנו יהודה בר נתן לכתובות, ירושלים תרצ"ג; פירוש הריב"ן ופירוש וורמייזא, תרביץ ד, תרצ"ג, עמ' 11—34; תפסיר אלפאט מי שאחזו לרב שרירא, גנזי קדם, ה, ירושלים תרצ"ד, עמ' 1—12; שרידי שאילתות קטעי לגינגרד, תרביץ ז, תרצ"ו, עמ' 1—30 [39—68]; אוני — אנטיכריס (אנטיכריסטים) — אפרכוריס (*אפרכוריסטים), תרביץ ח, תרצ"ז, עמ' 316—318; מבוא לנוסח המשנה, א—ב, ירושלים תש"ח; פירורים לאפר שרופים, לשוננו, כרך ט, תש"ח—תש"ט, עמ' 141—143; דקדוק ארמית בבלי, ירושלים תש"ך; מבואות לספרות התנאים, ירושלים—תל-אביב, תשי"ז; מבואות לספרות האמוראים, ירושלים—תל-אביב, תשכ"ג.

באמבערגער, מ"א, ר' יוסף נחמיאש פירוש פרקי אבות, פאקש תרס"ז; ר' יוסף נחמיאש פירוש על ספר משלי, ברלין תרע"ב.

בארוך, ש', היסטוריה חברותית ודתית של עם ישראל, ח"ג, רמת-גן תשי"ז.
בובר, ש', אגור לר' שמואל גמע, ברעסלוי תרמ"ח; ספר האורה, ירושלים תשכ"ז.
בודנהיימר, ש', לתולדות המשי וגידול טוואי המשי בארץ-ישראל, ארץ-ישראל, ספר א, ירושלים תשי"א, עמ' 171—172.

בחי רבנו, כד הקמח, ירושלים תשכ"א.
ביכלר, א', עם הארץ הגלילי, ירושלים תשכ"ד; הכהנים ועבודתם, ירושלים תשכ"ו; המצב הכלכלי ביהודה לאחר חורבן הבית השני, במחקרים בתקופת המשנה והתלמוד, ירושלים תשכ"ח.

בכר, ז', ספר השרשים של ר' יונה בן ג'נאח, ברלין תרנ"ו; לקוטים מן ספר המליצה לר' שלמה בן ר' שמואל, בודפשט 1900; אגדת התנאים, יפו—תל-אביב תר"פ—תרפ"ב; אגדת אמוראי ארץ-ישראל, תל-אביב תרפ"ה—תרצ"ו.

בלאו, י', תשובות הרמב"ם, ירושלים תשי"ח—תשכ"א.
בלאך, מ"א, שערי תורת התקנות, צילום-דפוס, ירושלים תשל"א.
בן-חיים, ז', חקרי מלים, תרביץ יב, ת"ש, עמ' 75—77.

בנימין צ"י — סטרליץ, ש', המאירי, בית הבחירה למועד קטן, ירושלים תרצ"ז.
בער, י', המגמה הדתית והחברתית של ספר חסידים, ציון ג, תרצ"ח, עמ' 1—50; היסודות ההיסטוריים של ההלכה, ציון יז, תשי"ב, עמ' 1—55, 173; ישראל בעמים, ירושלים תשט"ו.

ב י ב ל י ו ג ר א פ י ה

בערגער, י"צ, פירוש עזרא ונחמיה לר' בנימין בר' יהודה, קבץ על-יד, כרך ז, ברלין תרנ"ו—תרנ"ז, עמ' 1—41.

בר, מ', ראשות הגולה בבבל בימי המשנה והתלמוד, תל-אביב תש"ל; משהו על רב יהודה אחוה דרב סלא חסידא, סיני כרך מח, תשכ"א, עמ' רצט—שב; תודוס איש רומי ופולחן הקיסר דומיטיאנוס, ציון כו, תשכ"א, עמ' 239—240; ריבו של גניבא במר עוקבא, תרביץ לא, תשכ"ב, עמ' 281—286; לשאלת שחרורם של אמוראי בבל מתשלום מסים ומכס, תרביץ לג, תשכ"ד, עמ' 247—258; על יסוד קיומה של גולה אחת, האומה, שנה ה, תשכ"ז, עמ' 561—570; עיונים באגרת רב שרירא גאון, שנתון אוניברסיטת בר-אילן, ד—ה, תשכ"ז, עמ' 181—196; מבעיות התהוותה של המתיבתא בבבל, דברי הקונגרס העולמי הרביעי למדעי היהדות, ירושלים תשכ"ז, כרך ראשון, עמ' 99—100; יששכר וזבולון, שנתון אוניברסיטת בר-אילן כרך ו, תשכ"ח, עמ' 167—180; מאן אינון הרובין, סיני, כרך סח, תשל"א, עמ' קמד—קנב.

בראואר, א', יהודי אפגניסטן, סיני, כרך ז, תש"ד, עמ' שכד—שמב.

ברור, א"י, אבק דרכים, ספר א, תל-אביב תש"ד; ספר ב, תל-אביב תש"ז.

ברומברג, א', רופאים ורפואה בהשקפתם של ראשונים, שנה בשנה, תשכ"ט, עמ' 218—223.

ברילל, י', מבוא המשנה, שני חלקים, פראנקפורט א.מ. תרל"ו—תרמ"ה.

ברלין, י', ספר הפלאה שבערכין השלם (מהדורת ע' שלזינגר), תל-אביב (בלי ציון שנה).

ברלינר, א', רש"י על התורה, ירושלים תשכ"ב.

ברנד, י', כלי החרס בספרות התלמודית, ירושלים תשי"ג.

גוגנהיימר, חוה וחיים, למילון התלמודי, לשוננו, כרך טז, תשל"ג, עמ' 23—25.

גויטיין, ש"ד, בעיות יסוד בהיסטוריה היהודית, דברי הקונגרס העולמי החמישי למדעי היהדות, ירושלים תשל"ג, כרך ב, עמ' 101—106.

גולאק, א', אוצר השטרות, ירושלים תרפ"ו; לחקר תולדות המשפט העברי בתקופת התלמוד, חלק ראשון: דיני קרקעות, ירושלים תרפ"ט; עסק השולחני לפי דיני התלמוד, תרביץ ב, תרצ"ב, עמ' 154—169; לסדרי המסים הרומאים בארץ, ספר מגנס, ירושלים תרח"ץ, עמ' 97—104; יסודי המשפט העברי, הדפסה שנייה, תל-אביב תשכ"ז.

גולדנטאל, י', ספר המפתח לנסים בן יעקב מקירואן, וינה 1847.

גולדשמידט, ד', ספר הסליחות (כמנהג ליטא), ירושלים תשכ"ה.

גילת, י"ד, משנתו של ר' אליעזר בן הורקנוס ומקומה בתולדות ההלכה, תל-אביב תשכ"ח; מדאורייתא לדרבנן, ספר זכרון לבנימין דה-פריס, ירושלים תשכ"ט, עמ' 84—93.

גינזבורגר, מ', תרגום ירושלמי לתורה, ברלין תרנ"ה; תרגום יונתן בן-עוזיאל, ברלין תרס"ג.

גינזבורג, ל', שרידי הירושלמי, ניו-יורק תרס"ט; גנזי שכטר, ספר א, ניו-יורק תרפ"ח; פירושם וחדושים בירושלמי, ניו-יורק תש"א—תשכ"א.

גנחובסקי, ד', פירוש ר' אליקים למסכת יומא, ירושלים תשכ"ד.

גסטר, מ', ספר המעשיות, ליפסיאה 1924.

געצאוו, נ"צ, על נהרות בבל, ורשה תרמ"ז.

ג'קובס, י"ל, החיים הכלכליים של יהודי בבל בתקופת התלמוד, מלילה ה, מנצ'סטר תשט"ו, עמ' 83—100.

גרוסבערג, מ', ספר המכתם על מסכת מגילה, לעמבערג תרס"ד.

גרינהוט, א', פרקי רבינו הקדוש, ספר הלכות, ח"ג, עמ' לג—צה.

גרינץ, י"מ, פרקים בתולדות בית שני, ירושלים 1969.

דיקמן, ש', המאירי, בית הבחירה על מסכת ברכות, ירושלים תש"ך.

האי גאון, משפטי שבועות, ירושלים תש"ך; ספר המקח והממכר, ירושלים תשכ"ז.

הברמן, א"מ, מגילות מדבר יהודה, תל-אביב תשי"ט.

ב י ב ל י ו ג ר א פ י ה

- הדסי, י', אשכל הכפר, גוזלוו 1836.
- הופמן, ד"צ, מדרש תנאים על ס' דברים, תל-אביב (בלי ציון שנה).
- הופמן, י"י, פירוש תלמיד הרמב"ן למסכת תענית, ניו-יורק תשי"א ; פירוש תלמיד הרמב"ן למסכת ביצה, ירושלים תשט"ז.
- הורביץ, ש', החקלאות במזרח הערבי, תל-אביב תשכ"ו.
- הורוויץ, ח"מ, בית עקד האגדות, נדפס מחדש (שני חלקים), ירושלים תשכ"ז.
- היגער, מ', שבע מסכתות קטנות, ניו-יורק 1930 ; מסכתות דרך ארץ, ניו-יורק תרצ"ה.
- היילפרין, יחיאל, סדר הדורות, נדפס מחדש ירושלים תשט"ז.
- היימאן, א', תולדות תנאים ואמוראים, לונדון 1910.
- היינמן, י', פירורים, ספר היובל לש' קרויס, ירושלים תרצ"ז, עמ' 15—18 ; דרכי האגדה², ירושלים תשי"ד.
- הירשברג, ח"ו, ישראל בערב, תל-אביב תש"ו ; תולדות היהודים באפריקה הצפונית, ירושלים תשכ"ה.
- הירשנזון, א', המאירי, בית הבחירה יומא (הדפסה שנייה), ירושלים תשי"ט.
- הכהן, מ', יד מלאכי, צילום דפוס (בלי ציון מקום), תשכ"ד.
- הלבני (ויס), ד', שרידים מפירוש הר"א על תענית, ירושלים תשי"ט ; מקורות ומסורות, ביאורים בתלמוד לסדר נשים, תל-אביב 1968.
- הרכבי, א"א, תשובות הגאונים, ברלין 1887 ; לקוטי קדמוניות ח"ב, פטרבורג תרס"ג.
- הרשברג, א"ש, חיי התרבות בישראל בתקופת המשנה והתלמוד, חלק א, הצמר והפשתה בימי התלמוד, הקדם ג, פטרבורג תרע"ב, עמ' 7—29 ; הארג ותעשיית הארג, ורשה תרפ"ד.
- הרשור, ח', בן-ציון, תוספות רבנו פרץ למסכת בבא מציעא, ירושלים תש"ל.
- הרשור, מ', גנזי הראשונים, מסכת סוכה, כולל : חידושי הרא"ה ; ספר ההשלמה ; פירושי רבנו יהונתן מלוניל ; פירושי ריבב"ן, ירושלים תשכ"ב ; המאירי, בית הבחירה על מסכת מגילה, ירושלים תשכ"ב ; המאירי, בית הבחירה על מסכת עירובין, ירושלים תשכ"ב ; גנזי ראשונים, ראש השנה, יומא, תענית, כולל : פירושי רבנו יהונתן מלוניל ; ספר ההשלמה לרבנו משולם ב"ר משה מבדריש ; פירושי ריבב"ן ; ספר המכתם לרבנו דוד ב"ר לוי מנרבונה, ירושלים תשכ"ג ; גנזי ראשונים, ברכות, כולל : ספר המכתם ; פירושי ריבב"ן ; ספר ההשלמה, שיטה לר"א אלשבילי, ירושלים תשכ"ז.
- הרשור, מ' — הרשור, בן-ציון ח', פירוש קדמון לבבא בתרא, ירושלים תשל"א.
- השל, א"י, תורה מן השמים באספקלריה של הדורות, ספר א, לונדון—ניו-יורק תשכ"ב ; ספר ב, לונדון—ניו-יורק תשכ"ה.
- ווייס, א"ה, דור דור ודורשיו, תל-אביב—ירושלים (בלי ציון שנה) ; ספרא, הדפסה חדשה, ניו-יורק תש"ז.
- וויסטינעצקי, י' — פריימאן, י', ספר חסידים, פרנקפורט א.מ. תרפ"ד.
- וורטהיימר, ש"א, פירוש רב סעדיה גאון על מסכת ברכות, ירושלים תרס"ח ; פירוש רב סעדיה גאון על מסכת ברכות, ירושלים תרפ"ז.
- וקסמן, ש', המאירי, בית הבחירה על מסכת מכות, ירושלים תרצ"ז.
- ורנר, ש"ב — פרנק, ש"פ, חידושי הר"ן למועד קטן, כתבי מכון הערי פישל, מחלקה ג, ראשונים, ירושלים תרצ"ז.
- זולאי, מ', בין כתלי המכון לחקר השירה העברית, ספר היובל לש"ז שוקן, עלי-עין, ירושלים תש"ח—תשי"ב, עמ' 83—124.
- זילברג, מ', כך דרכו של תלמוד, ירושלים תשכ"ד.
- זכות, א', ספר יוחסין השלם (מהדורת פילפאווסקי), לונדון 1857.
- זק"ש, מ"ל, פירוש מסכת משקין לאחד מרבותינו הראשונים ז"ל, ירושלים תשכ"ט.

ב י ב ל י ו ג ר א פ י ה

זק"ש, נ', קובץ ראשונים מועד קטן, כולל: פירוש רבנו גרשום מאור הגולה; תוספות רבנו ישעיה דטראני; קטעים מספר הגר לר' זכריה אגמאתי; פירוש לאחד הקדמונים (תלמיד הרשב"א); קונדרסין למשפטי החרם והנדוי ונזיפה, ירושלים תשכ"ו.
זר-כבוד, מ', שני שטרות בבליים, ספר היובל לטור-סיני, ירושלים תש"ך, עמ' 325—333; מצבם הכלכלי של הגולים בבבל, ספר היובל לר"ח אלבק, ירושלים תשכ"ג, עמ' 238—252.

חורב, י"פ — קצנלנבוגן, מ"ח, מנורת המאור, ירושלים תשכ"א.
חיות, צ"פ, ר' חסדא ור' יוחנן, הקדם ב, פטרסבורג תרס"ח, עמ' 55—56; פירוש מסכת משקין לר"ש בן היתום, ברלין תר"ע.
חפני בן שמואל, שיורי ספר השותפות, גנזי קדם, ספר ו, ירושלים תש"ד, עמ' 41—73 (ליון, ב"מ — פרידלנדר, י').
טביוב, י"ח, תלמודה של בבל ותלמודה של ארץ ישראל, התקופה ספר א, וורשא תרע"ח, עמ' 546—561.

טויבש, ח"צ, אוצר הגאונים לסנהדרין, ירושלים תשכ"ז.
יודלביץ (יודילוביץ), מ"ד, מחזא, מחיי היהודים בזמן התלמוד, ירושלים תש"ז; חיי היהודים בזמן התלמוד, כולל: ספר נהרדעא; ספר פומבדיתא, ירושלים תשל"א.
יוסף בן מתתיהו, נגד אפיון, תרגום שמחוני, י"נ, תל-אביב (בלי ציון שנה); חיי יוסף, תרגום שטיין, מ', תל-אביב (בלי ציון שנה); קדמוניות היהודים, תרגום שליט, א', כרכים א—ב, ירושלים 1944—1963; תולדות מלחמת היהודים, תרגום שמחוני, י"נ, תל-אביב (בלי ציון שנה).
ילון, ח', קונטרסים לענייני הלשון העברית שנה א, ירושלים תרצ"ז—תרצ"ח; פרקי לשון, ירושלים תשל"א.

יעבץ, ז', תולדות ישראל³, כרך ז, תל-אביב תרצ"ה.
יעלינעק, א', בית המדרש², חדר ראשון, מדרש תמורה, ירושלים תפרח"י, עמ' 106—114.
יצחק ב"ר משה, אור זרוע, הדפסה חדשה ניו-יורק (בלי ציון שנה).
הירחי, אברהם בן נתן, פירוש מסכת כלה רבתי, מהדורת טולידאנו, ב', טבריא תרס"ו.
כהן, מ', פרק ממסכת יראת חטא? סיני, ספר היובל, ירושלים תשי"ח, עמ' תיח—תלח. כהנא, ק', סדר תנאים ואמוראים, פרנקפורט א. מ. תרצ"ה.
כלץ, י', ספר המוסר, מנטובה, שנת בשוב"י.
כשר, מ"מ, תורה שלמה, ניו-יורק—ירושלים, תרצ"ו—תשכ"ז.
לאסט, י', מגן אבות להמאירי, נדפס מחדש ניו-יורק תשי"ט.
הלוי, א"א, עולמה של האגדה, תל-אביב תשל"ב.
הלוי, י"א, דורות הראשונים, פרנקפורט א. מ.—פרעסבורג, תרנ"ו—תרע"ח.
ליון, ב"מ, אגרת רב שרירא גאון, חיפה, תרפ"א; פירוש רבנו חננאל למסכת בבא בתרא יט—כ ע"ב, גנזי קדם, ספר ב, חיפה תרפ"ג, עמ' 13—15; אוצר הגאונים, חיפה—ירושלים, תרפ"ח—תש"ג; מתיבות, ירושלים תרצ"ד; פירוש מלים לתלמוד מלוקטים מקדמון אחד, גנזי קדם, ספר ה, ירושלים תרצ"ד, עמ' 167—176; אוצר חילוף מנהגים בין בני ארץ-ישראל ובני בבל, ירושלים תש"ב.

לוינגר, א', הרמב"ם בתור רופא ופוסק, הרפואה, כרך ח, תל-אביב תרצ"ה, עמ' 150—162.
לוינגר, ד"ש, שרידים חדשים, ספר היובל לא' מארכס, ניו-יורק תשי"י, עמ' רלז—רפג.
לוריא, בן-ציון, היהודים בסוריה בימי שיבת ציון המשנה והתלמוד, ירושלים תשי"ז.
לוריא, ש', פרקי ר' אליעזר, וורשא תרי"ב.

ליבוביץ, י', תולדות הרפואה בישראל, מחניים, חוברת קכב, תש"ל, עמ' יט—כג.
ליברמן, ש', על הירושלמי, ירושלים תרפ"ט; הירושלמי כפשוטו, ירושלים תרצ"ה; תוספת ראשונים, ירושלים תרצ"ז—תרצ"ט; פתרון מלים וענינים, ספר יובל לש' קרויס, ירו-שלים 1936, עמ' 303—306; על המעשים לבני ארץ ישראל, גנזי קדם, ספר ה, ירושלים

ב י ב ל י ו ג ר א פ י ה

תרצ"ד, עמ' 177—185; מאגדה להלכה, סיני, כרך ד, ירושלים תרצ"ט, עמ' נד—נח; הלכות הירושלמי להרמב"ם, ניו-יורק תש"ח; משהו על מפרשים קדמונים לירושלמי, ספר יובל לא' מארכס, ניו-יורק תש"י, עמ' רפז—שיט; קלס קילוסין, ספר יובל לש"ז שוקן, ירושלים תש"ח—תשי"ב; תוספתא כפשוטה, ניו-יורק תשט"ו—תשכ"ב; עשר מילין, אשכולות ספר ג, ירושלים תשי"ט, עמ' 73—89; יוונית ויוונית, ירושלים תשכ"ג; קצת הערות לתחילת רות רבה, ספר ח' ילון, ירושלים תשכ"ג, עמ' 174—181; הערות לפרק א של קהלת רבה, ספר יובל לג' שלום, ירושלים תשכ"ח, עמ' קסג—קעט; ספרי זוטא, מדרשה של לוד, ניו-יורק תשכ"ח; ארץ-ישראל ויהדות העולם בתקופת המשנה והתלמוד, אוניברסיטת תל-אביב תש"ל, עמ' 28—37.

ליכט, י', ספר מעשי ירמיהו, שנתון אוניברסיטת בר-אילן, כרך א, תשכ"ג, עמ' 66—80. לים, א', פירושי רבנו יהונתן מלוניל למסכת סוכה, גנזי ראשונים סוכה, ירושלים תשכ"ב, עמ' 177—234; פירושי רבנו יהונתן מלוניל למסכת תענית, גנזי ראשונים, ירושלים תשכ"ג, עמ' צה—קלג; המאירי, בית הבחירה על מסכת נדרים, ירושלים תשכ"ה; המאירי, בית הבחירה על מסכת סוטה, ירושלים תשכ"ז; המאירי, בית הבחירה על מסכת גזיר, ירושלים תשכ"ז; פירושי ריבב"ן על ברכות, גנזי ראשונים ברכות, ירושלים תשכ"ז, עמ' קכה—קצה.

ליפקין, ב', תוספות הרא"ש לסנהדרין, ירושלים תש"ל.

ליפשיץ הלוי, י', תוספות הרא"ש ולקט ראשונים על מסכת סוטה, ירושלים תשכ"ח; לקוטי תוספות הריב"א; חידושי רבינו דוד בונפיל; איגרות הרמא"ה בעניני סנהדרין, ירושלים תשכ"ח; תוספות איוורא ופסקי תוספות על מסכת סוטה, ירושלים תשכ"ט.

לנגה י"ש — שלזינגר, ק', המאירי, בית הבחירה על מסכת ביצה, ירושלים תשט"ז. לנגה, י"ש, המאירי, בית הבחירה על מסכת חגיגה, ירושלים תשט"ז; המאירי, בית הבחירה על מסכת שבועות, ירושלים תשכ"א; המאירי, בית הבחירה על מסכת שבת, ירושלים תשכ"ה; תוספות הרא"ש על מסכת שבת, ירושלים תשכ"ט.

מאיר, י', המאירי, בית הבחירה סוכה², ירושלים תשי"ט.

מאן, י', סקירה היסטורית על 'דיני נפשות בזמן הזה', הצפה לחכמת ישראל בארץ הגר, כרך י, 1926, עמ' 200—208.

מיליאס, י"מ, ראשית מדעי הטבע בין היהודים בספרד, תרביץ כד, תשט"ו, עמ' 48—59.

מיללער הכהן, י', חלוף מנהגים בין בני בבל לבני ארץ-ישראל, וויען תרל"ח.

מימון, י"ל, יחסי תנאים ואמוראים, ירושלים תשכ"ג.

מירסקי, ש"ק, שאילתות דרב אחאי גאון, ירושלים תש"ך—תשכ"ד.

מלטער, צ', מסכת תענית, ניו-יורק 1930.

מלמד, י"א, רבן של כל בני הגולה, ווילנה תרע"ד.

מרגליות, מ', החילוקים בין אנשי מזרח ובני ארץ-ישראל, ירושלים 1938; ספר הלכות הנגיד, ירושלים תשכ"ב; ספר הרזים, ירושלים תשכ"ז; הלכות ארץ ישראל מן הגניזה, ירושלים תשל"ד.

מרגליות, ר', מאן הוא ליומא, סיני, כרך כא, תשי"ז, עמ' קעו—קעט; לחקר שמות וכינויים בתלמוד, ירושלים תש"ך; מחקרים בדרכי התלמוד וחידותיו, ירושלים תשכ"ז.

מרגלית, ד', חכמי ישראל כרופאים, ירושלים תשכ"ב; הקפדת חכמי ארץ-ישראל על ההג-מוניה של ירושלים על הגולה, קורות, כרך ה, תש"ל, עמ' 197—207.

מרמרשטיין, א', מספר המפתח לרבנו נסים למסכת נדרים, גנזי קדם, ספר א, חיפה תרפ"ב, עמ' 81—83; דרשות דניאל אל קומסי, ציון, מאסף, ספר ג, ירושלים תרצ"ט, עמ' 26—42.

גויבואר, א', סדר חכמים וקורותיהם, חלק א, אוקספורד 1887, חלק ב, אוקספורד 1895. נחמיאש, י', פירוש על ספר משלי, מהדורת פוזננסקי—באמבערגער, ברלין תרע"ב; פירוש על ספר ירמיה, מהדורת מ"א הלוי, פרנקפורט א.מ. תרע"ד.

ב י ב ל י ו ג ר א פ י ה

סגל, מ"צ, בן-סירא, ירושלים תשי"ג.

סולוביצ'יק, י"ד, מחשבה וחזון, איש ההלכה, תלפיות א, ניו-יורק תש"ד, עמ' 671 ואילך.
 סופר, א', המאירי, בית הבחירה על מסכת כתובות, ירושלים תש"ז; המאירי, בית הבחירה על מסכת נדה, ניו-יורק תש"ט; המאירי, בית הבחירה על מסכת בבא בתרא, ניו-יורק תשט"ז; המאירי, בית הבחירה על מסכת קידושין², תל-אביב תשט"ז; המאירי, בית הבחירה על מסכת ראש השנה², תל-אביב תשי"ח; המאירי, בית הבחירה על מסכת תענית², תל-אביב תשי"ח; המאירי, בית הבחירה על מסכת הוריות², תל-אביב תשי"ח; המכתם על מסכות סוכה, ביצה, מועד קטן ופסחים, ניו-יורק תשי"ט; המאירי, בית הבחירה על מסכות חלה, שקלים, תמיד ומדות, ירושלים תש"ך; חידושי הר"ן על מסכת בבא בתרא, ירושלים תשכ"ג; חידושי הרשב"א על מסכת שבועות, ירושלים תשכ"ה; המאירי, בית הבחירה על מסכת עבודה זרה², ירושלים תשכ"ה; שני פירושים קדמונים על מסכת מעילה, ירושלים תשכ"ו; תוספות חכמי אנגליה על מסכת סנהדרין, ירושלים תשכ"ח.

סוקניק, א"ל, בית הכנסת של דורא אברופוס וציוריו, ירושלים תש"ז.
 ספראי, ש', העליה לרגל בימי הבית השני, תל-אביב 1965; מצוות שביעית במציאות שלאחר חורבן הבית השני (ב), תרביץ לו, תשכ"ז, עמ' 1—21.
 סעדיה גאון, ספר האמונות והדעות, מהדורת קאפח, ירושלים תש"ל.
 עדלמאן, צ"ה — גרוסברג, י"פ, כפתור ופרח⁴, ירושלים תשי"ט.
 ענעלאו, ה"ג, משנת ר' אליעזר או מדרש שלשים ושתים מדות, ניו-יורק תרצ"ד; ספר מנורת המאור לר' י' אלנקאווה, נדפס מחדש ירושלים תשל"ב.
 עפשטיין, א', מקדמוניות היהודים, ירושלים תשי"ז.
 פארדו, ד', חסדי דוד, ירושלים תש"ל—תשל"א.
 פוגלמן, מ', תודוס איש רומי, ספר זכרון לש"ס מאיר, ירושלים תשט"ז; דין והוראה, סיני, ספר יובל, ירושלים תשי"ח, עמ' שא—שו.
 פטאי, ר', המים, תל-אביב תרצ"ו.
 פיורקא, א"מ, תולדות רב פפא, אוצר הספרות, שנה ה, קראקא תרנ"ו, עמ' 213—218.
 פילון האלכסנדרוני, נגד פלאקוס, מהדורת מ' שטיין, תל-אביב תרצ"ז.
 פיניליש, צ"מ, דרכה של תורה, וויען 1861.
 פינס, א"ד, תוספות חכמי אנגליה על מסכת גיטין, ירושלים תשכ"ח; תוספות חכמי אנגליה על מסכות פסחים ובבא מציעא, ירושלים תשכ"ט.
 פלדבלום, מ"ש, דקדוקי סופרים על מסכת גיטין, ניו-יורק תשכ"ו.
 פלדמן, ל"א, שיטה להר"ן על מסכת כתובות, ירושלים תשכ"ו.
 פלוסר, ד', תפקיד הרופא לפי בן-סירא, מחניים, חוברת קכב, תש"ל, עמ' מח—נ.
 פליקס, י', עולם הצומח המקראי, תל-אביב תשי"ז; החקלאות בארץ-ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, ירושלים—תל-אביב תשכ"ג; האורז בספרות חז"ל, שנתון אוניברסיטת בר-אילן, כרך א, תשכ"ג, עמ' 177—189; פוקו וזרעו בשביעית משום ארנונא, סיני, כרך עג, תשל"ג, עמ' רלה—רמט.
 פלק, ז', משפט בבלי חדש בהלכה, תרביץ לז, תשכ"ח, עמ' 39—47.
 פרידמן, ש"י, פירוש רבינו יהונתן מלוניל על המשנה והרי"ף מסכת בבא קמא, ירושלים—ניו-יורק תשכ"ט.
 פריימאן, י"מ, ספר והזהיר, ווארשא 1873.
 פריי, י"י, מסכות מגילה ומועד קטן על פי כ"י תימני שבספריית קולומביה, נדפס מחדש ירושלים תש"ל.
 פרלמן, מ', מדרש הרפואה, חלק ראשון, תל-אביב תרפ"ו.
 פרנצוס, י', תלמוד ירושלמי מסכת ביצה, ניו-יורק תשכ"ז.

ב י ב ל י ו ג ר א פ י ה

פרנקל, ז', דרכי המשנה, ברלין תרפ"ג; מבוא הירושלמי, ברסלאו תר"ל; אהבת ציון, פירוש לירושלמי פאה, נדפס מחדש ירושלים תשל"א.
פרענקל, ד', תוספות על מסכת עבודה זרה לרבינו אלחנן בר' יצחק מדמפיר, הוסיאטין תרס"א.

צונץ, יום-טוב ל', הדרשות בישראל, ירושלים תשי"ד.

צורי, י"ש, ספר רב, ירושלים תרפ"ה.

צ'ריקובר, א', היהודים והיוונים בתקופה ההלניסטית¹, תל-אביב תשכ"ג; היהודים במצרים בתקופה ההלניסטית הרומית לאור הפאפירולוגיה², ירושלים תשכ"ג.

קאופמן, ש"א, אכדית וארמית בבליית — דוגמאות חדשות להבהרה הדדית, לשוננו, כרך לו, תשל"ב, עמ' 31—33.

קאסאווסקי, ח"י, אוצר לשון התלמוד, כרכים א—לא, ירושלים, תשי"ד—תשל"ג.

קאסוטו, מ"ד, האלה ענת, ירושלים תשי"ג.

קאפח, י', משנה עם פירוש רבינו משה בן מימון, ירושלים תשכ"ג—תשכ"ז.

קוהוט, ח"י, ערוך השלם, ניו-יורק תשט"ו.

קוטשר, י', ערכי המילון החדש לספרות חז"ל, כרך ראשון, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשל"ב.

קויפמן, י', גולה ונכר, תל-אביב תרפ"ט—תרצ"ב; תולדות האמונה הישראלית, כרך ד, ספר ראשון, תל-אביב תשט"ז.

קופפר, א', פירוש רש"י למסכת מועד קטן, ירושלים תשכ"א.

קופרברג, הלוי, י', פירוש רבינו יהונתן מלונגיל, פירוש רבינו יהודה הכהן אלמדארי למסכת סנהדרין, ירושלים תשכ"ט.

קוק, ה', שמואל הרופא ולא שמואל הרב, קורות, כרך ה, תש"ל, עמ' 109—112.

קוק, ש"ח, עיונים ומחקרים, ספר א, ירושלים תשי"ט; ספר ב, ירושלים תשכ"ג.

קירכהיים, ר', שבע מסכתות קטנות ירושלמיות, פרנקפורט תרי"א.

קליין הכהן, י', המאירי, בית הבחירה על מסכת פסחים, ירושלים תשכ"ד.

קליין, ש', ספר הישוב, כרך א, חלק א, ירושלים תרצ"ט; לשיטת חקר הפיוטים הקדמונים לשם ידיעות היסטוריות בארץ-ישראל, ידיעות בחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה, שנה ז, ת"ש, עמ' 9—16; ארץ הגליל, ירושלים תש"ו; תולדות הישוב היהודי בארץ-ישראל, תל-אביב תש"י.

קמינקא, א', מחקרים במקרא ובתלמוד ובספרות הרבנית, ספר ב, תל-אביב תשי"א.

קפלן, י', לחקרי מאורעות בתקופת האמוראים, חורב א, תרצ"ד, עמ' 32—47.

קראכמאל, א', תולדות שמואל ירחינאי, החלוץ, חלק א, לבוב תרי"ב, עמ' 66—89; פירו- שים והארות לתלמוד הבבלי, לבוב תרמ"א.

קרויס, ש', קדמוניות התלמוד, ברלין—וינה תרפ"ד; תל-אביב תרפ"ט—תש"ה; מאן הוא ליומא, סיני, כרך כב, תש"ח, עמ' רצט—שב; פרס ורומי בתלמוד ובמדרשים, ירושלים תש"ח; תוספות הערוך השלם, ניו-יורק תשט"ו.

ראפאפורט, ש"י, כרם חמד, כרך ז, פראג תקפ"ז, עמ' 189; בכורי העתים, כרך ח, ויען תקפ"ח, עמ' 14; כרם חמד, כרך ה, פראג תר"א, עמ' 107—232; השחר, ה, ויען תרל"ד, עמ' 490—491; תולדות רבנו נתן איש רומי, וורשה תרע"ג (כולל גם: תולדות רבנו חננאל בן רבנו חושיאל); ערך מלין, וורשה תרע"ד.

רבינוביץ, ז"ו, שערי תורת ארץ-ישראל, ירושלים ת"ש; שערי תורת בבל, ירושלים תשכ"א.

רבינוביץ, י"י, יסודות יהודיים בנוסחות המשפטיות של בבל בתקופה הפרסית, ספר אסף, ירושלים תשי"ג, עמ' 433—443.

רבינוביץ, ר"ג, ספר דקדוקי סופרים, טו כרכים, נדפס מחדש ניו-יורק תש"ך.

רבינוביץ, ש"פ, דברי ימי ישראל (של גרץ), חלק שני, ווארשא תרנ"ג.

ב י ב ל י ו ג ר א פ י ה

רביץ, ח"ב, תוספות הרא"ש על מסכת גיטין, בני-ברק תש"ל.
 רוזנטל, א"ש, רב בן אחי ר' חיה גם בן אחותו? ספר ח' ילון, ירושלים תשכ"ג, עמ' 281—337.
 רטנר, ד"ב, סדר עולם רבה, ניו-יורק תשכ"ו; אהבת ציון וירושלים, צילום הדפסה ירושלים תשכ"ז.
 ריינס, ח"ז, תורה ומוסר, ירושלים תשי"ד; באהלי שם, ניו-יורק—ירושלים תשכ"ג.
 רלב"ג, י', המאירי, בית הבחירה לסנהדרין, ירושלים תשל"א.
 שועיב אבן, י', דרשות על התורה, קראקא של"ג.
 שורק, י', מי החריב את נהרדעא? ציון לז, תשל"ב, עמ' 117—119.
 שכטר, ש"ז, מסכת כריתות וירושלמי מסכת ברכות, על-פי כ"י אוקספורד, נדפס מחדש ירושלים תשל"א.
 שלאסברג, א"ל, ספר הלכות פסוקות או הלכות ראו, פאריס 1886.
 שלמה אבן וירגה, ספר שבט יהודה, ירושלים תש"ז.
 שלזינגר, ק', המאירי, בית הבחירה על מסכת בבא מציעא, ירושלים תשי"ט; המאירי, בית הבחירה על מסכת גיטין ירושלים תש"ך; המאירי, בית הבחירה על מסכת בבא קמא², ירושלים תשכ"א.
 שלזינגר, ש"ש, ספר הישר לרבינו תם, ירושלים תשי"ט.
 שליט, א', הורדוס המלך, ירושלים תש"ך.
 שמואל מסנות, מדרש דניאל ומדרש עזרא, ירושלים תשכ"ח.
 שמעון בר צמח דוראן, מגן אבות, ירושלים תשכ"א.
 שמשון מקינון, ספר הכריתות, ברוקלין 1961.
 שניאורזאהן, ש"ז — וואלפינזאהן, ז"ו, ספר חמדה גנוזה², ירושלים תשכ"ז.
 שענבלום, ש', פרקי דרבינו הקדוש, לעמברג 1877 (בתוך שלשה ספרים נפתחים).
 שפירא, מ"ש, תוספי הרא"ש למסכת קידושין, תל-אביב תשכ"ט.
 שפרבר, א', כתבי הקדש בארמית, ליידן 1959—1968.
 שפרבר, ד', המצב הכלכלי בארץ-ישראל במאה השלישית, דברי הקונגרס העולמי החמישי למדעי היהדות, כרך ב, ירושלים 1969, עמ' 369—374.
 שציפאנסקי, י', המותרות בעיני חז"ל ובחיי הקהילות, אור המזרח, כרך יח, תשכ"ט, עמ' 274—281.
 שרביט, ש', מסכת אבות על-פי הגניזה (שכפול). עבודת-גמר לקבלת התואר מ.א. באוני-ברסיטת בר-אילן), רמת-גן תשכ"ט.
 ששון, ד"ש, אהל דוד, לונדון 1932.

- ACKROYD, P. R., *Israel under Babylonian and Persia*, in: The New Clarendon Bible, Old Testament IV, Oxford 1970.
 ALBECK, CH., *Das Buch der Jubiläen und die Halacha*, 47 Bericht der Hochschule für die Wissenschaft des Judentums, Breslau 1930.
 ALTHEIM, F. — STIEHL, R., Staatshaushalt der Sasaniden, in: La nouvelle Clio, Tome V. 1953, pp. 267-321; *Ein asiatischer Staat*, Bd. I, Wiesbaden 1954.
 AMMIANUS MARCELLINUS, translated by Rolfe, J.C., London 1950—1952.
 APTOWITZER, V., *Beiträge zur mosaïschen Rezeption im armenischen Recht*, Sitzungsbericht der Kais. Akademie der Wissenschaften in Wien, Philos.-historische Klasse, CLXI, Wien 1907; *Jüdisches in syrischen Rechtsbüchern*, Hierosolymis 1923; *Seder Elia*, in: Jewish Studies in memory of G.A. Kohut, New York 1935, pp. 5-39.

- BACHER, W., *Ein Hebräisch-Persisches Wörterbuch aus dem vierzehnten Jahrhundert*, Budapest 1900; *Der Jahrmarkt an der Terebinthe bei Hebron*, ZAW, Bd. XXIX, 1909, pp. 148-152; *Die Agada der Babylonischen Amoräer*, Frankfurt 1913; *Tradition und Tradenten in den Schulen Palästinas und Babyloniens*, Leipzig 1914.
- AL-BARAZI, N.K., *The Geography of Agriculture in irrigated Areas of the Middle Euphrates Valley*, vol. I, Baghdad 1961.
- BARON, S.W., *The economic views of Maimonides*, in: *Essays on Maimonides*, New York 1941, pp. 127-264.
- BARTHOLOMAE, CH., *Die Gatha's des Awesta Zarathustras Verspredigten*, Strassburg 1905; *Über ein sassanidisches Rechtsbuch, Mātik ān i hazār dātastān*, Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Jahrgang 1910, Heidelberg; *Beiträge zur Kenntniss des Sassanidischen Rechtes*, in: WZKM, Bd. XXVII, Wien 1913, pp. 347-374; *Die Zandschriften in der K. Hof- und Staatsbibliothek in München*, München 1915; *Zum Sassanidischen Recht*, Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Bd. III, 1920; *Die Frau im sassanidischen Recht*, in: *Kultur und Sprache*, Bd. V, Heidelberg 1924.
- BEN-DAVID, A., *The 'Tartimar'*, PEQ, 1968-1969, pp. 117-121.
- BENVENISTE, E., *Les Classes sociales dans la Tradition Avestique*, JA, Tom. 221, 1932, pp. 117-134.
- BERGEL, J., *Die Medizin der Talmudisten*, Leipzig 1885.
- BERLINER, A., *Beiträge zur Geographie und Ethnographie Babyloniens im Talmud und Midraschim*, Berlin 1884.
- BICKERMAN, E.J., *Symbolism in the Dura Synagogue*, HTR, vol. 57, 1965, pp. 127-151.
- BRENTANO, L., *Der wirtschaftende Mensch in der Geschichte*, Leipzig 1923.
- BROCKELMANN, K., *Lexicon Syriacum*, Halle 1928.
- BROWN, J.P., *The Mediterranean Vocabulary of the vine*, VT XIX, 1969, pp. 146-170.
- BROWN, E.G., *A Literary History of Persia*, vol. I., Cambridge 1954.
- BRUELL, A., *Fremdsprachliche Redensarten und ausdrücklich als fremdsprachliche bezeichnete Wörter in den Talmudim und Midraschim*, Leipzig 1868; *Trachten der Juden im nachbiblischen Altherthume*, Frankfurt a/M 1873.
- BRUELL, N., *Fremdsprachliche Wörter in den Talmuden und Midraschim*, Jahrbücher für Jüdische Geschichte und Litteratur, I. Jhg., Frankfurt a/M. 1874.
- BRUNS, K.G. — SACHAU, E., *Syrisch-römisches Rechtsbuch aus dem fünften Jahrhundert*, Leipzig 1880.
- BULSARA, S.J., *The Laws of the Ancient Persians*, Bombay 1937.
- CARDASCIA, G., *Les Archives des Murashu*, Paris 1951.
- CLAY, A.T. (vide Hilprecht), *Business Documents of Murashu sons of Nippur*, in: *The Babylonian expedition of the University of Pennsylvania*, vol. X. Philadelphia 1904; *Legal and Commercial Transactions chiefly from*

- Nippur*, in: The Babylonian expedition of the University of Pennsylvania, vol. VIII. part I, Philadelphia 1909.
- COHEN, B., *The Agricultural Life of the Jews in Babylonia*, JQR, vol. XXVII. 1936-1937, pp. 69-75 ; *Antichresis in Jewish and Roman Law*, in: A. Marx Jubilee Volume, New York 1950, pp. 179-202.
- COHEN, G.D., *Sefer Ha-Qabbalah*, Philadelphia 1967.
- CHRISTENSEN, A., *L'Iran sous les Sassanides*², Copenhagen 1944 ; *Persische Märchen*, in: Die Märchen der Weltliteratur, ed. F. von der Leyen, Düsseldorf-Köln 1958.
- DAICHES, S., *The Jews in Babylonia in the time of Ezra and Nehemia according to Babylonian Inscriptions*, Jew's College Publication, No. II, London 1910.
- DEBEVOISE, N.C., *A Political History of Persia*, Chicago 1938.
- DRIVER, G.R. — MILES, J.C., *The Assyrian Laws*, Oxford 1935 ; *The Babylonian Laws*, Oxford 1956.
- EILERS, W. *Iranische Beamtennamen in der keilschriftlichen Überlieferung*, Leipzig 1940.
- EPSTEIN, J.N., *Die Rechtsgutachten der Geonim*, JILG, Bd. IX, Frankfurt a/M. 1912, pp. 214-304 ; *Der Gaonäische Kommentar zur Ordnung Tohoroth*, Berlin 1915 ; *Zur babylonisch-aramäischen Lexikographie*, Festschrift A. Schwarz, Berlin-Wien 1917, pp. 317-327 ; *Philologisch-historische Miszellen*, MGWJ, Bd. 63, 1919, pp. 253-268 ; *Stricke und Leinen*, MGWJ, Bd. 65, 1921, pp. 357-364 ; *Notes on Post-Talmudic-Aramaic Lexicography* (II), JQR, vol. XII, 1921-1922, pp. 299-390 ; *Mandäische Glossen*, AO, Praha, vol. XVIII, 1950, pp. 165-169.
- FATEH, M.K., *Taxation in Persia, A Synopsis from the early times to the conquest of the Mongols*, in: Bulletin of the School of Oriental Studies, London Institution, vol. IV, London 1926-1928, pp. 723-743.
- FESSLER, S., *Mar Samuel der bedeutendste Amoräer* (Diss.), Halle 1879.
- FISCHER, W.B., *The Cambridge History of Iran*, 1968.
- FINKELSCHERER, H., *Zur Frage fremder Einflüsse auf das rabbinische Recht*, MGWJ, Bd. LXXIX, 1935, SS. 381-397 ; 431-442.
- FRANKEL, Z., *Recensionen und Anzeigen*, MGWJ, Bd. I, 1852, SS. 343-360 ; *Die Gemeindeordnung nach talmudischem Rechte*, MGWJ, Bd. II, 1853, pp. 289-304 ; 329-344.
- FREIMAN, A., *Pand-nāmak i Zaratušt*, Wien 1906.
- FRIEDLAENDER, G., *Pirke De Rabbi Eliezer*, London 1916.
- FRYE, R.N., *The Heritage of Persia*, London 1962 ; *Persia*, London 1968.
- FUNK, S., *Die Juden in Babylonien 200-500*, Berlin 1902-1908 ; *Die Juden in Babylonien unter Sabur II* (309-382), MGWJ, Bd. IXL, 1905, SS. 534-556 ; *Beiträge zur Geographie des Landes Babel*, JILG, Bd. VI, 1909, SS. 324-343 ; *Die Stadt Nehardea und ihre Hochschule*, Festschrift D. Hoffmann, Berlin 1914, SS. 97-104 ; *Beiträge zur Geschichte Persiens zur Zeit der Sassaniden*, Festschrift A. Schwarz, Berlin-Wien 1917, SS. 425-436.
- GEIGER, B., *Mittelpersische Wörter und Sachen*, WZKM, Bd. 42, 1935, SS. 114-128 ; Bd. 44, 1937, SS. 51-64.

- GEIGER, W., *Civilization of the Eastern Iranians in Ancient Times*, London 1885 ; *Geographie von Iran*, in: *Grundriss der Iranischen Philologie*, Bd. II, Strassburg 1904.
- GHIRSCHMAN, R., *Iran*, Bungay, Suffolk 1954.
- GINZBERG, L., *Die Haggada bei den Kirchenvätern in der apokryphischen Literatur*, MGWJ, Bd. 43, 1899, SS. 17-22 ; 61-75 ; 117-125 ; 149-159 ; 217-231 ; *Geonica*, New York 1909 ; *Beiträge zur Lexikographie des Aramäischen*, in: *Festschrift A. Schwarz*, Berlin-Wien 1917, SS. 329-360 ; *The Legends of the Jews*, vols. I-VI, Philadelphia 1909-1928.
- GOETZE, A., *The Laws of Eshnuna*, in: *The Ancient Near Eastern Texts relating to the Old Testament*², ed. J.B. Pritchard, Princeton 1955, pp. 161-163.
- GOITEIN, S.D., *Mediterranean Society*, vol. I., Berkley—Los Angeles 1967.
- GRAETZ, H., *Das Königreich Mesene und seine jüdische Bevölkerung*, Jahresbericht des jüdisch-theologischen Seminars, Breslau 1879 ; *Geschichte der Juden*⁴, Leipzig 1908.
- GRUENEBAUM, *Die Castration der Zug—und Massthiere*, Jüdische Zeitschrift für Wissenschaft und Leben, 6 Jahg. Heft I, ed. A. Geiger, Breslau 1968, pp. 40-73.
- HAHN, I., *Sassanidische und spätrömische Besteuerung*, AA. Budapest, vol. VII 1959, pp. 149-160 ; vol. X, 1962, pp. 124-130.
- HARKAVY, A., *The fragment of the Sefer Ha-Galuy*, JQR, vol. XII, 1900, pp. 532-554.
- HEICHELHEIM, F.M., *Wirtschaftsgeschichte des Altertums*, Leiden 1938 ; *Roman Syria*, in: *An Economic Survey of Ancient Rome*, ed. Tenney Frank, vol. IV, Baltimore 1938, pp. 121-254.
- HEINEMANN, J., *One Benediction comprising Seven*, REJ, Tom. 125, 1966, pp. 101-111.
- HERODOTUS, translated by Rawlinson, New York 1942.
- HERR, M.D., *Persecutions and Martyrdom in Hadrian's Days*, in: *Scripta Hierosolymitana*, vol. XXIII, 1972, pp. 85-125.
- HERZFELD, E.E., *Seleukia und Ktesiphon*, *Archäologische Reise in Euphrat und Tigris Gebiet*, Bd. II, Berlin 1920 ; *Archaeological History of Iran*, London 1935.
- HERZFELD, L., *Handelsgeschichte der Juden des Altertums*², Braunschweig 1894.
- HILPRECHT, H.V. — CLAY, A.T., *Business documents of Murashu sons of Nippur*, 464-424 B.C., in: *The Babylonian expedition of the University of Pennsylvania*, vol. IX, 1898.
- HINZ, W., *Zwei neuentdeckte parthische Felsreliefs*, IA, vol. III, 1963, pp. 169-173.
- HOFFMANN, D., *Mar Samuel*, Leipzig 1873.
- HOFFMANN, G., *Auszüge aus syrischen Akten persischer Märtyrer*, in: *Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes herausgegeben von der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, Bd. VII, Leipzig 1880.
- HORATIUS, F., Qu., *Epodi*, ed. and transl. by Bennet, C.E. Harvard 1947.
- HOROWITZ, J., *Mar Samuel und Schabur I*, MGWJ, LXXX 1936, pp. 215-231.
- HROZNY, F., *Über das Bier im alten Babylonien und Ägypten*, Wien 1910.

- HUART, C., *Ancient Persia and Iranian Civilization*, New York 1927.
- JACOBS, L., *The Economic Conditions of the Jews in Babylon in Talmudic Times compared with Palestine*, JSS, vol. II, Manchester 1957, pp. 349-359.
- JASTROW, M., *Dictionary of Talmud Babli, Yerushalmi, Midrashic Literature and Targumim*, New York 1950.
- JOEL, J., *Beiträge zur Geographie des Talmud*, MGWJ, XVI, 1867 pp. 330-343 ; 375-387.
- JOST, J.M., *Geschichte der Israeliten seit der Zeit der Maccabäer bis auf unsere Tage*, IV, Theil, Berlin 1824 ; *Geschichte des Judenthums und seiner Sekten*, Bd. II, Leipzig 1858.
- JUSTI, F., *Die Geschichte des alten Persiens*, Berlin 1879.
- KARST, J., *Armenisches Rechtsbuch*, Bd. I-II, Strassburg 1905.
- KILMER, A.D., *The Mesopotamian Concept of Overpopulation and its Solution as reflected in the Mythologie*, Orientalia, Rome, 41. 1927, pp. 160-177.
- KLIMA, O., *Mazdak und die Juden*, AO, Praha. XXIV 1956, pp. 420-431 ; *Mazdak Geschichte einer sozialen Bewegung im Sassanidischen Persien*, Praha 1957 ; *Manis Zeit und Leben*, Prag 1962.
- KOHLER, J. — PEISER, F.E., *Aus dem Babylonischen Rechtsleben*, Bd. III. Leipzig 1894.
- KRAELING, C.H., *The Jewish Community at Antioch*, JBL 51, 1932, pp. 141-145 ; *The History of the Jewish Community at Dura*, in: *The Excavations at Dura-Europos, Final Report*, vol. VIII, Part I, The Synagogue, New Haven 1956.
- KRAUSS, S., *Griechische und Lateinische Lehnwörter im Talmud, Midrasch und Targum*, Berlin 1899 ; *Antoninus und Rabbi*, Wien 1910 ; *Talmudische Archäologie*, Leipzig 1910-1912 ; *Synagogale Altertümer*, Berlin-Wien 1922 ; *Beiträge zur Geschichte der Geonim*, Festschrift Poznansky, Warschau 1927, pp. 133-146.
- LAMBTON, ANN. K.S., *Landlord and Peasant in Persia*, Oxford 1953.
- LAUFER, B., *Sino-Iranica, Chinese Contributions to the History of Civilization in Ancient-Iran*, Chicago 1919.
- LEHMAN-HAUPT, C.F., *Neue Studien zu Beroso*, Klio II, 1929, pp. 125-160.
- LEWYSOHN, L., *Die Zoologie des Talmuds*, Frankfurt a/M. 1858.
- LIDDEL, H.G. — SCOTT, R., *A Greek-English Lexicon*, Oxford 1966 (A Supplement ed. by E.A. Barber and others, Oxford 1968).
- LIEBERMAN, S., *The Martyrs of Caesarea*, Annuaire de L'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves, Tom. VII 1939-1944, New York 1944, pp. 395-446 ; *Palestine in the third and fourth Centuries*, JQR, XXXVI, 1946, pp. 329-370 ; XXXVII, 1947, pp. 31-54 ; *The Discipline in the so-called Dead Sea Manual of DISCIPLINE*, JBL, LXXI, 1952, pp. 199-206 ; *How much Greek in Jewish Palestine?* in: *Biblical and other Studies*, ed. A. Altmann, Harvard 1963, pp. 123-141.
- LEVY, J., *Neuhebräisches Chaldäisches Wörterbuch über die Talmudim und Midraschim*, I-IV, Leipzig 1876-1889 ; *Chaldäisches Wörterbuch über die Targumim*, I-II, Leipzig 1881.

- LOEW, I., *Aramäische Pflanzenamen*, Leipzig 1881 ; *Aramäische Fischnamen*, *Orientalische Studien zum 70. Geburtstage Th. Nöldeke*, Bd. I, Gieszen 1906, pp. 549-570 ; *Lexikalische Miszellen*, WZKM, XXV, 1911, pp. 187-195 ; *Die Flora der Juden*, I-IV, Wien-Leipzig, 1924-1934.
- LOEW, L., *Graphische Requisiten und Erzeugnisse bei den Juden*, Bd. I, Leipzig 1870.
- MAINZER, M., *Jagd, Fischfang und Bienenzucht bei den Juden der tannäischen Zeit*, Frankfurt a/M. 1910.
- MANN, J., *Texts and Studies in Jewish History and Literature*, vol. I, Cincinnati 1931 ; *The Bible as read and preached in the old Synagogue*, vol. I, Cincinnati 1940 ; *The Responsa of the Babylonian Geonim as a Source of Jewish History*, Tel-Aviv 1970.
- MASON, K., *Iraq and Persian Golf*, Naval Intelligence Service, London 1944.
- MATHEWS, H.J., *Saadia b. Joseph al-Fayyumi Commentary on Ezra and Nehemiah*, Oxford 1882.
- MAYER, J., *Mar Samuel als Arzt*, Festschrift S. Carlebach, Berlin 1910, pp. 190-195.
- MEEK, TH. J., *The Neo-Babylonian Laws*, in: *The Ancient Near Eastern Texts relating to the Old Testament*, *The Code of Hammurabi*, pp. 163-180.
- MEYER, S., *Arbeit und Handwerk im Talmud²*, Berlin 1878.
- MUSIL, A., *The Middle Euphrates*, New York 1927.
- NEUBAUER, A., *La Géographie du Talmud*, Amsterdam 1868.
- NEUSNER, J., *A History of the Jews in Babylonia*, I-V, Leiden 1965-1968 ; *Rabbis and Community in third Century Babylonia*, in: *Religions in Antiquity*, Essays in memory of E.R. Goodenough, Leiden 1968, pp. 438-459.
- NEWMAN, J., *The agricultural Life of the Jews in Babylonia*, London 1932.
- NOELDEKE, TH., *Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sassaniden: aus der arabischen Chronik des Tabari*, Leyden 1879 ; *Aufsätze zur persischen Geschichte*, Leipzig 1887.
- OBERMEYER, J., *Die Landschaft Babylonien im Zeitalter des Talmuds und des Gaonats*, Frankfurt a/M. 1929.
- OPPENHEIM, A.L., *A New Look at the Structure of Mesopotamian Society*, JESHO X, 1967, pp. 1-16.
- VON DER OSTEN, H.H., *Die Welt der Perser*, Stuttgart, 1956.
- PAGLIARO, A., *L'anticresi nel diritto sasanidico*, Rivista degli Studi Orientali Roma, XV, 1935, pp. 275-315.
- PERLES, J., *Etymologische Studien zur Kunde der rabbinischen Sprache und Altertümer*, Breslau 1871 ; *Zur rabbinischen Sprach- und Altertumskunde*, MGWJ, XXXVII, 1893, pp. 6-14 ; 64-68 ; 111-116 ; 174-179 ; 356-378 ; *Babylonisch-jüdische Glossen*, in: *Sonderabzüge aus der Orientalistischen Literatur-Zeitung*, Berlin 1905.
- PICK, H., *Assyrisches und Talmudisches*, Berlin 1903.
- PIGULEVSKAJA, N., *Les Villes de l'État Iranien*, Paris 1963.
- POLANYI, K., *Trade and Market in the early Empires*, Illinois 1957.
- POPE, A.U., *A Survey of Persian Art from Prehistoric Times to the Present*, vol. I, London and New York 1938.

- PREUSS, J., *Biblische und talmudische Bezeichnungen der Gesichtsfarbe*, in: Festschrift S. Carlebach, Berlin 1910, pp. 225-231 ; *Biblisch-talmudische Medizin*³, Berlin 1923.
- RAMSAY, W.M., *The Cities and Bishoprics in Phrygia*, vol. II, Oxford 1897.
- ROSTOVITZ, M., *The Social and Economic History of the Roman Empire*², Oxford 1957 ; *The Social and Economic History of the Hellenistic World*, Oxford 1964.
- ROTSCHILD, *Die Castration der Zug—und Massthiere vom jüdisch-religiösen Standpunkte*, Jüdische Zeitschrift für Wissenschaft und Leben, ed. Geiger, V., Breslau 1867, pp. 118-120.
- RUSSEL, J.C., *Tillage Practises in Iraq*, Baghdad 1957.
- RYPKA, J., *Iranische Literaturgeschichte*, Leipzig 1959 (English translation: History of Iranian Literature, Dordrecht 1968).
- SACHAU, E., *Von den rechtlichen Verhältnissen der Christen im Sassanidenreich*, in: Mitteilungen des Seminars für Orientalischen Sprachen an der Königlich Friedrich-Wilhelms Universität zu Berlin, X, 1907, pp. 69-95 ; *Syrische Rechtsbücher*, Berlin 1914 ; *Die Chronik von Arbela*, Berlin 1915.
- SALONEN, A., *Die Fischerei im alten Mesopotamien nach sumerisch-akkadischen Quellen*, in: Über das Erwerbsleben im alten Mesopotamien, Studia Orientalia, XLI, Helsinki 1970.
- SCHAEFER, H.H., *Die weltgeschichtliche Stellung Persiens* (בעותק שבספריה הלאומית) (אין ציון מקום וחאריך).
- SCHAPIRO, D., *Les connaissances médicales de Mar Samuel*, REJ, XLII, 1901, pp. 14-26.
- SCHUCHTER, S., *Seder Olam Zuta*, MGWJ XXXIX, 1895, pp. 23-28.
- SCHÜRER, D.E., *Geschichte des jüdischen Volkes im Zeitalter Jesu Christi*⁴, I-III, Leipzig 1901-1909.
- SHALIT, A., *The letter of Antiochus III to Zeuchis regarding the Establishment of Jewish Military Colonies in Phrygia and Lydia*, JQR, vol. L, 1959-1960, pp. 289-318.
- SEGAL, J.B., *The Jews of North Mesopotamia before the Rise of Islam*, in: Studies in the Bible presented to M.H. Segal, Jerusalem 1964, pp. 32-63 (English Section).
- SOPHOCLES, E.A., *Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods*, New York (1887 מהדורת 1987).
- SPERBER, D., *Costs of Living in Roman Palestine*, JESHO, VIII, 1965, pp. 248-271 ; IX, 1966, pp. 182-211 ; XI, 1968, pp. 233-274 ; XIII, 1970, pp. 1-15 ; *The Inflation in fourth Century Palestine*, AO, Praha, 34, 1966, pp. 54-66 ; *Bab Nahara*, IA, VII, 1968, pp. 70-73 ; *On Social and Economic Conditions in third Century Palestine*, AO, Praha, vol. 38, 1970, pp. 1-25 ; *Patronage in Amoraic Palestine (c. 220-400): Causes and Effects*, JESHO, vol. XIV, 1971, pp. 227-252.
- SPOONER, B., *Iranian Kinship and Marriage*, Iran, vol. IV, 1966, pp. 51-59.
- SPRENGLING, M., *From Kartir to Shahpuhr I*, AJSL, vol. LVII, 1940, pp. 330-340 ; *Third Century Iran*, Chicago 1953.
- SPULER, B., *Iran in Früh-Islamischer Zeit*, Wiesbaden 1952.

- STARK, M., *Der Wein im jüdischen Schrifthum und Cultus*, Wien 1902.
- STEIN, E., *Ein Kapitel vom persischen und vom byzantinischen Staate*, in: Byzantisch-Neugriechische Jahrbücher, Bd. I, 1920, SS. 50-87.
- STEIN, S., *Die Behandlung des Problems der Notlüge im Talmud*, JJLG, Bd. V, Frankfurt a/M. 1907, pp. 206-224.
- STRACK, H.L., *Introduction to the Talmud and Midraschim*, New York 1959.
- TAFAZOLLI, A., *Andarz Wehzād Farrox Peroz Containing a Pahlavi Poem*, Studia Iranica I, Paris 1972, pp. 213 (20) ; 215 (26-27).
- TARN, W.W., *Hellenistic Civilisation³*, New York 1961.
- TAQUZADEH, S.H., *The Iranian Festivals adopted by the Christians and condemned by the Jews*, Bulletin of the School of Oriental and African Studies, London, vol. X, 1940-1942, pp. 632-653.
- TELEGDI, S., *Essai sur la phonétique des emprunts iraniens en araméen talmudique*, JA, T. 36, 1935, pp. 177-257.
- TCHERIKOVER, V.A. — FUKS, A., *Corpus Papyrorum Judaicarum*, I-III, Harvard 1957-1964.
- UNVALA, J.M., *Husrav i Kavātān u Ritak*, Paris (Diss. בלי ציון שנה).
- WALLIS, G., *Die soziale Situation der Juden in Babylonien zur Achamedenzeit* (Diss.), Berlin 1953.
- WEINBERG, M., *Die Organisation der jüdischen Ortsgemeinden in der talmudischen Zeit*, MGWJ, XLI, 1897, pp. 588-604 ; 639-660 ; 673-691.
- WEISBERG, D.B., *Some Observations on late Babylonian Texts and Rabbinic Literature*, HUCA XXXIV, 1968, pp. 71-80.
- WERBLOWSKY, R.J.Z., *Hope and Trust: A Study in the Concept of Bittahon*, in: Papers of the Institute of Jewish Studies, London, vol. I, Jerusalem 1964, pp. 95-139.
- WEST, E.W., *The Dâdistân-i Dinik*, in: The Sacred books of the East, ed. F.M. Müller, vol. XVIII, Oxford 1882 ; *Essays on the Sacred Language Writings and Religion of the Parsis⁴*, by M. Haug, London 1907.
- WIDENGREN, G., *Iranisch-semitische Kulturbegegunug in parthischer Zeit*, Köln 1960 ; *The Status of the Jews in the Sassanian Empire*, IA, vol. I, 1961, pp. 117-162 ; *Die Religionen Irans*, Stuttgart 1965 ; *Mani und Manichaeism*, London 1965.
- WIKANDER, S., *Feuerpriester in Kleinasien und Iran*, Lund 1946.
- WILLOCKS, W., *Irrigation of Mesopotamia*, London 1917.
- WINSTON, D., *The Iranian Component in the Bible, Apocrypha and Qumran*, in: History of Religions, Chicago, vol. V, 1966, pp. 183-216.
- WOLFF, F., *Avesta die Heiligen Bücher der Persen*, Strassburg 1910.
- ZEITLIN, S., *Slavery during the Second Commenwealth and the Tannaitic Period*, JQR, LIII, 1962-1963, pp. 185-218 ; *Mar Samuel and Manumission of Slaves*, JQR, LV, 1965, pp. 267-269.

מפתחות

מפתח המקורות

[illegible]

מפתחות

199 טו ב	תהלים	54 כח סו	
293 כד א		275 ל יב	
178 כה יד		157 ל יט	
98 צב יג			
157 קטז ט		185 שמואל א ג כ	
237 קכז ב		253 ז יז	
287 קכח ב		246 ח ג	
24 קלז א			
356 קלז ד		233 שמואל ב ח יח	
71 קמ ח			
		253 מלכים ב ד י	
61 ג כז	משלי	56 יח לא	
306 143 ג לג		295 יח לב	
56 יב יא			
222 יב כא		239 ישעיה כו כ	
315 306 יג כה		56 לו טז	
293 טו טו		315 מח י	
296 295 טו יז			
42 טו כז		99 ירמיה כב כח	
75 יז יד		16 כח ג	
83 46 כד כז		16 כט א—ב	
253 כז יד		16 כט ה	
139 כז כו		356 כט ה—ו	
139 כז כז		16 כט י	
117 כח כב		187 105 כט יא	
267 כט ד		16 כט כא	
347 ל ח		16 כט כד	
		87 נ לג—לד	
348 כח יג	איוב	168 91 נא ז	
274 לח לז		25 24 נא יג	
		22 נא כג	
		16 נא סא—סד	
	שיר השירים		
350 א ו		296 24 ד ט	יחזקאל
26 ח ו		236 ט יא	
224 א ח	רות	159 יז ד	
73 ב כג		209 יח יח	
		159 55 37 כז כט	
351 א יט	איכה		
296 א יח	קהלת	324 ד יא	הושע
111 ד ו		146 ג טז	חבקוק
141 ה ח		112 ב א	צפניה
55 ה ט			
28 ה יב		267 ב ז	מלאכי
341 ז יא			

מפתח המקורות

מעשר שני פ"ד מ"ב 217	ז כו 345	
חלה פ"א מ"ד 192	ט טז 341	
פ"ד מי"א 18	י ז 336	
עירובין פ"ב מ"א 30	יב ה 356	
פסחים פ"ד מ"ג 119	יב ז 356	
תענית פ"ג מ"א 31	יב יב 300	
פ"ד מ"ב 28	יב יד 291	
מועד קטן פ"א מ"ד 110		
כתובות פ"ה מ"ה 339	א ג 189	אסתר
נדרים פ"ו מ"ט 192	א ה 111	
פ"ח מ"ג 76	א ו 189	
סוטה פ"ח מ"ב 83	א ח 320	
פ"ט מי"א 121	ט כב 269	
קידושין פ"ג מ"ב 216		
בבא קמא פ"ה מ"ז 116	א ח 317	דניאל
פ"ז מ"ז 131	ו יח 100	
בבא מציעא פ"ב מי"א 345	י ד 25	
פ"ג מי"א 217	י יג 236	
פ"ד מי"ב 145		
פ"ה מי"א 156	א ו 15	עזרא
פ"ז מ"ט 130	ב ב 17	
פ"ט מ"א 86	ב נט 355	
פ"ט מ"ח 27	ב סג 320	
פ"ט מ"ט 193	ב סו—סח 17	
פ"ט מי"ב 217	ז כד 231	
בבא בתרא פ"א מ"ו 106	ח טו 185	
פ"ב מ"ג 164	ט ב 113	
פ"ב מי"ב 88		
פ"ה מ"ו 163	א יא 320	נחמיה
פ"ו מ"ג 163	ב א—ב 320	
סנהדרין פ"ח מ"ה 314	ב ה 320	
שבועות פ"ז מ"ו 217	ז סה 320	
עבודה זרה פ"א מ"ב 207	ז סח 17	
פ"א מ"ו 119	ח ט 320	
פ"א מ"ח 49	יג טז 15	
אבות פ"א מ"ה 336		
פ"א מ"י 287		דברי הימים ב
פ"ב מ"ב 287	לא ד 248	
פ"ג מ"ה 231		
פ"ג מי"ג 361		
פ"ד מ"ה 287		
פ"ד מ"ז 257		משנה
פ"ה מ"ח 31		
פ"ו מ"ח 349		
מנחות פי"א מ"ז 305	מסכת ברכות פ"ט מ"ה 28	
חולין פ"י מ"א 245	כלאים פ"ב מ"ו 109	
	שביעית פ"ב מ"ז 192	

מפתחות

בבא קמא פ"ו הי"ז 284
 פ"ז ה"ג 356
 פ"ח הי"א 131
 פ"ט הי"א 284
 פ"י הי"י 217
 פ"י הל"ו 209
 בבא מציעא פ"ג ה"ח 163
 פ"ד ה"ב 217
 פ"ד ה"ט 217
 פ"ה הט"ו 205
 פ"ה הי"ח 211
 פ"ו הי"ז 204
 פ"ט הל"ב 193
 מכות פ"ב ה"ה 284
 עבודה זרה פ"ב ה"ב 119
 פ"ב ה"ח 49
 פ"ד (פ"ה) ה"א 56
 חולין פ"ט ה"ט 245
 פ"ט הי"י—הי"ד 245
 בכורות פ"ג ה"ח—ה"ט 267
 ערכין פ"ד הכ"ה 310
 פ"ד הכ"ו 311
 פ"ד הכ"ז 312
 פ"ד הכ"ח 309
 פ"ה ה"ו 49
 מעילה פ"ב הי"א 217
 כלים בבא קמא פ"א ה"ה 351
 אהילות פ"ד ה"ב 281
 פרה פ"ב ה"ג 117
 נדה פ"ד ה"ג 281
 ידים פ"ב הט"ו 351

אבות דרבי נתן ומדרשי הלכה

אבות דרבי נתן נוסח א
 (מהדורת ש"ז שכטר)
 פרק א 183 294
 ו 54
 כ 189 351
 כו 361
 לו 283
 מא 142 297

בכורות פ"ד מ"ד 281
 פ"ד מ"ו 267
 ערכין פ"ו מ"א 47
 פ"ח מ"ד 310
 כריתות פ"א מ"ז 187
 פ"ג מ"ז 311
 קנים פ"ג מ"ו 140
 ידים פ"ד מ"ג 360 351

תוספתא

מסכת ברכות פ"ו ה"ח 288
 פ"ו (פ"ז) ה"ב 300
 פ"ו (פ"ז) ה"ד 349
 פאה פ"ד ה"ו 246 359
 פ"ד ה"ז 249
 פ"ד ה"ח 296
 פ"ד הי"י 297
 תרומות פ"ד ה"ז 163
 שביעית פ"ג הכ"א 100
 פ"ז הי"א 94
 פ"ז הי"ב 73
 מעשרות פ"ג ה"ח 189
 מעשר שני פ"א ה"א 217
 פ"ב ה"ה 301
 שבת פ"א הכ"ג 108
 פ"ב ה"ג 192
 פסחים פ"י ה"ד 188
 שקלים פ"ב הי"ג 217
 יומא פ"א ה"ו 266
 תענית פ"ב הי"ב 315 348
 יבמות פ"ד ה"ד 38
 פ"ב הי"א 218
 כתובות פ"ז הי"א 326
 נדרים פ"ג ה"ג 192
 פ"ג ה"ה 130
 סוטה פ"ג ה"ו—ה"ז 27
 פ"ז ה"כ 46 83
 פי"ד ה"ה—ה"ו 214
 פי"ד ה"ו 246
 פט"ו הי"י 314
 פט"ו הי"א 313
 גיטין פ"ד ה"ו 284
 קידושין פ"ה ה"ד 278

מפתח המקורות

תלמוד ירושלמי
(דפוס ויניציא רפ"ג)

אבות דרבי נתן נוסח ב
פרק יג 73—74
מז 356

ברכות
פ"ב ה ע"ג 356
פ"ב ה ע"ד 60
פ"ג ו ע"ד 147
פ"ד ז ע"ב 357
פ"ד ז ע"ד 345 313
פ"ו י ע"ב 137 101
פ"ו י ע"ב—ע"ג 143
פ"ו י ע"ג 98
פ"ח יא ע"ד 171
פ"ח יב ע"ג 26
פ"ט יג ע"ג 274 135
פ"ט יג ע"ד 287

פאה
פ"ח כא ע"א 306—305
פ"ח כא ע"ב 296 295

כלאים
פ"ד כט ע"ב 88
פ"ד כט ע"ג 87
פ"ט לב ע"ג 353
פ"ט לב ע"ד 188

שביעית
פ"ד לה ע"א—ע"ב 285
פ"ה לה ע"ד 96 80
פ"ה לו ע"א 118
פ"ו לז ע"א 298
פ"י לט ע"ד 200

תרומות
פ"ח מז ע"ב 55
מעשר שני פ"ב נג ע"ג 302
פ"ד נה ע"ב—ע"ג 302
פ"ד נה ע"ג 318
פ"ה נו ע"ב 248
פ"ה נו ע"ד 191 163

חלה
פ"ד ס ע"א 358 353

ערלה
פ"ג סג ע"ב 109

בכורים
פ"ג סה ע"ד 215

שבת
פ"א ד ע"ב 100
פ"ב ד ע"ד 192

מכילתא דר' ישמעאל
(מהדורת הורוביץ—רבין)
מסכתא דעמלק יתרו פרשה ב 267
מסכתא דבחדש יתרו פרשה ז 292

מכילתא דר' שמעון בר יוחאי
(מהדורת אפשטיין—מלמד)
יתרו יח כ 267
יח כא—כב 267
כ ח 292

ספרא
(מהדורת א. ה. וייס)
קדושים פרשה ב פח ע"ד 49
אמור פרשה יב קב ע"ב 292
בהר פרק ה קח ע"ב 310 49
בהר פרק ז קט ע"ג—ע"ד 304
בחקתי פרק ב קיא ע"א 354

ספרי במדבר
(מהדורת הורוביץ)
בהעלתך פיסקא עח 314
פנחס פיסקא קמז 292

ספרי דברים
(מהדורת פינקלשטיין)
דברים פיסקא ו 62 25
פיסקא יג 217
פיסקא טז 266
עקב פיסקא לז 295
פיסקא לח 27
פיסקא מג 315
ראה פיסקא עה 309
האזינו פיסקא שיח 315

מדרש תנאים לדברים
(מהדורת הופמן)
דברים א ז (עמ' 5) 25
יד כב (עמ' 77) 19

סדר עולם רבה
(מהדורת רטנער)
פרק ח (עמ' 36) 79

מפתחות

פ"י לד ע"א 230		פ"ג ה ע"ג 100	
פי"ב לה ע"ב 353		פ"ד ז ע"א 99	
פי"ג לה ע"ד 230		פ"ה ז ע"ג 353 124	
		פ"ז י ע"א 50	
פ"ה לט ע"ב 263	גדרים	פ"ח יא ע"א 322 54	
פ"ח מא ע"א 76		פי"ד יד ע"ד 279	
פ"ט מא ע"ג 296		פט"ז טו ע"ד 223	
			עירובין
פ"ח כב ע"ד 88	סוטה	פ"א יח ע"ג 223	
		פ"א יח ע"ד 223	
פ"א מג ע"ג 132	גיטין	פ"א יט ע"א 95	
פ"ד מו ע"א 330		פ"ה כב ע"ב 26	
פ"ה מח ע"א 263		פ"ה כב ע"ד 224	
פ"ו מח ע"א 167 91		פ"ח כה ע"א 142	
פ"ז מט ע"א 33			
			פסחים
פ"א נח ע"ד 183	קידושין	פ"ג כט ע"ד 173	
פ"א ס ע"ב 139		פ"ד ל ע"ד 157	
פ"א סא ע"א 157		פ"ז לד ע"א 214	
פ"ג סג ע"ג 38		פ"י לז ע"ג 320 171	
פ"ד סה ע"א 320		פ"י לז ע"ד 143	
פ"ד סה ע"ב 355			
פ"ד סו ע"ב 283			שקלים
		פ"ג מז ע"ג 54	
		פ"ה מט ע"ב 295	
פ"ה ד ע"ג 118	בבא קמא	פ"ח נא ע"א 54	
פ"ה ה ע"א 148			
פ"ו ה ע"ב 97			ביצה
בבא מציעא פ"ה י ע"ג 205 190 176 175		פ"א ס ע"ג 284 21	
		פ"ב סא ע"ג 353 214 124	
		פ"ד סב ע"ג 123	
		פ"ה סג ע"א 95	
בבא בתרא פ"ב יג ע"ב 164			יומא
פ"ג יג ע"ד 354		פ"ו מג ע"ד 184	
פ"ג יד ע"א 59			
פ"ה טו ע"א 60		פ"ג סו ע"ד 282 187	תענית
		פ"ד סז ע"ד 313	
פ"א יח ע"ב 268 267 259 134	סנהדרין	פ"ד סח ע"א 234	
פ"ב כ ע"ג 286		פ"ד סט ע"א 143	
פ"ח כו ע"א 315 314		פ"ד סט ע"ב 150 94	
פ"ח כו ע"ב 315			
			מועד קטן
עבודה זרה פ"א לט ע"ד—מ ע"א 119		פ"ב פא ע"ב 204 151	
פ"א מ ע"א 49		פ"ג פא ע"ד 214	
פ"ב מ ע"ד 280			יבמות
פ"ב מא ע"ב 289		פי"ב יב ע"ג 218	
פ"ג מב ע"ג—ע"ד 147		פט"ו יד ע"ד 73	
פ"ד מד ע"א 162			
		פ"ה ל ע"ב 324	כתובות
		פ"ו לא ע"א 183	
פ"ג מו ע"א 117	הוריות	פ"י לג ע"ד 46	

מפתח המקורות

תלמוד בבלי			
ברכות	ה ב 85 115 160 163 165 171	יז ב 144	
	ו א 81	יט ב 140 147 235	
	ח א 288	כ א 99 115	
	ח ב 201	כ ב 115 185	
	י ב 342 253	כג א 192	
	יג ב 328	כג ב 160 166 193 285	
	יח ב 21 211	כו א 153	
	כז ב 313	כט א 95 123	
	ל א 185	ל ב 112	
	ל ב 349	לב א 137 227	
	לא א 95	לג א 260	
	לג א 76	לה ב 95 147	
	לד ב 44	מה א 95	
	לה א 87	נ א 101	
	לה ב 70—71 162 321 342	נא א 328	
	לו א 84 101	נב א 124	
	לח א 174	נד א 230	
	לט א 143 278	נד ב 125 310 314	
	מ ב 97 137	נט ב 63 323	
	מב א 253	סב ב 175	
	מב ב 147 324	סג א 214	
	מג ב 76	סה א 33	
	מד א 143	סה ב 33	
	מד ב 140 177 250 276 322	סז א 59 105	
	מה ב 260	סז ב 148	
	מו א 61	עה א 275	
	מז א 143 313	עז א 321	
	מז ב 340	עז ב 128 139 147	
	נא ב 167 321	פא ב 60	
	נד א 68	פב א 277	
	נו א 140 163 167 302	צ ב 99	
	נז א 128 140 318	צד א 145	
	נז ב 174	צה א 128	
	נח א 23 67	קג ב 26	
	נח ב 135 274	קה ב 337	
	נט ב 24	קח א 165	
	ס א 28 282	קט א 93 323	
	ס ב 147	קט ב 278 281	
	סב א 134 270	קי א 176	
		קי ב 109 110	
		קיד א 286	
		קטז א 95	
		קיח ב 292	
שבת	ט ב — י א 324	קיט א 153 210 263 285 290	
	י ב 246 247	352 333 324 299 292 291	
	יא א 299	קיט ב 299	
	יז א 85		

מפתחות

167 126 א ס		201 ב קכא	
210 א סב		46 ב קכז	
299 251 א סג		305 149 א קכח	
321 174 א סד		346 300 290 217 161 א קכט	
321 319 185 174 א סה		347	
260 160 א סח		144 א קל	
22 ב פב		278 ב קלג	
343 א פה ב — פו א		299 א קלו	
95 א ק		176 א קלט	
107 א קא		175 173 85 ב קלט	
133 א קב		322 א קמ	
107 א קד		302 259 191 187 153 ב קמ	
		306 305 149 ב קמב	
21 ב ג	פסחים	142 א — קמג	
177 א ח		150 72 ב קמה	
173 א כ		99 א קמו	
360 ב כה		201 ב קמח	
145 א כח		85 א קנא	
269 ב לט		122 א קנו	
210 162 33 ב מ			
76 א מב		95 א טו	עירובין
316 173 ב מב		345 ב יח	
261 254 א מט		301 79 29 א כא	
261 א—ב מט		30 ב כא	
261 ב מט		128 א כב	
274 א נב		107 106 ב כג	
199 ב נב		92 ב כד	
214 ב נג		44 א כה	
30 ב נד		102 ב כה	
104 59 א נו		112 ב — כו א	
143 א נז		281 123 א כז	
293 ב סח		209 ב כז	
99 א עד		132 125 א כח	
149 143 ב עד		101 84 22 ב כח	
325 ב פו		305 ב כט	
356 ב פז		128 ב לד	
172 96 24 א פח		345 ב מא	
171 א ק סע"ב — קא רע"א		244 א מה	
322 ב קב		210 209 141 ב מז	
321 א קג		167 160 93 א מט	
322 177 175 174 א קז		104 א נא	
321 ב קז		60 26 א נג	
324 313 293 188 א קט		347 326 א נד	
95 א קיא		183 א נה	
178 ב קיא		303 129 66 ב נה	
292 א קיב		99 א נח	

מפתח המקורות

153 107 א כה	203 202 201 178 76 40 ב קיב	
338 ב כה	175 172 160 159 56 21 א קיג	
293 ב — כח א	322 287 283 261 202 183 178	
311 285 א כח	285 ב קיג	
215 149 ב לב	313 311 א קיד	
122 א לח	328 א קטז	
	260 א קיח	
353 א יב ראשהשנה	143 ב קיט	
96 ב טו		
24 א כ	211 ב ט	יומא
189 א כג	178 א י	
122 א כה	127 א יא	
	252 א יב	
26 א ד תענית	266 264 א יח	
77 73 ב ד	184 ב יח	
343 א ו	264 ב כב	
108 26 ב ו	184 א סז	
109 א ז	170 157 א עא	
359 ב ז	286 א עב	
108 30 ב ח	70 ב עב	
361 א ט	290 א—ב עה	
108 96 95 ב ט	167 146 ב עה	
144 77 31 30 26 א י	319 ב עו	
349 א יא	236 א עז	
349 30 ב יא	85 ב עז	
70 ב יד	99 ב עח	
35 א טז	283 280 279 150 א פד	
31 א—ב יט	310 249 א פו	
55 ב יט	338 336 א פז	
226 א כ		
335 259 110 ב כ	332 ב י	סוכה
345 265 181 א כא	128 א יג	
232 198 37 ב כא	24 א יח	
349 348 198 א כב	107 א כו	
315 26 ב כב	340 א—ב כט	
303 ב כג	241 א מה	
182 171 170 152 34 א כד	130 א מז	
34 31 ב כד	63 ב נג	
161 55 א כה	298 ב נה	
323 א כו		
187 105 ב כט	147 א ב	ביצה
306 א ל	21 ב ט	
	359 358 ב יב	
269 א—ב ז מגילה	292 א טז	
299 260 201 98 ב ז	123 ב כא	
336 א ט	142 א כד	

מפתחות

307 ג ב — ד א	כתובות	318 יא א	
173 ח א		227 111 יב א	
172 98 י ב		236 טו א	
359 כה א		339 טו א—ב	
330 303 237 סא א		112 66 טז א	
181 סא ב — סב א		265 כב א	
137 סב ב		58 כו ב	
139 43 36—35 סג א		259 160 כז ב	
324 סד ב — סה א		259 160 כח א	
324—323 סה א			
295 46 סז א		66 ד א מועד קטן	
296 סז ב		335 93 ד ב	
182—181 סט ב		110 107 ז א	
183 סט ב — ע א		293 ט א	
325 63 עז ב		325 ט ב	
152 97 47 22 עט א		203 127 96 י ב	
140 עט ב		153 152 151 יא א	
98 97 פ א		119 יא ב	
339 61 פ ב		174 173 115 113 99 80 יב ב	
121 פד ב		194	
196 פד ב — פה א		68 טו א	
198 פה א		267 יז א	
263 211 186 45 פה ב		39 יח ב	
210 פו א		337—336 260 201 175 כח א	
338 צד ב		343	
327 צו א		227 87 כח ב	
41 32 צז א			
211 176 168 ק ב		351 ג ב חגיגה	
300 191 קג ב		291 56 ה א	
267 259 237 215 165 קה א		109 טו א	
268		267 טו ב	
268 267 קה ב		192 כה א	
101 קט ב			
294 קי ב		234 230 166 יז א יבמות	
242 103 101 קיב א		334 87 כא א	
		335—334 כא ב	
		330 מה ב	
233 לג א נדרים		333 330 291 50 מו א	
294 לז א		340 מח ב	
294 לז ב		303 56 55 37 36 21 סג א	
281 מ א		246 245 סג ב	
322 289 מט ב		104 23 סד ב	
339 219 נ ב		104 עה א—ב	
192 נג א		76 צג א	
275 נד ב		218 קב א	
263 נה א		223 קי ב	
233 סב א		201 קכ א	

מפתח המקורות

195 33 24	עג א	230 229 225 210 114 76	סב ב	
65	עד ב		232 231	
87	פח א		145 ב	
204	ו ב	קידושין	121 ב	נזיר
369	ח ב		68 ב	
180	ט א			
172	יב א		39 א	סוטה
304	טו א		269 152 87 י א	
332 263	כב ב		153 ב	
49	כו א		264 א	
305	ל א		114 83 מד א	
329	לג א		95 ב	
109 107 91 44	לט א		214 ב	
280	לט ב		149 121 35—34 מח א	
220	מ א			
343	מט ב		132 ו א	גיטין
48	נ א		210 יא א	
329 174 109	נב ב		199 110 106 יד א	
358	נח ב		210 יט ב	
205 42 38	נט א		261 ל ב	
216 215	ס ב		336 186 לא ב	
67	סב ב		304 לד ב	
49	סה ב		150 לו א	
311 287 262 251—250	ע א		201 לז א	
235 165	עא ב		205 200 לז ב	
24	עא ב — עב א		337 לח א	
151	עב א		340 85 לח ב	
264	עג א		225 מ א	
123	עג ב		330 מה א	
252 67	עו ב		207 מו ב	
124 109	פא ב		213 מז ב	
283	פב א		169 נב א	
			48 נב ב	
78	ז ב	בבא קמא	117 נג א	
335	י ב		330 299 115 נו א	
125	יו ב		149 נז א	
135	כ א		229 נח ב	
138 135	כג ב		331 יט א	
67	כז ב		260 151 65 36 ס ב	
60	כח א		263 166 92 סה ב	
32	כט א		285 סז ב	
173	לא א		48 סח ב	
175	לה א		275 סח ב — ע ב	
128	מ ב		281 278 סט ב	
128	מא א		174 ע א	

מפתחות

112 א כב	118 ב—א מו
252 162 79 ב כג	283 47 ב מו
223 153 150 ב כד	135 א מח
122 ב כח	66 ב נ
211 188 75 ב כט	139 א נב
120 ב—ל א כט	148 א נה
345 א ל	125 ב נח
138 ב ל	66 א סא
199 ב לא	131 א פ
345 א לג	61 ב פ
216 א לה	61 60 א פא
106 א לו	61 60 26 ב פא
128 ב לו	220 ב—א פב
239 א לט	87 ב פב
230 112 87 ב לט	244 א פג
167 א מ	284 282 279 א פה
160 46 א מב	303 260 ב צא
122 ב מב	324 104 101 92 א צב
205 ב מד	148 105 ב צב
198 197 א מו	100 א צו
189 א מט	119 ב צו
194 ב—א מט	334 328 201 א צו
252 א נא	128 ב צח
203 ב נא	219 ב צט
264 36 א נט	218 א ק
321 א ס	190 א קג
340 336 ב ס	198 197 ב קד
211 ב סא	234 א קו
205 79 ב סג	69 ב קז
163 110 109 א סד	198 ב קיב
329 328 164 ב סד	70 א קיג
225 205 176 175 א סה	208 167 137 101 99 92 ב קיג
207 168 50 29 ב סו	332 230 228 226
48 א סז	62 א קיד
203 ב סז	198 א קטז
215 175 א סח	166 150 א קיז
213 ב—סט א סח	187 ב קיז
122 121 א סט	209 ב קיח
212 206 ב סט	330 115 א קיט
164 א ע	125 ב קיט
207 ב ע	
207 א עא	136 127 א בנא מציעא ה
205 174 122 115 87 75 א עג	138 ב ה
210 204 203 170 169 79 ב עג	248 ב יא
335 333 291 211	150 80 ב יב
205 204 א עה	50 א יד

מפתח המקורות

267 253	211 204 194 43	עה ב
106 ב	74 ב	עו ב
123 א	74 33 א	עז א
106 88 87 א	69 ב	עז ב
319 224 66 65 ב	166 163 א	פג א
45 ב — יג א	349 א	פד א
66 65 א	270 ב	פד ב
338 ב	108 א	פה א
68 ב	274 191 ב	פה ב
311 210 א	275 274 ב — פו א	פה ב — פו א
164 127 ב	115 78 א	פו א
90 89 ב	146 122 ב	פו ב
224 223 222 220 168 165 א	118 ב — צ	צ א — ב
336 301 250 225	118 117 ב	צ ב
107 103 ב	335 א	צא א
142 א	87 א	צב א
226 142 ב	127 107 א	צג א
142 87 א	191 129 127 ב	צג ב
169 א — כד ב	130—129 א	צג ב — צד א
107 106 93 ב	121 ב	צה ב
261 ב	224 98 ב	צט ב
103 102 88 87 32 א	69 א	ק א
79 א	162 ב	קא ב
16 ב — כט א	88 87 68 א	קג א
60 58 א	115 67 66 65 ב	קג ב
338 ב	33 ב — קד א	קג ב — קד א
215 109 א	87 א	קד א
203 ב — לג א	213 193 ב	קד ב
263 101 א	76 ב — קו א	קה ב — קו א
136 126 א	163 87 74 33 ב	קו ב
105 ב	189 88 60 59 27 א	קז א
59 51 ב	61 ב — קז	קז א — ב
29 א	285 113 112 63 58 ב	קז ב
47 ב	242 112 50 45 א	קח א
47 א	232 210 44 ב	קח ב
160 93 ב	169 102 89 59 42 א	קט א
60 ב	94 91 ב	קט ב
104 ב — נב א	228 א	קי א
63 א	284 ב	קיג ב
44 ב	262 ב — קיד	קיד א — ב
263 150 62 44 א	360 ב	קיד ב
51 44 39 ב		
50 48 א		
67 א		
162 ב		
112 87 ב		
	103 41 40 א	בבא בתרא ה א
	87 א	ז א
	244 242 ב	ז ב
	243 241 233 231 230 74 א	ח א

מפתחות

כה ב — כו א 333 239

כו ב 77 75 70 22

כז א—ב 235

לג א 128

לו א 331

לט ב 87

מב א 336

מח ב 235

נח ב 56 38 36

נט ב 294

סא א 124

סג ב 147

סד ב 345

סה ב 299

סח א 218

ע א 319

ע ב 204

עב א 315 134

צא א 87

צד ב 306

צו ב 95

צז א 194 70

צח ב 117

ק א 334

קא א 294 280

קח א 27

קיא א 348

ח א 104

כד א 199—198

יח ב 160

ל ב 149

לה ב 230

מב א 135

מז א 353

עבודה זרה ב א 26

ב ב 226 99

ד א 227 199

ה ב 116

ח ב 173

י א 109

יא ב 210 207 125

יב ב 174

יד ב 147 103 98

סא ב — סב א 106

סד ב 60

עג ב 23

עז ב 198 197

עט ב 142

פח א 199

פט א 306

צ ב 56

צא א 187

צא ב 153 95 67 55

צה א 69

צה ב 171

צו א—ב 163

צו ב 173

צז א 171

צט ב 58

קו א 165

קו א—ב 41

קי א 287

קטז א 345 281

קכב א 87

קכו ב 144

קלג ב — קלד א 263

קלז ב 101 59

קמד א 263 220 199 142

קמו א 300 293 79

קמט א 343 211

קנ ב 198

קנא א 262

קנא א—ב 262

קנה ב 49

קסז א 226 94

קסט ב 47

קע א 198

קעא ב 198

קעד ב 49

ה א 205 160 39 סנהדרין

ז א 75

ז ב 336 267 237

ז ב — ח א 268 251

יז ב 353 283

כ א 223

כד א 72

כה א 156

כה ב 207 138

מפתח המקורות

יד ב — טז א	119	חולין	ו ב	351 353
טו א	119 210		ט א	308
טו ב	167 210		טז ב	128
טז א	121 122 210		יח ב	33
כא א	49		כח א—ב	149
כב א	210		ל ב	145 250
כח א	279 280 325		לט ב	140
כח ב	279 337		מג ב	123 136—137
כט א	279		מד ב	249 288 303
ל א	166 324		מז א	137
לא ב	174 178 179 180		מז ב	311
לג ב	166 169 176		מח ב	223
לד ב	32		מט א	149 150
לה ב	179		נא א	134
לו א	192		נג ב	149 210
לט א	24 285		נד א	145
לט א—ב	289		נד ב	218
מז ב	92		נו ב	148
מט א	109		נז א	33
נו ב	92		נט א	305
נז ב	92 180 210		ס ב	108
ס א—ב	210		סב ב	128 149
סא א	95		סג ב	150
סד א	210		עז א	283
סה א—ב	210		פד א	139 309 310 312
סט א	176		פד ב	120 121 140 187 264
ע א	162			314
עא א	165 180 210 229		פה ב	190
עב א	44		פו א	163 190
עב ב	210		פז א	222
עד ב	167		צא ב	311
עה ב	209		צב א	81
			צד א	167 209
			צה ב	166 308
י א	266	הוריות	קה א	21 29 74 156 157 260
י ב	260		קו ב — קז א	68
יב א	21 148		קז א	67
יג ב	318		קז ב	305
			קי א	105 308
קיג ב	215	זבחים	קיא ב	275
			קטז א	144
לג ב	107	מנחות	קלא ב	247
עא א	178		קלב א	247
פה ב	59 70 192		קלב ב	245 247 252
פז א	59 88		קלג א	245 247 299 359
קג ב	54		קלד ב	265 299 360

מ פ ת ח ו ת

יג טו 33	קלו ב 246	
טז ג 62 25	קלז ב 312 182	
יט א 302	קמא ב 144 143	
כג ה 184		
לג ו 345	ג ב 134 122	בכורות
לד יא 82	ח א 96	
לז ד 357 191	כז א 358 176	
לט יא 172	לא ב 329	
מ(מא) א 98	לב א 209	
מא(מב) א 74—73	לו ב 124	
מג ו 318	מד א 141	
מח יא 299	נד א 352	
נח ח 214	נה א 63	
נט א 102		
סג י 172	טו ב 304 153	ערכין
סד ב 31	טז א 253	
סד י 231	טז ב 253	
עב ד 153	כב א 209 48	
עו ב 186	כג א 49	
פ א 248		
פה ב 106	ח ב 249	תמורה
צא ו 56	כא א 19	
שמות רבה	ה ב 21	כריתות
(דפוס ראם וילנא)	כח א 143	
פרשה כ ב 87		
כא ז 282	כ ב 153	מעילה
לא יב 345		
נב ג 217	יב ב 178	נדה
	כ א 280	
ויקרא רבה	כה ב 48	
(מהדורת מרגליות)	לג ב 299 195	
פרשה ג א 111	לט ב 147	
ה ד 117	מז א 337 281	
יב א 318	סז א 33	
טו ח 104	סח א 338	
יט ב 26		
כ ה 96		
כב א 55 37		
כג ה 230		
כד ו 338		
כה ח 337		
כו ח 236		
כט ט 77		
ל א 55		
לג ו 230		
	מדרשי אגדה	
	בראשית רבה	
	(מהדורת תיאודור—אלבק)	
	פרשה יא ד 352 293 263	
	יב א 50	
	יג ט 37 33	

מפתח המקורות

קהלת רבה	לד א 297
(דפוס ראם)	לד ה 297
א יח 188 296	לד טז 85
ה ח 37	
ז ב 345	במדבר רבה
י ז 336	(דפוס ראם וילנא)
יב ז 357	פרשה ב ז 37
	ב י 37
תנחומא	ג א 99 105
(דפוס קושטא רפ"ב)	י א 292
מקץ ח 56	כ ז 218
י 282	כא יב 217
שמיני ה 314	כא כד 306
אחרי יא 139 312 314	כא כה 298
במדבר טו 104	כג ד 254
בלק ד 218	
מסעי ג 254	דברים רבה
ראה יג 103 104	(דפוס ראם וילנא)
יח 361	פרשה ח ו 274
שופטים ג 104	
ט 99	דברים רבה
ג 103—104	(מהדורת ר"ש ליברמן)
תצא א 314	73 ; 15
	96 ; 21
תנחומא	55 ; 58
(מהדורת בובר)	295 ; 78
מקץ י 56	89 ; 109
בא ח 122	34 ; 110
שמיני ט 314	274 ; 119 118
אחרי יז 139	306 ; 126
לה ב 309 312 313	שיר השירים רבה
בלק ה 218	(דפוס ראם)
פנחס טז 298	ח ו 26
ראה יז 361	
תצא א 314	רות רבה
	(דפוס ראם)
פסיקתא דרב כהנא	ה [יא] כא 73
(מהדורת מנדלבויים)	
230 ; 17	איכה רבה
301 ; 67	(מהדורת בובר)
322 ; 68	פתיחתא כג 357
117 ; 161	א יט 351
361 ; 172	ג ו 300
94 ; 233	ג יז 144
150 ; 234	
77 ; 341	

מ פ ת ח ו ת

ילקוט שמעוני	99 ; 367—366
(ירושלים תשי"ב)	55 ; 403—402
בראשית רמז סב 178	298 ; 433—432
עב 74	
שמות רצה 292	פסיקתא רבתי
שלב 282	(מהדורת רמא"ש)
ויקרא תקה 209	לג ב 230
תריה 46	קיט ב 352
תרמה 77	קכז א 283
תשפב 77	
תתסג 70	מדרש תהלים
תתצג 361	(מהדורת בובר)
תתקמ 54	פרשה כג ג 298
רפא 95	כד י 100
שמז 236	כה יג 351
תתקלה 143 306	צב ח 217
תתקן 143 192	צב יא 99
תתרמח 320	קכח ב 288
תתרסא 230	
דניאל	
מדרש הגדול בראשית	מדרש שמואל
(מהדורת מרגליות)	(מהדורת בובר)
עו 37	פרשה ד א 282
קיג 141—142	י ג 185
קעו 345	
תרלד 21	מדרש משלי
תרמד 106	(מהדורת בובר)
	פרשה טו יז 296
שמות	
(מהדורת מרגליות)	פרקי דר' אליעזר
קכב 214	(מהדורת לוריא)
שסד 267	א 74
תעז 282	יח 170
	כג 345
ויקרא	כד 100
(מהדורת רבינוביץ)	נא א 347
165 ; 625	נג 288
301 250 221 ; 626	
במדבר	סדר אליהו רבה ונוטא
(מהדורת פיש)	(מהדורת רמא"ש)
כ—כא 236	244 ; 19
	359 ; 67—66
דברים	250 ; 69
(מהדורת פיש)	209 ; 75—74
תיב 246	315 292 ; 133
	117 ; 198

מפתח המקורות

ספרים חיצוניים וגנוזים

ספר היובלות
(מהדורת גולדמן)
פ"ג יב 85

עזרא החיצוני
(מהדורת כהנא)
פ"ג יז—כד 321

בן־סירא
(מהדורת סגל)
יד יב, יט—כ 347
יח לב — יט ב 316
כ יד 345
לא יח — לב יח 320
לח א — יח 282
לח כח — ל 36

מגילות מדבר יהודה
ברית דמשק
(מהדורת הברמן)
84 שורות 20—21 ; 85
85 שורות 5—7 ; 124—125

מעשה ירמיהו
(מהדורת י' ליכט)
72 ; 76—75

ילקוט המכירי למשלי
(מהדורת גרינהוט)
עב א 139

ילקוט המכירי לתהלים
(מהדורת בובר)
לז כ 74

משנת ר' אליעזר
(מהדורת ענעלאו)

267 ; 129

26 ; 138

מדרש תמורה
(מהדורת יעללינעק)
282 ; 107

ברייתא דמלאכת המשכן
(מהדורת רמא"ש)
360 ; 10

מדרש אבא גוריון
(מהדורת בובר)

א ו 319

מדרש פנים אחרים נו"ב
(מהדורת בובר)
ל א ; 319

מ פ ת ה ש מות

אברהם בר' נתן הירחי 171	אבא 291 199 198 187 186 160 132 43 42
אברמסון ש' 26 30 32 38 49 66 90 95	361 323 292
102 103 107 122 144 160 164 228 231	אבא בר אבא (אבוה דשמואל) 118 33
238 333 362	136 183 184—185 211 296 297
אדא 49	אבא בר איבו (ראה רב)
אדא בר אבא ראה אדא בר אהבה	אבא אריכא (ראה רב)
אדא בר אהבה 86 131 222 223 250 252	אבא בר זמינא (זבינא) 285
301 311	אבא בר יודן 117 184
אדא משוחאה 58 63 285	אבא בר כהנא 318 361
אדא סבולאה 129	אבא בר מרתא (אבא בר מניומי) 200—
אדא ציידא 153 276	201 206
אדי השליח 186	אבא בר תחליפא 299
אדריינוס (קיסר) 314 351	אבא דמן עכו 264—265 270
אוברמאייר (J. Obermeyer) 23 24 32	אבא חלקיה 303 341
44 53 79 91 95 126 140 141 151 152	אבא מר בריה דרב פפא 206
159 166 168 178 191 195 197 198 203	אבהו 100 199 215 227 241 264—265 269
223 232 235 239	270 279
אוגוסטוס (קיסר) 280	אבוה בר איהי 205
אויא 281	אבוה בריה דרב אחא בריה דרב איקא
אויסביוס 17	210
אולברייט (W. F. Albright) 25	אבוה דר' זירא 239 333
אומנסקי י' 174 272 313	אבוהב י' 201
אוסטן (H. H. von der Osten) 52	אביי 26 36 49 74 75 81 95 98 114 115
אופנהיים (A. L. Oppenheim) 64 224	123 124 129 134 140 148 160 163 164
אורבך א"א 283 313 314 327 329 332—	167 174 178 192 194 200 204 226 234
333 334—335 349 358 361	246 252 253 254 260 268 269 278 279
אושעיה (הושעיה) 26 164 183 299	282 283 290 301 302 304 310 311 323
אחא 95 179 184 282	324 325 342 346 359
אחא בר יוסף 279	אבימי בריה דר' אבהו 198
אחא בר עולא 248 300	אבין נגרא 193 285
אחא בריה דרב איקא 299	אבינא 166—167 263
אחא בריה דרבא 59 104 278 331	אבנריגוס (מלך כרך ספאסינוס) 185
אחאב בן קוליה 16	אברהם (אבינו) 172 356 357
אחאי גאון 46 199 209 246	אברהם בן דוד (הראב"ד) 32 76 137 179
אחדבוי בר אמי 278	218 310 315 335

מ פ ת ח ה ש מות

אלעזר בן שמוע 314	אחדבוי בר רב מתנה 262
אמי 117 147 265—266	אחי בן יאשיה 152 199 53
אמיאנוס מרקלינוס 32 33 81 93 319	אחמנים 18 39 142 365
אמימר 30 123 177 268 322 336	אחשורוש 111 112 227 319 320
אנטיוכוס (השלישי, מלך) 19 20	איבו 26 159 172 191
אסי 265 283 293	אידי (סרסיה דרב ששת) 329
אסף ש' 235	אידי בר אבין 49 101 193 247 263 299
אסרחדון 130	איילרס (W. Eilers) 317
אפולודורוס 17	אילפא (חילפה) 170 181—183 265
אפטוביצר א' 23 85 124 132 134 202	איסור גיורא 199 219 343
340 355 360 249	איסי בר היני 312
אפיון 17	איקא בריה דר' אמי 343
אפלבויים ש' 20	איש שלום (פרידמן) מ' 199
אפשטיין י"נ 29 38 41 45 60 66 95 102	אל-באראזי (N. K. Al-Barazi) 164
105 106 107 115 117 121 123 124 125	אלבק ח' 15 19 28 30 36 48 55 60 85
126 131 132 133 136 165 173 177 183	94 119 140 162 167 177 179 182
188 199 220 224 243 267 273 276 278	199 205 226 235 250 259 286 288 295
299 306 313 323 330 335 338 355 359	298 301 308 313 324 335 336 349 360
362	363—364
אקרויד (P. R. Ackroyd) 18	אלבק ש' 167 174 177 188 285
ארדשיר (הראשון) 52 57 355	אלגאזי ש' 90
ארתחששתא (הראשון, מלך) 17	אלון ג' 29 46 89 131 192 214 232 266
אשר בר' יחיאל (הרא"ש) 22 38 179 233	285 314 355 356
299	אלון מ' 329 334 335
אשי 43 48 57 58 61 74 76 79 84 87 92	אלטהיים (F. Altheim) 165 227
95 112 113—114 121 122 149 168 169	אליהו (הנביא) 31
170 174 177 203 210 216 249 278 281	אליהו בחור 220
283 299 307 322 330 331 332	אליעזר בן הורקנוס 46 73—74 218 340
אשר בר' יחיאל (הרא"ש) 90 114 153	342
157 218 223 228 229 291 323 333 337	אליעזר בן יואל הלוי (ראבי"ה) 23 70
357	85 119 124 126 133 141 147 164 170
בארון ש' 17 18 38 46 131 184 337 370	173 202 232 290 291 358 359
בודנהיימר ש' 186	אליעזר מהגרוניא 121
בולסרה (S. J. Bulsara) 64 82 120 138	אליקים 236 237
219 329 365—370	אלישיב (בי אלישיב) 60
בי ציתאי 335	אלישע 253 269 342
ביבי 54 252 325	אלכסנדר הגדול 25
ביבי בר אביי 42 59 60 95 101—102 325	אלכסנדרי (רבי) 298 356
ביכלר א' 19 49 131 137 359	אלעאי 246
ביקרמן (E. J. Bickermann) 92	אלעזר (בן הגליל טוחר ?) 185
בירוסוס 16 17	אלעזר (רבי) 36 37 38 55 161 218 282
בכר ז' 67 81 125 195 284 300 301 312	347
314 321	אלעזר בן חנניה בן חזקיה בן גרון 292
בלאך מ"א 45 220 351	אלעזר בן חרסום 342
בן אנטינוס 19	אלעזר בן עזריה 309 310 311—314 342
	351

מ פ ת ה ו ת

139 129 125 104 67 54 23	גינצבורג ל.	315	בן־דוד א'
207 189 184 176 173 163 157 156 153		300	בן זומא
318 314 302 297 294 290 278 247 228		301	בן־חיים ז'
360 355 348 345 328 319		347 345 320 282 36	בן סירא
155 131—130 (R. Ghirshman)	גירשמן	302	בן עזאי
366 186 158		367 (E. Benveniste)	בנבנישטי
220 219	גמדא	294	בני־נח
314—313 311	גמליאל, רבן (דיבנה)	85	בני עבר ימינא
287	גמליאל ברבי	279—278	בנימין (מנימין הרופא)
263 167—166 91 39	גניבא	137	בנימין רעיא
230 157 69 39	געצאוו נ"צ	361 315 131 73	בער י'
339 230 224 219 158—157 21	ג'קובס י"ל	302	בר הדיא
119 (Grünebaum)	גרינבוים	238 235	בר חמא
18	גרינץ י"מ	351 322 314 296 295—294 55	בר כוכבא
249—248 235 233 225 222 56	גרץ צ"ה	357	
343 272 257—254		93	בר ציתאי
76 70 67 32 31 28 26 19	גרשום רבנו	263	בר מר שמואל
150 144 137 127 119 114 111 97 93		143	בר קפרא
194 178 152		184	בראואר א'
		83 (J. P. Brown)	בראון
158 (N. C. Debevoise)	דבואס	(E. G. Browne)	בראוון
112	דוד (המלך)	162 138 128 81 80 63 29	ברור א"י
280	דומיטיאנוס (קיסר)	210	ברונא (רב)
199	דוסתאי בר' ינאי	228 165 (K. Brockelmann)	ברוקלמן
278 (S. Daiches)	דייכס	64 52 (CH. Bartholomae)	ברטולומי
186	דימי אחוה דרב ספרא	367 365	
338	דימי בר חנינא	320 243 141	ברילל א'
262	דימי בר יוסף	320 274 229 227 226 189	ברילל נ'
267 253 223 222 221	דימי	248 171 54 26	ברכיה
317 237	דניאל (איש חמודות)	144 140 95 79 33 (A. Berliner)	ברלינר
108	דניאל בר קטינא	312 235 232 198 152	
80 17	דריוש (השני, מלך)	312 172	ברנד י'
		72 (L. Brentano)	ברנטאנו
138 135 115 111 96 71 66 39	האי גאון	149	גאלריוס
362 338 276 224 198 194 184 173 145		363	גוטמן י"מ
230—229 227 (I. Hahn)	האן	213—212 197 131 89 69 65 47	גולאק א'
141	הבל	229 219 217	
—92 91 90 87 86 85 76 75 39 35	הונא	334 261 187 129 50—49	גויטיין ש"ד
129 124 121 119 115 110 98 97 93		210 43—42	גידל (גידול)
163 160 149 147 134—133 132—131		59 51	גידול בר מנימין
268 259 230 210 200 193 174 172 166		144 143 49 38 22 (B. Geiger)	גייגר
336 329 324 303 289 278—277		250 230 228 226 224 178 175 165	
236 130	הונא בר ביזנא	147 146	
91 84	הונא בר חיון	370 359 331	גילת י"ד
84	הונא בר חלוון	142 128 115 68 52 (W. Geiger)	גייגר

מפתח השמות

זבדא 122	הונא בריה דרב יהושע 33 41 102 195—
זבולון (שבט) 37	196 220 260 299 319 358
זביד 22 75 121 162 262 288	הונא בריה (דרב) נתן 160 325
זבידא 121—122	הונא בר סחורה 305
זבכסיס (איסטראטיגוס) 19	הופמן ד"צ 19 25 208 272 274
זוטרא (מר) 49 118 177 249 263 322 332	הופמן (G. Hoffmann) 51 83
336	הוראציוס 36
זוטרא בר טוביה 262	הורדוס 22
זולאי מ' 171	הורביץ ש' 24 25 80 112 124 128 164
זילבר מ' 204 206	הייכלהיים (F. M. Heichelheim) 23 24
זירא (זעירא) 33 42—43 124 138 139	62 65 84 89 92 126 142 158 162 217
358 302 278	339 219
זכאי 93 160 167 275	היימאן א"מ 29 34 43 98 105 108 112
זר-כבוד מ' 15 18 80 81 89 138 148 150	129 130 148 160 162 167 168 177 187
זרבבל 17	190 198 216 218 232 234 238 249 250
	259 285 293 300 322 324 325 332 334
חביבא 134	363—362 336 335
חובה (חיבה, אשת רב הונא) 131—132	היינמן (J. Heinemann) 171
חומא (אשת אביי) 323	היינמן י' 135
חושיאל רבנו 202	הילפרכט (H. V. Hilprecht) 18 80
חזקיה (מלך יהודה) 143 248 306	הירודוט 24 94 145 153 162 191 224 317
חזקיה (בנו של ר' חייא) 21 355	319 321
חייא 122 163 179 186 191 205 218 300	הירשברג ח"ז 20 338
319 321 354 355	הלבני ד' 188
חייא בר אבא 293 300 305	הלל, בית הלל 73 263 341
חייא בר אבין 166 193 305 346	המנונא 124 235—234 238 259 347 348
חייא בר אדא 324	הר (M. D. Herr) 214
חייא בר אמי 330	הרוזני (F. Hrozny) 173
חייא בר אשי 150 151 192	הרכבי א"א 87
חייא בריה דר' יצחק 169 176	הרצפלד (E. E. Herzfeld) 126
חייא בר רב 145 289	הרצפלד (L. Herzfeld) 158—159
חלבו 99	הרשברג א"ש 175 186 187
חלקיה בר טובי 59 70	
חמא 176 205 212 225 226 227	ואהראם (=באהראם, מלך פרס) 53 146
חמא בר עוקבא 187	274
ח'מורבי 30 63 81 115 118 125 191 193	ואליס (G. Wallis) 80 81
חנא בר חגילאי 34 259	ווייס א"ה 72 132 343
חנא פתוראה 218	וידנגרן (G. Widengren) 22 146 227
חנין 37 54 223	229 230 233 234 238 241 274 275 319
חנין בר אבא 67	334 344 367
חנינא בן אלעזר 104	ויינברג (M. Weinberg) 228 231
חנינא בר חמא 234	וייסברג (D. B. Weisberg) 370
חנינא בר פפא 108 280 321	וילוקס (W. Willocks) 24
חנינא בר שילת 143	ויקאנדר (S. Wikander) 259 344
חנינה (חנינא) 94 103 172 284 325	וסט (E. W. West) 175 210
חנינא בן דוסא 341	ורבלובסקי (R. J. Z. Werblowsky) 282

מ פ ת ח ו ת

יהודה אחוה דרב סלא חסידא 244 86	חנינא מסורא 174
יהודה בן בתירא 313 294 218 185	חגינה בר סיסי 286
יהודה בן דמא 294	חנן בר רבא 146
יהודה בן תימא 294	חנן דציפורין 37
יהודה בר אבא 29	חנן חייטא 285
יהודה הברצלוני 291 89	חננאל (רב) 114
יהודה הינדואה 332	חננאל (רבנו, הר"ח) 71 42 32 31 29 22
יהונתן הכוהן מלוניל 135 84 77 70 30	121 120 109 103 99 97 95 93 90 78 77
336 315 237 228	150 146 144 138 137 136 134 129 123
יהוסף אשכנזי 361	193 174 172 171 170 165 164 153 152
יהושע בן גמלא 266	237 228 227 217 215 209 208 203 197
יהושע בן לוי 300 293 260 192	349 332 328 311 305 253 241
יהושע בן גון 60 59	חנני בן מנחם 148
יהושע (בן חנניה) 313 284 267 140 73	חנניה (סוחר) 185
357 352 351	חנניה בן עזור 16
יהושע בן קרחה 290	חסדא 111 101 91 84—83 82 68 35 34
יהושע אבן שועיב 54	175 174 166 149 146 140 139 119 115
יהושע בריה דרב אידי 299	—259 249 247 245 201 193 191 187 178
יואל (J. Joel) 235	303 302 287 286 278—277 263 261 260
יודלביץ מ"ד 327 323 321 285 284 71	359 347 343 330 324 311 307
יוחנא בריה דרב חנא בר אדא 299	
יוחנן 160 146 143 122 120 75 71 63 55	טארן (W. W. Tarn) 126
236 218 213 204 196 188 187 183—181	טבי (=טבות) 195 194 144
286 284 279 267 264 253 243 242 238	טבלא 252 247
355 354 353 349 318 312 311 306 293	טובי בר רב מתנה 359 262
370 360 359 357 356	טוביא 263—262
יוחנן בן זכאי 357 356 249 160	טלגדי (S. Telegdi) 335
יוחנן בן נדבאי 143	טפזולי (A. Tafazolli) 347
יוחנן בן נורי 192—191	טרפון 351 342 191
יוחנן חקוקאה 21	
יוחנן מגוש חלב 192	יאסטרוב (M. Jastrow) 103 54 50 40
יוליאנוס קיסר 35	274 228 222 173 170 153 135 122 117
יום־טוב ׳ן אשבילי (הריטב"א) 107 97	315 291
312 291 229 206 180 179 136 121 109	יאשיה (רבי) 183 182
יונדב בן רכב 314	יהודה (בר יחזקאל) 44 34 31 28 27 22
יונה 322 248 238	90 88 85 80 79 76 70 65 63 60 59 58
יונה ׳ן ג'נאח 117	139 138 132—131 129 127 125 115 109
יונתן בן עוזיאל 263	231 205 204 194 174 167 160 157 143
יוסט (J. M. Jost) 356 273—272 149	290 287 251 250 242 241 240 236 232
יוסטי (F. Justi) 319	358 349—348 346 345 325 311
יוסי (תנא) 348 315 218 117 26	יהודה (בנו של ר' חייא) 355 21
יוסי בן דרמסקית 351	יהודה (בן אלעאי) 322 311 294 55
יוסי בר יהודה 298	יהודה (הנשיא) 202—201 182 170 151
יוסי בר כיפר 199	331 316 300 298 292 287 275 273 263
יוסי הגלילי 314	353—352 343
יוסי החורם 145	יהודה (נשיאה) 299 248 242

מ פ ת ח ה ש מ ו ת

281 287 308 319 348 356	יֹסֵי מַעֲוִיָּה 248
כהנא י"ז 276	יֹסֵף 44 59 87 88 89 90 92 102 104 109
כוסרו (מלך פרס) 64 165 227 317	110—111 115 123 124 125 140 164 174
כורש 17	187 188 194 234 245 247 252 253 269
כלץ י' 183 254 275	285 285—293 305 318 322 324 329 334
	359
כריסטנסן (A. Christensen) 51 53 158	יֹסֵף ו' מִיגָאשׁ 40 205 222
159 185 227 258 270 288 366	יֹסֵף בן מתתיהו 16 17 22 185 192 214
כשר, מ"מ 106 117	280 321
	יֹסֵף בר חמא 198 199 201 328
לאופר (B. Laufer) 25 84 319	יֹסֵף בריה דרב מנשיא מדויל 324
לבן הארמי 128	יֹסֵף מוקיר שבי 153 210
לוי (רבי) 25 319 320 337 354	יֹסֵף נחמיאש 83 139 267 287 314 336
הלוי א"א 266	361
הלוי י"א 71 72 132 355 356 359	יִיבא סבא 143
לוי (J. Levy) 49 50 54 117 122 135	יִימר 247
137 153 274 315 320	יִימר בר חשו 196
לוי בר סיסין 142	יכניה (מלך יהודה) 16 132 133
לוי (בריה דרב הונא בר חייא) 122	ילון ח' 45 95
לוינגר א' 276	ינאי 248 275
לוינגר ד"ש 214	ינוקא מר (בריה דרב חסדא) 177
ליהמן (C. F. Lehman-Haupt) 17	יעבץ ו' 185 233 255 284 343
לויזון (L. Lewysohn) 117 144 147	יעקב בר אבא 321
ליבוביץ י' 272	יצחק (אבינו) 288
ליברמן ש' 27 29 33 34 38 45 49 50 54	יצחק (רבי) 46 178 179 223 237 238 342
59 60 73 79 89 94 104 108 117 122 124	יצחק אלפסי (הרי"ף) 45 71 85 120 152
125 130 131 135 157 163 173 174 185	194 233 246 285 337
187 189 211 214 217 222 223 224 227	יצחק בר אמי 35
232 243 245 246 248 249 256 265 266	יצחק בר ביסנא 54
267 276—277 279 280—281 285 288 290	יצחק בר יוסף 198 209
300 301 302 305 306 312 313 315 322	יצחק בר שמואל בר מרתא 250 280
323 324 326 329 334 349 351 357 359	יצחק בריה דרב משרשיא 299
370	יצחק דהבן 330
ליוור י' 16	יצחק נפחא 42—43
לויזן ב"מ 35 38 67 72 84 120 135 163	ירמיה 37 349
164 178 184 195 262 276 348 352	ירמיה בר אבא 29 122 349
למבטון (Ann. K. S. Lambton) 57	ירמיה בן אלעזר 345
לעף (I. Löw) 29 84 89 91 94 95 96	ישמעאל (רבי) 157 207 282 294 342
97 103 172 187 326	ישמעאל בר' יוסי 263 292 302 352—353
לעף (L. Löw) 40	360
	כהן (B. Cohen) 89 328 329 355—356
מאיר (רבי) 102 246	360
מאיר (J. Mayer) 272	כהן מ' 117
מאיר הלוי אבולעפיה (הרמ"ה) 22 36 75	כהנא 44 48 56 65 87 124 167 168 176
228 78	189 190 193 203 208 211 220 247 279
מאן י' 45 49 66 186 241 276 338 345	

מפתחות

מתיא בן חרש 182 183	מאסון (K. Mason) 128
מתנה 95	מונא 298
מתתיה (גאון) 331	מוספיא בנימין 254 291
נבונאיד 80 89	מורשו 17—18 80 81 96 120 129 138 148
נבוכדנאצר 16 317	מזדק 365
נוולא 48	מיינצר (M. Mainzer) 145
נויבואר (A. Neubauer) 140	מייר (S. Meyer) 145 284—285
נחום איש גמזו 183	מיללער י' 72
נחמיה (אחיו של ראש הגולה) 186	מימון י"ל הכהן 45
נחמיה (רבי) 295—296	מירשאה (אחיו של שפור הראשון) 111
נחמיה איש שיחין 295	מלכי־צדק 318
נחמיה בן חכליה 15 320—321	מלמד י"א 42 143
נחמיה בר יוסף 323	מנחם בר' שלמה (המאירי) 28 29 32 35
נחמן 31 32 33 34 39 50 60 77 85 90 91	115 97 86 79 78 77 76 75 70 63 47 42 37
184 179 174 167 161 149 147 140 128	141 138 137 134 133 126 124 122 118
321 312 308 300 287 262 251 205 196	229 214 211 203 175 164 157 151 144
337 336 330—328 326 324	315 311 310 307 305 302 292 269 245
נחמן בר ביזנא 238	359 358 356 343 335 334 331
נחמן בר יצחק 32 186 220 231 232 236	מני (מאני) 111 146 274 367
245 241	מניומי ראה בנימין הרופא
נחמן בר כהנא 267	מנימין גר המצרי 278
נחמן בר פפא 108	מנשיא בר גדא 121
נחמן בר רב חסדא 231 232 236 241	מסעודי 53
נחשון גאון 241	מר בר אמימר 216
נטרונאי גאון 184 232 355	מר בר רב אשי 150 360
ניוזנר (J. Neusner) 21 22 72 186 187	מר בריה דרב אחא בריה דרבא 119
233 255 272 273 328	מר בריה דרבינא 68
ניומן (J. Newman) 21 62 73 89 144	מרגליות מ' 72 179 345 356
328 242 238 233 230 228 208 181	מרגליות ר' 184 219 304 362
ניקולאוס (מדמשק) 280	מרגלית ד' 272 273 276
נלדקה (Th. Nöldeke) 53 57 149 230	מרי בר איסק 112 335
317	מרי בר איסר 343
נסים גאון 61 181 201—202 231 333	מר בר מר 269
נסים בר' ראובן גירונדי (הר"ן) 76 88	מרי בר רב חסדא 91 166 330
102 114 145 173 211 233 291 294	מרי בר רחל 134 211
נרשה (מלך פרס) 149	מריון בריה דרבין 119
נתן בר אבא 215	מרימר 118 177
נתן בר אסיא 274	מרמרשטיין א' 231
נתן הבבלי 270	מרתא בת בייתוס 324
סאכו (E. Sachau) 77 138 219 337	משה בן מימון (הרמב"ם) 23 47 70 84
סאלונן (A. Salonen) 150 224	266 257 245 133—132 123 122 119 118
סאסאן 20 22 39 64 105 131	364 360 358 351 340 335 287 276
סגל (J. B. Segal) 81 186 274	משה בן נחמן (הרמב"ן) 88 90 109 179
סגל מ"צ 36	333 294 276 247 246
	משרשיא 91
	משרשיא בר חילקאי 176

מ פ ת ח ה ש מ ו ת

- סטראבו 101 24
 סולוביצ'יק י"ד 349
 סיריליאן ש' 54
 סלבקוס ניקאטור 192
 סמירמיס 111
 סנחריב 295 130
 סעדיה (גאון) 235 115 97 68 34 29
 סעורים (סעורם) 336—335
 ספולר (B. Spuler) 273 270 186 158
 366
 ספרא 299 263 227 199—198
 ספרא בריה דרב ייבא 40
 ספראי ש' 363 360 356
 עולא 311 238 235—234 176 172 95 34 23
 321
 עולא בר ישמעאל 302 298
 עוקבא מר 336 322 275 268 166 137
 עזרא 16
 עיליש 215 213
 עמרם גאון 170
 עמרם חסידא 262
 ענן 268 91 65
 ענן (קראי) 356
 ענת 325
 עקיבא 309 292 282 220 218 204 137 46
 361
 פאגליארו (A. Pagliaro) 329
 פוגלמן מ' 321 214
 פולאניי (K. Polanyi) 224
 פוליביוס 69
 פוליהיסטור אלכסנדר 17
 פונק (S. Funk) 133 72 69 62 50 34 21
 272 255 242 228 225 208 181 173 145
 308 305
 פופ (A. V. Pope) 92
 פטאי ר' 63
 פטה (M. K. Fateh) 61
 פיגולבסקיה (N. Pigulevskaja) 259 186
 פיורקא א"מ 172
 פיזר (F. E. Peiser) 80
 פילון האלכסנדרוני 19
 פיניליש צ"מ 141
 פינקלשרר (H. Finkelscherer) 370
 פיק (H. Pick) 269 243 152
 פישר (W. B. Fischer) 128
 פלאקוס 19
 פלוטארך 101
 פלוסר ד' 282
 פליניוס הזקן 24
 פליקס י' 88 82 77 72 70 65 58 35 25
 360 188 137 125 119 117
 פלק ז. 370
 פנחס 100
 פנחס איש חבתה 266
 פנחס בן יאיר 342—341
 פנחס בר חמא 345
 פנחס בריה דר' חסדא 330 166
 פסלר (S. Fessler) 272
 פאפי יונאה 261
 פפא 96 87 85 67 56 47 43 42 41 34 33 26
 174 173 165 153 129 128 124 117 102 97
 198 197 196—195 179 178 177 176
 254 247 243 227 206 205 203 202—201
 333 324 322 321 307 299 290 261 260
 347 339 334
 פפא בר אבא 334—333 324 303 290 145
 336
 פפא בר נצר 354 244
 פפא בריה דרב אחא בר אדא 301—300
 פפי 238 235 203 194 102
 פקח בן רמליה 306 143
 פרנקל, ז 273 265 248 182 171 134 124
 360 314 296 295 276
 פרויס (J. Preuss) 194 162 153 150 119
 318 316 301 289 280 279 275 273 272
 349 326
 פריי (R. N. Frye) 69 58 57 39 18
 365 334 317—316 234 227 131—130
 פריימן (A. Freiman) 52
 פרעה 234
 פרץ (רבנו) 211 121 79
 פרקוי בן באבוי 349 348
 צדוק (רבי) 341
 צדקיהו בן מעשיה 16
 צורי י"ש 227 208 130 115
 צייטלין ש"ז (S. Zeitlin) 340 327
 צמח גאון 220
 צמח בר פלטוי גאון 355 49
 צ'ריקובר א' 241 230 229 20

מפתחות

201 206 210 211 213 215 223 232 233—	קאופמן ש"א 173 242
234 236 238 240 241 245 250 251 260	קאסוטו מ"ד 325
263 264 268 270 278 279 291 292 296—	קארסט (J. Karst) 64 118
297 299 300 301 302 303 304 306 307	קוהלר (J. Kohler) 80
311 313 318 321 322 323 328 329 333	קוטשר י' 243
334 336—337 340 343 358	קויפמן י' 154
רבא בר רב חנן 87 102 148	קוק ה' 273
רבא בר מחסיא 247	קוק ש"ח 166
רבא בר רב שבא 168	קילמר (A. D. Kilmer) 51
רבא מברניש 79 170	קין 141
רבא בר שרשום 203	קליי (A. T. Clay) 18 80 120 129 150
רבה 34 70 78 85 96 97 104 115 145 192	קליין ש' 81 285
200 201 210 238 239 240 260 269 323	קלימה (O. Klíma) 23 39 64 186 258
340 346 358	319 344 366
רבה בר אבוא 85 126 262	קמינקא א' 348
רבה בר חנה 354	קראכמאל י"א 269
רבה בר בר חנה 38 39 102 166 205 311	קרויס ש' 21 26 29 33 34 39 50 62 72
רבה בר נחמן 113 299	76 100 107 123 126 144 150 151 153
רבה בר רב הונא 112—113 114 160 277	156—157 158 172 173 175 181 184 186
289 299 305 311 324	187 189 191 224 225 228 229 230 231
רבה בר (רב) שילא 30 108 109	232 238 242 243 273 274 279 280 305
רבין 281	307 315 316 327
רבין בר חיננא 338	קרילינג (C. H. Kraeling) 92 117 278
רבין בר רב נחמן 27 60 88	קרנא 165 268
רבין סבא 143	קרנא 165
רבינא 30 40 41 44 58 68 90 95 101 103	קשישא מר (בריה דרב חסדא) 177
109 125 134 141 168 169 170 194 198	
203—204 207 208 251 310 311 331	ראמסיי (W. M. Ramsay) 223
רבינא זוטי 168	ראפופורט ש"י 71 104 131 141 151 197
רבינוביץ ז"ו 32 76 144 167 188 298 325	202 235 274
325	רב 25 26 28 29 31 32 33 35 38 39 42
רבינוביץ י"י 18	44 47 56 60 61 63 68 76 79 91 95 96
רבינוביץ ש"פ 50 222 225 232 248—249	99 100 102 103 105 106 111 115
254—255 343	118 122 123 125 129 130 131—132
רוזנטאל א"ש 38 39 226	133—134 137 142 143 147 150 151 153
רוטשילד (Rotschild) 119	159 160 161 163 165 166 171 172 174
רוניא 40 103	176 179 180 183 184 186 188 190 191
רוסטופצ'ף (M. Rostovtzeff) 25 84	192 205 215 218 234 247 248 259 262
219 227 229	263 269 283 287 289 290 294 296 305
רוסל (J. C. Russel) 80	308 310 311 312 329 345 346 347 348—
רות 224	349 354
רחבה 211	רבא 33 34 35 36 38 41 45 67 70 71 72 73
רטנר ד"ב 54 215 285 345	75 76 79 81 85 96 97 99 109 110 115
ריינס ח"ז 215 266 284	126 130 134 137 138 141 142 144 145
רייפמאן י' 358	146 147 148 149 151 152 153 163 165
ריפקה (J. Rypka) 64 120	166 167 177 178 183 193 195 196 199

מ פ ת ח ה ש מ ו ת

שמואל בר ביסנא (ביזנא) 179—180	רמי בר חמא 179 252
שמואל בר' גמע 189 197 232 238	רמי בר יחזקאל 178
שמואל בר זוטרא 194 195	רמי בר תמרי (רמי בר דיקולי) 105 308
שמואל בר רב יהודה 285 332	רפרם בר פפא 110 307
שמואל בר' מאיר (רשב"ם) 40 47 56 67	
79 126 170 172 177 178 183 199 202	שאול (המלך) 264
203 226 283 294 322	שבא בר חייא 167—168
שמואל בר נחמני 37	שבתאי בר מרינוס 215
שמואל בר שילת 106—107	שורק י' 355
שמואל מסנות 185 236 317 320 355	שטארק (M. Stark) 319
שמואל מר 149	שטיין (E. Stein) 50
שמעון בן אלעזר 297	שטיין מ' 19
שמעון בן אסיני 352	שטיין (S. Stein) 252
שמעון בן גמליאל 94 102 187 314	שטראק (H. L. Strack) 272 284
שמעון בן לקיש 36 55 112—113 136 211	שידר (H. H. Schaefer) 53
214 242 260 349 357 359 360	שיזבי 148 193
שמעון בן שטח 341	שיכחת בריה דר' חנינא 103
שמעון בר אבא (בא=ווא) 215	שילא משלנייא 113
שמעון בר יוחאי 73 204 295 342 349	שימי בר אשי 281
351 352	שירר (D. E. Schürer) 22
שמעון בר צמח דוראן 31 195 197 231	שישא בריה דר' אידי 102
250 265 266 294 336 361	שכטר (S. Schechter)
שמעון חסידא 236 238	שליט א' 17 20 22 347
שמעיה (חבירו של אבטליון) 287	שלמה (המלך) 189 296
שמעיה (רב) 254	שלמה בן אדרת (הרשב"א) 84 109 246
שמעיהו הגחלמי 16	333 250
שמשון (בן מנוח) 269	שלמה בן היתום 68 76 93 96 103 111
שפור (הראשון) 57 111 308	114 119 127 151 152—153 174 175 194
שפור (השני) 46 51 53 77 83 238 308	203 276 325
שפרבר ד' 15 24 37 38 46 171 228 308—	שמאי (בית שמאי) 73 292
309 339	שמואל (הרמתי) 253 269 342
שקד ש' 142	שמואל 30 32 60 65 67 74 75 82 83—84
שרביא 164	85 88 89 92 93 97 100 109 111 118 122
שרה (אמנו) 357	124 135 142 143 144 148 150 161 163
שרירא גאון 39 57 113 123 125 133 147	171 172 174 198 205 207 208 209 230
163 167 173 175 184 226 234 259 260	248 252 253 259 264 268 272 273—275
265 275 331	278 281 283 284 287 290 294 321 329
ששת 124 127 164 169 329 333 337	331 337 339 340 344 346 347 348 349
ששת (שישא) בריה דר' אידי 175 206 285	353 354 358
	שמואל אליעזר הלוי (מהרש"א) 30 238
תודוס איש רומי 214	305 293
תיאופרסטוס 125	שמואל בן חפני 49 199
תנחום בר חייה 297	שמואל (רב) 299
תנחומא 99	שמואל בר אבא 197
	שמואל בר אחא 197

מפתח המקומות

בי-בארי 152	אדסה 81
בי-חוזאי 197—198	איספאהאן (=יהודיה) 186
בי-כותאי 330	אירן 128 115 64
בי-לפט 198	אמאוס 311
בי-מיכסי 207 329	אנטיוכיה 192 117
בי-ציניתא 95	אפגניסתן 184
בי-קיפי (בי-קופאי) 169	אפריקה הצפונית 20
בירתא דסטיא 151	אקרא דהגרוניא 23
בית-אל 73	אקרא דשנוותא 203 169
בית-שאן 188	ארבל 188 138 77
בליח (נהר) 330	ארטיבנא 95
בקעת ירדן 73	ארמניה 162 56 33
ברניש 79	ארץ ישראל 36 32 31 30 28 27 26 25 24 23
	37 38 39 43 46 49 50 53 55 56 61 62 63
גוש חלב 192	69 70 72 74 76 77 79 82 85 88 89 91 97
גליל (העליון והתחתון) 73 142 281 285	99 103 104 106 107 108 111 115 116 117
286	119 122 132 141 142 143 147 148 152
	153 154 156 163 164 170 173 177 179
דהבן 330	182 184 186 187 188 191 192 199 201
דורא אברופוס 92 278	213 214 215 218 231 235 242 244 245
דורא דרעותא 88 44	247 254 255 263 264 265 273 275 279
דמשק 215 128	281 284 287 288 289 290 291 292 293
דרומא (ראה לוד)	294 295 296 297 298 299 300 301 302
דרוקת (דיוקרת) 231—232	305 306 307 308 309 311 312 313 314
דן 185	315 316 322 325 331 332 337 338 342
	343 349 351 352 353 355 356 357 360
הגרוניא 299 121	361 369
הדייב 138	אשור 111
הודו 81	אשנונה 117
הומניא 92	
הוצל 245 53	באר-שבע 185
	בבל (העיר) 22—23 91 95
וולשפט 168	בגדד 128 117 81 63
	בטנה 81
חברון 79	בי-ארדשיר 178 126
חוזיסטאן 197	

מ פ ת ח ה מ ק ו מ ו ת

נהר אבא 187—188 191	חולת אנטיוכיא 117
נהר בירן 153	חידקל 15 23 25 29 33 44 62 63 66 91
נהר מלכא 33 109 148 152 195	109 126 140 141 148 149 150 151
נהרדעא 23 32 33 83 92 109 128 135	159 168
136 159 165 177 198 199 216 221 223	חירה 235
226 244 250 251 268 273 274 287 355	חרן 330
נהרפניא 91 166—167 235 263	חרתא דארגין 235
נילוס 27 33	
נינוה 126 178	טבריה 38 147 182 204 218 242 265 280
ניפור 15 17 18	290 300 320
נציבין 185 218	טורוס (הרים) 29
נרש 124 175 178 197	
	יבנה 249 314
סורא 32 34 39 82 91 92 93 110 113 115	יהודה 16 62 142 296 314 359
125 130 166 174 191 303 304	יוון 224
סוריה 20 25 132 192 330 351 359	ירדן 103
סיכרא 168	ירושלים 224 232 248 282 295 305 320
סין 81 158 180	יריחו 73
סלבקיה 51 126	
ספאסינוס 185	כבר (נהר) 15
	כלח 126 178
עילם 100	כפר שחליים 149
עין-גדי 72—73	כפרי 92 191
עיראק 82 124 162 164	
עכו 265—266 298	לוד (לודקיא) 19 292
עמון 351	לוד (העיר) 74 300
ערב, חצי-האי 20 355	
	מברכתא 141 209
פומבדיתא 58 70 92 95 105 124 130 134	מדי 68—69 172 173 184 185
140 152 159 191 223 226 238 250 251	מואב 351
287 304 308	מוצא 241
פום נהרא 92 168 235 308	מחוזא 46 70 76 91 92 107 109 123 125
פריגיה 19 223	126 141 148 166 168 178 199 201 215
פרס 69 130 131 158 185 197 224 231	216 221 251 264 279 323 336 344 367
258 316 318 319 321 354 369	מיישא 157
פרת 15 19 24 25 29 31 32 33 62 63 66	מישן 111 156 157
92 109 140 141 150 152 159 244 326	ממלא 102
פרתיה 126	מסופוטמיה 19 20 35 51 80 81 149 224
	273 319 330
צור 20 37	מעון (מעוניא) 248
צינתא (בי-ציניתא) 95	מצדה 72
ציפורי 286	מצרים 20 24 27 33 37 62 132 141 153
ציקוניא 140	230 241 351
	מרגואן (מרגזאן) 180
קבריא 33	מתא מחסיא 32 79 82 91 92 115 125 126
קורדיסטאן 29 115 138	166 168 303 304 307 311

מ פ ת ה ו ת

שושן	84	77	קטסיפון	344	126
שיחין	295	קיסריה	264	199	100
שילגיא	113	קיסריה פיליפוס	192	קיריני	20
שכנציב	202	רומא (רומי)	214	188	77
שנער	357	352	215	191	131
תדמור	355	354	רומה (בגליל התחתון)	285	
תואך	298	197	195	רסן	178
תויי, טווי (נהר)	33	תלמסאן	338		

מפתח העניינים

אבא, ר' יערות	אור, ר' אש
אבידה 208 (של גוי)	אורבאניזציה, ר' עיור
אבנים	אורז, ר' גידולי שדה
מחסורן בבבל 99—100	אורחים, ר' הארחה
אבנים טובות, ר' שולחני	אושפיזיכנא, ר' הארחה
אברים	אחמנים 18
של בהמות מתות השימוש בהם	אטד 111
של עז 140	אטוני דכיתנא 189
של כבש 140	אטליז 135
אגירה	אילן, ר' עצים
של מים 53	אימון, ר' גם הפקדה
אגמא 26 68 115 127 128	הדדי בין בעלי בתים לת"ח 211
מרריתא דאגמא 128	הדדי בין סוחרים ת"ח 198—201
סימונא דאגמא 128	היהודים בשלטונות 62 154
קורמי דאגמא 128	השלטונות ביהודים 19—20
תרנגולא דאגמא 128	(במלכות סלבקיה) 154
תרנגולתא דאגמא 128	איחסון, ר' גם אוצרות ותבואה 77
אגנא דקירא 206	אייר, ר' חדשי השנה
אדם הראשון 260 294	אימפריה
אדמה, ר' קרקעות	סלבקית 20 126 229
אוהרי, ר' רשת	פרסית 20 34 51 52 53 56 81
אווסטה 51 68 115 147 317	126 158 197 227 229 237 241
אווזים, ר' עופות	329 337 343
אוטונומיה 155 244	פרתית 20 99 126 185 355
אוכלוסיה	רומית 34 62 141 158 224 297
היהודית בבבל, מספרה 22—23	איספלניתא, ר' תרופות
הכללית 51 (במסופוטמיה)	איצא, איצצתא 176
126 (במחוזא)	איצטגננות, ר' אסטרולוגיה
אומנות 37 73 157	איראנים 316
אומצא 149 153	אכסניא, ר' הארחה
אוצרות	אכר, אכרים ועובדי אדמה 19 20 22 25
יין 164 165 177 330	34 35 36 37 38 42 51 53 59 69
עצים 330	71 74 76 117 119 132 141 154—
שיכר 177	155 178 190 206 229 269 282
תבואה 26 127	350 361

מ פ ת ח ו ת

158 ארמנים	22 דרב זביד
ארעא דרבנן, ר' רבנן	וצמדו 22
אשכול, אשכולות	ריפתא איכריתא 22
ענבים 92 85 81 74	אלול, ר' חדשי השנה
תמרים 105 103 97 96 74	אמברא דחמרא, ר' יין
אשלא, ר' חבלים	אמגוש, ר' כוהני דת
אשראי 311 210 209 204 203 202 198 191	אמידים, ר' עושר
את, ר' מעדר	אמנה, ר' שטרות
אתון, ר' חמורים	אמסחתא 135
	אנאטומיה 281 277
באגא 107 38	אנגריא, ר' מסים
בארות 230 68 66 30	אניות, ר' ספינות
בי־גרגותא 67	אנשים
ריש גרגותא 67	אנשי מעמד 28
בדותא, ברותא 90	אנשי משמר 28
בהמה דקה, ר' צאן	אסטרולוגיה 275—274
בהמות, ר' גם בקר וצאן 52 46 36 17	אסיא, ר' רופאים
127 125 124 121—116 110 106	אסיף, ר' גם עונות חקלאיות 80 77 73 70
246—245 230 229 138 136 134	אסטרונומיה 317 275—274 272
311 283	אסינתא 173
חריש 121—116 106 17	אספסת, ר' גם שחת 127 102
משא 162 17	אסקיזים 349—348 344 316—313
בוכנא, ר' אסינתא	אנטיאסקיזים 349 316 314
בולרא, ר' מסים	אסקריא דספינתא 182—181
בוסתנים 112—106	אסתירא, ר' כסף (סלעים)
בורגנין 29	אפיטרופוס 122
בזיונא, ר' פקידים	אפיקורוס 334
בי־אבידן 225 95	אפולוגיה (אפולוגטיקה) 72 21
בי־אסיא, ר' רופאים	אפסר 134 124
בי־באני, ר' בית מרחץ	אקלים 161 134 96 94 81 25
בי־ברוך 250—249	חום 128 124 96 94 86 67 25 24
בי־גרגותא, ר' בארות	148 133
בי־הילולא 348	יובש 130 128 124 91 30
בי־חמרא 321	לחות 91
בי־יאורי, ר' נהר	קור 133 128 25
בי־מטבחיא 250—249	שרב 133 128 81 40 34
בי־מעצרתא, ר' יקב	ארבא, ר' ספינות
בי־נורא 233 114	ארדלייא, ערדלייא 313
בי־נשיאה 122	ארויסא, ר' שרשרת
בי־סודנא 172	אריסטוקרטיה, ר' מעמד־חברתי
בי־שקיא, ר' נהר	אריסים וחוכרים 65 61 60 42 34 22 21
ביברים, ר' דגים	66 69 74 75—76 77—78 79 80 82 83—
ביכורים 79 78	146 122 118 115 112 111 109 103 86 84
ביניתא דבי כרבא, ר' דגים	204 206 260 330 339
ביצורים, ר' חומות	אריתא דדלאי, ר' נהר
בית אב 357 356	ארכיון של בית מורשו 17

מ פ ת ח ה ע נ י י נ י ם

בריכות, ר' דגים	357 356 בית־אם
ברכה, ברכות 28 61 100—101 171 253	בית־בד, ר' גתות
349 321 318 299	בית־דין 315 296 284 283 198 155 103 48
ברכת המזון 343 61	324
הטוב והמטיב 33	אב 329 314—313
ברכת חכם הרזים 23	בית־הגרנות, ר' גורן
על הפת 166 137	בית־וועד 351 55
שהשמחה במעונו 173	בית־כנסת 295 58
בשר 290—289 251—249 247—245 153 35	בית־מדרש 340 305 266 265 216 90 70
(מחירו) 315 301	בית־מלך 229
בקר 295—290 247 130 127	בית־מקדש 314 313 305 266 28 16
317 316 300 296	בית־מרחץ 324 322 283 164
טבהק 306—305	בית־ספר 295
עגלה משולשת 299 294—293	בית־עלי 102
עופות 313 305 300 147 143	בית שני 342 341 305 85 36 20 19
צאן 316 300 140 134 130	בכורות
צבי 305	אדם 211—210
תאוה 312 310—309	בהמה 249 124 19
גאון, גאונים 71 67 65 60 49 48 45 29	בכרה, ר' גמלים
115 102 97 94 93 84 80 77 75 74 72	בלו, ר' מסים
165 163 157 153 148 147 139 125 121	בן־טובים 27
263 243 242 241 235 202—201 183 174	עני 314 297—295
358 340 334 332 331 329 318 294 276	בן כפר 98 36
גביה, ר' מסים	בן סורר ומורה, ר' זולל וסובא
גדוד, גדור 104 101 96	בני־חילא, ר' צבא
גדרות, ראה גם צאן 182—181	בני־עיר, ר' עיור — עיר
של גינות 111 107	בעל־אכסניא, ר' הארחה
של חצרות 287 111	בעל־הכיס, ר' עיסקא
של שדות 61	בעל־זרוע 39 37 36
גודרות 136	בצורת 35—30
גוהרקא 336—335	מכת 34 31 30
גוזאי, ר' משרתים	רעב 31
גוזל, ר' עופות	בצל, ר' ירקות
גוי, גויים 118 109 93 91 84 65 <u>62</u> <u>61</u> 39	בציר, ר' גם עונות חקלאיות 79 73 70
330 289 222 200 178 169 122 119	120 93 86 85
334 332	בקר, פרים ופרות 124 121—116 101 17
יחסי מסחר עם 76 65 62 61 44 39	318 317 210 142 128
211—207 202—201 167 141 114 101	גידול 131—116
גולה 351 273 163 154 132 62 32 31 28	פיטום 122 121
353 352	רעייה 130—124
גולים 356 352 22 20	צמד (גמלא דתורא) 119
מיהודה, עיסוקיהם 18—15	רפת 164 127
עשרת השבטים 22 18	בקרים (תורי) 121—120
גולפי, ר' יין	בר־מיצרא, ר' גם מיצרא 45—44 41—40
גורן 358 137 96 77	61—62 131
	ברייחא (בהמות) 136

מפתחות

גזל 208 (של גוי) 311 209	דגים ודיג 116 150—153 295 298 303 304
גזירות	337 (ציר)
של פרסים 77 (על נוצרים) 245	ביברים 151
של רומאים 314 351	בריכות 151
גידולי שדה 69	כוורי 151—152
אורז 82 25	מינים שונים, ביניהם דבי רכבא 153
דוחן 125 82 24	הרסנא 153
חטה 70 56 54 36 35 33 32 24	שמירה על טריותם 153
72 73 75—77 82 91 125 141 151	דוחן, ר' גידולי שדה
162 165 175 193 210	דיין, דיינים 109 165 166 177 213—214
חרדל 24	238 258 267—268 286 287 341
כוסמת 24	דילועין, ר' ירקות
פשתה (כותנא) 82 80 79 60 24	דין, דינים
174 176 180 187—191 193	חזקה בנכסי דלא נייד 44
שומשמין 196—191 115 82 80 24	בר-מיצרא 40—41 44—45 51—62
שעורה 76—75 74 73 72 36 24	לפנים משורת הדין 42
80 82 91 109 125 136 151 165	ריפוי בשבת 279
173 176	דינר, ר' כסף
גיהנום 283	דיר 137
יורשי גיהנום 283	דיש, ר' גם עונות חקלאיות 77 72 36
גיטא דחירותא, ר' שטרות	117 118
גילדות 224	דם
גינות ירק 112—106 82 76 65 62 44 21	בתור זבל 109
137	טהור 281
גוי 111	טמא 281
גיר 164 (אדמת גיר וגבס)	דמי בושת 337
גירא, ר' חץ	דמי המתנה, ר' ריבית
גלות ר' גולה	דמי-כלילא, ר' מסים
גמלים 317 17	דנא, ר' יין
גננים 106 36	דפנא 111
גניבת הדעת 145	דקל, דקלים 50 59 83—84 87 94—104
גפא, ר' חומות	112 165 187
גפנים, ר' גם כרמים 121 120 94—83 81	חותלות של 99
161 165 166 347	חירות של 151 98 74
גר, גרים 332 264 252 122 44	כפות של 111
גרבא דחמרא, ר' יין	לולבים של 98
גרנותא, ר' בארות	ניקלבוס 280
גרונרות 221	נערה 105
גריו, ר' מדה, מדות	סיבים של 98
גשמים 109 108 76 32 30 28 27 26 25	סנסינים של 98
152 360	צורי 99
גשרים 230 226 99 6	צינייתא 95
גישרא דשביסתנא 68	קור של 83—84 100—101
גת, גתות, ר' גם עונות חקלאיות —146 77	קורות של 100—99
147 167	תאלי 84 103
דריכת 93 86 73 70	תורי דקלים 99

מפתח העניינים

הפקדה	דרך, דרכי מסחר 226 197 159
הפקדת חפצים אצל ת"ח 211 186	דת, דתות, ר' גם כתבי קודש
ממון 197 160	זוראסטר 368 365 344 52
הקזת דם 324 309 300 282 281 274 161	מזדה 367 344 147 142 68 52
347 346	מני 344 274 146 77
השכרת מעות 217—211	הארכה של ת"ח 300—298 254—251
השקייה 73—69 62—53 51 37 33 25 24	הכנסת אורחים 325 298—297 251
74 108 109 120 128 259 260	אורח טוב 300
התחרות, ר' תחרות	אורח רע 300
התמנות על הציבור 269—264	אושפיזיכנא 252—251
זבל וזיבול, ר' גם דם 137 127 109 29	אכסניא 298
282	בעל אכסניא 252—251
זוזים, ר' כסף	דמי אכסניא 251
זולל וסובא 316—314 254	הבדלה 182 177 170 161 160 93
זיהרא 112 106	הבדלים בין ארץ-ישראל לבבל 29—28
זית 24	30 72 77 88 89 91 115 164 170 179 192
שמן 191	הבלעה, הבלעת מעות 209—208
מסיק 73	הדלקת נרות 95
זכויות, פריבילגיות של ת"ח 45—44 40	חנוכה 193 192 166
257—222 221—220	שבת 193 192—191
זמורות גפן 115 92 89 86	נרות מצוה 193
זנדוקא, ר' פקידים	נרות רשות 153
זרוע, ר' מתנות כהונה	הובלה 127 73 31
זריעה, ר' גם עונות חקלאיות 73 65 58	הוברה 59—58
288 141 128 127 91 82 81 78 77	הוצא 111
זרעים 125 120 111 66 29 28	הושענא רבה 150
חבורת מצוה 204	החלפת מעות, ר' שולחני
חביות, ר' יין	היגיינה, ר' רופאים
חבלים 189 117 113—112	הכנסת אורחים, ר' הארכה
חבר-עיר 233	הלוואה, הלוואות, ר' גם ריבית 43 36 18
חגים, ר' מועדים	47 164 168 191 196—207 213
של טייעי 210	בתור גמילות חסדים 207—206
של נכרים 208—207	211
חדשי השנה, לפי הלוח הגריגורי-יוליאני	נכייטא 203
יאנואר 25	פרעון 168
מרץ 25	הליניסמוס, ר' יוונית ויוונית
מאי 80 33	הלך, ר' מסים
יוני 80 33	הלכה, הלכות
יולי 80	הלכות הרגל 42
אוגוסט 80	הלכות צהובות 301
ספטמבר 128 81	הנהגה, ר' מנהיגים
אוקטובר 81	הערמה 161 (של ת"ח על סוחרים) 204
נובמבר 81 25	205 (על ריבית) 208 (על נכרי) 309
	(של ת"ח על הסוחרים)

מ פ ת ח ו ת

210 120 117 116 31 17	חמור, חמורים	לפי הלוח העברי
317 297		תשרי 70—73 78 79 80 81—
31	חמרים	82 96 150 170
	חמרא, ר' יין	מרחשון 73 77 82 175
312 180 179 167 164 161	חנווני וחנויות	טבת 79 170
321 313		אדר 71 73 80 121
	חנוכה, ר' גם הדלקת נרות	ניסן 33 70—73 75—78 79 80
	חסרון כיס 345	81—82 148
	חץ, ר' גם ציד 145—146	אייר 33 75—78 80 82 175
	חצבא, ר' יין	206
	חצדא, ר' קציר	סיון 71 79
336 321 317 185 18	חצר-המלכות	תמוז 303 346
	חקלאה, ר' אכר	אב 81
142 131 82—15	חקלאות ועבודת האדמה	אלול 71 77 81 96 121
261 157 154		חוזים עסקיים, ר' גם שטרות 79 80
	חרובים, ר' עצי-פרי	חוכרים, ר' אריסים
81 78 73 70 65 60 59 37 36 28 22	חריש	חול, ר' ימות השנה
282 126 120 121—118 116 106 88		חול-המועד 67 99 110 113—114 115 127
	בהרים וטרשים 73—74	151 194 203 204
	חרם 68 310	פסח 72
	לגבוה 310	סוכות 96 97
		חומות וביצורים 230
	טבהק, ר' בשר	הקמתם ושחרור ת"ח 241—245
140 135 118	טבת, טבחים (מוכרי בשר)	חומץ 79 86 165
311—310 293 291 251—249 245		חוצה לארץ 60 138 140 220 245 246 263
	טבילה	355 358 360
	לשם גיור 330	חורבן הבית 46 49 140 142 185 245 247
	של עבד לשם חירות 331	248 314 341 359
	לשם עבדות 331—330	חורם, ר' צייד
	נדה 330	חורף, ר' גם עונות חקלאיות 128 190
	טבת, ר' חדשי השנה	חזקה, ר' גם דין 93—94 126
	ט' באב 30	לכהונה 246 359
	טובי העיר, ראה עיר	חזין, חזין 125
254—245	טובות הנאה	חיוב החיים 346—349
272 210 141 140 136 130	טייע, טייעא	חיטה, ר' גידולים חקלאיים
279		חיילים, ר' צבא
	טל 26	חילול השם 310—311
	טסקא, ר' מסים	חילופי אותיות 26 238
	טפסא דמלכא 333	חינוך
	טרוינא, ר' כלי נשק	מטרתו אצל הפרסים 52 145
	טריגונא 66	חכירה, ר' גם אריסים 59
	טריפה 249 287 311	חלא, ר' חומץ
	טרפזין 292	חלב 291
225 176—175	טרשא, גם קליטו של ים	חלב 289—290
		חלה, ר' מתנות כהונה

מפתח העניינים

מלפפונים 25	יבול 56
סלק 25	יוונים ויוונות 20 154 155 273
עדשים 82 295—296	יום, ר' ימים
עולש 25	יום־הכיפורים 73 85 99 147 148 246 (ערב
פלפלין 205	יוה"כ) 305
צנון (פוגלא) 108 109	יום־טוב, ר' מועדים
קטנית 27—28	יין 35 56 59 79 83 85 86 93 101 159—
קקולי 311	171 172 177 180 188 191 199 210
שום 25	254 289—290 291 294 295 296 302
שעועית 25	304 309 314 315 318—324 325 326
תרדין 63 278 326	358
בתור מאכל עניים 35 325—326	אמברא דחמרא 165 268
ישובי ספר 244	גולפא דחמרא 167
ישיבה, ישיבות 70 71 81 132	גרבא דחמרא 143 160 359
מחוזא 196	דנא דחמרא 87 302
מתא־מחסיא וסורא 39 113 166	חביות יין 160 162 163 166 167 208
240—241 259	321
נהרדעא 74 212	חצבא דחמרא 87
נרש 175 260	חדש 79 295
פומבדיתא 58 70 81 82 98 134	חימוץ 162—165 168—169 170 172
140 160 167 201 226 250 253	ישן 295 296 297 303 304 323
260 269 293 301 358	מדינה 177
על פתחו של חולה 281	מזיגה של 167 321
ראשי ישיבה 21 39 58 70 74 98	נסך 93 162 172 180 318 320
113 128 134 160 166 175 177	ייצוא 34
181—182 196 201 212 226 258	ימי־המשתה, ר' ימים
259 260 264—267 269 304 323	ימות השנה, ר' ימים
341 343	ימים
ישמעאלים, ר' גם טייע	ימי גשם 60 77
ישראל	ימי חול 127
מקומן של 357	שבעת ימי המשתה 307
מטעתן של 357	ימות השנה 73—74 294—306 (אכילת
יתידות דרכים 60	בשר) 324 (שתיית יין)
כבוד וכיבוד	יערות 21 112—115
חכמים 39 243 259 262—263 270	יציאת מצרים 210—211
רופאים 282—283	יקב 93 160
שבת 153 263—264 291—293 299	ירושה 262—263 (נכסי קרובים)
309	ירחי־כלה 71 238
התורה 243 263—264	יריד, ר' שוק
כוהני דת 53 77 259 275 281	ירקות 28 35 36 69 77 82 108—112 125
אמגוש 233 234	128 143 289 295 303 325—326
מובאד 53 77	בצל 25 109
נוצרים 337	דילועין 109 110
עבדא דנורא 114 232 233 344	כשותא 80 91 125 174
	כרתי 109
	לפת 25 44 109 177 259

מ פ ת ח ו ת

לפת, ר' ירקות	כוהנים 16 28 124 224 232—233 245—
לשונות, שפות	249 264—266 344 354 358 359 361 367
אכדית 87	כור, ר' מדות ומשקלות
ארמית 49 93 132 163 165 209	כותנא, ר' גידולי שדה
264 274	כישא 109
ישמעאל 74 99 242	כלאים 116 148 209
מנדעית 93	כלי נשק 243 244
נבטית 87	כסף 32
סורית 117 165	איסר 219
פרסית 38 68 83 93 178 228	דינר 265—266
רומית 228	דרכמון 300
לשון העופות 184	זוז 43 44 47 56 69 95 135 149 163
	165 166 189 190 197 204 208—
	209 220 303 325 337 339
מאגיה 148 279 283	סלעים 74—75 209 291
מאניכיאים, ר' גם דת 77	פרוטה 91 102 313
מברא, ר' ספינות	פשיטא 212
מגל 282	כפר, קרייתא 36 39 152 (דייגים) 154
מגיפה 198	170 178 182 307
מדבריות 129	כפרות 147
מדידה, ר' קרקעות	כרב, ר' חריש
מדות ומשקלות	כרגא, ר' מסים
אמה 63 87 88 125	כרוב, ר' מלאכים
גריו 41 165	כרך 307 359
טפח 30 120 133—134	כרכום 58
כור 103	כרם, כרמים 21 24 46 69 71 83—94 102
ליטרא 143 297 298 306 312 314	114 119 120 121 132 165 166 170
מנה 87 210 312 314	171 176 182 185 324 339
סאה 40 165 324	אדמת בבל אינה מתאימה 164—165
פרסה 220 289—290	168
קב 56 102—103	כרתי, ר' ירקות
תרתימר 314—315	כשותא, ר' ירקות
מדיניות	כת
כלכלית 62 (מסים בא"י)	ים המלח 25 85 124—125
כלפי מיעוטים 367—368	כתובה, ר' שטרות
מדית 184	כתבי הקודש של הפרסים, ר' גם אווסטה
מובאד, ר' כוהני דת	52—53
מוהרק, ר' שטרות	
מוזא 109	לבלר 283
מוסלמים 138 154 274	לויים 28 47 354
מועדים 72 95 123 129 181 209 293—294	לוחות ניפור 18
(אכילת בשר) 324 (שתיית יין)	לול 142
333 358	לחיים, ר' מתנות כהונה
פסח 72 128 148 322 328	לחם, ר' פת
שבועות (יומא דעצרתא) 293—	ליטרא, ר' מדות ומשקלות
294 322	לסטים 130

מ פ ת ח ה ע נ י י נ י ם

ממוז, ר' כסף	סוכות 73 79 (עצרת) 96 130
מלפפונים, ר' ירקות	150 297—298 322
מנדה, ר' מסים	רגלים 72
מנה, ר' מדות ומשקלות	מותנא, ר' מגיפה
מנהיגים, פרנסים 255—257 264 269 342	מוזיגה, ר' יין
הנהגה 255 341—343	מחלות 345
מנודה ר' שמתא	הדרוקן 260
מנתא דמלכא, ר' מסים	מעיים 246
מסחר 15 18 21 22 23 24 35—38 46 82	מצורעים 63 281 325
156—221 261	צפדינא 149—150 279—280
ביין 87 94 159—171 176	קורדיקוס 275
במשי 180—187	ראתן 325—326
בפשתן 180 187—191	תשנוק 191
בשומשמין 191—196	מטבעות, ר' שולחני
בשיכר 171—180	מטה ארמית 201—202
מסחתא, ר' אמסחתא	מטיל מלאי 213—215
מסים 18 47 62 81 141 165 227—241	מטכסא, ר' משי
335	מטלטלין 197
אנגריא 230	מטעים 62 69 78 83—105
ארנונא 165 229 231 354	מטר, ר' גשמים
בולרא 228	מילי דמתא 252
בלו 231	מילי דשמיא 252
דמי כלילא 231	מינהל 15 18 113 232 244
הלך 231	מינים 227 (בא"י)
טסקא 50 228—229	מיצרא, ר' דין
כרגא 48 50 78 104 230 231—241	מישרא, ר' ערוגה
243 333—334	מכס ומוכס, ר' גם פקידים
מנדה 231	שחרור ת"ח מתשלום 199 (בא"י)
מנתא דמלכא 228—229	225—227
בריחה מגובי מסים 239	מכתש, ר' אסינתא
גביה וגובים 20 48 78 232 239	מלאך, מלאכים 34 181—182
240 333	גבריא אל 236—238
חלוקת נטל המסים 231 233 234	דוביאל 236—238
236	כרוב 236 237
שחרורם של אזרחים שונים ממסים	מיכאל 236
232—233 234	מלאכי שרת 244 294
שחרורם של ת"ח ממסים 227—241	מלאכה 23 81 259 284—288 315
מסכתא 41	איסור מלאכה של ת"ח ברבים
מספוא 25 124	286—287
מעדר, אתים (מרי) ועידור 67 73 88 89	בעלי 81 284—285 288
106 125 212 259 282	מלוגא דשטראי, ר' שטרות
מעמד חברתי 56—57 180 (של ת"ח) 251	מלווים 94
(של ת"ח) 258 (של ת"ח בא"י)	מלחים, ר' ספנים
288 293 317 344	מלחמות ופולמוס 34 35 128 149 238 244
אריסטוקרטיה, פיאודאלים 39 57	308 355
185 318	מלכות, ר' אימפריה

מ פ ת ח ו ת

קיבה 245	כלכלי 20 41 200 254—257 259—
ראשית הגז 246	260
תרומה 19 142 176 248 267 350—	משפטי—אזרחי 39—40 62 154 229
מתניתא דר' חייא ור' אושיעא 181—182	240—241
361	משפטי—אזרחי של האכר הפרסי
מתניתא דבי ר' יוחנן 181	51—52 288 (של בעל המלאכה
מתנתא, ר' מתנות כהונה	הנכרי)
	מעצרתא, ר' יקב
נביא, נביאים ונבואה 16 19 44 213 224	מצודה, מצולה, ר' רשת
350—351 358	מצוות
אמת 342 351	התלויות בארץ 155 350 361—360
מעשה נביאים 351	זלזול 245
שקר 16	חיבוב 245—246 299
נגדתא, ר' משכוכית	מדרבנן 351 358
נגרא, ר' תעלות מים	מצורעים, ר' מחלות
נדיבים, ר' תמיכה כלכלית	מצנאט, ר' תמיכה כלכלית
נדרים 145 (התרת)	מצריים 73
נהר, נהרות 24 25 27 31 32 33—34 37	מקדוניים 84
62 63 65 66 68 74 95 110 112—	מקדשים 219 (תפקידים כלכליים) 232
113 115 148 150 210 230 242	(מקדשי אש)
אפיק 63	מקח־טעות 118 209
אריתא דדלאי 66 67	מקרי דרדקי 106—107 152 294
אריתא יאור 66	משחא, ר' שמן
בי־יאור 67	משי 180—187 254 324
בי־שקיא 67	מטכסא 186
גאות ושפל 33	שיראי 264 324
שטף 32	משכוכית 139
שפת 32 63 65 112—113	משכנתא, ר' גם שטרות 209
נוודים 53 129 140	דסורא 203
נוצרים 77 138 219 234 238 241 270 273	משלוח מנות 98 269 299
338 367	משפט, ר' ספרים
נויי 194	משרת, משרתים 177 208 249 250 303—
נוייתא 172—173	304 327 332
נזקים	גוזאי (סריסים) 329
מזיק 283	שמשים 177 327
ניזוק 283	משתה ושתייה מופרות 319—321 (אצל
נחותי 43	הפרסים)
נחתום 54 164 328	פוסקא 320
נידוי, ר' שמתא	מתיבתא, ר' ישיבה
ניכוש, ר' גם מעדר 65 125	מתנות כהונה 127 265—266
ניסן, ר' חדשי השנה	כ"ד 248
ניעות כלכלית 98 160 258—271	זרוע 245 359
דרכי התעשרות של ת"ח 261—271	חלה 359
נישואים 179 (עם נכרים)	לחיים 245 359
של ת"ח 261—262	מעשר 19 142 248 264 267 350—
נכיתא, ר' הלוואות	361

מפתח העניינים

ספר, ספרים, חוקים פרסיים 105 69 64	נכסים, ר' גם מטלטלין 280 (שמאי) 341—
319 210 180 175 138 131 120 118	343 (צבירת)
370—365 340 329	נכסי דלא נידי 343 197 17
ספרות פרסית, ר' גם אווסטה 317	נכסי יתומים 48—47
347	נכרים, ר' גויים
ספרות נוצרית 367 229 138	נקיטת השוק, ר' שוק
ספרות קלאסית 93	נרות, ר' הדלקת נרות
סריסים, ר' משרתים	נשיא 329 313 242
סרזותא דמתא 252	נשיאות 313
סתיו, ר' גם עונות חקלאיות 190	נשיאות כפים, ר' חזקה לכהונה
עבדא דנורא, ר' כוהני דת	סאה, ר' מדות ומשקלות
עבד, עבדים, ר' גם שפחה 104 56 27 20	סאסאנים 219 185 159 158 82 64 57 51
370—365 337—327 250 201 118	227 230 258 273 317 319 354 367
(במשפט הפרסי)	סביותא 180
כנעני 340	סגולה 105 104
נכרי 331—330	סודני 178—177
עברי 337—332	סולת 325 70 56
בריחה מבעליהם 332—330	סוחרים, סחרנים ותגרנים 159—87 50 37
חובותיו 327	171 174 176 183 215 216
מחירו 369 340—339	סוכות, ר' מועדים
קניית 330	סוסים, סייחין ורכש 127 126 118 65 17
שחרורו 340 333 328	243 317 336
של ראש הגולה 57	רכיבה על 336
עבודת כפים, ר' מלאכה	סופר סת"ם 285 283
עגלה משולשת, ר' בשר	סופרים, ר' גם ספרים
עדרים 19	פרסיים 53 15
בקר 129 128 127 124	קלאסיים 15
צאן 142—131 129	סטטוס, ר' מעמד חברתי
עובדי אש, ר' כוהני דת	סיגוף, ר' אסקיזים
עוזרדים 59	סייג, סייגים
עולש, ר' ירקות	לעושר 361
עונג שבת, ר' כבוד	לתורה 361
עוני ועניים 346—343 341 72	סירוס, ר' שור
עונות חקלאיות 128 82—69 36	סכר 169 153 68 65 53
עופות 318 298 210 151 150—142 116	סליקוסתא, ר' תמרים
אוויים 309 305 150—148 142 35	סלעים, ר' כסף
311	סלק, ר' ירקות
אווי־בר 148	סמידא, ר' סולת
אווי־ים 148	סנדלים וסנדלרים 40
אווי־ישוב 148	ספינה, ספינות 67 66 63 55 37 33 32 31
בר־אווי 317 150—148 142	84 85 92 113 121 162 167 172
גוזלות 313 306 143	181 195 196 210 221
יונים 144 142	מברא 85—84
פרגיות 143	ספנים ומלחים 219 195 34

מ פ ת ח ו ת

דסופלי 123	קקי חיורי 195—196
דכוורי, ראה דגים	שלום 146
פירות 56 73 76 77 82 84 89 174 229	תרנגולים ותרנגולות 142 146—
פירכוס 145	317 311 309 298 297 295 148
בהמה 145	עורות, צלא-צללא 40
פלטיר, ר' נחתום	עיור, עיר, ערים 57—58 154 307
פלך 338	בני העיר 233
פנים צהובים 301	טובי העיר 58
פסח, ר' מועדים	מעמד אנשי העיר 58 233
פסי ביראות 29—30	פסי העיר 243
פקידים 38 50 227	עין-רע 59 61
בזיונא 226	עיסקא 203—204 212—214 216
זנדוקא 198	עלי, ר' אסינתא
פרהגבנא 150	עללחא, ר' תבואה
רופילא 112	עם-הארץ 81 243 254 318
ריש נהרא 239	עמילי תורה 361
של ראש הגולה 57	ענבים, ר' גם אשכול 75 79 85 92 102
פקדון, פקדונות 104 199 213	147 174
פקתא דערבות 68	עצים להסקה 74 95 112—115
פרדיסא, פרדס 66 69 87 92 93 94 106	מחסור בבבל 86 99—100 115 230
332 163 112 111	עצי-פרי 36 107 111 112
פרוותא דמשהיג (דמשהיג) 236—237	חרובים 25 295
פרוטה, ר' כסף	רימונים 25 87 112
פרומביא 124	שקדים 25
פרוסבול 201	תאנים 24 25 97 103 191 347
פרות, ר' בקר	עצירת גשמים, ר' בצורת
פריבילגיות, ר' זכויות	עקרב 104
פרנס, ר' מנהיגים	ערבות 94
פרסה, ר' מדות ומשקלות	ערבי, ערבים, ר' גם טייע (טייעא) 62
פרסים 65 68 83 145 158 174 184 210	91 130 136 337
236 237 305 317 318 319 321 344 354	ערוגות 107 108 109
פרשאה 243—244	ערוגה, ערוגות 107 108 109
פשיטא, ר' כסף	ערכאות 210 (של פרסיים)
פשתן, ר' גידולי שדה	ערלה 87
פת 22 40 54 347	ערסייתא 126
בג המלך 317	
של נכרים 54 179	פוגלא (צנון), ר' ירקות
נקיה 304	פולמוס, ר' מלחמות
קיבר 304	פולסי דנורא 236—237
ריפתא 181	פוסקא, ר' משחה
פתורא דיונה 346	פוריות של אדמת בבל 24—28
	פורים 98
צאן 116 117 118 124 131—142	פיטום, ר' בקר
אילים 133 140—141 209	פיאודאליים, ר' מעמד חברתי
גדיים 134 139 140	פילכא, ר' פלך
טלאים 139	פירא דבי תורא 123 126

מ פ ת ח ה ע נ י י נ י ם

165 143 122 112 57 33 21	ראש הגולה	140 139 134 131	כבשים
235 227 221 201—200 186		140 199 137 136 135 132 131	עזים
325 305 269 241—240 238		140 131	רחלים
336		139	תישים
235 103	בית דינו	137	גדרות
	ראש ישיבה, ר' ישיבות	140	תועלת מן הצאן
	ראש השנה 190 80 71	244 230 166 126 52 35	צבא וחיילים
	ראתן, ר' מחלות		צום, ר' תענית
124	רבותינו שבגולה, רבותינו שבבבל		צורבא מדרבנן, ר' רבנן
356 353		146 145—144	ציד וצייד
108 91 86 84 81 79 74 73 71 43	רבנן		צינורא דבידקא, ר' שטפונות
300 243—242		290—289 285	ציצית ותכלת
42	ארעא דרבנן		צללא-צללא, ר' עורות
334	הני רבנן	246	צנועים
232 222 220 84 49	צורבא דרבנן		צפדינא, ר' מחלות
299 262 251 247 238			
225—224	ריסתקי דרבנן	229	קאטויקיה
225—223	שוקא דרבנן		קב, ר' מדות ומשקלות
117	רבקה, ריבקה	298 296 295	קטנית, קטניות ר' גם ירקות
	רגלים, ר' מועדים	170	קוסטא
355—353 124	רובין	220—219	קופים
224 220	רוכלים		קור, ר' דקל
308 241 238 154 149 62 46	רומאים		קורמי דאגמא, ר' אגמא
128 127—126 124 121 22	רועים ורעייה		קיבה, ר' מתנות כהונה
138 137 136 130 129			קידוש, ר' שבת
288 138—137 129	יהודים	204	קידוש החודש
131	כינוי של מלכי פרס		קילורין, ר' תרופות
139 129—127	מיעוט שטחים למרעה	133 128	קיץ, ר' גם עונות חקלאיות
138 137 130	נאמנות הרועים		קליטו של ים, ר' טרשא
136 130	נכרים		קמעונאי, ר' חנווני
259 129	תלמידי חכמים		קצבים, ר' טבחים
277—272	רופאים, ר' גם מחלות	36 33 26	קציר, ר' גם עונות חקלאיות
284—281	יחסם אל רופאים	127 82 81 78—75 73 72 70	
281—277	ענייני רפואה		קקולי, ר' ירקות
—275	תרופות של חז"ל והערכתן	49—48 39	קרובים, קרובי משפחה
277		253	קרבנות (שעיר של יוה"כ)
278	איספלניתא	313 (שלמים)	(תמיד)
275	קילורין דמר שמואל	328 202—201 199	קריאת שמע
281 278 275	היגינה		קרייתא, ר' כפר
170 164 157 122 79 76—75 48	ריבית	204 194 175 139 46	קרקעות
211 210 206 205 204 201 191		63 58	מדידת
329 328 (גובה)	219 217 212	78 70 69 44 43	מחירן
204	אבק ריבית	210 79—78 49 48 42	מכירת
206	שכר אמירה	210 58—38	קניית
216 212 205 175 170	שכר המתנה	45—44 41 39	תחרות על רכישת
204	שאילת שלום	50 49	

מ פ ת ח ו ת

שוחטים, ר' טבחים	רימונים, ר' עצי-פרי
שולחני, שולחנים 216 219—217	ריסתקא, ר' רבנן
שום, ר' ירקות	ריפתא, ר' פת
שומרים ושמירה 63 84—85 107	ריש גרגותא, ר' בארות
שחרור ת"ח מחובת שמירה —242	ריש נהרא, ר' פקידים
245	רישבא, ר' ציד וצייד
שמירה על קרקעות 40	רפת, ר' בקר
שופרזי 323	רשות, רשויות
שוק, שווקים 53—54 56 80 81 82 110	הרבים 30 95
135 141 157 169 172 176 —223	כרמלית 30
225 249 253 310 311	רשת, רשתות דיג 150 151
פיקוח על השווקים 33 223	מצודה (מצולה) 151
נקיטת שוק 221—223 225	
שור, שוורים 36 42 47 66 116—121 125	שדה, שדות 69 71 72 106 109 114 132
128	138 139 140 182 339 340
סירוס שוורים 118—119	גדולה 69
שורא, ר' חומות	קטנה 69
שושלת, שושלות בפרס 154	אילן 66 88
שותא, ר' רשת	לבן 66
שותפים, ר' גם עיסקא 67	שומשמין, ר' גם מסחר 18 174
שחת 125 126 127	שירטון 28—29
שטפונות 28 29 30 33 34 64 74	שכירים 15
שטר, שטרות 120 138 207	שכר אמירה, ר' ריבית
אמנה 202—203	שכר המתנה, ר' ריבית
גיטא דחירותא 333	שעורה, ר' גידולים חקלאיים
כתובה 46	שר, שרים 236—237 (של פרסים) —319
מוהרק 333	320
מחזונאי 215—216	המשקים 320
מכירת קרקעות 51 94	שרף 104
מלוגא דשטראי 262	שררה 56—57
מלוה 202—203	שבועה 280—281
משכנתא 93 203	שביעית, ר' שמיטה
שיבת ציון 15	שבישא, ר' זמורות גפן
שידוכים, ר' נישואים	שבת, ר' גם כבוד 30 66 72 73 84 85
שיירות 197—198	91 93 (קידוש) 93 95 119 123
שיכר 63 97 153 160 169 171—180 261	124 126 129 133 134 142 151 152
322 325—326	153 171 174 181 280 285 —291
דבבלאי 176	293 314 333 337 340 346
מדי 173	ערב 43 54 95 104 110 128 134
של נכרים 178—180	194 280 292
פרומא דשיכרא 174	קידוש 160 161 166 170 171 177
פרזומא 174	182 295
מכשותא 174	תחום שבת 29
משעורים 173 325	שדפון 76
מתמרים 101 173 174 325	שובכים 142
שמגז (חלא) 174	שוחד 267—269

מ פ ת ח ה ע נ י י נ י ם

תמן 99	שיראי, ר' משי
תמרים, ר' גם אשכול 18 20 24 25 31	שכרות 180
112 104—94 84 82 81 80 59	שלג, שלגים 33
269 187 185 176 172 153 143	שלטון-עצמי, ר' אוטונומיה
280	שלטונות בבל 16 34 68 227 231 232 234
אהיני 97	239 238
בושלי כומר 97	שמוש ת"ח 201
גרעינים של תמרים 99 101 123—	שמיטה 298 (מוצאי שביעית) 351 357
126 124	כספים 200—201
חביצא דתמרי 97—98	קרקעות 201 360 361
חותלות של תמרים 99	שמן 18 56 79 348
כפניות של תמרים 97	דגים 153 192
נובלות של תמרה 97	מור 325
סליקוסתא (מוהל) 173	נכרים 192
עיגול של תמרים 98	שומשמין 191—192
שיגרא דתמרי 97	שמשים, ר' משרתים
תוחלני 96—97	שמתא ונידוי 61—62 68 152 245 250
תנאים, עשרה תנאים שהתנה יהושע 60 61	שעועית, ר' ירקות
תנא, תנאים 19 23 25 27 28 49 62 116	שפחה, שפחות 118 337—339 338 (עבו-
125 165 177 187 211 213 249 255 273	דות) 368—369 (פרסית)
285 287 306 309 310 316 322	שקדים, ר' עצי-פרי
תעלות מים 63 64 65 69 74 148	שרב, ר' אקלים
תענית, תעניות 170 315 349	שרקוקיתה, ר' משכוכית
ציבור 30 34 68 152	שרשיפא 346
תפילות 185 345	שתל, שתלנים 21 41 69 89—91 103 339
בקשת גשם 34 152 170	תאוה, ר' בשר
הודייה על גשם 34	תאלי, ר' דקל
הזכרת גשם 77	תאנה, ר' עצי-פרי
שאילת גשם 77	תבואה 18 26 27—28 30 34 35 53 54 55
לעושר 260	56 64 72 77 82 120 125 128 141 149
לריפוי חולים 281 282	תגרים, ר' סוחרים
של נוצרים 83	תדמורים 354
תקנה, תקנות	תורקומאנים 354
עזרא 220	תחרות, ר' גם קרקעות
תרגמוניא, ר' רובין	בין ישיבות 221 301
תרדין, ר' ירקות	תכתקא דשאגא 346
תרומה, ר' מתנות כהונה	תמוז,
תרופות, ר' רופאים	תקופת 303 346
תרנגולים, ר' עופות	תמיכה כלכלית בת"ח 42 82 213—215 235
תרתימר, טרטימר, ר' מדות ומשקלות	263 264—270 342
תשניק, ר' מחלות	שלילה 341—342
תשרי, ר' חדשי השנה	

מפתח הכינויים והפתגמים העממיים

אבא אריכא 312

אדם חשוב 265

אטו אנן קטלי קני באגמא אנן ? 128

אי ניפת איתנופי הפוכי בעיסקא טב מינך 35

אי תשדייה לאורכיך הפוכי בעיסקא טב מינך 37

אכול בצל ושב בצל ולא תיכול אווזין ותרנגולין ויהא לבך רודף עליך. פחות ממיכלך וממשתיך ותוסיף על דירתך 311

אין לך אומנות פחותה מן הקרקע 37

אסיא דמגן מגן שוי 279 284

אסיא רחיקא עינא עוירא 284

ארבעה לצלא ארבעה לצללא 40

במשלם שערי מכדא נקיט ואתי תיגרא בביתא 36

בר חרך 254

בר מחים תנורי 254

בר מרקיד בי כובי 254

בתר גנבא גנוב וטעמא טעים 86

גברא רבה 122 199 213 252 287

גדולי הדור 130

דאגר גינה אכיל ציפרין, דאגר גינן אכלין ליה ציפרין 111

דאכיל אליתא טשי בעליתא, דאכיל קקולי אקיקלא דמתא שכיב 311

דאכיל בהדי קורא לקי בהדי קילא 104

זוזא לעללא לא שכיחא לתליתא שכיח 56

מפתח הכינויים והפתגמים העממיים

חברך מית אשר. איתעשר לא תאשר 261

חלא בר חמרא 74

חמרא למריה טיבותא לשקייה 324

טובעני ולא יובשני 30

ירחינאה 274

כד רגיז רעיא על ענא עביד לנגודא סמיותא 139

כהני חשיבי דארעא דישראל 265

כל האברים תלויין בלב והלב תלוי בכיס 55

כל אדם שאין לו קרקע אינו אדם 38

כעובדי אמה כך עובדי ברתא 139

כשולחני זה שהכל היו מריצין לו 218

מאה זוזי בעיסקא כל יומא בישראל וחמרא מאה זוזי בארעא מילחה וחפורה ולא עוד אלא
מגניא ליה אארעא ומרמיא ליה תיגרי 35

מאן דסייר נכסיה כל יומא משכח אסתירא 74

מך רבעי 254

מלחך פינכי 254

מנה בן מנה 232

מנה בן פרס 232

משום דאתו ממולאי אמריתו מילי מולייתא 102

מרי חטיא 141

עתירה בבל דחצדא בלא מיטרא 26

קאקי חיורי משלחי גלימי דאינשי 195—196

קמי דשתי חמרא חמראי קמי רפוקא גרידיא דובלא 324—325

קשוט עצמך ואחר כך קשוט אחרים 112

מפתחות

רבך קטל קני באגמא 128

רבותינו שבגולה 124

רחילא בתר רחילא אזלא 139

רעיא חגרא ועיזי ריהטן אבב חוטרא מילי ואבי דרי חושבנא 137

שפיל ואזיל בר אווזא ועיניה מטייפי 148

שקוד 274

משה בר: אמוראי בבל

ספר זה עניינו תיאור מעמדם הכלכלי של חכמי בבל בשנים 200 — 500 לערך למניין הרגיל. חכמים אלה, הידועים בכינויים אמוראי בבל, היו קבוצת עילית, שעיצבה את אורחות-חייהם של בני העם היהודי בזמנם ולדורות. אמוראי בבל היו לא רק ראשי ישיבה, דיינים ומורי-הוראה, אלא גם ראשי הציבור היהודי, ורישומם היה ניכר אף בתחומים מדיניים ומינהליים.

גם ענייני כלכלה וחברה של יהודי ארץ-ישראל, אחותה הבכירה של בבל, נזכרים בספר פעמים הרבה. המחבר, פרופ' משה בר, משווה לעתים קרובות את כלכלתן של שתי הארצות וגורלן המדיני ומעמיד את הקורא על הדומה ועל השונה שבהן. על-ידי כך נתפרשו או הוארו כמה תופעות כלכליות וחברתיות בקרב האמוראים ובחברה היהודית בבבל ובארץ-ישראל.

הפרקים הראשונים בספר דנים במקורות-פרנסתם העיקריים של אמוראי בבל, ובהמשך הדברים נדונים רמת מחייתם והמניעים לפעולתם הכלכלית הענפה. התלמוד הבבלי משמש אבן-פינה לבניי-גם של כל פרקי הספר, וכן התלמוד הירושלמי, המדרשים וספרות הגאונים והראשונים. עדות משלימה למקורות אלה הם ספרי חוק ומשפט בבליים ופרסיים וספרי המרטירולוגיה של הנוצרים במלכות סאסאן.

לספר צורפו שלושה נספחים, חמישה מפתחות מפורטים ושתי מפות. פרופ' משה בר הוא ראש המחלקה לתולדות עם ישראל באוניברסיטת בר-אילן.